

*Faculteit Wetenschappen
Vakgroep Geografie
Academiejaar 2001-2002*

***De toepassing van wereldsysteem-analyse
op geografische streken.
Twee casestudies: de Kempen en
noordelijk Ghana***

Promotor: **Prof. Dr. P. SAEY**

Proefschrift aangeboden tot het
behalen van de graad van
doctor in de geografie door

ASTRID DE WACHTER

De Twijfelenaar

Telkens als het ons

Voorkwam dat we het antwoord op een vraag hadden gevonden,
Trok een van ons aan de muur het touwtje los van de oude
Opgerolde Chinese prent, zodat ze omlaag kwam en
Zichtbaar werd de man op de bank die
Zo erg twijfelde.

Ik, zegde hij ons,

Ben de twijfelenaar. Ik twijfel eraan of

Het werk geslaagd is dat jullie dagen opgeslokt heeft.

Of wat jullie gezegd hebben, ook slechter gezegd,

Nog voor iemand iets waard zou zijn.

Of jullie het goed gezegd hebben en niet misschien

De waarheid vertrouwd hebben van wat jullie gezegd hebben.

Of het niet meer-duidelijk is, van iedere denkbare fout

Dragen jullie de schuld. Het kan ook te eenduidig zijn

En de tegenspraak uit de dingen bannen : is het te eenduidig ?

Dan is wat jullie zeggen onbruikbaar. Jullie ding is levenloos dan.

Staan jullie echt in de stroom der gebeurtenissen ? In eenklank met

Alles wat in wording is ? Zijn jullie nog in wording ? Wie zijn jullie ?

Tegen wie spreken jullie ? Wie heeft baat bij wat jullie zeggen ?

En tussen haakjes :

Blijf je er ook nuchter bij ? Kun je het 's ochtends lezen ?

Hangt het ook samen met iets wat er al is ?

Werden de zinnen die voor jullie gezegd werden, gebruikt, op zijn minst weerlegd ?

Is alles bewijsbaar ?

Door ervaring ? Door welke ?

Maar bovenal

Altijd opnieuw boven al de rest : hoe wordt gehandeld

Als gelooft wordt wat jullie zeggen ? Bovenal : hoe wordt gehandeld ?

We rolden weer omhoog de twijfelende

Blauwe man op de prent, bekeken elkaar en

Begonnen van voren af aan.

Bertold Brecht

Vertaling : Geert Van Istendaal

Uit : De Mooiste van Brecht – Lanno/Atlas

De indiening van dit doctoraatproefschrift vormt zowel een orgel- als een eindpunt van mijn verblijf van 10 jaar aan de universiteit van Gent. Na mijn studies in geografie en de aanvullende opleiding in de ontwikkelingssamenwerking en twee thesen in wereld-systeemanalyse, die ik met veel interesse en enthousiasme maakte, leek het opstarten van een doctoraatsonderzoek een logische stap. De eerste kennismaking met wereld-systeemanalyse prikkelde voldoende om zin te krijgen in verdere uitdieping. Wereld-systeemanalyse trok mij om verscheidene redenen aan. Enerzijds is er het maatschappelijk engagement dat onlosmakelijk met de analysemethode verbonden is. Anderzijds expliciteert de wereld-systeemanalyse een aantal zaken die ik voordien intuïtief aanvoelde, zoals de idiotie en het verhullend karakter van de opdeling van de sociale wetenschappen in disciplines en de noodzaak van het plaatsen van ontwikkelingen in een bredere context, waarbij steeds dynamische wisselwerkingen moeten beschouwd worden. Eenzijdigheid en hokjesmentaliteiten zijn nooit mijn ding geweest.

Naast een wetenschappelijke zoektocht, is de periode dat ik aan dit doctoraatsonderzoek werkte ook een zoektocht geworden op persoonlijk vlak: wat wil ik, waar sta ik voor, en wat kan ik (en wat niet)? Dit onderzoek is in ieder geval de eerste keer geweest dat ik in mijn leven echt ergens moeite voor heb moeten doen, dat ik de grenzen van mijn kunnen heb gevoeld. Een combinatie van (te) veel perfectionisme en (te) weinig ambitie maakte het er niet makkelijker op (en vormt de voornaamste reden voor het jaartje extra). ‘De twijfelaar’ is vaak ontrold geworden en wanneer deze oude blauwe Chinees geen raad kon brengen, wilden wel eens vervloeking in mijn hoofd ronddolen en al dan niet aan mijn lippen ontsnappen. Ook zweet, bloed en tranen ontbraken uiteraard niet (en wie mij kent weet dat zowel het eerste als het laatste erg letterlijk moet genomen worden).

Voor je bij het lezen van voorgaande paragraaf overspoeld wordt door medelijden, of mij van massochistische neigingen verdenkt, haast ik mij te zeggen dat de afgelopen vijf jaar uiteraard niet al kommer en kwel waren. Het onderzoekswerk was me vaak aangenaam en zeker boeiend. En niet alleen de inhoud boeit me, maar ook het aftasten van de eigen grenzen vormde een interessante reis. En de eindfase, waarin alles langzaam in mekaar begon te passen en het geheel zichtbaar werd, bezorgde me naast veel chaos en vermoeidheid, een enorme voldoening. Al gaat met deze voldoening wel hetvolgende besef gepaard:

“ Wijsheid is nooit over te dragen. De wijsheid, die een wijze voor een ander toegankelijk probeert te maken, klinkt altijd als iets dwaas...

Ik vond het volgende: van elke waarheid is het tegendeel even waarachtig ! En wel zo: een waarheid kan alleen uitgedrukt, onder woorden worden gebracht, bij eenzijdige beschouwing. Eenzijdig is alles, wat door het denken bedacht en met woorden gezegd worden kan, alles is dan eenzijdig, alles slechts half, alles mist volledigheid, het sluitend systeem, de eenheid.”

Herman Hesse, Siddhartha (1950)

(Vert.: A.M.H.Binkhuysen)

Uiteraard – en gelukkig maar – stond ik bij het uitvoeren van dit doctoraatsonderzoek niet alleen; vele mensen hielpen en ondersteunden me en hen wens ik uiteraard te danken.

Allereerst dank ik van ganser harte mijn promotor, Piet Saey. De voorbije jaren bracht hij me, zij het via kleine opmerkingen, via uitvoerige (!) verbetering en becommentariëring van mijn voorlopige teksten, of via discussies (of uiteenzettingen) allerhande, de kneepjes van het wetenschappelijk redeneren bij. Bovendien trok hij mij in een aantal cruciale fasen uit de chaos omhoog en wist hij me ingangen aan te reiken om zaken die ik intuïtief aanvoelde, wetenschappelijk te duiden.

Erik Thoen, Karel Leenders, Theo Spek, Jelle Vervloet en Antoon Ervynck bedank ik voor het bijschaven van mijn kennis over middeleeuwen en vroeg-moderne tijd en voor het delen van hun inzichten en twijfels i.v.m. ‘de schapentheses’.

De leden van de Onderzoeksgroep Wereld-SysteemAnalyse dank ik voor de interessante discussies, waarin tijd was om aspecten van de wereld-systeemanalyse uit te diepen en me verder aan het denken te zetten.

Professor Elisabeth Ardayfio-Schandorf ben ik ten zeerste erkentelijk voor de kans die ze me bood gedurende vijf weken aan de Universiteit van Ghana te verblijven en er ongestoord ‘mijn ding’ te doen.

Nikoi – “I love your beard” - dank ik zeer hartelijk voor de steeds even vriendelijke en bereidwillige hulp in de universiteitsbibliotheek in Legon. Natuurlijk dank ik ook Asseido voor het wegwijs maken op de campus en de lessen Twi en de ‘mama’s’ met hun standplaats aan de ingang van de bibliotheek voor de lekkere koekjes, ananassen, bananen, aardnoten en zakjes water, de schaduw onder hun bomen, en de ongedwongen sfeer, waar een babbeltje met eender wie de vaak saaie en warme dagen tussen de boeken heel wat aangener maakte.

Verder dank ik de vele mensen waarmee ik, al dan niet onder deze bomen, discussies voerde over de Ghanese economie en politiek en natuurlijk ook degenen waarmee de gesprekken over minder hoogdravende zaken handelden.

Chris Kesteloot en zijn medewerkers aan het ISEC in Leuven dank ik voor de boeiende en verruimende wetenschappelijke dinsdagvoormiddagen en natuurlijk ook voor de overheerlijke etentjes achteraf.

Nathalie bedank ik uit de grond van mijn hart voor het jarenlange aangename samenzitten in 1 bureau: 't was plezierig, en het wederzijdse begrip, de ondersteuning en aanmoedigingen hebben vaak heel erg deugd gedaan. En wat is er leuker dan gezamenlijk onze promotor te vervloeken of de gang van zaken in de vakgroep en aan de universiteit (of vaak ook: in de wereld) van commentaar te voorzien? Ook de steeds goedgevulde 'schuif' was op cruciale momenten in de eindfase van onschatbare waarde. En natuurlijk dank ik je voor het inscannen en opkuisen van de figuren en de vele andere kleine dingen waarmee je me in de eindfase geholpen hebt: ik zou niet weten wanneer ik dat nog had moeten doen. *MERCI !!*

Ben dank ik voor het zonder morren in een hoekje van onze bureau kruipen – in de eindfase van mijn werk nog eens alles verhuizen zag ik niet echt zitten – en natuurlijk voor de steeds bereidwillige hulp bij het opzoeken van sommige referenties en data. En voor de fruitsapjes, uiteraard.

De mensen die hun boterhammekes 'op 't eerste' opeten dank ik voor de vaak aangename en ontspannende (en vaak lánge) middagpauzes.

Mijn ouders dank ik van harte voor het doorgeven van hun stabiliteit en liefde en voor de van kleinsaf stimulerende discussies en gesprekken over de meest diverse onderwerpen. Mijn vader dank ik nog eens in het bijzonder voor zijn hulp bij het in helder Engels zetten van mijn lezingen en het steeds maar weer wijzen op de noodzaak mijn bevindingen klaar en duidelijk gestructureerd uit te drukken.

Tim, jou dank ik uit het diepst van mijn hart om er de afgelopen vijf jaar te zijn. En om te zijn wie je bent, ondanks alles.

Tenslotte dank ik ook Pat Addo en natuurlijk de 'vrijdancers', en dan vooral Rosie, Christel, Frank, Johanna en Myriam, voor het wekelijkse vrijdagavondse tegengewicht tegen het enge wereld- (of misschien eerder: *mensen-*)vreemde academische wereldje waarin de rationele redenering als de enige manier van weten geldt en waarin kwantiteit en tafelspringerij maar al te vaak boven kwaliteit en diepgang gaan:

"We moeten groot genoeg worden zodat we klein genoeg kunnen worden om door het oog van de naald de magische wereld binnen te sluipen waar onze dromen en gebeden bloesems en vruchten aan de levensboom zijn."

Ya'cov Darling Khan

Ter afsluiting, omdat ik het niet kan laten, nog een citaatje van Herman Hesse:

"Dus: 'De meeste mensen willen niet eerder zwemmen voor zij het kunnen.' Is dat niet grappig? Natuurlijk willen zij niet zwemmen! Zij zijn immers voor het land geboren en niet voor het water. En natuurlijk willen zij niet denken; zij zijn immers voor het leven geschapen en niet voor het denken! Ja, en wie denkt, wie het denken tot hoofdzak maakt, die kan het daarin weliswaar verbrengen maar hij heeft toch maar het land met het water verwisseld en eens zal hij verzuipen."

Herman Hesse – De steppewolf

Met de indiening van dit doctoraatsproefschrift weet ik me alvast weer veilig op het land...

Astrid De Wachter

3 juli 2002

INHOUDSTAFEL

INLEIDING

---

1. Algemene probleemstelling	1
2. De studiegebieden	2
3. Overzicht van de opbouw van voorliggend onderzoek	5
4. Regionale geografie	7
4.1 Historisch overzicht	7
4.2 Sociale geografie als analyse van territoriale samenlevingsverbanden	10
4.2.1 <i>Territoriale samenlevingsverbanden</i>	10
4.2.2 <i>Productiewijze</i>	11
4.2.3 <i>Geen economisch determinisme</i>	16
4.2.4 <i>Economische integratiewijzen</i>	17
5. Regionaal onderzoek met wereld-systeemanalyse als interpretatiekader	17
5.1 Wereld-systeemanalyse als interpretatiekader	18
5.2 Gevolgen voor voorliggend onderzoek	20

HOOFDSTUK 1 : Wereld-Systeemanalyse

Inleiding	21
1. De wereld-systeemanalyse van I.Wallerstein	22
2. Kritiek op I.Wallersteins wereld-systeemanalyse: wereld-systeem als 'systeem' ?	28
2.1 Kapitalistische wereld-economie	28
2.2 Andere sociale systemen	31
3. Sociale systemen als open systemen met operationele geslotenheid	34
3.1 Sociale systemen volgens N.Luhmann	35
3.2 Wereld-systeemanalyse als studie van open systemen met operationele geslotenheid	40
3.2.1 <i>Openheid sociale systemen</i>	41
3.2.2 <i>Open systemen met operationele geslotenheid</i>	42
3.2.3 <i>Wereld-economie</i>	44
3.2.4 <i>Wereld-rijk</i>	48
3.2.5 <i>Minisysteem</i>	50
3.2.6 <i>Primaat economische territoriale samenlevingsverbanden</i>	51

HOOFDSTUK 2 : Wereld-systeemanalyse en regionale geografie

Inleiding	52
1. Regionaal-geografische consequenties van wereld-systemen	54
1.1 De kapitalistische wereld-economie	54
1.2 Andere sociale systemen	59
1.2.1 Minisystemen	59
1.2.2 Wereld-rijken	61
1.3 Regionale geografie in wereld-systeemperspectief	62
2. Analyse-instrumenten nodig voor de duiding van de geografische structureren van de studiegebieden	64
2.1 De classificatie van regio's van G.A.Hoekveld	64
2.2 De agrarische locatietheorie van von Thünen	66
2.3 Incorporatie in de kapitalistische wereld-economie	68
2.3.1 <i>Waarom worden gebieden geïncorporeerd?</i>	69
2.3.2 <i>Het mechanisme van incorporatie</i>	70
3. De Kempen en het savannegebied in het huidige Ghana in wereld-systemen	72
3.1 De Kempen in wereld-systemen	72
3.2 Het savannegebied in het noorden van huidig Ghana in wereld-systemen	73

HOOFDSTUK 3: *De aanloop naar de eerste economische integratie-cyclus in de Kempen: twaalfde tot veertiende eeuw*

---

1. Politieke en economische evolutie	74
1.1 Elfde-twaalfde eeuw: politiek en sociaal	74
1.1.1 <i>Landsheren</i>	74
1.1.2 <i>Lokale en regionale elite</i>	78
1.1.3 <i>Stichting van abdijen van de nieuwe orden</i>	79
1.1.4 <i>Integratie in het hertogdom Brabant</i>	81
1.2 Elfde-twaalfde eeuw: economisch	81
1.2.1 <i>Vóór de twaalfde eeuw</i>	82
1.2.2 <i>De twaalfde eeuw</i>	85
1.3 De dertiende eeuw: politieke integratie in het hertogdom Brabant	87
1.3.1 <i>Politieke integratie</i>	87
1.3.2 <i>De stichting van vrijheden in de Kempen</i>	91

1.4 Verdere ontwikkelingen tijdens de late dertiende en veertiende eeuw	101
1.5 Twee visies op de Kempische dertiende-eeuwse geschiedenis	103
1.5.1 <i>De visie van F.Theuws: opname van de Kempen in het hertogdom Brabant ten behoeve van de textielnijverheid in de grote Brabantse steden</i>	105
1.5.2 <i>De tweede visie, op basis van K.A.H.W.Leenders: de lokroep van inkomsten uit heffingen</i>	112
2. Geografische synthese	118
3. Interpretatie in wereld-systeemtermen	119
3.1 Elfde-twaalfde eeuw: perifeer in gefragmenteerd wereld-rijk	119
3.2 Theoretisch intermezzo: de 'start' van de Europese wereld-economie	122
3.2.1 <i>'Start' van de kapitalistische wereld-economie</i>	123
3.2.2 <i>Machtslogica's van G.Arrighi</i>	127
3.2.3 <i>Methoden van extractie van Ch.Tilly</i>	128
3.2.4 <i>Consequenties voor de 'start' van de kapitalistische wereld-economie</i>	132
3.3 De historische geografie van de 13de-eeuwse Kempen vanuit wereld-systeemperspectief	135
3.3.1 <i>De eerste visie: kapitalistische machtslogica</i>	137
3.3.2 <i>De tweede visie: territorialistische machtslogica</i>	138
4. Onderzoeksvragen	139
4.1 De aanbodzijde: schapenteelt en wolproductie	140
4.2 De vraagzijde: de textielnijverheid	145
4.3 De uitgifte van gemene gronden	147

HOOFDSTUK 4 : veertiende - eerste helft zestiende eeuw: toenemende economische integratie

---

1. Veertiende-vijftiende eeuw: toenemende marktafhankelijkheid via agrarische markten en opkomst textielnijverheid	148
1.1 Politieke evolutie van het hertogdom Brabant	148
1.2 Economische ontwikkelingen in de Kempen	153
1.2.1 <i>Opkomst van de agrarische markten</i>	153
1.2.2 <i>Opkomst textielnijverheid in Kempische centra (veertiende-eerste helft vijftiende eeuw)</i>	154
1.2.3 <i>De opkomst van de plattelandsnijverheid (15de eeuw)</i>	158
1.2.4 <i>Gevolgen voor de Kempische wolproductie</i>	163
1.2.5 <i>De opkomst van de Brabantse linnennijverheid</i>	163
1.2.6 <i>Verdere evolutie eind vijftiende eeuw</i>	164

2. De zestiende eeuw: economische integratie rond Antwerpen	166
2.1 De opkomst van de Zuidelijke Nederlanden, met Antwerpen als draaischijf	166
2.1.1 Politieke ontwikkeling	166
2.1.2 De groei van de interne markt	169
2.1.3 De groei van de externe markt	170
2.1.4 Conjunctuurverloop	171
2.2 De gevolgen voor de Kempen	172
2.2.1. Bevolking	172
2.2.2 Nijverheden	173
2.2.3. Landbouw	175
3. Geografische synthese	176
3.1 Veertiende-veertiende eeuw	176
3.2 Zestiende eeuw	177
3.2.1. Een von Thünenstructuur op niveau van de Nederlanden	177
3.2.2 Von Thünen op niveau van de Kempen	178
4. Interpretatie in wereld-systeemtermen	183
4.1 Veertiende-veertiende eeuw	183
4.1.1 Op niveau van het hertogdom Brabant	183
4.1.2 Betekenis voor de Kempen	188
4.2 Zestiende eeuw	195
4.2.1 Situering binnen de opkomende wereld-economie	195
4.2.2 Op niveau van de Kempen	196
5. Onderzoeksvragen	196
5.1 De rol van de bodemvruchtbaarheid in de Thüniaanse structurering	196
5.2 Economische integratie van de Kempen rond Antwerpen positief of negatief?	198

Hoofdstuk 5 : Tweede helft zestiende tot eerste helft negentiende eeuw: terugplooiing van de Kempen op zichzelf

---

1. Politieke en economische evolutie in de Zuidelijke Nederlanden	208
2. Evolutie in de Kempen	214
2.1 De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)	214
2.2.1 Oorlogsverwoestingen in het laatste kwart van de zestiende eeuw	214
2.2.2 Begin zeventiende eeuw: een moeizaam herstel in en rond Turnhout; verdere teloorgang in Herentals	217
2.2 De tweede helft van de zeventiende eeuw	220
2.2.1 De Antwerpse Kempen	220

2.2.2 De oostelijke Kempen	223
2.3 De Kempen in de achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw	223
2.3.1 De Antwerpse Kempen	224
2.3.2 De Limburgse Kempen: een rurale samenleving met een hoge graad van autarkie	233
3. Geografische synthese	234
4. Interpretatie in wereld-systeemperspectief	235
4.1 Op niveau van de Nederlanden	235
4.2 Op niveau van de Kempen	237
5. Onderzoeksvragen	238

HOOFDSTUK 6: Tweede helft negentiende en eerste helft twintigste eeuw: naar sterke economische integratie in een Belgische kern-periferiestructuur

---

1. Politieke en economische evolutie in België	241
2. Evolutie in de Kempen	251
2.1 Eind negentiende-begin twintigste eeuw: beginnende industrialisering	251
2.2 Een overwegend agrarische maatschappij	253
2.3 Tussen de twee wereldoorlogen: beperkte industrialisering in een rurale streek	257
2.4 Na WOII: een geïndustrialiseerde regio op basis van vreemd kapitaal	259
3. Geografische synthese	263
4. Interpretatie in wereld-systeemtermen	264
4.1 Op niveau van België	264
4.2 Op het niveau van de Kempen	267
5. Onderzoeksvragen	268

HOOFDSTUK 7 : Het savannegebied in het huidige noorden van Ghana in de zestiende tot eerste helft achttiende eeuw

---

Inleiding	273
1. Politieke en economische evolutie in de zestiende eeuw	274
1.1 Bloeiperiode van het Songhay-rijk	274
1.1.1 Politiek: het Songhay-rijk	274
1.1.2 Economisch: de handel	278
1.2 Het studiegebied	283

1.2.1 De Mossi-koninkrijken	283
1.2.2 Bighu, Bono en Gonja	285
1.2.3 Groepen zonder gecentraliseerde politieke organisatie	288
1.3 De invloed van de Europese aanwezigheid aan de kust	288
2. Politieke en economische evolutie in de zeventiende en eerste helft van de achttiende eeuw	290
2.1 In de historische Soedan: politieke versnippering en verschuiving trans-Saharahandel naar oostelijker gelegen routes	290
2.1.1 Politiek	290
2.1.2 Economisch: de trans-Saharahandel	291
2.1.3 Economisch: toenemende handel langs de kust	295
2.2 In het studiegebied	296
3. Politieke en economische evolutie in de tweede helft achttiende en de negentiende eeuw	299
3.1 De heerschappij van Ashanti	299
3.1.1 Politiek: expansie van Ashanti	299
3.1. Economisch: de handel	303
3.1.3 Politiek: neergang Ashanti-rijk	313
4. De West-Afrikaanse handel en de vraag van historische continuïteit in de pre-koloniale periode	317
5. Interpretatie in wereld-systeemtermen	320
5.1 De zestiende eeuw	321
5.2 De zeventiende en eerste helft van de achttiende eeuw	326
5.3 Tweede helft achttiende en negentiende eeuw	330
5.3.1 Incorporatie van Fante en Ashanti in de Europese wereld-economie	331
5.3.2 Sociale systemen in de centrale Soedan	343
5.3.3 Het studiegebied	346
6. Onderzoeksvragen	350
6.1 De zestiende eeuw	350
6.2 De zeventiende en eerste helft achttiende eeuw	351
6.3 Tweede helft achttiende en negentiende eeuw	352

HOOFDSTUK 8 : Savannegebied in het noorden van huidige Ghana eind 19de en 20ste eeuw: de koloniale periode en de onafhankelijkheid

---

Inleiding	353
------------------	-----

1. Politieke en economische evolutie tijdens de koloniale periode	355
1.1 1880-1920	355
1.1.1 <i>Kolonisering van het zuiden en Ashanti–Brong Ahafo</i>	355
1.1.2 <i>Economische ontwikkeling in het zuiden: bloeiperiode voor de export van grondstoffen</i>	357
1.1.3 <i>Kolonisering van de Northern Territories</i>	364
1.2 1920 tot 1950	368
1.2.1 <i>In het zuiden: exportproductie van goud en cacao</i>	368
1.2.2 <i>In de Northern Territories</i>	372
1.3 Samenvatting koloniale periode	377
2. Politieke en economische evolutie in onafhankelijk Ghana	377
2.1 Ghana in zijn geheel	377
2.1.1 <i>1950-1965: bloeiperiode</i>	377
2.1.2 <i>1966-1984: politieke en economische instabiliteit</i>	383
2.1.3 <i>De economische herstelprogramma's (vanaf 1984)</i>	387
2.2 Noorden van Ghana (<i>Northern & Upper Regions</i>)	392
2.2.1 <i>1950-1965</i>	392
2.2.2 <i>1966-1983</i>	397
2.2.3 <i>1984 - ...</i>	401
3. Geografische synthese	402
3.1 Koloniale periode	402
3.2 Postkoloniale periode	403
4. Interpretatie in wereld-systeemtermen	404
4.1 1880 tot 1913 : periferisering in het zuiden, incorporatie in het noorden	404
4.2 1920 tot 1950 : periferie van periferie	405
4.3 1950-1965: periferie in potentieel semiperifeer land	406
4.4 Na 1965 : periferie van periferie	406
5. Onderzoeksvragen	407

BESLUIT

410

BIBLIOGRAFIE

423

LIJST VAN DE FIGUREN

Figuur O-1: De Kempen in België en Nederland	3
Figuur O-2 : Het savannegebied in Ghana	4
Figuur II-1: Ruimtelijk schema van de kapitalistische wereld-economie	57
Figuur II-2 : Ruimtelijk schema van een minisysteem	60
Figuur II-3 : Ruimtelijk schema van een wereld-rijk	62
Figuur II-4: Types van regio's op basis van nodaliteit en externe relaties	64
Figuur II-5 : Types regio's op basis van hun extern gerelateerde structuren in opeenvolgende historische fasen (schaal afhankelijk van het relevante centrum en zijn omgeving)	65
Figuur II-6 : Intensivering in relatie tot de prijs	67
Figuur II-7 : Het von Thünen model	68
Figuur III-1: Begrenzing van het hertogdom Brabant en het markgraafschap Antwerpen	75
Figuur III-2: De goederencomplexen van Luikse kapittels en abdijen in het Maas-Demer-Schelde-gebied na 1100	83
Figuur III-3: Historisch-geografische regio's in het zuiden van Nederland	84
Figuur III-4: De studiegebieden van K.A.H.W.Leenders en F.Theuws	104
Figuur III-5: De vrijheden in het noorden van het hertogdom Brabant in de 13 ^{de} -vroeg 14 ^{de} eeuw	107
Figuur III-6: Indeling van samenlevingen op basis van de economische activiteiten op huishoudelijk niveau	120
Figuur IV-1: De verschuiving van de lakennijverheid naar het noorden	154
Figuur IV-2: Situering van 45 boerderijen van de abdij van Tongerlo in de 15 ^{de} eeuw en aantallen vee op deze boerderijen in de 15 ^{de} en 16 ^{de} eeuw	162
Figuur IV-3: Verbouwde gewassen omstreeks 1400	164
Figuur IV-4: Linnenweverijcentra in de Zuidelijke Nederlanden omstreeks 1550	175
Figuur IV-5: De Zuidelijke Nederlanden, begin 16 ^{de} eeuw, gemodelleerd naar von Thünen (grondgebied van het huidige België)	178
Figuur IV-6: De structurering van de Kempen in de tweede helft van de 16 ^{de} eeuw volgens het von Thünenmodel	180
Figuur IV-7: Emigratie vanuit de Kempen naar Antwerpen: textiel- en luxenijverheid	200
Figuur IV-8: Zomerloon metselaar te Antwerpen en Lier (in Brabantse grooten)	201
Figuur IV-9: Stedenhiërarchie in Brabant in de 16 ^{de} eeuw	204
Figuur V-1: Wegenkaart van Oud-Brabant van het jaar 1780 getekend door Juffrouw Lejour, naar de Atlas van Ferraris en verscheidene archiefstukken	225
Figuur V-2: De stedenhiërarchie in Brabant in de 18 ^{de} eeuw	228

Figuur V-3: De reikwijdte van het stedelijk grondbezit in Brabant tijdens de 18 ^{de} eeuw	229
Figuur V-4: Commerciële verzendingen ca.1760	230
Figuur V-5: De stedenhiërarchie in Antwerpen en Brabant, 19 ^{de} eeuw	231
Figuur VI-1: De Kondratieffgolven in België	243
Figuur VI-2: De industriële tewerkstelling in België in 1974	250
Figuur VI-3: België in de jaren 1940, gemodelleerd volgens een kern-periferie structuur	265
Figuur VII-1: Politieke entiteiten in de Sahel en savanne tussen de 11 ^{de} en 16 ^{de} eeuw	275
Figuur VII-2: Het ontstaan van de Mossi koninkrijken	284
Figuur VII-3: Goudproductie en distributie in het Akangebied en langs de Zwarte Volta	287
Figuur VII-4: Noord-Afrika en de Centrale Soedan in 1600 – politieke situatie	291
Figuur VII-5: De handelsroutes tussen Hausaland en het Voltabekken in de 17 ^{de} -18 ^{de} eeuw	293
Figuur VII-6: De regio van Niger en Volta in de 16 ^{de} tot 18 ^{de} eeuw	297
Figuur VII-7: Staten langs de lage Guinea kust omstreeks 1700	300
Figuur VII-8: Staten langs de lage Guinea kust omstreeks 1750	301
Figuur VII-9: De belangrijkste handelsroutes in Ashanti en Fante omstreeks 1850	305
Figuur VII-10: Het Ashanti rijk, het Brits protectoraat en de Fante confederatie tussen 1800 en 1874	315
Figuur VIII-1: Administratieve indeling in Ghana	354
Figuur VIII-2: De kolonisering van de Goudkust	356
Figuur VIII-3: Autowegen in de Goudkust kolonie en noordelijk protectoraat in 1914 en 1924	359
Figuur VIII-4: De ontwikkeling van havens en spoorwegen in de Goudkust kolonie en noordelijk protectoraat 1850-1936	369
Figuur VIII-5: Herkomst van de noorderlingen actief in het zuiden, 1948, 1960	373

INLEIDING

---

1. Algemene probleemstelling

De toepassing van wereld-systeemanalyse op geografische streken is een onderzoek naar het relatieve belang van endogene (interne) en exogene (externe) factoren in de verklaring van de geografische structuur van regio's. Er wordt m.a.w. de vraag gesteld of het in de eerste plaats horizontale dan wel verticale relaties zijn die structurerend werken voor de sociale reproductie en transformatie van regio's. Horizontale relaties zijn relaties tussen verschijnselen in verschillende gebieden; verticale relaties zijn relaties tussen verschijnselen in eenzelfde gebied. Met 'geografische streken' wordt bedoeld streken op sub-nationaal schaalniveau, niet vanuit één specifieke invalshoek beschouwd – bijvoorbeeld politiek, planmatig of fysisch -, maar wel open; zo veel mogelijk structurerende factoren in rekening brengend.

Een dergelijk onderzoek naar het structuurbepalend gehalte van interne en externe factoren - of verticale en horizontale relaties - is onvermijdelijk tevens een onderzoek naar de meest geschikte eenheden van analyse: het is immers onmogelijk van intern of extern, endogeen of exogeen te spreken, zonder de analyse-eenheid te bepalen. Deze afbakening gebeurt in de hedendaagse sociale geografie op basis van de manier waarop mensen ruimtelijke samenhang bewerkstelligen (en dus niet op basis van de manier waarop het fysisch milieu wordt gebruikt) (P.Saey, 1994b: 134). Of zoals E.Wolf het formuleert:

« [T]he way [human beings] are organized socially governs the way they confront and transform nature, and nature thus transformed affects, in turn, the architecture of human social bonds. » (E.Wolf, 1997: 73-74).

Het uitgangspunt van sociaal-geografisch onderzoek is de sociale organisatie die mensen opbouwen (en afbreken/transformeren) en de ruimtelijke concretisering van deze organisatie.

Dit onderzoek naar analyse-eenheden en interne en externe factoren gebeurt aan de hand van een historisch-geografische analyse van twee studiegebieden: (1) de Kempen in (huidig) België (en Nederland) en (2) het savannegebied in het noorden van (huidig) Ghana.

Zoals uit de titel blijkt wordt bij de historisch-geografische analyse van de studiegebieden het interpretatiekader van de wereld-systeemanalyse gehanteerd. Aldus heeft dit onderzoek een tweeledig doel:

1. Nagaan in hoeverre en op welke manier wereld-systeemanalyse als interpretatiekader een zinvolle bijdrage kan leveren tot de historisch-geografische analyse van regio's. M.a.w.: biedt de wereld-systeemanalyse als interpretatiekader verklaringskracht m.b.t. de geografische structurering van regio's op sub-nationaal schaalniveau en welke conclusies kunnen we daaruit afleiden m.b.t. het relatieve belang van endogene en exogene factoren in de verklaring ?

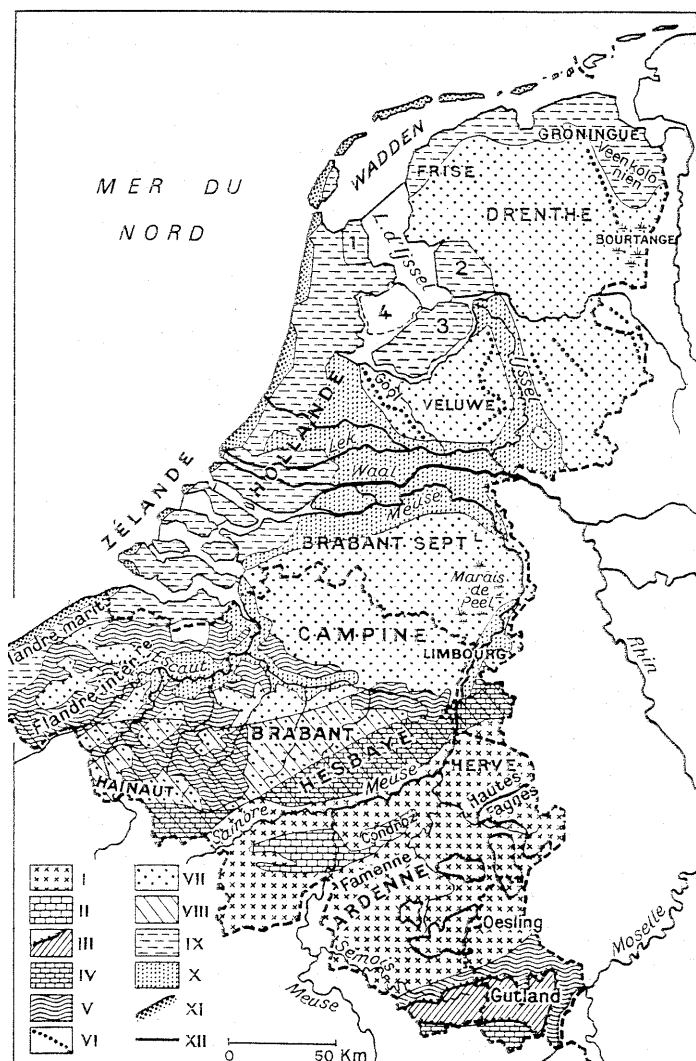
2. Via de historisch-geografische analyse van de twee studiegebieden de wereld-systeemanalyse verfijnen.

2. De studiegebieden

Aangezien dit een onderzoek is naar geschikte analyse-eenheden en naar integrerende en fragmenterende factoren die de geografie van een gebied structureren en aldus één of meerdere regio's samenstellen, is het niet mogelijk vooraf de studiegebieden scherp te begrenzen. Het is de organisatie van de samenlevingsverbanden die de mensen samenstellen die regiovormende processen bepaalt - het is dus noodzakelijk voor iedere periode deze organisatie (op verschillende schaalniveaus) te analyseren alvorens uitspraken over de begrenzing van de regio's te doen. De sociale samenhang in een gebied primeert immers over fysische kenmerken. Deze fysische kenmerken zijn echter wel nuttig voor een grove aanduiding van de studiegebieden: de fysisch-geografische kenmerken van een gebied bieden immers mogelijkheden en leggen beperkingen op, maar zij werken geenszins determinerend voor de geografische structurering. De aanduiding van 'de Kempen' en 'het savannegebied in het noorden van Ghana' op basis van enkele fysisch-geografische kenmerken is dan ook slechts op te vatten als een grove situering van locatietermen voor gebieden met wisselende grenzen doorheen hun concrete historische evolutie.

De selectie van de studiegebieden gebeurde op pragmatische gronden. Over de opname van een groot deel van de 13de-eeuwse Kempen in het hertogdom Brabant bestaat een artikel van F.Theuws (1989), dat dergelijke aandachtspunten bevat dat het zich erg goed leent voor een interpretatie in wereld-systeemtermen. Dit artikel vormde dan ook het uitgangspunt voor mijn licentiaatsscriptie geografie: 'De Kempen in het wereld-systeem. Een verkennend onderzoek'. Toen ik een jaar later de aanvullende opleiding in de ontwikkelingssamenwerking volgde, wenste ik verder te werken over wereld-systeemanalyse en de geografische invulling ervan. Aangezien mijn promotor, Piet Saey, eind jaren 1960 twee jaar in Ghana verbleef, lag het voor de hand de incorporatie van dit gebied in de Europese wereld-economie te behandelen. Dit resulteerde in een scriptie met als titel: 'De incorporatie van West-Afrika in het wereld-systeem. Het huidige Ghana van 1500 tot de onafhankelijkheid als voorbeeld'. Uit beide scripties werd duidelijk dat genoeg materiaal voorhanden was om een doctoraatsonderzoek op te starten. De incorporatie van het huidige Ghana in de wereld-economie werd geografisch ingeperkt tot het savannegebied van het land, teneinde twee voldoende van elkaar verschillende studiegebieden op sub-nationaal schaalniveau te bekomen. Het doel van dit onderzoek is niet zozeer een vergelijking tussen beide studiegebieden te maken, maar wel vocabularium en analysemethode op te bouwen die de duiding van de geografische structurering van regio's in wereld-systeemtermen vergemakkelijken.

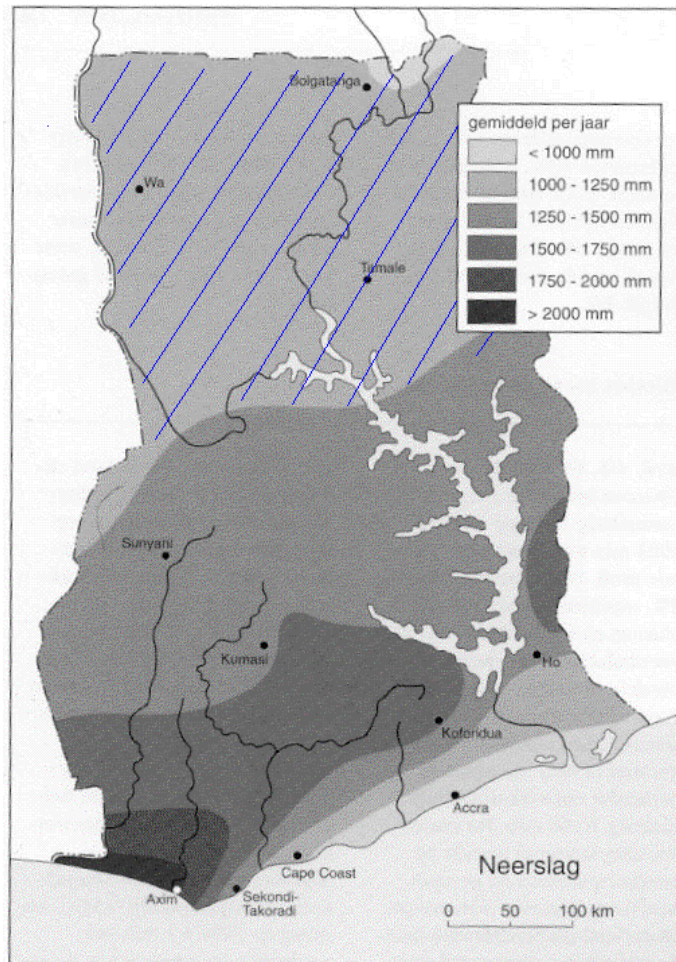
Met de Kempen (in brede betekenis) bedoelen we het zandige gebied tussen Maas, Schelde en Demer, gelegen in het noorden van het huidige België en het zuiden van het huidige Nederland¹. Het is een van nature weinig vruchtbaar gebied, al zijn er wel interne verschillen. Het westelijke deel bestaat uit fijne tot middelmatige natte zand en lemig zandgronden, die relatief laag gelegen zijn. De Zuiderkempen, langs de Demer en rond Lier en Heist-op-den-Berg, worden gekenmerkt door zand en licht zandleemgronden. In het oosten, op het Kempisch plateau, zijn de bodems droger en grover – het zijn zeer droge zandgronden met grintbijmenging - en bijgevolg minder vruchtbaar. Vanaf de noordelijke rand van het Kempisch plateau is er afwatering langs verschillende rivieren naar de noordelijk gelegen Maas toe, hetgeen resulteert in nattere en vruchtbaardere gronden.

Figuur O-1: De Kempen in België en Nederland (uit : F.-J.Gay & P.Wagret, 1987: 7).

¹ De historische Kempen beslaat een veel kleiner gebied in het centrum tussen Maas, Demer en Schelde; gaandeweg ging men het locatiwoord 'Kempen' voor een groter gebied gebruiken en werd het onder andere geïnstitutionaliseerd in het geografisch begrip 'Antwerpse Noorderkempen' (K.A.H.W.Leenders, 1996: 14). In Nederland slaat de benaming 'Kempenland' nog steeds slechts op deze kleine streek in het centrum van het

Het tweede studiegebied is het savannegebied in het noorden van het huidige Ghana. Dit gebied ligt centraal in de zuidelijke rand van de historische westelijke Soedan, de savannezone in West-Afrika - ongeveer 3000 kilometer bestrijkend van west naar oost en ongeveer 1000 kilometer van noord naar zuid, gelegen tussen de Sahara in het noorden en de west-oostelijke band van tropisch regenwoud aan de zuidelijke kust (van noord naar zuid maximaal 350 kilometer). Het studiegebied is een vrij vlak gebied, grotendeels behorende tot het Volta-bekken, waar miljoenen jaren geleden dikke lagen sedimenten zijn afgezet en nadien geërodeerd. Aan de randen van dit bekken vormden de hardste sedimentlagen scherpe steilranden, zoals de Gambaga steilrand in het noordoosten van Ghana. De regenval wordt naar het noorden toe steeds geringer (gemiddeld rond de 1000 mm per jaar: zie figuur O-3) en is geconcentreerd in één regenseizoen (van mei tot september), het ritme van de agrarische activiteiten bepalend (J.Moerkamp, 1997: 74-75). Ondanks de geringere regenval, is de waterhuishouding ten noorden van de Gambaga steilrand zodanig dat het gebied vochtiger en dus vruchtbaarder is dan de rest van de Ghanese savanne.

Figuur O-2 : Het savannegebied in Ghana (uit : J.Moerkamp, 1997: 75).

Maas-Demer-Scheldegebied. In voorliggend onderzoek gebruiken we de term 'Kempen' echter in de breedste, meest vage wetenschappelijk te verantwoorden betekenis.

3. Overzicht van de opbouw van voorliggend onderzoek

We vervolgen dit inleidend hoofdstuk met een situering van het onderzoek binnen de regionale geografie: op welke manier biedt de wereld-systeemanalyse een kijk op regionaal onderzoek die verschillend is van andere regionaal-geografische benaderingen? Hiertoe geven we in paragraaf 4.1 een zeer beknopt overzicht van de evolutie die de regionale geografie de laatste 50 jaar kenmerkte, waarna we in paragraaf 4.2 iets dieper ingaan op de geografische benaderingswijzen waar de wereld-systeemanalyse bij aansluit (primaat economische territoriale samenlevingsverbanden, gedefinieerd via productiewijzen).

Vervolgens wordt in paragraaf 5 dieper ingegaan op de wereld-systeemanalyse als interpretatiekader: wat betekent het op wetenschapstheoretisch vlak wanneer men regio's met behulp van wereld-systeemanalyse bestudeert? Dit heeft bepaalde consequenties voor voorliggend onderzoek – er worden meer problemen opgeworpen dan er worden opgelost –, waarmee we dit inleidend hoofdstuk afsluiten.

In het volgende hoofdstuk geven we eerst een beknopt overzicht van die elementen van de wereld-systeemanalyse van I.Wallerstein die voor dit onderzoek van belang zijn. Hierna formuleren we enkele in de literatuur verschenen kritieken op Wallersteins analysemethode, die betrekking hebben op probleempunten waarmee we in het empirisch onderzoek geconfronteerd werden. Deze kritieken houden voornamelijk verband met het systemisch karakter van de sociale systemen die I.Wallerstein presenteerde. Teneinde deze kritieken te *counteren* zullen we tenslotte op basis van het werk van de socioloog N.Luhmann een visie op de wereld-systeemanalyse presenteren die een antwoord biedt op de gestelde problemen: sociale systemen hebben zowel een ruimtelijke als een temporele component en moeten gezien worden als open systemen met operationele geslotenheid.

Dit brengt ons in hoofdstuk 2 bij de titel van voorliggend onderzoek, nl. de toepassing van wereld-systeemanalyse op geografische streken, waarmee regio's op sub-nationaal schaalniveau bedoeld worden: op welke manier biedt plaatsing van de studiegebieden in wereld-systemen een gedegen inzicht in de geografische structurering ervan? M.a.w. biedt de wereld-systeembenadering inzicht in de integrerende en fragmenterende krachten die in een gebied werkzaam zijn en die regio's samenstellen dan wel desintegreren?

Het tweede en derde deel bevatten de casestudies: de Kempen in deel 2 (hoofdstukken 3 tot 6) en het noorden van Ghana in deel 3 (hoofdstukken 7 en 8). Telkens wordt eerst een hoofdstuk gewijd aan de sociale systemen in de periode vóór de incorporatie in de Europese wereld-economie (in het geval van de Kempen vóór het bestaan van de kapitalistische wereld-economie), waarna volgende hoofdstukken (in het geval van het noorden van Ghana wegens de beperkte periode slechts 1 hoofdstuk) de evolutie

van de regio in de moderne kapitalistische wereld-economie behandelen. Dit betekent dat het deelonderzoek m.b.t. de Kempen handelt van de 13de eeuw tot de 20ste eeuw, daar waar het deelonderzoek m.b.t. het savannegebied in het huidige Ghana de 16de tot de 20ste eeuw bestrijkt.

Ieder hoofdstuk vangt aan met een overzicht van de politieke en economische evolutie van enerzijds de ruime omgeving (dít gebied waarvan we kunnen veronderstellen dat het de geografische structurering van het studiegebied in belangrijke mate mede bepaalde) en anderzijds van het studiegebied zelf. Vervolgens vatten we deze evoluties samen in een geografische synthese.

Voor het deelonderzoek m.b.t. de Kempen konden we hiervoor steunen op G.A.Hoekveld (1993), die voor Europa een indeling van regiotypes opstelde op basis van de aanwezige stedelijke kernen en de dominantie van interne dan wel externe relaties. In een dergelijke synthese werd de geografie gescheiden van de maatschappelijke component: geografie is volgens deze visie het vaststellen van ruimtelijke relaties ontdaan van elke sociale inhoud.

Voor het noorden van Ghana was een dergelijke geografische synthese wegens de beperktheid aan gegevens moeilijker te maken - voor de periode vóór de incorporatie in de Europese wereld-economie was het zelfs onmogelijk (voor deze periode geven we in plaats van een geografische synthese een in de literatuur gangbare visie van historische continuïteit weer).

Na de geografische synthese volgt een interpretatie van de beschreven economische en politieke evoluties in wereld-systeemtermen, waar nodig aangevuld met theoretische beschouwingen die onontbeerlijk bleken om een wereld-systeeminterpretatie op te bouwen. Een dergelijke interpretatie, waarin geografische en sociale relaties onlosmakelijk met mekaar verbonden zijn, biedt diepere inzichten in de historische evoluties en de processen die deze evoluties aandrijven dan wanneer men zoals in de geografische synthese geografie en maatschappelijke inhoud van mekaar scheidt. Aangezien het wegens een gebrek aan gedegen gegevens niet steeds mogelijk was deze interpretatie in wereld-systeemtermen eenduidig te maken, sluiten we ieder hoofdstuk af met onderzoeksvragen.

Uit voorgaande blijkt de enorme uitgebreidheid van het onderzoeksdomein van voorliggende studie. Dit was een doelbewuste keuze: het is maar door het samenbrengen van gegevens betreffende meerdere gebieden over zeer lange termijn – 800 jaar voor de Kempen en 400 jaar voor het noorden van het huidige Ghana – dat bepaalde problemen aan de oppervlakte kunnen gebracht worden en dat de specifieke wereld-systeemkijk met betrekking tot regionale structurering kan uitgeklaard worden. Het nadeel van een dergelijke benadering is uiteraard dat het niet mogelijk is op de verschillende onderdelen erg diep in te gaan en alle deelproblemen uitvoerig te behandelen – vandaar de afsluiting van ieder empirisch hoofdstuk met onderzoeksvragen. Bovendien hebben we ons om dezelfde reden beperkt tot een analyse van secundaire literatuur. De tekst bouwden we voornamelijk op op basis van een aantal speerpunten uit deze secundaire literatuur: in plaats van telkens een zo volledig mogelijk overzicht te geven van de belangrijkste publicaties m.b.t. een bepaald onderwerp, bouwden we de tekst

op op basis van enkele auteurs die erg goed een gangbare mening weergeven, waar nodig aangevuld met de belangrijkste (voor het onderzoek relevante) kritieken daarop.

Hoofdstuk 3 handelt dan over de aard van het ruimere sociale systeem waartoe de Kempen behoorde en het effect ervan op de geografische structurering van het gebied tijdens de eeuwen vóór de door I.Wallerstein veronderstelde start van de Europese wereld-economie, dus 12de tot eerste helft 15de eeuw.

In hoofdstuk 4 komt de situering van de Kempen in de Europese wereld-economie tijdens haar opbouwfase aan bod: de tweede helft van de 15de en de 16de eeuw.

Hoofdstuk 5 behandelt de periode tijdens dewelke de Zuidelijke Nederlanden tot de semiperiferie van de Europese wereld-economie behoorden: de 17de tot halverwege de 19de eeuw.

Hoofdstuk 6 tenslotte bespreekt de inpassing van de Kempen in de kapitalistische wereld-economie tijdens de periode dat België een kernland was: de tweede helft van de 19de en de 20ste eeuw.

Hoofdstukken 7 en 8 gaan over de geschiedenis van het noorden van het huidige Ghana in wereld-systeemtermen. In hoofdstuk 7 komen de eeuwen vóór de incorporatie in de Europese wereld-economie aan bod: de 16de tot de 19de eeuw. Hoofdstuk 8 behandelt de periode waarin het studiegebied deel uitmaakte van deze kapitalistische wereld-economie, dit is de 20ste eeuw.

Tenslotte zetten we in een besluit de theoretische consequenties van dit onderzoek op een rij.

4. Regionale geografie

4.1 Historisch overzicht

Met de algemene probleemstelling zoals hierboven uiteengezet schrijven we ons in in de « herleving van de regionale geografie » (J.Hauer, 1991: 1), zoals die de laatste decennia aan de gang is.

Nog tot enkele decennia na de Tweede Wereldoorlog vormde de regionale geografie de bestaansreden voor de geografie als discipline²: alle andere deeldisciplines binnen de geografie hadden een andere wetenschap achter zich waarmee het studieobject voor een groot deel overlapte (politieke geografie – politieke wetenschap; economische geografie – economie; bevolkingsgeografie – demografie; geomorfologie – kwartairgeologie; enz.), maar de geografie verdiende haar plaats als aparte wetenschappelijke discipline door het maken van regionaal-geografische syntheses (P.Saey, 1973: 8-10; 1990: 114-124). Deze regionale geografie had een idiografisch karakter en bestond erin vanuit de ervaring van ruimtelijke differentiatie het unieke karakter van plaatsen en regio's te beschrijven (H.J.Keuning, 1969). De basisvraag – de manier waarop de mens met het fysisch milieu omgaat - werd

---

² Deze stroming werd dominant tijdens de eerste decennia van de 20ste eeuw.

vanuit de verticale relaties binnen de regio benaderd³. Dit resulteerde in een weinig systematische opeenstapeling van feitenkennis over unieke regio's, waarvan de relevantie niet altijd even duidelijk was, aangezien weinig of geen theorievorming bestond (P.Saey, 1973: 11, 16; R.Hudson, 1990: 67-68; J.Hauer, 1991: 2).

In de jaren 1960 verlegde de aandacht zich van het bestuderen van het unieke karakter van plaatsen, naar de algemeenheid van ruimte, in een nomothetisch georiënteerde wetenschap (R.Hudson, 1990: 67-68; J.Hauer, 1991: 2). Op systematische wijze verzameld feitenmateriaal moest via de empirische cyclus leiden tot modellen en theorie, die bij toepassing modelmatige en wetmatige relaties tussen ruimtelijke verschijnselen moesten blootleggen, waardoor men tot verklaringen trachtte te komen.

Dit deed men via toepassing van een aantal principes, zoals (P.Saey, 1973 : 18-21): (1) de afstand als kennisbron; (2) differentiatie als intern kenmerk, resulterend in een ruimtelijk systeem; (3) a priori redenering, i.p.v. inductieve methode; (4) het concipiëren van ruimtelijke processen, zich autonoom ontwikkelend volgens een immanente wetmatigheid.

De zoektocht naar regelmaat en formele relaties tussen ruimtelijke elementen leidde tot een formalisering van het ruimtebegrip, waarbij vaak geabstraheerd werd van de inhoudelijke werkelijkheid. J.Hauer stelt dat in deze periode een groot aantal modellen en theorieën zijn ontwikkeld die het inzicht in de ruimtelijke spreiding en geleding van tal van verschijnselen en hun onderlinge relaties hebben vergroot (constatering van empirische regulariteiten). Daarenboven leverde de 'nieuwe oriëntatie' een vooruitgang op technisch gebied en in de methodische strakheid van redeneren (J.Hauer, 1991: 2-3). Tenslotte ontstond in deze periode ook een veel grotere gevoeligheid voor het schaalbegrip. Het besef ontstond dat elk zoneringsstelsel bedoeld om ruimtelijke gegevens in kaart te brengen arbitrair is en het resultaat van keuzen omtrent schaal en aggregatie. Bovendien kennen aan elkaar gerelateerde processen vaak elk een verschillende geografische uitgebreidheid, hetgeen betekent dat men rekening moet houden met de contextualiteit:

« Verschijnselen die we op een bepaald ruimtelijk niveau analyseren laten zich conceptueel niet loskoppelen van gerelateerde processen, die zich op andere niveaus afspelen omdat de ruimtelijke uitgebreidheid ervan groter of kleiner is. » (J.Hauer, 1991: 5).

Onder het trefwoord 'multiniveau analyse' ontwikkelden geografen methoden en technieken om met variabelen van meerdere ruimtelijke niveaus om te gaan.

³ In België verscheen na de Tweede Wereldoorlog een groot aantal regionale monografieën, vaak handelend over een eerder klein gebied, waarin de relaties tussen het fysisch milieu en het cultuurlandschap benadrukt werden en historische evolutie als verklaringsfactor werd aangereikt (L.Daels, M.Antrop & L.Walschot, 1989: 43). P.Saey (1973: 17-18) geeft aan dat sommige geografen de tekortkomingen van het vertikaal denken trachtten te overwinnen via de invoering van drie nieuwe streekbegrippen: compage (hierin worden enkel die verschijnselen geselecteerd, die met een bepaald focusverschijnsel in verband staan; een welbepaalde plaats behoort aldus tot meerdere compages); gepolariseerde streek (gedefinieerd op basis van horizontale relaties, bv. hinterland en invloedssfeer); organisatie-streek (toepassingsgericht: een gebied dat door een gemeenschap min of meer als een eenheid wordt georganiseerd).

In deze geografiebeoefening, onder de algemene noemer 'nieuwe orientatie' (P.Saey, 1973: 18) te vatten, bleef de theoretische onderbouwing van de technische handelingen echter achter, aldus J.Hauer (1991: 4-5):

« Formalisering van de ruimte en abstrahering van het menselijke (...) leidden tot zeer onvolledige theorie en niet zelden tot trivialiteiten zoals in de social physics, waarin de sociaal-ruimtelijke feiten van praktisch al hun maatschappelijke betekenis zijn ontdaan. » (J.Hauer, 1991: 4).

Bovendien ontbrak het aan conceptualisering en theorievorming waarin de relaties tussen ruimtelijke niveaus worden geproblematiseerd (J.Hauer, 1991: 5).

Als reactie hierop – en onder invloed van veranderende maatschappijbeelden – ontstond in de jaren 1980 een vernieuwde aandacht voor regionale geografie, waarin ruimtelijke differentiatie, territoriale integratie en het multiniveaukarakter van de geografische problematiek voorop gingen staan (G.Hoekveld, 1990: 28-29; J.Hauer, 1991: 4-6). Het is een sociaal constructivistische geografiebeoefening, waarin holografie⁴, ethnografie⁵, sociaal constructivisme⁶ en institutionalisme⁷ elk in meer of mindere mate omarmd worden (P.Saey, te verschijnen).

Het (sociaal) regionaal geografisch onderzoek moet zich richten op territoriale maatschappelijke organisatie en hoe deze zich materialiseert in ruimte en tijd, welke integratie- en desintegratieprocessen daarbij van belang zijn en hoe ruimtelijke differentiatie en homogenisatie tot stand komen en al dan niet gereproduceerd worden (G.Hoekveld, 1990: 28-29; J.Hauer, 1991: 4-6).

Hierbij is het volgens J.Hauer noodzakelijk de tijdens de nieuwe orientatie ontstane verbrokkeling van het geografisch object in thematisch geordende probleemvelden tegen te gaan: de integratie van economische, sociale, politieke en culturele aspecten van het menselijk en maatschappelijk handelen in een specifieke territoriale context is belangrijk. Of, anders gezegd:

« Each geographical discipline acknowledges that regions have emergent properties that cannot be reduced to the sum of the parts thematic geographies divide them into. The complex interactions between many general factors frequently take a form that is very specific for a region. The way in which the general forces manifest themselves is then a regional characteristic. » (K.Terlouw, 2001: 76).

Bovendien is het noodzakelijk steeds de verbindingen tussen verschillende ruimtelijke niveaus te problematiseren (J.Hauer, 1991: 4-5; K.Terlouw, 2001: 76).

⁴ Elk deel bevat informatie over het geheel en informatie over het geheel is opgenomen in elk deel (H.Verran, 2001: 254).

⁵ De symbolische orde (bv. patriarchaat, heteroseksualiteit, theocratie, enz.) reflecteert zichzelf in de ruimtelijke orde, en dit op alle schaalniveaus (S.Herbert, 2000: 550-553).

⁶ De realiteit is een product van menselijke actie. Dit betekent dat met classificatie een hoge graad van contingentie gepaard gaat, aangezien menselijke actie onvoorspelbare effecten kan hebben (J.Agnew, 1999: 92; K.Bassett, 1999: 32-34). Bovendien is de geografische structurering niet enkel bepaald door het sociale, maar wordt tevens sociale differentiatie bepaald door geografische structureringen (K.Terlouw, 2001: 79).

De territoriale maatschappelijke organisatie, die zich materialiseert in regio's, kan niet los gezien worden van de context waarin die samenleving of regio gesitueerd is en waarmee ze op tal van manieren is verbonden: de externe relaties zijn wezenlijke structurerende factoren voor die betrokken regio, zodat de invloeden vanuit die context moeten worden verwerkt (J.Hauer, 1991: 6).

Regio's worden aldus niet langer bestudeerd in isolatie: de wereld wordt gewoonlijk gezien als het raamwerk waarin ze bestudeerd moeten worden (C.P.Terlouw, 1990: 50). De revaluatie van de relatie tussen maatschappij en ruimte betekent bovendien dat regio's niet langer fysische entiteiten zijn, maar dat wordt aangenomen dat ze sociaal geconstrueerd worden. Regio's worden niet langer gezien als autonome gegevenheden, maar als constructies met als doel de ruimtelijke veelvormigheid tot meer hanteerbare eenheden terug te brengen (G.A.Hoekveld & L.Van der Laan, 1987: 8; R.Hudson, 1990: 68; K.Terlouw, 2001: 77).

Deze uitgangspunten impliceren een drietal basiskennmerken van regio's, die in de meeste hedendaagse regionaal-geografische studies onderschreven worden. Ten eerste wordt erkend dat geen enkele regio eeuwig is: het feit dat regio's als gecreëerd beschouwd worden, impliceert steeds een opkomst en een ondergang. Ten tweede is geen enkele regio autonoom: de regio wordt gesitueerd in een bredere context. Ten derde, maar minder algemeen aanvaard, kan men stellen dat regio's niet scherp begrensd kunnen worden: ze bevatten een binnengebied, waar de veronderstelde kernmerken zich duidelijk manifesteren, en een buitengebied, waarin een beperkter aantal voorkomt.

De manier waarop deze basiskennmerken toegepast worden in regionaal geografische studies kan echter behoorlijk verschillen, zowel wat betreft het belang dat toegekend wordt aan respectievelijk interne en externe factoren, als wat betreft het type territoriale maatschappelijke organisatie dat men laat primeren en de aard van de bredere context die de externe factoren genereert.

Op deze beide vlakken biedt de wereld-systeemanalyse een interpretatiekader dat wezenlijk verschillend is van de meeste regionaal geografische benaderingen.

4.2 Sociale geografie als analyse van territoriale samenlevingsverbanden

4.2.1 Territoriale samenlevingsverbanden

Wanneer J.Hauer stelt dat de integratie van economische, sociale, politieke en culturele aspecten van het menselijk en maatschappelijk handelen in een specifieke territoriale context moet bestudeerd worden, gaat hij voorbij aan het feit dat de samenlevingsverbanden die met elk van deze dimensies overeenkomen niet noodzakelijk dezelfde ruimtelijke concretisering kennen. Hoe is het dan mogelijk dé specifieke territoriale context, of m.a.w. de analyse-eenheid, te bepalen?

---

⁷ Sociale praktijk is geïnstitutionaliseerd en instituties worden samengesteld door sociale praktijken.

P.Saey onderscheidt drie types territoriale samenlevingsverbanden die de analyse-eenheden van de sociale geografie vormen en die overeenkomen met de economische, sociale, politieke en culturele aspecten van het menselijk en maatschappelijk handelen die J.Hauer vernoemt: de formele, de ideële en de functionele (P.Saey, 1994b: 132-134).

1. Formele territoriale samenlevingsverbanden: dit zijn de politieke gemeenschappen, omschreven op basis van hun politieke organisatie.
2. Ideële territoriale samenlevingsverbanden: dit zijn de gemeenschappen die omschreven worden in termen van cultuur, zoals ethnieën of naties.
3. Functionele territoriale samenlevingsverbanden: dit zijn de gemeenschappen die omschreven worden in termen van sociale structuur, en de economische gemeenschappen, omschreven op basis van de manier waarop de betrokken groep mensen in zijn levensonderhoud voorziet en welvaart creëert.

Elk van deze gemeenschappen heeft haar weerslag in de ruimte, geconcretiseerd in territoriale samenlevingsverbanden. De wereld-systeemanalyse heeft met andere neo-marxistische interpretatiekaders gemeen dat ze stelt dat wanneer deze gemeenschappen ruimtelijk niet samenvallen, als analyse-eenheid de economische gemeenschap primeert (P.Saey, 1994b: 130-132). De stelling luidt daarbij dat productieverhoudingen in een samenleving een dynamiek teweeg brengen die een meer sluitende systematiek van samenlevingsvormen mogelijk maakt dan wanneer men vertrekt van politiek, van cultuur, of van maatschappelijke verhoudingen in het algemeen. Immers:

« The economy as an instituted process of interaction serving the satisfaction of material wants forms a vital part of every community. Without an economy in this sense, no society could exist for any length of time. » (K.Polanyi, 1977: 31).

Dit betekent dat

« [w]hoever can offer economic solutions will always be at an advantage in the pure power game over one who cannot. » (K.Polanyi, 1977: XLVII).

Het nemen van functionele territoriale samenlevingsverbanden als uitgangspunt om analyse-eenheden te bepalen houdt geen economisch determinisme in, op voorwaarde dat economie gedefinieerd wordt door middel van het begrip productiewijze, aldus P.Saey (1994b: 131). In wat volgt bespreken we dit concept aan de hand van het werk van E.Wolf (1997).

4.2.2 Productiewijze

De definitie van productiewijze, naar voor gebracht door Karl Marx, gaat uit van het begrip ‘sociale arbeid’: arbeid en het arbeidsproces zijn sociale fenomenen, uitgevoerd door mensen, met mekaar verbonden in een maatschappij. Via dit concept, dat sociale mobilisatie, ontplooiing en allocatie van

arbeid omvat, wordt het mogelijk de link tussen de technische transformatie van de natuur en de organisatie van de menselijke samenleving te begrijpen. Het begrip 'productie' duidt op deze complexe set van onderling afhankelijke relaties tussen natuur, werk, sociale arbeid en sociale organisatie. Deze productie is zowel actief in het transformeren van de natuur als in de creatie en hercreatie van de sociale verbanden die de transformatie van de omgeving bewerkstelligen (E.Wolf, 1997: 74-75).

E.Wolf formuleert het aldus :

« The concept of social labor thus makes it possible to conceptualize the major ways in which human beings organize their production. Each major way of doing so constitutes a mode of production – a specific, historically occurring set of social relations through which labor is deployed to wrest energy from nature by means of tools, skills, organization, and knowledge. » (E.Wolf, 1997: 75).

Marx onderscheidde vele verschillende productiewijzen, die echter niet altijd op equivalente criteria gebaseerd waren. E.Wolf benadrukt dat het nut van het concept niet ligt in de klassificatie die Marx gaf, maar in de mogelijkheid die het biedt om de strategische relaties te onderlijnen die de ontplooiing van sociale arbeid bepalen.

De indeling van productiewijzen die E.Wolf voorstelt - een kapitalistische, een tribulaire en één gebaseerd op verwantschapsgroepen - is volgens de auteur pragmatisch: voor zijn onderzoek dat handelt over de verspreiding van de kapitalistische productiewijze en de impact ervan op gebieden in de wereld waar de sociale arbeid op een andere manier toegewezen werd is deze indeling in drie productiewijzen de meest geschikte. Hij stelt echter formeel:

« No argument is presented here to the effect that this trinity exhausts all the possibilities. For other problems and issues it may be useful to construct other modes drawing further distinctions, or to group together differently the distinctions drawn here. » (E.Wolf, 1997: 76).

De auteur benadrukt bovendien dat deze drie productiewijzen geen evolutionaire sequentie vertegenwoordigen.

Voor dit onderzoek, dat eveneens handelt over enerzijds de periode die I.Wallerstein de kapitalistische wereld-economie noemt en anderzijds zowel de periode net vóór het ontstaan van die wereld-economie in Europa en de periode vóór de incorporatie in deze wereld-economie in West-Afrika, mogen we aannemen dat dezelfde indeling in drie productiewijzen adequaat is.

In wat volgt definiëren we deze drie productiewijzen, op basis van E.Wolf (1997: 74-99). In hoofdstuk 1 gaan we dieper in op manier waarop deze productiewijzen in verband te brengen zijn met de sociale systemen uit de wereld-systeemanalyse.

(a) De kapitalistische productiewijze

E.Wolf definieert de kapitalistische productiewijze op de klassieke marxistische manier: de kapitalistische productiewijze kwam tot stand op het moment dat geldelijke rijkdom in staat was arbeidskracht te kopen. E.Wolf spreekt dus pas van kapitalisme wanneer de houders van rijkdom de productiemiddelen in handen hebben en de voorwaarden voor toegang ertoe kunnen bepalen. De directe producenten hebben bijgevolg geen toegang tot de productiemiddelen en zijn verplicht hun arbeid te verkopen teneinde in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. Aldus determineert de productie de distributie (E.Wolf, 1997: 77).

« The capitalist mode thus shows three intertwined characteristics. First, capitalists detain control of the means of production. Second, laborers are denied independent access to means of production and must sell their labor power to the capitalists. Third, the maximization of surplus produced by the laborers with the means of production owned by the capitalists entails "ceaseless accumulation accompanied by changes in methods of production". » (E.Wolf, 1997: 78).

Deze kenmerken moeten historisch gezien worden, als zich ontwikkelende facetten van een productiewijze die bepaalde oorsprongen had in de tijd en die een evolutie kende doorheen de tijd.

Met deze definitie van kapitalisme is handelskapitalisme onmogelijk; er kan enkel handelsrijkdom zijn. Kapitalisme is noodzakelijk een 'kapitalisme in productie' (« capitalism-in-production ») (E.Wolf, 1997: 79). Kapitalisme is tevens noodzakelijk industrieel kapitalisme, met productie door loonarbeiders in fabrieken. Agrarisch kapitalisme is eveneens onbestaande (enkel grootschalige landbouw werkend met loonarbeiders is volgens deze definitie kapitalistisch). Dit is een fundamenteel onderscheid met het historisch kapitalisme dat I.Wallerstein analyseert (zie hoofdstuk 1).

(b) De tribulaire productiewijze

De tribulaire productiewijze is er één waarin de directe producent, of hij nu landbouwer of veeteler is, toegang heeft tot de productiemiddelen, terwijl hem via politieke of militaire middelen tribuut onttrokken wordt. De sociale arbeid wordt dus in de eerste plaats gemobiliseerd en toegewezen aan de transformatie van de natuur via de uitoefening van politieke macht. De ontplooiing van sociale arbeid is in deze productiewijze bijgevolg een functie van de locus van politieke macht en zal wijzigen indien deze locus van positie verandert (E.Wolf, 1997: 79-80).

Hierbij zijn twee uiterste situaties mogelijk: deze waarin de macht sterk geconcentreerd is in de handen van een leidende elite die zich in de apex van het machtsstelsel bevindt; en een andere waarin de macht grotendeels in handen is van lagere heren en de leiding aan de apex fragiel en zwak is. Deze twee situaties zijn de uitersten op een continuüm van machtsdistributies⁸, gaande van sterk

⁸ Deze beide uiterste situaties komen in grote termen overeen met de marxistische concepten 'de Aziatische productiewijze' en de 'feodale productiewijze'. Op die manier worden echter situaties die in korte perioden van de Europese en Aziatische geschiedenis voorkwamen gereïficeerde typevoorbeelden waartegen andere situaties

geconcentreerd tot sterk gefragmenteerd, op zich het resultaat van de concurrentie tussen de groepen 'niet-producenten' voor macht aan de top van de samenleving. De tributaire productiewijze is dus gebaseerd op de familiegelijkenis dat de centrale mechanismen om sociale arbeid te mobiliseren gebaseerd zijn op 'andere dan economische macht' (E.Wolf, 1997: 80-81).

De tributaire productiewijze gaat over de fundamentele relaties volgens dewelke surplussen geëxtraheerd worden. Dit zegt niets over de wijze van distributie van deze surplussen na extractie. E.Wolf benadrukt dat in bijna alle historische gevallen een deel van de surplussen in circulatie gebracht werden via handel (E.Wolf, 1997: 83-85). Voornamelijk waar verscheidene politieke eenheden gekenmerkt door de tributaire productiewijze naast mekaar bestonden in concurrentie of symbiose, ontwikkelde zich een bloeiende lange-afstandshandel in elite of luxegoederen. Deze goederen onderbouwden de ideologische modellen via dewelke de superioriteit werd opgeëist en hadden dus een belangrijk politiek doel. Deze handel in luxegoederen ging bovendien vaak hand in hand met handel over lange afstand in bulkgoederen, voornamelijk waar toegang tot waterwegen de transportkosten drukte, zodat vaak uitgestrekte en langdurige netwerken van commerciële relaties bestonden.

Tributaire productieverhoudingen en handelsactiviteiten hebben m.a.w. lange tijd zij aan zij bestaan, vaak met wederzijds voordeel, maar soms ook met conflicten. De commercialisering door handelaren van goederen en diensten waarop de tributaire macht steunt, kan immers leiden tot een verzwakking van deze macht. Dit is de reden waarom in samenlevingen gebaseerd op de tributaire productiewijze de politieke machthebbers enerzijds de handel wel stimuleerden, maar anderzijds ook vaak beknotten, indien de handelaars te machtig werden: de handelaars moesten 'hun plaats kennen' en handelsrechten waren steeds voorwaardelijk. De positie van handelaars in tributaire samenlevingen was dus altijd zowel politiek als economisch bepaald, en bleef steeds afhankelijk van de macht en de belangen van andere sociale klassen.

(c) De productiewijze gebaseerd op verwantschapsgroepen (maagschappen)

Zowel de tributaire als de kapitalistische productiewijze zijn gebaseerd op een verdeling van de bevolking in een klasse van producenten van surplus en een klasse die zich surplus toeëigent, via mechanismen van macht. Dit is niet het geval in de maagschapsgewijze productiewijze (E.Wolf, 1997: 99).

Hier wordt de sociale arbeid gemobiliseerd, ontplooid en toegewezen via de creatie van verwantschapsgroepen (maagschappen). E.Wolf (1997: 91) verwoordt het aldus :

« Kinship thus involves (a) symbolic constructs ('filiation/marriage ; consanguinity/affinity') that (b) continually place actors, born and recruited, (c) into social relations with one another.

---

moeten afgewogen worden. E.Wolfs benadering maakt het daarentegen mogelijk de politiek relevante variabelen te specificeren die de ene tributarie situatie van de andere onderscheiden (E.Wolf, 1997: 81).

These social relations (d) permit people in variable ways to call on the share of social labor carried by each, in order to (e) effect the necessary transformations of nature. »

Kinship is dus een bepaalde manier waarop enerzijds rechten van mensen tot stand worden gebracht en anderzijds beslag gelegd kan worden op delen van sociale arbeid. De specifieke manier waarop dergelijke rechten en toeëigeningen tot stand komen kan echter sterk verschillen, waarbij op basis van studies van antropologen twee varianten van de productiewijze kunnen onderscheiden worden.

De eerste variëte bestaat uit de zwervgroepen. Deze bevolkingsgroepen transformeren de natuur niet, maar verzamelen producten nodig voor hun voortbestaan in de omgeving. Verwantschapsgroepen dienen in de eerste plaats om via huwelijk en afstamming relaties tussen personen te creëren die partnerschap in sociale arbeid bewerkstelligen. Deze samenlevingen kennen geen territoriale grenzen, zodat nieuwkomers kunnen opgenomen of afgewezen worden, naargelang de belangen van de met mekaar verbonden partners (E.Wolf, 1997: 91-92).

In de tweede variëte van de maatschappijgewijze productiewijze werkt de ontplooiing van sociale arbeid op een andere manier. Waar de natuur getransformeerd wordt via de inzet van sociale arbeid wordt de omgeving een productiefactor, een instrument waaraan arbeid wordt besteed. In dergelijke samenleving wordt sociale arbeid verdeeld in sociale clusters die elk arbeid verrichten in een bepaald segment van de omgeving, en dit cumulatief en over generaties heen. Op die manier worden over generaties heen corpi van aanspraken op sociale arbeid opgebouwd. Waar de omgevingsfactoren neigen naar ecologische isolatie worden de relaties tussen de clusters van sociale arbeid nauwer omschreven, en worden de clusters vaak exclusieve groepen (E.Wolf, 1997: 92).

« Under these conditions the idiom of filiation and marriage is used to construct transgenerational pedigrees, real or fictitious. These serve to include or exclude people who can claim rights to social labor on the basis of privileged membership. ...

In this process kinship on the jural-political level subsumes and organizes kinship on the familial level, making interpersonal relations subject to charters for categorical inclusion or exclusion. » (E.Wolf, 1997: 92).

Deze uitgebreide verwantschap is bijgevolg verschillend van de verwantschap op basis van afstamming en huwelijk; het gaat om de juridische allocatie van rechten en plichten, en dus om politieke relaties tussen mensen:

« On the level of filiation and marriage, kinship sets up individuated linkages among shareholders in social labor; extended kinship, in contrast, organizes social labor into labor pools and places controls over the transfer of labor from one pool to another. » (E.Wolf, 1997: 92-93).

Deze sociale clusters opgebouwd via – echte of vermeende - verwantschappen zijn in geen geval ‘eeuwig’: ze kunnen wijzigingen ondergaan onder invloed van interne differentiatie of externe druk.

Tendenzen naar toenemende ongelijkheid worden sterk bevorderd wanneer groepen met een productiewijze gebaseerd op verwantschap in relatie komen met tributaire of kapitalistische samenlevingen. Dergelijke contacten bieden immers kansen om surplus te onttrekken en transfereren die verder gaan dan wat mogelijk is in de maatschappijwijze productiewijze. *Chiefs* kunnen deze externe hulpbronnen gebruiken om de werking van de orde gebaseerd op verwantschapsgroepen te immobiliseren (E.Wolf, 1997: 96).

E.Wolf stelt dat de samenlevingen die door antropologen met « *chiefdom* » worden aangeduid kunnen opgedeeld worden in twee verschillende productiewijzen. Enerzijds zijn er de *chiefdoms* waarin de mobilisatie van sociale arbeid gebaseerd is op de maatschappijwijze productiewijze: de *chief* en zijn volgelingen zijn nog steeds ingebed in en gebonden aan de relaties tot stand gekomen via de creatie van verwantschapsgroepen. Anderzijds zijn er *chiefdoms* waarin de vorm van en het taalgebruik over de verwantschapsgroepen behouden blijven, maar waarin een dominante groep de onderverdeling van verwantschapsgroepen in rangorde omvormt tot een onderverdeling in klassen. De mechanismen die verwantschapsgroepen kenmerken worden aldus door de « *chiefly lineage* » gebruikt om de eigen positie te verbeteren, zodat men hen kan beschouwen als surplus-onttrekkers in de tributaire productiewijze (E.Wolf, 1997: 97).

4.2.3 Geen economisch determinisme

Door productiewijze als centrale begrip te hanteren in de definiëring van de economische territoriale samenlevingsverbanden blijft men zoals gezegd gevrijwaard van economisch determinisme. Het begrip productiewijze slaat immers enkel op de fundamentele aspecten van productie of arbeidsverdeling; binnen één productiewijze bestaan vele specifieke, aan historische en geografische omstandigheden gebonden, varianten van maatschappelijke verhoudingen. Bovendien wordt door het begrip niet het *bestaan* van deze vele verhoudingen, instellingen en ideeën verklaard; het verklaart enkel de manier waarop ze samengevoegd worden tot dynamische gehelen, waarbij sommige verhoudingen, instellingen en ideeën mekaar wederzijds versterken en andere door allerlei wisselwerkingen in hun ontwikkeling afgeknot worden. Dit betekent dat het begrip productiewijze niet uitsluit dat verhoudingen, instellingen en ideeën die in een voorgaande periode van sociëtaal of cultureel belang waren, blijven voortbestaan, zij het onder een maatschappelijk minder voorname vorm. Dit houdt meteen ook de mogelijkheid in dat ze in de toekomst opnieuw bepalend zouden worden voor de sociale structuur of cultuur van de samenleving. Dit kan zowel tijdens overgangen van de ene productiewijze naar de andere, als tijdens evoluties binnen een zelfde productiewijze (P.Saey, 1994: 131-132).

4.2.4 Economische integratiewijzen

De bestudering van de economische territoriale samenlevingsverbanden hoeft niet beperkt te worden tot een analyse van de productie, die - zoals de naam doet vermoeden - de indeling in productiewijzen kenmerkt, maar kan aangevuld worden met een focus op de distributie van geproduceerde goederen. Deze heeft immers belangrijke geografische consequenties. Hiervoor biedt K.Polanyi met zijn 'economische integratiewijzen' een bruikbaar concept.

K.Polanyi deelde samenlevingen in op basis van de vorm van economische integratie die er dominant was, en onderscheidt daarbij drie verschillende economische integratiewijzen. Elke integratiewijze staat voor een bepaald ruimtelijk patroon waarlangs de uitgewisselde goederen en diensten bewegen, ondersteund door welbepaalde structuren in de maatschappij (K.Polanyi, 1977: 35-37):

- Reciprociteit: veronderstelt de aanwezigheid van twee of meer groepen die symmetrisch tegenover mekaar staan en waartussen de leden op economisch vlak in gelijkwaardigheid kunnen handelen en goederen en diensten uitwisselen.
- Herverdeling: steunt op het bestaan van een erkend machtscentrum, waarnaar de goederen en diensten afvloeien en van waaruit ze (na afhouding van tribuut) opnieuw gedistribueerd worden, op de wijze bepaald in dat machtscentrum (onafhankelijk van de vraag of de goederen fysiek verplaatst worden, of enkel in naam van eigenaar veranderen).
- Marktruil is afhankelijk van de institutionalisering van prijsregulerende markten, waar de goederen en diensten verhandeld worden⁹.

K.Polanyi benadrukt dat in een maatschappij naast de dominante economische integratiewijze verschillende ondergeschikte integratiewijzen kunnen aanwezig zijn. De dominante integratiewijze kan bovendien tijdelijk op de achtergrond geraken ten voordele van voordien ondergeschikte vormen en nadien weer opduiken (K.Polanyi, 1977: 42).

5. Regionaal onderzoek met wereld-systeemanalyse als interpretatiekader

De wereld-systeemanalyse geeft voor de bepaling van de analyse-eenheid van onderzoek eveneens het primaat aan economische territoriale samenlevingsverbanden. Daarbij staat eveneens het begrip productiewijze centraal, al gebeurt dit wel op een andere manier dan bij E.Wolf, waardoor er vooral in de benadering van het historisch kapitalisme belangrijke verschillen zijn. Daarop gaan we in het volgende hoofdstuk dieper in. Hier belichten we wat het vanuit wetenschapstheoretisch oogpunt betekent om wereld-systeemanalyse als *interpretatiekader* te hanteren en welke gevolgen dit heeft voor voorliggend onderzoek.

⁹ K.Polanyi stelt duidelijk dat het niet is omdat markten, handel en/of geld in een samenleving aanwezig zijn, dat deze samenleving kan gezien worden als economisch geïntegreerd via marktruil, zoals in het verleden vaak werd aangenomen: "Where trade was seen, markets were assumed, and where money was in evidence, trade was assumed and, therefore, markets. Actually, over the greater part of economic history, trade, money uses, and market elements should be regarded as occurring separately." (K.Polanyi, 1977: 79).

5.1 Wereld-systeemanalyse als interpretatiekader

Wat betekent het hanteren van wereld-systeemanalyse als interpretatiekader vanuit wetenschapstheoretisch oogpunt? M.a.w. op welke manier wordt de wereld-systeemanalyse als theorie gehanteerd?

D.Judge, G.Stoker & H.Wolman (1995: 1-4) geven in de inleiding van hun boek over theorieën van stedelijke politiek een overzicht van de verschillende mogelijke vormen van wetenschappelijke theorieën. Ze onderscheiden normatieve, prescriptieve en empirische theorieën. Daarnaast zijn ook modellen, interpretatiekaders en theoretiseren mogelijk.

- *Normatieve theorieën* beschrijven hoe de wereld zou moeten zijn. De theorie presenteert een gewenste staat of reeks van condities en argumenteert waarom deze de voorkeur krijgt/krijgen.
- *Prescriptieve theorieën* zijn instrumenteel; zij bespreken welke middelen best gehanteerd worden teneinde een gewenste conditie te bereiken.
- *Empirische theorieën* zijn erop gericht de realiteit te verklaren en interpreteren (hoewel natuurlijk elke theorie tot op zekere hoogte aan de ‘realiteit’ gekoppeld is). ‘Verklaren’ betekent in haar brede betekenis het begrijpen van de realiteit. In engere betekenis gaat empirische theorie over het opstellen van causale verbanden: welke factoren (onafhankelijke variabelen) kunnen het onderzochte fenomeen (afhankelijke variabele) verklaren¹⁰? Empirische theorieën kunnen een inductieve dan wel een deductieve benadering hanteren.
  - Inductief: gebaseerd op empirische observatie en een veelheid aan aanwijzingen resulterend uit het testen van hypothesen.
  - Deductief: men start van een premisse of set van premissen en leidt daaruit conclusies af over de causale relaties en het gedrag van deze premissen. Ongeacht of de premissen empirisch geldig zijn, resulteert het gebruik ervan in plausibele resultaten over en een begrip van (dit wil zeggen: verklaart) de realiteit.

Strikte interpretaties van empirische theorievorming vereisen dat de verklaring handelt over causale verbanden, of, op zijn minst, associaties: om de status van ‘theorie’ te verdienen moet een fenomeen (variabele) op een consistente manier gerelateerd worden aan andere fenomenen. Minder strikte toepassingen van theorievorming kunnen echter eveneens bijdragen leveren tot verklaring of begrijpen van fenomenen. Hiertoe behoren modellen, interpretatiekaders en theoretiseren.

¹⁰ De auteurs benadrukken dat empirische theorievorming noch waardenvrij is, noch verstoken van normatieve vooringenomenheden. De selectie van onderzoeksvragen, de definiëring van de concepten, de aanpak van het onderzoek en de interpretatie van de resultaten weerspiegelen al dan niet onbewuste normatieve waarden van de onderzoeker (D.Judge, G.Stoker & H.Wolman, 1995: 3).

- *Modellen* zijn representaties, gestileerde en vereenvoudigde voorstellingen, van de werkelijkheid. In een model zijn de belangrijkste componenten of categorieën opgenomen, maar er worden geen causale verbanden tussen de variabelen gelegd¹¹.
- *Interpretatiekaders* zijn manieren om naar een studieobject te kijken of om het te benaderen. Ze bieden een taal en referentiekader volgens dewelke de realiteit kan onderzocht worden. Dit onderzoek leidt ertoe dat nieuwe vragen opgeroepen worden, die anders niet zouden gesteld worden. Een succesvolle toepassing van een interpretatiekader leidt tot nieuwe en verfrissende inzichten, die via andere denkkaders of perspectieven niet zouden bereikt worden. Interpretatiekaders kunnen heuristisch zijn in de zin dat ze het oproepen van hypothesen die getest kunnen worden stimuleren en op die manier leiden tot de ontwikkeling van een meer formele empirische theorie.
- *Theoretiseren* is denken over bepaalde aspecten van fenomenen, waarbij de auteurs weer het voorbeeld geven van stedelijke fenomenen. Er wordt een studieobject geselecteerd – bv. sociale bewegingen of politiek leiderschap – waarna de bewering wordt gedaan dat dit belangrijke stedelijke politieke fenomenen zijn, die aan de basis liggen van veel van wat van belang is in stedelijke politiek, of met andere woorden dat ze veel van wat van belang is in het onderzochte domein ‘aandrijven’. Een dergelijk theoretiseren kan een aantal andere theoretische benaderingen bevatten: empirische theorievorming – bv. onder welke condities zullen stedelijke sociale bewegingen voorkomen? – interpretatiekaders – bv. hebben dergelijke bewegingen het begrip klasse als de belangrijkste categorie voor neo-marxistische analyse vervangen? – of normatieve en prescriptieve theorievorming – bv. brengen stedelijke sociale bewegingen progressieve (d.i. gewenste) veranderingen teweeg?

De wereld-systeemanalyse past in dit schema over theorieën als interpretatiekader; ze heeft een heuristische functie voor de regionale geografie. Het gaat er niet om ‘de waarheid’ te achterhalen, het theoretisch kader moet beoordeeld worden op basis van haar vermogen problemen op te lossen.

I.Wallerstein betoogt hieromtrent

« dat onze inductieve classificatie bruikbaar is dan alternatieve classificaties, omdat die onze tegenwoordige kennis van de historische werkelijkheid gemakkelijker en beter samenvat, en omdat die een interpretatie van die werkelijkheid mogelijk maakt, die ons in staat stelt doeltreffender invloed uit te oefenen op het heden. » (I.Wallerstein, 1984 : 15).

In dit zowel ruimtelijk als temporeel uitgebreide regionaal-geografisch onderzoek met wereld-systeemanalyse als heuristisch interpretatiekader komen we echter niet steeds tot het oplossen van problemen, maar wel tot het belichten ervan: door de toepassing van wereld-systeemanalyse op

¹¹ De auteurs geven systeemtheorie als voorbeeld van een model waarmee men stedelijke politieke fenomenen kan analyseren (D.Judge, G.Stoker & H.Wolman, 1995: 3). Ze bedoelen hier allicht de systeemtheorie die werd

geografische streken op sub-nationaal schaalniveau worden vragen en problemen opgeworpen, die via klassieke benaderingen niet, of niet op dergelijke systematische wijze, aan de oppervlakte komen.

5.2 Gevolgen voor voorliggend onderzoek

Vandaar het ongewone karakter van dit doktoraatsproefschrift, waarin meer problemen worden opgeworpen dan er opgelost worden. Na 5 jaar onderzoek zijn er niet alleen méér vragen dan bij de aanvankelijke formulering van het onderzoek, er zijn ook meer vragen dan antwoorden. Het systematisch plaatsen van de lange termijn historisch-geografische ontwikkelingen van de twee studiegebieden in het interpretatiekader dat de wereld-systeemanalyse biedt, roept zoals gezegd andere vragen op dan meer klassieke benaderingen. De relevantie van deze vragen moet blijken uit de verklaringskracht die beantwoording ervan biedt. De beantwoording maakt bovendien vergelijkbaarheid van verschillende ontwikkelingspaden mogelijk, waaruit lessen kunnen getrokken worden m.b.t. huidige (en toekomstige) evoluties.

Voor een gedegen beantwoording van de nieuw opgeworpen vragen is het uiteraard noodzakelijk over voldoende gegevens te kunnen beschikken. Zoals gezegd beperkten we ons in deze studie wegens de uitgebreidheid van het onderzoeksdomein tot het gebruik van secundaire literatuur. Deze werken werden uiteraard steeds vanuit een bepaalde invalshoek geschreven – met bepaalde onderzoeksvragen voor ogen, verschillend van degene die via de wereld-systeemanalyse aan de oppervlakte komen. Hierdoor was het vaak moeilijk of zelfs onmogelijk de vragen die door een plaatsing van de gegevens in het wereld-systeem interpretatiekader werden opgeworpen te beantwoorden.

In de specifieke gevallen waarin de opgeworpen vragen niet via de beschikbare secundaire literatuur een antwoord konden krijgen, hebben we de verschillende paden die een wereld-systeembenadering in dat geval openlaat aangegeven.

Verder onderzoek, met gebruik van primaire bronnen (zowel geschreven als andere) en toepassing van geografische modellen met sociale inhoud (zoals bijvoorbeeld von Thünen), zal geval per geval moeten uitmaken welk van deze paden historisch het meest waarschijnlijk zijn. Deze uitspraken zullen dan op hun beurt de wereld-systeemanalyse kunnen verrijken.

---

opgebouwd op basis van principes uit de fysica. In de wereld-systeemanalyse wordt het concept 'systeem' op heel andere manier gehanteerd (zie hoofdstuk 1).

HOOFDSTUK 1 : Wereld-Systeemanalyse

Inleiding

Zoals uit het inleidend hoofdstuk blijkt worden de fundamentele vraagstukken in de wereld-systeemanalyse via de heuristische methode benaderd. Hoe gebeurt dit ?

Wereld-systeemanalyse zoekt een tussenweg tussen nomothetische en idiografische wetenschap. Als interpretatiekader behoort de wereld-systeemanalyse tot de groep van inductieve empirische theorieën: in I.Wallersteins onderzoek over het historisch kapitalisme gaat hij niet uit van een definitie van wat het kapitalisme in essentie zou zijn, om dan vervolgens te kijken hoe ver het zich op verschillende plaatsen en in verschillende tijden heeft ontwikkeld; het gaat er daarentegen om historische sociale systemen te beschouwen gedurende hun hele geschiedenis in hun concrete, unieke realiteit (I.Wallerstein, 1984: 7). Sociale systemen zijn dus steeds gelokaliseerde systemen, en geen abstracte gegevens - wereld-systeemanalyse is geen *model* dat bij manier van spreken bovenop de empirische feiten wordt gelegd. Het is echter wel degelijk een *analyse* methode, en is dus niet louter beschrijvend: in onderzoek in wereld-systeemtraditie gaat men op zoek naar de structurele processen die de maatschappij doorheen de geschiedenis (over lange termijn) vormgeven, waardoor vergelijking met structurerende processen in andere tijden/op andere plaatsen mogelijk wordt. Verklaringen in de wereld-systeemanalyse zijn bijgevolg niet gebaseerd op algemene wetten, maar op de historische reconstructie van de samenloop van causale mechanismen, die zijn samengesteld door interne noodzakelijke maatschappelijke relaties/verhoudingen¹ (M.Saey, s.d.: 64).

Men moet er echter voor waken de wereld-systeemanalyse niet te structuralistisch te hanteren en zich er terdege van bewust zijn dat het door acties van mensen via instituties (huishoudens, ondernemingen, politieke organisaties, naties, ...) is dat de structurerende processen vormkrijgen. Deze structuren zullen dan op hun beurt bepaalde acties van mensen via instituties beperken en andere mogelijk maken (bevorderen).

In wat volgt geven we eerst een beknopt overzicht van de wereld-systeemanalyse die I.Wallerstein naar voor bracht. Hierna formuleren we een aantal kritieken hierop, die overeenstemmen met problemen waarmee we in het empirisch onderzoek geconfronteerd werden. Deze betreffen voornamelijk het systemisch karakter van Wallersteins sociale systemen. In antwoord op deze kritieken, presenteren we op basis van het werk van de socioloog N.Luhmann een visie op de wereld-systeemanalyse, die in het empirisch onderzoek zal worden aangehouden². Deze visie is niet in

---

¹ Het is niet omdat een mechanisme aanwezig is, dat het verschijnsel dat in theorie een gevolg is van dit mechanisme zich ook per definitie manifesteert: andere simultaan werkende mechanismen kunnen dit (tijdelijk) verhinderen. Ter vergelijking: het is niet omdat een vliegtuig vliegt, dat de zwaartekracht als mechanisme niet werkzaam is – het wordt enkel tijdelijk opgeheven/gecamouflleerd door de werking van andere mechanismen (M.Saey, s.d.: 63).

² Deze theoretische visie wordt om redenen van duidelijkheid en heldere opbouw uiteengezet vóór de weergave van de casestudies. We moeten echter benadrukken dat ze niet werd opgebouwd via de deductieve methode,

tegenspraak met de impliciete betekenis die I.Wallerstein aan sociale systemen hechtte en die hij in enkele geschriften expliciet verwoorde. Ze is echter wel in tegenspraak met de manier waarop wereld-systeemanalyse gewoonlijk geïnterpreteerd wordt - een interpretatie waar veel van I.Wallersteins werk aanleiding toe geeft. Ook wereld-systeemonderzoek volgens de hier voorgestelde visie geeft bij de analyse van de structurele processen die de maatschappij vormgeven primaat aan de functionele territoriale samenlevingsverbanden, zonder zich echter te bezondigen aan economisch determinisme.

1. De wereld-systeemanalyse van I.Wallerstein

Binnen de grote groep van onderzoek in wereld-systeemtraditie kan men veel verschillende meningen en stromingen onderscheiden, en dit zowel over bepaalde deelaspecten als zelfs over enkele fundamentele theoretische uitgangspunten. Het is enkel op basis van familiegelekenissen dat men deze studies allemaal tot de wereld-systeemtraditie kan rekenen. Het is hier niet de bedoeling een – al dan niet volledig - overzicht te geven van dé wereld-systeemanalyse, met behandeling van alle discussiepunten. We zullen daarentegen enkel een beknopt overzicht geven van die elementen uit de wereld-systeemanalyse zoals gepresenteerd door I.Wallerstein die voor dit onderzoek van belang zijn.

Volgens I.Wallerstein is de meest relevante analyse-eenheid om de structurele processen die onze samenleving (via de acties van mensen in instituties) vormgeven te onderkennen het historische sociale systeem. Dit is volgens I.Wallerstein (1974: 347) een geografische eenheid waarbinnen het leven op zichzelf staat en waarin de dynamiek van de ontwikkeling zich grotendeels intern afspeelt. Deze ‘grotendeels’ is niet kwantificeerbaar, omdat de definitie gebaseerd is op een niet-falsificeerbare hypothese, nl. dat als het systeem om een of andere reden van alle externe krachten zou worden afgesneden (hetgeen in de praktijk nooit gebeurt), de definitie betekent dat het systeem in wezen op dezelfde manier zou blijven functioneren. Ook deze ‘in wezen’ is niet in harde operationele criteria om te zetten: het ‘op zichzelf staan’ is een theoretische absolute, op te vatten als een sociaal-reële asymptoot vanwaar de afstand op één of andere manier kan gemeten worden (I.Wallerstein, 1974: 347). Een dergelijk sociaal systeem kent « grenzen, structuren, ledengroepen, legitimeringsregels en samenhang. Zijn leven bestaat uit de met elkaar strijdende krachten, die het door spanning bijhouden en het uitéénscheuren als iedere groep probeert het voor altijd in haar voordeel te hervormen. Het heeft de kenmerken van een organisme, in die zin dat het een levensduur heeft tijdens welke zijn kenmerken in sommige opzichten veranderen en in andere hetzelfde blijven. Men kan zijn structuur, gezien vanuit de interne logica van zijn werking, op verschillende momenten sterk of zwak noemen. » (I.Wallerstein, 1978a: 215).

---

maar vorm kreeg via een analyse van de concrete historische realiteit en de empirische problemen die uit deze analyse voortvloeiden.

Volgens I.Wallerstein (1978a: 216) hebben doorheen de geschiedenis slechts drie soorten sociale systemen bestaan :

- minisystemen
- wereld-rijken
- wereld-economieën

Minisystemen zijn volgens I.Wallerstein betrekkelijk kleine, zeer autonome, autarkische economieën die geen deel uitmaken van één of ander om bijdragen vragend systeem. Hij onderscheidt ze op basis van hun relatief geringe omvang van de twee andere sociale systemen, die hij wereld-systemen noemt: deze zijn steeds relatief groot, het zijn in het gewone taalgebruik 'werelden'. Bovendien dragen ze - in tegenstelling tot minisystemen - een groot aantal culturen in zich (I.Wallerstein, 1974: 348).

Het opzichzelf staan als economisch-materiële eenheid van een wereld-systeem is gebaseerd op een vergaande arbeidsverdeling, die niet enkel functioneel is maar ook geografisch: het feit dat het spectrum van economische taken niet evenwichtig verdeeld is over het wereld-systeem is niet enkel het gevolg van ecologische verschillen, maar in de eerste plaats een functie van de sociale organisatie van de arbeid (I.Wallerstein, 1974: 349).

In de loop van de geschiedenis hebben twee soorten wereld-systemen bestaan: wereld-rijken en wereld-economieën.

In een wereld-rijk bedekt 1 politiek systeem grotendeels het ganse sociale systeem, hoe zwak de feitelijke macht ervan ook is. De politieke macht is gebaseerd op de directe toeëigening van landbouwsurplus in de vorm van tribuut. De leidende groepen in een wereld-rijk zijn verantwoordelijk voor de administratie over en de veiligheid van een uitgestrekt land en grote bevolking, hetgeen een belangrijke hoeveelheid van de beschikbare middelen opslorpt. Een imperium kan haar economie niet verrijken door middelen te draineren van andere economieën, aangezien het de 'enige economie' is: « an empire pretends to be the whole. » (I.Wallerstein, 1974: 60). Uiteraard kan de politieke leiding van het rijk wel besluiten haar aandeel van de koek te vergroten door verhogen van het tribuut.

De politieke structuur in een wereld-rijk neigt er toe om cultuur met beroep te verbinden, eerder dan met regionaal gedefinieerde groepen. De structurele ongelijkheid in een wereld-rijk is bovendien eerder sociaal dan territoriaal van aard. De handelaars, behorend tot de middengroepen in het sociaal stratum, vormen niettegenstaande hun politieke impopulariteit een noodzakelijk structureel element binnen een wereld-rijk (I.Wallerstein, 1974: 37, 60, 349-350)³.

---

³ I.Wallerstein gaat in zijn werk niet diep in op de structurele kenmerken van een wereld-rijk, noch op die van een minisysteem; hij voert de begrippen enkel in ter onderscheiding van de kapitalistische wereld-economie, zijn

In een wereld-economie bestaat een dergelijke overkoepelende politieke structuur niet: binnen de grenzen van de economische gemeenschap bevinden zich naast meerdere culturele gemeenschappen, in de eerste plaats territoriaal gedefinieerd, ook meerdere politieke entiteiten (I.Wallerstein, 1974: 349). De structurele ongelijkheid is zowel sociaal als territoriaal van aard.

I.Wallerstein stelt dat wereld-economieën vóór de moderne tijd steeds zeer onstabiele structuren waren die de neiging vertoonden om ofwel te worden omgezet in imperia, ofwel uiteen te vallen⁴. Tijdens de "lange 16de eeuw" (1460-1640) kwam in Europa echter een wereld-economie tot ontwikkeling waarin de politieke fragmentatie, essentieel voor het kunnen voortbestaan van de economische kapitalistische organisatie, behouden bleef (I.Wallerstein, 1974: 348).

Dit historisch kapitalisme wordt door I.Wallerstein (1984: 14) als volgt gedefinieerd :

“Het historisch kapitalisme is zodoende het concrete, tijd- en plaatsgebonden, samenhangende geheel van produktieve activiteiten, waarbinnen de eindeloze accumulatie van kapitaal het economisch doel (of ‘wet’) was dat al de economische activiteit beheerste, althans daarbij de overhand had. In dat sociaal systeem hadden diegenen die volgens die regels te werk gingen zo’n grote invloed op het geheel, dat ze omstandigheden schiepen die anderen dwongen zich te conformeren aan de regels dan wel zelf de consequenties te dragen.”

In niet-kapitalistische samenlevingen kon er eveneens sprake zijn van geaccumuleerde rijkdom, in de zin van geaccumuleerde voorraden waarin de arbeid van het verleden besloten lag (I.Wallerstein, 1984: 9). In een kapitalistische maatschappij wordt kapitaal echter op een heel speciale manier gebruikt, nl. met als primair doel zelf-expansie. In iedere periode kon een individu of groep natuurlijk wel besluiten om kapitaal te investeren met het doel nog meer kapitaal te verwerven, maar het lange en complexe proces van kapitaalsaccumulatie werd in pre-kapitalistische systemen altijd op één of ander punt geblokkeerd, zelfs wanneer de primaire voorwaarde, nl. bezit, of het samenvloeien van een hoeveelheid nog niet geconsumeerde goederen in de handen van weinigen, aanwezig was (I.Wallerstein, 1984: 10). De blokkering trad op omdat een of meer elementen in de keten niet of onvoldoende tot ‘koopwaar’ gemaakt waren: het proces werd niet beschouwd als één dat via een ‘markt’ zou kunnen of moeten verlopen.

“Het historisch kapitalisme veronderstelde daarop een wijdverbreide commercialisering van processen – niet alleen van ruilprocessen, maar ook productie-, distributie- en

---

voornaamste studie-object. Zijn uitspraken over minisystemen en imperia lijken dan ook niet gebaseerd op diepgaand onderzoek.

⁴ I.Wallerstein precizeert niet waarin deze wereld-economieën uiteenvielen, maar aangezien volgens hem doorheen de geschiedenis slechts drie types sociale systemen bestonden, kan desintegratie van een wereld-economie niet anders betekenen dan het uiteenvallen in vele mini-systemen, dan wel in een aantal kleine wereld-rijken.

investeringsprocessen – die daarvóór anders dan via een ‘markt’ geleid werden. ... Het kapitalisme is een proces dat alles aan zichzelf ondergeschikt maakt; daaruit volgt dat geen enkele sociale transactie in wezen gevrijwaard was voor dit proces. Daarom mogen we zeggen dat de historische ontwikkeling van het kapitalisme het streven laat zien alles tot ‘koopwaar’ te maken.” (I.Wallerstein, 1984: 11).

Naast politieke fragmentatie is zoals gezegd een territoriale arbeidsverdeling een fundamenteel kenmerk van dit kapitalistisch systeem, in stand gehouden door de werking van kern-periferieprocessen. Deze kern-periferierelatie manifesteerde zich volgens I.Wallerstein onder de vorm van ongelijke ruil:

« Uitgaande van een werkelijk verschil op de markt, dat ofwel ontstond door het (vooralsnog) ontbreken van een complex productieproces, ofwel door kunstmatige schaarstes die geschapen werden met militaire hand (*manu militari*), verplaatsten de produkten zich op zo’n manier tussen de zones, dat het gebied met het minst ‘schaarse’ artikel dit ‘verkochte’ aan een ander gebied voor een prijs die meer reële kosten (input) moest dekken dan een gelijk geprijsd artikel dat zich in tegenovergestelde richting bewoog. Wat feitelijk gebeurde, was een verplaatsing van een deel van het totale surplus van de ene zone naar de andere.» (I.Wallerstein, 1984: 26).

Eens aldus een deel van het surplus van de ene zone naar de andere verplaatst werd, traden een aantal mechanismen in werking die historisch gezien de ongelijkheid hebben vergroot. Eén van die mechanismen verliep via verticale integratie van schakels in een productketen, waardoor een groter segment van het totale surplus naar het centrum werd overgeheveld. Door deze concentratie van kapitaal in de centrumgebieden, kwamen daar onevenredig grote fondsen beschikbaar voor verdere mechanisatie, waardoor nog meer concurrentievoordelen ontstonden en het proces kon vernieuwd worden (I.Wallerstein, 1984: 27).

De kern-periferieprocessen krijgen een ruimtelijke vertaling in kerngebieden, waar een hoge concentratie van kernprocessen werkzaam is; perifere gebieden, waar de perifere processen geconcentreerd zijn; en semiperifere gebieden, gekenmerkt door een mix van kernvormende en perifere processen.

Hoogtechnologische productie, waarvoor meer scholing en meer kapitaal vereist zijn, is geconcentreerd in de kerngebieden. In dergelijke gebieden worden sterke staatsapparaten gevormd, waarbinnen processen van culturele integratie de overhand hebben. Dit zijn volgens I.Wallerstein mechanismen die enerzijds verschillen beschermen die binnen het wereld-systeem zijn ontstaan en anderzijds een ideologisch masker bieden voor de rechtvaardiging van het handhaven van deze verschillen (I.Wallerstein, 1978a: 217).

Perifere gebieden worden gekenmerkt door relatief laagtechnologische productie. De eigen staten zijn er zwak, gaande van onbestaande in een koloniale situatie, tot een geringe mate van autonomie in een neokoloniale situatie. Processen van culturele integratie op nationaal schaalniveau komen er moeilijk tot ontwikkeling.

Semiperifere gebieden ten slotte, liggen tussen het centrum en de periferie op een reeks dimensies, « zoals de complexiteit van de economische activiteiten, de kracht van het staatsapparaat, de culturele integriteit enz. » (I.Wallerstein, 1978a: 217).

Volgens I.Wallerstein is de semiperiferie een noodzakelijk structureel element binnen een wereld-economie, net zoals handelaars uit middengroepen in het sociale stratum noodzakelijk zijn in een wereld-rijk. De semiperifere gebieden maskeren ten dele de grote ongelijkheid die in een wereld-economie bestaat en bieden perifere gebieden een (misleidend) perspectief op verbetering van hun situatie. Aldus wordt politieke druk op de kerngebieden vanwege groepen die zich overwegend in de periferie bevinden afgeleid. Voor leidende groepen uit de semiperiferie is het in een dergelijke gefragmenteerde politieke structuur, waarin politieke entiteiten met mekaar in concurrentie komen, moeilijker om in politieke coalities hun belangen na te streven, dan wanneer ze dit konden doen binnen één overkoepelende politieke structuur (I.Wallerstein, 1974: 349-350).

Het kapitalistische wereld-systeem werd niet enkel gekenmerkt door de aanwezigheid van een veelheid aan politieke entiteiten, deze zijn bovendien niet alle even sterk. De concentratie van kapitaal in de centrumgebieden bood een brede fiscale basis en de politieke motivatie om sterke overheidsapparaten te creëren, die er onder andere toe in staat waren te zorgen dat overeenkomstige instellingen in de perifere gebieden relatief zwakker werden of bleven. Op die manier konden ze druk uitoefenen op de ‘perifere’ staatsstructuren om in hun rechtsgebied specialisatie in bepaalde laagtechnologische producties te aanvaarden en/of bevorderen en daarbij de huishoudingsstructuren te scheppen die het gebruik van lager betaalde arbeidskrachten mogelijk maakten. Aldus ontwikkelde zich een patroon waarin de staatsstructuren in het centrum relatief sterk zijn en in de periferie zwak⁵ (welke gebieden welke rol speelden beruste vaak op toeval). Deze ongelijke politieke structuur verleende de kapitalisten een structurele vrijheid van handelen. Indien alle politieke entiteiten binnen het systeem even sterk waren, zouden ze immers in staat zijn de werking van de transnationale economische eenheden waarvan het centrum in een andere staat lag effectief te blokkeren. Op die manier zou de mondiale arbeidsverdeling worden aangetast, zou de wereldeconomie achteruit gaan en

---

⁵ De sterkte van de staat wordt bepaald door de effectieve capaciteit om gedurende langere tijd de concentratie van geaccumuleerd kapitaal binnen de grenzen te bevorderen, ten nadele van rivaliserende staten. De sterkte wordt afgemeten aan enerzijds de kracht binnen het interstatelijk systeem van de wereld-economie en anderzijds de kracht tegenover lokale politieke eenheden binnen de staatsgrenzen: een sterke staat is sterk tegenover iedere speciale sociale groep binnen de staat en heeft een soevereiniteit die zowel *de jure* als *de facto* is (I.Wallerstein, 1978a: 223; 1984: 46).

zou het wereld-systeem uiteindelijk uiteen vallen. Het is echter wel noodzakelijk dat sommige van de staatsapparaten sterk zijn: dit verleende de kapitalistische strata mechanismen om hun belangen te verdedigen, hun eigendomsrechten zeker te stellen, zich van verschillende monopolies te verzekeren en de verliezen over de hele bevolking te spreiden, enz. (I.Wallerstein, 1978a: 221-222; 1984: 27).

Deze ongelijke geografische verdeling in kern, semiperiferie en periferie heeft een sterke neiging tot zelfhandhaving in zich, omdat een kapitalistische wereld-economie geaccumuleerd kapitaal, waaronder menselijk kapitaal, hoger beloont dan 'ruwe' arbeidskracht. Het ontbreken van een centraal politiek mechanisme op het niveau van de wereld-economie maakt het bovendien moeilijk voor krachten die zich tegen de scheve verdelingen van de beloning verzetten (I.Wallerstein, 1978a : 218).

« Vandaar dat het in gang zijnde proces van een wereldeconomie er toe neigt, de economische en sociale afstanden tussen haar verschillende gebieden juist tijdens haar ontwikkelingsproces te vergroten », aldus I.Wallerstein (1978a: 218).

Deze vergroting van de ongelijkheid wordt ten dele gemaskeerd doordat het ontwikkelingsproces in een wereldeconomie technische vooruitgang teweegbrengt, die het mogelijk maakt de grenzen van een wereldeconomie uit te breiden. Op dergelijke momenten kunnen bepaalde gebieden in de wereld hun plaats in de wereldeconomie in hun voordeel veranderen, zonder dat de structurele verdeling in kerngebieden, periferie en semiperiferie aangetast wordt (I.Wallerstein, 1978a: 218). Op het continuüm van kern tot periferie is m.a.w. individuele mobiliteit van gebieden mogelijk, en dit zowel opwaarts als neerwaarts: perifere gebieden kunnen semiperifeer worden en semiperifere gebieden kunnen tot de kern gaan behoren, terwijl ook kerngebieden semiperifeer kunnen worden en semiperifere gebieden perifeer.

Daarnaast is zoals gezegd ook uitbreiding van de wereld-economie door incorporatie van nieuwe gebieden mogelijk. Om dit proces duidelijk te belichten voerde I.Wallerstein het begrip externe arena in: dit zijn gebieden die niet tot de kapitalistische wereld-economie behoorden – ze behoorden tot een eigen sociaal systeem, gekenmerkt door andere structurerende processen – maar waarmee vanuit de wereld-economie wel handel werd gedreven. Deze handel was volgens I.Wallerstein per definitie een handel in luxegoederen. Dit is handel in sociaal laaggewaardeerde producten, die verkocht worden aan prijzen die veel hoger liggen dan deze die men zou kunnen krijgen bij een alternatief gebruik van het product. Dit is enkel mogelijk wanneer het een handel betreft tussen verschillende historische sociale systemen, waarbinnen voor bepaalde producten een verschillende sociale waarde kan bestaan. De handel in luxegoederen gebeurde vaak wel op enigszins ongelijke voorwaarden, maar bracht geen essentiële wijzigingen aan in de interne economische structuur van de deelnemende sociale systemen. In de externe arena reageert de productie dus niet op wijzigingen in de marktvoorwaarden van de wereld-economie (I.Wallerstein, 1978a: 207; 1989a: 132). Er treedt met andere woorden geen

belangrijke reorganisatie van de productieprocessen of van de sociale organisatie van de maatschappijen die erbij betrokken zijn op, enkel een eventuele versterking van de politieke entiteiten. Bij deze handel is bovendien slechts een relatief klein deel van de bevolking betrokken en het betreft slechts een relatief klein deel van de totale productie in de regio (I.Wallerstein, 1989a: 143). Dit verandert wanneer het gebied in deze wereld-economie wordt geïncorporeerd, of m.a.w. wordt opgenomen in de arbeidsverdeling van het systeem.

De Europese wereld-economie heeft zich vanaf haar ontstaan in de 16de eeuw gaandeweg uitgebreid, tot ze, ergens in de loop van de 20ste eeuw, de gehele aarde ging omvatten. Deze ruimtelijke expansie is een onderdeel van het algemene proces van expansie van de kapitalistische productiewijze, waartoe ook de steeds toenemende mechanisatie en ‘commodificatie’ behoren (T.K.Hopkins & I.Wallerstein, 1987: 765-766, 772). Op het mechanisme van incorporatie gaan we in het volgende hoofdstuk dieper in.

2. Kritiek op I.Wallersteins wereld-systeemanalyse: wereld-systeem als ‘systeem’?

Zoals gezegd geven we hier geen volledig overzicht van de verschenen kritiek op I.Wallersteins wereld-systeemanalyse⁶, maar behandelen we enkel twee werken waarin discussiepunten die relevant zijn voor ons empirisch onderzoek worden naar vorgebracht. Een eerste is R.A.Dodghson (1993: 26-41) kritische discussie betreffende het concept ‘*het moderne wereld-systeem*’, met vooral vragen omtrent het systemische karakter ervan. Vervolgens gaan we in op het werk van Chase-Dunn & Hall (1997), die de bruikbaarheid van I.Wallersteins wereld-systeemanalyse voor andere systemen dan de kapitalistische wereld-economie in vraag stellen.

2.1 Kapitalistische wereld-economie

R.A.Dodghson (1993: 27-30) stelt zich vragen bij het systemisch karakter van het moderne wereld-systeem dat I.Wallerstein presenteert. I.Wallerstein laat er volgens hem geen twijfel over bestaan dat hij het begrip ‘systeem’ in een betekenisvolle en niet in een figuratieve manier gebruikt, door het te definiëren als een gestructureerd systeem van relaties dat rollen, interacties, noden en beperkingen heeft. R.A.Dodghson (1993: 28) stelt dat indien we met de term ‘wereld-systeem’ werkelijk een systeem bedoelen – en dan definiëert hij systeem als iets dat groter is dan de som van haar delen en niet enkel een zwak verbonden aggregatie van delen - we in staat moeten zijn het als een functionerend systeem te kwantificeren, hetgeen wegens een gebrek aan statistische data zeker voor de vroege periode zeer moeilijk is.

Een andere manier zou zijn de werking van de centrale processen van het systeem aan te tonen. Het meest van belang in Wallersteins constructie van het moderne wereld-systeem zijn de generatieve processen ontwikkeld rond kapitalistische vormen van ongelijke handel en hun drie antinomieën: economie/beleid, vraag/aanbod en kapitaal/arbeid. De structuur van het wereld-systeem, met de differentiatie in kern en periferie, heeft geen onafhankelijke betekenis tenzij als een projectie van deze generatieve processen. Indien we dus de werking van deze processen kunnen aantonen, kunnen we het bestaan – latent of feitelijk – van het wereld-systeem als een structuur afleiden. Het probleem met deze benadering is dat het het wereld-systeem van elke kritische parameter of drempelwaarde ontdoet, omdat haar structuur niet schaalafhankelijk is. Hier zou geen probleem inzitten indien een wereld-systeem slechts een losse aggregatie zou zijn van rollen die met mekaar in interactie staan. Maar zodra we systeem zien als een geheel dat meer is dan de som van haar onderdelen, betekent dit dat de interactie tussen kern en periferie belangrijker is dan interacties die binnen elke sector plaatsvinden, aldus R.A.Dodghson (1993: 30).

Uit de - zeer beperkte - statistische data over de periode van het vroege moderne wereld-systeem blijkt echter dat het niveau van de handel tussen westelijk Europa en de periferie zeer laag was vóór 1640. Na 1640 was er wel een sterke toename, voornamelijk van het Atlantisch verkeer, maar het algemene niveau bleef toch 'marginaal' ten opzichte van de groei binnen de kern, zelfs tot in 1830, wanneer de periferie slechts instond voor 27% van de importen en 14% van de exporten van de kern. Vóór 1830 kan de periferie op geen enkel moment gezien worden als een voorname (kritieke) bron van winsten, één waarvan de afwezigheid de aard van de ontwikkelingen in de kern zou veranderd hebben. Men kan volgens R.A.Dodghson bijgevolg de chronologie van het wereld-systeem zoals voorgesteld door I.Wallerstein in twijfel trekken en 1830 zien als startpunt voor het moderne wereld-systeem: meer dan eender welke andere datum markeert 1830 het moment waarop snelle urbanisatie van start ging en waarop werkelijk grote geïntegreerde productie in fabrieken tot ontwikkeling kwam in de kerngebieden. Maar zelfs wanneer men de budgetten van exporten en importen tussen kern en periferie analyseert in 1913, of zelfs op het einde van de 20ste eeuw, blijven er problemen met een wereld-systeeminterpretatie: de meeste geïndustrialiseerde landen van de kern neigen er meer naar handel met mekaar te drijven, dan met niet-industriële of perifere landen (R.A.Dodghson, 1993: 30).

De conclusie dat de wereld-economie als *systeem* niet bestaat is echter voorbarig, aldus R.A.Dodghson. Er zijn immers verschillende manieren mogelijk waarop men het strategische belang van interacties kan bepalen op vlak van grootteorde en waarde (R.A.Dodghson, 1993: 30). Men kan interdependentie definiëren op basis van (R.A.Dodghson, 1993: 31, tab.1):

---

⁶ Voor een meer volledig overzicht: zie A.Y.So (1990) en T.R.Shannon (1996).

- 51 %: de absolute meerderheid van de handelsstromen betreffen interdependentie tussen kern en periferie;
- strategische variabele: de handel in een bepaald product heeft een kritisch belang voor ofwel het importerend ofwel het exporterend land;
- structurele afhankelijkheid: resulterend uit complementariteit;
- externalisering van groeikansen: de export is de voornaamste bron van economische groei, wegens saturatie of onvolledigheid van de binnenlandse vraag;
- conditionaliteit: handelsrelaties dragen in significante of kritieke hoeveelheid bij aan de interne ontwikkeling;
- connectiviteit: er zijn handelsrelaties, maar hun aan- of afwezigheid beïnvloedt niet noodzakelijk de interne ontwikkeling;
- de oriëntatie van de afhankelijkheid: de kern is op een bepaalde manier afhankelijk van de periferie, of omgekeerd, of beide;
- de inhoud van de handelsrelaties: kan ofwel gedefinieerd worden in termen van winst, BNP en volume; ofwel in termen van voedingsmiddelen, grondstoffen en/of afgewerkte producten.

Wanneer men de kapitalistische wereld-economie conceptualiseert als een structuur die werkelijk werkt als een systeem, is het noodzakelijk uit te klaren op welke manier de strategische relaties moeten gedefinieerd worden, aldus R.A.Dodghson (1993: 30). Dit blijft volgens de auteur een lacune in de wereld-systeemliteratuur.

R.A.Dodghson (1993: 32-35) staat ook kritisch tegenover I.Wallersteins concept van '*ongelijke ruil*', dat aan de basis zou liggen van de werking van het wereld-systeem. Hij vraagt zich af waarom ruilvoeten in het kapitalistische systeem ongelijk zouden moeten zijn en vindt geen bevredigend antwoord binnen de wereld-systeemanalyse. Ten eerste is het voor de periode van de 'lange 16de eeuw' absoluut niet duidelijk of de winsten wel degelijk van de periferie naar de kern vloeiden – en dit wegens de hoge kosten en enorme risico's die aan de handel over lange afstand verbonden waren. Voor de kapitalistische wereld-economie in latere tijden wordt uit de wereld-systeemliteratuur echter evenmin duidelijk waarom ongelijke ruil een basiselement zou moeten zijn. R.A.Dodghson (1993: 35-36) zoekt een uitweg via het organisatie-element, of m.a.w. via de capaciteit van het systeem om informatie te verwerken. Een eerste factor hierbij is de grootte van het systeem: de organisatie van het wereld-systeem, of de reikwijdte waarover het informatie moet verzamelen en verwerken, is de opportuniteitsruimte; hoe groter en sterker geïntegreerd deze opportuniteitsruimte is, hoe groter de kans dat hulpbronnen en kapitaal efficiënt worden toegewezen. Een tweede factor betreft de enorme kosten van de organisatie van het productiesysteem op zich; deze kosten worden in de hand gehouden door een evolutie naar een sterkere hiërarchie in het systeem. Wanneer een systeem bijvoorbeeld

bestaat uit 100 havens en hun hinterland, dan zou een diffuus handelspatroon 9.900 handelsrelaties impliceren. Bij vertienvoudiging van het aantal havens, 1000, zou het aantal handelsverbindingen 100 keer groter worden, of dus toenemen tot bijna 1 miljoen. Elke incrementele groei van het wereld-systeem, zou dus leiden tot een exponentiële toename van de druk op de organisatorische capaciteit van het systeem. Men kan dan ook een constante druk verwachten naar vereenvoudiging van deze organisatie, waardoor het systeem steeds meer op kern-periferiebasis georganiseerd werd en de handelspatronen (en patronen van informatieuitwisseling) gecentreerd werden rond dominante kernen als Amsterdam en Londen. R.A.Dodghson concludeert als volgt :

« The growing ability of the world-system to organize and co-ordinate information on a global scale provided huge savings in transaction costs. Such savings would be a powerful inducement for even weak states to join in with it, rather than build a rival set of linkages. Indeed, the considerable costs involved in building the information needs of the world-system coupled with the gains to be made from centralizing such information are likely to have been a powerful source of stability for the system, or negative feedback, just as the need to add to its network of information must have been one of its more important positive feedback loops. »
(R.A.Dodghson, 1993: 36).

Mede hierdoor is er een belangrijk verschil tussen het wereld-systeem van ca. 1500 en dat van het midden van de 17de eeuw, en zelfs nog een groter verschil tussen dat van het midden van de 17de eeuw en de late 19de eeuw. Wallersteins wereld-systeem is in dit opzicht een paradox, aangezien het een geografisch systeem betreft dat niet schaalafhankelijk is: het schijnt geen organisatorische aanpassingen te vereisen in antwoord op geografische uitbreiding, of m.a.w. er zijn geen kwalitatieve veranderingen in antwoord op kwantitatieve veranderingen. R.A.Dodghson stelt hieromtrent :

« By establishing a chronology which does not draw out how the world-system responded to these problems [of increase of scalar stress], we weaken the case for its interpretation as a system. As an alternative to the somewhat compressed chronology offered by Wallerstein, we need to consider the possibility that the world-system has come together more slowly. We need to build into our interpretation how it slowly overcame a succession of scalar thresholds, as it passed from, first, a diffused pattern of extended trade to, second, a pattern with more co-ordination and third, to a system whose whole was greater than the sum of its parts. Needless to say, for dating the system, I see this second transition as the more critical. »
(R.A.Dodghson, 1993: 37).

2.2 Andere sociale systemen

Wanneer men de wereld-systeemanalyse van I.Wallerstein empirisch probeert te toetsen stuit men al snel op discussiepunten. Dit is zelfs het geval voor de Europese kapitalistische wereld-economie,

terwijl het toch voornamelijk op basis van een studie hiervan is dat I.Wallerstein de wereld-systeemanalyse opbouwde. Het is dan ook niet verwonderlijk dat wanneer men de wereld-systeemconcepten wil toepassen op andere sociale systemen, men eveneens met tal van empirische problemen dient af te rekenen.

In voorliggend empirisch onderzoek bleek het voor de perioden vóór incorporatie in de Europese wereld-economie vaak moeilijk te bepalen tot welk type sociaal systeem de betrokken samenlevingen kunnen gerekend worden. Er lijken steeds vele (langdurige) overgangsvormen en tussenvormen te bestaan en vaak zijn ook de begrenzingen van de sociale systemen moeilijk te maken. Volgens Chase-Dunn & Hall vormt de assumptie dat een wereld-systeem gekenmerkt wordt door slechts één productiewijze de oorsprong van deze problemen:

« If we assume, as Wallerstein does, that each world-system has only one mode of production, it becomes impossible to analyze those systems in which modes of production are contending with one another. » (Chase-Dunn & Hall, 1997: 16).

Wanneer men een sociaal systeem opvat als een geheel dat onafhankelijk van haar omgeving kan functioneren en dat meer is dan de som van haar onderdelen zijn overgangsvormen en onduidelijke grenzen theoretisch niet mogelijk. Bovendien blijkt uit het empirisch onderzoek dat in sommige gevallen het voortbestaan (de reproductie) van een sociaal systeem afhankelijk was van uitwisseling met haar omgeving, hetgeen niet in overeenstemming is met I.Wallersteins definitie. Chase-Dunn & Hall (1997: 52) bevestigen: lange-afstandshandel in luxegoederen was vaak van kapitaal belang voor de reproductie van machtsstructuren. Of m.a.w.: wanneer de toevoer van luxegoederen naar de politieke top van een imperium om één of andere reden werd afgesneden, was de kans reëel dat het wereld-rijk desintegreerde, hetgeen I.Wallersteins these van wereld-systemen als ‘werelden op zichzelf’ tegenspreekt.

Chase-Dunn & Hall zoeken een uitweg uit deze empirische problemen, door het (gedeeltelijk) loslaten van het systeemdenken, en te redeneren in termen van netwerken.

Volgens Chase-Dunn & Hall bezit de wereld-systeemanalyse van I.Wallerstein methodologische en theoretische beperkingen, te wijten aan het feit dat het interpretatiekader enkel is opgebouwd op basis van een studie van het moderne wereld-systeem dat in de ‘lange 16de eeuw’ in Europa zou zijn tot stand gekomen. Als gevolg daarvan beschouwt I.Wallerstein enkel netwerken van productie, distributie en consumptie van basisgoederen nodig in het dagelijkse leven als systemisch, hetgeen te beperkt is wanneer men het wereld-systeemconcept wil toepassen op samenlevingen in diverse tijden en verschillende geografische zones, aldus Chase-Dunn & Hall. De auteurs stellen dat de meest belangrijke en systemische types van interactie in belangrijke mate variëren in verschillende soorten

wereld-systemen⁷, zodat het volgens hen aangewezen is werelddsystemen af te bakenen op basis van meerdere vormen van systemische interactie⁸ (Chase-Dunn & Hall, 1997: 13, 15).

De auteurs stellen voor het afbakenen van systemen op basis van interactiepatronen een multicriteria benadering voor, waarbij vier typen van interactie samen bekeken worden als afbakeningscriterium (Chase-Dunn & Hall, 1997: 52):

- Bulkgoederen netwerk (Bulk-goods network - BGN)
- Prestigegoederen netwerk (Prestige-goods network - PGN)
- Politiek/militair netwerk (Political/military network - PMN)
- Informatie netwerk (Information network - IN)

De auteurs gaan dus uit van de stelling dat zowel economische als politieke vormen van interactie belangrijke kenmerken van alle ‘wereld-systeem netwerken’ zijn. Aldus combineren ze de wereld-systeembenadering van verschillende auteurs, echter zonder veel problematisering: nergens verantwoorden ze de selectie van deze netwerken. Chase-Dunn & Hall voeren enkel aan dat ze akkoord gaan met de stelling van I.Wallerstein dat de uitwisseling van bulkgoederen zeer belangrijke en “constitutive forms of interconnections” vormen, maar ze zijn het eveneens eens met Schneider, die stelt dat luxegoederen zeer belangrijk zijn voor de reproductie van machtsstructuren, zeker wanneer deze goederen gebruikt worden in een prestigegoederen economie. Daarnaast zijn netwerken van huwelijken eveneens centrale instituties van verbondenheid in de meeste systemen, hoewel dit in de eerste plaats opgaat voor systemen gebaseerd op verwantschapsgroepen, waarin de uitwisseling van huwelijkspartners een fundamentele basis vormt voor de geopolitiek en –economie. Daarenboven gaan Chase-Dunn & Hall akkoord met Tilly en Wilkinson over het feit dat politieke interconnecties belangrijk zijn. Ze hanteren het criterium van geregulariseerd politiek-militair conflict van Wilkinson. Dit zal vaak een netwerk opleveren dat verschillend is van de netwerken van bulkgoederen en prestigegoederen. Ook netwerken van informatie, in verschillende vormen, bv. ideologie, religie en technische informatie, moeten bekeken worden als bindend mechanisme. Chase-Dunn & Hall verwachten niet dat het informatienetwerk zou samenvallen met één van de andere netwerken.

---

⁷ Volgens Chase-Dunn & Hall is de aangewezen manier om wereld-systemen ruimtelijk te begrenzen te kijken naar interconnecties in plaats van naar uniforme kenmerken (“interconnections rather than uniformities”): wereld-systemen zijn meestal samengesteld uit gedifferentieerde, maar interacterende onderdelen (Chase-Dunn & Hall, 1997: 16).

⁸ Interacties zijn volgens de auteurs slechts systemisch wanneer hetgeen gebeurt in één localiteit belangrijke gevolgen heeft voor hetzij de reproductie hetzij de verandering van de sociale structuren in een andere localiteit van het systeem. Men moet daarbij een onderscheid maken tussen enerzijds endogene processen die op regelmatige basis interactieve en systemische effecten genereren en aan de andere kant exogene impacten die grote effecten kunnen hebben op een systeem, maar die geen deel uitmaken van dat systeem, zoals bijvoorbeeld aardbevingen, of ziekten of de introductie na ruimtelijke diffusie van de teelt van bepaalde voedingsgewassen (Chase-Dunn & Hall, 1997: 18).

Op die manier worden volgens de auteurs alle geregulariseerde materiële en sociale uitwisselingen opgenomen als criterium om wereld-systemen af te bakenen⁹: de combinatie van deze vier netwerken maakt een volledig wereld-systeem uit (1997: 52-53).

Dit uitgangspunt betekent dat de auteurs (impliciet) het primaat van de economische territoriale samenlevingsverbanden overboord gooien: alle territoriale samenlevingsverbanden samen bepalen een sociaal systeem. De verschillende samenlevingsverbanden kennen echter vaak een verschillende territoriale uitgebreidheid - de vier intersociale netwerken die Chase-Dunn & Hall onderkennen zijn niet gelijk van grootte, en hebben volgens de auteurs bovendien vaak vage grenzen en verschillen in 'graad van verbondenheid'. Geen primaat van één enkel type territoriaal samenlevingsverband betekent bovendien dat de wereld-systemen van Chase-Dunn & Hall niet gekenmerkt worden door één basislogica volgens dewelke de elementen die er deel van uitmaken functioneren.

Dit alles betekent dat het niet opgaat over 'systemen' te praten. Chase-Dunn & Hall analyseren bepaalde netwerken, noemen het resultaat van die netwerken een systeem, maar problematiseren nergens de begrippen 'netwerk' en 'systeem', noch de keuze van de vier types netwerken.

Een analyse van dergelijke netwerken kan erg waardevol zijn, maar de structurerende processen die achter de samenleving schuilgaan en bepaalde handelingen bevorderen en andere verhinderen blijven verborgen. Of m.a.w.: de objectieve noodzakelijkheden voor de reproductie van de samenleving worden niet blootgelegd (zie verder). Dit kan enkel wanneer men één type territoriaal samenlevingsverband selecteert om de analyse op te bouwen, zonder uiteraard de andere territoriale samenlevingsverbanden te negeren. In wat volgt doen we dit op een manier die minder empirische problemen oproept dan de gangbare interpretaties van de wereld-systeemanalyse.

3. Sociale systemen als open systemen met operationele geslotenheid

De in paragraaf 2 besproken auteurs hebben met elkaar gemeen dat ze in hun kritiek op de sociale systemen van I.Wallerstein het begrip sociaal systeem wel een ruimtelijke component toekennen, maar geen temporele; ze hanteren een statische definitie van systeem. Dodghson bv. ziet het kapitalistische wereld-systeem enkel als bestaande uit ruimtelijk differentiërende processen, niet als een getemporaliseerd proces¹⁰: hij ziet het begrip 'systeem' als een structuur die er werkelijk *is* en met duidelijke grenzen kan op kaart gezet worden als zou de kaart de toestand van dat moment

---

⁹ Ook M.Mann, een auteur buiten de wereld-systeemtraditie, ziet samenlevingen als "constituted of multiple overlapping and intersecting sociospatial networks of power.", zijnde een ideologisch, een economisch, een militair en een politiek machtsnetwerk ("overlapping networks of social interaction") (M.Mann, 1986: 1-2). De indeling die Chase-Dunn & Hall maakten is dus erg gelijkaardig, maar niet identiek: de auteurs splitsten het economische netwerk op in een bulkgoederen en een prestigegoederen netwerk en namen het politieke en militaire netwerk samen. Nergens argumenteren ze echter waarom ze dit doen (het lijkt erop dat ze enkel een onderscheid maken tussen bulkgoederen en prestigegoederen omdat I.Wallerstein dit nu eenmaal ook doet).

¹⁰ Wanneer hij het wereld-systeem als een dynamisch systeem definiëert, doelt hij op de territoriale uitbreiding die het systeem doorheen de tijd gekend heeft (R.A.Dodghson, 1993: 28).

weerspiegelen¹¹. Vandaar dat hij het noodzakelijk vindt de relaties tussen kern en periferie te kwantificeren en dat deze tijdens het ganse bestaan van het systeem bepaalde drempelwaarden moeten overschrijden. Een dergelijke visie leidt tot structuurdeterminisme, met gestelde empirische problemen tot gevolg. Wanneer men echter de tijdsdimensie in het begrip systeem inbrengt, en systeem opvat als een gestructureerd proces, dat transformerend werkt op de regio's die er deel van uitmaken, kan men de hierboven geformuleerde kritieken ondervangen.

In I.Wallersteins werk zit deze tijdsdimensie van systemen impliciet vervat, bv. wanneer hij spreekt van « het in gang zijnde proces van een wereldeconomie [dat] er toe neigt de economische en sociale afstanden tussen haar verschillende gebieden [...] tijdens haar ontwikkelingsproces te vergroten.» (I.Wallerstein, 1978a: 218). In het *Research Proposal* dat T.K.Hopkins en I.Wallerstein in 1977 in het tijdschrift *Review* voorstelden wordt explicieter op de tijdsdimensie ingegaan, met de definiëring van 'wereld-systeem' als « a spatio-temporal whole » (1977: 112), of, nog duidelijker:

« The modern world-system, ..., cannot be thought of as analogous to a racing car that is 'started' and then 'timed' over the course it ran and continues to run. As we conceive it, it does not function so much *over* time as *through* time. Time in the form of its trends and cycles is constitutive of it as a system, not merely a coordinate of the variations of its properties. It does not 'have' a history or a set of histories so much as it constitutes a history or set of histories. ... [T]he *world-wide process* of transformation is what is to be seen as the essence of capitalism. » (T.K.Hopkins & I.Wallerstein, 1977: 124, 125).

Nergens wordt de tijdsontwikkeling echter getheoretiseerd en in veel van zijn geschriften gebruikt I.Wallerstein formuleringen die deze idee van tijdsontwikkeling negeren. Een theoretisering van de tijdsdimensie in sociale systemen vinden we wel terug in het werk van de Duitse socioloog Niklas Luhmann. Op basis hiervan kunnen we sociale systemen definiëren als gestructureerde processen, die handelingen zowel genereren als beperken. N.Luhmann duidt dit aan met de termen « open systemen met operationele geslotenheid ».

3.1 Sociale systemen volgens N.Luhmann

N.Luhmann streefde ernaar een zo rigoureuze mogelijke herbeschrijving van het sociale in systeemtheoretische termen op te bouwen. Zijn theorie biedt niet één centraal perspectief op het sociale, maar bestaat uit meerdere, onderling gelijkwaardige foci. Daarbij zijn sociale systemen volgens hem samengesteld uit communicaties, of beter: uit selectief op elkaar aansluitende communicaties (R.Laermans, 1997b: 14-16 ; 1997c: 25). Deze theorie van N.Luhmann gebruiken we enkel om een definitie van sociale systemen op te bouwen die de wereld-systeemanalyse empirisch

¹¹ In R.A.Dodgsons kritiek op I.Wallersteins visie op ongelijke ruil kunnen we ons echter wel vinden.

bruikbaar en consistent maakt. Dit betekent niet dat we ons akkoord verklaren met N.Luhmanns ganse theorie. De voor dit onderzoek relevante aspecten van N.Luhmann's werk bespreken we aan de hand van het verzamelwerk geëditeerd door R.Laermans (1997), waarin N.Luhmanns ideeën over sociale systemen helder werden uiteengezet.

Deze sociale systemen, samengesteld uit een opeenvolging van communicaties, worden volgens N.Luhmann net als levende systemen (organismen) gekenmerkt door *autopoiesis* of *zelfproductie*; ze maken hun basiselementen zelf aan: « communicatie lokt communicatie uit, desnoods tegen alle individuele intenties in, en zo ontstaat een sociaal systeem. » (R.Laermans, 1997b: 11). Deze zelfproductie van sociale systemen gebeurt volgens N.Luhmann op recursieve wijze: « *Recursiviteit* betekent dat de resultaten van vorige operaties de basis vormen voor verdere operaties, dus voor de (re)productie van nieuwe elementen. » (R.Laermans, 1979c: 24). Aldus is de tijdsdimensie onlosmakelijk met het sociale systeem verbonden: sociale systemen bezitten een *getemporaliseerde complexiteit* (R.Laermans, 1997c: 22).

De communicaties die sociale systemen samenstellen kunnen enkel analytisch van handelingen onderscheiden worden: beide zijn het resultaat van acties van individuele of collectieve actoren (R.Laermans, 1997c: 28-29). Deze actoren spelen echter geen enkele rol in N.Luhmanns theorie. Dit is uiteraard een belangrijk verschilpunt met de sociale systemen van I.Wallerstein¹². Bij I.Wallerstein zijn het eveneens de handelingen van actoren, via instituties als huishoudens, klassen, naties en staten, die het wereld-systeem vormgeven (I.Wallerstein, 1984: 54), maar om tot verklaring van de structurering van de sociale systemen te komen kunnen de actoren (en met hen de instituties) niet weggecijferd worden.

Naar analogie met de actor-netwerktheorie van B.Latour kunnen we stellen dat men deze actoren die aan de basis liggen van de handelingen niet mag beperken tot menselijke actoren¹³ (B.Latour, 1998). Enerzijds dient men uiteraard de menselijke actoren te beschouwen, die via instituties de handelingen verrichten. Zij geven via hun handelingen het systeem vorm, en worden tegelijk in hun volgende handelingen door het systeem beperkt. Daarnaast is echter ook de ruimtelijke concretisering van de handelingen van belang als actor; of m.a.w. de ruimtelijke structuur: deze wordt vormgegeven door de

¹² Een ander belangrijk verschilpunt is dat in I.Wallersteins werk wél één centraal perspectief op het sociale wordt aangehouden, nl. via het primaat van de economische territoriale samenlevingsverbanden.

¹³ De actor-netwerktheorie van Bruno Latour bestudeert de werkelijkheid in termen van netwerken (zonder onderscheid te maken tussen het sociale, het fysische, of het technische). Om te vermijden dat een statisch mathematisch (topologisch) model verkregen wordt, wordt de notie *netwerk* aangevuld met de notie *actor*. Deze actor kan net zo goed een stoel als een mens zijn: “[An actor is] something that acts or to which activity is granted by others. It implies no special motivation of human individual actors, nor of humans in general. An actant can literally be anything provided it is granted to be the source of an action.” (B.Latour, 1998).

We halen de actor-netwerktheorie enkel aan vanwege deze verruiming van het concept *actor*. Dit betekent niet dat we ons akkoord verklaren met de ganse theorie van B.Latour.

handelingen van het systeem, maar zal op zijn beurt het systeem vormgeven (of anders gezegd: zal toekomstige handelingen genereren dan wel beperken).

Terug naar de sociale systemen van N.Luhmann: wat bedoelt de auteur met de bewering dat sociale systemen een getemporaliseerde complexiteit bezitten ?

Complexiteit betekent bij N.Luhmann dat elk element niet tegelijkertijd met elk ander element kan worden verbonden, hoewel simultaan talloze relaties tussen de basiseenheden mogelijk zijn. Complexiteit noopt aldus tot *selectiviteit*: men selecteert zowel de basiselementen als bepaalde relaties ertussen – wát voor basiselement doorgaat en wat niet, is systeemafhankelijk (R.Laermans, 1997c: 21-22).

Een sociaal systeem is aldus het resultaat van *selectieve complexiteitsreductie* (synoniem voor ‘systeemvorming’): « ieder *systeem* bestaat uit elementen die met elkaar selectieve betrekkingen onderhouden » (R.Laermans, 1997c: 21). Selectiviteit betekent automatisch *contingentie*:

« elk systeem zou anders kunnen zijn dan het feitelijk is. Want ieder systeem, aldus Luhmann, ‘berust op een selectie van de relaties tussen haar elementen, die het benut om zich te constitueren en te blijven bestaan. De selectie plaatst en kwalificeert de elementen, hoewel verschillende andere verhoudingen mogelijk waren. Dit ‘ook anders mogelijk zijn’ benoemen we met de term *contingentie*’. » (R.Laermans, 1997c: 21 ; citeert uit Luhmann, 1984).

De selectie die I.Wallerstein maakt, is zoals gezegd dat hij voorrang geeft aan relaties die economische samenlevingsverbanden constitueren. Dit houdt geen economisch determinisme in, op voorwaarde dat men op een bepaalde manier met complexiteit en contingentie omgaat: ondanks de selectie, mag men niet-geselecteerde relaties niet uit het oog verliezen. Of zoals R.Laermans (1997c : 21) het formuleert:

« Het genegeerde overschot van mogelijkheden blijft in het bewustzijn present. Het wordt daarin vastgehouden in de vorm van het verschil tussen actualisering (déze mogelijkheid, déze interpretatie) en virtualisering (de andere mogelijkheden en interpretaties). »

Dit onderscheid karakteriseert volgens N.Luhmann (1974: 116; geciteerd in R.Laermans, 1997c: 21) het fenomeen *zin* :

« *Zin* is selectie uit andere mogelijkheden en zo tegelijkertijd verwijzing naar andere mogelijkheden. Het waaruit van de selectie, de gereduceerde complexiteit, blijft in *zin* behouden. Ondanks de reductie blijft de wereld als bereik van andere mogelijkheden bestaan. »

De basiseenheden van een dergelijk contingent systeem worden niet bepaald op basis van een zekere substantiële eigenschap, maar door de concrete systeemcontext. Deze elementen bezitten « een evenementieel karakter; het zijn in de tijd gelokaliseerde, irreversibele gebeurtenissen » (R.Laermans,

1997c: 22). Dit is wat bedoeld wordt met een *getemporaliseerd systeem*: het bestaat uit processen, die voortdurend desintegreren en zichzelf reproduceren. Een *proces* is « noch meer, noch minder dan een opeenvolging van gebeurtenissen in getemporaliseerde systemen, dus een overeenkomstig het onderscheid voor/na geordende reeks van irreversibele evenementen. » (R.Laermans, 1997c: 30). Of m.a.w.: de ene actie lokt de andere uit.

Getemporaliseerde systemen bestaan dus noodzakelijk uit processen, maar dit is niet voldoende om van een systeem te kunnen spreken: in een sociaal systeem worden deze processen *gestructureerd*, d.w.z. het aantal mogelijke relaties tussen elementen wordt ingeperkt (R.Laermans, 1997c: 30).

De handelingen worden m.a.w. niet gedetermineerd door het systeem, maar wel gestructureerd; of, anders gezegd: de handelingen worden *padafhankelijk* gemaakt, d.w.z.: « [a]t every turn, actors' choices are the product of the opportunities and constraints created by prior events and actions. » (K.Firmin-Sellers, 1996: 115).

Dit brengt ons tot het begrip '*operatieve geslotenheid van een systeem*'.

Een *operatie* is « de reproductie van elementen-gebeurtenissen in getemporaliseerde systemen. » Reproductie is daarbij « niet synoniem met loutere herhaling, wel met de gedurige vernieuwing van altijd dezelfde basiselementen. » (R.Laermans, 1997c: 22). Deze gedurige vernieuwing van altijd dezelfde basiselementen in een systeem betekent dus dat de operatie gestructureerd verloopt: niet alle relaties zijn mogelijk.

Het zijn aldus de operaties (en dus niet bepaalde kwantificeerbare kenmerken) die het systeem van haar omgeving onderscheiden, die autonomie bewerkstelligen. Dit is de operationele geslotenheid. Autonomie betekent echter niet autarkie: het zijn open systemen, in de zin dat de grens tussen systeem en omgeving noodzakelijk permeabel is (R.Laermans, 1997c: 23). T.Blom & B.Haas formuleren dit aldus: « Autopoietische systemen, zoals bijvoorbeeld planten, dieren, mensen of sociale verbanden, reproduceren zichzelf in een omgeving, zonder welke zij ook niet zouden kunnen bestaan. » (T.Blom & B.Haas, 1997: 85). De reacties op deze invloeden vanuit de omgeving van het systeem verhinderen echter niet dat de basiselementen van het betreffende systeem verder gereproduceerd worden: de operatieve geslotenheid ervan blijft bewaard (R.Laermans, 1997c: 23).

Deze operationele geslotenheid moet men echter niet opvatten als zouden de systemen controle hebben over « het geheel van de materiële condities en oorzaken van hun eigen bestaan als systeem. *Autonoom is een systeem voorzover het zijn afhankelijkheden en onafhankelijkheden zelf kan reguleren.* » Het feit dat de externe invloeden de processen en structuurontwikkelingen van het sociale systeem niet kunnen determineren, betekent dus dat het systeem zélf bepaalt welke invloeden uit de omgeving aanleiding zullen geven tot interne veranderingen in het systeem. Dit gebeurt op basis van intern ontwikkelde observatiemogelijkheden, beoordelingscriteria en reactie-capaciteiten (T.Blom & B.Haas, 1997: 85).

N.Luhmann legt de operationele geslotenheid van sociale systemen als volgt uit: « de omgeving kan een zelfreferentieel gesloten systeem niet causaal beïnvloeden als dat systeem daar niet zelf aan meewerkt. » (1984: 478; geciteerd in T.Blom & B.Haas, 1997: 85).

Het is duidelijk dat deze bepaling van het onderscheid tussen systeem en omgeving niet in overeenstemming is met de definitie die I.Wallerstein aan sociale systemen geeft. I.Wallerstein stelt immers (zoals reeds in paragraaf 1 aangehaald) dat een sociaal systeem een geografische eenheid is waarbinnen het leven op zichzelf staat en waarin de dynamiek van de ontwikkeling zich grotendeels intern afspeelt. Dit betekent volgens hem dat wanneer het systeem om een of andere reden van alle externe krachten zou worden afgesneden, het systeem in wezen op dezelfde manier zou blijven functioneren. Dit ‘op zichzelf staan’ moet opgevat worden als een theoretische absolute, een sociaal-reële asymptoot vanwaar de afstand op één of andere manier kan gemeten worden (I.Wallerstein, 1978a: 215). Volgens I.Wallerstein zijn sociale systemen dus meestal wel open systemen – er is uitwisseling met de omgeving – maar deze uitwisseling is niet van belang voor de structurering. Wanneer men sociale systemen - zowel het huidige als vroeger bestaande - empirisch onderzoekt levert deze definitie zoals gezegd veel problemen op.

De aanpak van N.Luhmann biedt voor deze empirische problemen een uitweg: de uitwisselingen met de omgeving kunnen wel degelijk van fundamenteel belang zijn voor de werking van het systeem, maar ze kunnen deze werking niet determineren, in de zin dat ze het systeem niet causaal kunnen beïnvloeden indien ‘het systeem daar zelf niet aan meewerkt’.

Deze formulering van N.Luhmann m.b.t. ‘het meewerken van het systeem’ houdt echter gevaren in: het zijn immers de (geselecteerde) opeenvolgende handelingen van actoren die de structurering van een systeem maken en dus bepalen of het systeem al dan niet ‘meewerkt’ - het systeem zelf ‘werkt’ uiteraard niet. Dit al dan niet meewerken zal dus afhankelijk zijn van de uitkomst van de machtsstrijd tussen actoren binnen het systeem: wanneer het in het voordeel is van de machtigsten binnen het systeem om externe factoren wijzigingen in de structurering te laten aanbrengen dan zal dit gebeuren; wanneer dit niet het geval is, blijven de externe factoren onbelangrijke ‘ruis’.

Recapitulatie :

Met de stelling dat sociale systemen *open systemen met operationele geslotenheid* zijn bedoelen we dat een sociaal systeem moet opgevat worden als een gestructureerd proces van mekaar opeenvolgende handelingen van collectieve of individuele actoren. Structurering betekent hierbij « inperking van de speelruimte der mogelijkheden » (N.Luhmann, 1984: 397; geciteerd in R.Laermans, 1997: 30): niet eender welke handeling kan op een voorgaande handeling volgen (= structurering of « selectieve begrenzing van mogelijke selecties in aansluitingen »). De openheid betekent dat externe factoren de volgende handeling kunnen beïnvloeden, maar enkel indien de actoren die de structurering samenstellen dit toelaten (= operationele geslotenheid).

Wanneer we dit toepassen op de wereld-systeemanalyse betekent dit dat ieder type sociaal systeem een specifieke structurering kent, of m.a.w. de 'speelruimte der mogelijkheden' op een welbepaalde manier inperkt.

Structurering betekent dus het beperken van het aantal mogelijke handelingen die volgen op een voorgaande handeling (de structurering maakt bepaalde handelingen mogelijk, en beperkt andere). Dit betekent echter niet dat alles vastligt.

Volgens N.Luhmann worden sociale systemen, dus in de zin van communicatie-systemen, gestructureerd door verwachtingen: « de horizon van mogelijke antwoorden of, meer algemeen, van mogelijke communicatieve aansluitingen, wordt ingeperkt. » (R.Laermans, 1997c: 30). Eén van de centrale thesen van N.Luhmann (1984: 397 ; geciteerd in: R.Laermans, 1997c: 30) luidt dan ook dat « sociale structuren 'niets anders dan verwachtingsstructuren' zijn en verwachtingen ontstaan door 'inperking van de speelruimte der mogelijkheden'. »

N.Luhmann benadrukt echter dat de structurerende functie van verwachtingen niet kan gelijkgesteld worden met het stimuleren van conformistisch (rol)handelen:

« Op verwachtingen kan principeel altijd anders worden ingespeeld dan verwacht. En het niet inlossen van verwachtingen hoeft volgens N.Luhmann niet meteen tot sancties aanleiding te geven. Alles hangt juist af van de wijze waarop met teleurgestelde of beschaamde verwachtingen wordt omgegaan. N.Luhmann onderscheidt in dit verband twee ideaaltypische mogelijkheden. Ofwel houdt men vast aan de verwachting: ze wordt niet opgegeven of bijgesteld in het licht van 'de feiten'. Ofwel betoont men zich bereid tot leren, en herformuleert men zo nodig de verwachting. » (R.Laermans, 1997c: 31).

3.2 Wereld-systeemanalyse als studie van open systemen met operationele geslotenheid

In wat volgt beschouwen we de sociale systemen uit de wereld-systeemanalyse als open systemen met operationele geslotenheid. Deze sociale systemen zijn op te vatten als gestructureerde transformatieprocessen: het systeem perkt de speelruimte der mogelijkheden in.

Deze 'inperking van de speelruimte der mogelijkheden' betekent echter niet dat alles vastligt: ieder sociaal systeem heeft een - grotere of kleinere - capaciteit om zich aan te passen aan nieuwe situaties. Onder invloed van bepaalde veranderde omstandigheden, bv. technologische evoluties of territoriale uitbreiding, kunnen aldus andere handelingen mogelijk worden. Op die manier kan men de kritiek van R.A.Dodgson over het niet-schaalafhankelijk zijn van het moderne wereld-systeem ondervangen.

Men kan zich uiteraard de vraag stellen welke betekenis de operationele geslotenheid van een sociaal systeem heeft, indien handelingen die niet tot de 'verwachtingen' behoren, die dus de gegeven structurering hinderen of er tegenin gaan, toch kansen krijgen: betekent dit dan niet dat er een overgang is van het ene sociaal systeem naar het andere ?

Het is echter evident dat in ieder sociaal systeem vele handelingen plaatsvinden die niet 'verwacht' zijn. Sommige van deze handelingen zullen echter de structurering blijken te ondersteunen (wegens bepaalde veranderde omstandigheden, bv. technologische ontwikkeling of territoriale uitbreiding), zodat ze leiden tot evolutie binnen hetzelfde sociaal systeem: ieder sociaal systeem heeft een capaciteit tot aanpassing in zich. Andere 'niet-verwachte handelingen' zullen tegen de huidige structurering ingaan. Indien dergelijke handelingen beperkt in aantal of impact blijven, zullen ze door de structurering beknot worden. Indien ze echter om welke reden dan ook (door impulsen van binnen of buiten het systeem die leiden tot veranderde uitkomsten van de machtsstrijd van de actoren) talrijker worden, kunnen ze op een gegeven moment de structurering zodanig wijzigen, dat een overgang van het ene sociale systeem naar het andere plaatsvindt.

3.2.1 Openheid sociale systemen

Wanneer we voorgaande combineren met een artikel van U.Becker (1989) – « De regulatietheorie voorbij. De kapitalistische ontwikkeling als open proces met een complex referentiekader » - kunnen we de sociale systemen uit de wereld-systeemanalyse beschouwen als open systemen in meerdere betekenissen:

1. Ten eerste zijn ze open in territoriale zin: vele sociale systemen kenden interactie met hun omgeving (dus met gebieden die geografisch niet tot het systeem behoorden); deze interactie kan zelfs noodzakelijk zijn voor het voortbestaan (de reproductie) van het systeem, indien ze op eigen (dus interne) voorwaarden plaatsvindt (= de operationele geslotenheid van het systeem).
2. Contingentie: er is nooit een garantie dat de noodzakelijke handelingen voor reproductie van het systeem zullen plaatsvinden; de toekomst is open. Wel zijn er existentiële noodzakelijkheden voor de reproductie van ieder type sociaal systeem, maar de productie van het sociaal systeem op zich is niet objectief noodzakelijk (U.Becker, 1989: 37-39). Bijvoorbeeld voor het kapitalistische systeem: « In een kapitalistische maatschappij is de winstvorming door het kapitaal een existentiële noodzakelijkheid van het maatschappelijk leven. De reproductie van het kapitalisme is weliswaar niet objectief noodzakelijk, maar als dit type maatschappij gegeven is en er geen alternatief in zicht is, of als de politiek-ideologische krachtsverhoudingen zodanig zijn dat een eventueel aanwezig alternatief niet gerealiseerd kan worden en de mensen dus genoopt zijn hun leven binnen kapitalistische verhoudingen te reproduceren, dan is de winstvorming van het kapitaal daarvoor een wezenlijke (hoewel niet voldoende) voorwaarde. » (U.Becker, 1989: 37-38).

3. Reproductie van een sociaal systeem vereist echter alleen een zeker kritisch minimum; daarnaast kunnen handelingen die tegen de existentiële noodzakelijkheden lijken in te gaan (blijven) bestaan/plaatsvinden. Dit betekent dus dat binnen het territorium van het systeem steeds vele elementen en handelingen aanwezig zijn die niet gestructureerd worden door het systeem. Voor het kapitalisme bv. is slechts een minimum aan winstvorming existentieel noodzakelijk voor de reproductie van het systeem. Dit betekent dat er ruimte is voor de realisering van doelstellingen naast of zelfs tot op zekere hoogte in tegenstelling tot de winstvorming van het kapitaal (U.Becker, 1989: 40).

3.2.2 Open systemen met operationele geslotenheid

De openheid is dus eveneens zowel geografisch als temporeel. In haar werking (operationeel) is het systeem echter gesloten: de *werking* van het systeem verloopt volgens een bepaalde structurerende logica, doorheen de tijd; het systeem zelf is *op zich* geen structuur. Het systeem *is* m.a.w. haar ontwikkeling. We kunnen verschillende types sociale systemen dan ook van elkaar onderscheiden op basis van hun structurerende eigenschappen: welke handelingen worden in een bepaald historisch systeem beperkt en welke gegenereerd? De structurerende eigenschappen van het geheel van het huidige historische systeem zijn daarbij duidelijk verschillend van die van de 2 andere door I.Wallerstein onderscheiden types historische sociale systemen.

Door sociale systemen naast een ruimtelijke component ook een temporele component toe te kennen en ze te zien als open systemen met operationele geslotenheid, kan men de hiervoor geformuleerde kritieken op de wereld-systeemanalyse van I.Wallerstein ondervangen. Wanneer het systemisch karakter gelijk is aan de structurering van transformatieprocessen wordt de vraag of het geheel meer is dan de som van de onderdelen immers zinloos: het geheel is zowel meer als minder dan de som der onderdelen. Kwantificering zoals R.A.Dodgson wenst te doen is niet alleen onmogelijk, maar ook nutteloos. Systemen worden bovendien niet afgebakend op basis van interacties (zoals Chase-Dunn & Hall voorstellen), maar op basis van de selectie van de opeenvolgende handelingen (of: de structurerende processen): in de gebieden die tot een bepaald sociaal systeem behoren, worden de handelingen op een bepaalde manier gestructureerd - gebeurt er een welbepaalde selectie van mogelijke handelingen. Invloeden van buitenaf (vanuit andere sociale systemen) kunnen van fundamenteel belang zijn in deze structurering, maar zijn niet determinerend indien de dominante groepen binnen het systeem zelf in staat zijn te bepalen hoe groot dit belang is: een sociaal systeem is autonoom indien haar dominante groepen zelf de afhankelijkheden en onafhankelijkheden kunnen reguleren. Indien dit niet meer het geval is, is er sprake van incorporatie in een ander sociaal systeem.

Of een regio al dan niet tot een bepaald sociaal systeem behoort, moet men bijgevolg afleiden uit de transformatieprocessen die men er kan onderkennen en uit de vraag welke groepen controle uitoefenen op deze transformatieprocessen. Uiteraard moet men rekening houden met de openheid van het systeem: niet álle handelingen die binnen het territorium van het systeem plaatsvinden ondervinden deze structurering (selectie), maar wel een minimum aan handelingen die objectief noodzakelijk zijn voor de reproductie van het systeem. Aldus vermijdt men zowel structuurdeterminisme als economisch determinisme.

Sociale systemen zijn geen abstracte gegevenheden, maar zijn gelokaliseerd, zowel in tijd als in ruimte. Dit betekent dat lokale omstandigheden uit vroegere sociale systemen een rol kunnen blijven spelen in het nieuwe systeem; er is m.a.w. ook over de transformatie van het ene sociale systeem in het andere heen in zekere mate sprake van *padafhankelijkheid*. Daarnaast is echter evenzeer het principe van *equifinaliteit* geldig: verschillende uitgangssituaties leiden (als gevolg van de structurering of systeemdwang) tot eenzelfde eindresultaat¹⁴.

We verduidelijken dit aan de hand van een voorbeeld m.b.t. de incorporatie van gebieden in de kapitalistische wereld-economie, via een lang citaat van P.Saey. Deze incorporatie gebeurt in twee fasen, nl. via een periode van inschikking en één van inschakeling (P.Saey, 2002: 79). Vóór incorporatie zijn elk van de gebieden erg verschillend van mekaar – elk gebied wordt gekenmerkt door een eigen gelokaliseerd historisch sociaal systeem. Tijdens de inschikking wordt de endogene ontwikkeling gefrustreerd door dusdanige transformatie van welbepaalde economische, politieke en cultureel-ideologische eigenschappen van de betrokken maatschappijen, dat deze maatschappijen dienstbaar zouden worden aan de wereld-economie: het principe van equifinaliteit. Tijdens de inschakeling wordt het gebied opgenomen in de arbeidsverdeling van de wereld-economie als semiperiferie of periferie. In deze (semi)periferie kunnen kenmerken die de nieuwe (perifere) functie van de betrokken samenleving niet hinderen, blijven doorleven, zodat naast equifinaliteit ook sprake is van padafhankelijkheid over de systeemwisseling heen.

« Zo waren Europees Rusland, Roemelië, Anatolië, Egypte, Syrië, Oostelijk Opper-Guinea en Voor-Indië externe arena's die tussen zowat 1750 en 1850/80 in de wereld-economie ingeschikt werden. Hoewel de beginsituatie en ook de situatie na de inschikking allesbehalve gelijk waren, deden er zich in deze gebieden toch gelijkaardige processen van inschikking voor. Europees Rusland was in het midden van de achttiende eeuw een deelgebied van het

¹⁴ Om de doorwerking van vroegere lokale omstandigheden te duiden, wordt in de geografie vaak de geologische metafoor gehanteerd. In strikte betekenis – de recentste sedimentslaag dekt de vorige af, waarbij deze vorige enkel via getuigeheuvels van belang blijven – is deze metafoor echter ontoereikend wanneer men de structurering van de maatschappij via transformatieprocessen wenst te duiden. In de betekenis die economisch geografen D.Massey (1984) en D.Warde (1985) er aan hechtten zit de idee van transformatie wel vervat in de metafoor: ze stellen dat een industriële investering op een bepaalde plaats voor een belangrijk deel wordt gedetermineerd door de sociale en culturele condities, die op hun beurt een antwoord waren op eerdere investeringsrondes; op die manier zijn het sociale, het economische en plaats recursief met mekaar verbonden. De idee van equifinaliteit zit hier echter evenmin in vervat, zodat we in wat volgt de geologische metafoor niet hanteren, maar wel de combinatie van padafhankelijkheid en equifinaliteit.

Russische wereld-rijk dat sinds 1462 de expansie van het grootvorstendom Moscovië verderzette. Roemelië, Anatolië, Egypte en Syrië waren deelgebieden van het Ottomaanse Rijk zoals dat in 1750 nog bestond. Voor-Indië was rond 1750 verdeeld over verschillende Moslim-staten, de Marathen-confederatie (Hindoe-staten en territoria), de opkomende Sikh-staat en territoria onder de soevereiniteit van Europese mogendheden. Op het uiterste noordoosten en zuiden na viel dit gebied ongeveer samen met het Mogol-wereld-rijk in zijn grootste uitbreiding op het einde van de zeventiende eeuw. Het kustgebied ten noorden van de Golf van Guinea bestond in het midden van de achttiende eeuw, op de hoofdijs van Ibo-land en de stadstaten in de Niger-delta na, uit vorstendommen verwikkeld in een soort concurrentiestrijd om de politieke overheersing met als momentaan resultaat het overwicht van Benin, Oyo en zijn vazalstaat Dahomey en de Asante-federatie. De eindsituatie in het midden van de negentiende eeuw was evenzeer verschillend: Voor-Indië was omgevormd tot een complexe staatkundige entiteit onder de soevereiniteit van het Verenigd Koninkrijk, met daarnaast nog enkele kolonies van geringe oppervlakte van andere Europese mogendheden. Het Ottomaanse Rijk was intern versterkt, maar stond internationaal zwakker en was in oppervlakte verkleind. Rusland had een volledig administratieve herstructurering ondergaan. Aan de Golf van Guinea waren de geopolitieke machtsverhoudingen wezenlijk veranderd, maar had zich geen staatkundige entiteit van Ottomaans, Russisch of Voor-Indisch formaat ontwikkeld. Voor deze politiek-geografische verschillen in begin- en eindtoestand van de inschikkingsfase bestaan er analoge economisch- en cultureel-geografische verschillen. Toch zijn de processen van inschikking gelijkaardig: schaalvergroting van de productie-eenheden, c.q. centralisering in de handel, afremming, c.q. vernietiging van de industrie en reorganisatie van het staatsbestel in functie van het statensysteem van de wereld-economie met telkens als uitkomst een nieuw in- en uitvoerpatroon, een aanzienlijke toename in dwangarbeid en economische ondernemingen of besluitvormers van grotere omvang. » (P.Saey, 2002: 79).

In wat volgt vatten we kort de structurerende kenmerken van de drie types sociale systemen samen, met telkens aandacht voor de economische (productiewijze en economische integratiewijze), politieke en (zeer beknopt) culturele aspecten van de structurering. Voor de wereld-economie kan dit via interpretatie van I.Wallersteins werk vrij volledig gebeuren; voor wereld-rijken en mini-systemen hanteren we in dit deel eerder hypothetische formuleringen, hoofdzakelijk opgebouwd a.d.h. van het werk van K.Polanyi en R.A.Dodgson, die we in het empirisch deel verder trachten te onderbouwen.

3.2.3 Wereld-economie

De wereld-economie is van de drie sociale systemen door I.Wallerstein veruit het best onderbouwd, via zijn analyse van het historisch kapitalisme dat in Europa tot ontwikkeling kwam. In een wereld-

economie heeft voortdurende accumulatie van kapitaal de overhand op alternatieve doeleinden. Dit gebeurt via productie voor de wereldmarkt, waarbij een arbeidsverdeling ontstaat waarin surplussen aan de directe producenten worden onttrokken via economische dwang – uitgevoerd door mensen die meerwaarde onttrekken aan de directe producenten van deze meerwaarde en aldus kapitaal accumuleren met als doel nog meer kapitaal te accumuleren: dit is de kapitalistische productiewijze in wereld-systeembetekenis (dus niet enkel productieverhoudingen gekenmerkt door loonarbeid/kapitaal zoals bij E.Wolf).

Productie voor de wereldmarkt houdt in dat één van de voornaamste structurerende transformatieprocessen zich eveneens in de economische sfeer bevindt, nl. commodificatie: kapitalisme houdt de tendens in alles tot koopwaar te maken (I.Wallerstein, 1984: 11). Dit betekent niet dat gedurende gans de geschiedenis van het kapitalistische systeem alles koopwaar *is*: het is een transformatieproces, geen gegevenheid. Eén van de elementen die binnen het kapitalisme tot koopwaar worden gemaakt is de arbeid: de verhouding loonarbeid/kapitaal (dus de ‘kapitalistische productiewijze’ bij E.Wolf) is steeds aanwezig in een kapitalistische wereld-economie, maar is nooit de enige aanwezige arbeidsverhouding (is kwalitatief dominant, niet kwantitatief). Niet-loonarbeid is niet minder kapitalistisch dan de arbeid in de meest gesofistikeerde, gerobotiseerde fabriek. Integendeel, deze niet-loongebonden vormen van arbeid zijn het product van een dwang die specifiek gecreëerd wordt door een kapitalistische wereld-economie en kunnen bijgevolg niet gezien worden als overlevende structuren uit een prekapitalistische verleden (J.Smith & I.Wallerstein, 1992).

Vaak wordt beweerd dat in kerngebieden huishoudens meer loonafhankelijk zijn dan in de periferie. Volgens J.Smith & I.Wallerstein is dit echter niet terecht: zowel in kern als in periferie zijn lonen een cruciaal element in de inkomensverwerving, maar ze kunnen nooit voldoende zijn (behalve voor een zeer kleine minderheid van de bevolking). In de kern bestonden in de 20ste eeuw twee patronen van aanvulling van het looninkomen: dat van de ‘armen’ en dat van de huishoudens boven het ‘armoedeniveau’. De eerste groep vulde haar onvoldoende loon aan met eveneens onvoldoende transferbetalingen door de staat. De tweede groep vulde haar loon (vaak twee looninkomens van geschoolde werknemers) aan met een nieuwe vorm van zelfvoorziening: een deel van het loon wordt gebruikt om productiemiddelen aan te schaffen – zowel klassiek gereedschap als onderhoudsbenodigdheden – waarin noodzakelijkerwijs arbeid moet gestoken worden om een consumeerbaar product te bekomen. In perifere gebieden was er in de 20ste eeuw een overgang merkbaar van huishoudingen die leefden van de combinatie van looninkomen en zelfvoorziening (in de traditionele betekenis van zelf zorgen voor voedsel, onderdak en kleding via niet-marktoperaties) naar huishoudingen levend van de combinatie van lonen met kleine marktoperaties. Dit nieuwe patroon zien de auteurs als een 20ste-eeuws kenmerk van periferisering (J.Smith & I.Wallerstein, 1992: 13).

Op het vlak van de productie is er in een wereld-economie een tendens naar toename van loonarbeid, maar indien alle arbeidsverhoudingen loonarbeid worden loopt het systeem tegen eigen grenzen aan (= één van de asymptoten) (I.Wallerstein, 1984: 19-23).

Op het vlak van de distributie betekent productie voor de wereldmarkt als basiskenmerk van een kapitalistisch systeem dat marktruil dominant is (economische integratiewijze van Polanyi). Deze dominantie is echter eveneens slechts kwalitatief (in de zin van structuurbepalend of structurerend) en niet kwantitatief – mechanismen van herverdeling en reciprociteit blijven aanwezig en kunnen in bepaalde gebieden of in bepaalde tijden kwantitatief zelfs belangrijk zijn.

Op politiek vlak is de vorming van een interstatensysteem, bestaande uit een mix van sterke en zwakke staten, essentieel voor het voortbestaan van een wereld-economie.

« The modern world-economy might be said to have been tenuously integrated as a whole when it emerged in the sixteenth century. But we might say the same of the several political jurisdictions, or monarchies, which the emergence of the world-economy brought into increasingly sustained relations with one another. The progressive formation of these polities as stronger and weaker states in relation to one another in the emerging European (later, international) state-system went hand in hand with the cyclically evolving division of labor between the increasingly ‘core’ areas of the world-system and the increasingly ‘peripheral’ areas. And the world-economy became basically structured as an increasingly interrelated system of strong ‘core’ and weak ‘peripheral’ states, in which inter-state relations – and hence patterns of state-formation and, in that setting, the formation of nationally-organized ‘societies’ – are continually shaped and in turn continually shape the deepening and expanding world-scale division and integration of production. Nevertheless, however much they may reinforce one another in certain times or at certain places, these two broad organizing tendencies – that of integrating production on a world-scale and that of forming strong national states – are in principle deeply contradictory. One might say: what the states try to unify, the world-economy tears asunder. » (T.K.Hopkins & I.Wallerstein, 1977: 112-113).

Binnen de territoriale grenzen van een wereld-systeem bestaat m.a.w. de kans dat tendensen aanwezig zijn ter vorming van een wereld-rijk (dit deed vele vroeger bestaande wereld-economieën teniet); zolang echter de krachten die de structurering van de wereld-economie bepalen sterk genoeg zijn, blijft de reproductie van de existentiële noodzakelijkheden van deze wereld-economie, als open systeem met operationele geslotenheid, gegarandeerd. Of m.a.w.: ondanks het grote belang van politieke krachten, zijn het economische groepen die dominerend zijn in de structurering van een wereld-economie.

Naast economische krachten - die een arbeidsverdeling samenstellen (en resulteren in klassevorming en de vorming van huishoudens met bepaalde rollen) en die de wereld-economie in de eerste plaats aandrijven - en politieke krachten - die de vorming van het noodzakelijke interstatensysteem bewerkstelligen - zijn ook culturele krachten van belang in de structurering van transformatieprocessen binnen een wereld-economie, via de vorming en desintegratie van culturele gemeenschappen (taalgroepen, religieuze groepen, naties, ethnieën, statusgroepen, ...). Incorporatie in de wereld-economie had steeds grote gevolgen voor de betrokken culturele gemeenschappen: « Some pre-existent communities were incorporated and reconstituted, others destroyed; entirely new communities were formed, including whole 'peoples'. » (T.K.Hopkins & I.Wallerstein, 1977: 113). Op dit culturele aspect wordt in voorliggend onderzoek echter niet ingegaan.

Deze sociaal-economische, politieke en culturele elementen stellen in een complex samenspel van operaties het kapitalistische wereld-systeem als gestructureerd transformatieproces samen. Of, zoals I.Wallerstein het formuleert:

« Op elk tijdstip vertegenwoordigde de "markt" een verzameling regels en beperkingen die het resultaat waren van een complex samenspel van vier belangrijke instituties: de diverse staten, met elkaar verbonden in een interstatelijk systeem; de verschillende "naties", volledig erkend dan wel vechtend voor die publieke erkenning (inclusief de subnaties, de "etnische groepen"); deze naties stonden tot de staten in een ongemakkelijke en onzekere relaties; de klassen waarin zich beroepskenmerken begonnen af te tekenen en die een wisselende mate van gemeenschappelijk bewustzijn vertoonden; en ten slotte al die eenheden met een gedeeld inkomen die een gemeenschappelijke huishouding voerden, bestaande uit verschillende personen die veelsoortige arbeid verrichtten en inkomen putten uit verschillende bronnen, eenheden die op gespannen voet stonden met de klassen. » (I.Wallerstein, 1984 : 54)

Het centrale aandrijvende mechanisme van deze operaties is het maken van winst via productie voor de wereldmarkt, en bevindt zich dus in de economische sfeer.

Openheid is essentieel in een kapitalistisch sociaal systeem: het 'alles aan zichzelf ondergeschikt maken' is een cruciaal proces dat steeds verder gaat. Op die manier loopt het systeem echter tegen de eigen grenzen aan - territoriale uitbreiding is in de huidige kapitalistische wereld-economie niet meer mogelijk; wel vindt er nog verdieping plaats: steeds meer handelingen worden door het systeem gestructureerd. Hierdoor zal de noodzakelijke uitwisseling met de 'omgeving' (niet enkel territoriaal te begrijpen) op termijn onmogelijk worden en kunnen we verwachten dat het kapitalistische wereld-systeem in een nieuw sociaal systeem zal worden omgevormd.

3.2.4 Wereld-rijk

In een wereld-rijk gebeurt de onttrekking van surplus aan de directe producenten in de eerste plaats via politieke dwang. Het centrale mechanisme dat gestructureerde transformatieprocessen in werking stelt is bijgevolg het onttrekken van tribuut aan de bevolking door politieke machthebbers en bevindt zich in de politieke sfeer.

Op vlak van productie wordt een wereld-rijk gekenmerkt door de tribulaire productiewijze (zoals in het inleidend hoofdstuk gedefinieerd op basis van E.Wolf).

Op vlak van distributie is de dominante economische integratiewijze herverdeling of redistributie – dit opnieuw kwalitatief en niet kwantitatief: ook marktruil en reciprociteit zijn meestal aanwezig en kunnen in bepaalde perioden en bepaalde gebieden kwantitatief belangrijk zijn. Dit was zeker het geval voor marktruil.

Van bij het ontstaan van de eerste staten verscheen naast de ‘statustransacties’ (redistributie) immers een nieuwe vorm van economische integratie gebaseerd op handel: transacties die niet in de eerste plaats verwezen naar de status van mensen, maar naar het belang van de goederen (K.Polanyi, 1977: 58; Dodghson, 1987: 193). Dodghson stelt hieromtrent:

« It introduced a new form of gain through trade which, if unchecked, threatened traditional values of intra- and inter-tribal exchange. It completely overturned the equivalencies that underpinned symmetrical schemes and created alternative bases of wealth that vied with established centres of redistributive exchange. For these reasons, it was a form of trade that was not allowed to grow in an uninhibited way but, from the very outset, was subject to the close control of state-rulers. Put simply, they sought to constrain and to marginalise it. » (R.A.Dodghson, 1987: 193-194).

Marktruil binnen wereld-rijken werd dus steeds op één of andere manier *gereguleerd* vanuit de politiek leidende strata. Deze regulering gebeurde op verschillende manieren. In vele vroege staten was enkel door de staat georganiseerde externe handel mogelijk/toegelaten; deze economische transacties werden bovendien geëxternaliseerd (afzijdig gehouden van de lokale handel), onder meer door ze naar een duidelijk afgebakend, politiek neutraal gebied aan de rand van de staat te verwijzen, vaak nabij een kust, een rivier of een contactzone tussen twee eco-systemen. K.Polanyi duidde deze handelsplaatsen aan met de term « ports of trade » (K.Polanyi, 1968: 239). Deze markten werden niet enkel geografisch gecontroleerd, ook het type verhandelde goederen en de prijs werden gereguleerd door de politieke machthebbers. R.A.Dodghson (1987: 195) schrijft:

« To have allowed the scarcity value of commodities to determine their exchange rate would have encouraged new concentrations of wealth outside the control of existing élites and would have allowed production to become organised in response to new imperatives as market

demand was fed back into the economy. The state's reaction was to ensure that such trade remained an accessory to the state by making sure that ports of trade were neither free nor price-fixing markets. ... [I]t licensed traders and taxed their activities, thereby creating a new source of wealth for itself. »

Daarnaast, meestal als tweede fase in de evolutie, werden marktgerichte handelssystemen ook geïnternaliseerd in de staat, met handel in dagdagelijkse goederen, gedreven door vraag en aanbod. Toch kan men deze handelssystemen niet als prijs-bepalende markten zien, maar bleven ze gereguleerd: « Their motive or organising force was the principle of householding, or balancing the surpluses and deficits of the domestic economy. », aldus R.A.Dodgson (1987: 196).

Binnen een wereld-rijk bestonden aldus bijna steeds marktsystemen, die in sommige gevallen zelfs van cruciaal belang konden zijn voor de reproductie van de politieke machtsstructuren. Dit was echter enkel mogelijk indien de politieke machthebbers in staat waren deze markten op één of andere manier te reguleren. Indien de politiek leidende strata de vereiste controle over de handelaars verloren, werd een (al dan niet tijdelijke) overgang ingezet van een wereld-rijk naar een wereld-economie. De existentiële noodzakelijkheid voor reproductie van het tributaire wereld-systeem bestond bijgevolg uit de uitoefening van enige vorm van controle van de politiek leidende strata over de economisch leidende strata.

Het centrale aandrijvende mechanisme van de operaties van een wereld-rijk bevindt zich m.a.w. in de politieke sfeer: de toekenning van voordelen en bevoorrechte posities van de hogere strata gebeurt via politieke machtsstrijd. Dit centrale aandrijvende mechanisme opereert echter niet in isolatie: het is eveneens een complex samenspel van operaties in politieke, economische en cultureel-ideologische sfeer dat het wereld-rijk als gestructureerd transformatieproces samenstelt.

Op politiek vlak kan een wereld-rijk een tendens tot fragmentatie dan wel centralisatie vertonen. We mogen aannemen dat de politieke structuur bepalend is voor de specifieke ruimtelijke concretisering van het wereld-rijk en dus voor de transformatieprocessen in de regio's die er deel van uitmaken: allicht kan men in gecentraliseerde wereld-rijken sterkere (politiek gedetermineerde) kern-periferieprocessen verwachten dan in gefragmenteerde wereld-rijken. We mogen echter niet met I.Wallerstein (1974: 349) aannemen dat het opzichzelf staan als economisch-materiële eenheid van een wereld-rijk gebaseerd is op een vergaande geografisch bepaalde arbeidsverdeling (zie p.23).

Op cultureel vlak is er zoals gezegd een tendens naar verbinding van cultuur met maatschappelijke groepen (geen tendens tot culturele integratie binnen territoriale entiteiten) (I.Wallerstein, 1974: 349).

3.2.5 Minisysteem

In minisystemen is er geen onttrekking van surplus aan directe producenten door leidende strata. Het zijn statenloze systemen, waarin de dominante productiewijze die de transformatieprocessen structureert deze gebaseerd op verwantschapsgroepen (maagschappen) (zoals in het inleidend hoofdstuk gedefinieerd op basis van E.Wolf) is.

‘Staten’ definiëren we met Ch.Tilly als met dwangmiddelen¹⁵ begiftigde organisaties, verschillend van huishoudens en verwantschapsgroepen, die in bepaalde opzichten binnen substantiële territoria duidelijk voorrang genieten ten opzichte van alle andere organisaties. De term houdt dus wel stadstaten, rijken, theocratieën en vele andere vormen van bestuur in, maar niet stammen, afstammingslijnen, bedrijven of kerken op zich (Ch.Tilly, 1992: 1-2).

Als economische integratiewijze domineert in een minisysteem de reciprociteit; ook de andere economische integratiewijzen – herverdeling en vooral marktruil - kunnen theoretisch aanwezig zijn, maar blijven ondergeschikt aan de reciprociteit.

De uitwisseling van goederen was m.a.w. niet georganiseerd als een apart economisch proces, met op zichzelf staande instituties en mechanismen, maar was ondergeschikt aan andere sferen: ze diende niet enkel economische doelen, maar ook politieke, religieuze en sociale doeleinden. De verwantschapsrelaties formaliseerden de verhoudingen waaruit georganiseerde economische activiteiten voortvloeiden (Polanyi, 1977: 61; R.A.Dodghson, 1987: 193). Of zoals R.A.Dodghson het formuleert:

« The exchange relations built around such economic activities involved status transactions, meaning that they served to establish the symmetry or asymmetry of social relationships, that is, the reciprocal flow of gifts between tribes or the flows between a tribe and its chief or ruling theocracy. In effect, exchange had an instrumental meaning that went far beyond any purely economic meaning. » (Dodghson, 1987: 193).

Opnieuw is het een complex samenspel van operaties in politieke, economische en cultureel-ideologische sfeer dat het minisysteem als gestructureerd transformatieproces samenstelt, maar met het centrale aandrijvende mechanisme in de sociaal-culturele sfeer.

Aangezien aan de directe producenten geen surplus wordt onttrokken door leidende strata, kunnen we in de ruimtelijke concretisering van het sociale systeem geen kern-periferiepatroon verwachten.

---

¹⁵ Dwang houdt elke georganiseerde toepassing, feitelijk of als dreigement, in van acties die gewoonlijk resulteren in verlies of schade voor personen of de bezittingen van individuen of groepen, die zich bewust zijn van zowel de actie als van de potentiële schade. Deze definitie sluit dus elke onbewuste, indirecte en geheime schade uit (Ch.Tilly, 1992, p.19).

3.2.6 *Primaat economische territoriale samenlevingsverbanden*

Hoewel uiteraard in alle sociale systemen zowel de economische, sociale, politieke als culturele aspecten van het menselijk en maatschappelijk handelen belangrijk zijn, wordt als het er op aankomt een wereld-economie aangedreven vanuit de economische sfeer, een wereld-rijk vanuit de politieke sfeer, en een minisysteem vanuit socio-culturele sfeer. Toch blijven we voor de analyse van sociale systemen primaat verlenen aan economische territoriale samenlevingsverbanden. Het is immers de wijze van productie en distributie - dus de manier waarop de *economie* georganiseerd is -, die bepaalt welke van de drie sferen dominantie kan verkrijgen.

HOOFDSTUK 2 : Wereld-systeemanalyse en regionale geografie

Inleiding

De basiskenmerken van regio's die – naargelang de studie in meer of mindere mate - gangbaar zijn in de hedendaagse regionale geografie (beschreven in het inleidend hoofdstuk) worden vanuit wereld-systeemperspectief onderschreven. Regio's zijn historisch: ze worden gecreëerd, bestaan gedurende een bepaalde tijd en komen tenslotte aan hun einde. Van hun opkomst tot hun ondergang zijn regio's de particuliere resultaten van algemene processen die ononderbroken het wereld-systeem reproduceren (voor het geval van de kapitalistische wereld-economie: reproduceren als kern, semiperiferie en periferie). Deze processen beschouwen we zoals in vorig hoofdstuk uiteengezet als gestructureerde opeenvolgende handelingen van actoren, die via instituties opereren doorheen de wereld binnen regio's en binnen zones ('gestructureerd': sommige handelingen worden mogelijk gemaakt en andere beknot, of m.a.w. de inperking van de speelruimte der mogelijkheden). Individuen creëren, bestendigen en vernietigen dus regio's door hun (gestructureerde) acties die verlopen via de werking van politieke entiteiten, huishoudens, sociale klassen, politieke bewegingen, economische ondernemingen en vele andere organisaties (P.J.Taylor, 1988: 262).

Elke regio wordt gevormd door een singuliere combinatie van algemene processen. Wanneer men een regio definiëert moet dit gebeuren door de combinatie van processen te identificeren die die bepaalde regio op dat moment karakteriseert, de te verwachten uitkomsten van die processen te onderkennen en hun reikwijdte in kaart te brengen, aldus P.J.Taylor (1988: 263). Zoals gezegd geeft de wereld-systeemanalyse bij de analyse van deze structurerende processen het primaat aan economische gemeenschappen en hun materialisering in de ruimte, de functionele territoriale samenlevingsverbanden.

Regio's hoeven bijgevolg niet noodzakelijk samen te vallen met politieke eenheden, hoewel dit in vele gevallen wel zo zal zijn. Bovendien betekent dit onvermijdelijk dat een regio steeds een binnengebied heeft waarin de meeste van de te verwachten uitkomsten zich manifesteren, en een buitengebied, waarin een beperkter aantal voorkomt. Aaneengrenzende regio's worden bijgevolg niet van mekaar gescheiden door een scherpe grens, maar vloeien samen in grensgebieden. Deze manier van werken vereist een zekere flexibiliteit: de resultaten zijn stabiel genoeg om patronen te kunnen aanduiden, maar deze patronen liggen geenszins vastgeankerd (P.J.Taylor, 1988: 262, 264). Naar analogie met vorig hoofdstuk kunnen we aan deze flexibiliteit in territoriale zin, een temporele flexibiliteit toevoegen: zowel de processen zelf, als de reikwijdte ervan, kennen een evolutie doorheen de tijd, zodat de grenzen van regio's in belangrijke mate evolueren doorheen de tijd; de processen die een gebied kenmerken kunnen in de ene periode een sterk integrerend karakter hebben, waardoor een regio

wordt gevormd, terwijl in een daarop volgende periode in hetzelfde gebied fragmenterende processen de overhand kunnen halen, zodat de regio desintegreert of uiteen valt in kleinere eenheden.

De stelling dat regio's via de werking van algemene processen constant worden gecreëerd, gereproduceerd en gedesintegreerd betekent dat regionaal onderzoek in de eerste plaats een onderzoek is naar de aanwezigheid van integrerende en fragmenterende krachten. Vanuit deze analyse van de werkzame integrerende en fragmenterende processen kan men onderkennen wanneer een bepaald gebied een geïntegreerde regio vormt en aldus als relevante analyse-eenheid kan gehanteerd worden.

Op basis van de gestelde noodzakelijke flexibiliteit concludeert P.J.Taylor dat het niet in de bedoeling van deze regionale geografie ligt om een soort van ultieme geografie te produceren die een volledige beschrijving van de wereld aangeeft, maar om plaatsen te begrijpen binnen het grotere geheel van een wereld-systeem (P.J.Taylor, 1988: 262, 264).

Een regionaal-geografische studie in wereld-systeemtraditie betekent bijgevolg dat men een analyse maakt van de particuliere combinatie van algemene (integrerende en fragmenterende) processen die de transformaties in een regio bepalen. Deze processen zullen verschillend zijn naargelang van het sociaal systeem waartoe de regio behoort (ieder type wereld-systeem bestaat immers uit een specifieke combinatie - of structurering - van processen).

De meeste regionaal-geografische studies in wereld-systeemperspectief, zoals die van P.J.Taylor (1988) en van S.P.Hanna (1995), gaan enkel in op de transformerende impact van de moderne kapitalistische wereld-economie op regio's die er deel van uitmaken, en niet op die van wereld-rijken en minisystemen.

In wat volgt bespreken we dan ook eerst de regionaal-geografische consequenties van de kapitalistische wereld-economie, aan de hand van de studie van S.P.Hanna, waaraan we eigen bevindingen en een ruimtelijk schema van R.A.Dodgson toevoegden. Nadien gaan we in op deze van wereld-rijken en minisystemen. Hiervoor maken we geen gebruik van voorbeelden uit de wereld-systeemanalyse, aangezien de bestaande studies – zoals deze van Chase-Dunn & Hall (1997) - te verschillende uitgangspunten hanteren en niet in de eerste plaats geografisch redeneren. R.A.Dodgson (1987) redeneert wel vanuit geografische structureringen, zodat we op basis van zijn studie over de geografie van enerzijds egalitaire stammen en anderzijds vroege staten (hypothetische) uitspraken zullen doen m.b.t. regionaal-geografische structureringen in minisystemen en wereld-rijken.

Tot slot van dit hoofdstuk bespreken we enkele analyse-instrumenten die we nodig hebben om de geografische structurering van de Kempen en het savannegebied in Ghana te kunnen duiden.

1. Regionaal-geografische consequenties van wereld-systemen

1.1 De kapitalistische wereld-economie

S.P.Hanna (1995) werkte een empirisch voorbeeld uit van de lokale en globale sociale relaties die een plaats produceren binnen de kapitalistische wereld-economie, opgebouwd vanuit het raamwerk van de wereld-systeemanalyse. De auteur schuift vanuit het voorbeeld van Garrett County in de Apalachen in de Verenigde Staten drie principes naar voor die volgens hem de wereld-systeemanalyse gevoeliger maken voor zowel de lokale als de globale sociale relaties waaruit een regio is samengesteld (S.P.Hanna, 1995: 453):

1. Kern-periferierelaties zijn essentiële structuren van het kapitalistische wereld-systeem die plaatsen, regio's en landen definiëren en herdefiniëren als kern, semiperiferie en periferie.
2. Kern-periferierelaties op een subnationaal niveau worden in meer of mindere mate bemiddeld door de staat en deze bemiddeling is op haar beurt beïnvloed door de positie van de staat als geheel binnen de wereld-economie.
3. Plaatsen zijn niet eenvoudigweg het eindresultaat van particuliere combinaties van enerzijds kern-periferierelaties en anderzijds acties van de staat. Via hun acties produceren en reproduceren mensen de klasse- en kern-periferiestructuren binnen dewelke hun constructies van plaatsen beperkt worden.

De kapitalistische wereld-economie is zoals gezegd een sociale structurering met één enkele arbeidsverdeling, waarin nationale staten een belangrijke rol spelen als stabilisator van het systeem. Deze wereld-economie is bovendien *geografisch causaal*, d.w.z. produceert via de werking van gestructureerde processen ruimtelijke ongelijkheid, op basis waarvan men een opdeling kan maken in kern, periferie en semiperiferie.

Men moet zich er echter steeds van bewust blijven dat deze zones noch homogeen zijn, noch op zichzelf actoren zijn in de wereld-economie. Kernen en periferieën in de wereld-economie zijn relationeel: ze kunnen enkel gevormd worden en evolueren in relatie tot mekaar, als het resultaat van acties van mensen die in plaatsen wonen. Kern-periferieprocessen opereren bovendien op alle schaalniveaus en zijn actief in de productie van materiële ongelijkheden tussen zones gaande van het supra-nationale tot het sub-nationale schaalniveau (S.P.Hanna, 1995: 454).

S.P.Hanna benadrukt dat het niet voldoende is te stellen dat een plaats als Garrett County een deel is van de periferie in de wereld-economie: dit gaat voorbij aan de complexiteiten ontstaan doordat Garrett County een evolutie kende binnen een grotere politieke en economische entiteit, de V.S., aldus S.P.Hanna (1995: 455). Garrett County's ontwikkeling als een plaats in het kapitalistische wereld-systeem kan enkel begrepen worden in de context van het pad van de VS van periferie tot hegemonie en het recente verlies van de hegemonische positie in de wereld-economie. De acties van de

Amerikaanse regering die Garrett County's ontwikkeling zowel helpen als beperken zijn één van de belangrijkste redenen waarom haar positie in de wereld-economie niet eenvoudigweg kan omschreven worden als perifeer. Om de geografische structurering van een regio te begrijpen is het bijgevolg noodzakelijk uit te klaren hoe de socio-spatiale relaties binnen de nationale staat interageren met deze tussen (natie)staten (S.P.Hanna, 1995: 456).

Sommige auteurs negeren deze interagerende schalen van socio-spatiale relaties. C.Chase-Dunn bv. (1989: 208) schoof de regio naar voor als de te hanteren sub-eenheid van de wereld-economie. Dit is niet bevredigend: de individuele staten die deel uitmaken van het interstatelijke systeem voeren een extern en intern beleid dat een niet te verwaarlozen impact heeft op de socio-economische condities van de plaatsen en regio's, zowel binnen hun eigen jurisdictie als binnen de grenzen van andere landen.

Net zoals op het schaalniveau van de ganse wereld-economie werken kern-periferieprocessen ook binnen staten transformerend, maar de exacte aard van zowel de socio-spatiale relaties die de kern-, semiperifere en perifere zones creëren, als de socio-economische condities binnen deze zones zijn beïnvloed door de positie van de staat als geheel binnen de kapitalistische wereld-economie (S.P.Hanna, 1995: 457).

De opeenvolgende handelingen van actoren binnen een bepaald gebied worden dus niet alleen gestructureerd (dus: beperkt en mogelijk gemaakt door onder meer klasse- en kern-periferiestructuren) door het wereld-systeem, maar eveneens door de werking van de nationale staat. Deze nationale staat kan de transformerende werking van het wereld-systeem immers versterken, dan wel tegengaan. De mate waarin de nationale staat daartoe in staat is, is ten dele afhankelijk van haar eigen positie binnen het wereld-systeem. Als resultaat van de processen van enerzijds de wereld-economie en anderzijds de nationale staat, ontstaan binnen de nationale staat interne kern-, semiperifere en perifere zones. De mate van integratie en fragmentatie hiervan wordt ten dele bepaald door de plaats van de staat in het wereld-systeem: één van de kernvormende processen in de wereld-economie is immers toenemende integratie op nationaal schaalniveau.

Samenvattend kunnen we stellen dat de transformerende processen die de wereld-economie samenstellen én de transformerende processen vanuit de politieke entiteiten (nationale staten) allebei inwerken op de regio en soms een integrerende en soms een fragmenterende kracht hebben op niveau van de regio; de processen vanuit de nationale staat zijn daarbij (ten dele) afhankelijk van de (veranderende) positie die die staat bekleedt in de wereld-economie (dus op het continuüm van sterk naar zwak); anderzijds kan het beleid van de staat tot op zekere hoogte ingaan tegen de transformerende processen van de wereld-economie: de opeenvolgende handelingen van de actoren via de instituties liggen immers niet vast (het is een open en contingent systeem).

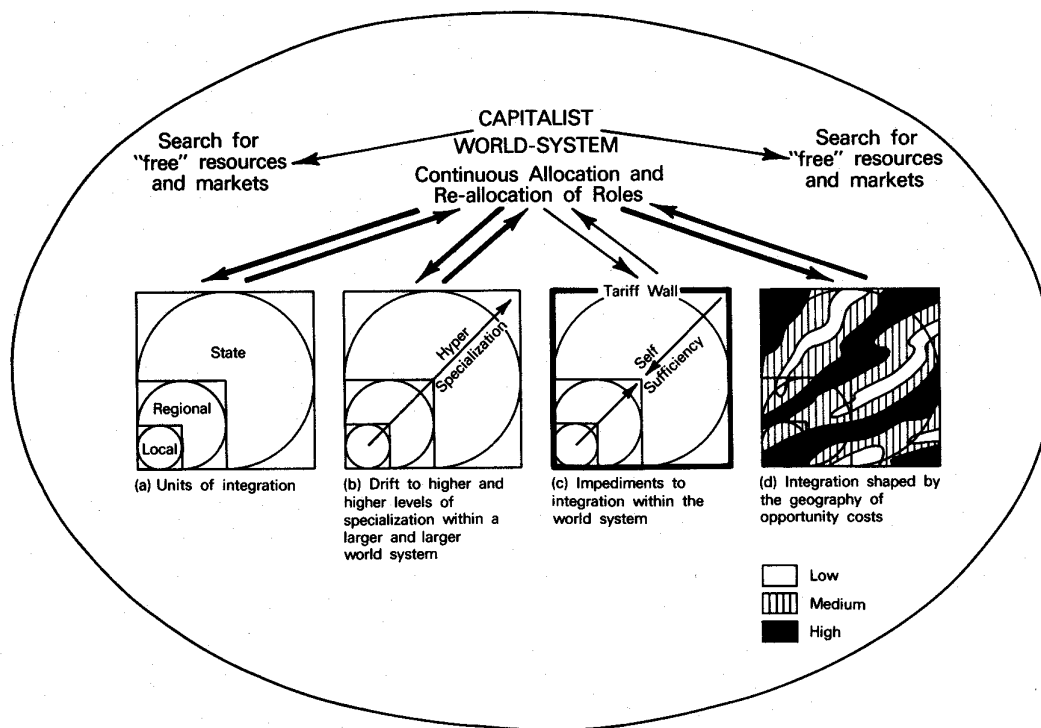
Onder invloed van beide processen worden regio's constant gecreëerd, gereproduceerd en gefragmenteerd: regio's hebben aldus net als sociale systemen in hun geheel een levensduur. Dit betekent dat het niet alleen onmogelijk is regio's en dus ook de studiegebieden scherp te begrenzen (zie hiervoor), maar ook om studiegebieden voor langere historische perioden af te bakenen: naargelang de periode zullen 'Kempen' en 'Noord-Ghana' een andere concrete territoriale invulling krijgen.

Interne periferieën, semiperiferieën en kernen bestaan dus binnen staten, maar de exacte aard van zowel de socio-spatiale relaties die deze zones creëren, als de socio-economische condities binnen deze zones is beïnvloed door de positie van de staat als geheel binnen de kapitalistische wereld-economie. Volgens S.P.Hanna (1995: 457) betekent dit dat er een bemiddeling is van de kern-periferierelaties door staatsinstellingen en beleid, waardoor interne periferieën worden gedefinieerd. Aldus zijn volgens de auteur de effecten van de structuren en processen van de wereld-economie, gefilterd door de werking van de staatsinstellingen, voelbaar op elke sub-nationale locatie.

Het beleid van een staat bestaat echter niet louter uit 'filtering' van de structuren en processen van de wereld-economie. Het lijkt me correcter te stellen dat de handelingen van mensen in een regio gestructureerd worden door enerzijds de wereld-economie (die uiteraard tegelijkertijd zelf uit deze handelingen is samengesteld) en anderzijds het beleid van de nationale staat. Dit beleid kan de structurering vanuit de wereld-economie ondersteunen en versterken, of er ten dele tegenin gaan. De mate waarin de staat hiertoe in staat is is op zich weer afhankelijk van haar positie binnen het systeem. Daarnaast zijn nog allerlei lokale structureringen van handelingen mogelijk, voor zover zij de reproductie van het systeem niet verhinderen (ofwel zo krachtig worden dat ze een overgang van het ene systeem naar het andere bewerkstelligen): sociale systemen zijn immers open systemen.

S.P.Hanna waarschuwt er eveneens voor dat een plaats als Garrett County niet eenvoudigweg de site is waar een bepaalde agglomeratie van mensen de operaties van de wereld-economie, bemiddeld door de staat, ondergaan. De activiteiten van mensen als leden van staten en als producenten en consumenten in de globale economie bepalen de lange-termijn structuren van de wereld-economie, binnen dewelke hun acties worden beperkt. Tegelijkertijd definiëren en herdefiniëren mensen, onderling op verschillende manieren beperkt door klasse- en kern-periferiestructuren, de plaatsen waarin ze leven en werken. Lokale regeringen, zakencoalities, burgeractiegroepen en individuen komen allemaal in sociale relaties die vaak ongelijk zijn en die ze niet altijd gekozen hebben. Dit zijn de relaties die de positie van een plaats in de wereld-economie steeds weer reproduceren en transformeren (S.P.Hanna, 1995: 457).

R.A.Dodghson geeft in een schema een ruimtelijk overzicht van het kapitalistische wereld-systeem, bestaande uit een continue allocatie en herallocatie van rollen (zie figuur II-1).

Figuur II-1: Ruimtelijk schema van de kapitalistische wereld-economie (uit: R.A.Dodghson, 1987: 290).

R.A.Dodghson vermeldt het niet, maar deze allocatie en herallocatie van rollen gebeurt op basis van zowel klasse- als kern-periferieprocessen, waardoor een kern, semiperiferie en periferie kunnen onderscheiden worden. Voor elk van deze rollen hebben de weergegeven pijlen in het schema een andere betekenis. Onder invloed van de allocatie en herallocatie van deze rollen binnen het wereld-systeem ontstaan integratie-eenheden op verschillende schaalniveaus - lokaal, regionaal en nationaal (a), de mate van integratie verschilt naargelang het gebied tot kern, semiperiferie of periferie behoort. Vooral het nationale schaalniveau speelt een belangrijke rol en kan onder meer door het optrekken van tariefmuren (invoerheffingen) de toegewezen rol vanuit het wereld-systeem tegenwerken (c), met gevolgen op de onderliggende schaalniveaus. Tegelijkertijd gaan de transformatieprocessen in de richting van steeds sterkere specialisatie in een uitbreidend wereld-systeem (b), waarbij de kern een andere specialisatie kent dan de periferie (hoogtechnologisch tegenover laagtechnologisch). Tenslotte zijn ook lokale omstandigheden (endogene factoren of verticale relaties) van invloed op geografische integratie en fragmentatie (d). De kapitalistische wereld-economie kent bovendien, als gevolg van een zoektocht naar goedkope hulpbronnen en nieuwe afzetmarkten, een drift tot uitbreiding.

We moeten ons er echter wel van bewust zijn dat volgens de auteur dit wereld-systeem pas ten vroegste vanaf het midden van de 19de eeuw kan onderkend worden¹:

“While we can talk of price-fixing or supply-demand-price markets being established locally or sectorally by the close of the medieval period, it was not until the nineteenth century that we can speak of societies and their spatial order being widely and securely embedded in economic processes.” (R.A.Dodghson, 1987: 293).

Toch menen we dat dit schema evengoed van toepassing is als geografische duiding van het kapitalistische wereld-systeem zoals I.Wallerstein het conceptualiseerde.

Conclusie:

Ondanks de relativisering m.b.t. de acties van mensen kunnen we stellen dat regionaal-geografische studie vanuit wereld-systeem perspectief primaat verleent aan exogene factoren (externe processen) die de transformatieprocessen in de regio structureren (en aldus de regio samenstellen of desintegreren). In tegenstelling tot de analyse in vele andere regionaal-geografische studies (zoals bijvoorbeeld in G.A.Hoekveld, 1990) zijn deze externe processen niet op te vatten als een te bestuderen *context*: de wereld-systemen zijn op zichzelf geografisch causaal, veroorzaken m.a.w. ruimtelijke ongelijkheid.

Hoewel de wereld-systeemanalyse in de verklaring van de geografische structuur van een regio primaat geeft aan horizontale relaties voortvloeiend uit het wereld-systeem, betekent dit niet dat interne factoren, of verticale relaties, totaal onbelangrijk geacht worden. Wereld-systemen zijn immers open systemen, zodat in iedere regio vele handelingen mogelijk zijn die niet door het systeem gestructureerd worden, maar bv. voortvloeien uit specifieke historische omstandigheden.

Samenvattend kunnen we het volgende stellen:

Het onderzoek naar de geografische structuur van regio's in de kapitalistische wereld-economie volgens het interpretatiekader van de wereld-systeemanalyse betekent dat men de regio plaatst in een groter geheel (op nationaal schaalniveau), dat op haar beurt functioneert binnen een groter, op zich evoluerend geheel, de wereld-economie. Dat laatste moet opgevat worden als een overkoepelende transformerende structurering, die uit zichzelf geografisch causaal is. M.a.w. deze overkoepelende structuur werkt transformerend en veroorzaakt aldus territoriaal georganiseerde differentiatie. De sociale systemen zijn open systemen met operationele geslotenheid.

---

¹ In tegenstelling tot I.Wallerstein ziet R.A.Dodghson productieverhoudingen gebaseerd op kapitaal/loonarbeid als de enig mogelijke in het kapitalisme als productiesysteem (R.A.Dodghson, 1987: 306).

1.2 Andere sociale systemen

In wat volgt gaan we na in hoeverre voorgaande stelling eveneens opgaat voor onderzoek naar de geografische structuur van regio's in andere sociale systemen dan de kapitalistische wereld-economie. Bij bestudering van regio's in wereld-systeemperspectief blijft uiteraard de plaatsing in een groter geheel geldig: de regio wordt gecreëerd, getransformeerd en gefragmenteerd binnen een groter, op zich evoluerend geheel, het minisysteem of wereld-rijk. Dit groter geheel is een overkoepelende transformerende structurering, maar de vraag is in hoeverre de structurering in het geval van minisystemen en wereld-rijken geografisch causaal is - in hoeverre produceert de overkoepelende structuur territoriaal georganiseerde differentiatie? Een tweede vraag die we ons daarbij moeten stellen is in hoeverre in minisystemen en wereld-rijken sprake is van tussenliggende transformerende schaalniveaus, te vergelijken met de rol die het nationale schaalniveau speelt in een wereld-economie.

1.2.1 Minisystemen

Groepen die zich voor hun productiewijze baseerden op verwantschapsstructuren onderhielden voor hun reproductie noodzakelijke relaties met mekaar in schema's van huwelijksverbonden en afstammingsregels (R.A.Dodghson, 1987: 81). Dit leidde reeds bij rondtrekkende jagers-verzamelaars tot een duale maatschappelijke organisatie. Bij sedentaire landbouwersgemeenschappen legde deze duale organisatie zich stabiel en vergaand vast in de ruimte, zo stelt R.A.Dodghson (1987: 81).

De omschakeling naar landbouw ging uiteraard gepaard met een enorme inkrimping van de ruimtelijke mobiliteit, waardoor het aanbod aan hulpmiddelen (zowel voedsel als andere noodzakelijke producten) waartoe de gemeenschap toegang had sterk inkromp. Bovendien hield landbouw, hoewel productiever, meer risico's in dan jagen-verzamelen, zodat netwerken van goederenuitwisseling fungeerden als een verzekering tegen het risico op misoogsten: schaarste in één gemeenschap werd gecompenseerd door overvloed in een andere. De sedentarising leidde bijgevolg tot een toenemende uitwisseling van goederen tussen egalitaire stammen, op basis van reciprociteit (R.A.Dodghson, 1987: 80-83).

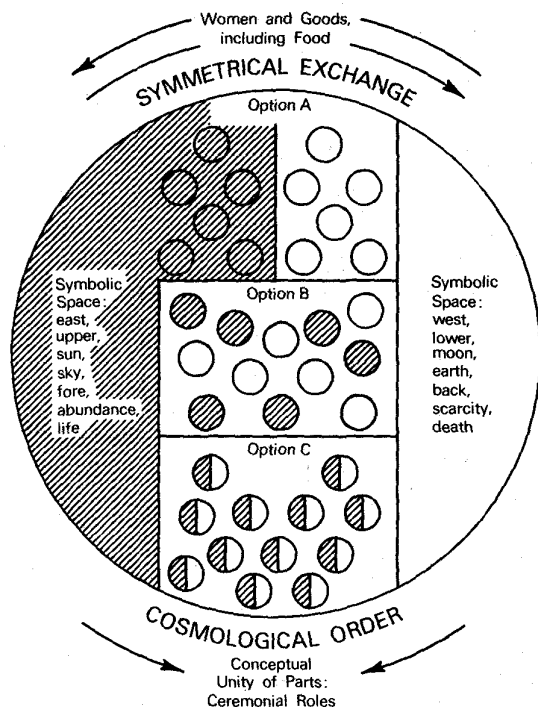
R.A.Dodghson stelt m.b.t. de sedentarisering:

« In time, the outcome of these developments was that tribes came to exist at both a local and supralocal level each as necessary as the other. We have the paradox of an increasing localisation of relationships at one level producing a supralocal network of relationships at another. » (R.A.Dodghson, 1987: 82-83).

Aldus ontstonden transformerende structuren op twee schaalniveaus, met een duale organisatie die zich op verschillende manieren kon concretiseren in de ruimte (zie figuur II-2):

« What served as a system of absolute order in a world of relative space now became a system of absolute order in a world of absolute space. The ongoing use of dual organisation became a

basis for the spatial ordination of society, a symbolic overlay on its spatial order. Three possible arrangements exist. Groups paired through marriage alliance could live in distinct but symbolically paired districts, or they could live in symbolically paired settlements that were set side by side or they could live in symbolically opposed spaces within a single settlement. » (R.A.Dodghson, 1987: 80-81).

Figuur II-2 : Ruimtelijk schema van een minisysteem (uit : R.A.Dodghson, 1987 : 81).

R.A.Dodghsons analyse van de ruimtelijke organisatie bij sedentaire stammen betekent dat een minisysteem als sociaal systeem eveneens geografisch causaal is: de gestructureerde transformatieprocessen produceren ruimtelijke differentiatie. Aangezien op economisch vlak de drijvende kracht achter deze transformatieprocessen reciprociteit betreft, is deze ruimtelijke differentiatie gebaseerd op evenwaardigheid; er wordt geen ruimtelijke ongelijkheid geproduceerd zoals dat in een wereld-economie het geval is. De structurerende processen spelen zich slechts af op twee schaalniveaus: enerzijds op het niveau van de bewoningsgemeenschap, en anderzijds op overkoepelend niveau, de gemeenschappen omvattend waartussen vrouwen werden uitgewisseld. Het is ons echter niet duidelijk in hoeverre de duale organisatie die R.A.Dodghson beschrijft universeel te noemen is voor alle groepen met productiewijze gebaseerd op verwantschapsstructuren, zodat bovenstaande conclusies m.b.t. minisystemen hypothetisch te beschouwen zijn.

1.2.2 Wereld-rijken

R.A.Dodghson stelt m.b.t. het ontstaan van vroege staten:

« The rise of early states generally involved a change in the scale of societal organisation. This is because they were invariably fashioned out of a hierarchy of chiefdoms with an aspiring dominant chief exerting his superiority over lesser chiefs and becoming their over- or high-king. Organisationally, it has been characterised as a shift from a simple two-tier system to one involving three or more levels, with the local or regional centres which flourished under chiefdoms now being overshadowed by still higher levels of organisation, though such a shift would have been initiated with the rise of systems of chiefdoms. » (R.A.Dodghson, 1987: 130).

Staatsvorming betekende een verandering in het denken, aangezien staten in de eerste plaats in territoriale termen omschreven werden, « as the area ruled over by a particular dynasty. The question of what the state comprised in social terms was reduced to a secondary consideration, a matter of whoever lived within the territorial bounds of the state. », aldus R.A.Dodghson (1987: 137). De politieke leiders « ruled over people through their rule over territory, not over territory through their rule over people. » (R.A.Dodghson, 1987: 137).

Aangezien het om steeds grotere en complexere systemen ging, bracht de vorming van vroege staten nieuwe problemen van integratie en administratie met zich mee. Er was zowel een duidelijkere differentiatie van administratieve rollen vereist (het militaire, de kerk en het rechtssysteem - elk een bureaucratie opbouwend), als een nieuw en duidelijker afgebakend geheel van sub-systemen (R.A.Dodghson, 1987: 130-131) (zie figuur II-3).

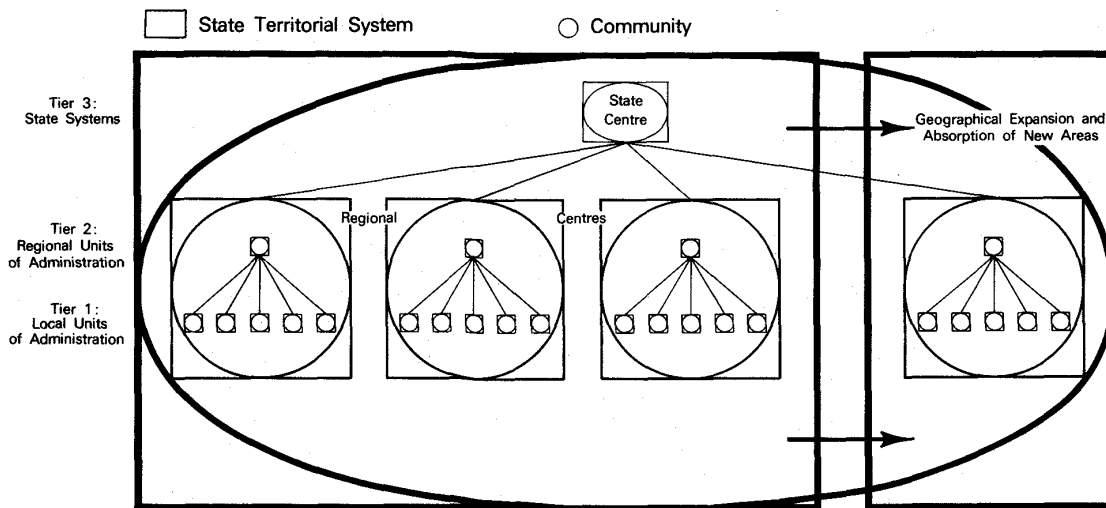
« Although kinship ties continued to define particular interest groups, they no longer served to integrate society as a whole. Instead, the fabric of society became woven with a warp and weft of a wholly different character. Viewed horizontally, society acquired a net-work of defined sub-systems that were functionally segmented in a spatial sense but not in the sense of each being burdened with distinct and specialised roles. At the same time, if we look at the way it was structured vertically, we find it organised into stratified groups that were differentiated from each other by their unequal access to wealth and resources. » (R.A.Dodghson, 1987: 131).

Eén van de manieren waarop leiders van vroege staten de problemen van grotere schaal trachtten te overwinnen was m.a.w. het instellen van het primaat van territorialiteit over dat van verwantschap. Dit was echter niet voldoende: even belangrijk was de verandering naar een meer complexe sociale orde, met sterkere hiërarchisering en differentiëring. Hieraan was eveneens een geografische dimensie verbonden, aangezien het schaalprobleem waarmee de vroege staten kregen af te rekenen een

probleem was van het vestigen van de autoriteit over provincies of gebieden die ver buiten het directe machtsbereik van het politieke centrum van de staat lagen. Of m.a.w. :

« The problem of coping with the greater scale of early states was as much about how authority was structured in space as about how the state, *in toto*, was defined. Considered globally, the internal structuring of early states reveals a variety of response. Taking a European view, what distinguished feudalism as a response was its greater emphasis on the geographical rather than functional differentiation of sub-systems. » (R.A.Dodgson, 1987: 138).

Figuur II-3 : Ruimtelijk schema van een wereld-rijk (uit : R.A.Dodgson, 1987 : 136).

Het wereld-rijk was aldus eveneens geografisch causaal: de gestructureerde transformatieprocessen produceerden naast sociale differentiatie ook ruimtelijke differentiatie. In hoeverre ofwel de sociale differentiatie, ofwel de territoriale differentiatie (of beide) op ongelijkheid gebaseerd was varieerde van systeem tot systeem. Naast geografische causaliteit, kunnen we in wereld-rijken net als in wereld-economieën een driedelige geografische structuur onderkennen: de regio ondervindt transformatieprocessen vanuit een groter geheel, dat op haar beurt een bepaalde functie heeft in en dus welbepaalde transformatieprocessen ondervindt vanuit het wereld-rijk als geheel.

1.3 Regionale geografie in wereld-systeemperspectief

Uit voorgaande blijkt dat regionaal-geografische studie in wereld-systeemperspectief betekent dat de regio functioneert binnen een sociaal systeem dat moet opgevat worden als een overkoepelende transformerende structurering, die uit zichzelf geografisch causaal is. De overkoepelende structuur werkt m.a.w. transformerend en veroorzaakt aldus zowel sociaal als territoriaal georganiseerde differentiatie. In een minisysteem impliceert deze differentiatie echter geen sociale en territoriale

structurele ongelijkheid. In wereld-systemen is dit wel het geval. Een ander onderscheid tussen wereld-systemen en minisystemen is dat in deze laatste de differentiërende transformatieprocessen zich slechts op twee schaalniveaus lijken te structureren, daar waar dit in wereld-systemen op (minimaal) drie niveaus gebeurt. Aldus is het door I.Wallerstein gemaakte onderscheid tussen minisystemen en wereld-systemen, bekritiseerd door onder meer Chase-Dunn & Hall, te motiveren. Dit kan zoals Chase-Dunn & Hall terecht aanhalen (1997: 28) echter niet op basis van de vermeende autarkie van minisystemen, zoals I.Wallerstein suggereert. Ieder sociaal systeem is immers in zekere zin autarkisch – niet in de betekenis dat er geen uitwisseling met de omgeving zou zijn (die is er bij minisystemen ook), maar wel in de zin dat deze uitwisselingen op eigen voorwaarden geschieden.

De driedelige geografische structuur van wereld-systemen betekent dat het onderzoek naar de geografische structuur van regio's gebeurt door plaatsing van de regio in een groter geheel, dat op haar beurt functioneert binnen een groter, op zich evoluerend geheel, een geografisch causaal sociaal systeem, dat te beschouwen is als een open systeem met operationele geslotenheid. Deze openheid impliceert dat bij de analyse van de geografische structurering van een regio ook endogene factoren, of verticale relaties in ogenschouw moeten genomen worden.

In een wereld-economie zijn de transformatieprocessen (uiteeraard voortvloeiend uit opeenvolgende handelingen van actoren via instituties) die de structurele geografische en sociale ongelijkheid produceren economisch bepaald, terwijl deze in een wereld-rijk politiek van aard zijn.

Hoe sterker gecentraliseerd het wereld-rijk is, hoe meer ruimtelijk differentiërende mechanismen die territoriale ongelijkheid produceren kunnen verwacht worden. In extreem gedecentraliseerde gevallen (zoals in de Europese feodaliteit) kan men zich afvragen of er nog sprake is van structurele ongelijkheid op basis van transformatieprocessen vanuit het politieke geheel: indien de decentralisering erg ver gaat en het centrale politieke gezag bijna enkel nog in naam resideert kunnen we immers een overgang van een wereld-rijk naar ofwel een wereld-economie, ofwel een aantal minisystemen (of beide naast mekaar: bepaalde delen evolueren naar wereld-economie, andere delen, bv. afgelegen tribuutstaten, naar minisysteem of worden wereld-rijk op zichzelf) veronderstellen. Indien het centrale gezag slechts nominaal is, is het niet alleen niet meer in staat transformatieprocessen in de richting van ruimtelijke ongelijkheid te sturen, maar kan het allicht ook geen controle meer uitoefenen op de handelaren, hetgeen een overgang naar een wereld-economie kan versnellen. Dit gebeurde allicht op vele plaatsen en momenten in de geschiedenis, maar meestal stond op een gegeven moment toch weer een centraal politiek gezag op, dat de ontwikkeling naar een wereld-economie afknotte en opnieuw een wereld-rijk opbouwde; of ondervond de kapitaalaccumulatie om één of andere reden te veel hinder, waardoor het proces niet ononderbroken kon doorgaan en de zich ontwikkelende wereld-economie uiteen viel in minisystemen en kleine wereld-rijken. Dergelijke wereld-economieën die in een relatief vroeg stadium afgeknot werden noemt

I.Wallerstein embryonale wereld-economieën: de processen waren niet dusdanig gestructureerd dat die handelingen die de objectieve noodzakelijkheden voor de reproductie van het systeem in gevaar brachten verhinderd werden.

2. Analyse-instrumenten nodig voor de duiding van de geografische structurering van de studiegebieden

2.1 De classificatie van regio's van G.A.Hoekveld

Uit de bestaande geografische classificaties van regio's kozen we die van G.A.Hoekveld voor het maken van de geografische synthese van het empirisch materiaal, naar aanleiding van zijn artikel in het werk over het vroege moderne wereld-systeem geëditeerd door Nitz (1993), waarin G.A.Hoekveld de wereld-systeembenadering voor de geografie bekritiseert (1993: 57-58).

De auteur (1993: 58-60) bouwde een typologie van regio's op, gebaseerd op enerzijds de aanwezige kernen binnen de regio en anderzijds de externe relaties van de regio. Theoretisch kwam hij tot een matrix met vertikaal het onderscheid tussen afwezigheid van een overheersende stedelijke kern, een éénkernige en een meerkernige regio en horizontaal de aard van de relaties: overwegend interne relaties, overwegend externe relaties, of verweven interne en externe relaties (zie figuur II-4).

Nodality	Relations		
	Predominant internal relations	Predominant external relations	Interlaced internal and external relations
No predominant node	1. Autarchic rural region	2. Bounded specialized region	3. Interlaced rural region
One predominant node	4. City-hinterland region	5. Linked specialized city-hinterland region	6. Metropolitan regions with urban fields
Multi-nodal	7. City-hinterland region in network	8. Specialized city-hinterland mosaic regions	9. Interlaced rural-urban mosaic regions (macro-urban domains)

Empirical types of regions by theoretical category:

1. Autarchic isolated regions: Alpine Valleys, pionier fringes; backward rural regions with a very high degree of autarchy and rudimentary formation of nodes
2. Large scale farm agricultural rural storeroom regions; small-scale farm specialized agricultural regions; industrialized rural regions; recreational rural regions
3. Inter-metropolitan peripheries
4. Von Thünen like central cityoriented rural regions
5. Trade-city-hinterland regions; land-river trade-city hinterland regions; traffic nodes
6. Capital cities, worldcities
7. Small market-city rural regions
8. Trade-axis city-hinterland regions; industrial city regions, modern service/industrial city regions
9. Becoming forms of macro-urban domain regions

Figuur II-4: Types van regio's op basis van nodaliteit en externe relaties (uit: G.A.Hoekveld, 1993: 55).

Deze theoretische constructie zette hij om in een empirische, geplaatst in de context van de Europese historische evolutie, vanaf de middeleeuwen, via het mercantilistisch kapitalisme, naar industrieel en tenslotte neo-industrieel kapitalisme.

Medieval Phase	Mercantilistic Capitalism	Industrial Capitalism	Neo-Industrial Capitalism
autarchic isolated rural regions	idem	-	-
nearly autarchic rural backyard regions	idem	idem	-
large-scale agricultural rural storeroom and mining regions	idem	idem	idem
region-based city-hinterland regions	idem	idem	-
landriver trade axis based city-hinterland regions	idem	-	-
maritime trade-city-hinterland regions	idem	-	-
	industrialized rural regions	-	industrialized rural regions
	capital city regions	idem	idem
	rural market-city regions	idem	idem
		industrial city regions	old industrial city regions
		small-scale agricultural regions	idem
		traffic-node regions	idem
			modern service industrial city regions
			world-city regions and urban fields
			recreational rural regions
			intermetropolitan peripheries
			urban domains (macro-urban domains)

Figuur II-5 : Types regio's op basis van hun extern gerelateerde structuren in opeenvolgende historische fasen (schaal afhankelijk van het relevante centrum en zijn omgeving) (uit : G.A.Hoekveld, 1993 : 56).

In elke fase genereren de veranderde maatschappelijke structuren nieuwe maatschappelijke elementen en een nieuwe ruimtelijke organisatie. G.A.Hoekveld licht dit als volgt toe (1993 : 58) :

In de middeleeuwen waren de belangrijkste elementen de kerk, de gilden, de adel, de lange-afstandshandel, de heerlijke rurale organisatie en de feodale organisatie. In het tijdvak van het mercantilisme waren dit de maritieme handelshavens, de stedelijke burgerij, de sterker wordende staat met haar hof, de garnizoenen, gedecentraliseerde nijverheden, proto-industrie en landhuizen. De fase van het industrieel kapitalisme werd gekarakteriseerd door spoorwegen, mijnen, grote hotels, postkantoren, warenhuizen en winkelcentra, suburbane zones en rurale cooperatieve gemeenschappen. In de neo-industriële fase zag men de opkomst van luchthavens, autowegen, multinationale ondernemingen, *high-tech* industrie, massarecreatie, gespecialiseerde landbouw, enz.

In elke periode moesten de nieuwe elementen ingepast worden in de ruimtelijke organisatie en structuren. Dit leidde tot nieuwe en andere ruimtelijke verdelingen, afhankelijkheden en karakteristieken en dus tot nieuwe regionale structuren.

Figuur II-5 geeft de verschillende types van regio's die kunnen voorkomen in elke fase van de geschiedenis. Sommige types blijven bestaan in een volgende fase, maar dat betekent niet dat ze noodzakelijk op dezelfde regio's van toepassing zullen blijven. Volgens G.A.Hoekveld (1993 : 55) is het mogelijk in dit algemene schema verschillende geografische theorieën in te passen, zoals onder andere de theorie van de centrale plaatsen van Christaller, de groeipooltheorie, de agrarische locatietheorie van von Thünen, enz.

2.2 De agrarische locatietheorie van von Thünen

Van deze laatste theorie maken we eveneens gebruik in de geografische synthese, voor de periode van integratie tijdens het agrarisch kapitalisme. We geven er hier een korte schets van.

In een zelfvoorzienende samenleving bepaalt de bevolkingsdruk de graad van intensivering in de landbouw. Van zodra een markteconomie begint te spelen is dit niet meer het geval. De graad van intensivering hangt dan in de eerste plaats af van de graanprijs.

De Duitse grootgrondbezitter J.H.von Thünen was de eerste die in zijn boek « Der Isolierte Staat » (eerste editie in 1826) aantoonde dat intensivering in de landbouw geen garantie is op winst. Een intensiever landbouwsysteem noodzaakt hogere productiekosten per oppervlakte-eenheid, maar levert ook een grotere productie. Of deze grotere productie per oppervlakte-eenheid ook een grotere winst met zich meebrengt, hangt af van de graanprijs. Om dit aan te tonen volgen we de uiteenzetting van P.Saey (1994: 64-65), die zich inspireerde op de inleiding van P.Hall (1966: XI-XLIV) bij een uitgave van von Thünens werk.

We nemen in een theoretisch voorbeeld (zie figuur II-6) aan dat de overgang naar een intensiever landbouwsysteem telkens een meerkost van 2 TCU (*Thünense currency units*) met zich meebrengt. De productie per oppervlakte-eenheid of output zal niet evenredig met de input toenemen, omdat de wet

van de afnemende meeropbrengsten in werking treedt : wanneer men van twee met elkaar in verband staande productiefactoren er één constant houdt en de andere opdrijft, dan zal de productie minder dan evenredig met de tweede factor toenemen. Wanneer bijvoorbeeld de grondoppervlakte constant blijft en men de arbeidsinput opdrijft van 3 naar 4 eenheden, zal de productie bijvoorbeeld maar van 3 naar 3, 5 eenheden stijgen. Wanneer de input opgedreven wordt van 2 naar 6 TCU, neemt de output in voorbeeld 1 maar toe van 10 naar 16 TT (Thünense ton). Welke grensopbrengst dit oplevert en met andere woorden welk landbouwsysteem rendabel is, hangt af van de graanprijs.

Wanneer de graanprijs 1,5 TCU per 1 TT bedraagt, zal het vruchtwisselingsstelsel het meest rendabel zijn : de meeropbrengst ten opzichte van het akker-weidestelsel is 4 TCU, terwijl de meerkost slechts 2 TCU bedraagt. Wanneer echter de prijs daalt tot 1 TCU per 1 TT sal het vruchtwisselingsstelsel geen grotere winst meer opleveren dan het akker-weidestelsel, terwijl bij verdere daling van de prijs tot 0,5 TCU per 1 TT de toepassing van het vruchtwisselingsstelsel zelfs verlies zal betekenen. Ook toepassing van het akker-weidestelsel levert geen grotere winst meer op, aangezien de meerkost en de meeropbrengst gelijk zijn. Het drieslagstelsel wordt dan het meest rendabele landbouwsysteem.

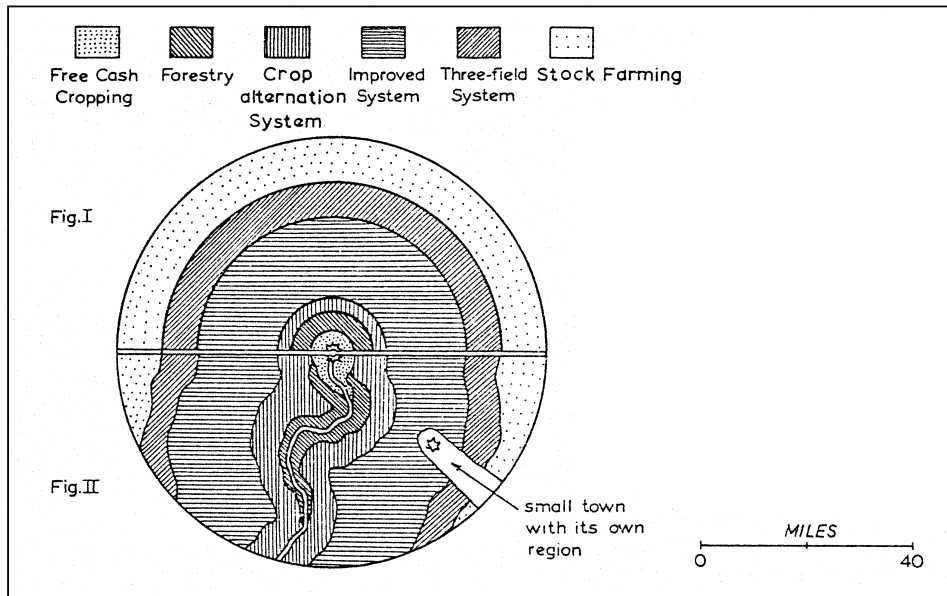
Intensiveringsgraad	Input (TCU)	Meerkost	Output (TCU)	Grensoopbrengst		
				prijs: 1,5 TCU/TT	prijs: 1,0 TCU/TT	prijs: 0,5 TCU/TT
Drieslagstelsel	2		10			
Akker-weide	4	+2	14	+6	+4	+2
Vruchtwisseling	6	+2	16	+4	+2	+1

Figuur II-6 : Intensivering in relatie tot de prijs

Wanneer men in dit systeem de transportkosten in rekening brengt, komt men tot een ruimtelijk model. De reële prijs die de boer krijgt is gelijk aan de marktprijs min de transportkosten. Wanneer de transportkosten in ons theoretisch voorbeeld 0,5 TCU per 10 km bedragen, zal bij een marktprijs van 1,5 TCU/TT een boer op 10 km van de markt slechts 1 TCU/TT ontvangen en zal het akker-weidestelsel aangewezen zijn. Een boer op 20 km van de markt zal nog slechts 0,5 TCU :TT ontvangen, zodat voor hem het drieslagstelsel het best zal renderen.

In het aldus verkregen ruimtelijk model komt, naarmate de afstand tot het marktcentrum groter wordt, eerst het vruchtwisselingsstelsel voor, daarna het akker-weidestelsel en vervolgens het drieslagstelsel. Vanaf een zekere afstand zal geen enkele graanproductie voor de markt nog rendabel zijn. Daar komt extensieve veeteelt voor. Wanneer de graanprijs voldoende stijgt, zal rond het marktcentrum een gordel van nog intensievere graanteelt tot stand komen en zullen de andere stelsels tot op grotere afstand worden toegepast. Wanneer transport over water mogelijk is, dalen de transportkosten tot zelfs

een tiende of minder van de kosten bij vervoer over land. De opeenvolgende landbouwstelsels zullen dan op minstens tien keer grotere afstand van de markt toegepast kunnen worden (zie figuur II-7).

Figuur II-7 : Het von Thünen model (uit :P.Hall, 1966 : 216).

Naast hogere transportkosten werkt ook een lagere bodemvruchtbaarheid als een daling van de graanprijs. Bij eenzelfde toename van de *input* zal de *output* minder stijgen en zullen de opbrengsten bijgevolg kleiner zijn. Een minder intensief landbouwstelsel is te verwachten.

Het model van von Thünen omvat niet allen maar zones met graanproductie van dalende intensiviteit (1966: 216). In de eerste zone, in de onmiddellijke nabijheid van het marktcentrum, wordt rotatievrije landbouw toegepast. Door bemesting vanuit de stad kent deze ring een hogere bodemvruchtbaarheid. In de andere ringen is de bodemvruchtbaarheid overal dezelfde².

De tweede ring bestaat uit bosbouw. Hout is een zwaar product, met een geringe waarde t.o.v. het gewicht per oppervlakte-eenheid, zodat het niet loont dit product over grote afstanden te vervoeren. Hierna komen de drie zones met graanteelt: vruchtwisseling, akker-weidestelsel en drieslagstelsel. De buitenste ring bestaat uit extensieve veeteelt.

2.3 Incorporatie in de kapitalistische wereld-economie

Tot slot geven we een overzicht van het mechanisme van incorporatie in de kapitalistische wereld-economie.

² Bij J.H.von Thünen betekent bodemvruchtbaarheid de natuurlijke bodemvruchtbaarheid plus de bemesting nodig om deze natuurlijke bodemvruchtbaarheid op peil te houden.

2.3.1 Waarom worden gebieden geïncorporeerd?

De territoriale expansie is een onderdeel van diepgaande herstructureringen die de wereld-economie doormaakt in antwoord op een crisis ten gevolge van overproductie (aangezien de besluitvorming met betrekking tot de productie in het kapitalisme anarchistisch door de individuele ondernemers gebeurt, leiden deze beslissingen regelmatig tot overaanbod in een economie waarin de wereldwijde vraag minder elastisch is dan het aanbod). Deze herstructurering houdt vier processen in, die onafscheidelijk zijn en mekaar min of meer opvolgen in de tijd: (1) relocatie van oude productie-activiteiten naar gebieden met lagere lonen (dus semiperiferie en periferie) teneinde de productiekosten te beperken; (2) innovatie van nieuwe productcycli in de kern; (3) politieke herverdeling van het surplus naar sommige segmenten van de arbeidersklasse, opnieuw in de kern, teneinde de koopkracht en dus de vraag te verhogen en toenemende klasseconflicten in te dijken; (4) geografische expansie van de wereld-economie, teneinde nieuwe productiegebieden met lage arbeidskosten te creëren en het aandeel van de grote kapitalisten in het wereldsurplus op peil te houden (T.K.Hopkins & I.Wallerstein, 1987: 786-771).

Tijdens een periode van neergang zijn de ondernemers nog meer dan anders verplicht hun productiekosten te beperken. Op korte termijn kan dit het gemakkelijkst gebeuren door te snoeien in de arbeidskosten. Dit gebeurt enerzijds door relocatie van productie van gebieden met hoge(re) naar gebieden met lage(re) lonen en anderzijds door de reductie van de plaatselijke reële lonen. Na een aantal opeenvolgende fasen van neergang leidt de relocatie van individuele ondernemingen tot een herverdeling van ganse productiesectoren en komt men in de oude en nieuw opgekomen kerngebieden tot innovatie van nieuwe hoog-technologische producten. Dit alles leidt tot een vermindering van tewerkstelling in de kerngebieden, hetgeen toegenomen klasseconflicten en bezorgdheid omtrent het bestaan van een voldoende grote vraag tot gevolg heeft. Vanaf een gegeven moment kunnen zowel arbeiders als werkgevers bereid zijn tot het sluiten van compromissen, zodat een significante herverdeling van het surplus, ten voordele van bepaalde segmenten van arbeiders in de kern, mogelijk is. De combinatie van deze nieuwe koopkracht en de innovaties vormen de basis voor een nieuwe periode van economische expansie. Deze groei zou dan echter ten koste gaan van de grote kapitalisten, zodat dit leidt tot een zoektocht naar nieuwe mechanismen om hun aandeel in het wereldsurplus op peil te houden. Het eenvoudigste mechanisme om dit te bereiken is de wereldwijde expansie van de kapitalistische wereld-economie door middel van inschakeling van nieuwe gebieden. Op die manier worden nieuwe productiezones met lage arbeidskost gecreëerd, waardoor zowel economische expansie van de wereld-economie, als een vernieuwd hoger aandeel van surplusaccumulatie door de grote kapitalen mogelijk is (T.E.Hopkins & I.Wallerstein, 1987: 768-771).

I.Wallerstein (1989b: 28) legt er de nadruk op dat de inschakeling van nieuwe zones in de kapitalistische wereld-economie steeds tegen de wil was van deze zones. Incorporatie was volgens hem nooit een keuze. In het empirisch deel zullen we deze stelling echter nuanceren.

2.3.2 Het mechanisme van incorporatie

Incorporatie is een steeds voortgaand, maar discontinu, proces. In de 16de eeuw omvatte de wereld-economie het grootste deel van Europa (zonder Rusland en het Ottomaanse Rijk) en de gekoloniseerde delen van Zuid- en Midden-Amerika. In de 17de eeuw werden de gekoloniseerde delen van Noord-Amerika en de Caraïben geïncorporeerd. Rusland, het Ottomaanse Rijk, het Indisch subcontinent en de kusten van West-Afrika waren vanaf de late 18de eeuw aan de beurt en andere delen van Azië, Afrika en Oceanië tijdens de tweede helft van de 19de en de 20ste eeuw.

De volgorde van incorporatie kan niet enkel door de stand van de transport- en communicatiemiddelen verklaard worden, aangezien sommige relatief dichtbij gelegen gebieden (bv. het Ottomaanse Rijk) geen deel uitmaakten van de vroegste expansie. Een andere factor was plaatselijk verzet tegen incorporatie. De kracht hiervan was afhankelijk van de ontwikkeling van de sociaal-politieke structuur van de betreffende regio, wat echter geen probleem vormde voor de uitdeinende wereld-economie, aangezien in elke historische periode slechts een bepaalde hoeveelheid nieuw geïncorporeerd gebied nodig was en kon geabsorbeerd worden. Geografische expansie, gedreven door de zoektocht naar goedkope arbeid, was niet gemakkelijk en vereiste grote kapitalen, zodat men in elke periode slechts het nodige ondernam om de bestaande moeilijkheden te overwinnen (T.E.Hopkins & I.Wallerstein, 1987: 775-776).

Het doel van de expansie was nieuwe gebieden in te schakelen in het systeem: dat wat extern was intern maken. Dit betekent dat men de activiteiten in de betreffende zones zodanig moest herstructureren dat ze conform werden aan en volledig participeerden in de functionerende wereld-economie. Deze herstructurering bevat twee onderdelen (T.E.Hopkins & I.Wallerstein, 1987: 776):

- 1) De transformatie van de productiesfeer, waardoor belangrijke productie-activiteiten ontstonden die geïntegreerd waren in de internationale arbeidsverdeling. Men kan dit opvatten als de creatie van een productie voor de wereldmarkt.
- 2) De transformatie van de regeringsvorm, zodat er staatsstructuren werden gecreëerd die functioneerden als leden van het internationale statensysteem en dus ook opereerden binnen de regels ervan.

Men kan drie verschillende stadia onderscheiden die mekaar in de tijd opvolgen tijdens de inschakeling of incorporatie in de brede zin van het woord: er is een overgang van externe arena, naar inschikking en ten slotte periferisering. Deze drie stadia zijn niet statisch; ze worden elk gedreven door een aantal processen. Incorporatie s.s. of inschikking betekent dat het gebied zodanige veranderingen

ondergaat dat het wordt vastgeënt in de wereld-economie op zo'n manier dat het irreversibel is. Periferisering houdt een voortgaande transformatie in van de microstructuren van het gebied, zodat een verdieping van de kapitalistische ontwikkeling optreedt (I.Wallerstein, 1989a: 129-130).

Vanuit deze theoretische principes kan men een aantal operationele criteria onderkennen waaraan moet voldaan zijn om van incorporatie te kunnen spreken (I.Wallerstein, 1989a: 130-131, 134, 137-138). Deze criteria moet men reeds kunnen onderscheiden op het einde van de inschikkingsperiode en kennen een verdieping tijdens de periferisering.

- 1) Er ontstaat een nieuw patroon van 'export' en 'import', door veranderingen in het productieproces in twee richtingen: enerzijds de creatie of significante uitbreiding van monetaire landbouwproductie (en andere vormen van primaire productie) voor verkoop op de markt van de kapitalistische wereld-economie; anderzijds de reductie of eliminatie van lokale industriële activiteiten. De eerste groep veranderingen is primordiaal, zowel in de tijd, als naar belangrijkheid, maar de tweede transformatie moet eveneens plaatsvinden.
- 2) Er is een vergroting van de beslissingseenheden vereist, waardoor het mogelijk wordt te reageren op veranderende condities op de wereldmarkt. Deze creatie van grotere beslissingseenheden kan ofwel gebeuren op het niveau van de directe producenten (bv. oprichting van plantages), ofwel op het niveau van de verzameling van de productie voor de handel, op voorwaarde dat de handelaar beschikt over mechanismen om de vele kleine producenten te controleren (bv. door het maken van schuldslaven).
- 3) De ondernemer moet vrij kunnen beschikken over de inputs in het productieproces – machines, grondstoffen, kapitaal en arbeid – om beslissingen te kunnen nemen over de expansie of contractie van de productie. Dit betekent in de eerste plaats dat menselijke arbeid op één of andere manier moet beschikbaar zijn.
- 4) Degenen die het productieproces controleren zullen eerder geneigd zijn te reageren op marktprocessen, wanneer de politieke instituties, die een relevante macht en autoriteit bezitten, deze reacties toelaten, aanmoedigen en subsidiëren. Hiervoor zijn staatsstructuren nodig die noch te sterk, noch te zwak zijn: te sterke staatsstructuren kunnen de stromen van kapitaal, arbeid en goederen verhinderen; te zwakke staatsstructuren kunnen niet verhinderen dat anderen (voornamelijk binnen de eigen staat) de kapitalistische ontwikkeling belemmeren. Reactie op marktprocessen noodzaakt bovendien een institutionele infrastructuur met een redelijke veiligheid en aangepaste afspraken met betrekking tot de munteenheden.

Om een economische activiteit op te bouwen die reageert op de *incentives* van de wereldmarkt moet men dus kunnen beschikken over gedisciplineerde arbeidskrachten, die voortdurend moeten voorradig zijn, maar waarvan men zich ook op eender welk moment moet kunnen ontdoen (T.E.Hopkins & I.Wallerstein, 1987: 776-777). Deze arbeid kan goedkoop gehouden worden doordat men gebruik

maakt van onvrije arbeiders of arbeiders uit semi-proletarische huishoudens. Binnen deze huishoudens is het inkomen van op de wereldmarkt gerichte arbeid relatief klein, omdat de meeste (of alle) leden ervan (ook) andere arbeid verrichten en op die manier de arbeid voor de wereldmarkt subsidiëren.

In gebieden waar de arbeid sterk gericht is op productie voor de wereldmarkt, blijft er minder tijd over dan voorheen om voedsel te produceren. Dit impliceert dat andere gebieden zich zullen specialiseren in voedselproductie en deze eerste gebieden bevoorraden. Naarmate er zowel nieuwe export-georiënteerde zones, als zones voor voedselvoorziening bijkomen, ontstaat er meestal ook een gebied dat fungeert als arbeidsreserve (levering van de nodige arbeidskrachten onder de vorm van slavernij, migratie,...). Het ontstaan van deze driedelige ruimtelijke specialisatie, als gevolg van het door de wereld-economie opgelegde exportpatroon, is typisch voor gebieden onderhevig aan periferisering en vindt misschien ook reeds plaats tijdens de inschikkingsperiode, aldus I.Wallerstein, 1989a: 138).

Zoals hierboven gesteld mag de staat in de geïncorporeerde zone niet te sterk, noch te zwak zijn. In dit opzicht is de inschikking in de wereld-economie een corrosief proces. Handel met een externe arena vereist sterke partners, enerzijds om de continuïteit te garanderen – deze continuïteit blijkt immers geen echte interne economische noodzaak te zijn – en anderzijds om de transactiekosten te minimaliseren (I.Wallerstein, 1976: 109-110). De handel binnen de kapitalistische wereld-economie moet echter in staat zijn snel en precies te reageren op de vraag. Kapitalistische producenten proberen controle te verwerven over de grillige markt, door - in de mate waarin het technologisch en politiek systeem dat toelaat - over te gaan tot vertikale en horizontale integratie. Een te sterke staat in het gebied onderhevig aan incorporatie is dan een potentiële concurrent. Men kan dus stellen dat de politieke structuur in de gebieden van de externe arena de neiging vertoont steeds te versterken, om tijdens de periode van inschikking over te gaan tot relatieve zwakte (I.Wallerstein, 1989a: 134).

3. De Kempen en het savannegebied in het huidige Ghana in wereld-systemen

Zoals gezegd gaan we voor beide studiegebieden in een hoofdstuk in op de periode vóór de opname in (of de start van) de kapitalistische wereld-economie, waarna we de (veranderende) positie in deze wereld-economie analyseren. In beide gevallen starten we het onderzoek op het moment dat in de regio duidelijk extern bepaalde transformatieprocessen te onderkennen zijn, zodat we ons vanaf dan kunnen afvragen of ontwikkelingen al dan niet op eigen voorwaarden plaatsvonden.

3.1 De Kempen in wereld-systemen

De Kempen onderzoeken we vanaf de 13de eeuw, toen het grootste deel ervan werd opgenomen in het hertogdom Brabant.

De indeling in hoofdstukken maakten we op basis van economische integratiecycli die onderkend kunnen worden. Aangezien de historische evolutie van de Kempen sinds de 'lange 16de eeuw' binnen de kapitalistische wereld-economie plaatsvond, betekent economische integratie integratie volgens marktprocessen (hoewel ook reciprociteit en herverdeling aanwezig konden blijven; zie vroeger).

Op het niveau van de Kempen zijn twee perioden van economische integratie a.g.v. marktprocessen te onderscheiden. Een eerste keer gebeurde dit in de eerste helft van de 16de eeuw, toen de (Zuidelijke) Nederlanden, met Antwerpen, eerste kandidaat waren om tot de kern van de opkomende wereld-economie te gaan behoren. In de tweede helft van de 16de eeuw, en zeker vanaf de val van Antwerpen in 1585, vielen de Zuidelijke Nederlanden terug tot de status van semiperiferie en kregen in de Kempen fragmentatieprocessen de overhand. Een tweede integratieperiode vond plaats in de eerste helft van de 20ste eeuw, toen België als vroege industriële staat opnieuw werd opgenomen in de kern van de wereld-economie.

3.2 Het savannegebied in het noorden van huidig Ghana in wereld-systemen

Dit deelonderzoek werd slechts in twee hoofdstukken opgedeeld: de periode vóór incorporatie in de kapitalistische wereld-economie (vanaf de 16de eeuw) en de periode na incorporatie. Aangezien in dit deelonderzoek het studiegebied zich tijdens geen enkele periode van meerdere eeuwen in hetzelfde sociale systeem bevond, kunnen we hier geen opdeling maken op basis van cycli van economische integratie.

HOOFDSTUK 3: De aanloop naar de eerste economische integratiecyclus in de Kempen: twaalfde tot veertiende eeuw

---

1. Politieke en economische evolutie

1.1 Elfde-twaalfde eeuw: politiek en sociaal

1.1.1 Landsheren

In de 11de-12de eeuw was het Maas-Demer-Scheldegebied politiek volledig versnipperd. In de traditionele geschiedschrijving ging men er vanuit dat de Kempen tot de 12de eeuw een zgn. ‘achterlijke’ regio was, zeer dun bevolkt en zonder enige dynamiek. Het zouden de hertogen van Brabant - in de 11de eeuw nog slechts graaf van Leuven - zijn geweest die door hun 12de-eeuwse kolonisatiepolitiek de Kempen hebben ontgonnen en economisch rendabel gemaakt¹.

De graven van Leuven bezaten omstreeks 1100 naast het eigen graafschap ook de graafschappen Brussel (1005-1012), Bruningerode met Tienen (1013-1016), Grez (ca.1100), het domein van Orthen (waar op het einde van de 12de eeuw ‘s-Hertogenbosch werd gesticht), het gebied rondom de abdijen van Nijvel (vóór 1003) en van Gembloers (vóór 1015). In de loop van de 12de eeuw was er een aanzienlijke gebiedsuitbreiding en bovendien legden de graven zich toe op de afronding van hun bezit en op de aankoop of annexatie van enclaves binnen hun expanderend territorium (P.Avonds, 1982: 457).

De gebiedsuitbreiding kreeg een belangrijke impuls toen keizer Hendrik V in 1106 aan graaf Godfried I met de Baard (graaf van Leuven) naast de titel van ‘hertog van Nederlotharingen’² ook het markgraafschap Antwerpen³ schonk. P.Bonenfant nam aan dat dit markgraafschap overeen kwam met de grootste grenzen van de pagus Taxandrië⁴, dit is in het noorden en oosten tot de Maas en de

---

¹ Voor deze visie, zie o.a. P.Bonenfant (1962: 160).

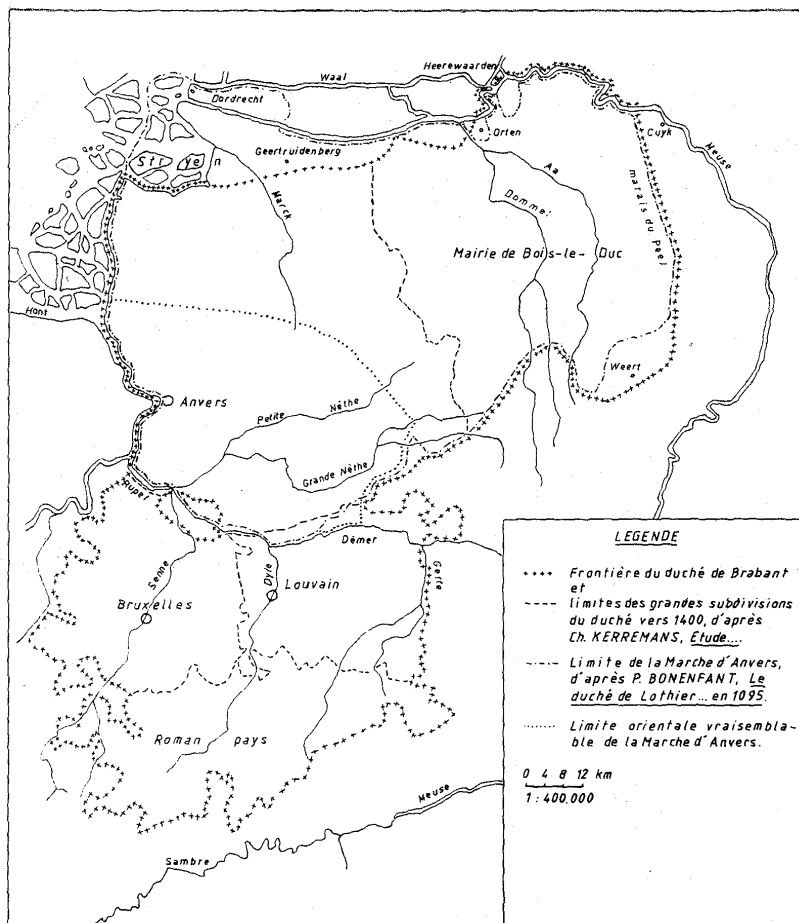
² Vanaf ongeveer 1200 werd deze titel meer en meer vervangen door ‘hertog van Brabant’ (de eerste vermelding dateert van 1188). Zuiver juridisch gezien was het hertogdom Brabant aanvankelijk echter een onding, zonder stichtingsprivilege van de Roomse keizer. Het waren sociologische en ideologische factoren die maakten dat de titel in gebruik raakte. Op het moment dat het territorium een zekere mate van eenheid en van eigenheid had bereikt, kreeg het ook een eigen naam, die de heren dan ook in hun titulatuur gingen opnemen (P.Avonds, 1982: 452 & 460; A.J.A.Bijsterveld, 1989: 17).

³ ‘Mark’ betekende ‘grens’. Het markgraafschap Antwerpen maakte deel uit van de verdedigingslijn van het Roomse rijk tegen Vlaanderen, gesticht op initiatief van Otto I (W.Steurs, 1993: 51). Het markgraafschap werd kort na 973 ingesteld en vanaf dan kwam er in dit gebied een gezag dat vanuit de burcht van Antwerpen werkelijk kon ingrijpen in de gang van zaken. In de rest van de Kempen lijkt er dan van een effectief overheidsgezag nog geen sprake te zijn (K.A.H.W.Leenders, 1996: 198).

⁴ De pagus Taxandrië was een politieke en administratieve entiteit, vermeld vanaf 709. De vallei van de Dommel lijkt het centrum van de pagus te zijn geweest, maar de grenzen konden variëren door de eeuwen heen. Het is mogelijk dat de pagus Taxandrië was onderverdeeld in twee districten: de pagus Rien of Rijen (regio van Antwerpen) en de pagus Strijen (noordwesten). K.A.H.W.Leenders betwijfelt dit echter, aangezien deze namen enkel vermeld worden in secundaire bronnen of bronnen uit de tijd van het markgraafschap Antwerpen (in het

moerassen van de Peel, en in het zuiden en westen tot de Dijle en de Schelde. Aangezien de graaf van Leuven in 1106 markies van dit markgraafschap was geworden, zou volgens P.Bonenfant het grootste deel van het Maas-Demer-Scheldegebied op dat moment onder Brabants gezag zijn gevallen (P.Bonenfant, 1932: 17)

De laatste decennia is dit statische beeld bijgesteld, aanvankelijk voornamelijk onder impuls van W.Steurs, die sinds 1974 de traditionele opvattingen over de Kempen in de volle Middeleeuwen (1000-1300) ondergraaft. Het markgraafschap Antwerpen bestond waarschijnlijk slechts uit het westelijk deel van Taxandrië en reikte tot aan Mol, Turnhout en de latere heerlijkheid Breda (W.Steurs 1993: 51-54) (zie figuur III-1).

Figuur III-1: Begrenzing van het hertogdom Brabant en het markgraafschap Antwerpen (uit: W.Steurs, 1993: 40).

geval van Rien), of zelfs evident valse documenten (in het geval van Strijen). Vooral aan het bestaan van deze laatste pagus hecht K.A.H.W.Leenders geen geloof, aangezien deze dan zou moeten gelegen hebben in een tot de tiende eeuw onbewoond gebied. De pagus Rien zou mogelijk reeds voor 1000 bestaan hebben; indien dit niet het geval was werd de benaming waarschijnlijk wel gangbaar in de tijd dat het markgraafschap Antwerpen bestond

Het grootste deel van Taxandrië lag oostelijker en ging in 1106 dus niet over in Brabantse handen. Dit gebied maakte volgens W.Steurs (1993: 41-47) reeds geruime tijd vóór de bemoeienissen van de Brabantse hertogen een economische expansie door, die juist verantwoordelijk zou zijn geweest voor het opwekken van de belangstelling van onder meer de graaf van Leuven voor deze regio. Indien het markgraafschap Antwerpen toch zo uitgestrekt zou geweest zijn als P.Bonenfant veronderstelde en de ganse pagus Taxandrië in 1106 officieel in handen kwam van de graaf van Leuven, betekende dat nog niet dat de graaf er ook in de praktijk zijn gezag zou hebben kunnen laten gelden. Hiervoor was hoe dan ook een interne kolonisatiepolitiek vereist.

In de 11de en 12de eeuw moest in het Maas-Demer-Scheldegebied terdege rekening gehouden worden met de territoriale en landsheerlijke aspiraties van de omringende bisschoppen: de aartsbisschop van Keulen, de bisschop van Luik, en in mindere mate de bisschop van Utrecht.

De aartsbisschop van Keulen bezat er tot in het begin van de 13de eeuw reële macht en hij pretendeerde er het oppergezag⁵.

Ook de bisschop van Luik streefde naar politieke suprematie in heel zijn diocesis⁶; dit kaderde in de keizerlijke politiek, waarin de rijksbisschoppen benut werden als steunpilaren van de keizerlijke macht. De Luikse bezittingen, bestaande uit kloosters, kapittels, kastelen, domeinen en diverse rechten, lagen strategisch verspreid (onder meer aan de benedenloop van de Maas en langs belangrijke noord-zuidroutes), hetgeen het politieke en territoriale belang ervan onderstreept. “In de elfde eeuw kon de bisschop van Luik deze landsheerlijke pretenties in het Maas-Demer-Scheldegebied vrijwel ongestoord uitbouwen en waarmaken.” (A.J.A.Bijsterveld, 1997: 13). In deze periode kwam ook de kerkelijke organisatie van de Luikse Kempen van de grond, met een indeling in aartsdekenaten en dekenaten. Het ‘aartsdekenaat Taxandrië’ (later ‘Kempenland’) werd in 1066 het eerst genoemd en is daarmee het jongste van de zeven aartsdekenaten van het bisdom Luik. Volgens P.J.V.Dekkers (1995: 16) is het wellicht de sterke positie van de bisschop van Luik die de snellere noordelijke expansie van zijn bondgenoot, de graaf van Loon⁷, ten opzichte van die van de graaf van Leuven, verklaart. De Luikse machtspositie in Neder-Lotharingen kwam echter een eerste keer tijdelijk ten einde met het

---

(K.A.H.W.Leenders, 1996: 197-198). In de negende en tiende eeuw wordt het graafschap Taxandrië vermeld, met mogelijk dezelfde grenzen als de pagus op dat moment (W.Steurs, 1993: 51).

⁵ “Deze claim berustte, behalve op verspreide bezittingen en rechten, op de verlening van het hertogdom Lotharingen aan aartsbisschop Bruno in 953 en de verlening van het *ducatus* tussen Maas en Rijn aan de aartsbisschop Arnold II van Wied in 1151.” (A.J.A.Bijsterveld, 1997: 12).

⁶ “Deze macht was ... gegrondvest op de aan de bisschop verleende graafschappen (Hoei, verleend in 985; Bruningerode in 987; Haspengouw in 1040), de suzeriniteit over de graafschappen Henegouwen, Loon en Duras (de leenhoogheid over Henegouwen verworven in 1071; die over Loon in 1040 dan wel nog in het derde kwart van de twaalfde eeuw; die over Duras wellicht vóór 1135) en het omvangrijke patrimonium van de kathedraal van Luik en de Luikse kapittelkerken.” (A.J.A.Bijsterveld, 1997: 13).

⁷ In 1040, onmiddellijk na zijn ontstaan, werd het graafschap Loon een leen van Luik, doordat het graafschap Haspinga, waarvan Loon een leen was, werd overgedragen aan de prins-bisschop van Luik. De graven van Loon verkregen hierdoor een dubbele vazalliteit, aangezien ze van in het begin hun landsheerlijke gezag in leen hielden van de Duitse keizer (D.Lambrecht & J.Van Rompaey, 1982: 77).

einde van de investituurstrijd en de nederlaag van keizer Hendrik IV (1056-1105, hij stierf in Luik in 1106). Het aan de macht komen van zijn zoon Hendrik V (die zich amper bemoeide met dit deel van zijn rijk) en de aanstelling door keizer Hendrik V van de graaf van Leuven als hertog van Nederlotharingen en markgraaf van Antwerpen in 1106 bevestigden de tanende machtspositie van de bisschop van Luik in dit gebied. Onder de bisschop Rudolf van Zähringen (1167-1191) en keizer Frederik I Barbarossa (1152-1190) beleefde de door de keizer gesteunde en op politieke suprematie gerichte Luikse ambitie tijdelijk een nieuw hoogtepunt, maar in de 13de eeuw leek de rol van de bisschop grotendeels uitgespeeld: enkel in de oostelijke Kempen, behorende tot het graafschap Loon, kon hij zijn politieke invloed nog laten gelden (A.J.A.Bijsterveld, 1997: 12-13; 1999: 331-332).

Enkel het zuidwesten van het Maas-Demer-Scheldegebied behoorde niet tot het bisdom Luik, maar tot het bisdom Kamerrijk. Het bisdom Utrecht lag ten noorden van de Maas (ook Zeeland ten westen van de Schelde behoorde hiertoe), maar de bisschop van Utrecht bezat in het Maas-Demer-Scheldegebied goederen en hij oefende er bepaalde rechten uit (A.J.A.Bijsterveld, 1997: 26).

Toen in de 12de eeuw de Luikse machtspositie verzwakte leken aanvankelijk de graven van Leuven de nieuwe vertegenwoordigers van het publieke gezag te worden, maar ze kenden vanaf 1128 een reeks politieke problemen⁸ waardoor ze niet in staat waren uit hun titel ‘hertog van Nederlotharingen’ enige macht te putten. Hierin kwam verandering vanaf 1155, toen hertog Godfried III (1142-1190) een succesvolle territoriale politiek begon te voeren: hij werd als oppermachtig landsheer en vervanger van de keizer in dit deel van het Rijk aanzien (A.J.A.Bijsterveld, 1999: 331-332).

Naast de graaf van Leuven waren ook de graven van Holland en Gelre politieke medespelers in de regio: in het Midden-Nederlands rivierengebied deden zij al in het tweede kwart van de 12de eeuw hun invloed gelden en ze mengden zich ten laatste in het derde kwart van de 12de eeuw in de machtsstrijd om het Maas-Demer-Scheldegebied (A.J.A.Bijsterveld, 1997: 13).

Tot ongeveer 1100 was er in het Maas-Demer-Scheldegebied geen enkele abdij of andere geestelijke gemeenschap gevestigd. Enkel aan de rand van het gebied, in de economisch belangrijke Maasvallei, waren er enkele collegiale kapittels en adellijke stichtingen, meestal voortgekomen uit vroegmiddeleeuwse kloostergemeenschappen, zoals de kloosters en kapittels van Aldeneik, Munsterbilzen, Sint-Odiliënberg, Susteren en Thorn. Wel waren er in de Kempen vele bezittingen van uitheemse abdijen als Echternach, Corbie, Lorsch, Nijvel en Saint-Rémi te Reims en Sint-Truiden⁹

---

⁸ In 1128 ontnam koning Lothar III (1125-1137) aan Godfried I zijn hertogelijke waardigheid en schonk deze aan Walram II, graaf van Limburg (hertog van 1128 tot 1139). In 1129 verloor graaf Godfried I de slag van Wilderen (nabij Duras) tegen de bisschop van Luik en graaf Walram van Limburg, waardoor zijn macht verder slonk. Zijn zoon Godfried II (1139-1142) herkreeg de hertogelijke titel, maar overleefde zijn vader maar voor drie jaar. Zijn 1-jaar oude zoon Godfried III (1142-1190) werd de nieuwe hertog, maar kon zijn persoonlijke autoriteit pas vestigen vanaf 1155 (A.J.A.Bijsterveld, 1999: 331).

⁹ Sporadisch was er ook bezit van de abdij van Lobbes en de kapittels van Saint-Vincent te Zinnik en van Notre-Dame te Hoei (A.J.A.Bijsterveld, 1997: 13).

(A.J.A.Bijsterveld, 1997: 13). Doordat er geen landsheerlijkheid gevestigd was, bestond er in de 10de en 11de eeuw in Taxandrië ook geen hoge adel die met de adel uit andere regio's of met de keizer verbonden was. Door het wegvallen van het centraal gezag na de Karolingische tijd was er in de 10de-11de eeuw een nieuwe elite opgekomen, door gebruik te maken van bepaalde rechten, door nieuwe gronden te ontginnen, of door usurpatie van een deel van het bezit van voornamelijk kerkelijke machthebbers (A. Van der Zee, 1989: 31). Deze lokale en regionale aristocratie kon in het tweede kwart van de 12de eeuw profiteren van het politieke vacuum ontstaan door de identiteitscrisis van de bisschop van Luik en de politieke problemen van de graven van Leuven (A.J.A.Bijsterveld, 1999: 332).

1.1.2 Lokale en regionale elite

In de lokale elite kan men twee groepen onderscheiden. Ten eerste was er de lokale elite van meiers en notabelen op kerkelijke domeinen, dienstmannen van de abt (ministerialen) die in hun functie van plaatselijke zaakwaarnemer van de abt oorspronkelijk onvrij waren en deel uitmaakten van de *familia* (de kring van de met de abdij verbonden leken). Ze profiteerden echter meer en meer van de verre afstand tot hun heer en van zijn onmacht om in te grijpen om zich (delen van) het kloosterbezit toe te eigenen. Ook het wegvallen van het centraal gezag van de bisschop van Luik zou aanleiding hebben gegeven tot usurpaties van vele kerkelijke eigendommen. Naast de toe-eigening van abdijgoederen en -rechten maakten de meiers dank zij hun ambt sociale promotie: in de 12de eeuw ruilden ze hun aanzienlijke maar onvrije status in om op te gaan in de ridderschap en sommigen onder hen gingen later zelfs via het ridderschap op in de adel. Vanaf ongeveer 1175 werden zij de heersende lokale en sommige zelfs regionale elite van ridders en 'heren'. Het meierschap werd vanaf dan als leenambt van vader op zoon doorgegeven (A.J.A.Bijsterveld, 1989: 19-24).

Daarnaast was er de Taxandrische adel. Zij verzamelden van zoveel mogelijk abdijen de voogdij en usurpeerden vervolgens de jurisdictie in deze domeinen: naast de rechtsmacht die ze als voogd toch al uitoefenden eigenden ze zich ook de productiemiddelen (grond en water) en de kerk (met o.a. de tienden) toe. De nieuwe elite noemde haar bezittingen *allodiaal*, hetgeen zoveel betekent als 'vrij eigen bezit', dus zonder (leenrechtelijke) aanspraken van anderen¹⁰. Ook nieuwe ontginningen in de

---

¹⁰ De term *allodium* had doorheen de tijd en naargelang de streek een variabele inhoud, maar in hoofdzaak komt de term neer op het volle bezit van roerende en onroerende goederen, dus geen leengoed en geen in erfpacht of cijns gehouden goed. Vanuit de feitelijke gebruiker van het goed kan men het begrip *allodium* als een 'bezitsstatus' zien: een *allodium* wordt effectief gebruikt door de voleigenaar; een leen door iemand die het goed in leen heeft van de bloot-eigenaar of diens leenman; een cijnsgoed door de cijnsbetaler (K.A.H.W. Leenders, 1996: 202-203). Verbesselt en Bijsterveld menen dat *allodia* steeds relatief jongere goederen waren in de nabijheid van oud kerkelijk bezit, maar Leenders wijst erop dat dit zeker niet de enige vorm van *allodia* was en dat ze ook reeds vroeger voorkwamen. Volgens hem konden *allodia* op een viertal manieren gevormd worden: ten eerste door ontginning van een stuk van de wildernis; ten tweede door toepassing van het wildernisregaal, waardoor landsheren zich de rest van het terrein *de jure* konden toeëigenen (dit leidde echter meestal tot uitgifte

12de en 13de eeuw, vaak in de marge van een domein van een abdij, waren *allodiaal* (A.J.A.Bijsterveld, 1989: 19-24; P.J.V.Dekkers, 1995: 17).

1.1.3 Stichting van abdijen van de nieuwe orden

Naast usurpatie van reeds bestaand kerkelijk bezit, trachtten de lokale en regionale heren hun macht ook te vestigen en confirmeren door het stichten van nieuwe kloosters, in deze periode bijna uitsluitend huizen van de orde van Prémontré. Tussen 1124 en 1138, in minder dan 14 jaar, werden in het Maas-Demer-Scheldegebied maar liefst zes norbertijngemeenschappen gesticht (zeven indien men de Antwerpse dochterabdij in Middelburg meetelt), waarvan er drie gelegen waren in het hoge en droge zandgebied van de Kempen: de abdijen van Tongerlo (ten laatste 1129) en Averbode (tussen 1133 en 1135) en de priorij van Postel (tussen 1128 en 1138), een dochterklooster van de abdij van Floreffe. Twee abdijen werden gesticht in de delta van de Schelde – Antwerpen (1124) en Middelburg (1127) - en twee andere in het vruchtbare Midden-Nederlandse riviereengebied - de abdij Mariënweerd (1129) en de abdij van Berne (1134). De oudste charters van deze abdijen tonen aan dat het niet de landsheren die in dit gebied hun macht en invloed lieten gelden – de hertog van Brabant, de graaf van Loon, de graaf van Holland en de graaf van Gelre - waren, maar de lagere heren die het grootste deel van de schenkingen aan deze nieuwe stichtingen voor hun rekening namen. De graaf van Loon was de enige landsheer die voorkomt als stichter van een norbertijnenabdij (Averbode), maar dit was dan nog als aanvoerder van een gezelschap van adellijke stichters. Hertog Godfried I van Nederlotharingen was in een adviserende rol betrokken bij de stichting van de Sint-Michielsabdij in Antwerpen en hij stichtte in 1128-1129 de abdij van Park in zijn warande voor de poorten van Leuven, maar bij de stichtingen van norbertijenkloosters in of nabij het noordelijke deel van zijn machtsgebied hield hij zich opvallend afzijdig (A.J.A.Bijsterveld, 1997: 13-24):

“De stichting van norbertijnenabdijen in deze regio was klaarblijkelijk overwegend een aangelegenheid van de bisschoppen en de regionale adel. De landsheren wierpen zich pas in tweede instantie, enkele jaren na de stichting, op als kloostervoogden en brachten zo de abdijen binnen hun machtsbereik”, aldus A.J.A.Bijsterveld (1997: 23-24).

In dezelfde periode van deze golf van reguliere kanunnikenstichtingen was er ook een reeks stichtingen van seculiere kapittels en ook hier waren het meestal lokale en regionale heren die het initiatief namen tot de stichting, zoals in Hilvarenbeek (vóór 1157), Sint-Oedenrode (waarschijnlijk omstreeks 1150, maar zeker vóór 1207) en Oirschot (vóór circa 1170) (A.J.A.Bijsterveld, 1997: 27).

---

aan derden tegen cijns of als leen); ten derde door schenking van grafelijk of hertogelijk reeds ontgonnen en geëxploiteerd *allodiaal* bezit aan een ander; ten vierde door usurpatie van andermans rechten (K.A.H.W.Leenders, 1996: 213-214, 239).

De motieven voor de stichtingen van en schenkingen aan kloosters en kapittels door de lokale en regionale heren waren zowel religieus, als politiek, economisch en sociaal: de lokale en regionale heren wensten zowel een bijdrage te leveren aan de sociale integratie van de maatschappij waarin ze leefden, als aan de opbouw van hun macht. “Deze was gebaseerd op hun zeggenschap over mensen en productiemiddelen, op hun sociale prestige en op de ideologische of religieuze legitimatie van hun macht.” (A.J.A.Bijsterveld, 1997: 27). Op economisch vlak werd in de eerste plaats aan de erfgenamen gedacht: bij schenkingen van gronden aan abdijen en heiligen zou een gepaste vergoeding aan de erfgenamen van de schenker tot de verwachtingen van de schenker hebben behoord. De politieke motieven zijn minder duidelijk gekend: over de effectieve machtsuitoefening – onder meer de uitoefening van voogdijrechten over de jonge Premonstratenzerkloosters voordat de hertog deze verkreeg - door de aristocratische geslachten in het Maas-Demer-Scheldegebied in de 12de eeuw is immers weinig geweten. Voordat de hertog op basis van een keizerlijke toewijzing (tussen 1138-1139 en 1146) de voogdij verkreeg over alle op hertogelijke bezittingen gelegen abdijen, werden de juridische en militaire machten voortvloeiend uit het voogdijschap¹¹ naar alle waarschijnlijkheid uitgeoefend door de stichters en hun erfgenamen¹². De nauwe banden met de kloostergemeenschap die uit een schenking resulteerden, leverden in ieder geval duurzame relaties met standgenoten, prestige en vaak ook politieke macht op (A.J.A.Bijsterveld, 1997: 29).

A.J.A.Bijsterveld vat de functie van de schenkingen als volgt samen:

“Deze formele en informele structuren [in zwang bij de schenkingen] kenmerken een samenleving die, bij de afwezigheid van een centraal gezag dat zijn wil kon opleggen, bijeen werd gehouden door sociale banden tussen mensen. ... In de stichting van de zeven genoemde norbertijnenkloosters zie ik de adel en de bisschoppen, en in tweede instantie ook de opkomende landsheren, gezamenlijk opereren om onderlinge banden te creëren en te verstevigen” (A.J.A.Bijsterveld, 1997: 28).

In de tweede helft van de 12de eeuw werd enkel in Averbode, dat van bij de stichting onder de jurisdictie van de bisschop van Luik viel, de voogdij waargenomen door de stichter, de graaf van Loon: vanaf het midden van de jaren 1150 verkreeg hij de voogdij, en dit recht werd erkend door de hertog van Brabant. Tongerlo (van bij de stichting in 1130) en de priorij van Postel (in 1155) kwamen door de keizerlijke benoeming onder voogdijschap van de hertog: tussen 1138 en 1146 kende keizer

---

¹¹ “De voogdij impliceerde de uitoefening van de criminele of hoge rechtspraak op de kloostergoederen en de militaire bescherming daarvan in ruil voor een geschikt leengoed dat als bron van inkomsten diende. Ook uit de rechtspraak vloeiden inkomsten toe aan de voogd, gewoonlijk een derde van de boeten en schikkingen. Verder fungeerde de voogd als tussenpersoon bij vrijwel iedere goederentransactie tussen een schenker en het klooster. Daarmee controleerde hij het proces van dotatie van de abdijen door de regionale aristocratie en door anderen.” (A.J.A.Bijsterveld, 1997: 26).

¹² Elders stelt A.J.A.Bijsterveld (1997: 26) echter dat er bij de norbertijnenkloosters in het Maas-Demer-Scheldegebied aanvankelijk geen sprake was van voogden: het zou meestal de bisschop geweest zijn die de bescherming van de abdijs op zich nam.

Koenraad III aan de hertog van Brabant de voogdij toe over alle abdijen die binnen zijn grondgebied gelegen waren. In 1146 was de hertog echter slechts ongeveer 10 jaar, zodat dit op dat moment geen persoonlijke uitoefening van autoriteit kan geweest zijn. Over de oude benedictijnenabdijen zoals Sint-Truiden en Echternach, die niet in binnen zijn grondgebied gelegen waren, kreeg hij uiteraard geen voogdij (A.J.A.Bijsterveld, 1997: 26-27; 1999: 334-335).

De Cisterciënzers vestigden zich pas in het Maas-Demer-Scheldegebied vanaf de laatste decennia van de 12de eeuw, voornamelijk door de stichting van vrouwenkloosters: Herkenrode (nabij Kringen; 1182), Hocht (aan de Maas, nabij Lanaken; 1186), de Munsterabdij in Roermond (1219), de abdij van Binderen in Helmond (1231), Oeteren (ten zuidwesten van Maaseik; 1236), de mannenabdij Sint-Bernardus aan de Schelde (Hemiksem, 1237), Ter Beek in Sint-Truiden (1237) en Rothem in Halen (1239) (A.J.A.Bijsterveld, 1997: 13).

1.1.4 Integratie in het hertogdom Brabant

De hertogen van Nederlotharingen hadden sinds 1155 hun macht kunnen herstellen, maar het was pas vanaf ongeveer 1190, met hertog Hendrik I (1190-1235), dat de hertog zijn autoriteit naar het noordoostelijke deel van het Maas-Demer-Scheldegebied, grofweg de latere meierij 's-Hertogenbosch, trachtte uit te breiden (A.J.A.Bijsterveld, 1999: 332). Hoe ver Brabant zich bij de troonsbestijging van Hendrik I in 1190 naar het noorden uitstrekte is volgens P.Avonds (1982: 457) moeilijk te zeggen, maar het zou toch zeker tot voorbij Oisterwijk, Hoogstraten, Turnhout en Arendonk geweest zijn. Deze noordelijke bezittingen waren echter sterk verbrokkeld en lagen verspreid tussen bezittingen van andere vorsten (de graven van Loon, Gelre en Holland), bisschoppen (de aartsbisschop van Keulen en de bisschoppen van Luik en Utrecht) en heren (waarvan sommige met landsheerlijke pretenties, zoals de heren van Cuyk en van Breda). De werkelijke integratie in het hertogdom kwam pas vanaf de regering van Hendrik I goed op gang, en dan vooral na het verdrag tussen Brabant en Gelre van 1203, waardoor het grootste deel van het Maas-Demer-Scheldegebied definitief tot Brabant ging behoren (enkel het oostelijke deel bleef ondergeschikt aan het graafschap Loon). Hertog Hendrik I en zijn opvolgers streefden er van dan af op een systematische wijze naar de noordgrens van het hertogdom te verstevigen, onder meer door de eliminatie van de enclaves en vreemde gezagselementen en door de stichting en uitbreiding van vrijheden. Vóór de 13de eeuw was de Kempen een niemandsland in de zin dat er tot dan niemand een landsheerlijkheid vestigde (P.Avonds, 1982: 458; W.Steurs, 1993: 52; P.J.V.Dekkers, 1995: 10 & 12-13).

1.2 Elfde-twaalfde eeuw: economisch

Zoals gesteld werd de middeleeuwse Kempen van vóór 1200 traditioneel als een statische en achterlijke regio afgeschilderd. W.Steurs stelt echter over de latere meierij van 's-Hertogenbosch:

“On vera enfin que malgré son caractère rural marqué, la région n’a jamais été isolée et n’a jamais vécu repliée sur elle-même, que ce soit au plan économique ou culturel.” (W.Steurs, 1993: 47).

1.2.1 Vóór de twaalfde eeuw

Hoewel er vóór 1000 in de Kempen wel een paar bevolkingsconcentraties waren, was de pagus Taxandrië naar verhouding erg groot, hetgeen duidt op een lage bevolkingsdichtheid (P.J.V.Dekkers, 1995: 12). De Franken waren de Nederlanden binnengedrongen langs de Maas en haar bijrivieren en omstreeks de wisseling van de 7de en 8ste eeuw vestigden de Pippiniden¹³ hun dominantie over het noorden van Taxandrië, hetgeen gepaard ging met evangelisatie, zeker bij de notabelen. Sinds ongeveer 650 ontwikkelden zich in de delta van de Maas, de Waal en de Rijn verscheidene handelsplaatsen, die grensden aan het noorden van het oude Taxandrië¹⁴. Zoals in vorige paragraaf reeds aangehaald kwamen tal van kloosters en kapittels uit het huidige Noord-Frankrijk, België en West-Duitsland (de abdijen van Echternach, Corbie, Lorsch, Nijvel, Reims en Sint-Truiden) naar Taxandrië en traden er mogelijk reeds vanaf de vroege Middeleeuwen als grootgrondbezitters op. De Luikse kapittels Echternach en Sint-Truiden waren de abdijen met het meeste bezit in dit gebied, opgebouwd tussen 700 en 850, ten tijde van de vestiging en consolidatie van het Frankische rijk (A.J.A.Bijsterveld, 1989: 10-11).

In de Karolingische tijd werden de ontginningen die in de tweede helft van de vroege Middeleeuwen een aanvang namen, versterkt verdergezet : omstreeks 1000 kwam er een sterke dynamiek op gang, gepaard gaande met grote ontginningen. Uit deze periode dateren onder andere de vele -rode-toponymen, die duiden op kaalslag, vaak ten behoeve van een nieuwe nederzetting¹⁵ (P.J.V.Dekkers, 1995: 12). Met de hulp van abdijen en wereldlijke vooraanstaanden ontwikkelde zich in het gebied langzaam een parochiestructuur. Volgens W.Steurs was er rond dezelfde tijd een duidelijke dynamiek in de rurale economie en een manifeste mobiliteit van het grondbezit (W.Steurs, 1993: 79-80). Beide Luikse abdijen hebben sinds hun komst naar het Maas-Demer-Scheldegebied hun bezit gaandeweg uitgebreid en omstreeks de 12de eeuw ook afgerond, geordend en gereorganiseerd (A.J.A.Bijsterveld, 1989: 10-11).

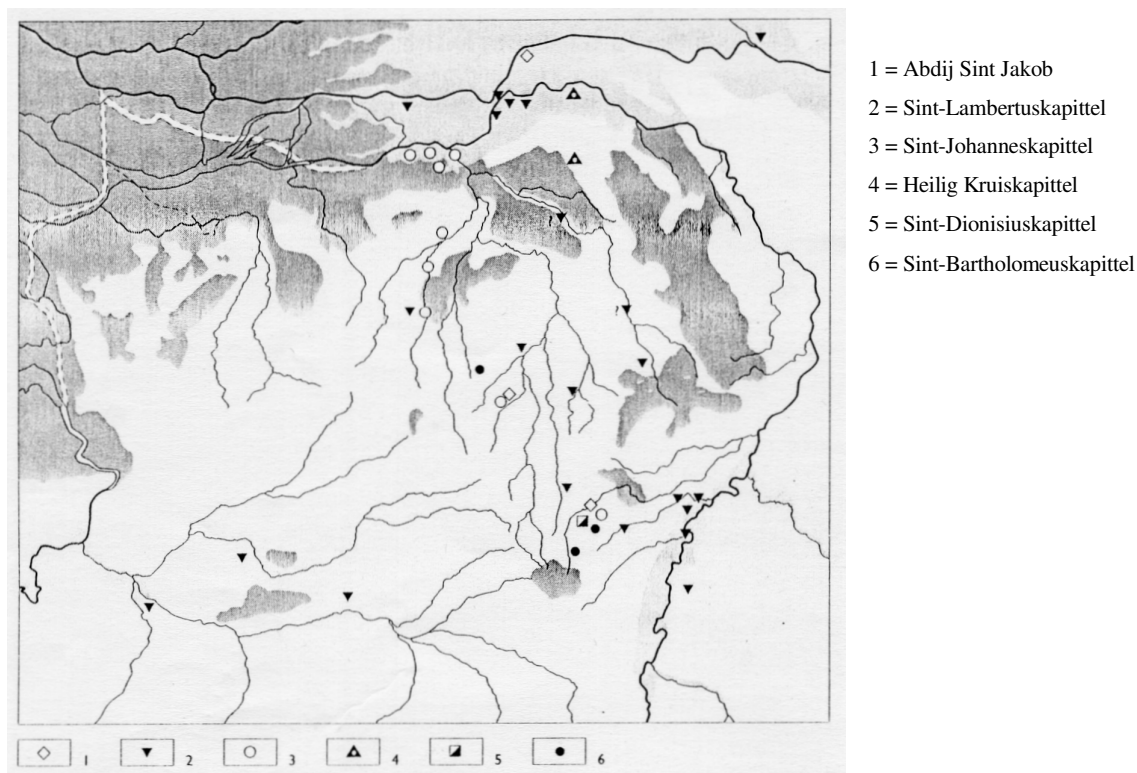
---

¹³ De familie van de Pippiniden leverde de hofmeiers in Austrasië, het noordoostelijke deel van het Frankische rijk (*grosso modo* de streek van Maas en Rijn) (A.J.A.Bijsterveld, 1989: 8).

¹⁴ Zoals gezegd wordt de pagus Taxandrië pas vanaf 709 vermeld als politieke en administratieve entiteit. Ook voor de periode voordien wordt echter vaak naar het ‘oude Taxandrië’ verwezen, waarmee dan het gebied bedoeld wordt dat grofweg ligt in het zuidoosten van het huidige Nederlands Noord-Brabant en de aangrenzende Belgische grensstrook (A.J.A.Bijsterveld, 1989: 9).

¹⁵ Bijvoorbeeld Sint-Oedenrode, dat als dorp (Rode) zeker voor het begin van de 12de eeuw bestond. In 1231 werd het dorp bezit van de hertog van Brabant, die er een *oppidum* stichtte met het recht van ‘s-Hertogenbosch (W.Steurs, 1993: 211).

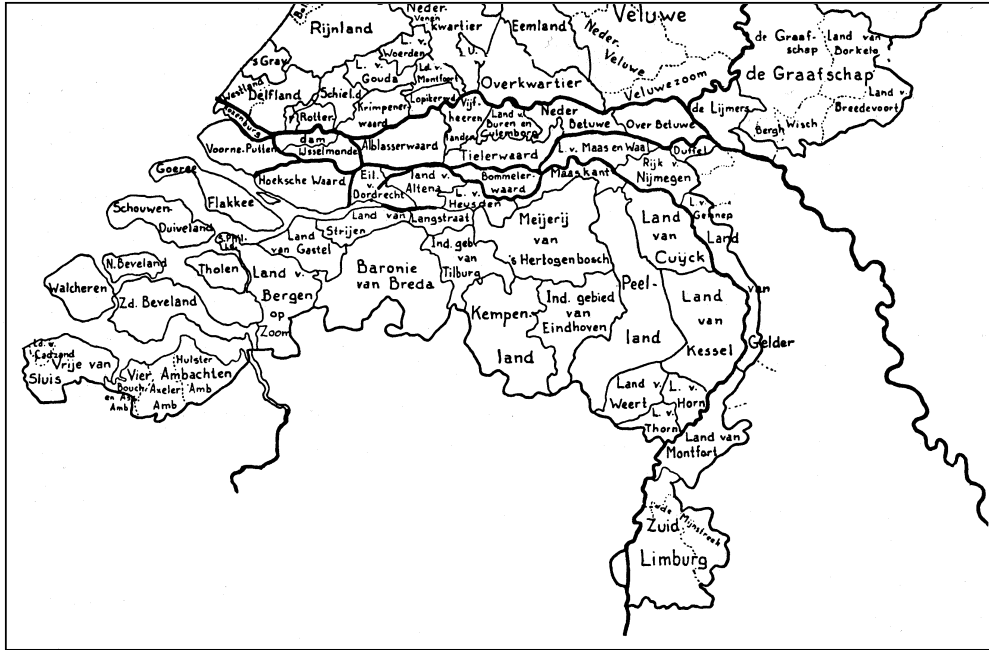
Het officiële doel van al deze verafgelegen abdijen bestond erin de verspreiding van het Christendom te dienen, maar het eigenbelang was nooit ver te zoeken. Ze verzamelden al snel nieuwe domeinen, zowel nabij de grote rivieren (bv. Lorsch tussen Walcheren en Nijmegen), als in het achterland, om te profiteren van de activiteiten van de handelsnederzettingen in de delta en zich te bevoorraden met noodzakelijke producten, zoals vis, zout en wol. Het is daarom dat ze agro-pastorale exploitaties ontwikkelden, waaraan Lorsch bv. nog salines in Walcheren en visgronden in Orthen koppelde (W.Steurs, 1993: 79-80).

Figuur III-2: De goederencomplexen van Luikse kapittels en abdijen in het Maas-Demer-Scheldegebied na 1100 (uit: P.J.V.Dekkers, 1995: 16).

De dynamiek was echter niet in het ganse Maas-Demer-Scheldegebied even sterk. De goederencomplexen van de Luikse kapittels en abdijen bevonden zich voornamelijk in de latere meierij van 's-Hertogenbosch en het land van Peel (zie figuur III-2 en III-3). Dit gebied was allicht het meest geïntegreerd in een bredere handelseconomie. Het was het meest vruchtbare gebied van de Kempen: een afname in hoogte van het centrale deel van de Kempen in noordelijke richting naar de Maas toe, maakt dat de rivieren die in het centrale deel van de Kempen ontspringen in dit gebied in een kom samenvloeien, waardoor het er vochtiger is dan in de rest van de Kempen. Via de noord-zuidas van de vallei van de Dommel was de streek bovendien verbonden met de Maas en de Rijn. Archeologische vondsten, voornamelijk van ceramiek uit het Rijnland, Andenne en noordelijk Limburg, tonen aan dat het gebied ingeschakeld was in een ruimere handelseconomie. W.Steurs stelt

voorop dat het gebied het achterland vormde voor de handelsnederzettingen in de Rijn-Maas-Waal-delta, die zich hier bevoorraadden met voedingsmiddelen en grondstoffen, in ruil voor afgewerkte producten (W.Steurs, 1993: 378). De auteur geeft echter geen duiding over de manier waarop dit georganiseerd was: enkel via abdijgoederen, of ook via handelaars die opereerden op markten?

Figuur III-3: Historisch-geografische regio's in het zuiden van Nederland (uit: de Pater B.C., Hoekveld G.A. & van Ginkel J.A., 1989: 10).

Over de overige gebieden van de Kempen zijn veel minder gegevens bekend. In de centrale en zuidwestelijke Kempen was het droger en dus minder vruchtbaar en het transport was er moeilijk. Het is bijgevolg waarschijnlijk dat dit gebied meer op zichzelf leefde en ook minder dicht bevolkt was. De vroege bewoning hier hing grotendeels samen met de occupatiegradiënt vanuit de Maasregio via de centale Kempen naar het noordwesten toe: hoe verder van het kerngebied van de Kempen, hoe later de occupatie plaatsgreep. Enkel de zone direct ten oosten en zuiden van Antwerpen, een gebied met betrekkelijk lemige gronden, was vroeger bevolkt (occupatiegradiënt vanuit Antwerpen). De Luikse kapittels hadden in de westelijke Kempen zo goed als geen bezittingen. De abdij van Echternach had sinds de 8ste eeuw een goederencomplex in Alphen en ook de abdijen van Nijvel en Thorn hadden hier enige bezittingen (K.A.H.W.Leenders, 1996: 249 & 507).

Het uiterste noordwesten van het Maas-Demer-Scheldegebied, ruwweg begrensd door de lijn Ekeren – Geertruidenberg, was tot ongeveer 1245 een vrijwel 'leeg' gebied¹⁶. Dit was "een veengebied met amper kleibedekking, dat door een aantal niet diepe en niet brede doorgaande waterlopen doorsneden

¹⁶ "Alleen langs de Schelde en mogelijk ook langs de beek van Kalmthout tot voorbij Nispen kwam al vroeg bewoning voor.", aldus K.A.H.W.Leenders (1996: 503).

werd en dat langs kleinere waterloopjes daarop afwaterde. Dit veengebied had uitlopers zuidwaarts, de helling van het hoge land op, tot bij Wuustwezel toe. Het is dat veen en zijn vrij ruime omgeving dat gemeden werd, terwijl de centra van occupatie er in een wijde kring omheen lagen.” (K.A.H.W.Leenders, 1996: 505).

1.2.2 De twaalfde eeuw

Tussen 1125 en 1175, een periode waarin het centraal gezag in Taxandrië zo goed als onbestaande was en de lokale adel het er voor het zeggen had, namen de ontginningen een hoge vlucht. De jonge premonstratenzerorde mengde zich door de stichting van abdijen, priorijen en *grangiae* (grote abdijs hoeven) in de landbouwwontwikkelingen, waardoor het Kempische landschap ingrijpend veranderde: intensieve ontginning, de stichting van nieuwe abdijen en een voortgaande kerstening met de oprichting van vele nieuwe kerkjes (P.J.V.Dekkers, 1995: 17-20).

De nieuwe kloosterorden hebben echter, in tegenstelling tot wat vroeger werd aangenomen, niet zozeer zelf veel gronden ontgonnen, maar wel vaak hun kloosters gesticht in gebieden die recent ontgonnen waren, waarbij ze dikwijls plaatselijke boerengemeenschappen verdreven. De grote hoeven (*gangriæ*) die ze oprichtten, meestal op nieuw ontgonnen gronden, deden dus voornamelijk dienst als centrum van waaruit de abdij reeds door anderen kort voordien ontgonnen gronden en hoeven systematisch verwierf, hergroepeerde en exploiteerde (A.Verhulst, 1982: 90; W.Steurs, 1993: 384-385). De jonge orden van Cîteaux en Prémontré hadden van bij hun ontstaan in de 12de eeuw een mentaliteit van economisch winstbejag, waarbij ze zich integreerden in het stedelijk en landelijk leven om profijt te trekken uit de stijgende conjunctuur.

De abdij van Tongerlo ontwikkelde agro-pastorale exploitaties in het gebied rond Oisterwijk en in Kempenland. De abdij van Averbode bezat vanaf het einde van de 12de eeuw zeker een hoeve in Sterksel, waar voornamelijk werd geïnvesteerd in veeteelt, en waarschijnlijk ook in Kuilensrode (onder Mierde, geciteerd vanaf 1212). De premonstratenzers van Floreffe bezaten in de 12de eeuw naast de priorij van Postel drie *grangiae* in de Kempen: Lieshout, Eksel en Engelhoeve (mogelijk was er een vierde in Helmond). Ook de premonstratenzersabdij van Berne stichtte in de 12de eeuw verscheidene *grangiae* in de Kempen, waaronder deze van Bernhese (tussen 1134 en 1168) in de vallei van de Aa. Al deze *grangiae* werden in geen geval gesticht op woest terrein: ze werden geplaatst temidden van reeds bestaande exploitatiecentra, waar de monniken van bij hun aankomst onderdak en voedsel vonden en waar ze agro-pastorale activiteiten (en ook visvangst) ontwikkelden. Toen ze in de Kempen arriveerden was bovendien de parochiale organisatie reeds gevestigd, zodat ze via de kerken en de tienden die erbij hoorden zonder inspanning een deel van de oogst naar zich konden trekken. De premonstratenzers zijn echter nooit renteniers geworden, maar ze hebben steeds zelf de agrarische exploitatie ter hand genomen.

Bernhese ontwikkelde een extensieve schapenteelt, waarvoor ze zich de moerassen van Loosbroek en het gebruiksrecht in de bossen van Heeswijk-Dinther toe-eigenden. Men heeft ook aanwijzingen dat de abdij van Floreffe (de eerste dochterabdij van Prémontré, gesticht in 1121-1122) reeds vroeg geparticipeerd heeft in de handelseconomie in het noorden (eerste aanwijzing in bronnen in 1152) (W.Steurs, 1993: 45, 159-165, 187, 382-383).

Het gebeurde ook dat de aartsdiaken en een abdij een contract afsloten – *een zogenaamd pariagecontract*¹⁷ – om een reeds bestaand domein te kopen en waarvan men de bestaande economie transformeerde, waarbij de aartsdiaken het kapitaal leverde en de premonstratenzers het aantrekken van arbeid en het dagelijks beheer voor hun rekening namen. Eens gevestigd probeerden de premonstratenzers hun domein uit te breiden, de bewoners van de omliggende gronden in te lijven en de tienden in handen te krijgen (W.Steurs, 1993: 195).

Een voorbeeld van een dergelijke gezamenlijke investering is de hoeve van Sterksel¹⁸ (W.Steurs, 1993: p.195). Het contract bepaalde dat de monniken van de abdij van Averbode schaapskooien, stallen en bijenkorven moesten bouwen en dat ze de grond moesten laten bewerken door lekebroeders. Ze waren verplicht 150 schapen, 15 melkkoeien en 15 bijenkorven te houden, waarbij ze de helft van de opbrengst aan de aartsdiaken moesten afstaan. Voor hun eigen profijt konden ze nog 200 schapen en 30 koeien extra kweken. Vaak ontstonden er conflicten met de lokale boeren over de graasgebieden van gemeentelijke kudden. Van de landbouwoogst kreeg de aartsdiaken een derde. W.Steurs (1993: 195) stelt dat men moet aannemen dat de onderneming rendabel was en dat de afzet van de productie verzekerd was. De auteur neemt aan dat de voedingsmiddelen, de vachten en huiden aanvankelijk voornamelijk een afzet vonden in de steden van het land van Looz, van Limburg en de vallei van de Maas. Vanaf de 13de eeuw zouden nieuwe afzetmarkten gevonden zijn in de hertogelijke *nova oppida* 's-Hertogenbosch, Eindhoven en Helmond, waar zich een laken- en ledernijverheid ontwikkelde. In de nieuwe tijden zou de wol van Sterksel naar de lakennijverheid in Weert gegaan zijn (W.Steurs, 1993: 196).

In het noordwesten van het Maas-Demer-Scheldegebied waren vooral de abdijen van Sint-Michiels van Antwerpen en van Tongerlo actief. Deze recente gestichte dichtbij gelegen abdijen stonden onder hertogelijke voogdij en verwierven vooral oude bezittingen, agrarische complexen in vol bedrijf, en soms zelfs complete dorpen. Verder was er nog bezit van de abdij van Averbode in Schilde, en van de abdij van Villers in Schoten. De abdij van Postel zou in dit gebied geen invloed gehad hebben (K.A.H.W.Leenders, 1996: 249, 510-511).

---

¹⁷ Een pariagecontract was een associatie tussen een wereldlijke heer of vorst en een abdij of andere kerkelijke grootgrondbezitter, bedoeld om bepaalde gronden te ontginnen. De eerste leverde gewoonlijk de te ontginnen gronden en de tweede partij stond in voor de arbeidskrachten (Ph.Contamine, 1997: 170).

Uit het voorgaande blijkt dat het beeld van de pre-13de-eeuwse Kempen als statische en achtergestelde regio niet opgaat, hoewel het gebied toch perifeer bleef t.o.v. de machts- en handelscentra in Vlaanderen, het centrale deel van Brabant, Luik en Holland. “Steden, markten en tollën, paltsen en belangrijke burchten ontbraken er in de elfde en twaalfde eeuw of vinden we slechts aan de randen van het gebied.” (A.J.A.Bijsterveld, 1997: 12).

Enkel het veengebied in het noordwesten van het Maas-Demer-Scheldegebied bleef ook in de 12de eeuw onbewoond. K.A.H.W.Leenders concludeert

“dat deze hoek blijkbaar lange tijd ten opzichte van de oudere bevolkings-, machts- en economische centra te perifeer gelegen was om met de weldegelijk bekende technieken in exploitatie genomen te worden. Vanuit Holland was het nog te ver weg om hier het veen te gaan ontginnen voor de landbouw. Vanuit de Vlaamse bevolkingscentra gezien lagen er genoeg venen dichterbij om er met de beschikbare technieken turf te gaan winnen. Tegelijkertijd had de Kempische zandboer geen technieken in huis om van dat veen iets moois te maken. De “leegte” was dus zowel het gevolg van de ligging van de streek in de periferie van de periferie, ..., als ook van de onmogelijkheid voor de Kempische zandboer om met het veen iets aan te vangen.” (K.A.H.W.Leenders, 1996: 509).

1.3 De dertiende eeuw: politieke integratie in het hertogdom Brabant

1.3.1 Politieke integratie

Gelegen in de periferie van belangrijke vorstendommen - Holland, Brabant, Gelre - was het Maas-Demer-Scheldegebied politiek op zichzelf gebleven en kon, zoals eerder reeds aangehaald, de lokale en regionale elite lange tijd haar autonomie behouden en zelfs vaak door usurpatie haar positie verbeteren. Maar vanaf ongeveer 1185, met de komst van Hendrik I, probeerde de hertog van Nederlotharingen zijn heerschappij op te leggen aan de mensen in Taxandrië. De graven van Holland en vooral van Gelre waren echter eveneens actief in de Kempen, de laatste onder auspiciën van de aartsbisschop van Keulen. Na een lange oorlog tegen beide graafschappen (van 1195 tot 1203) werd een vredescontract opgesteld, waarin het traditionele evenwicht in Taxandrië werd verbroken en de familie van Leuven toegestaan werd hun autoriteit in het gebied te vestigen. Vanaf dan maakte de graaf van Leuven grondig werk van de interne kolonisatie van de Kempen: het was immers niet omdat in een contract vermeld stond dat de hertog baas was over Taxandrië, dat hij de bewoners ook werkelijk onder zijn gezag had. Hiervoor was het belangrijk de lokale edelen en abdijen, die in de voorgaande periode hun autonomie hadden kunnen vergroten, onder zijn autoriteit te brengen (P.J.V.Dekkers, 1995: 20-21, 24).

---

¹⁸ W.Steurs (1993: 195-205) bespreekt eveneens de hoeven van Heugten en Budel.

Deze vestiging van de hertogelijke macht verliep volgens een aantal strategieën: de voogdij over kerkelijk bezit; feodale binding met steeds meer lokale en regionale heren; het wildernisregaal op basis waarvan het cijnsgoederencomplex verder kon uitgebouwd worden en rond 1300 de *gemeynten* konden worden verkocht¹⁹; het via het hertogelijk allodiaal hof laten verlopen van transacties betreffende *allodia*; en het verlenen van vrijheden aan bepaalde nederzettingen (Van Ermen, 1989; K.A.H.W.Leenders, 1996: 235, 405).

Deze macht over het gebied had hij initiëel verworven door enerzijds via de lokale edelen greep te krijgen op de kerkelijke domeinen waarvan zij voogd waren en anderzijds door de voogdij te verwerven over abdijen en hun domeinen, waarna hij er de hogere jurisdictie inpalmde (W.Steurs, 1993: 264, 285 & 297; P.J.V.Dekkers, 1995: 17-20).

De eerste strategie bestond erin dat de hertog de lokale edellieden onder zijn suzeriniteit trachtte te brengen door hen als leenmannen aan te nemen (de heren droegen, al dan niet onder dwang, hun *allodia* aan de hertog op, gevolgd door terugontvangst als hertogelijk leengoed²⁰), door het inperken van hun usurpaties van de geestelijke domeinen (indien nodig eigende de hertog de geïsurpeerde goederen zelf toe) en door een gerichte huwelijkspolitiek. Zijn expansiepolitiek was er bovendien op gericht vreemde gezagselementen (zgn. gezagsenclaves), zoals het grondbezit van kerkelijke instellingen die buiten zijn grondgebied waren gelegen, binnen het kader van de centrale hertogelijke structuren te brengen. Dit ging in feite hand in hand met het onder zijn gezag brengen van de lokale en regionale heren: deze elite had zich in de voorgaande periode immers van onderdelen van het oude kerkelijke bezit meester gemaakt, zodat de hertog door haar in te palmen vaak meteen invloed wist te verwerven op kerkelijke goederen. Later zou de hertog ook zelf direct ingrijpen: in Bakel en Deurne (in het huidige Nederlandse Noord-Brabant) bijvoorbeeld wierp hij zich als oppervoogd van de abdij van Echternach op.

Volgens de tweede strategie spoorde de hertog de lokale en regionale machthebbers aan hun goederen en rechten te schenken of te verkopen aan ‘zijn’ abdijen (waarvan hij op basis van de keizerlijke toewijzing voogd was: Tongelo, Postel, Sint-Michiels en vanaf 1305 ook Berne). De schenkingen van de lokale edelen aan deze abdijen bestonden volgens A.J.A.Bijsterveld uit drie elementen :

---

¹⁹ De hertog verkocht aan een reeks deelnemers bijzondere rechten op een welomschreven stuk wildernis. Deze rechten betroffen het gemeenschappelijk gebruik en het recht om beheerders aan te stellen en een reglement op te maken. De hertog zag hierbij af om nog delen van de nieuw gevormde *gemeynte* aan anderen uit te geven en in een latere fase verkreeg de *gemeynte* gewoonlijk zelf dat recht. De deelnemers in de *gemeynte* moesten naast de eenmalige koopsom ook jaarlijks een gebuurcijns aan de hertog betalen (K.A.H.W.Leenders, 1996: 469-470).

²⁰ *Allodia* werden bij erfenis in gelijke delen verdeeld onder broers en zussen, waardoor na enkele generaties grote versnipperingen optraden. Als deze versnippering te ver ging was het niet langer zinvol de afzonderlijke delen te exploiteren, zodat deze werden afgestoten en de bezitters wegtrokken. Dit zou meer en meer gebeurd zijn vanaf omstreeks 1150. De hertog greep deze versnippering aan om *allodia* in zijn feodaal systeem op te nemen: hij trok actief gronden aan en gaf deze in leen. Ook kerkelijke instellingen verwierven op die manier vele *allodia*, waarna de hertog er door gebruik te maken van zijn voogdijrecht over kloosterbezit greep op kon krijgen (K.A.H.W.Leenders, 1996: 398-399).

“[A]llodia of ‘eigen’ goederen, delen van voormalig geestelijk grondbezit, en rechten van eveneens kerkelijke oorsprong (patronaats- en tiendrecht). Bij de goederen en rechten met een kerkelijke achtergrond, dus afkomstig uit een oud kerkelijk bezitsverband, werd het als een morele verplichting gevoeld deze aan een religieuze instelling te restitueren, waarbij nu echter werd gekozen voor de jonge norbertijnenstichtingen en niet voor de oude, buiten het hertogelijke machtsbereik gelegen abdijen.” (A.J.A.Bijsterveld, 1989: 26).

Hierdoor werd de machtsbasis van de lokale elite versmald en deze van de abdijen waarvan de hertog voogd was vergroot (A.J.A.Bijsterveld, 1989: 16-18, 26-28; P.J.V.Dekkers, 1995: 17-20; K.A.H.W.Leenders, 1996: 340).

De hertog zou de premonstratenzerkloosters gebruikt hebben als een soort ‘projectontwikkelaars’, die het grondbezit dat van lokale machthebbers afkomstig was op een zodanige wijze reorganiseerden, dat ze voor het centrale gezag konden produceren. Hij drong zich bovendien vaak via een zogenaamd ‘pariage’-contract (zie vroeger) op aan de oorspronkelijke initiatiefnemer van een ontginning (dikwijls een grote abdij, zoals bv. deze van Affligem). Op deze manier participeerde de hertog in de ontginningsbeweging, waarin hij onder meer vanuit zijn landsheerlijk gezag gunstige vestigingsvoorwaarden inbracht en in ruil daarvoor een deel van de winst ontving (A.Verhulst, 1982: 90).

Volgens A.J.A.Bijsterveld (1989: 27-28) had de hertog allicht niet tot doel om veel grond en jurisdicties daadwerkelijk bij zijn eigen domein in te lijven, maar wel om de bezitters ervan onder hertogelijk oppergezag te plaatsen en hun heerlijkheden aldus open te stellen voor de werking van de centrale hertogelijke jurisdictie en belastingheffing. A.J.A.Bijsterveld stelt zich in dit verband de vraag of dit alles een bewuste politiek was van de hertog om de al te groot geworden macht van de lokale heren enigzins in te perken of dat er eerder sprake was van een natuurlijk selectieproces. Hij ziet in ieder geval in de loop van de 13de eeuw in veel plaatsen, vooral in het zuidoosten van het huidige Noord-Brabant, de lokale elite van het toneel verdwijnen. Sommige nakomelingen van deze lokale elite duiken later nog op in de steden, waar ze een aanzienlijke functie bekleedden, en bovendien hadden ze vaak nog enig bezit in de plaats van herkomst. Van de meeste wordt later echter niets meer vernomen. In het noordoosten van Brabant konden de lokale elites als ‘grensheren’ een tamelijk onafhankelijke positie innemen en daar konden enkele geslachten zich dan ook beter handhaven²¹. De regionale heren, die in tegenstelling tot hun lokale evenkniees meestal van adellijke afkomst waren, wisten zich te handhaven door hun inmiddels gevormde heerlijkheden geleidelijk aan de hertog in leen op te dragen (A.J.A.Bijsterveld, 1989: 27-28).

---

²¹ Het lijkt me niet onmogelijk dat het feit dat deze heren in een vruchtbaarder en beter ontsloten gebied opereerden en dus meer inkomsten konden verwerven eveneens van belang was voor hun betere handhaving. Hierover is in de literatuur echter niets terug te vinden.

Het resultaat van al deze manoeuvres op lokaal niveau was dat zowel de *allodia*, als goederen en rechten uit de Luiks/Loonse invloedssfeer in de Brabantse sfeer getrokken werden (P.J.V.Dekkers, 1995: 17-20). De hertog rukte op, “hier een abdij tot een compromis met een lokale edelman dwingend, daar een lokale edelman tot homagium of tot een huwelijk dwingend en wat onder zijn gezag kwam afschermend met de stichting van oppida (‘steden’) en vrijheden.” (P.J.V.Dekkers, 1995: 20-21).

De hertog van Brabant was echter niet in staat in heel het gebied van de Kempen zijn gezag te laten doordringen. In 1198 kreeg de heer van Breda zijn oude *allodium* Breda, een *allodium* in De Hage en het kasteel van Breda van de hertog van Brabant in leen. De hertog voegde hier echter nog een uitgestrekt grondgebied aan toe, het latere land van Breda²², waarin hij alle rechten en aanspraken die hij er zou kunnen hebben eveneens in leen gaf aan de heren van Breda. Hij behield alleen het oppergezag als hertog, zijn rechten als leenheer over het leen Breda en zijn ministerialen en andere Brabantse lenen in dat gebied. De kern van het land van Breda bestond uiteraard uit het *allodium* van Breda. Naar het oosten behoorden er de plaatsen Oosterhout, Gilze, Alphen met Chaam en Baarle en dichterbij Breda Ginneken en de Hage (met vermoedelijk Etten en Sprundel) toe. Naar het zuidwesten reikte het land tot Rijsbergen en Zundert en verder naar het westen tot aan de Schelde en de Striene. De noordgrens tegen het land van Strijen werd gevormd door de mark. K.A.H.W.Leenders legt de nadruk op het feit dat de heren van Breda in deze gebieden reeds in de voorgaande eeuw een reeks bezittingen verzamelden. Ook aan de andere kant van de Schelde hadden de heren van Breda voor 1198 bezittingen of invloed verworven, maar daarvan werd niets opgenomen in het land van Breda, vermoedelijk omdat die rechten niet in Brabant maar in Zeeland lagen. K.A.H.W.Leenders leidt uit dit alles af dat de oorkonden van 1198 in feite een formele bevestiging waren van een situatie die tijdens de laatste vijftig jaar was gegroeid. De hertog erkende m.a.w. dat hij voor die streek te laat kwam om ze geheel aan zijn gezag te onderwerpen, aangezien de heer van Breda zich in dat relatief lege gebied eerder had doen gelden. In de oostelijke en meest westelijke gebieden was deze laatste echter zelf te laat gekomen om alles te kunnen opeisen (K.A.H.W.Leenders, 1996: 356-358).

Als gevolg van de politiek van de hertog van Brabant en de heer van Breda werd tussen 1150 en 1250 “een landschap met verspreide grotere en kleinere min of meer monolithische particuliere grootgrondbezittingen deels vervangen door een landschap van vooral feodaal gebonden bezittingen en bezitsnetwerken met daartussen kerkelijk groot- en kleingrondbezit onder voogdij van de hertog of heer van Breda.” (K.A.H.W.Leenders, 1996: 400-401).

---

²² De benaming ‘Land van Breda’ kwam voor het eerst voor in 1232 en bleef daarna voortdurend terugkomen (K.A.H.W.Leenders, 1996: 360).

1.3.2 De stichting van vrijheden in de Kempen

De hertog trachtte zijn expansie te consolideren door het stichten van vrijheden in de Kempen: omstreeks 1213 werden de eerste vijf vrijheden (*nova oppida* of *villes neuves*) opgericht. De klassieke opvatting hierover was dat dit een strategie van de hertog zou geweest zijn om de als braak en verlaten veronderstelde Kempen te bevolken. W.Steurs meent echter dat de vrijheden meestal werden gesticht temidden van bevolkingsconcentraties, waar een demografische en agrarische expansie al sinds de tweede helft van de 12de eeuw aan de gang was. Aan deze vrijheden was een marktrecht verbonden en de hertog zou op die manier de vruchten van deze economische expansie hebben willen plukken. Hiervoor moest hij echter eerst de lokale adel op de knieën krijgen, hetgeen zoals eerder vermeld vermoedelijk gedeeltelijk met intimidatie gepaard is gegaan: lokale heren droegen hun bezit aan de hertog op en kregen slechts een deel daarvan in leen terug (P.J.V.Dekkers, 1995: 24-25). De *nova oppida* trokken mensen aan, die daardoor weggezogen werden uit de bezittingen van andere heren, waardoor deze heren verzwakten. De vrijheidsverlening kan dus gezien worden als een element in de hertogelijke machtsopbouw in de Kempen: dank zij de nieuwe steden beschikte de landsheer over machtsmiddelen om zijn leenmannen en burens ontzag in te boezemen en de jurisdictie van andere autoriteiten te ondergraven (R.Van Uytven, 1982: 245).

Nova oppida werden op drie manieren gecreëerd: door aan een bestaande agrarische nederzetting een bepaald stedelijk recht te verlenen; door een compleet nieuwe geprivilegeerde nederzetting op te richten; of door een combinatie van beide methoden waarbij nabij een bestaande nederzetting een nieuwe gesticht werd en de verleende vrijheden op beide nederzettingen van toepassing waren (K.A.H.W.Leenders, 1996: 375).

Welke nederzettingen nu precies vrijheden verkregen is uit de literatuur niet altijd eenduidig op te maken. 's-Hertogenbosch werd als vrijheid gesticht op het einde van de 12de eeuw en werd reeds in de 13de eeuw tot de oude steden van Brabant gerekend: "*oppida nostra ab antiqua edificata*". Daartegenover stonden Oisterwijk, Herentals, Turnhout, Arendonk en Hoogstraten, die kort voor 1213 "*oppida libera, que de novo feceramus*" werden (K.A.H.W.Leenders, 1996: 253). Breda en Bergen-op-Zoom kregen eveneens omstreeks 1213 vrijheden toegekend, maar dan op initiatief van de heer van Breda. Later volgden nog Eindhoven, Sint-Oedenrode en Helmond als vrijheden verkregen van de hertog. W.Steurs vermeldt in zijn "Les franchises du duché de Brabant au moyen âge. Catalogue alphabétique provisoire" (1971-72: 141-300) de stichting van een hele reeks andere vrijheden, maar K.A.H.W.Leenders trekt dit in een persoonlijke commentaar op A.De Wachter (1999) in twijfel. Volgens hem waren de meeste van deze nederzettingen puur agrarische kerkelijke bezittingen, niet meer dan een dorp, gehucht of zelfs hoeve. De hertog zou in deze plaatsen de lasten van de abdijen van Tongerlo en St-Michiels van Antwerpen het betalen van lasten, uitvoeren van karweien en soms de

hertogelijke rechtsmacht hebben laten afkopen tegen een jaarlijks terugkerend of eenmalig bedrag. Deze plaatsen kan men bijgevolg niet als “*oppida libera*” aanzien.

Ook R. Van Uytven (1987: 35) nuanceert de vrijheidsverlening. Hij legt er de nadruk op dat deze vrijheden vaak gewoon aan het recht en de statuten van de steden Leuven en Antwerpen (of 's-Hertogenbosch: zie J. Coopmans, 1975: 87) waren ontleend en dat deze rechtsverlening nog niet betekende dat er een stedelijke infrastructuur aanwezig was. In vele gevallen waren het niet meer dan geprivilegeerde dorpen.

Deze auteur hanteert een drietal criteria waaraan plaatsen moesten voldoen om in de 13de eeuw van stedelijke allures te kunnen spreken:

- De vestiging van kloosters van de bedelorden: enkel in plaatsen met een stedelijk karakter konden zij voldoende giften voor hun onderhoud verzamelen.
- De vestiging van bogaarden en begijnen: zij leefden van handenarbeid en konden enkel in een stad met industrieel karakter voldoende opdrachten krijgen. Ook het vrouwenoverschot en de grotere veiligheid in de steden speelden hierbij een rol.
- De aanwezigheid van voldoende handelsverrichtingen die de bouw van hallen (overdekte markten) toelieten.

Aan de hand van deze criteria komt R. Van Uytven tot 23 ‘echte’ steden in Brabant omstreeks 1300 (R. Van Uytven, 1987: 35-36):

- Vijf grote steden met 4 of 5 inrichtingen: Brussel, Leuven, Mechelen, Tienen, 's-Hertogenbosch.
- Vijf middelgrote steden met 2 of 3 inrichtingen: Antwerpen, Diest, Nijvel, Zoutleeuw, Aarschot.
- Elf kleine steden met 1 stichting of 1 halle, waaronder in de Kempen: Herentals en Lier en waarschijnlijk Turnhout, Hoogstraten en Bergen-op-Zoom.

(a) ‘s-Hertogenbosch (1196)

‘s-Hertogenbosch werd gesticht op het einde van de 12de eeuw, waarschijnlijk in 1196, dus vóór het noorden van Brabant tot het hertogdom behoorde. De stad werd gesticht op het domein van Orthen - een oud familiedomein van de graven van Leuven - om louter economische redenen: het was een goedgelegen handelsplaats aan de samenvloeiing van de Dommel en de Aa, hetgeen een doorsteek naar de Maas verzekerde. De gekozen plaats op een zanddonk temidden van de moerasgebieden bij de samenloop van de twee rivieren vereiste aanzienlijke ontginningswerkzaamheden, maar deze loonden de moeite, aangezien de plaats als het verplichte doorgangspunt voor de handel tussen het Maasbekken en de Dommelvelei zou gaan fungeren. Waarschijnlijk heeft de graaf van Leuven van bij de stichting van de stad vrijheden toegekend, die na de overwinning op Holland en Gelre hernieuwd werden om de reconstructie te bespoedigen, de economische activiteit nieuw leven in te blazen en om nieuwe

bewoners aan te trekken die de verdediging in de toekomst zouden kunnen verzekeren (W.Steurs, 1992: 190-192; 1993: 343).

Uit de gunstige ligging aan de rivieren, de titel *nova civitas* die aan de nieuwe stad werd toegekend en de privileges die verleend werden aan de kooplieden die zich in de stad wilden komen vestigen concludeert W.Steurs dat de hertog van plan was een marktstad te stichten die kon concurreren met de handelsnederzettingen aan de delta van Rijn, Maas en Waal. Het noordoosten van de Kempen was in de 12de eeuw immers een gebied in expansie: enerzijds waren er een reeks dorpen die van oudsher ingebed waren in een ruilhandel-economie voor onder andere het Rijn-Maas-aardewerk en anderzijds getuigen vele ontginningen en nieuwe bevolkingskernen van een zekere demografische groei. Bovendien kwamen de bewoners van de steden in de delta hier grondstoffen en levensmiddelen inslaan in ruil voor afgewerkte producten, waarvan de tolplaats Vught, enkele kilometers stroomafwaarts van Orthen aan de Dommel gelegen, getuige is (W.Steurs, 1992: 190-192; 1993: 343). De hertog van Brabant wist volgens W.Steurs de inkomsten die hij kon verwerven uit een goed gelegen handelsplaats naar waarde te schatten. “Hij stortte zich bovendien niet blindelings in een avontuur, aangezien hij zijn nieuwe stad inbedde in het oude familiedomein Orthen, dat hem op zijn minst een deel van de menselijke en materiële hulpbronnen verschaft die nodig waren voor het welslagen van de onderneming. Toen hij ‘s-Hertogenbosch stichtte was Hendrik I dus absoluut niet van plan een vesting te bouwen om de noordoostgrens van het hertogdom te verdedigen, zoals men vaak beweerde en herhaald heeft met aanhaling van het *Privilegium Trinitatis*.”²³ (W.Steurs, 1992: 192). ‘s-Hertogenbosch kon immers niet gesticht worden met het doel een meierij te beschermen die pas in de volgende decennia zou aangehecht en eengemaakt worden.

De acties van de hertog waren niet tevergeefs: vanaf 1202 was ‘s-Hertogenbosch bevolkt, waren de opslagplaatsen gevuld en werd haar handel, voornamelijk in vee, een concurrent voor deze van de Hollandse steden. ‘s-Hertogenbosch werd inderdaad het redistributiecentrum voor enerzijds eindproducten en halffabrikaten uit de valleien van de Maas en de Rijn en anderzijds de op landbouw en veeteelt gebaseerde productie van het eigen achterland: W.Steurs (1993: 353) heeft aanwijzingen dat de markt van ‘s-Hertogenbosch reeds vanaf het begin van de 13de eeuw de afzetmarkt was van de regionale veeteelt. ‘s-Hertogenbosch maakte gebruik van specifieke maten en gewichten, die de stad eveneens in haar hinterland introduceerde (W.Steurs, 1992: 193; 1993: 353-358, 363). Dit snelle succes en de gestage expansie zijn te verklaren door de privileges die de hertog herhaaldelijk aan het gebied toekende, ook al ging dit ten koste van zijn andere nieuwe steden. “Immigratie werd steeds sterk gestimuleerd, zowel van werkkrachten van boerenafkomst, als van een aristocratie waarin landadel zich vermengde met kooplieden en ondernemers die kapitaal en *know how* inbrachten.” (W.Steurs, 1992: 193).

---

²³ Voor deze traditionele visie, zie o.a. P.Bonenfant (1962: 152).

De marktstad evolueerde tussen ongeveer 1250 en 1275 tot een productiecentrum, aanvankelijk sterk gelieerd aan het rurale hinterland en gespecialiseerd in drie sectoren: metallurgie, leerbewerking en textielnijverheid. Aanvankelijk werden de grondstoffen vanuit het naburige platteland betrokken, in ruil voor afgewerkte producten. Na verloop van tijd werden zowel de importen als de fabricaten gediversifieerd en was de productie meer en meer gericht op export, voornamelijk naar de markten van Antwerpen en Bergen-op-Zoom, of naar de Vlaamse, Keulse en Scandinavische markten (W.Steurs, 1992: 194).

- De metaalnijverheid in 's-Hertogenbosch is even oud als de stad zelf en bij het begin van de 14de eeuw werden de fabricaten naar heel Brabant en zelfs verder geëxporteerd.
- De wolnijverheid nam zeker vanaf de 13de eeuw een hoge vlucht. Omstreeks 1300 kan men reeds spreken van een stedelijke industrialisering, gekarakteriseerd door specialisatie en arbeidsverdeling in een reeks beroepen, die zich organiseerden in corporaties en in de 14de eeuw statuten kregen. De productie lijkt zich snel te hebben gediversifieerd. Oorspronkelijk maakte men stoffen van inlandse wol, komende van schaapskooien in het achterland, maar W.Steurs stelt dat misschien reeds in de 13de eeuw meer luxueuze stoffen werden geproduceerd op basis van Engelse wol (W.Steurs, 1993: 359-360, 362). In 1271 verkregen twee Bossche handelaars een licentie om een aanzienlijke hoeveelheid wol op te slaan in hun stad, maar men weet niet of deze wol bestemd was voor de eigen stedelijke lakennijverheid of voor herexport²⁴. In de 14de eeuw werd Schotse wol van minderwaardige kwaliteit gebruikt. Een deel van de productie was gericht op lokale consumptie, maar het merendeel was bestemd voor export.
- Een derde succesvolle stedelijke activiteit was de leerbewerking en meer specifiek de schoenmakerij. Archeologen vonden een hele reeks modellen terug, waarvan sommigen dateerden van het midden van de 13de eeuw. Ook hier moest een serie maatregelen de stedelijke industrie beschermen tegen vreemde concurrentie en de markt van 's-Hertogenbosch kreeg het monopolie op de verkoop van schoenen in de meierij. In de 14de-15de eeuw exporteerden de handelaars van Den Bosch lederen schoenen, veters en ballen naar de markten van Keulen en Bergen-op-Zoom. Uit deze laatste plaats en ook uit het land van Arkel in Gelre en uit het gebied ten noorden en oosten van de Maas haalden ze de noodzakelijke huiden voor de stedelijke leerbewerking, aangezien de lokale veeteelt niet volstond.

Over de productie van linnen en de bewerking van pelzen, twee andere artisanale activiteiten die in de late middeleeuwen in de stad aanwezig waren, heeft men zo goed als geen gegevens voor de 13de eeuw. In de 14de en 15de eeuw vond men bont van 's-Hertogenbosch op de jaarmarkten van Antwerpen en Bergen-op-Zoom, in Brussel, Ieper en Gent en in Denemarken (W.Steurs, 1993: 361-362).

In de tweede helft van de 13de eeuw kwamen Lombardische financiers in de stad wonen (W.Steurs, 1992: 194; 1993: 365), maar de hertog van Brabant hield steeds een stevige greep op de stedelijke

economie: hij inde de marktrechten, bezat de textielhalle, de beenhouwerij en de openbare waag. Hij behield ook het recht op bouwen en op de exploitatie van molens, om die dan aan burgers te verlenen (W.Steurs, 1993: 371-372).

(b) De 13de-eeuwse nova oppida

Zoals hiervoor gezegd kregen Herentals, Turnhout, Hoogstraten, Arendonk en Oisterwijk kort voor 1213 bepaalde vrijheden: op 24 februari 1213 sloten Hendrik I, hertog van Brabant, en Godfried II van Schoten, heer van Breda, een akkoord, waarin bepaald werd dat de onderdanen van Godfried II zich mochten vestigen in de vrije steden die recent gesticht waren door Hendrik I - Oisterwijk, Arendonk, Herentals, Turnhout en Hoogstraten - en in de *villes neuves* die hij eventueel in de toekomst zou oprichten. Dezelfde maatregel gold voor onderdanen van de hertog die zich in de vrijheden van de heer van Breda wilden vestigen (W.Steurs, 1971-72: 231). Eveneens in 1213 werden immers minstens twee *oppida libera* van de heer van Breda vermeld. Volgens K.A.H.W.Leenders (1996: 356-358) ligt het voor de hand om daarin Breda en Bergen-op-Zoom te zien.

Herentals werd door Hendrik I gesticht vóór 1209 in de parochie van Herentals, op een plaats genaamd Nederrij, in de nabijheid van een reeds bestaand dorp gelegen in Bovenrij. In 1210 bevestigden de handhavers van het recht, de wethouders en de burgers van Antwerpen dat Hendrik I, hertog van Brabant, aan zijn onderdanen in Herentals de rechten en vrijheden van de stad Antwerpen had verleend (W.Steurs, 1971-72: 174, 227). Herentals maakte een snelle ontwikkeling door en kon omstreeks 1300 volgens R.Van Uytven (1987: 36) tot de kleine steden van Brabant gerekend worden.

Oisterwijk verkreeg waarschijnlijk rond 1210 (delen van) het recht van 's-Hertogenbosch (vastgelegd in een charter van 1230). De nederzetting lag temidden oude ontginningen op goede gronden en rond de eeuwwisseling van de 12de-13de eeuw was het gebied reeds in volle demografische en agrarische ontwikkeling. Het gebied van Tilburg behoorde traditioneel aan een adellijke familie, maar de hertog onttrok zich daaraan en stichte een nieuwe vrijheid even ten noorden van Tilburg. Het recht van 's-Hertogenbosch regelde onder meer de commerciële activiteiten, maar de inwoners van Oisterwijk kregen niet de titel van burger. Ze kregen ook geen tolvrijdom op de Rijn, een voorrecht waar de kooplieden van 's-Hertogenbosch wel van konden profiteren (W.Steurs, 1992: 196). Het is mogelijk dat er reeds in 1230, wanneer nieuwe privileges werden toegekend, een stedelijke economie tot ontwikkeling was gekomen, hoewel R.Van Uytven (1987: 35-36) Oisterwijk in 1300 niet tot de 'echte' steden rekent. Oisterwijk werd een marktplaats met regionale uitstraling, die in de late middeleeuwen een exporterende textielstad werd (tussen 1378 en 1380 werden lakens verkocht op de markt van

---

²⁴ Er rustte een embargo op de export van Engelse wol naar Vlaanderen; mogelijk werd 's-Hertogenbosch gebruikt om dit embargo te omzeilen (W.Steurs, 1993: 359-360).

Heusden; vanaf 1424 ging men met lakens naar de jaarmarkt van Antwerpen en vanaf 1469 was men in het bezit van een halle in Antwerpen) (W.Steurs, 1993: 303 & 321-322).

De hertog van Brabant stichtte kort voor 1213 te Turnhout een van zijn nieuwe *oppida*, de eerste zichtbare activiteit van de hertog in dit gebied. Oud-Turnhout is vermoedelijk een oudere nederzettingskern, die door de bloei van het nieuwe Turnhout zou leeggezogen zijn. Volgens K.A.H.W.Leenders bedoelde de hertog Turnhout waarschijnlijk als administratief- en handelscentrum voor de groep hertogelijke dorpen in de buurt, waarvan de structuur vermoedelijk opgebouwd werd tijdens de tweede helft van de 12de eeuw, dus in de periode van hertogelijke expansie. De enkele oudere *allodia* werden opgenomen in de structuur van de hertogelijke dorpen (K.A.H.W.Leenders, 1996: 377-378). Ook Turnhout kon omstreeks 1300 waarschijnlijk tot de kleine steden van Brabant gerekend worden (R.Van Uytven, 1987: 35-36).

Eveneens in of kort voor 1213 wordt Hoogstraten een Vrijheid van de hertog, op 1250 meter ten westen van het kasteel van Gemel, juist buiten het dal van de Mark. Tot 1213 lag dit gebied waarschijnlijk nog ‘woest’ en de hertog kon er vermoedelijk op basis van het wildernisregaal over beschikken. Hertog Hendrik I heeft dus ‘tegenover’ het kasteel van Gelmel een nieuwe nederzetting opgezet en deze van bijzondere voorrechten, zoals het Antwerps recht, een eigen rechtbank en een kerk, voorzien. De vrijheid Hoogstraten had een duidelijk geplande structuur, met een opvallend rechte en verbrede weg van 1250 meter lang (die *De Vrijheid* heet), met aan de westkant een reeks rechte stroken van 700 of soms 800 meter diep, met een rechte achterkant. Deze verbrede straat was een onderdeel van de weg Antwerpen-Brecht-Baarle-Den Bosch. Het is waarschijnlijk dat de hertogelijke vrijheid Hoogstraten net als de andere vrijheden een regionale bestuursfunctie in het hertogelijke systeem vervulde, waarbij K.A.H.W.Leenders er vanuit gaat dat Rijkevorsel, Minderhout en Meerle hertogelijke dorpen onder Hoogstraten waren. Hoogstraten zou dus net als Turnhout zijn opgezet als administratief centrum voor de omliggende dorpen, opdat de hertog zijn rond 1200 verworven overheidsgezag kon waarmaken. Een bijkomende bedoeling kan geweest zijn het kasteel van Gelmel te neutraliseren. In de meeste *nova oppida* bleef de hertog de touwtjes in handen houden, maar in Hoogstraten niet: ergens in de loop van de 13de eeuw zijn de heren van Gelmel heer van Hoogstraten geworden, waarbij ze de heerlijkheid als leen van Brabant hielden (K.A.H.W.Leenders, 1996: 378-381, 383).

Tenslotte verkreeg ook Arendonk in of kort vóór 1213 bepaalde vrijheden van hertog Hendrik I (W.Steurs, 1971-72: 231). Over de economische ontwikkeling van Arendonk zijn echter niet veel gegevens bekend, allicht kreeg de plaats slechts beperkte vrijheden en is het een agrarisch centrum gebleven (persoonlijk commentaar van K.A.W.Leenders op A.De Wachter, 1999).

Breda en Bergen-op-Zoom waren zoals hiervoor gezegd ten laatste in 1213 *oppida libera* van de heer van Breda (K.A.H.W.Leenders, 1996: 356-358). Het ging hier eigenlijk om het opwaarderen van bestaande nederzettingen, om er middels een vrijheidsstatuut en onttrekking aan het landrecht mensen aan te trekken, de handel en productie te bevorderen en om er een juridisch en administratief steunpunt te hebben voor het op te bouwen beheersapparaat. In beide gevallen werd het stadsgebied ruimtelijk gereorganiseerd (K.A.H.W.Leenders, 1996: 402). Omstreeks 1300 was Bergen-op-Zoom volgens R.Van Uytven (1987: 35-36) uitgegroeid tot een kleine stad.

Helmond, Sint-Oedenrode en Eindhoven waren drie *nova oppida* aan de grenzen van de Kempen en het Peelland, waarvan de stichting verband hield met de conflicten tussen Brabant en Gelre, met de Brabantse expansie en met de vorming van de noordoostgrens van het hertogdom. De oprichting van deze Vrijheden markeert volgens W.Steurs (1993: 322) een baken in de uitbreiding van het hertogdom. Helmond, gesticht omstreeks 1240, verkreeg slechts een minimaal aantal vrijheden. Aan de inwoners van Rode verleende hertog Hendrik I in 1232 het recht van 's-Hertogenbosch, met zowel economische als politiek-militaire beweegredenen. De hertog wilde de lokale bevolking doen toenemen ten koste van naburige heerlijkheden en de stichting van een vrijheid was hiervoor een beproefde methode gebleken. Sint-Oedenrode werd de hoofdplaats van de meierij van het Peelland. Eindhoven verkreeg eveneens in 1232 het recht van 's-Hertogenbosch en werd belangrijk voor de verdediging van de noordoostgrens van Brabant tegen Gelderse invallen.

Deze drie *nova oppida* hadden dus een gelijkaardige politiek-militaire functie, maar op economisch vlak kenden ze een verschillende ontwikkeling (W.Steurs, 1993: 326-328).

Sint-Oedenrode, waar de burg grotendeels onder de heerlijke autoriteit van de vorst bleef, lijkt in de eerste plaats een centrum van agrarische productie te zijn gebleven. De plaats behield een essentieel agrarisch karakter, ondanks twee nieuwe charters (in 1341 en 1403), die tot doel hadden de commerciële activiteit in Sint-Oedenrode zelf te bevorderen.

De twee andere nieuwe steden, in de 14de eeuw door de hertog opgedragen aan grote leenmannen, vertoonden meer economische vitaliteit. De hertog stichtte hier markten met een supraregionale functie: de boeren in de betreffende regio's werden verplicht hun producten op deze markten aan te bieden. De economische ontwikkeling blijkt uit het doordringen van de wettelijke maten in de omgeving. Op demografisch vlak resulteerde de vrijheidsverlening volgens W.Steurs in een 'leegzuigen' van de omgeving, zodat vrije heren bij de hertog gingen klagen omdat zij hun heerlijkheden zagen leeglopen ('stadslucht maakt vrij').

In Eindhoven bevorderde de hertog in 1232 de ontwikkeling van de markt die de regionale productie kon draineren. Hij verplichtte de boeren van de omstreken om in deze stad ter markt te gaan. Een aantal indices maken de economische ontwikkeling omstreeks 1250 duidelijk: de rijkdom van verscheidene burgers die renten van het platteland ontvingen, het gebruik van legale maten dat opgelegd werd aan naburige dorpen, de komst van een Lombard van Asti, de inning van tolgeld en marktgeld, de

instelling van drie jaarmarkten (de datum is niet bekend) en de ontwikkeling van een kleine textielnijverheid, waarvan de productie door handelaars van de stad tot in Holland werd geëxporteerd. De Helmondse graanmaten werden omstreeks 1260 op het omliggende platteland gebruikt. Er bestond een publieke weg, voor het eerst geciteerd in 1288 en de stad bezat een buitenlandse geldwisselaar in 1309.

Daar waar Sint-Oedenrode ter plaatse bleef trappen, bevestigden Eindhoven en Helmond zich als regionale markten, zeker ook in de 14de eeuw (zie volgend hoofdstuk). Het werden zelfs kleine exporterende industriesteden, die echter geblokkeerd werden in hun ontwikkeling, enerzijds wegens hun open ligging en de oorlogsravages, maar zeker ook wegens de economische concurrentie van 's-Hertogenbosch en het politieke gewicht van de stad (W.Steurs, 1993: 322-328; P.J.V.Dekkers, 1995: 26-27).

(c) Vermeende vrijheden uit de 13de-14de eeuw

Ondanks de twijfelachtige bewijsvoering, hiervoor reeds vermeld, overlopen we volledigheidshalve toch de lijst vrijheden die W.Steurs vooropstelt in “Les franchises du duché de Brabant au moyen âge. Catalogue alphabétique provisoire” (1971-72, *passim*), waarbij we telkens de bezwaren van K.A.H.W.Leenders (tenzij anders vermeld afkomstig uit persoonlijke commentaar op A.De Wachter, 1999) en andere auteurs zullen vermelden.

W.Steurs stelt dat de vrijheden Lichtaart, Schoonbroek, Tongerlo en Werbeek gesticht werden in 1221 (W.Steurs, 1971-72: 182, 201, 206, 211). E.Van Ermen vermeldt bovendien dat Lichtaart door de hertog gesticht werd op een kerkelijk domein (E.Van Ermen, 1987: 53). Volgens K.A.H.W.Leenders echter was Werbeek (= het huidige Retie) slechts een kerkelijke hoeve, Schoonbroek een kerkelijk gehucht en Tongerlo een abdij met toebehoren. Over Lichtaart heeft hij geen informatie, maar hij neemt aan dat het eveneens om een puur agrarisch gehucht gaat.

Over het ontstaan van Geel bestaan volgens W.Steurs twee meningen. Volgens P.D.Kuyl, gevolgd door E.Sneyers en E.Sabbe, verleende Hendrik I omstreeks 1230 aan heer Berthout vrijheden aan zijn dorp Geel. Ook E.Van Ermen (1987: 53) vermoedt dat Geel omstreeks 1230 door een heer werd gesticht op zijn domein. F.Prims stelt echter dat hertog Hendrik I omstreeks 1200 in de parochie van Geel een *ville neuve* zou hebben gecreëerd in de nabijheid van een reeds bestaand dorp dat aan Berthout toebehoorde (W.Steurs, 1971-72: 163). De vraag is echter of de plaats ooit meer dan een puur agrarische nederzetting is geweest.

Mol kreeg volgens W.Steurs de titel van vrijheid in de verzamelingen gewoonterecht in de nieuwe tijd. F.Prims schrijft de stichting van deze vrijheid toe aan hertog Hendrik I (1190-1235) (W.Steurs, 1971-

72: 187). Volgens Leenders is dit echter een moderne toewijzing, waarvoor er volstrekt onvoldoende bewijs is.

W.Steurs vernoemt Wortel, Meer en Merksplas als vrijheden, gesticht in 1245 (W.Steurs, 1971-72: 186, 211). Volgens E.Van Ermen werd ook Rijkevorsel in datzelfde jaar gesticht door de hertog, op een kerkelijk domein (E.Van Ermen, 1987: 53). Wortel, Meer en Rijkevorsel waren echter slechts kerkelijke hoeven; Merksplas was wel een dorp, maar had een volledig agrarisch karakter, aldus K.A.H.W.Leenders.

Eersel, Oerle en Lommel verkregen volgens W.Steurs vóór 1250 bepaalde vrijheden. Eersel en Oerle namen deel aan de stedenalliances van 1355 en 1372 en kregen in de 14de en 15de eeuw gewoonlijk de titel van vrijheid. In het geval van Oerle gaat het waarschijnlijk om een *ville neuve* (Zand Oerle), gesticht in de nabijheid van een eerder bestaand dorp (Kerk Oerle) (W.Steurs, 1971-72: 164, 190-191). Dit alles is echter onvoldoende als bewijs dat het om ‘echte’ vrijheden uit de 13de eeuw zou gaan.

Lommel kreeg volgens W.Steurs slechts een minimaal aantal vrijheden: de boeren van Sint-Truiden kwamen er zich vestigen wegens het gunstiger fiscale regime. Ondanks de lacunes in de documenten, meent W.Steurs de hypothese naar voor te kunnen schuiven dat deze *novum oppidum* werd gesticht om de procureur van Mol, die bezittingen had in Lommel, te controleren. Daarnaast diende de vrijheid ook om de grenzen van het hertogdom te beschermen tegen een invasie vanuit het graafschap Looz en later vanuit het land van Luik. Op economisch vlak schijnt de plaats voornamelijk een centrum van agrarische en dierlijke produktie te zijn gebleven, aangezien het charter van 1422 vooral bepalingen vermeldt met betrekking tot het gebruik van de gemene gronden of grondtransacties (W.Steurs 1993: 328-330).

Volgens de traditionele opvattingen werd Steenbergen pas een stad en vrijheid omstreeks 1340. W.Steurs stelt echter, op basis van een charter van 1267, dat deze plaats op zijn minst juridisch reeds een stad was in het derde kwart van de 13de eeuw (W.Steurs, 1971-72: 202). K.A.H.W.Leenders ontkracht dit: volgens hem interpreteert Steurs het moerneedersrecht uit Vlaanderen als blijk van stad-zijn (voor 1272). In 1309 sprak men volgens Steurs in Steenbergen nog van dorp en geburen en niet van stad en poorters. In feite werd Steenbergen pas in 1331 stad met markt²⁵. Het was een stad van de heren van Breda en Bergen op Zoom samen.

---

²⁵ K.A.H.W.Leenders verwijst naar Delahaye, A., ‘Heerlijkheid en stad’, in: Steenbergen in de Middeleeuwen, Steenbergen, 1972, 13-88, speciaal 31-32.

Oosterhout verkreeg volgens W.Steurs privileges in 1272 en droeg nog in de bronnen van de 17de eeuw de titel van vrijheid (W.Steurs, 1971-72: 193). Steurs baseerde zich volgens K.A.H.W.Leenders²⁶ daarvoor echter op een valse oorkonde uit 1272.

De Brabantse hertogen zouden in de 13de eeuw privileges aan de inwoners van Boxtel geschonken hebben. Kalmthout, Essen en Minderhout werden eveneens vrijheden op het einde van de 13de eeuw en Someren verkreeg vrijheden in 1301 (W.Steurs, 1971-72: 161, 165, 178, 187, 202). Kalmthout was volgens K.A.H.W.Leenders echter een zuiver agrarisch dorp; Essen en Minderhout waren zelfs slechts hoeven. Over Boxtel en Someren spreekt K.A.H.W.Leenders niet, maar vermoedelijk waren het eveneens slechts puur agrarische dorpen, gehuchten, of hoeven.

Weelde, Hilvarenbeek, Oirschot en Oss zijn pas in de 14de-15de eeuw in de bronnen terug te vinden, maar werden volgens W.Steurs waarschijnlijk reeds gesticht als *nova oppida* vóór 1304 (W.Steurs, 1971-72: 175, 210; 1993: 332). Weelde en Beek zouden vrijheden hebben verkregen van Jan I (1265-1295) en ook Oss zou reeds van in de 13de eeuw een vrijheid kunnen geweest zijn, gecreëerd om de passagiers op de weg van Grave naar 's-Hertogenbosch te bevoorraden en om de regionale administratie te verzekeren²⁷. In de late middeleeuwen werd Oss hoofdplaats van de meierij van het Maasland. Het Maasland schijnt te zijn samengesteld uit door de hertog beetje bij beetje verzamelde territoria, om de economische as van de lage Maas te kunnen controleren en om de grens met Gelre te bestendigen (W.Steurs, 1971-72: 175 & 210; 1993: 303).

Volgens K.A.H.W.Leenders steunt Steurs zich voor Weelde op een valse bron²⁸. Voor Oirschot als vrijheid vóór 1303 geeft Steurs een moeizame bewijsvoering (Steurs, 1993: 295).

In 1303 verkreeg Waalwijk van Jan II de privileges van Leuven en 's-Hertogenbosch. W.Steurs (1993: 331) vraagt zich echter af of de plaats niet reeds vroeger vrijheden had verkregen. Waalwijk zou dus mogelijk een bepaalde vrijheden hebben genoten, verleend door Hendrik I na 8 februari 1232, volgens het volgens W.Steurs klassieke scenario in een domein dat de hertog gekocht had van de heer van Altena. Volgens deze hypothese zou de hertog 's-Hertogenbosch hebben willen beschermen langs de Hollandse kant en tevens de vruchten hebben willen plukken van de exploitatie van de Maaspolders. In de 14de eeuw had de plaats in ieder geval een uitgesproken ruraal karakter.

²⁶ Leenders verwijst hiervoor naar Dillo M., Van Synghel G.A.M., 'De valse schenkingsoorkonde van Beatrix van Strijen (1199)', in: *Van Blauwe Stoep tot Citadel*, Den Bosch, 1988, 21-33.

²⁷ Volgens de traditionele opvatting werd het dorp Oss pas omgevormd tot een vrijheid in 1399 (W.Steurs, 1971-72: 194).

²⁸ cfr. Van Uytven R., 'Vervalsingen in de Kempen: verdachte privileges voor de Vrijheid Weelde', in: *Taxandria Turnhout* 57, 1985: 119-130.

1.4 Verdere ontwikkelingen tijdens de late dertiende en veertiende eeuw

De hertogelijke politiek die de opname van de Kempen in het hertogdom Brabant voor gevolg had, induceerde volgens W.Steurs, die onderzoek deed in de latere meierij 's-Hertogenbosch, op korte tijd drie belangrijke veranderingen (W.Steurs, 1993: 386-387):

- Ten eerste was er de onderwerping van de regionale adel. Zelfs de meest gerenomeerde families hadden onder druk van de hertogelijke macht enkel de keuze zich aan te passen en te onderwerpen of te vertrekken.
- Een tweede verandering betrof de ontwikkeling van steden en centrale dorpen, in een gebied dat tot dan exclusief ruraal was. Veel van de vrijheden waren nooit meer dan centra van agrarische productie, maar enkele werden kleine marktsteden en zelfs centra van industriële productie, gespecialiseerd in de bewerking van leer, wol en vlas, en vaak gericht op export.
- Ten derde vermeldt W.Steurs de transformatie van het rurale landschap. De steden en vrijheden hebben het terugdringen van het bos, de uitbreiding van graasgronden en de ontwikkeling van een intensieve landbouw versneld. Vanaf omstreeks 1300 was de bodem lokaal gedegradeerd en kregen dorpen af te rekenen met zandverstuivingen.

De afbraak van de traditionele machtsstructuren die met voorgaande gepaard ging had bovendien belangrijke sociale gevolgen. Eén van de voornaamste is dat de relatie tussen de directe producenten en de eigenaars van de grond zich ontwikkelde tot een puur financiële en verzakelijke, onder de vorm van cijnsgoederen en pachtcontracten (F.Theuws, 1989: 200).

Als gevolg van de bevolkingstoename splitste de oude *mansus* in verschillende van elkaar onderscheiden percelen. Door deze verbrokkeling konden de heren van hun horige boeren nog moeilijk de karweien eisen, die vanouds verbonden waren aan het beschikken over een hele *mansus*. Hierdoor werd het mogelijk de karweiplicht op de reserve tegen een jaarlijkse collectieve cijns af te kopen. Op die manier kregen de bewoners van de hertogelijke dorpen een groot deel van het bezit als cijnsgoed in handen. De heer ging voor de bewerking van de gronden van de - sterk ingekrompen - reserve beroep doen op goedkope loonarbeiders. De oude individuele landbouwbedrijven bleven aan de vroegere regeling van betaling verbonden, nl. het betalen van een cijns. Deze cijnsen lagen vast en werden door de inflatie zodanig uitgehold dat ze op de duur nog slechts een symbolisch bedrag voorstelden, dat ver beneden de pachtwaarde lag. Er kwamen verhoudingen van 1:10 en zelfs 1:20 (nabij de stedelijke centra) voor (F.Daelemans, 1987: 25-26; P.J.V.Dekkers, 1995: 32; Ph.Contamine, 1999: 161, 226).

Tijdens de agrarische expansie van de 13de eeuw werden bovendien zoals gezegd door heren en abdijen nieuwe bedrijven opgericht en het bestaande goederenbeheer werd veelal gereorganiseerd.

Vooraf grote abdijen van de premonstratenzer- en cisterciënzerordes hebben intensief gronden aangekocht, geruimd, gerecupereerd en gehergroepeerd, om een meer rationele exploitatie mogelijk te maken. Voor de exploitatie van deze gronden gingen de abdijen en wereldlijke grootgrondbezitters geleidelijkaan over tot het in pacht geven van hun gronden en/of bedrijven. De horige relaties - die zoals eerder aangehaald reeds in de 11de-12de eeuw een afbouw kenden - werden aanvankelijk omgezet in erfpacht, waarbij een domein door de heer of abdi voor het leven werd afgestaan tegen een bepaalde rente. Uit deze erfpacht ontstond de tijdpacht voor langere perioden (10, 20, 40 jaar), in de 13de eeuw verkort tot de klassiek geworden tijdpacht van 4, 6, 8 of 3, 6, 9 jaar²⁹ (P.J.V.Dekkers, 1995: 32-33, Ph.Contamine, 1999: 161, 226).

Deze tijdpacht was een uit vrije wil afgesloten contract tussen twee partijen, waarvan de duur en het bedrag door onderlinge onderhandelingen werden bepaald en bij de afloop van het contract konden worden veranderd. Deze eigenaars-producenten-verhouding verschilde fundamenteel van de tot dan bestaande vorm van het uitgeven van gronden, die bestond uit een eenzijdige verlening tegen een onveranderlijk bedrag en in principe voor het leven (F.Daelemans, 1987: 25).

De tijdpacht bracht een nieuw type landbouwer voort, met ondernemersgeest en zin voor risico, die uit de grond wilde halen wat erin zat. De producent kon zijn extra productie nu immers omzetten in winst. De eigenaar, die de grond tegen uitputting wilde beschermen, liet voorzorgsmaatregelen met betrekking tot bemestingsvoorschriften en verplichte braak in het pachtcontract opnemen³⁰ (P.J.V.Dekkers, 1995: 33).

In de loop van de 13de en 14de eeuw gingen de primaire producenten aldus over van sociaal-politieke afhankelijkheid van heren en abdijen, naar meer en meer een economisch bepaalde afhankelijkheidspositie. Hoewel het heffen van tribuut nog niet volledig verdwenen was, werd de politieke pressie met betrekking tot het heffen van dit tribuut, steeds meer vervangen door een economische pressie om surplus te produceren. Deze economische pressie werd versterkt door het binnendringen van een geldeconomie: renten en goederen moesten meestal in geld betaald worden, hetgeen men enkel kon verkrijgen door een surplus op de nieuw opgerichte markten (zie volgend hoofdstuk) te brengen (F.Theuws, 1989: 201, 204-205). Ook de bewoners van het platteland werden voor hun bevoorrading en afzetmogelijkheden dus meer en meer afhankelijk van wat elders gebeurde, terwijl ze voorheen bijna louter produceerden voor 'eigen behoeften' (in lokale gemeenschappen).

---

²⁹ Het systeem van de pacht was in Engeland bekend in de 11de eeuw en werd in Vlaanderen, Normandië en Bourgondië meer en meer toegepast vanaf ongeveer 1200. Rond het midden van de 13de eeuw verscheen het exploitatiesysteem in Henegouwen en in de Parijse regio (Ph.Contamine et al, 1997: 161, 226). Ook in Brabant kende de tijdpacht verspreiding tijdens de 13de eeuw (F.Daelemans, 1987: 25).

³⁰ "Tegenover deze vorm van geldpacht ontstond omstreeks 1200 de deelpacht, waarbij pacht prijs en opbrengst volgens een vaste sleutel werden verdeeld. De deelpacht is over langere tijd nadelig voor de pachter : hoe groter zijn inzet, hoe groter de winst voor de eigenaar. Op korte termijn was ze echter wel voordelig voor de pachter, omdat hij hiermee steeds verzekerd was van een deel van de opbrengst, zodat ze doorgaans werd toegepast als de zaken slecht gingen." (P.J.V.Dekkers, 1995: 33). Uit de literatuur is echter niet op te maken in hoeverre deelpacht in de Kempen belangrijk is geweest.

Vooraf tijdens de 14de eeuw werden door de hertog vele gemene gronden uitgegeven: de hertog stond de gebruiksrechten van niet particuliere gronden af aan de bewoners van één of meer nederzettingen, in ruil voor betaling van een cijns.

In 1331 bijvoorbeeld verkocht hertog Jan III aan de inwoners van Turnhout en Arendonk zijn “gemeenschapsgronden en wilderten (communitates et wastinas) mits een voorlijf van tien pond oude groten en een jaarlijkse en erfelijke cijns van vijf shellingen oude grote.” Om die cijns te recupereren stond de hertog toe dat de inwoners voor dit bedrag gronden uit die wilderten verkochten. Op die manier werden “vele gronden aan de gemeenschap onttrokken en als privaat bezit uitgegeven tegen jaarlijkse cijns.” (J. Van Gorp, 1953: 6).

De grote Brabantse steden waren in de 14de eeuw zo machtig geworden dat de hertog in feite diende te fungeren als de uitvoerder van een beleid dat zogenaamd het ‘Algemeen Belang’ moest dienen, maar dat hem door de steden en dus de belangen van handel en nijverheid werd voorgeschreven. Volgens het Brabants constitutionalisme³¹ diende de hertog te regeren volgens vaste, met het land overeen gekomen richtlijnen die onder de vorm van hertogelijke oorkonden op schrift werden gesteld. Beroemde 14de-eeuwse voorbeelden hiervan zijn het Charter van Kortenberg³² (1312), het Waalse Charter (1314), de confirmatie en aanpassing van het Charter van Kortenberg en de Blijde Inkomst van Johanna en Wenceslas (1356), waarin telkens onder stedelijke impuls het ‘Algemeen Belang’ centraal werd gesteld. Al deze beperkingen van het hertogelijk gezag leidden uiteraard tot hevige conflicten met de vorst, waardoor vele constituties gedurende kortere of langere tijd niet werden toegepast. “De hertogen streefden er met alle mogelijke middelen naar de grote macht van de steden te neutraliseren en de praktische toepassing van de leer van de volkssoevereniteit onmogelijk te maken.” (P. Avonds, 1982: 476-477).

1.5 Twee visies op de Kempische dertiende-eeuwse geschiedenis

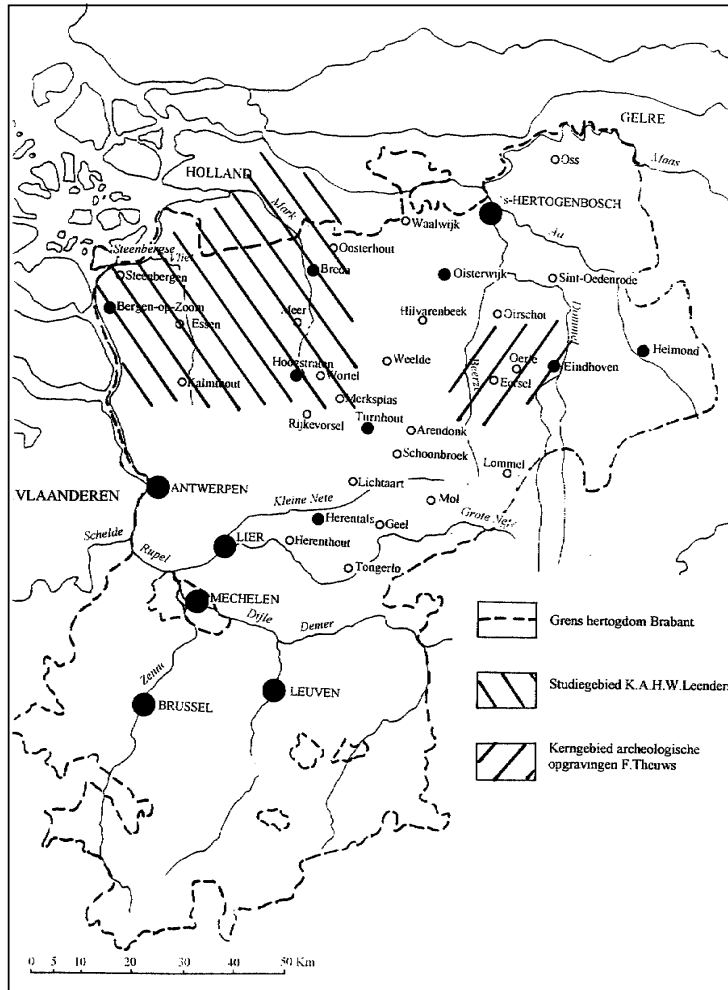
In verband met de 13de-eeuwse opname van het grootste deel van de Kempen in het hertogdom Brabant en de ermee samenhangende hiervoor beschreven evoluties kunnen uit de historisch-geografische literatuur twee visies gedestilleerd worden. Enerzijds is er de visie van F. Theuws, die de belangstelling van de Brabantse hertogen voor de Kempen verklaart vanuit de behoefte die de

---

³¹ Het hertogdom Brabant was samen met Engeland een van de weinige landen waar reeds in de Middeleeuwen de verhoudingen tussen vorst en onderdanen in een soort van geschreven constitutie was geregeld. In Engeland bestaat de *Magna Carta* van 1215, waarna nog een reeks documenten volgden. In Brabant gebeurde dit vanaf de reeks met de ‘testamenten’ van de hertogen Hendrik II (1248) en Hendrik III (1261), maar de belangrijkste constituties dateren van de 14de eeuw (R. Van Uytven, 1976: 93).

³² In het Charter van Kortenberg werd de representativiteit van de zogenaamde zeven ‘goede steden’ (Leuven, Brussel, Antwerpen, ‘s-Hertogenbosch, Tienen, Nijvel, Zoutleeuw) officieel erkend en werd er voorzien dat alleen deze steden hun stand zouden vertegenwoordigen in de Raad van Kortenberg. Dit was een soort raad van toezicht of hogere rechtbank, samengesteld uit afgevaardigden van de onderdanen, die de naleving van het charter moest controleren (R. Van Uytven, 1976, p.93; P. Avonds, 1982, p.478).

Brabantse steden hadden aan wol voor hun textielindustrie. Daartegenover staat de visie van K.A.H.W.Leenders, die F.Theuws radicaal tegenspreekt. Uit interpretatie van het werk van K.A.H.W.Leenders volgt dat de Brabantse hertogen slechts geïnteresseerd waren in het vergroten van hun territorium en het incorporeren van een gebied dat hen door de reeds aan gang zijnde dynamiek inkomsten uit heffingen kon opleveren.

Figuur III-4: De studiegebieden van K.A.H.W. Leenders en F. Theuws

Hierbij moet men zich wel bewust zijn van het feit dat het verschil in visie tussen de F. Theuws en K. Leenders op de opname van de Kempen in het hertogdom Brabant allicht voor een niet onbelangrijk deel te wijten is aan het verschillende studiegebied dat ze onderzochten (zie figuur III-4): F. Theuws doet uitspraken over het ganse Maas-Schelde-Demergebied, maar deze steunen voornamelijk op archeologische opgravingen in het zuiden van de latere meierij 's-Hertogenbosch, daar waar K.A.H.W. Leenders' studiegebied enkel uit het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied bestaat. Dit deel kende mogelijk een gedeeltelijk afwijkende ontwikkeling door de eerder perifere

ligging t.o.v. de rest van de Kempen, de aanwezigheid van veengronden en de nabijheid van de Maas. Bovendien bleven in dit gebied de lokale en regionale heren (van Breda, Bergen-op-Zoom, Hoogstraten, Brecht, enz.) domineren.

1.5.1 De visie van F.Theuws: opname van de Kempen in het hertogdom Brabant ten behoeve van de textielnijverheid in de grote Brabantse steden

Tijdens de 13de eeuw werd het grootste deel van het Maas-Demer-Schelde-gebied opgenomen in het hertogdom Brabant. De belangstelling van de hertogen van Brabant voor de agrarisch niet erg aantrekkelijke Kempen, is volgens F.Theuws te verklaren vanuit de economische ontwikkeling in het centrum van het hertogdom. In steden als Leuven, Brussel en Mechelen kwam in de loop van de 13de eeuw in snel tempo een textielindustrie tot ontwikkeling. De hertogen van Brabant zagen in deze steden een mogelijk belangrijke bondgenoot in hun strijd tegen de oude adel, zodat de hertogelijke territoriale politiek, die o.a. de Kempen behelsde, er onder meer op gericht was de belangen van de steden te dienen.

Om de Brabantse steden niet langer afhankelijk te laten zijn van de Engelse en Vlaamse wol - Brabant lag geregeld in de clinch met Vlaanderen - wilde de hertog de productie in eigen land brengen : door de incorporatie van de Kempen kon gezorgd worden voor een constante toevoer van wol naar de textielsector in de Brabantse steden. De uitgestrekte Kempische heidevelden waren immers bij uitstek geschikt om grote schaapskudden te laten grazen en dus om als grondstoffenterritorium voor de industrie in het centrum van het hertogdom te fungeren. De bemoeienissen van de 13de-eeuwse Brabantse hertogen in dit gebied gebeurden volgens F.Theuws dus voor een belangrijk deel vanuit koloniaal perspectief (F.Theuws, 1989: 194-195; P.J.V.Dekkers, 1995: 29-30). De auteur zelf verwoordt het aldus :

“We zien hier dus de politieke elite van een ‘vroege staat’ haar macht aanwenden ten behoeve van één van de economisch sterkste groepen in de samenleving. De vroege staat en de politieke elite mag dus ook de steun van die groep verwachten. Het is deze symbiotische relatie die het succes van de opkomende staat garandeert. De Kempen vormt vanaf 1203 een intern perifeer gebied binnen de Brabantse staat en centrum-periferie-relaties kenmerken de processen die na 1203 in de Kempen op gang komen.” (F.Theuws, 1989: 194-195).

Deze periferisering had gevolgen voor zowel de infrastructuur als voor de sociale verhoudingen in de Kempen: het geïncorporeerde gebied moest geschikt gemaakt worden voor haar nieuwe rol als grondstoffenleverancier voor het centrum.

De infrastructuur: een dendritisch nederzettingssysteem

De oude structuur van de Kempen als wingewest was enkel gericht op enerzijds de afvoer van renten en cijzen naar de regionale en interregionale elite en naar de consumptiecentra van de kerkelijke eigenaren in het zuiden én anderzijds op de verbindingslijnen van de lokale en regionale machthebbers. De infrastructuur moest dus aangepast worden aan de nieuwe rol van het gebied (F.Theuws, 1989: 195).

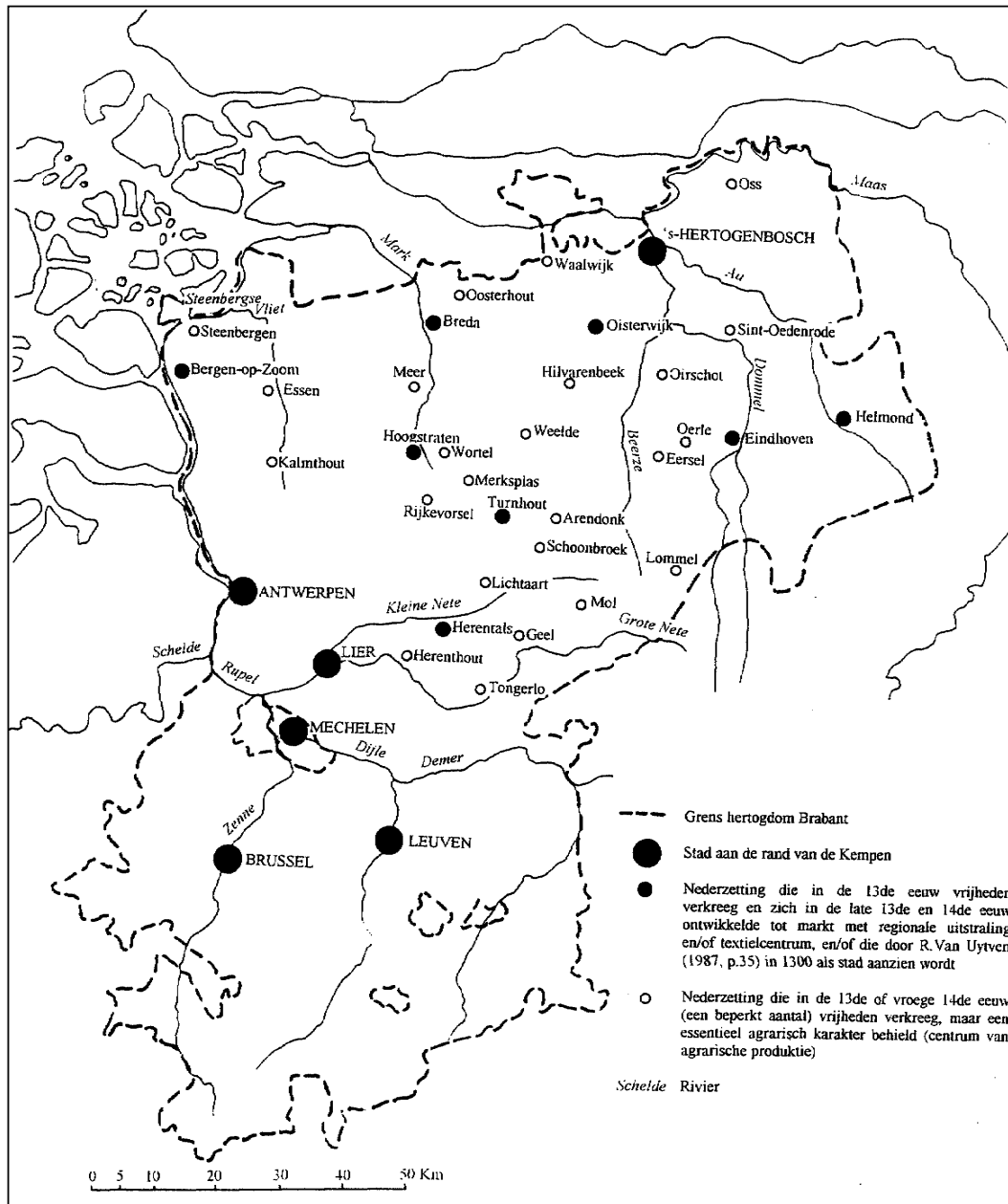
Eén van de eerste duidelijke maatregelen van de hertogen om de infrastructuur van de Kempen aan te passen en hun machtspositie te verstevigen was het creëren van een nieuwe categorie nederzettingen, de vrijheden, *villes-neuves* of *nova oppida*: door het toekennen van stedelijke vrijheden aan bepaalde nederzettingen bevorderde de hertog de totstandkoming van juridische centra annex marktplaatsen. Op deze manier beschikte de landsheer over machtsmiddelen om zijn leenmannen ontzag in te boezemen. Zoals hiervoor reeds uitvoerig uiteen gezet was 's-Hertogenbosch de eerste plaats die de hertog van privileges voorzag, dit in 1185 (R.Van Uytven, 1982: 245; P.Avonds, 1982: 457; A.J.A.Bijsterveld, 1989: 29; W.Steurs, 1992: 190-194; P.J.V.Dekkers, 1995: 30-31). Tijdens de 13de eeuw volgde de stichting van de marktplaatsen Herentals (1209), Oisterwijk, Arendonk, Turnhout, Hoogstraten (omstreeks 1213), Breda (vrijheden verleend door de heer van Breda), Sint-Oedenrode (1232), Eindhoven (1232) en Helmond (vóór 1241), waardoor de Kempen ontsloten werden. In de loop van de 13de en de 14de eeuw ontvingen nog meer nederzettingen bepaalde vrijheden (Tongerlo, Geel, Wortel, Waalwijk, Oerle, Eersel, Someren, enzovoort), maar deze bleven centra van agrarische productie (zie figuur III-5).

Het resultaat van dit alles was een fijn vertakte infrastructuur met grote marktcentra aan de rand van het gebied (Antwerpen en 's-Hertogenbosch), kleinere marktcentra daaronder en aan de basis een groot aantal lokale nederzettingen, die onder de zeggenschap van de hertog vielen en zo een hertogelijk economisch netwerk vormden. De particuliere nederzettingen daartussenin (de 'allodia') hadden geen andere mogelijkheid dan zich aan dit systeem te onderwerpen. (Van Ermen, 1987: 53; A.J.A.Bijsterveld, 1989: 29; P.J.V.Dekkers, 1995: 30-31).

Dit geheel van marktcentra was volgens F.Theuws een dendritisch nederzettingssysteem, gericht op de afvoer van wol naar de grote steden in het hertogdom:

“In een dendritisch systeem is dus de vraag naar een bepaald goed uit de regio essentieel, de *peasants* blijven grotendeels buiten het netwerk en delen niet mee in de 'winst'. Belangrijk in een dendritisch systeem, met haar verticale organisatie, is dat de afstand tot de primaire centra een rol gaat spelen bij het ontstaan van verschillen in welstand en sociaal-politieke status. Zij die dicht bij Antwerpen of 's-Hertogenbosch wonen kunnen in het voordeel zijn. (F.Theuws 1989: 197).

Volgens F.Theuws werd het voordeel van de nabijheid tot de stedelijke centra aan de rand gedeeltelijk teniet gedaan “doordat de aanbodsector in eerste instantie over grotere gebieden centraal wordt georganiseerd.” In de 14de eeuw zou de afstand wel een factor van belang zijn geworden, aldus F.Theuws (1989: 197). Het is echter niet duidelijk wat de auteur met deze opmerkingen bedoelt.

Figuur III-5: De vrijheden in het noorden van het hertogdom Brabant in de 13de-vroeg 14de eeuw

De specifieke kenmerken van een dergelijk marktsysteem, die beschreven worden door C.A.Smith (1975, *passim*) zijn volgens F.Theuws (1989: 197) op dat moment in de Kempen aanwezig. Ten eerste lijken de economische netwerken gericht op twee centrale plaatsen aan de rand: Antwerpen en ‘s-

Hertogenbosch. Ten tweede stelt F.Theuws dat de zich ontwikkelende markteconomie vooral werd beïnvloed door economische belangen van buitenaf, waardoor binnen de regio een gemonopoliseerd aanbod van wol ontstond: op lokaal vlak was er waarschijnlijk nauwelijks sprake van concurrentie. In een dendritisch systeem is de vraag naar een bepaald goed, in dit geval wol, uit de regio essentieel. De lokale boeren blijven grotendeels buiten het netwerk en delen niet mee in de “winst”. Ten derde is een dendritisch netwerk bijna altijd een van buitenaf opgedrongen geheel. Ook hiervoor vindt F.Theuws aanwijzingen dat dit voor de Kempen het geval zou geweest zijn. In de buurt van Eindhoven waren de boeren bv. verplicht hun goederen op de Eindhovense markt aan te bieden. Antwerpen blijkt in de vroege 13de eeuw reeds als primair marktcentrum gefungeerd te hebben: “er worden goederen naartoe gebracht die vervolgens naar Brussel, Leuven en Vilvoorde worden afgevoerd” (F.Theuws, 1989: 197).

Op de invulling van dit dendritisch net gaat F.Theuws niet in. De grote centra aan de rand van het gebied waren Antwerpen en 's-Hertogenbosch, maar welke marktcentra op het tussenliggende niveau zouden gelegen hebben - en dus fungeerden als verzamel- en exportplaatsen voor de wol - is niet meteen duidelijk. Maakten alle nieuwe vrijheden er deel van uit, of enkel de belangrijkste? In de late 13de en vooral tijdens de 14de eeuw kenden de vrijheden in ieder geval niet allemaal een gelijkaardige economische ontwikkeling. Sommige ontwikkelden zich tot markten met regionale uitstraling en zelfs tot textielcentrum, terwijl andere vrijheden een essentieel agrarisch karakter behielden en kunnen beschouwd worden als centra van agrarische productie. F.Theuws laat uitschijnen dat alle *nova oppida* opgericht werden om de wol naar de textielsteden in Brabant af te voeren, zonder over niveauverschillen te spreken. Theoretisch is het echter mogelijk op basis van de economische ontwikkeling van de late 13de en de 14de eeuw een dendritisch net te tekenen, met Oisterwijk, Eindhoven, Helmond en eventueel Breda (geen hertogelijke vrijheid) als regionale centra gericht op 's-Hertogenbosch, en Herentals, Turnhout, Hoogstraten en eventueel Bergen-op-Zoom (geen hertogelijke vrijheid) als regionale centra gericht op Antwerpen. De overige plaatsen met hertogelijke vrijheden zouden dan de wol verzameld hebben vanuit het naburige platteland en geëxporteerd hebben naar het dichtbij gelegen regionale centrum. Of er ook werkelijk een dendritisch systeem op die manier gefunctioneerd heeft is echter twijfelachtig (zie verder).

Nieuwe sociale verhoudingen: economische dwang vervangt politieke dwang

De nieuwe marktplaatsen stonden de hertog volgens F.Theuws zowel direct als indirect bij in zijn poging zijn machtspositie te versterken door de macht van de lokale adel en de oude abdijen in te perken. In de eerste plaats dienden de *nova oppida* een militair-strategisch doel als tegenwicht tegen de lokale adel. Op een indirecte manier verzekerde de hertog zich van de steun van de grote Brabantse textielsteden, waardoor eveneens de macht van de lokale adel werd aangetast.

Om enige kans op slagen te hebben moesten deze infrastructurele maatregelen echter wel gevoed worden door de economische ontwikkeling, met als voornaamste kenmerk de ontwikkeling van een marktsysteem, waarbij nogmaals het afbreken van de machtsposities van abdijen en lokale adel essentieel was (P.J.V.Dekkers, 1995: 31). Binnen de tribulaire samenlevingsstructuur was het immers onmogelijk een surplusproductie van wol voor export naar de Brabantse steden te bekomen. Met de inlijving in het hertogdom Brabant onderging niet enkel de infrastructuur wijzingen, maar ook de sociaal-politieke structuur en de productieverhoudingen, waardoor de Kempen geschikt werd voor de nieuwe rol die het gebied werd opgedrongen. Hierbij was het vervangen van lokale machtsposities van abdijen en plaatselijke heren, die hoofdzakelijk consumptief aanwezig waren, door supra-lokale structuren belangrijk (F.Theuws, 1989: 197). Op die manier was het mogelijk het consumptief gebruik van de extra productie te vervangen door een productief gebruik van surplusproductie en dus volgens de classificatie van E.Wolf de overgang te realiseren van een *peasant economy* naar een (beperkte) markteconomie, aldus F.Theuws.

Hiervoor zou de hertog handig gebruik hebben gemaakt van de nieuwe Kempische abdijen van de premonstratenzer orde: Tongerlo (gesticht ca.1130), Postel (een priorij van Floreffe; ca.1140) en Averbode (ca.1135) (enkel deze laatste viel niet onder de voogdij van de hertog). In 1305 verwierf de hertog bovendien de voogdij over de abdij van Berne. Bij vele schenkingen aan deze kloosters kan men de directe inmenging van de hertog duidelijk zien en in andere gevallen kan men de hertogelijke druk op de achtergrond vermoeden. Via zijn functie als voogd kon de hertog rechtstreeks invloed uitoefenen op de goederen van de abdijen, die verspreid lagen over heel de Kempen. Eén ‘vluchtweg’ voor de lokale aanzienlijken die hun bezittingen op deze manier verloren bestond erin naar ‘s-Hertogenbosch te verhuizen, waar ze als Bossche poorters invloed konden verwerven op het omliggende platteland. Een andere mogelijkheid was leenman te worden van de hertog, of ambtenaar (meier of schout) van de hertog op een van diens domeinen (F.Theuws, 1989: 197; P.J.V.Dekkers, 1995: 32).

In de loop van de 13de eeuw werd ook het juridisch gezag van de kleine machthebbers afgebouwd en ontstond er geleidelijk een hertogelijk juridisch-administratief systeem (schepenbanken, rentmeesters, schouten) (F.Theuws, 1989: 200). Brabant was in de late middeleeuwen een vrij sterk verstedelijkt gebied en deze steden waren voor wat betreft hun arbeidskrachten, voedsel- en grondstoffenvoorziening, enz. in de eerste plaats aangewezen op het hen omringende platteland. Dit kon slechts goed functioneren als er een vlot werkend rechtsbestel aanwezig was en als de openbare orde werd gegarandeerd. Er was dus een beter uitgebouwd, meer gespecialiseerd en gecentraliseerd ambtenarenapparaat nodig dan in een louter rurale samenleving. Het is dan ook geen toeval dat er zich op het einde van de 13de en in de 14de eeuw, een periode waarin het stedelijk leven verder werd

uitgebouwd en verdiept, belangrijke veranderingen voordeden op juridisch-institutioneel vlak (P.Avonds, 1982: 476).

Deze meer gecentraliseerde organisatie was nog geen garantie voor structurele veranderingen. Door de afbraak van de traditionele machtsstructuren kwamen echter de productiemiddelen, in de eerste plaats de grond, in handen van de primaire producenten. Dit is volgens F.Theuws (1989: 200) de essentiële verandering die op gang kwam in de 13de eeuw: de relatie tussen de producent en de eigenaar van de grond ontwikkelde zich tot een puur financiële en verzakelijke, onder de vorm van cijnsgoederen en pachtcontracten (F.Theuws, 1989: 200).

Tijdens de agrarische expansie van de 13de eeuw werden door de heren en abdijen tevens nieuwe bedrijven opgericht en het bestaande goederenbeheer werd veelal gereorganiseerd. Vooral grote abdijen hebben intensief gronden aangekocht, geruild, gerecupereerd en gehergroepeerd, om meer rationele exploitatie mogelijk te maken. Voor de exploitatie van zowel de pas ontgonnen grond als de oude domeinen gingen de abdijen en de wereldlijke grootgrondbezitters geleidelijkaan over tot het in pacht geven van hun gronden en/of bedrijven.

Ondanks deze financiële verplichtingen die op de grond bleven rusten (cijns en pacht), werden de directe producenten bijna eigenaar van de grond, zodat het voor hen interessant werd de productie op te drijven. De aldus bekomen surplusproductie kon bovendien - in tegenstelling tot vroeger - onafhankelijk van een heer op de nieuw gecreëerde markten afgezet worden. Vooral in de 14de eeuw kregen verscheidene Kempische plaatsen marktpriileges: Geel, Turnhout (in 1338 en weekmarkt en in 1363 twee jaarmarkten), Hoogstraten (14de eeuw), Herentals (1364), Mol (1365) (J.Van Gorp 1953: 14; R.Knaepen 1994: 293 e.v.). De belangrijkste *nova oppida* waren echter reeds van bij hun oprichting marktplaatsen, waarbij dit recht later in een charter is vastgelegd.

Tijdens de 13de eeuw zijn de Kempen dus overgegaan van een samenleving met een tributaire productiewijze naar een beperkte markteconomie, waarin het heffen van tribuut nog niet geheel verdwenen was, aldus F.Theuws (1989: 201). Op welke manier de wolproductie en distributie precies georganiseerd waren en hoe economische dwang de politieke dwang verving wordt uit F.Theuws' werk echter niet duidelijk (zie verder).

Verdere integratie tijdens de veertiende eeuw

De 14de eeuw vormde volgens F.Theuws een nieuwe beslissende fase: de territoriale integratie was grotendeels voltooid en de economie van de Kempen versmolt met die van het hertogdom. De greep van de hertog hierop werd echter steeds kleiner, doordat de belangengemeenschap met de steden verschaalde: de hertog had zijn macht ten opzichte van de adel gevestigd en de steden waren wegens de invoer van kwalitatief betere Engelse wol niet meer afhankelijk van grondstoffen uit de Kempen.

Op het laagste niveau speelde de hertog nog wel een belangrijke rol, door de uitgifte van gemene gronden. Het ontstaan van marktafhankelijkheid vormde de *finishing touch* in de integratie van de Kempen in het hertogdom Brabant, aldus F.Theuws (1989).

De macht van de steden

De hertog voerde in de 13de eeuw dus aanvankelijk een actieve kolonisatiepolitiek in de Kempen. Tijdens de tweede helft van de 13de en de vroege 14de eeuw zien we volgens F.Theuws een verdere uitwerking van de op gang gebrachte processen. Tijdens deze periode was er echter wel een verminderde greep van de hertog op het gebied, enerzijds doordat zijn verhouding met de Brabantse steden bekoelde en anderzijds door de snel groeiende toevoer van kwalitatief betere Engelse wol. De hertog had immers de Kempen dienstbaar willen maken aan de Brabantse steden in ruil voor steun in zijn strijd tegen de oude adel (F.Theuws, 1989: 195; P.J.V.Dekkers, 1995: 32).

De steden konden in deze periode een zeer grote macht opbouwen, die, eens de vorst stevig in het zadel zat, wat hem betrof te ver ging. De macht van de steden was echter reeds zo groot dat hij gedwongen werd representatieve organen zoals de Raad van Kortenbergh te dulden en er rekening mee te houden.

De landbouweconomie: uitgifte van gemene gronden

Een ander voorbeeld van de voltooiing en verdieping van de integratie in het hertogdom Brabant is volgens F.Theuws de uitgifte van gemene gronden door de hertog van Brabant, vooral tijdens de 14de eeuw: de hertog stond de gebruiksrechten van niet particuliere gronden af aan de bewoners van één of meer nederzettingen. Tijdens de agrarische groei van de voorgaande eeuw waren te veel marginale gronden in gebruik genomen ten koste van de heide en deze gronden raakten snel uitgeput³³. De schapenboeren zouden daar niet gelukkig mee geweest zijn, aangezien die heide voor hen noodzakelijk was om hun vee te weiden. Daarom probeerden ze van de hertog het vruchtgebruik ervan in handen te krijgen, tegen betaling van een cijns. Daarbij werd meestal één en ander geregeld omtrent het gebruik van deze gronden. Zo mocht men niet meer zonder toestemming van de hertog tot ontginning overgaan, een maatregel die volgens F.Theuws eveneens vooral de conservering van de tot dan overgebleven heidevelden tot doel had. Deze heidevelden waren immers economisch belangrijk geworden voor de schapenteelt en de textielindustrie (F.Theuws, 1989: 204; P.J.V.Dekkers, 1995: 32-33).

Het uitgeven van gemene gronden door de hertog betekende een direct ingrijpen op het laagste niveau van de samenleving, nl. het systeem van levensonderhoud, en was dus een uitdrukking van de hertogelijke macht tot op het onderste niveau. F.Theuws schrijft hierover:

---

³³ Vanaf 1240 werden vele heidegronden ontgonnen wegens de sterk stijgende graanprijzen (F.Daelmans, 1987: 17).

“In die zin zou men dus de uitgifte van gemene gronden kunnen beschouwen als een afronding van het sociaal-politieke integratieproces: de positie van de hertog als opperste machthebber in de Kempen ligt vast.” (F.Theuws, 1989: 204)

Het was bovendien de erkenning van hogerhand van de zeggenschap van de dorpingen over een belangrijk onderdeel van de productiemiddelen, namelijk de grond (F.Theuws, 1989: 204).

Het ontstaan van marktafhankelijkheid

Zoals gezegd werd de politieke pressie met betrekking tot het heffen van tribuut, steeds meer vervangen door een economische pressie om surplus te produceren. Deze economische pressie werd nog versterkt door het binnendringen van een geldeconomie: renten en goederen moesten meestal met geld betaald worden, hetgeen men enkel kon verkrijgen door een surplus op de markt te brengen (F.Theuws, 1989: 205). De diverse steden, waarvan het aantal sinds het begin van de 13de eeuw aanzienlijk was gestegen, namen volgens F.Theuws stilaan onderling concurrerende posities in en bestreden elkaar om het bezit van een eigen marktterritorium³⁴, zodat we niet meer van een echt dendritisch stedenet kunnen spreken (F.Theuws, 1989: 204). Met andere woorden: in de 14de eeuw ontwikkelde het beperkte dendritische marktsysteem zich volgens F.Theuws verder tot een volledig marktsysteem, mede door de opkomst van de textielindustrie in de Kempen zelf (zie volgend hoofdstuk) (F.Theuws, 1989: 204-205).

1.5.2 De tweede visie, op basis van K.A.H.W.Leenders: de lokroep van inkomsten uit heffingen

K.A.H.W.Leenders, die een uitvoerige studie maakte over de ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied (ongeveer het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad) van 400 tot 1350, gelooft niet in het verklaringsmodel voor de opname van de Kempen in het hertogdom Brabant dat F.Theuws naar voor schuift. Zijn argumenten zijn in een drietal thema's samen te vatten: (1) het belang van de schapenteelt, (2) de opname en integratie van het studiegebied in resp. Brabant en Holland en (3) de uitgifte van gemene gronden door de hertog en grote landheren.

(1) Het belang van de schapenteelt

K.A.H.W.Leenders stelt vast dat in de bronnen met betrekking tot zijn studiegebied tot en met 1330 amper melding wordt gemaakt van de aanwezigheid van schapen op het platteland (K.A.H.W.Leenders, 1996: 397, 454). Bij rooftochten op de gemene weide van Geertruidenberg werden alleen runderen en paarden buitgemaakt en bij regelingen rond het weiden van vee was

---

³⁴ Dit schijnt min of meer in tegenspraak met het feit dat in de 14de eeuw vele Kempische plaatsen marktprivileges kregen, waaraan meestal verbonden was dat de boeren van de omliggende regio hun producten

eveneens slechts sprake van varkens, runderen en paarden. Door de degradatie van de bosachtige omgeving tot een heideachtige wildert veranderden de graasgronden echter geheel van karakter, waardoor waarschijnlijk ook het gebruik zal veranderd zijn. Varkens konden zich op deze heiden niet meer voeden en K.A.H.W.Leenders veronderstelt dat in de veestapel een verschuiving merkbaar was van de nadruk naar schapen. Een eerste vermelding van lammertiend vond K.A.H.W.Leenders bij Bruul in Oostmalle, een gebied op de zuidgrens van zijn studiegebied. Pas rond 1350 werd in zijn studiegebied, op de Kalmthoutse heide, een probleem met een kudde van 200 schapen vermeld.

Met het verdwijnen van de bossen ging men over van het *Waldviehbaurntum*³⁵ naar het *Heideviehbaurntum*³⁶, waardoor er in de stallen in plaats van bosstrooisel nu heidemaaisel terecht kwam. Dit materiaal belandde samen met de mest op de akkers, waardoor volgens K.A.H.W.Leenders de akkerbouw aanzienlijk zou zijn toegenomen en ook de beekdalen in gebruik zouden zijn genomen voor beweiding en hooiwinning. Deze veronderstelde intensievere landbouw ziet K.A.H.W.Leenders mogelijk ook tot uiting komen in de opkomst van kleine door het water aangedreven graanmolens aan de beken.

Pas vanaf 1320 is er in de bronnen van zijn studiegebied sprake van wol en wolnijverheid op het platteland en in de steden en K.A.H.W.Leenders is van mening dat het belang ervan niet mag overtrokken worden.

“In 1321 verbood de heer van Breda de lakenproductie in zijn land buiten de stad Breda, een privilege dat in 1331 nog eens bevestigd werd.” Het stedelijk monopolie kon in de 15de eeuw echter niet gehandhaafd worden en in de eerste helft van de 15de eeuw maakte de Bredase lakennijverheid een neergang door (K.A.H.W.Leenders, 1996: 453). K.A.H.W.Leenders vermeldt ook nog dat in Hoogstraten in 1339 een wolambacht werd opgericht, maar de grote vraag die hij zich stelt is “waar kwam die wol vandaan?” In 1337 verkregen onder andere de inwoners van Bergen-op-Zoom van de

---

eerst op deze markt moesten afzetten. In hoeverre echter bij de afbakening van de exclusiviteitsregio's concurrentie tussen de verschillende marktcentra speelde is niet duidelijk.

³⁵ Vervloet (1984: 30) definieert het *Waldviehbaurntum* als “een vorm van agrarisch grondgebruik die in hoge mate steunt op hetgeen het bos in de naaste omgeving van een nederzetting aan het vee te bieden had. Het belangrijkste bedrijfsdoel was het houden van runderen en vooral varkens waarbij het verzamelen van mest maar van geringe betekenis was.” Het akkerareaal rond de nederzetting zou slechts een geringe oppervlakte hebben gekend en het nederzettingspatroon zou bestaan hebben uit verspreid liggende boerderijen en de bijhorende aangrenzende huiskampen met een permanent karakter. De term *Waldviehbaurntum* stamt uit de Duitse historische geografie en zou bv. slaan op de Drentse zandgronden tussen de 6de en 9de eeuw. M.J.W.M.Bongers en E.V.T.Van Vilsteren (1986: 76-80) trekken voorgaande echter in twijfel: “Op geen enkele wijze blijkt het *Waldviehbaurntum* op de twee bekeken aspecten, nl. de nadruk op veeteelt en beweiding in het bos en het nederzettingspatroon van verspreid liggende boerderijen met aangrenzende huiskampen, voldoende gesteund te worden door archeologische gegevens. Dat in het verleden akkerbouw en veeteelt werden bedreven is duidelijk. Waar de accenten lagen is vaak moeilijk vast te stellen en bovendien in de tijd aan veranderingen onderhevig in relatie met diverse maatschappelijke, economische en landschappelijke factoren.” De auteurs concluderen dat het *Waldviehbaurntum* een “wildwestverhaal” is, en niet kan gezien worden als de voorloper van het *Heideviehbaurntum*, hetgeen vaak gebeurt.

³⁶ M.J.W.M.Bongers & E.V.T.Van Vilsteren (1986: 76) duiden het *Heideviehbaurntum* aan als “het bekende laat-middeleeuwse agrarische systeem met grote schaapskudden op uitgebreide velden.”

Engelse koning de toestemming om in Engeland wol te kopen en Steenberghe, dat in de jaren 1260 ontstond onder impuls van de turf- en zoutwinning, nam al in 1273 met schepen aan de wolhandel op Engeland deel. Het is dus goed mogelijk dat de wolnijverheid gebaseerd was op importwol. Het belang van de wol- en lakenhandel in dit gebied is overigens moeilijk in te schatten. “Binnen de hele lakennijverheid van de Zuidelijke Nederlanden lijkt ze in ieder geval niet van groot belang geweest te zijn.” (K.A.H.W.Leenders, 1996: 454).

Dit alles maakt het volgens K.A.H.W.Leenders weinig waarschijnlijk dat de hertogelijke expansie van de 13de eeuw in dit gebied verband zou houden met een toename van de schapenhouderij ten behoeve van de stedelijke textielnijverheid in het centrum van het hertogdom. Hij stelt dat in dat geval een eeuw later toch wel wat meer van schapen en de verwerking van inlandse wol zou moeten te merken zijn. Rond 1350 hielden de boeren waarschijnlijk gewoonlijk wel schapen, maar dit zou vooral voor de eigen mestvoorziening geweest zijn en niet zozeer voor de verkoop van wol in de steden (K.A.H.W.Leenders, 1996: 454).

(2) De opname en integratie in Brabant en Holland

Het studiegebied dat K.A.H.W.Leenders behandelt werd in de loop van de 12de en 13de eeuw opgedeeld tussen de graaf van Holland en de hertog van Brabant. Volgens K.A.H.W.Leenders werden graaf en hertog mogelijk “aangetrokken door een kolonisatiegebied met potentiële onderdanen of gestuwd door een onderlinge concurrentie om een groter machtsgebied te verkrijgen...” (K.A.H.W.Leenders, 1996: 407). Beiden vormden een interne bestuurlijke structuur om hun grondgebied duidelijk te markeren en richtten *nova oppida* op als administratieve steunpunten in de nieuw verworven gebieden (K.A.H.W.Leenders, 1996: 406).

In Leenders’ studiegebied kregen in het begin van de 13de eeuw zowel plaatsen in het hertogdom Brabant als in het Land van Breda en in het graafschap Holland vrijheden: omstreeks 1213 kregen zowel Turnhout en Hoogstraten vrijheden van de hertog van Brabant, als Geertruidenberg van de graaf van Holland en Breda en Bergen-op-Zoom van de heren van Breda. K.A.H.W.Leenders ziet hier een aanwijzing in dat de graaf, de heer en de hertog in een onderlinge concurrentie handelden. De twee hertogelijke en ene grafelijke *nova oppida* pasten volgens hem in de consoliderende fase van de expansiepolitiek van de hertog en graaf (K.A.H.W.Leenders, 1996: 376, 383).

In het zuiden van Leenders’ studiegebied, dus het noordwesten van de Kempen, waren er nog volop uitbreidingsmogelijkheden en er ontstond een eigen demografische groei (K.A.H.W.Leenders, 1996: 407). Bovendien ziet K.A.H.W.Leenders (1996: 464) vanaf 1245 in zijn studiegebied een opmerkelijke golf optreden van soms grootschalige en systematische ontginningen ten behoeve van landbouw, turfwinning en zoutwinning. De meeste van deze ontginningen gebeurden in de tot dan

relatief ‘lege’ veengebieden, maar ook “op het zand” verschenen op tal van plaatsen nieuwe nederzettingen. Deze ontginning ging gepaard met een instroom van mensen, kapitaal en *know how* vanuit Vlaanderen. “Tegelijk werd de institutionele structuur verder uitgebouwd: in de meeste dorpen of voor groepen dorpen werden schepenbanken ingericht, het parochienetwerk werd verdicht en in de dorpen die de hertog als dorpsheer hadden werden de woeste gronden als *gemeynte* aan de verbruikers verkocht. De meeste *nova oppida* van 1213 ontwikkelden zich spoedig tot stadjes. Van de bossen was weldra niets over en de wildert werd her en der al als heide bestempeld.” (K.A.H.W.Leenders, 1996: 464).

Deze instroom van mensen had te maken met “de onmogelijkheid om in het druk bevolkte Vlaanderen nog verder grond te ontginnen. De bevolking groeide er nog steeds en er was dus behoefte aan een uitweg, zo mogelijk naar een nog leeg gebied.” In de veengebieden had de inwijking uit Vlaanderen uiteraard te maken met de turfwinning, aangezien de eigen voorraden in het kustgebied en in het noorden van het graafschap reeds aanzienlijk geslonken waren (K.A.H.W.Leenders, 1996: 464).

K.A.H.W.Leenders (1996: 464, 512) ziet de toekenning van vrijheden door de hertog van Brabant en de heer van Breda als een van de gebeurtenissen die de start van de explosieve periode in de jaren 1245-1255 markeerden:

“Op deze algemene tendens werd door de heer van Breda en de hertog ingespeeld door het verschaffen van vrijheden aan hun onderdanen. De toevloed van mensen moet gestimuleerd zijn door de verzekering van persoonlijke vrijheid die het land van Breda vanaf 1246 bood en die weldra ook in een ruimer gebied moet hebben gegolden. Vlaamse kolonisten hoefden bij migratie hun eigen vrijheid dus niet op te geven, terwijl migratie voor niet-vrijen nog interessanter was.” (K.A.H.W.Leenders, 1996: 464).

Rond 1300 lijkt er een kentering te komen in de toestroom van mensen, waarschijnlijk mede omdat in Vlaanderen de economie stagneerde. Het platteland was nu echter wel dichter bevolkt dan voorheen, hetgeen de nodige aanpassingen vereiste in voorzieningen zoals rechtsbedeling (schepenbanken) en geestelijke zorg (parochievorming en kapellenbouw), maar ook op economisch gebied. “De oude *nova oppida* ontwikkelen zich nu tot stad. Ze zullen voor hun agrarisch georiënteerde omgeving een zekere centrale functie gehad hebben: marktplaats, havenplaats voor transporten over grotere afstanden, textielcentra.” (K.A.H.W.Leenders, 1996: 465).

Wat de beginperiode van de *nova oppida* betreft is de economische ontwikkeling volgens K.A.H.W.Leenders erg onzeker. Het waren marktplaatsen voor het omringende platteland, maar niets lijkt te wijzen op een gerichtheid op de afvoer van wol via een dendritisch nederzettingssysteem:

“Aangenomen mag worden dat deze nova opida zich ontwikkelden tot centra van handel en verkeer, mede gedragen door de uitbouw van het omringende platteland. In de plattegrond van

deze nederzettingen is immers minstens één marktplaats opgenomen. Bij Hoogstraten en Turnhout maakt dat evident deel uit van de geplande nederzettingsstructuur. Hoogstraten lag op de weg van Antwerpen naar Den Bosch; Turnhout op een weg van Antwerpen naar het oosten. Bergen op Zoom lag ter hoogte van de bocht waarmee de Schelde de Hoge Rand definitief achter zich liet en was middels een waterloop met die bocht verbonden. Breda lag op een hoge kop in het Markdal juist benedenstrooms van de samenvloeiing van Mark en Weerij. Aan de westzijde werd de toegang verzekerd door een verhoogde weg, in oostelijke richting hield de grond voldoende hoogte. Vanuit Breda kon men per schip in noordwestelijke richting naar de Striene en verder. Geertruidenberg was het eindpunt van de landweg vanuit Breda. Hier vond men aansluiting op de scheepsverbinding op de Maas en de landverbinding door de Langstraat. Er waren vanaf 1213 drie jaarmarkten die ieder twee weken duurden en voorts een wekelijkse markt. Buiten deze algemene beschouwingen kan er over de economische ontwikkeling in deze steden-in-wording niets gezegd worden.” (K.A.H.W.Leenders, 1996: 402-403).

(3) De uitgifte van gemene gronden

Ook de verklaring die F.Theuws naar voor schuift voor de uitgifte van *gemeynten* vanaf omstreeks 1300 wordt beslist tegengesproken door K.A.H.W.Leenders (1996: 469-470).

De auteur stelt in navolging van W.Steurs dat de eerste *gemeynten* (in de meierij ‘s-Hertogenbosch) wellicht ontstonden naar aanleiding van conflicten over het gebruik van de wildernis, doordat een deel van de gemeenschappelijke gronden in handen kwam van een klooster, dat het gebruik ervan moderniseerde, waardoor de wildert voor de dorpsbewoners afgesloten raakte. De dorpsbewoners protesteerden en het kwam tot een proces voor de hertog als dorpsheer en voogd van het klooster. Dit klooster bleek tijdens het proces over goede perkamenten te beschikken, terwijl de dorpsbewoners met lege handen stonden. Het is mogelijk dat dit voor hen de aanleiding was om alsnog een charter te laten opmaken waarin de hen resterende rechten duidelijk werden vastgelegd. De hertog zou hier tegen betaling wel toe bereid zijn geweest. Eens deze praktijk ingeburgerd was gingen de hertogen de uitgifte van gemene gronden aanwenden om de dieptepunten in hun permanente financiële crisis te verlichten. Het valt immers op dat in grote crisisjaren opvallend veel van dergelijke charters verkocht werden.

Volgens K.A.H.W.Leenders is het dus weinig waarschijnlijk dat de hertog het eerste initiatief zou hebben genomen tot de uitgifte van *gemeynten* om de wolproductie ten behoeve van de textielnijverheid in de oude Brabantse steden veilig te stellen. Alles lijkt er immers op te wijzen dat het de dorpsbewoners waren die bereid waren te betalen voor het behouden van de omvang van het weidegebied en niet de hertog of de plaatselijke heren. Deze laatsten verloren hun recht om vrij delen van de wildernis aan particulieren te verkopen en zouden dit verkooprecht later gewoonlijk aan de

gemeynten verkopen. Zoals eerder gesteld twijfelt K.A.H.W.Leenders er bovendien aan of er in de jaren 1290-1340 al zo veel schapen op die *gemeynten* liepen, aangezien de bronnen voor zijn studiegebied vooral koeien en paarden vermelden. Ten slotte bestonden ook niet alle *gemeynten* uit heide: de 19de-eeuwse heidevlakte bestond rond 1300 nog lang niet overal en sommige *gemeynten* schijnen rond die tijd eerder bos en veld dan heide te zijn geweest (K.A.H.W.Leenders, 1996: 470-471).

In de tweede helft van de 13de eeuw werden in het grootste deel van de Brabantse Kempen reeds *gemeynten* uitgegeven, maar in Leenders' studiegebied gebeurde dit pas na 1300. Voordien waren er al wel gehuchten en groepen boeren die zich van een eigen stuk wildert gingen verzekeren, wegens het steeds intensievere gebruik ervan. Dit deel van de woeste gronden werden 'Gemene Weiden' genoemd, waarrond later de *gemeynten* werden gevormd. Buiten het hertogelijk gebied zijn alleen *gemeynten* te vinden bij Geertruidenberg (al in 1213), Breda (1280) en Merksem (1312). In de andere gebieden bleven de woeste gronden die door de dorpelingen gemeenschappelijk werden gebruikt eigendom van de plaatselijke heren, de heer van Breda, de graaf of de hertog (dit waren *vroonten*³⁷). Deze konden er voortdurend delen van verkopen voor agrarische ontginning of moertering. Dit resulteerde in een steeds voortgaande verkleining van de *vroonten*, hetgeen door de boeren op de duur wellicht als een bedreiging van de bestaansmogelijkheden werd gezien. Heel wat van deze boeren hebben dan ook een stuk heide ingenomen, omwald, omsloot, of omheind en als heideperceel aan hun bedrijf toegevoegd. Dit waren de *hei(t)-heiningen* of *heihoeven* (K.A.H.W.Leenders, 1996: 45-46).

De oprichting van *gemeynten* was volgens K.A.H.W.Leenders dus geen onvermijdelijke stap in de agrarische ontwikkeling, maar een beleidsmatige keuze van de hertog van Brabant. De andere heren kozen immers niet of zelden voor deze constructie, terwijl de agrarische ontwikkeling er niet wezenlijk anders verliep (K.A.H.W.Leenders, 1996: 471). Dit zou men kunnen interpreteren als een argument ten voordele van de visie van F.Theuws, maar K.A.H.W.Leenders ontkent dit enkele regels verder ten stelligste:

“Evenmin kunnen we aanvaarden dat de hertog *gemeynten* uitgaf om de capaciteit voor schapenbeweiding en wolproductie veilig te stellen.” (K.A.H.W.Leenders, 1996: 471).

---

³⁷ Vanaf de eerste ontginningen maakten de boeren gebruik van de omliggende natuur, de zgn. *vrije wildert*. Eens de hertog van Brabant, de graaf van Holland en enkele regionale heren hun wildernisregaal gingen uitoefenen, veranderde deze *vrije wildert* in een *vroonte*. De gebruikers ervan werden nu verplicht een gezamenlijk op te brengen vergoeding te betalen aan de hertog, graaf of heer: de jaarbede, bamisbede, of het vroontegeld (K.A.H.W.Leenders, 1996: 45).

2. Geografische synthese

In de 11de-12de eeuw behoorde het Maas-Demer-Scheldegebied in de classificatie van G.A.Hoekveld (1993: 55-56) tot de grotendeels autarkische regio's ("nearly autarchic backyard regions"): de relaties waren in hoofdzaak intern en stedelijke kernen ontbraken (zie figuren II-4 en II-5). Enkel in het gebied dat later de meierij 's-Hertogenbosch zou worden, met rivierverbindingen naar de Maas, waren de externe relaties belangrijker wegens de bezittingen van vreemde kloosters. Deze externe relaties werden echter niet dusdanig bepalend voor de geografische structurering dat we kunnen spreken van een bevoorradingsregio op basis van grootschalige ("large-scale farm agricultural rural storeroom regions", G.A.Hoekveld, 1993: 55) of gespecialiseerde kleinschalige ("small-scale farm specialized agricultural regions") landbouw. Ook dit gebied kan men bijgevolg rekenen tot de "backward rural regions with a very high degree of autarchy and rudimentary formation of nodes" (G.A.Hoekveld, 1993: 55). Het noordwestelijke veengebied was een onbewoond gebied en valt bijgevolg buiten de classificatie van G.A.Hoekveld.

De 13de-eeuwse opname van de Kempen in het hertogdom impliceerde naargelang de aangehouden visie een andere classificatie in het systeem van G.A.Hoekveld. De eerste visie houdt een overgang in van een grotendeels autarkische achtergestelde rurale regio, met in hoofdzaak interne relaties en het ontbreken van stedelijke kernen, naar een "trade-axis city-hinterland region" (G.A.Hoekveld, 1993: 55): de geografische structuur werd bepaald door externe relaties (met de grote steden aan de rand) en intern multinodaliteit in een dendritisch netwerk. Wanneer men de tweede visie aanhoudt kan men discussiëren over het relatieve belang van interne en externe relaties. De hertog van Brabant had een duidelijke invloed via het verlenen van Vrijheden en uitgeven van gemene gronden en in het noordwesten bijvoorbeeld gebeurden vele ontginningen door Vlaamse migranten, dus de externe relaties kan men niet wegcijferen. Daarnaast bleef het Maas-Demer-Scheldegebied voor een groot deel op zichzelf functioneren, zodat we moeten besluiten tot verweven interne en externe relaties. In Hoekvelds eerste tabel is hiervoor echter geen middeleeuwse variant voorzien; op basis van zijn tweede tabel kunnen we de Kempen volgens de tweede visie tot de "region-based city-hinterland regions" rekenen

Aangezien societale verhoudingen geen rol spelen in G.A.Hoekvelds classificatie, kan men op basis hiervan geen verdere geen uitspraken doen over beide visies. In wat volgt doen we dit wel aan de hand van de wereld-systeemanalyse.

3. Interpretatie in wereld-systeemtermen

3.1 Elfde-twaalfde eeuw: perifeer in gefragmenteerd wereld-rijk

De volgende structurele kenmerken van de Kempense samenleving in de 11de-12de eeuw zijn volgens F.Theuws van belang voor de ontwikkelingen in de 13de-14de eeuw (F.Theuws, 1989: 191-192; P.J.V.Dekkers, 1995: 29) :

- **Tributaire productiewijze:** de samenleving in de 11de-12de eeuw was grofweg verdeeld in twee bevolkingsgroepen, zij die tribuut betaalden en zij die tribuut ontvingen³⁸. Het hele domein draaide rond de extractie van tribuut en daarop was het huishouden van het domein afgestemd. Deze extractie gebeurde door vertegenwoordigers van de lokale elite, die, werkzaam als ‘ambtenaar’ op het domein van een ander (meestal een kerkelijke instelling), hun positie konden uitbouwen. De heffing van tribuut ging gepaard met sociaal-politieke dwang (intimidatie en grof geweld); de organisatie en werking van het domeinhuishouden vloeiden dus niet voort uit een economische dwang, zoals het geval is in een markteconomie. In deze tributaire productiewijze waren de productiemiddelen vrijwel niet in handen van de directe producenten: de boeren waren meestal geen eigenaar van de grond die ze bewerkten. Hierdoor leidde een eventuele surplusproductie nauwelijks tot een positieverbetering van de directe producenten. Te meer daar een eventueel surplus moeilijk buiten het domein om kon afgezet worden, enerzijds door de sociaal-politieke dwang en anderzijds aangezien er door de afwezigheid van een effectief landsheerlijk gezag geen investeringen in een overkoepelende infrastructuur gebeurden.
- **Gesegmenteerd:** door de opdeling in relatief onafhankelijk van elkaar staande domeinen en de afwezigheid van een overkoepelende machtsstructuur had de Kempen een gesegmenteerd karakter. Geen van de omringende heren bezat voldoende macht om de Kempen in hun territorium te incorporeren. De onderlinge competitie tussen de ‘groten’ aan de rand van het gebied - de graaf van Leuven (later hertog van Brabant), de graaf van Gelre en de bisschop van Luik - was volgens F.Theuws (1989: 191) één van de oorzaken van de langdurig perifere positie die het gebied innam.

---

³⁸ In het oude Frankische gebied en in de grenszones ervan bestonden op het Karolingische domein aanvankelijk zware corveeën, maar vanaf de elfde eeuw trad er een progressieve vermindering op, doordat de boeren hun karweien afkochten. In Brabant begon het systeem van exploitatie van de kerkelijke hoven door middel van corveeën van de boeren pas terug te lopen vanaf de jaren 1050-1100 en het zou pas geleidelijk verdwijnen tijdens de twaalfde eeuw. Factoren die de afschaffing van de corveeën bevorderden waren de demografische groei waardoor het kapitaal van de heer in arbeidsdagen steeg, de terugtrekking van de reserves op de beste gronden, de opdeling van de mansus, de verbetering van de grondproductiviteit op de tenures en de druk van de boeren die sterker was als gevolg van de demografische groei. De accumulatie van al deze factoren deed het belang van de heer en dat van de tenurehouders samenvallen: de heer ging dagloners die werken volgens de behoeften verkiezen boven de vervullers van herendiensten, aangezien deze laatsten te veel aten en te weinig arbeid verrichtten; de boeren van hun kant zagen er voordeel in om meer tijd te kunnen besteden aan hun eigen exploitaties. De corveeën zouden zich hierdoor gaandeweg gaan beperken tot de hooitijd, de oogst, het ploegen en enkele transportdiensten (Ph.Contamine et al., 1997: 159-160).

P.J.V.Dekkers (1995: 29) wijst er echter op dat ook de geringe bodemvruchtbaarheid niet uit het oog mag worden verloren.

- Beperkte extra-lokale relaties: men kan een opdeling maken in de relaties van de lokale elite en deze van de boeren (de *peasants*³⁹). De extra-lokale relaties van de lokale elite waren erop gericht om de interne machtspositie te handhaven of te versterken, hetgeen essentieel is voor de reproductie van de tribulaire samenleving, die bestaat bij de gratie van de sociaal-politieke druk die een heer op een *peasant* kan uitoefenen. Omgekeerd was het voor deze elite enkel mogelijk de externe relaties en machtspositie te handhaven door het ontvangen van tribuut, zodat er een nauw verband bestond tussen de interne, lokale machtspositie en de externe relaties. De extra-lokale relaties van de boeren waren enkel gericht op het verkrijgen van goederen die essentieel zijn in het agrarisch productieproces, doch niet lokaal verkrijgbaar zijn, zoals bvb. aardewerk, maalstenen en zout.

Voor een typering van deze structurele kenmerken verwijst F.Theuws (1989: 192) naar een indeling van samenlevingen op basis van de economische activiteiten op huishoudelijk niveau, opgesteld door E.R.Wolf (zie figuur III-6). We hebben zelf de koppeling gemaakt van deze indeling met het begrip ‘productiewijze’ zoals in het theoretisch deel uiteengezet (met de ‘kapitalistische productiewijze’ gedefinieerd zoals bij I.Wallerstein en niet zoals bij E.Wolf).

(Peasant) HOUSEHOLD ECONOMIES			
AARD ECONOMIE	PRODUCTIE	AARD PRODUCTIE	PRODUCTIEWIJZE
Primitieve Economie	Eigen caloriebehoefte + zaaizaad en veevoer + <i>replacement fund</i> (vervanging gereedschap,...) + <i>ceremonial fund</i>	minimum productie extra productie	Gebaseerd op verwantschaps- groepen
Peasant Economie	+ <i>funds of rent</i> (directe producent geen eigenaar van de grond)	extra productie	Tributair
Markteconomie	+ productie voor markt met doel <u>winst</u> te maken	surplusproductie	Kapitalistisch

Figuur III-6: Indeling van samenlevingen op basis van de economische activiteiten op huishoudelijk niveau (naar F.Theuws, 1989: 192; gebaseerd op E.R.Wolf; begrip ‘productiewijze’ zelf ingebracht).

³⁹ In de meest ruime zin heeft het begrip *peasant* betrekking op alle plattelanders die zich bezighielden met de landbouw, of zelfs op de gehele plattelandsbevolking. Daarnaast bestaat er echter ook een engere betekenis, voornamelijk gehanteerd in het transitie-debat. De *peasant* heeft in deze betekenis zelf een boerderij, grotendeels bestaande uit eigen grondbezit of uit grond waarop hij een tamelijk sterke greep heeft, die hij exploiteert als familiebedrijf, met het eigen huishouden als basis voor productie en consumptie en een geringe integratie in de markt. “Het *peasant*-huishouden is vooral gericht op zelfvoorziening en op zekerheid over langere termijn, niet

Tijdens de 11de en 12de eeuw bestond de enige Kempische afzet van landbouwproducten uit de extra productie toegeëigend door de grondheer en zijn ambtenaren (vaak ook een abdij), die deze gebruikten om hun machtspositie te versterken. De overige productie was voor de boeren zelf met het oog op vervangingsinvesteringen en ten behoeve van het onderhouden van sociale contacten (*'ceremonial fund'*) (P.J.V.Dekkers, 1995: 29). Volgens de typologie van E.R.Wolf kunnen we dus spreken van een *peasant economy*, gekenmerkt door een tributaire productiewijze.

Vanuit wereld-systeemperspectief betekent dit dat het Maas-Demer-Scheldegebied deel uitmaakte van een wereld-rijk. Het systemisch karakter van een wereld-rijk – of m.a.w. de gestructureerde transformatieprocessen werkzaam in de regio's die deel uitmaken van het systeem – wordt bepaald door de mogelijkheid tot heffing van tribuut en het ontnemen van politieke macht/prestige. Dit wereld-rijk, het Heilige Roomse Rijk, was echter een extreem gedecentraliseerde variant, die geleidelijkaan verder fragmenteerde. Dit betekent dat de heren die opereerden op tussenliggend schaalniveau zich steeds meer konden opwerpen als landsheren en evenzeer – en in steeds sterkere mate – transformatieprocessen in de hun onderhorige gebieden bepaalden, maar de fragmentatie van het Roomse Rijk was nog niet dusdanig gevorderd dat de heren zich niet meer schatplichtig toonden aan het centrale gezag. In de Kempen, met geringe bodemvruchtbaarheid en de ermee samenhangende relatief late occupatie en lage bevolkingsdichtheid, bleven de landsheren vóór de 12de eeuw afwezig en had bijgevolg ook de Roomse keizer zo goed als geen invloed, tenzij erg onrechtstreeks via externe relaties van de lokale adel; andere externe relaties verliepen via de bezittingen van ver afgelegen abdijen, maar dit waren zowel abdijen uit het Heilige Roomse Rijk, als uit het Frankische Rijk.

In de 12de eeuw kreeg de Duitse keizer toch een zekere invloed in het gebied, zij het nog steeds onrechtstreeks: de schenking van de titel van 'hertog van Nederlotharingen' en het markgraafschap Antwerpen aan de graaf van Leuven in 1106 en de toekenning van de voogdij over de in zijn grondgebied gelegen abdijen in 1146 waren niet onbelangrijk voor de verdere evoluties in de Kempen, hoewel de aanvankelijke impact eerder gering was: de landheren werden steeds machtiger en het wereld-rijk fragmenteerde verder⁴⁰, maar in de 12de-eeuwse Kempen was het in de eerste plaats de lokale adel die haar positie verstevigde en de transformatieprocessen in het gebied stuurde. Het resultaat was - een voorzichtige - economische ontwikkeling.

De classificering van de Kempen als bijna-autarkische rurale regio op basis van de indeling van G.A.Hoekveld is dus slechts een deel van het verhaal: het was een combinatie van de aard van het

---

op winst en accumulatie.” (Bas Van Bavel, 1999: 30). Het is in deze strikte betekenis dat F.Theuws het begrip lijkt te gebruiken.

⁴⁰ A.Verhulst (1983: 19) spreekt van “[d]e geleidelijke afbrokkeling van het Duitse koninklijke gezag in Neder-Lotharingen, t.g.v. de verzwakking en verbrokkeling van het Duitse rijk als gevolg van de Investituurstrijd” in de 11de en 12de eeuw.

grotere systeem – een sterk gedecentraliseerd maar nog niet volledig gefragmenteerd wereld-rijk, steunend op inkomsten uit de agrarische sector – en de fysisch geografische kenmerken van het gebied zelf – arme zandgronden – die maakte dat geen van de landsheren op tussenliggend schaalniveau dominant werd en het gebied relatief autarkisch bleef functioneren. Het gedecentraliseerde karakter van het wereld-rijk betekende immers dat (politiek gedreven) kern-periferieprocessen op niveau van het sociale systeem beperkt bleven. Op lager niveau kregen die met de groei van de macht van de landsheren wel steeds meer kansen, maar de Kempen was vooralsnog zodanig oninteressant – of de landsheren nog zodanig onmachtig –, dat geen voldragen acties werden ondernomen om het gebied in deze processen te integreren.

3.2 Theoretisch intermezzo: de ‘start’ van de Europese wereld-economie

In de loop van de 12de en vooral 13de eeuw zijn in de Kempen ontegensprekelijk belangrijke veranderingen opgetreden: het grootste deel van het gebied werd opgenomen in het nog jonge hertogdom Brabant; net daarvoor hadden zich in het gebied abdijen van de nieuwe premonstratenzerorde gevestigd, die er economische principes gebaseerd op winstbejag op nahielden; de hertog stichtte vrijheden waaraan bij de meeste een marktrecht verbonden was en cijns en pacht leidden tot veranderingen in de landbouw, waarbij steeds meer mensen afhankelijk werden van de markt. De vraag is of deze veranderingen meteen ook betekenden dat de Kempen overging van relatief opzichzelf staand (perifeer) gebied in een ruimer gedecentraliseerd tributair systeem, naar een afhankelijke regio in een (embryonaal) kapitalistisch systeem?

Wegens de beperktheid van de beschikbare gegevens in de secundaire literatuur kunnen we hierover in dit onderzoek geen uitsluitsel geven, maar we formuleren wel een aantal denkpijlen die verder onderzoek kunnen richten.

Om dit te kunnen doen dienen we echter eerst dieper in te gaan op de ‘start’ van de kapitalistische wereld-economie in Europa en de betekenis van de zogenaamde ‘embryonale’ wereld-economie rond de stadstaten van Noord-Italië en de Vlaamse en hanzesteden en hun ommelanden. De specifieke visie op wereld-systemen die we in het theoretisch deel uiteenzetten – waarbij *systeem* gezien moet worden als *gestructureerd transformatieproces* – wordt hiertoe aangevuld met de machtslogica’s die G. Arrighi onderscheidt en de manieren van extractie van Ch. Tilly. Op basis hiervan zullen we de twee visies op de opname van de Kempen in het hertogdom Brabant die uit de historisch-geografische literatuur kunnen gedestilleerd worden, theoretisch onderbouwen. Dit maakt het mogelijk onderzoeksvragen te formuleren die verder empirisch onderzoek kunnen richten, waardoor op haar beurt de wereld-systeemanalyse, met de discussie rond de ‘start’ van het kapitalistische wereld-systeem, kan verrijkt worden.

3.2.1 'Start' van de kapitalistische wereld-economie

Volgens I.Wallerstein (1974) ontstond het kapitalistisch systeem uit de crisis van het feodalisme tijdens de “lange zestiende eeuw” (ca. 1450-1650). Gedurende deze twee eeuwen durende transitie werd het feodalisme langzaam getransformeerd in en vervangen door het kapitalisme. I.Wallerstein is echter in de eerste plaats geïnteresseerd in het functioneren van dit moderne wereld-systeem, zodat hij deze overgang van feodaliteit naar kapitalisme niet grondig problematiseert, laat staan dat hij diep zou ingaan op de periode vóór het ontstaan van de kapitalistische wereld-economie. Hij doet er soms wel uitspraken over, maar deze zijn zelden goed uitgewerkt en vaak aan mekaar tegenstrijdig.

Eenzijds is er het artikel “From Feudalism to Capitalism: Transition or Transitions?” (1979: 142), waarin hij stelt dat er in het Europa van 1300 tot 1500 geen fundamentele historische continuïteit kan gezien worden, van waaruit de transitie van feodaliteit naar kapitalisme zou kunnen verklaard worden. Wel waren er in verscheidene delen van de wereld op gezette tijden perioden waarin een transformatie naar een kapitalistische wereld-economie werd ingezet, en daarbij haalt hij als voorbeeld het Mediterrane gebied tussen 1150 en 1300 aan. Verschillende redenen maakten echter dat deze transformaties steeds in de kiem gesmoord werden. E.Mielants (2000: 246) leidt hieruit af dat volgens I.Wallerstein regio's buiten Europa geen ontwikkeling van een kapitalistisch systeem hebben gekend en dat hetgeen in Europa gebeurde tussen 1150 en 1300 blijkbaar geen impact had op de opkomst van het kapitalisme vanaf 1450, aangezien I.Wallerstein deze ontwikkelingen afdoet als “abortief”.

Anderzijds stelt I.Wallerstein in het eerste boek over het moderne wereld-systeem dat de kapitalistische wereld-economie die in de “lange 16de eeuw” in Europa tot ontwikkeling kwam de erfgenaam was van twee embryonale wereld-economieën: één rond de stadstaten van Noord-Italië en één rond de Vlaamse en Hanzesteden (I.Wallerstein, 1978a: 65). Uit deze twee systemen zou de moderne wereld-economie gegroeid zijn, die niet in de kiem werd gesmoord door de overkoepeling van het systeem door een wereld-rijk, zoals voordien steeds het geval was geweest. In tegenstelling tot de uitspraken in het artikel over de transitie, blijkt hier wel de veronderstelling van een historische continuïteit in bepaalde gebieden tussen middeleeuwen en “lange 16de eeuw”, maar zoals gezegd problematiseert I.Wallerstein dit niet.

De situering van de overgang van feodaliteit naar kapitalisme in de ‘lange 16de eeuw’ betekent op zich natuurlijk al een twee eeuwen durende transitie. Terlouw geeft hierop de kritiek dat een dergelijke lange transitie enkel kan betekenen dat gedurende op zijn minst twee eeuwen het feodalisme en kapitalisme samen bestonden in één wereld-systeem. Hoewel I.Wallerstein expliciet ontkent dat twee productiewijzen samen in één systeem kunnen voorkomen, gaat hij er dus impliciet toch vanuit voor de periode tussen 1450 en 1650 (Terlouw, 1992: 57-58).

E.Mielants ondersteunt deze kritiek van Terlouw⁴¹ en geeft aan dat het moeilijk is de transitie op een bepaald moment als afgerond te beschouwen (in de zin dat kapitalisme andere productiewijzen heeft vervangen of dat de kapitalistische logica duidelijk dominant is geworden), aangezien volgens I.Wallerstein (1980: 32) een mengeling van kapitalistisch en niet-kapitalistisch gedrag⁴² de essentie vormt van het kapitalistisch systeem als productiewijze⁴³. E.Mielants merkt bijgevolg op:

“So who can really tell for sure when one system profoundly takes over (incorporates) the other one(s) at a specific moment in time?” (E.Mielants, 2000: 241).

Terlouw stelt:

“By focussing his attention on the emergence of the present world-system, Wallerstein inadequately theorizes about the temporal borders between world-systems. His fixation on the unity of the present world makes him blind to the intertwining of different social systems in the past.” (Terlouw, 1992: 57).

Het zien van wereld-systemen als open systemen met operationele geslotenheid maakt het mogelijk op een andere manier tegen dit debat over de overgang van feodaliteit naar kapitalisme aan te kijken. Het komt er dan op aan de *transformatieprocessen* die een maatschappij vormgeven te analyseren. Wanneer de structuurbepalende transformatieprocessen kapitalistisch van aard zijn, of m.a.w. wanneer een gebied in haar concrete historische ontwikkeling evolueert naar steeds meer kapitalistische handelingen (= handelingen met als primair doel de eindeloze accumulatie van kapitaal) die hun weerslag vinden in de ruimte en dus de sociaal-geografische structurering van het gebied transformeren, kunnen we spreken van een kapitalistisch systeem.

Daarbij is het van belang de openheid van het systeem op de drie manieren te zien, zoals in het theoretisch deel uiteengezet: behalve territoriale openheid, slaat het begrip ook op contingentie en het voldoende zijn van de aanwezigheid van de existentiële noodzakelijkheden voor de reproductie van het systeem; daarnaast kunnen andere handelingen, die de reproductie van de existentiële noodzakelijkheden niet in de weg staan, plaatsvinden. Dit impliceert m.a.w. de mogelijkheid van het bestaan van vele elementen en handelingen binnen het territorium waar het systeem werkzaam is (of dus: transformeert), die niet door het systeem gestructureerd worden.

Wanneer we spreken van een kapitalistisch systeem betekent dit dus niet dat geen feodale elementen meer aanwezig zijn, of handelingen volgens een tributare logica verricht worden. Dit is echter niet op

---

⁴¹ E.Mielants (2000: 241) geeft wel toe dat I.Wallerstein zich zeer bewust was van dit probleem: “To analyze the period from 1450 to 1750 as one long ‘transition’ from feudalism to capitalism risks reifying the concept of transition, for we thus steadily reduce the periods of ‘pure’ capitalism and sooner or later arrive at zero, being left with nothing but transition.” (I.Wallerstein, 1980: 31).

⁴² E.Mielants bedoelt hier met ‘kapitalistisch gedrag’ dus de kapitalistische productiewijze in marxistische betekenis, zoals in het theoretisch deel gedefinieerd op basis van E.Wolf.

⁴³ De kapitalistische productiewijze zoals gedefinieerd door I.Wallerstein is dus die productiewijze waarin eindeloze accumulatie van kapitaal het doel op zich is. Dit betekent bv. dat de tweede lijfeigenschap in Polen even goed kapitalistisch is als loonarbeid in de Republiek der Nederlanden.

te vatten als een articulatie van productiewijzen binnen één enkel systeem, deze handelingen staan immers buiten het systeem – ze worden niet gestructureerd door het systeem. Omgekeerd betekent het bestaan van een tributair systeem niet dat geen handelingen met als primair doel de eindeloze accumulatie van kapitaal kunnen plaatsvinden.

Op die manier blijft uiteraard de vraag bestaan vanaf wanneer we kunnen stellen dat de kapitalistische transformatieprocessen structuurbepalend zijn. Hier houden we het (eerder pragmatische) standpunt aan dat van *onomkeerbaarheid* sprake moet zijn. Uiteraard is deze onomkeerbaarheid steeds pas achteraf, in een analyse van de concrete historische evolutie van de samenleving, vast te stellen. Wanneer de evolutie naar een bepaald historisch systeem niet onomkeerbaar blijkt te zijn - m.a.w. wanneer de evolutie vroegtijdig wordt afgebroken, of wanneer het risico hierop erg groot is wegens een bemoeilijkte reproductie van de existentiële noodzakelijkheden - spreken we van een embryonaal systeem.

Recapitulerend:

Systemen zijn steeds open, hetgeen betekent dat steeds vele handelingen aanwezig zijn die niet tot het systeem behoren, en die er zelfs tegenstrijdig aan kunnen zijn. Er moet echter wel steeds een minimum aan existentiële noodzakelijkheden aanwezig zijn, opdat het systeem kan gereproduceerd worden. De handelingen die extern aan het systeem zijn kunnen op een bepaald moment dusdanig de handelingen van het systeem beïnvloeden, dat de existentiële noodzakelijkheden voor reproductie van het systeem in gevaar komen. In een dergelijk geval stellen de elementen (handelingen) die het systeem bedreigen langzaamaan een ander systeem samen. Zo lang dit nieuwe 'systeem' de existentiële noodzakelijkheden voor reproductie van het oude systeem niet definitief (onomkeerbaar) blijkt te kunnen aantasten, spreken we van een 'embryonaal systeem'. Wanneer - uit de studie achteraf - blijkt dat dit wel het geval was, spreken we van de overgang van het ene systeem in het andere. De overgang, of transitie, kan dus gedateerd worden op het moment dat de existentiële noodzakelijkheden voor reproductie van het oude systeem onomkeerbaar aangetast werden door een nieuwe structurering van handelingen, waarvan de reproductie verzekerd werd door voldoende aanwezigheid van nieuwe existentiële noodzakelijkheden.

Tijdens de late middeleeuwen waren er in verschillende delen van Europa kapitalistische ontwikkelingen, echter binnen een maatschappij die gedomineerd werd door een tributair systeem.

De kapitalistische ontwikkelingen werden wel steeds belangrijker, en gingen meer en meer de existentiële noodzakelijkheden, nodig voor de reproductie van het tributaire systeem, aantasten. Wanneer dat gebeurt - en dit was in de 12de-14de eeuw allicht het geval in bepaalde delen van Europa, in de eerste plaats de Italiaanse stadstaten en Vlaamse en Hanzesteden met hun ommelanden, en was zeker het geval tijdens de 15de-eeuwse fase van financiële expansie - kunnen we stellen dat een

(embryonaal) kapitalistisch systeem opkwam. Deze redenering betekent dat gedurende enige tijd (enkele eeuwen) twee (open!) systemen naast mekaar bestaan hebben (dit is dus iets anders dan articulatie van productiewijzen binnen één systeem).

In het recentst ontwikkelde sociale systeem was de structurering echter nog niet van die aard dat de reproductie van de existentiële noodzakelijkheden over langere tijd gegarandeerd was: juist door de (kapitalistische) economische ontwikkeling kon immers het tributaire systeem beschikken over extra inkomsten en zich aldus opnieuw versterken, waardoor opnieuw gecentraliseerde wereld-rijken konden opgebouwd worden die de reproductie van de wereld-economie in gevaar brachten. De bouw van het imperium van Karel V was aldus een laatste stuiptrekking van een eeuwenlange Europese geschiedenis gekenmerkt door tributaar gedreven sociale systemen, die maakt dat de recent opgekomen wereld-economie tot dan ‘embryonaal’ dient genoemd te worden.

Karel V mislukte echter als imperiumbouwer⁴⁴, waardoor de existentiële noodzakelijkheden voor reproductie van het tributaire systeem vervangen konden worden door existentiële noodzakelijkheden voor reproductie van een kapitalistisch systeem: dit is het moment dat de kapitalistische ontwikkeling voor lange tijd ‘onomkeerbaar’ blijkt te zijn. De ontwikkeling van het kapitalistisch systeem was dan dusdanig dat steeds meer elementen (handelingen en hun actoren) tot het systeem gingen behoren, dus aan de kapitalistische logica ondergeschikt werden gemaakt. Hierdoor werd het zeer moeilijk de reproductie van het systeem tegen te gaan: de existentiële noodzakelijkheden voor reproductie van het systeem werden steeds uitgebreider. De ‘onomkeerbaarheid’ gold bijgevolg voor lange duur, maar is uiteraard niet eeuwig: aangezien de incorporatie van steeds nieuwe handelingen in het kapitalistisch systeem één van de existentiële noodzakelijkheden voor reproductie ervan is, zal het systeem uiteindelijk toch aan haar einde komen wanneer (zo goed als) alle handelingen erin geïncorporeerd zijn.

Voorgaande redenering houdt in dat de kapitalistische wereld-economie in Europa onomkeerbaar werd op het moment dat een unieke fusie tot stand kwam tussen staat en kapitaal (I.Wallerstein, 1984: 39; G.Arrighi, 1994: 14). Deze fusie draaide nergens gunstiger uit voor het kapitalisme dan in het Europa vanaf de 16de eeuw. Men moet er wel voor waken deze fusie niet functionalistisch te interpreteren: de evolutie van enerzijds de wereld-economie en anderzijds de nationale staten was er zowel één van contradictie als van eenheid. Kapitalisme en nationale staten groeiden samen op en leken in bepaald opzicht afhankelijk van mekaar, maar kapitalisten en centra van kapitaalaccumulatie oefenden dikwijls georganiseerd verzet uit tegen de uitbreiding van de staatsmacht. Volgens G.Arrighi komt de verdeling van de wereld in concurrerende politieke jurisdicties niet noodzakelijk de kapitalistische

---

⁴⁴ De vraag of dit het gevolg was van de aantasting van het tributaire systeem door het embryonale kapitalistische systeem of eerder aan andere factoren moet worden toegeschreven valt buiten het bestek van dit onderzoek.

kapitaalaccumulatie ten goede: of dit al dan niet gebeurt hangt in grote mate af van de vorm en intensiteit van de concurrentie (G.Arrighi, 1994: 32).

Met andere woorden: zowel de interstatelijke competitie als de competitie tussen ondernemingen kunnen verschillende vormen aannemen, en de vorm die ze aannemen heeft belangrijke consequenties voor de manier waarop het moderne wereldsysteem functioneert of niet functioneert. Het is bijgevolg niet voldoende om de historische verbondenheid van de interstatelijke concurrentie en de concurrentie tussen ondernemingen te benadrukken. We moeten ook de aangenomen vorm en de veranderingen hierin over de tijd specificeren, aldus G.Arrighi (1994: 33).

3.2.2 *Machtslogica's van G.Arrighi*

Hiertoe definieert G.Arrighi twee tegengestelde manieren van leiderschap of machtslogica's: "kapitalisme" en "territorialisme". Territoriale leiders identificeren macht met de uitgebreidheid en 'bevolktheid' van hun grondgebied, en beschouwen rijkdom/kapitaal als middelen of bijproducten van het doel van territoriale expansie. Kapitalistische leiders daarentegen identificeren macht met de uitgebreidheid van hun zeggenschap over schaarse middelen en beschouwen territoriale expansie als een middel en bijproduct van de accumulatie van kapitaal. Ter verduidelijking verwijst G.Arrighi naar Marx' algemene formule voor kapitalistische productie, MCM' ($M = \text{money}$, $C = \text{capital}$). De twee tegengestelde machtslogica's kunnen voorgesteld worden door de formules TMT' en MTM' (met $T = \text{territoriality}$ en $M = \text{money}$). Arrighi verwijst ook naar de metafoor van Giddens, waarin hij staten definieert als "*containers of power*". Volgens Arrighi neigen territoriale leiders ernaar hun macht uit te breiden door de container te vergroten, terwijl kapitalistische leiders hun macht trachten te vergroten door weelde op te stapelen in een kleine container en de grootte van de container zelf alleen te doen toenemen wanneer dit gerechtvaardigd wordt door de behoeften van de kapitaalaccumulatie (G.Arrighi, 1994: 33).

In dit verband is het van belang het onderscheid tussen regeringen en ondernemingen, of regeerders en ondernemers, te specificeren. In navolging van Lane maakt G.Arrighi dit onderscheid op basis van de doelstellingen van de organisatie, de toegepaste methoden en de sociale gevolgen ervan:

"Governments are power-oriented organizations which use war, the police force, and judicial procedures, supplemented by appeals to moral sentiments, as characteristic means of attaining their objectives, and which bring into existence systems of law and allegiance. Business enterprises, in contrast, are profit-oriented organizations which use as their customary activities buying and selling, and which bring into existence systems of production and distribution." (G.Arrighi, 1994: 85).

In de kapitalistische machtslogica is het niet steeds evident een duidelijk onderscheid tussen regeringen en ondernemingen te maken; in een territorialistische machtslogica is dit wel het geval.

G.Arrighi maakt enkel een analyse van de acties van de mensen aan de top van de kapitalistische wereld-economie (voor de 15de eeuw: de Noord-Italiaanse stadstaten): hij gaat bijgevolg niet in op het ontstaan van dit kapitalistisch systeem in andere delen van Europa, noch op de geografische uitgestrektheid van het systeem. Deze elementen zijn in deze geografische studie uiteraard wel van voornaam belang, zodat we in wat volgt de concepten die G.Arrighi naar voor schuift ruimer zullen hanteren dan de auteur zelf.

G.Arrighi onderscheidt dus twee machtslogica's, die in principe kunnen verklaren waarom sommige staten een enorme oppervlakte innemen, en andere slechts stadstaten blijven. De auteur waarschuwt er wel voor dat de logische structuur van de acties van een staat met betrekking tot territoriale uitbreiding en kapitaalaccumulatie niet mag verward worden met de eigenlijke resultaten van deze acties. Historisch kwamen de kapitalistische en territorialistische machtslogica's niet geïsoleerd van mekaar voor, maar in relatie met mekaar, binnen een gegeven spatio-temporele context. Bijgevolg verschilden de eigenlijke uitkomsten in belangrijke mate en soms zelfs diametraal van wat impliciet in de twee abstracte logica's aanwezig is (G.Arrighi, 1994: 34).

3.2.3 Methoden van extractie van Ch.Tilly

Net als G.Arrighi verwijst ook Ch.Tilly in zijn werk naar “de twee interdependente hoofdprocessen van de moderne tijden: de creatie van een systeem van nationale staten en de vorming van een wereldwijd kapitalistisch systeem.” (Ch.Tilly, 1984: 147; geciteerd in G.Arrighi, 1994: XI; mijn vert.). Beide auteurs verwijzen hierbij naar Braudels benadering van wereldsystemen en de *longue durée* en zoeken een manier om hier in hun eigen onderzoek mee om te gaan.

Ch.Tilly is hieromtrent van mening dat we in sociaal-wetenschappelijk onderzoek meer werkbare analyseeenheden moeten hanteren dan ganse wereldsystemen. In tegenstelling tot G.Arrighi, die een temporele opdeling maakt via systemische cycli van accumulatie, is het volgens Ch.Tilly aangewezen de componenten van bepaalde wereldsystemen te bestuderen, zoals netwerken van dwang, samengeklonterd in staten en netwerken van handel, die samenkomen in regionale productiewijzen. Door deze componenten systematisch te vergelijken kunnen we volgens Ch.Tilly misschien specifieke structuren en processen binnen bepaalde wereldsystemen onderscheiden en op die manier tot historisch gegronde generalisering komen betreffende deze wereldsystemen (Ch.Tilly, 1984: 63, 74).

Arrighi vergelijkt dus de structuren en processen van het kapitalistische wereldsysteem als een geheel op verschillende ontwikkelingsstadia (G.Arrighi, 1994: XI), daar waar Ch.Tilly de *longue durée* behoudt, maar het ganse wereldsysteem opdeelt in componenten. Deze componenten kennen volgens Ch.Tilly elk een eigen dynamiek (de dynamiek achter de Europese staatsvorming bv. is

oorlogsvoering), zodat in zijn werk geen sprake is van een gelijktijdige kwalitatieve verandering van alle componenten, resulterend in een overgang van het ene systeem naar het andere⁴⁵. Deze verschillende uitgangshouding van Ch.Tilly en G.Arrighi resulteert in op het eerste zicht erg gelijkende, maar in essentie toch afwijkende categorieën m.b.t. staatsvorming en de uitgestrektheid van staten in Europa.

Ch.Tilly bestudeert het staatsvormingsproces zoals gezegd als een component van de Europese geschiedenis van het laatste millennium en vertrekt daarbij vanuit het uitgangspunt dat mannen die controle hadden over geconcentreerde dwangmiddelen (legers, vloten, politiemachten, wapens en equivalenten), deze gewoonlijk probeerden aan te wenden om de bevolking en hulpbronnen waarover ze macht uitoefenden te vergroten. Wanneer ze bij hun expansie niemand tegenkwamen met een vergelijkbare controle over dwangmiddelen wonnen ze; wanneer ze rivalen ontmoetten voerden ze oorlog. Een deel van de overwinnaars slaagde erin stabiele controle te vestigen over de bevolking in substantiële territoria en verkreeg regelmatige toegang tot een deel van de goederen en diensten geproduceerd in dat territorium; zij werden wat Ch.Tilly 'leiders' noemt en ze vormden staten⁴⁶.

In het Europa van na 990 zijn er drie grote types staten te onderscheiden, die elk in bepaalde perioden in bepaalde delen van het continent dominant waren: enerzijds rijken gebaseerd op tribuut-extractie; anderzijds systemen van gefragmenteerde soevereiniteit zoals stadsstaten en stedelijke federaties; en tenslotte nationale staten. Over de eeuwen heen waren rijken gebaseerd op tribuut-extractie dominant in de wereldgeschiedenis van staten. Nationale staten, die regeren over verscheidene aaneengesloten regio's en hun steden door middel van gecentraliseerde, gedifferentieerde en autonome structuren, waren in de loop van de geschiedenis eerder uitzondering dan regel. Pas de laatste paar eeuwen zijn nationale staten met hun onderling exclusieve territoria het grootste deel van de aarde gaan innemen, inclusief de kolonies⁴⁷ (Ch.Tilly, 1992: 2-3, 21).

Deze Europese staten konden ontstaan als gevolg van een convergentie van de accumulatie en concentratie van dwangmiddelen: hierdoor werden er immers onderscheiden organisaties geproduceerd, die de belangrijkste geconcentreerde dwangmiddelen controleerden binnen duidelijk

---

⁴⁵ In tegenstelling tot wat Ch.Tilly suggereert gaat ook de wereld-systeemanalyse niet uit van een gelijktijdige kwalitatieve verandering van alle componenten, maar verleent zoals gezegd primaat aan de economische territoriale samenlevingsverbanden om de overgang van het ene sociale systeem naar het andere te bepalen.

⁴⁶ We herhalen voor de duidelijkheid Ch.Tilly's definitie van staten als met dwangmiddelen begiftigde organisaties, verschillend van huishoudens en verwantschapsgroepen, die in bepaalde opzichten binnen substantiële territoria duidelijk voorrang genieten ten opzichte van alle andere organisaties. De term houdt dus wel stadstaten, rijken, theocratieën en vele andere vormen van bestuur in, maar niet stammen, afstammingslijnen, bedrijven of kerken op zich (Ch.Tilly, 1992: 1-2).

⁴⁷ Nationale staten zijn echter niet te verwarren met natie-staten. Deze laatste zijn staten waarvan de bevolking op gebied van taal, religie en symbolen een gemeenschappelijke identiteit bezit. Ch.Tilly legt er de nadruk op dat

gedefinieerde territoria en die in sommige opzichten duidelijke prioriteit hadden boven alle andere organisaties die binnen datzelfde territorium opereerden. Pogingen om burens onder het eigen gezag te brengen en om verder afgelegen rivalen te bevechten creëerden staatsstructuren, niet enkel in de vorm van legers, maar ook van een burgerlijke staf die de middelen om een leger te onderhouden verzamelde en die de dagdagelijkse controle van de leider over de rest van de burgerlijke bevolking verzekerde (Ch.Tilly, 1992: 19-20).

Het komt er dus op neer dat leiders hun macht steeds willen vergroten en hierom oorlog voeren, hetgeen leidt tot accumulatie en concentratie van dwangmiddelen, waardoor staatsstructuren ontstaan. Voor het voeren van oorlog zijn immers middelen nodig, zoals manschappen, wapens, bevoorrading, of geld om ze te kopen. Deze middelen moeten dus onttrokken worden aan de bezitters ervan, liefst aan degenen die in staat zijn ze af te staan zonder zware druk of compensatie. De organisatie van de belangrijkste sociale klassen binnen het territorium van de staat en hun relaties tot de staat bepaalden op significante wijze de strategie die leiders aanwendden voor de extractie van middelen, evenals de weerstand die ze ontmoetten, de strijd die eruit voortvloeide en het soort duurzame organisaties die uit de extractie en de strijd ontstonden. Dit geheel bepaalde de efficiëntie van de extractie van middelen en creëerde de centrale organisatorische structuren van staten, dit alles binnen de limieten uitgezet door andere staten in de regio (Ch.Tilly, 1992: 14, 27).

De organisatie van de belangrijkste sociale klassen, en hun relatie tot de staat, verschilde op significante wijze tussen Europa's dwang-intensieve regio's (streken met weinig steden en dominantie van de landbouw, waar directe dwang een belangrijke rol speelde in - het grootste deel van - de productie) en haar kapitaal-intensieve regio's (streken met veel steden en dominantie van de handel, waar marktgeoriënteerde productie domineerde). De eisen van de belangrijkste sociale klassen ten aanzien van de staat, en hun invloed op de staat, varieerde gelijklopend. Bijgevolg is er ook een significante variatie merkbaar tussen dwang-intensieve en kapitaal-intensieve regio's in zowel het relatieve succes van de verschillende extractieve strategieën als in de strategieën die leiders er effectief toepasten (Ch.Tilly, 1992: 14-15).

De strategieën van extractie die Europese leiders gedurende het laatste millennium hebben gevolgd worden door Ch.Tilly (1994: 6-12) herleidt tot drie hoofdtypen:

1. *Dwang-intensief* : leiders zogen de oorlogsmiddelen uit de eigen bevolking en uit anderen die ze veroverden, waarbij ze gedurende dit proces grote structuren voor extractie opbouwden. Voorbeelden van deze weg zijn Brandenburg en Rusland, zeker in de fase dat het rijken op basis

---

slechts zeer weinig Europese nationale staten ook echt natie-staten zijn geworden en hij noemt Zweden en Ierland als degene die dit ideaaltipe het best benaderen (Ch.Tilly, 1992: 2-3, 21).

van tribuutextractie waren. In het extreme geval vergaarden gewapende landheren zo veel macht dat geen van hen een duurzame controle over de anderen kon vestigen. Dit was gedurende enkele eeuwen het geval in Polen en Hongarije, waar de edellieden hun eigen koning verkozen en hem ook weer afzetten wanneer deze te sterk ijverde voor een versterking van zijn macht.

2. *Kapitaal-intensief* : leiders steunden op overeenkomsten met kapitalisten - wiens belangen ze met zorg verdedigden - om militaire macht te lenen of te kopen, waarbij ze oorlog voerden zonder uitgebreide permanente staatsstructuren te creëren. De meeste stadsstaten, stadsrijken, stedelijke federaties en andere vormen van gefragmenteerde soevereiniteit vielen onder dit staatsvormingsproces. Voorbeelden zijn Genua, Dubrovnik, de Nederlandse Republiek en, gedurende enige tijd, Catalonië. De Republiek van de Nederlanden vormde het extreme geval, met federaties van grotendeels autonome stadsstaten, die constant onderhandelden over de te volgen staatspolitiek.
3. *Gekapitaliseerde dwang* : leiders in dit geval pasten strategieën toe van beide andere wegen, maar ze besteedden meer aandacht aan het direct in de staatsstructuren incorporeren van kapitalisten en bronnen van kapitaal dan hun kapitaal-intensieve collegae. Bezitters van enerzijds kapitaal en anderzijds dwang onderhandelden in termen van relatieve gelijkheid. Voorbeelden zijn Frankrijk en Engeland, waar volledig uitgebouwde nationale staten eerder ontstonden dan in de staten die de kapitaal- of dwang-intensieve weg volgden.

In de eerste weg komt het er dus op aan zo veel mogelijk onderdanen onder zich te hebben waaraan men inkomsten kan onttrekken, zodat leiders er naar streefden een zo groot mogelijk grondgebied te domineren.

De tweede weg kon enkel gevolgd worden in maatschappijen waarin de accumulatie en concentratie van kapitaal voldoende ver gevorderd waren. De politieke leiders probeerden dan de kapitalisten op hun hand te krijgen door een economische politiek ten gunste van de steden te voeren. De concentratie van dwang werd op die manier meer en meer afhankelijk van de concentratie van kapitaal.

De derde weg is een tussenweg, waarbij leiders voor de extractie van de middelen steunden op kapitalisten, maar tegelijkertijd een zo groot mogelijk grondgebied probeerden uit te bouwen, dat ze op een hechte manier probeerden te integreren.

Het type staat dat de overhand kreeg in een bepaalde periode en een bepaald deel van Europa kende een grote variatie. Welke van de drie wegen gevolgd werd was immers in de eerste plaats afhankelijk van de machtsverhoudingen binnen de maatschappij, waarbij het karakter van de stedelijke netwerken zeer belangrijk was. Staten acteren immers als verzamelaars en ontplooiers van dwangmiddelen, waar steden verzamelaars en verdelers van kapitaal zijn. Op lange termijn kenden bijna alle Europese staten een trend van toenemende concentratie van zowel dwang als kapitaal. Maar in sommige staten kwam de concentratie van dwang vroeger op gang en was ze meer uitgesproken dan deze van kapitaal,

terwijl het in andere staten net andersom was (Ch.Tilly, 1994: 6-12). Pas laat in het millennium verkregen nationale staten duidelijk de overhand over stadstaten, wereldrijken en andere gebruikelijke Europese staatsvormen. De toegenomen schaal van oorlogsvoering en de verdichting van het Europese statensysteem via handels-, militaire en diplomatieke interactie gaf een oorlogsvoordeel aan deze staten die een eigen leger konden onderhouden. Staten die toegang hadden tot een combinatie van een grote rurale bevolking, kapitalisten en relatief gecommercialiseerde economieën wonnen bijgevolg. Zij bepaalden de voorwaarden voor oorlog en hun staatsvorm werd de overheersende in Europa. Europese staten gingen zich aan deze vorm aanpassen: de nationale staten (Ch.Tilly, 1992: 14-15).

Ch.Tilly waarschuwt er voor dat men de vorming van staten niet mag behandelen alsof deze volgens een vooropgezet plan verliep, met de leiders als een soort ingenieurs die het geheel construeren. Er zijn vier feiten die men volgens hem steeds voor ogen moet houden (Ch.Tilly, 1992: 25-27):

- Europese leiders hadden slechts zelden een precies model in gedachten van de soort staat die ze wensten en het kwam nog zeldzamer voor dat hun handelen efficiënt genoeg was om dit model ook effectief te creëren.
- Er is niemand die de belangrijkste componenten van nationale staten - schatkist, gerechtshoven, centrale administraties, enz. - ontworpen heeft. Ze zijn gewoonlijk ontstaan als min of meer onvoorziene bijproducten van pogingen om dringender taken te vervullen, in het bijzonder de opbouw en het onderhoud van een strijdmacht.
- Andere staten - eventueel zelfs het hele systeem van staten - hadden een sterke invloed op het pad van veranderingen dat door een bepaalde staat gevolgd werd.
- Strijd en onderhandeling met de verschillende klassen in de onderhorige bevolking gaven op significante wijze vorm aan de staten die in Europa ontstonden. Zowel het verzet als de coöperatie van ridders, financiers, gemeentelijke ambtenaren, grootgrondbezitters, boeren, handwerkers en andere actoren creëerden en hercreëerden de staatsstructuur op lange termijn.

3.2.4 Consequenties voor de 'start' van de kapitalistische wereld-economie

Ch.Tilly en G.Arrighi komen tot op het eerste gezicht erg gelijkende categorieën m.b.t. staatsvorming in Europa: beide beschrijven een categorie waarin territoriale uitbreiding belangrijk is, één waarin kapitaalaccumulatie noodzakelijk is, en een tussenvorm. In essentie gaat het echter over totaal verschillende indelingen: Ch.Tilly heeft het over manieren van extractie die leiders toepassen om hun macht te behouden/versterken (de drijvende kracht is oorlogsvoering), waardoor staatsstructuren ontstaan. De typevoorbeelden die Ch.Tilly op basis hiervan onderscheidt zijn onverschillig ten opzichte van de manier waarop de geëxtraheerde middelen aangewend worden.

Dit laatste is functie van de verhouding tussen regeerders en ondernemers⁴⁸ in de betrokken maatschappij: een kapitalistische machtslogica wordt toegepast wanneer ondernemers dominant zijn over regeerders, hetgeen het bestaan van een kapitalistisch systeem impliceert; wanneer daarentegen regeerders dominant zijn over ondernemers, hetgeen een tributair systeem veronderstelt, handelen de eersten vanuit een territorialistische machtslogica. We moeten er echter voor waken niet álle handelingen die plaatsvinden te interpreteren vanuit het systeem, iets dat veel te veel gebeurt in het werk van I.Wallerstein. Binnen een kapitalistisch systeem kunnen regeerders voorkomen die vanuit een territorialistische machtslogica ageren. Wanneer hierdoor echter de winsten van de ondernemers in het systeem te zeer in het gedrang komen, zal de regeerder onder druk komen om eveneens volgens een kapitalistische machtslogica te gaan handelen.

Vóór het ontstaan van de kapitalistische wereld-economie bestonden in Eurasië een aantal tributaire systemen, met als algemeen kenmerk dat de regeerders dominant waren over de ondernemers. De regeerders handelden vanuit een territorialistische machtslogica (*TMT*): ze wensten hun macht en prestige te vergroten via de beheersing van een uitgestrekt territorium. Hiervoor waren middelen nodig en naargelang de machtsverhoudingen in de maatschappij (cfr. Ch.Tilly) werden deze enkel onttrokken aan de bevolking via tribuut (dwang-intensief), of ook aan de ondernemers/handelaars (gekapitaliseerde dwang), waardoor de handelsactiviteiten gestimuleerd werden. G.Arrighi verwijst naar J.Abu-Lughod om te stellen dat bij de 13de- en 14de-eeuwse expansie van de handel vele locaties (meestal steden) in heel Eurasië en delen van Afrika betrokken waren: in veel van deze gebieden werd deze handel gestimuleerd door de politieke machthebbers, aangezien ze er middelen/prestige aan konden ontfangen. Kregen de ondernemers/handelaars hierdoor echter te veel macht, dan trokken de politieke machthebbers hun faciliteiten in. De winsten van de ondernemers konden dus steeds geblokkeerd worden, indien ze een bedreiging vormden voor de territorialistische macht.

Arrighi (1994: 86) concludeert hieruit dat de ondernemers teneinde hun winsten veilig te stellen verplicht waren tevens regeerders te worden. Dit is wat volgens G.Arrighi gebeurde in Venetië in de 15de eeuw: er kwamen regeerders-ondernemers op die een kapitalistische machtslogica (*MTM*) hanteerden: kapitaalaccumulatie was het doel van de territoriale politiek; of met andere woorden: de ondernemers domineerden de regeerders. Dit is voor G.Arrighi één van de belangrijkste gebeurtenissen in het ontstaan van de kapitalistische wereld-economie⁴⁹.

---

⁴⁸ We benadrukken hier nogmaals dat we de termen 'ondernemers' en 'ondernemingen' in de betekenis gebruiken die G.Arrighi (1994:85) eraan gaf (zie p.127), nl. winst-zoekende individuen en organisaties, en dat hiermee dus eveneens handelaars en handelsondernemingen mee bedoeld worden.

⁴⁹ Volgens G.Arrighi was het ontstaan van het kapitalisme geen enkelvoudige transitie, maar een serie van stadia en transformaties, waarvan de eerste lang voor de Renaissance van de 15de eeuw plaatsvond (1994: 10-11). Het tot stand komen van een kapitalistische machtslogica in 15de-eeuws Noord-Italië markeerde voor de auteur wel het begin van de eerste systemische accumulatiecyclus: een dergelijke cyclus bestaat steeds uit een fase van materiële expansie, gevolgd door een fase van financiële expansie, georganiseerd en bevorderd door dezelfde

Naast deze evolutie die volgens G.Arrighi plaatsvond in de Noord-Italiaanse stadstaten - in de 15de eeuw de top van de net ontstane kapitalistische wereld-economie - is nog een andere evolutie naar een kapitalistische machtslogica denkbaar: nl. dat ondanks de pogingen van de regeerders om dit af te remmen, de ondernemers op een gegeven moment toch zo machtig werden dat de machtsverhoudingen omdraaiden en de regeerders om aan de macht te blijven wel verplicht werden een kapitalistische machtslogica te hanteren. Indien de regeerders dus aan de macht wilden blijven, moesten ze een beleid voeren ten gunste van de ondernemers, ofwel zelf ondernemer worden. Indien dit gebeurde betekent dit een overgang naar een kapitalistisch systeem, met dominantie van de ondernemers t.o.v.de regeerders.

Bij oppervlakkige beschouwing lijkt het voor de hand te liggen de typevoorbeelden van extractie die Ch.Tilly beschouwt eveneens te koppelen aan de verhouding tussen bezitters van enerzijds kapitaal (ondernemers) en anderzijds dwang (regeerders): dit is echter onterecht. Enkel voor de kapitaal-intensieve weg van extractie gaat het verband op: de concentratie van dwang was in dat geval afhankelijk van de concentratie van kapitaal - enkel mogelijk in een kapitalistisch georganiseerde maatschappij. Een dwang-intensieve weg van extractie is echter niet typisch voor een wereld-rijk, maar eveneens mogelijk in een kapitalistisch systeem; ook de weg van de gekapitaliseerde dwang is zowel mogelijk in een wereld-rijk als in een wereld-economie:

- Een voorbeeld van een dwang-intensieve extractie in een kapitalistisch systeem is Polen in de 16de-17de eeuw: Ch.Tilly haalt Polen aan als extreem geval van de dwang-intensieve weg van extractie. Zoals gezegd was volgens hem deze weg dominant in streken waar directe dwang een belangrijk rol speelde in het grootste deel van de productie, in tegenstelling tot streken waar marktgeoriënteerde productie dominant was. I.Wallerstein spreekt een dergelijke redenering tegen: Polen behoorde op dat moment tot de kapitalistische wereld-economie, zij het tot de periferie ervan, zodat we niet kunnen stellen dat de regeerders dominant waren over de ondernemers. De extractie van middelen gebeurde wel op een dwang-intensieve manier (tweede lijfeigenschap), maar de aanwending van die middelen volgde een kapitalistische machtslogica: de landheren (regeerders) waren zelf ondernemers, en wendden deze middelen aan met als primair doel kapitaalaccumulatie.

---

groep van agentschappen; de Noord-Italiaanse stadstaten waren wel de leiders van de 15de-eeuwse financiële expansie, maar kunnen noch individueel, noch collectief gezien worden als de bevorderaars of organisatoren van de voorafgaande transcontinentale handelsexpansie die hun fortuin maakte; hun rol was hierin wel belangrijk, maar zowel absoluut als relatief ondergeschikt aan die van andere organisaties, in de eerste plaats het Mongoolse rijk. Bijgevolg start G.Arrighi's eerste systemische accumulatiecyclus pas met de financiële expansie van de 15de-eeuw (een periode van financiële expansie markeert steeds zowel het einde van een vorige cyclus, als het begin van een volgende (G.Arrighi, 1994: 88). De verschillende interpretatie ten opzichte van die van I.Wallerstein is allicht voor een belangrijk deel te wijten aan het feit dat G.Arrighi enkel oog heeft voor de acties van de toelagen binnen het kapitalisme – zonder geografische invulling van het ganse systeem –, terwijl I.Wallerstein vooral de eenheid van het systeem via kern-periferierelaties wil aantonen. Aangezien we in dit

- Hoewel Ch.Tilly stelt dat bij extractie volgens gekapitaliseerde dwang de bezitters van kapitaal en deze van dwangmiddelen in relatieve gelijkheid opereerden, kon deze weg zowel in een tributair systeem als in een kapitalistisch systeem bewandeld worden. In een tributair systeem (of wereldrijk) met belangrijke handel en/of steden, konden de politieke leiders zowel tribuut onttrekken aan de onderhorige bevolking, als de handel stimuleren teneinde daaraan middelen te onttrekken. De handelaars/ondernemers konden hierdoor relatief machtig worden, zodat het leek alsof de regeerders en ondernemers in relatieve gelijkheid opereerden, maar de regeerders waren op langere termijn wel de sterkste partij. Wanneer extractie volgens gekapitaliseerde dwang in een kapitalistisch systeem plaatsvond, was dit net andersom: de ondernemers bepaalden uiteindelijk de voorwaarden.

De categorieën van extractie van Ch.Tilly vormen een aanvulling op de opdeling van G.Arrighi in kapitalistische en territorialistische machtslogica's, maar laten op zich niet toe een onderscheid te maken tussen tributaire dan wel kapitalistische systemen.

Zo hadden bijvoorbeeld de regeerders, voor wie op een bepaald moment de steun van de ondernemers noodzakelijk werd om aan de macht te blijven, niet enkel steun nodig, maar ook middelen. De extractie hiervan kon zoals hiervoor reeds duidelijk gemaakt op één van de drie manieren die Ch.Tilly naar voor schuift gebeuren: dwang-intensief, kapitaal-intensief of gekapitaliseerde dwang. Ten dele was dit afhankelijk van de machtsverhoudingen binnen de staat, die op hun beurt afhankelijk waren van de positie die de staat bekleedde in het wereld-systeem (dit negeert Ch.Tilly): in de 17de eeuw paste Polen in de periferie een dwang-intensieve extractie toe, daar waar de Republiek der Nederlanden als hegemoon een kapitaal-intensieve extractie hanteerde. Ten dele bepaalde echter ook een eigen dynamiek, los van de positie in het wereld-systeem, welke extractie werd toegepast. Dit is wat Ch.Tilly analyseert: hoe efficiëntie in oorlogsvoering de drijvende kracht was achter de extractie van middelen en bijhorende staatsvorming:

“From the seventeenth century onward the capitalized coercion form proved more effective in war, and therefore provided a compelling model for states that had originated in other combinations of coercion and capital.” (Ch.Tilly, 1992: 31).

Dit toont nogmaals aan dat niet alle evoluties in een maatschappij vanuit het sociale systeem gedreven worden (dus: openheid van sociale systemen).

3.3 De historische geografie van de 13de-eeuwse Kempen vanuit wereld-systeemperspectief

De opname van het grootste deel van de Kempen in het hertogdom Brabant zoals hiervoor beschreven greep plaats op het moment dat het hertogdom intern een staatsvormingsproces doormaakte: omstreeks

---

onderzoek uitgegaan zijn van de meer geografische benadering van I.Wallerstein, hanteren we de systemische

1100 bezaten de graven van Leuven een aantal uiteenliggende heterogene territoria, die ze door aankoop of annexatie van enclaves binnen hun expanderend territorium geleidelijkaam omvormden tot een hecht hertogdom. Dit Brabants 'staatsvormingsproces' greep plaats binnen een overkoepelend gedecentraliseerd wereld-rijk - het Roomse Rijk - dat onder invloed van de operaties van de landheren aan snel tempo verder fragmenteerde⁵⁰. Aldus kunnen we stellen dat de Kempen in de 13de eeuw tot twee staten tegelijk ging behoren: het bleef onderdeel van het fragmenterende en steeds meer aan belang inboetende wereld-rijk, maar werd tevens opgenomen in een nieuwe staat, op veel kleiner schaalniveau opererend.

De Brabantse staatsvorming was in de 14de eeuw reeds in een vergevorderd stadium; dit werd onder andere gemarkeerd door het feit dat het hertogdom op dat moment reeds langs alle zijden omgeven was door een grenslijn en niet door grenszones, zoals in die tijd gangbaar was. In de meeste gebieden gebeurde deze inkrimping van grenszones tot grenslijnen pas in de 15de eeuw onder Bourgondisch bewind (P.Avonds, 1982: 457-459, 474).

Tijdens dit proces van staatsvorming moesten de Brabantse hertogen voornamelijk met twee partijen rekening houden: de adel en de steden. Zolang de vorst geen onbetwiste leider was, maar de lokale adel moest onderwerpen, bestond er een belangengemeenschap tussen vorst en steden. Dit was zeker het geval in de 11de-12de eeuw, toen het Brabants territorium nog een bont lappendeken was. In dezelfde periode dat de Kempen in het hertogdom Brabant werd ingelijfd, streefden de hertogen in heel hun gebied naar een aaneengesloten en homogeen territorium, waarin ze blijvend hun gezag zouden kunnen doen gelden. Dit konden de hertogen maar realiseren met militaire en financiële steun van de hun ondergeschikte heren (door R.Van Uytven de 'smalle' heren genoemd), maar die waren daar uiteraard niet steeds zomaar toe bereid. De Brabantse hertogen konden echter profiteren van de groei van stedelijke agglomeraties, die door de herleving van de handel en nijverheid vanaf de 11de eeuw belangrijk werd.

“Dergelijke concentraties aan mensen en kapitaal konden immers een belangrijke steun betekenen mits deze door het verlenen van privileges en voorrechten aan zich te binden. Door de groeiende steden extra-territoriale rechtsmacht over de eigen burgers en over de voor hun schepenen aangegane verbintenissen te verlenen in het ganse hertogdom werd *ipso facto* de macht van de smalle heren en de financiële opbrengst van hun jurisdictie beperkt. De met privileges begiftigde agglomeraties trokken bovendien de bewoners der smalle heerlijkheden aan.” (R.Van Uytven, 1976: 95).

---

accumulatiecycli van G.Arrihi niet.

⁵⁰ A.Verhulst 1983: 19) stelt: “Bij het begin van de XIVe eeuw betekende de Duitse koning geen gevaar meer voor de naar zelfstandigheid strevende vorstendommen.”

De Brabantse steden konden in deze periode aldus een zeer grote macht opbouwen, die, eens de hertog stevig in het zadel zat, wat hem betrof te ver ging. In de 14de eeuw waren de steden immers zo machtig geworden dat de hertog in feite diende te fungeren als de uitvoerder van een beleid dat zogenaamd het ‘Algemeen Belang’ moest dienen, maar dat hem door de steden en dus de belangen van handel en nijverheid werd voorgeschreven. De hertog trachtte hiertegen in te gaan door de door de steden afgedwongen constituties niet steeds even nauwgezet toe te passen.

R. Van Uytven formuleert het aldus :

“In laatste instantie bleef de toepassing van de constituties en zelfs hun rechtsgeldigheid afhankelijk van de fluctuerende machtsverhoudingen der betrokken partijen, zoals trouwens het ontstaan van een constitutie zelf de neerslag was geweest van een momentele zwakkere positie van de heer tegenover een voorbijgaande eensgezindheid van zijn ontevreden onderdanen.” (R. Van Uytven, 1976: 93-94).

In het hertogdom Brabant van de 13de-14de eeuw was dus duidelijk een machtsstrijd aan de gang tussen de regeerder (hertog van Brabant), de ondernemers⁵¹ (de steden) en de adel (regeerders op lager niveau).

Vanuit wereld-systeemperspectief wordt het aan de hand van de hiervoor weergegeven tegengestelde visies op de opname van de Kempen in dit hertogdom mogelijk de handelswijze van de hertog binnen een territorialistische dan wel een kapitalistische machtslogica te duiden. In wat volgt lichten we toe hoe beide visies een andere machtslogica weerspiegelen. Deze tegenstelling laat toe (voorzichtige) uitspraken te doen over het bestaan van een embryonale wereld-economie in deze contreien en aldus verder empirisch onderzoek te richten.

3.3.1 De eerste visie: kapitalistische machtslogica

Het verklaringsmodel dat F. Theuws in verband met de opname van het grootste deel van de Kempen in het hertogdom Brabant naar voor schuift, stelt dat het gebied door de hertog van Brabant werd geannexeerd om te fungeren als grondstoffenterritorium voor de nijverheden in de grote Brabantse steden. De opname van een groot stuk van de Kempen hield voor het hertogdom uiteraard territoriale expansie in, maar gebeurde in de eerste plaats met het doel de economische ontwikkeling in het centrum van het hertogdom te stimuleren: om zijn macht ten opzichte van de lokale en regionale adel te kunnen vestigen en de Brabantse staatvorming te kunnen doorvoeren had de hertog de steun van de steden/ondernemers nodig. Dit betekent dat de hertog handelde vanuit een kapitalistische machtslogica, waaruit men kan besluiten dat het hertogdom Brabant deel uitmaakte van een embryonale wereld-economie. De ondernemers waren (tijdelijk) dominant over de regeerders.

Dit vormt een ondersteuning voor de visie van E.Mielants, die stelt dat zowel wat betreft de stedelijke en agrarische productie en handel, als wat betreft het onderscheid tussen enerzijds bulk/massaproductie en anderzijds productie van luxegoederen er duidelijk continuïteit is tussen de late middeleeuwen en de 16de eeuw. Hij komt dan ook tot de conclusie dat het concept van commerciële kapitalisme volledig toepasbaar is op het laat-middeleeuwse “interstadstaten-systeem” van West-Europa (E.Mielants, 2000: 256). Dit betekent volgens E.Mielants dat de cruciale te bestuderen evoluties enerzijds de kwalitatieve veranderingen in 12de-eeuws Europa die leidden tot het ontstaan van een politiek interstadstatensysteem in interregionale handelsnetwerken (in onze visie op systemen dus een embryonale wereld-economie), en anderzijds het ontstaan van de kapitalistische wereld-economie met een interstatensysteem en internationale (intercontinentale) handelsnetwerken in de “lange” 16de eeuw zijn. Aangezien de auteur vooral spreekt over de late middeleeuwen gaan we pas in volgend hoofdstuk dieper op zijn stelling in.

Voor de Kempische regio, die ging fungeren als grondstoffenleverancier voor de steden in het centrum van het hertogdom, betekende de visie van F.Theuws in ieder geval regionale integratie via perimeterisering binnen een open embryonale wereld-economie (waarbij het tributaire systeem echter nog niet noodzakelijk volledig verdwenen was), met als implicatie het ontstaan van een dendritische nederzittingsstructuur. Alle verhoudingen in acht genomen is dit vergelijkbaar met de Europese zoektocht naar grondstoffen ten behoeve van oude en nieuwe industrieën, hetgeen leidde tot de kolonisering van Afrika, met de ontwikkeling van mijnbouw, het telen van handelsgewassen, de ontwikkeling van dendritische nederzettingssystemen.

De extractie gebeurde door de hertog van Brabant volgens de gekapitaliseerde dwang, maar gaat allicht in de richting van de kapitaal-intensieve methode: de actieve steun van de hertog voor de ontwikkeling van de steden diende waarschijnlijk niet enkel om steun van deze laatste te krijgen in zijn strijd tegen de adel, maar ook om inkomsten te kunnen afromen die hij nodig had om zijn macht op te bouwen. Tegelijkertijd was de vergroting van territorium en bevolking natuurlijk ook op zich al een garantie voor extra inkomsten. Conclusies over het al dan niet bestaan van een embryonale wereld-economie kan men uit deze inpassing in de theorie van Ch.Tilly zoals gezegd niet afleiden.

3.3.2 De tweede visie: territorialistische machtslogica

De uitbreiding van het hertogdom Brabant zoals gezien door K.A.H.W.Leenders impliceert een territorialistische machtslogica van de hertogen: het zou er hen om te doen geweest zijn een zo uitgebreid mogelijk grondgebied te besturen, teneinde prestige te verwerven, tribuut aan de lokale

---

⁵¹ In de betekenis van G.Arrighi (1994: 85), dus bezitters van kapitaal, die dit aanwenden met het doel winst te maken.

bevolking te onttrekken en te profiteren van de economische ontwikkeling die in dit gebied aan de gang was.

Dat de Kempen zo lang een politiek niemandsland is gebleven kan te wijten zijn aan het feit dat geen van de omliggende heren sterk genoeg was om het gezag te doen gelden, of aan de geringe vruchtbaarheid van het gebied, waardoor er niet veel te rapen viel. In de 12de eeuw was er echter een duidelijke dynamiek op gang gekomen, hetgeen de toegenomen interesse van en de strijd tussen de omliggende heren kan verklaren. Door de agrarische expansie kon het grondgebied immers inkomsten opleveren voor de politieke overheid. Ook de uitgifte van gemene gronden door de hertog evolueerde volgens K.A.H.W.Leenders tot een fiscale maatregel.

Deze visie is dus een aanwijzing dat ondanks de toegenomen marktafhankelijkheid, nog geen sprake was van een embryonale wereld-economie: de economie had nog geen dominantie kunnen vestigen over de politiek. We moeten echter voorzichtig zijn met te vergaande conclusies hieromtrent: de territoriale uitbreiding in het Maas-Demer-Scheldegebied is slechts één aspect van de hertogelijke politiek en betekent niet per definitie dat gans zijn beleid territorialistisch geïnspireerd was. Er was in ieder geval een machtsstrijd aan de gang tussen regeerders en ondernemers – en het bestaan van de twee open systemen (tributair en kapitalistisch) naast mekaar kan op basis van deze visie niet uitgesloten worden. Wél duidt deze visie aan dat nog mèèr handelingen binnen de tributaire logica plaatsvonden dan in de eerste visie geïmpliceerd.

Voorgaande duidt naast een territorialistische machtslogica, ook op een dwang-intensieve weg van extractie. Via de oprichting van vrijheden en schepenbanken werd het grondgebied echter hechter geïntegreerd dan bij een zuiver dwang-intensieve methode te verwachten valt. Bovendien zou de hertog de economische dynamiek in het gebied aangemoedigd hebben door via de oprichting van vrijheden immigranten aan te trekken. Het hoofddoel zou volgens deze visie echter geweest zijn een bevolkingstoename te bewerkstelligen met het oog op het opdrijven van inkomsten uit tribuut. We kunnen dus stellen dat volgens deze visie het staatsvormingsproces eveneens kaderde in de strategie van de gekapitaliseerde dwang, maar sterk in de richting ging van de dwang-intensieve strategie. De term ‘*dwang*’ duidt in Ch.Tilly’s theorie op het verwerven van inkomsten via het afkomen van belastingen, waarvoor enige accumulatie en concentratie van dwang vereist is, en staat dus niet in contrast met de oprichting van ‘*vrijheden*’.

4. Onderzoeksvragen

Op basis van de historisch-geografische literatuur over de 13de-eeuwse Kempen is het onmogelijk eenduidig op te maken welk van de twee hierboven beschreven visies correct is. Door beide visies op systematische wijze tegenover mekaar te zetten én ze te plaatsen binnen een wereld-systeemanalytisch

kader, waarin een onderscheid gemaakt wordt tussen een territorialistische en kapitalistische machtslogica, worden echter wel allerlei vragen en problemen opgeroepen, die verder empirisch onderzoek kunnen richten. In wat volgt zullen we de belangrijkste van deze probleempunten systematisch behandelen. Een ondubbelzinnige beantwoording van deze vragen zal het op haar beurt mogelijk maken (voorzichtige) conclusies te trekken over de impact van de embryonale wereld-economie in het hertogdom Brabant.

Vooraleer onderzoeksvragen te formuleren herhalen we nogmaals dat het verschil in visie tussen F.Theuws en K.Leenders op de opname van de Kempen in het hertogdom Brabant allicht voor een niet onbelangrijk deel te wijten is aan het verschillende studiegebied dat ze onderzochten (zie figuur III-3). De dominantie van lokale en regionale heren (van Breda, Bergen-op-Zoom, Hoogstraten, Brecht, enz.) in Leenders' studiegebied, verhinderde bovendien dat hier een hertogelijke politiek ten gunste van de wolproductie kon gevoerd worden. Wanneer K.A.H.W.Leenders stelt dat er in zijn studiegebied in de 13de eeuw niet veel van schapenteelt terug te vinden is, wil dat nog niet zeggen dat dit ook voor de rest van de Kempen geldt. Het valt ook op dat de eerste vermeldingen van schapen in K.A.H.W.Leenders' studiegebied betrekking hebben op het zuidelijkste deel ervan, m.a.w. het deel dat het meest aansluit bij de rest van de Kempen. Of dit ook betekent dat de eerste visie opgaat voor de rest van het Maas-Demer-Scheldegebied dat in de 13de eeuw in Brabantse handen kwam is lang niet zeker. Zowel de aanbodzijde (wol) als de vraagzijde (textielnijverheid) moeten daarbij onderzocht worden.

4.1 De aanbodzijde: schapenteelt en wolproductie

Een eerste belangrijk probleem is uiteraard het belang van de schapenteelt in de 13de-eeuwse Kempen. Bij een aantal auteurs, zoals A.J.A.Bijsterveld en W.Steurs, wordt de opkomst van de schapenteelt vermeld, maar de datering en/of de geografische dimensie komen niet altijd helemaal overeen met degene die F.Theuws voorop stelt.

A.J.A.Bijsterveld stelt dat in veel Brabantse dorpen in de Middeleeuwen een doordringende geur moet hebben gehangen. Hij geeft het voorbeeld van Alphen, waar in 1401 alleen al van de Tongerlose hoeven 734 schapen op de heidegronden graasden (A.J.A.Bijsterveld, 1989: 28-29). Volgens A.J.A.Bijsterveld was er ook in Brabant in de 12de-13de eeuw een sterke ontginningsbeweging op gang gekomen, waarin vermoedelijk de lokale en regionale heren de leiding hadden. Hij brengt de hypothese naar voor dat deze heren tijdig het toenemende belang van de 'woeste gronden' in Brabant opmerkten: "de op de droge heidegronden grazende schaapskudden leverden de wol die voor de snel groeiende stedelijke nijverheid en handel zo belangrijk was." (A.J.A.Bijsterveld, 1989: 28). De norbertijnen waren er steeds op gericht om voor de stedelijke markt te produceren, en dit zou in het huidige Noord-Brabant de productie van wol ingehouden hebben (A.J.A.Bijsterveld, 1989: 18). De

auteur ziet het toegenomen belang van de heidegrasgronden weerspiegeld in de belangrijke plaats die deze nog lang daarna innamen in het totale areaal van de hoven van de norbertijnen in Brabant en verwijst daarbij nogmaals naar Alphen, waar in 1714 nog ruim de helft van het landbezit van de abdij van Tongerlo uit heide bestond (A.J.A.Bijsterveld, 1989: 28-29). A.J.A.Bijsterveld neemt evidenties aan op basis van de latere evolutie; dit is echter onvoldoende als bewijs ten voordele van het model van F.Theuws.

W.Steurs stelt dat schapen in de Kempen reeds lange tijd goed bekend schijnen geweest te zijn, maar dat de schaapskudden vooral toenamen na ongeveer 1175, wanneer de premonstratenzer en later ook cisterciënzer abdijen de noodzakelijke kapitalen en grasgronden ter beschikking stelden om grote kudden te onderhouden. De verklaring die W.Steurs geeft voor deze aanzienlijke investeringen en voor de aanmatiging van de kloosterlingen om gemene gronden op te eisen om hun kudden te laten grazen ligt in de lijn van deze die F.Theuws geeft, maar de wol zou aanvankelijk wel in een andere richting zijn gegaan: de schapenteelt zou een sterke groei gekend hebben door de toename van de stedelijke lakennijverheid die inlandse wol bewerkte, hetgeen zou gebeurd zijn in het Maasgebied. Daarop volgend liep volgens W.Steurs de uitbreiding van de kudden parallel met de ontwikkeling van bepaalde plaatsen in de meierij als marktsteden en later als nijverheidscentra die wol en huiden nodig hadden voor het lokale artisanat. Een duidelijke datering geeft W.Steurs echter niet. Vanaf het einde van de 13de en de 14de eeuw was de uitbreiding van de schapenteelt ten koste van de graanteelt volgens W.Steurs minder te wijten aan een vertraging van de groei, maar wel aan een keuze die tegemoet kwam aan een solvabele vraag, in de logica van een markteconomie. Tegelijkertijd vermeldt W.Steurs dat in de benedictijnenhof van Alem in het midden van de 13de eeuw niet zozeer de schapenteelt maar wel de teelt van varkens en melkkoeien werd geprivilegieerd, met het oog op de bevoorrading van de stedelijke markt met vlees en melkproducten (W.Steurs, 1993: 380-381). Deze boerderij ligt echter niet meer in de zandige Kempen, maar in het rivierengebied, zodat hier een andere evolutie en oriëntering te verwachten valt (dit gebied was reeds veel langer ingeschakeld in de stedelijke economie van het noorden).

Uit de vermelde elementen uit het werk van A.J.A.Bijsterveld en W.Steurs is het mogelijk een denkbaar scenario te destilleren dat de visie van F.Theuws ondersteunt. De premonstratenzers vestigden zich op het einde van de 12de eeuw in de Kempen en gingen zoals steeds voor de stedelijke markt produceren, hetgeen in dit gebied wol voor het Maasgebied betekende. Dit zou mogelijk de interesse van de hertog gewekt hebben, aangezien in dezelfde periode de textielnijverheid in de grote Brabantse steden opkwam. Na opname in het hertogdom Brabant zou dan gedurende enige tijd een dendritisch stedennet kunnen bestaan hebben, dat echter reeds op het einde van de 13de eeuw desintegreerde, enerzijds doordat de grote Brabantse textielsteden overschakelden op Engelse wol, en

anderzijds door de opkomst van textielnijverheid in de Kempen zelf, aanvankelijk in de marktplaatsen en later ook op het platteland.

Indien het verklaringsmodel van F.Theuws klopt, kan volgens J.Bastiaens de uitbreiding van de schapenteelt de basis geweest zijn van de intensivering van de landbouw door plaggenbemesting, een techniek die vanaf de 13de eeuw opgang zou gemaakt hebben.

Om de productie op te drijven en de uitputting van de gronden tegen te gaan zijn er theoretisch twee mogelijkheden: een groter areaal bezetten en dus extensiveren, of op hetzelfde areaal intensiveren. De boeren konden op de uitgestrekte heidevelden wel gebruiksrecht uitoefenen, bvb. door plaggen af te steken, maar ze waren geen eigenaar van de gronden en mochten ze niet ontginnen. Het verbod op het ontginnen van bijkomende gronden zou kunnen te wijten zijn geweest aan het feit dat de heide als graasgebied voor schapen economisch belangrijk werd. Aangezien hierdoor de beschikbare oppervlakte grond voor landbouw beperkt werd, moest men wel intensiveren om een voldoende grote oogst te halen, hetgeen men gedaan zou hebben door middel van plaggenbemesting (F.Theuws, 1989: 202-203; J.Bastiaens, 1993: 38, 208). Bovendien werden door de mogelijkheden van afzet van een opgedreven productie technologische vernieuwingen in de landbouw mogelijk⁵². Ook deze ontwikkeling kan dus mee aan de basis liggen van de ontwikkeling van de plaggenbemesting, waardoor een hoger rendement mogelijk werd (F.Theuws, 1989: 202-203; J.Bastiaens, 1994: 38, 208). De Nederlandse historisch geografen T.Spek en Vervloet stelden in een persoonlijk commentaar echter dat de hiervoor aangehaalde datering van de plaggenbemesting voor discussie vatbaar is: een niet gepubliceerd onderzoek van F.Theuws zou via bodemonderzoek en pollenanalyse aantonen dat intensivering door middel van plaggenbemesting in de centrale Kempen pas vanaf 1400 voorkwam. De grote akkercomplexen en *infield-outfield* systemen, met een steeds intensievere begrazing van het *outfield*, zouden wel reeds in de 13de-14de eeuw gevormd zijn. We hebben over dit onderzoek echter niet meer gegevens kunnen achterhalen. Uit het voorgaande wordt duidelijk dat een uitklaring van deze discussie ook voor dit onderzoek van belang is.

Een interpretatie als die van F.Theuws (of de lichtjes gewijzigde versie hierboven) gaat echter voorbij aan de regionale verscheidenheid die binnen het 13de-eeuwse zandige Maas-Demer-Scheldegebied kan vermoed worden: heel het Kempische gebied dat ingelijfd werd in het hertogdom Brabant zou volgens deze interpretatie een evolutie naar economische integratie hebben gekend, als grondstoffenleverancier voor de grote Brabantse steden. Zowel wat betreft de bodemgesteldheid, als wat betreft de bereikbaarheid vanuit stedelijke centra aan de rand van het gebied waren er echter niet te verwaarlozen regionale verschillen. Uit een studie van K.A.H.W.Leenders blijkt dat in 1832 in Noord-Brabant het

---

⁵² Een andere technologische vernieuwing die waarschijnlijk op gang kwam vanaf de 13de eeuw betreft de bouw van windmolens. De productiviteit hiervan lag hoger dan die van watermolens, zodat de opkomst daarvan waarschijnlijk verband hield met het vergrote aanbod van te malen rogge (F.Theuws, 1989: 203).

percentage heide sterk samenhang met de hoogteligging van het gebied: boven de 25 m hoogte (dus vnl. het zuiden van de meierij) was er veel meer heide dan in lager gelegen gebieden (rond Den Bosch en in het noordwesten) (K.A.H.W.Leenders, 1996b: 142-151). Mogelijk is het dus voornamelijk op deze hogere gronden dat de middeleeuwse schapen moeten gezocht worden. Bij deze zoektocht zou het nuttig zijn meer zicht te krijgen op de evolutie in de grootte van de hoeven en de verhouding tussen cijns en pacht, om te kunnen bepalen of de wolproductie plaats vond op grote pachthoeven, dan wel door kleine 'cijnsboerkes' die hun karige inkomen aldus zouden hebben aangevuld. Ook hier vallen regionale verschillen te verwachten: K.Leenders spreekt voor zijn studiegebied over grote systematische ontginningen, die leidden tot het ontstaan van relatief grote pachthoeven, terwijl in de centrale Kempen eerder kleine eigengeërfde cijnsboerkes te verwachten vallen (behalve de hoeven van de nieuwe abdijen). F.Theuws gooit in zijn onderzoek cijns en pacht op één hoop, maar tussen beide bestaan grote verschillen: eigengeërfde boeren, erf- en tijdpachters en grote abdijs hoeven reageerden elk totaal verschillend op bepaalde omstandigheden. Daarbij is uit het historisch-geografisch onderzoek van onder meer G.Astil & J.Langdon (1997) gebleken dat landbouwtechnische vernieuwing bijna steeds van de kleine boeren afkomstig was (persoonlijk commentaar van T.Spek).

Het model van F.Theuws roept bovendien onmiddellijk een aantal vragen op, die slechts gedeeltelijk aan de hand van de bestaande literatuur kunnen beantwoord worden.

Een eerste moeilijkheid is het probleem van de winst. Een dendritisch nederzettingssysteem wordt volgens F.Theuws gekenmerkt door een *beperkte* markteconomie – in wereld-systeeminterpretatie moeten we echter spreken van een *perifere* markteconomie –, onder meer omdat de boeren niet zouden delen in de winst. Tegelijkertijd kwam echter de pacht op, waardoor er een nieuw type landbouwer ontstond die zijn extra productie kon omzetten in winst. De premonstratenzerabdijen, onder voogdij van de hertog handelden in ieder geval vanuit een sterk winstbesef: zowel de premonstratenzers als de cisterciënzers hadden reeds vanaf de 12de eeuw een mentaliteit van economisch winstbejag, waarbij ze zich integreerden in het stedelijk en landelijk leven om profijt te trekken uit de stijgende conjunctuur (A.Verhulst, 1982: 90).

Een mogelijke interpretatie is dat de boeren al dan niet uit vrije wil werden ingeschakeld in de productie van grondstoffen (bv. om aan hun in geld geheven belastingen te voldoen), waar ze eventueel wel enige winst konden uit halen, maar dat de grootste winsten werden opgestreken door de textielproducenten in de steden en eventueel door een tussenpersoon onder de vorm van de nieuwe abdijen, die echter zelf eveneens rechtstreeks bij de productie betrokken waren. Dit zou men in zekere zin kunnen vergelijken met de situatie van vele inheemse West-Afrikaanse kleine boeren, zoals bv. de cacaoboeren in de Goudkustkolonie, die in de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw op kleinschalige wijze handelsgewassen produceerden, waarbij de concentratie en de grootste winsten bij de handelaars en de westerse verwerkers van de cacao te vinden waren. Een verdere mogelijke analogie is te vinden

in het feit dat als gevolg van de ontwikkeling van de exportproductie het systeem van landeigendom veranderde en veel flexibeler werd. Volgens K.B.Dickson vereiste een ernstige teelt van exportgewassen door de kleine boeren een systeem dat individueel bezit toeliet, aangezien geen enkele landbouwkundige verbetering op lange termijn kon geïntroduceerd worden wanneer men het bewerkte land vroeg of laat moest teruggeven aan de familie van wie men het had verkregen (K.B.Dickson, 1969: 165-171, 302-308).

Een andere mogelijkheid is dat alleen de grote Kempische abdijhoeven, onder voogdij van de hertog, schapen hielden voor de export naar de grote Brabantse steden. In dit geval lijkt het bestaan van een dendritisch nederzettingssysteem weinig waarschijnlijk, aangezien te verwachten valt dat deze abdijen eigen afvoersystemen onderhielden en hun producten bestemd voor export niet naar de markt (als fysieke plaats) brachten.

Indien wel een dendritisch nederzettingssysteem bestond, kan men zich vragen stellen over de organisatie ervan. De meeste Kempische nederzettingen kregen immers pas in de 14de eeuw marktprivileges, hoewel men kan veronderstellen dat vele reeds van bij de oprichting als *nova oppida* marktplaatsen waren. Of waren het in de 13de eeuw geen echte 'markten', aangezien ze enkel dienden voor de afvoer van wol naar de Brabantse textielsteden? Waarbij de centra van de 14de eeuw echte marktplaatsen, met officiële oorkonden, werden, voor meerdere landbouwproducten in een meer geïntegreerde markteconomie?

Conclusie aanbodzijde:

Met betrekking tot de aanbodzijde van Theuws' visie kunnen uit voorgaande een aantal concrete onderzoeksvragen afgeleid worden:

Hoeveel schapen waren er in de 13de-eeuwse Kempen? Waren er regionale verschillen? Wie bezat deze schapen (enkel de grote abdijen of ook de kleine boeren), op hoeveel hoeven en onder welke juridische structuur (cijns of pacht)? Werde er geïntensiveerd op de *infields* en vanaf wanneer kwam pluggenbemesting voor?

Naar analogie met een onderzoek in Ieper is een mogelijke invalshoek om meer zicht te krijgen op de aanbodzijde de aanwezigheid van veel oude dieren in de stedelijke consumptie: indien dat het geval is werden de schapen niet in de eerste plaats voor vleesconsumptie gehouden, maar wel voor hun wol. A.Ervinck (1998: 77-84) kon op basis van archeozoologisch onderzoek van teruggevonden beenderen van schapen voor Ieper aantonen dat wolproductie de belangrijkste drijfveer was voor het houden van schapen in de omgeving. Bovendien kon uit deze studie afgeleid worden dat de lokale wolproductie niet onbelangrijk was voor de Ieperse textielnijverheid: enkel voor de beste lakens werd Engelse wol gebruikt. Voor de Kempen levert een dergelijke invalshoek echter mogelijk problemen op, aangezien in de zure zandgronden beenderen slecht bewaard blijven (persoonlijk commentaar A.Ervinck).

4.2 De vraagzijde: de textielnijverheid

De voorgaande discussiepunten i.v.m. schapenteelt en wolproductie betreffen de aanbodzijde in F.Theuws' visie op de 13de-eeuwse Kempen. Daarnaast is het uiteraard ook belangrijk de vraagzijde te onderzoeken: waar werd de veronderstelde Kempische wol verwerkt?

Een eerste vraag daarbij is welke wol men in welke periode in de textielnijverheid van steden als Antwerpen en 's-Hertogenbosch gebruikte. Indien de visie klopt dat de hertog van Brabant de Kempen inlijfde om de steden in het centrum van wol te voorzien, moet de textielindustrie in deze steden dus al in de periode 1190-1230 belangrijk zijn geweest, of toch op zijn minst goede perspectieven hebben gehad.

W.Steurs bespreekt de nijverheden van het middeleeuwse 's-Hertogenbosch en stelt dat de stad tussen 1250 en 1275 evolueerde tot een productiecentrum, gespecialiseerd in metallurgie, leerbewerking en textielnijverheid, en aanvankelijk sterk gelieerd was aan het rurale hinterland. Oorspronkelijk maakte men stoffen van inlandse wol, maar W.Steurs stelt dat misschien reeds in de 13de eeuw meer luxueuze stoffen werden geproduceerd op basis van Engelse wol (W.Steurs, 1993: 359-360, 362). De ontwikkeling van textielnijverheid in 's-Hertogenbosch is dus wel vrij laat om Theuws' visie te kunnen ondersteunen; wel werd de stad van in het begin gesticht met economische motieven voor ogen.

In de steden in het centrum van het hertogdom kwam de textielnijverheid vroeger tot ontwikkeling, al was Antwerpen wel eerder laat: de eerste vermeldingen van lakenhallen dateren van 1197 voor Leuven, 1221 voor Brussel en 1226 voor Antwerpen. H.P.H.Jansen (1982: 175) neemt aan dat aanvankelijk wellicht vooral inlandse wol werd gebruikt, maar dat na 1250 voor de fijnste lakens Engelse wol verplicht werd. Dit sluit echter niet uit dat voor grovere lakens nog steeds inlandse wol gebruikt werd (cfr. onderzoek in Ieper). Welke hoeveelheden inlandse wol zouden verwerkt zijn is echter niet duidelijk. In ieder geval was de textielnijverheid in de Brabantse steden qua omvang niet te vergelijken met deze in de grote Vlaamse textielsteden als Ieper, Brugge en Gent.

Op het eerste zicht lijkt het dus weinig waarschijnlijk dat de hertog de Kempen inlijfde om de Brabantse steden van wol voor hun textielnijverheid te voorzien. Het is echter wel mogelijk dat de hertog de Vlaamse ontwikkeling had gezien – de Vlaamse graven voerden reeds van in de 12de eeuw overwegend een beleid ten gunste van de economische ontwikkeling in de steden (L.Millis, 1993: 18-19, 32) en iets gelijkaardigs wou bereiken in Brabant; de intentie zou er in dat geval wel geweest zijn, maar de economische ontwikkeling tot textielsteden, met de Kempen geïntegreerd als wolleverancier, zou zich niet volledig hebben doorgezet (op die manier zou deze visie wel kunnen, zelfs als de Brabantse textielindustrie in de periode van de inlijving van de Kempen nog maar in de kinderschoenen stond).

Een andere vraag m.b.t. de vraagzijde is hoe de economische ontwikkeling van de *nova oppida* er uit zag?

Wanneer het verhaal van F.Theuws klopt, zouden de *nova oppida* binnen het gebied aanvankelijk enkel gediend hebben als doorvoercentra voor de inlandse wol naar 's-Hertogenbosch en Antwerpen. Volgens deze visie kon er zich pas vanaf het einde van de 13de eeuw in deze plaatsen een eigen nijverheid ontwikkelen.

Helaas blijken er voor de 13de-eeuwse economische activiteiten in de Kempische *nova oppida* zeer weinig gegevens beschikbaar.

A.Verhulst stelt in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* dat de stichting van vrijheden in de Kempen door de hertog van Brabant blijkbaar tot doel had mee te profiteren van de agrarische expansie die op dat moment in de streek aan de gang was (A.Verhulst 1982: 90) en W.Steurs bevestigt dit beeld (W.Steurs, 1993: 45, 385-386). De hertog stichtte immers geen vrijheden volgens een stelselmatig plan om een uitgestrekt gebied van bos en wilderten te ontginnen, zoals de traditionele geschiedschrijvers hebben geponeerd. Hij heeft echter progressief een regio ingenomen waar er reeds vanaf 1200 een gunstige economische conjunctuur heerste en waar hij zich dus onmiddellijk kon voorzien van landbouw- en veeteeltproducten. Naarmate de veroveringen vorderden creëerde de hertog vrijheden, die enerzijds als militaire en administratieve steunpunten fungeerden, maar anderzijds ook de landbouwopbrengsten ter zijner profijt konden kanaliseren (W.Steurs, 1992: 193). Dit lijken argumenten te zijn ten voordele van een territorialistische machtslogica en een dwang-intensieve extractie, aangezien volgens deze visie de hertog in de eerste plaats zijn grondgebied wilde uitbreiden om inkomsten uit de onderhorige bevolking te kunnen halen. Dit kon enkel doordat de streek een agrarische expansie doormaakte.

W.Steurs vermeldt bovendien dat het feit dat de geografische spreiding van de vrijheden voorkomt uit veroveringen, “verklaart dat sommige nederzettingen zo dicht op elkaar zijn gebouwd dat ze zich niet konden ontwikkelen zonder elkaar concurrentie aan te doen, zoals Eersel en Oerle” (W.Steurs, 1992: 193). Eersel en Oerle kregen echter maar beperkte vrijheden en werden nooit meer dan centra van agrarische productie. De plaatsen die meer algemene vrijheden verkregen liggen wel grotendeels verspreid over het nieuwe Brabantse territorium.

Enkel 's-Hertogenbosch, in de visie van F.Theuws beschouwd als grote textielstad aan de rand van het gebied, werd opgericht met louter economische motieven voor ogen en dit reeds op het einde van de 12de eeuw, nog vóór de rest van de Kempen onder het gezag van de hertog stond. Het was een goedgelegen handelsplaats te midden van een streek in volle ontwikkeling en was reeds in de 13de eeuw een nijverheidscentrum (W.Steurs, 1992: 192). De afwijkende ontstaansgeschiedenis van de stad ten opzichte van de overige *nova oppida* reflecteerde zich ook in de aard van de vrijheden die werden toegekend. De overige *nova oppida* verkregen delen van het recht van 's-Hertogenbosch, maar nooit

het volledige pakket vrijheden dat in deze stad geldig was. De kooplieden van Oisterwijk kregen bvb. geen tolvrijdom op de Rijn, een voorrecht waar de kooplieden uit 's-Hertogenbosch wel van konden profiteren. Dergelijke maatregelen lieten in ieder geval de stedelijke burgerij van 's-Hertogenbosch toe de economie van het achterland te controleren en haar rijkdommen aan te trekken (W.Steurs, 1992: 196).

4.3 De uitgifte van gemene gronden

Een volgende vraag betreft de rol van de hertog bij de uitgifte van gemene gronden.

W.Steurs stelt dat de premonstratenzer- en cisterciënzerabdijen het landschap ingrijpend hebben gewijzigd, niet omdat ze een leeg gebied zouden hebben ontgonnen, maar omdat ze allerlei gronden die voordien verspreid waren over verschillende eigenaren onder de autoriteit van hun hoeven brachten en vervolgens het geheel reorganiseerden en bovendien bepaalde gemene gronden omwilden om de dorpskudden erbuiten te houden. Volgens W.Steurs moeten we het zeker in deze context zoeken dat de boerengemeenschappen er bij de hertog op aandrongen nieuwe collectieve gebruiksrechten te verkrijgen tegen betaling, op gronden die deze keer strikt werden afgebakend door de hertogelijke autoriteit, die garant stond voor de uitoefening van het gebruiksrecht (W.Steurs, 1993: 384-385). Volgens W.Steurs was de uitgifte van gemene gronden dus niet het resultaat van een initiatief van de hertog, maar waren het de boeren die de gebruiksrechten over voldoende gronden wilden veiligstellen.

HOOFDSTUK 4 : Veertiende - eerste helft zestiende eeuw: toenemende economische integratie

---

1. Veertiende-vijftiende eeuw: toenemende marktafhankelijkheid via agrarische markten en opkomst textielnijverheid

1.1 Politieke evolutie van het hertogdom Brabant

De in vorig hoofdstuk in de eerste visie veronderstelde perifere integratie van de Kempen in het hertogdom Brabant, die in de 13de eeuw zou hebben plaatsgegrepen via een ‘beperkte’ markteconomie in een dendritisch systeem gericht op de afvoer van grondstoffen voor het centrum, verviel in ieder geval op het einde van de 13de en in de 14de eeuw. F.Theuws stelt dat onder meer door de invoer van kwalitatief betere Engelse wol de belangengemeenschap tussen de hertog en de Brabantse steden verschaalde, zodat de greep van de hertog op de Brabantse economie kleiner zou zijn geworden (F.Theuws, 1989: 195). Zoals reeds in voorgaand hoofdstuk vermeld, waren volgens P.Avonds de Brabantse steden nu zo machtig dat de hertog in feite moest fungeren als de uitvoerder van een beleid dat zogenaamd het ‘Algemeen Belang’ moest dienen, maar dat hem door de steden en dus de belangen van handel en nijverheid werd voorgeschreven (P.Avonds, 1982: 476-477). A.Uyttebrouck (1979: 245) formuleert het aldus: “In de 14de eeuw waren de steden ongetwijfeld de belangrijkste gesprekspartner van de vorst.”

De jaren 1404 – toen de jongste tak van het huis van Bourgondië-Valois aan de macht kwam - en 1430 – toen de oudste tak aan het bewind kwam en het hertogdom toetrad tot het grotere geheel van de Bourgondische Nederlanden - vormden twee keerpunten in de politieke geschiedenis van Brabant, hoewel A.Uyttebrouck (1979: 224) in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* benadrukt dat deze politieke machtswissels géén breekpunten vormden.

Een belangrijk gevolg van het aan de macht komen van de jongste tak van het huis van Bourgondië¹ (troonsbestijging Anthoon) was dat de gebieden die in de voorafgaande eeuw vervreemd waren, weer onder Brabants bewind kwamen. Dit waren enerzijds de heerlijkheid Antwerpen, in 1357 in leen gegeven aan Lodewijk van Male en Margaretha van Brabant en anderzijds Limburg en de landen van Overmaas, die in 1396 door hertogin Johanna aan de hertog van Bourgondië Filips de Stoute waren afgestaan. Voor

---

¹ Toen in 1384 de Vlaamse graaf Lodewijk van Male stierf, kreeg Filips de Stoute, hertog van Bourgondië en getrouwd met Lodewijks dochter Margaretha, de heerschappij over Vlaanderen. Via de nalatenschap van Margaretha's tante Johanna, hertogin van Brabant en Limburg, gingen rond de eeuwwisseling ook deze hertogdommen over in Bourgondische handen. Met de dood van Filips de Stoute in 1404 werd zijn heerschappij verdeeld onder zijn drie zonen, waarbij de oudste de zeggenschap kreeg over Vlaanderen en Bourgondië, en de tweede (Anthoon), Brabant en Limburg, met Antwerpen, erfde (A.G.Jongkees, 1979: 184).

het overige veranderde er weinig: tussen 1404 en 1430 bleef het hertogdom samen met de bijbehorende gebieden een autonoom vorstendom en voerde het steeds meer een eigen buitenlandse politiek. “[D]e Brabanders tonen zich niet altijd bereid hun successieve vorsten te volgen in alle avontuurlijke ondernemingen waarin deze hen wilden betrekken.”, aldus A.Uyttebrouck (1979: 229). Het hertogdom maakte zich steeds verder los van het Roomse keizerrijk: theoretisch bleef de hertog van Brabant een vazal van de keizer, maar geen van de 15de-eeuwse hertogen verkreeg de investituur met de lenen die hij bezat in zijn hoedanigheid van hertog van Brabant-Limburg. Dit weerhield de hertogen er niet van vrij te beschikken over deze leengoederen (A.Uyttebrouck, 1979: 229).

De 14de-eeuwse invloed van de Brabantse steden op het beleid van de hertog bleef echter onverminderd – of zelfs versterkt – doorgaan. Als gevolg van crises in de dynastie (minderjarigheden en opvolgingscrisissen) en de steeds nijpendere financiële situatie van de opeenvolgende hertogen vanaf de 14de eeuw, waren de hertogen teneinde hun macht te behouden wel verplicht de vertegenwoordigers van de standen steeds meer macht toe te kennen. Dit resulteerde in de eerste dertig jaar van de 15de eeuw in het hoogtepunt van de macht van de Staten van Brabant, waarbij de hertogen, in een moeilijke evenwichtsoefening, ervoor moesten waken dat hun gezag niet al te veel werd aangetast. Deze Staten van Brabant bestond uit vertegenwoordigers van de drie standen. De geestelijkheid nam echter slechts aan een beperkt aantal vergaderingen deel, in hoofde van enkele abten van mannenkloosters van betrekkelijk oude kloosterorden. De adel liet zich vertegenwoordigen door een sterk wisselend aantal baronnen en ridders met bezit in Brabant. De steden en vrijheden tenslotte vormden ongetwijfeld de overheersende groep binnen de Staten. Naast de drie belangrijkste steden (Leuven, Brussel en Antwerpen) en 's-Hertogenbosch (minder trouw), namen bij gelegenheid ook enkele kleine stedelijke centra, zoals Nijvel, Tienen, Lier of Herentals, en soms zelfs eerder agrarische *Vrijheden* zitting. De macht van de eerste vier zou echter steeds toenemen, tot in de 16de eeuw de kleine steden en *Vrijheden* niet meer aan de Staten deelnamen (W.P.Blockmans, 1979: 162; A.Uyttebrouck, 1979: 241).

Tussen 1404 en 1430 telden deze Staten van Brabant maar liefst 850 activiteiten (vergaderingen, contactvergaderingen en afvaardigingen van gezanten naar het buitenland) - gemiddeld 33 per jaar. Het overwicht van de derde stand blijkt uit het feit dat meer dan 510 van deze activiteiten alleen de steden betroffen (A.Uyttebrouck, 1979: 241-242). W.P.Blockmans (1979: 162) schrijft hieromtrent: “Vlaanderen en Brabant waren ... met Holland de meest verstedelijkte gewesten ... De representatieve activiteit was er veel intenser dan overal elders, omdat juist de steden zulk een dynamische rol speelden. Daarbij is ook het verschil tussen Brabant en Vlaanderen relevant: in het hertogdom bleven de steden nog meer aangewezen op overleg met de bevoorrechte standen.”

Na 1430² veranderen de machtsverhoudingen echter: “in 1430 kwam Filips de Goede aan het bewind en dat betekende een vorst die al een reputatie had, verscheidene provincies bestuurde en vooral over belangrijk meer geldmiddelen beschikte dan zijn voorgangers” en bijgevolg minder afhankelijk was van de financiële steun van alleen de Brabanders³ (A.Uyttebrouck, 1979: 243).

Nochtans hadden de Brabanders (bij monde van de Staten) bij het aantreden van Filips de Goede garanties geëist voor hun autonomie, en dit zowel op politiek als op economisch vlak. Bij de dood van Filips van Saint-Pol was het immers niet vanzelfsprekend wie hem zou opvolgen: Filips de Goede, neef van de overleden hertog, of zijn tante Margaretha, gravin-douanière van Henegouwen, Holland en Zeeland. Na twee maanden durende onderhandelingen kozen de Brabanders voor de sterkste kandidaat⁴, maar eisten van hem garanties voor hun ‘nationale onafhankelijkheid’:

“[H]et handhaven in Brabant van een Regeringsraad en van een Raadkamer – we weten dat eerstgenoemde maar een kort bestaan kende -, het handhaven van een aparte kanselarij en van een apart zegel, de verplichting om met het zegel van Brabant *alle* oorkonden die het hertogdom betroffen te zeggelen, de verplichting om Limburg en de landen van Overmaas met Brabant verenigd te laten, met de belofte de verpande heerlijkheden terug te kopen, en tenslotte de verplichting voor de hertog zelf om de titel en het wapen van Brabant te dragen. Dit alles ging vergezeld van nog andere verplichtingen, vooral op economisch gebied.” (A.Uyttebrouck, 1979: 241).

Zo lieten de Staten in de Blijde Inkomst van 5 oktober 1430 onder meer optekenen dat ze niets te maken wensten te hebben met de Frans-Engelse oorlog en dat geen rondtrekkende legers het grondgebied van Brabant mochten doorkruisen. De opname in het Bourgondische rijk mocht met andere woorden de economische belangen niet te veel schaden (A.Uyttebrouck, 1979: 231).

Ook tijdens de regeerperiode van Filips de Goede bleven de economisch machtige steden pogingen ondernemen om te wege op het beleid, bv. inzake de lakennijverheid. Na de instelling van uitvoerheffingen op Engelse wol en het opstarten van een lakennijverheid in Engeland zelf oefenden de textielsteden in de lage landen druk uit op de hertogen om een verbod op Engels laken in te stellen. Vanaf

---

² Door een speling van het lot stierf (met de dood van Filips van Saint-Pol) de jongste tak van het huis van Bourgondië uit en erfde de hertog van Bourgondië de hertogdommen van zijn Brabantse neven (A.G.Jongkees, 1979: 187; A.Uyttebrouck, 1979: 240).

³ In 1445 vertegenwoordigde het gebied Brabant-Limburg 10,7 % in het totale netto domaniale inkomen van de hertog van Bourgondië (exclusief de lasten), daar waar het aandeel van Vlaanderen 18,9 % van het totaal uitmaakte en dat van Bourgondië-Franche-Comté 33,7 % (A.Uyttebrouck, 1979: 243).

⁴ Na de dood van Filips de Saint-Pol, die geen nakomelingen naliët, zagen “de Brabanders zich geplaatst voor een tegenstrijdige problematiek: zij hadden een hertog nodig die machtig genoeg was om hen te verdedigen

juli 1427 onderhandelden de Brabantse, Hollandse, Zeeuwse en Luikse steden hierover en in september 1428 werd het verbod ingesteld. Met de troonsbestijging van Filips de Goede in 1430, op dat moment nog een bondgenoot van de Engelsen, werd het verbod echter ingetrokken. Op verzoek van de Brabantse, Vlaamse en Hollandse steden vaardigde hij in 1434, vlak voor hij zich verzoende met de Franse koning, het invoerverbod opnieuw uit, ditmaal in al zijn ‘landen van herwaartsover’. Hij herhaalde dit verbod in 1436, 1447 en 1464. En 1437 werd bovendien, ter bescherming van de eigen nijverheid, de uitvoer van wol en levende schapen uit eigen land verboden (A.Uyttebrouck, 1979: 230-231).

Toch konden de Brabantse steden niet verhinderen dat hun politieke macht en invloed afnam: de Staten van Brabant konden vaak alleen maar vruchteloos protesteren wanneer naar hun mening hun privileges werden geschonden. Binnen de Staten werd bovendien de invloed van de adel steeds groter, zonder echter de invloed van de steden te evenaren⁵ (A.Uyttebrouck, 1979: 244-245).

Na 1430 kan men ook niet meer spreken van een aparte buitenland politiek van Brabant: “Het hertogdom blijkt hoe langer hoe meer, goedschiks of kwaadschiks, te worden betrokken bij de grote politiek van de hertogen van Bourgondië, hoewel dit dikwijls met de nodige terughoudendheid gepaard ging.” (A.Uyttebrouck, 1979: 231).

Waar onder Filips de Goede Brabant echter nog een zekere zelfstandigheid genoot⁶ – met de soevereiniteit van de Raad van Brabant en met het eigen Brabantse zegel – betekende de komst van Karel de Stoute in 1497⁷ werkelijk het begin van de vorstelijke autoritaire heerschappij (J.Van Rompaey, 1979: 151; A.Uyttebrouck, 1979: 244-245).

---

tegen eventuele gevaren van buitenaf, maar niet zó machtig dat hij een bedreiging vormde voor hun autonomie en privileges.” (A.Uyttebrouck, 1979: 240).

⁵ “Na 1404 namen de edelen naar verhouding aan meer vergaderingen deel; in 1420-1421 speelden verschillende leden van de adel een actieve rol bij de opstand van de Staten tegen Jan IV; in 1467 werd, mede door toedoen van de adel en tegen het aanvankelijke standpunt van de steden in, Karel de Stoute erkend als hertog van Brabant. De adel willigde zelfs in 1463 een verzoek van de vorst om geldelijke steun in, terwijl de derde stand daar tegen gekant was.” (A.Uyttebrouck, 1979: 245).

⁶ “De hertog heerste ... over een in hoge mate autonoom samenstel van landen tussen de Franse en Roomse rijken en Engeland in. In deze zin kan van een ‘Bourgondische staat’ worden gesproken, zij het met veel voorbehoud. De samenstellende delen waren eigengereide eenheden, waarvan de belangen soms botsten, die oorlogen konden voeren en verdragen sluiten. De beide groeperingen – die als ‘herwaartse’ en ‘derwaartse’ landen (*pays de par deça* en *pays de par delà*) werden aangeduid, al naar de plaats waar men zich bevond – hadden weinig met mekaar gemeen, en de overkoepelende bestuursorganen in de omgeving van de gemeenschappelijke vorst, op het gebied van rechtsbedeling en vooral op dat van financieel beheer, ..., kwamen eerder voort uit eisen van de praktijk dan dat zij getuigen van een stelselmatig centraliserend beleid. De samenbundeling van de gezamenlijke landen in één staat werd belemmerd door de omstandigheden dat zij deels tot Frankrijk en deels tot het Rooms-Duitse Rijk behoorden.” (A.G.Jongkees, 1979: 191).

⁷ “... de Brabantse steden [aarzelden] bij de dood van Filips de Goede (1467) om diens zoon Karel als opvolger te erkennen, uit vrees voor zijn ongetwijfeld heerserstemperament. Korte tijd overwogen ze een beroep te doen op Jan van Bourgondië, graaf van Nevers en kleinzoon van Filips de Stoute, in het geheim gesteund door koning Lodewijk XI. Deze minder machtige vorst dachten zij veel gemakkelijker te kunnen beïnvloeden. Tenslotte

Karel de Stoute lag continu in conflict met zowel de Franse als de Engelse koning. Hoewel officieel nog steeds vazal van de Franse kroon, droomde hij ervan koning te worden en dus de gelijke te zijn van de koning van Frankrijk. Hiertoe voerde hij in 1473 onderhandelingen met de Duitse keizer Frederik III, maar de besprekingen sprongen af. Karel de Stoute maakte zich wel vrij van Frankrijk, zodat de Bourgondische Rijksvorstendommen in beginsel vrije allodia werden. In de beroemde ordonnances van Thionville of Diedenhove voerde de hertog belangrijke centraliserende institutionele hervormingen door (J.Van Rompaey, 1979: 147; A.G.Lonkees, 1979: 192):

“De ordonnances van Thionville van december 1472 (...), brachten ‘een parel van organisatie’ tot stand, de voorlopige bekroning van de talloze hervormingen die Karel de Arbeidzame in het bestuursapparaat, van houtvesterij tot hertogshof, had ingevoerd om het meer doeltreffend te maken. Naar buiten getuigden zij van onafhankelijkheid; naar binnen schiepen zij de bewerktuigingen van wat nu, naar de opzet, een monarchale staat mag heten, over de oude vrijheden van de landen heen. Mechelen, dat in Brabant een klein afzonderlijk territorium vormde, kreeg als zetel van het centrale beheer van de financiën, van de nu enige Rekenkamer en van het soevereine Hof van Parlement, de functie van bestuurlijke hoofdstad van de ‘herwaartse landen’.” (A.G.Jongkees, 1979: 196).

De Raad van Brabant werd ondergeschikt gemaakt aan dit Parlement te Mechelen.

Teneinde zijn geldverslindende oorlogsvoering, diplomatie en bewust tentoongespreide praal te kunnen financieren werden door Karel de Stoute enorme belastingen geheven en beden geëist. Her en der klonk steeds meer (bedekte) kritiek: “Edelen en steden van de landen leden onder de lasten van de niet ophoudende oorlogen en zouden wel gaarne zijn gekend in de politiek die in hun belang heette te worden bedreven.” (A.G.Jongkees, 1979: 196-197).

Met de dood van Karel de Stoute in 1477 zagen de Staten hun kans schoon Lodewijk XI de recente centralistische hervormingen teniet te laten doen, in ruil voor militaire steun tegen de Franse koning⁸: er kwam een verlaging van de lasten en de inspraak van de Staten in de regering werd uitgebreid, vastgelegd en officieel erkend (A.G.Jongkees, 1979: 197-198; A.Uytendaele, 1979: 245).

“In de meeste Brabantse steden, zoals Antwerpen, Brussel, 's-Hertogenbosch, Leuven en Lier werd de reactie tegen het centraal gezag versterkt door ernstige sociale onlusten, aangezien men de invloed van de gilden in het stadsbestuur wilde vergroten en dat van de patriciërs wilde

---

echter sloten de Staten van Brabant, onder invloed van de edelen, zich weer aan bij de hertog van Bourgondië, voornamelijk uit vrees dat zij geïsoleerd zouden raken binnen de bezittingen van Karel de Stoute, die de facto toezicht hield over alle naburige vorstendommen.” (A.Uytendaele, 1979: 241).

beperken. ... Er waren, verschillend van stad tot stad, enkele weken tot een paar maanden nodig voordat de situatie rustiger werd. Deze onlusten zijn veelzeggend voor de spanningen die er waren binnen de steden. Ook spanningen in het land vormden al sinds enkele tientallen jaren een bedreiging voor de eensgezindheid van de Staten tegenover de hertog.” (A.Uyttebrouck, 1979: 245).

Met de bescherming tegen het Franse gevaar in het achterhoofd huwde hertogin Maria van Bourgondië in 1477 met de keizerszoon Maximiliaan. Op die manier kwamen de Bourgondische Nederlanden onder het vorstenhuis van Habsburg-Oostenrijk, maar volgens A.Uyttebrouck (1979: 198) konden ze (voorlopig) hun identiteit in de nieuwe dynastieke samenhang bewaren.

1.2 Economische ontwikkelingen in de Kempen

1.2.1 Opkomst van de agrarische markten

Door de opkomst van cijns en pacht - steeds meer in geld te betalen - en de verlening van marktrechten won in de Kempen de markteconomie in ieder geval aan belang (los van de visie op de 13de-eeuwse veranderingen). Er ontwikkelden zich agrarische markten voor graan, vee en boter in verscheidene centra: Geel, Turnhout (in 1338 een weekmarkt en in 1363 twee jaarmarkten), Herentals (1364), Mol (1365) en Hoogstraten verkregen in de loop van de 14de eeuw marktprivileges (J.Van Gorp, 1953: 14; R.Knaepen, 1994: 293 e.v.). Ook Oisterwijk werd in de 14de eeuw een marktplaats met regionale uitstraling (W.Steurs, 1993: 321-322). Sint-Oedenrode verkreeg in 1341 en 1403 twee nieuwe charters, die tot doel hadden de commerciële activiteit in de vrijheid zelf te bevorderen. In 1341 richtte hertog Jan III er twee jaarmarkten op en in 1403 breidde hertogin Johanna de vrijheid uit tot heel de parochie en vermeerderde ze de maatregelen ten gunste van de wekelijkse markt. De inwoners van het grondgebied waren verplicht hun productie ter plaatse op de markt te brengen. De verkoop van vee, voedingsmiddelen en lokaal geproduceerd textiel maakte het merendeel van de transacties op de Sint-Oedenroodse markt uit (W.Steurs, 1993: 322-328; P.J.V.Dekkers, 1995: 26-27). In de tweede helft van de 14de eeuw hield men in Helmond een wekelijkse markt en drie jaarmarkten. De arbeidsorganisatie was er gereguleerd en de ambachten van de voedingsproducten, de huidenmakerij en de wol namen een vooraanstaande plaats in. Ook Eindhoven was een belangrijk marktcentrum voor het omliggende platteland (W.Steurs, 1993: 322-328).

Voor *nova oppida* als Herentals, Turnhout, Eindhoven en Oisterwijk mag men aannemen dat het van bij de oprichting marktplaatsen waren, waarbij dit recht later in een charter werd vastgelegd (P.J.V.Dekkers,

---

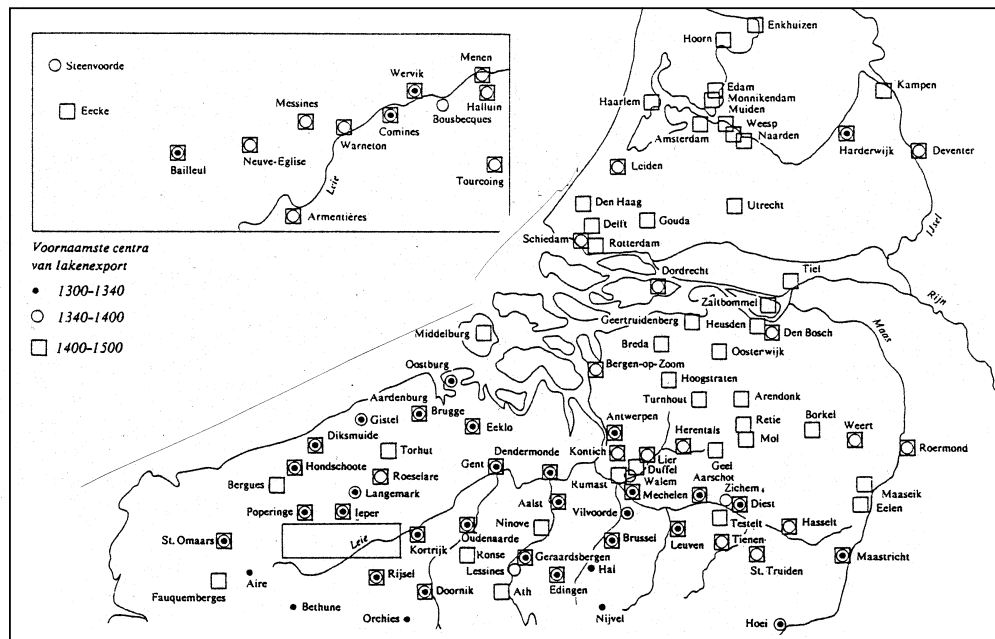
⁸ Frankrijk onderwierp Bourgondië en Franche-Comté, zodat de Bourgondische macht nu tot de Nederlanden

1995: 24-25). Er waren nu echter ook andere centra die marktrechten verkregen. Bovendien kan het feit dat de marktrechten in een nieuw charter werden vastgelegd er op wijzen dat de markten in genoemde vrijheden belangrijker zouden zijn geworden, enerzijds omdat door een stijging van de stedelijke bevolking de vraag toenam, en anderzijds doordat steeds meer boeren marktafhankelijk werden, waardoor het aanbod toenam.

Volgens R.Knaepen (1994: 313) waren de Kempische markten regionaal gericht: de boeren en wevers konden er vanaf de 14de eeuw hun kleine surplussen te koop aanbieden wegens de groeiende vraag vanuit de steden. Hij blijkt zich hiervoor echter niet op regionaal onderzoek over de Kempen te baseren, maar op het werk van R.A.Dodgshon over de Europese historische geografie: *“The European Past. Social Evolution and Spatial Order”* (1987: 205-225).

1.2.2 Opkomst textielnijverheid in Kempische centra (veertiende-eerste helft vijftiende eeuw)

Deze in toenemende mate marktgerichte economie kreeg een extra impuls door de introductie van de textielindustrie, die vanaf de 14de eeuw groeide, eerst in de kleine Kempische steden en vervolgens ook in enkele rurale centra (J.A. Van Houtte & R. Van Uytven, 1980: 107) (zie figuur IV-1).

Figuur IV-1: De verschuiving van de lakennijverheid naar het noorden (uit: Van Houtte J.A. & Van Uytven R., 1980: 107).

Zoals in vorig hoofdstuk besproken kende 's-Hertogenbosch reeds een textielnijverheid vanaf het midden van de 13de eeuw. In de 14de en 15de eeuw trokken de handelaars van de stad naar de jaarmarkten van Antwerpen en Bergen-op-Zoom en verkochten ze hun stoffen tot in Duitsland en Scandinavië (W.Steurs, 1993: 360-361). Ook in Lier kwam reeds in de 13de eeuw een textielnijverheid tot ontwikkeling: de eerste officiële erkenning van de lakengilde dateert van 1275. In Herentals is een oorkonde van 25 december 1317 over het loon van de volders het oudste spoor van lakennijverheid (J.R.Verellen, 1955: 121-124). De Kempische rurale centra ontwikkelden zich pas op het einde van de 14de en in de 15de eeuw tot textielcentra.

Aan deze opkomst van textielnijverheid in de Kempen zelf lagen twee oorzaken ten grondslag, op zich beide een gevolg van de Europese crisis van de 14de eeuw: (a) de exportproblemen van de traditionele textielnijverheid in de grote Brabantse steden en (b) de agrarische crisis.

(a) Exportproblemen in de traditionele textielcentra

Vanaf omstreeks 1360 kregen de oudste textielcentra van Brabant, geleid door Leuven, te maken met exportproblemen voor de geproduceerde traditionele stoffen. Deze achteruitgang had enerzijds te maken met toegenomen concurrentie op de Europese markt van laken uit Engeland, Normandië en Firenze. Anderzijds was ze verbonden met de Europese crisis van de 14de eeuw, waardoor zowel de Europese bevolking afnam, als internationaal de koopkracht daalde. Bijgevolg verplaatste de textielindustrie zich naar die gebieden waar de lonen laag waren en de grondstoffen dichtbij. Dit betekende een definitieve verschuiving van het zwaartepunt van de textielproductie naar het noorden van het hertogdom. In deze relatief jonge en kleine rurale centra waren corporaties en democratische druk om lonen te verhogen zo goed als onbekend. Bovendien konden hier de moeilijkheden met de toevoer van Engelse wol, die gebruikt werd in de traditionele textielcentra, omzeild worden door het gebruik van inlandse (Kempische)⁹, Schotse of, vanaf de tweede helft van de 15de eeuw, Spaanse wol.

In Engeland werd in de 14de eeuw immers een eigen lakenproductie opgestart, gesteund door de Engelse politiek om een hoge exportbelasting op wol en een lage op laken te heffen. Hierdoor werd de superieure Engelse wol in de Nederlanden als grondstof schaarser: de Engelse wolexport daalde van bijna 40.000 zakken omstreeks 1310, tot 30.000 omstreeks 1360, 15.000 omstreeks 1400 en 10.000 of minder vanaf 1440 (J.A.Van Houtte & R.Van Uytven, 1980: 101, 103). Deze terugval van de import van Engelse wol was een graadmeter voor de Vlaamse en Brabantse traditionele textielindustrie: het conservatisme van de traditionele productiecentra maakte een flexibele omschakeling naar Spaanse en zelfs inlandse wol zeer

---

⁹ Uit de literatuur is echter niet op te maken hoeveel inlandse wol werd verwerkt.

moeilijk¹⁰. In de nieuwe textielcentra en op het platteland was er dienaangaande geen regulering en kon dus zonder probleem Kempische wol als grondstof worden gebruikt (H. Van der Wee, 1963: 67).

In Lier en Herentals, waar reeds van het einde van de 13de - begin van de 14de eeuw een textielindustrie aanwezig was, floreerde de nijverheid in de tweede helft van de 14de eeuw: Lier vergrootte in 1367 haar stoffenhal en beide steden openden lakenhallen in Antwerpen. Herentals werd in deze periode algemeen aanzien als de hoofdstad van het deel van de Kempen dat in het markgraafschap Antwerpen gelegen was (zowel op economisch als op politiek en religieus gebied). Naast Lier en Herentals ontwikkelden nu echter ook Turnhout, Geel, Hoogstraten, Oisterwijk, Sint-Oedenrode, Eindhoven, Walem, Duffel, Mol en Lommel zich tussen 1374 en 1437 van zuiver agrarische naar semi-industriële en -commerciële centra.

Turnhout bouwde een stoffenhal in 1373 en opende snel verkoopshuizen in Antwerpen (H. Van der Wee, 1963: 8-10; J.M. Goris, 1990: 213; R. Knaepen, 1994: 288). Volgens J. Van Gorp (1953: 6, 13) betekende de laatste helft van de 14de eeuw voor Turnhout het begin van de opbloei als stadskern, met het ontstaan van een bloeiende handel van wolwerken en lakens.

Ook Helmond werd een centrum van wolnijverheid. De Helmondse burgers dreven handel in de regio's van Antwerpen en 's-Hertogenbosch en in de gebieden van de Maas, de Rijn en de Waal, waar ze tolvrijstelling genoten. Ook de Eindhovense textielproducten werden door handelaars van de stad tot in Holland geëxporteerd: de Eindhovense handelaars vond men tussen 1378 en 1405 in Dordrecht, Heusden en Geertruidenberg. Oisterwijk werd eveneens een exporterend textielcentrum: tussen 1378 en 1380 werden lakens verkocht op de markt van Heusden en zeker vanaf 1424 ging men met lakens naar de jaarmarkt van Antwerpen; vanaf 1469 bezaten de Oisterwijkse textielproducenten een lakenhalle in Antwerpen (W. Steurs, 1993: 321-322).

Tussen 1393 en 1405 bevoorraden naar alle waarschijnlijkheid Lommelse handelaars de Antwerpse jaarmarkten met lokaal geproduceerde grijze lakens. Deze productie was volgens W. Steurs (1993: 328-330) sterk gelieerd aan de lokale schapenteelt.

Een makelaardijtarief van Antwerpen van het einde van de 14de of het begin van de 15de eeuw vermeldt het soort lakens dat in een aantal van voorgaande centra werd geproduceerd:

"[D]e grote lakens [kwamen] van Leuven, Mechelen en Brussel; de kleinere van Tienen, Diest, Herentals, Lier, Vilvoorde, Bergen-op-Zoom en Antwerpen; de nog kleinere van 's-Hertogenbosch, Turnhout en Hoogstraten." (J. Van Gorp, 1953: 14).

---

¹⁰ A. Ervynck (1998: 84) toont voor Ieper echter aan dat hier ook inlandse wol werd gebruikt (zie vorig hoofdstuk). Uit zijn studie is echter niet duidelijk in welke hoeveelheden. Voor de kwalitatief betere lakens was de inlandse wol in ieder geval verboden.

Aangezien de Kempische wol niet kon tippen aan de kwaliteit van de Engelse, waren de lakens die ervan gemaakt werden van mindere kwaliteit. Op de productiemethode stond ook minder controle dan in de door ambachten en gilden geregelde stedelijke productie. Het gevolg was dat de lakens goedkoper waren en gemakkelijk konden worden afgezet in de Brabantse steden. Zo had bijvoorbeeld de textielfabricatie van Geel en Mol drukke handelscontacten met de grote steden Antwerpen, Mechelen, Leuven, Brussel, e.a. Geelse ververs gingen in de 15de eeuw hun voorraden textielkleurstof halen in Antwerpen (R.Knaepen, 1994: 288). De textielproducten van Helmond en Eindhoven vonden zoals gezegd eerder afzet in de Hollandse steden (W.Steurs, 1993: 322-323).

Deze nieuwe textielcentra konden ook profiteren van de vele monetaire devaluaties die plaats grepen gedurende de tweede helft van de 14de eeuw en die de export bevorderden (H.Van der Wee, 1963: 16). Dit voordeel moet uiteraard ook voor de oude textielcentra gegolden hebben, maar allicht was dit exportvoordeel niet voldoende om de Europese daling van de vraag naar zware luxelakens te compenseren. Naast een daling van de koopkracht was ook een wijziging in de voorkeuren van belang: de hogere standen verkozen nu zijde en fluweel i.p.v. het zware laken, dat ook door de verspreiding van linnen onderkleding minder noodzakelijk werd (J.A.Van Houtte & R.Van Uytven, 1980: 104). Voor de goedkopere stoffen bestond in Europa nog wel een markt, te meer daar ten gevolge van politieke conflicten in het begin van de 15de eeuw de crisis zich veel scherper deed voelen in concurrerende gebieden als Engeland en Holland (H.Van der Wee, 1963: 41). Er kwam ook een nieuwe afnemerskring op, zoals hooggekwalficeerde loonarbeiders en middelgrote boeren, die zich de zeer dure wollen stoffen niet konden veroorloven, maar wel de middelen hadden voor betere lakens dan degene die plaatselijk geproduceerd werden. Zij kochten lakens uit stedelijke centra als Lier en Herentals (J.A.Van Houtte & R.Van Uytven, 1980: 104).

(b) De agrarische crisis

Naast de vraagzijde - een daling van de koopkracht en dus een vraag naar goedkopere stoffen - was uiteraard ook de aanbodzijde van belang: de industrialisatie van de rurale centra zou mede een gevolg zijn geweest van de agrarische malaise van de voorgaande jaren. Hoewel de agrarische crisis in Brabant, en in de Lage Landen in het algemeen, minder uitgesproken was dan in Engeland, Frankrijk en Duitsland, was ze er toch ook voelbaar (H.Van der Wee, 1963: 8, 546).

Door de voortdurende versnippering van de bedrijven boden die vaak te weinig bestaansmogelijkheden, zodat het inkomen werd aangevuld door weven, vollen en verven in stukloon voor kooplieden (F.Theuws, 1989: 205; P.Saey, 1994: 74). Omstreeks 1300 had ongeveer tweederde

van de landbouwbedrijven een grootte van 3 à 5 ha (P.J.V.Dekkers, 1995: 33). Een bedrijfsgrootte van 5 ha wordt algemeen aanzien als het minimum om een huishouden met de opbrengst van de landbouw te kunnen laten overleven. Een bedrijf van 2 tot 5 ha resulteerde in een leven aan de grens van de armoede. Met een bedrijf van minder dan 2 ha was de armoede vrijwel zeker, tenzij de landbouwopbrengst met andere inkomsten werd aangevuld (J.Mertens, 1980: 37). P.J.V.Dekkers schrijft over de Kempen omstreeks 1300:

“Kinderen bleven bij gebrek aan erfenis zodoende ongehuwd of, eenmaal gehuwd, op het bedrijf wonen. Door een teveel aan arbeidskrachten daalde het rendement en het inkomensverschil moest worden aangevuld met huisnijverheid of landarbeiderschap. Ten gevolge van het arbeidsoverschot daalden de lonen en ook het reële inkomen: de bevolking verarmde en de hongersnoden volgden elkaar in de veertiende eeuw op.” (P.J.V.Dekkers, 1995: 33).

Men kan zich de vraag stellen hoe de bedrijfsgrootte gedurende de 14de eeuw evolueerde. Ziekten en hongersnoden zouden door de veroorzaakte daling van de bevolking de immigratie van het platteland naar de vrijgekomen werkplaatsen in de steden hebben vergemakkelijkt, een beweging die in de late middeleeuwen ook door de juridische en economische structuren mogelijk was geworden (J.Mertens, 1980: 12). Tussen 1374 en 1437 was in Brabant de gemiddelde jaarlijkse groei van de agrarische bevolking veel kleiner dan die van de stedelijke bevolking (H.Van der Wee, 1963: 546). J.Mertens vermeldt dat in Brabant het aandeel van de landelijke bevolking tussen 1437 en 1496 daalde van 67,2 naar 62,3 % van het totaal (J.Mertens, 1980: 12). Kinderen zonder erfenis zouden de mogelijkheid hebben gehad om naar de steden te emigreren, zodat een verdere daling van de gemiddelde bedrijfsgrootte tijdens de 14de eeuw weinig waarschijnlijk lijkt.

Een daling van de gemiddelde bedrijfoppervlakte was echter niet het enige probleem tijdens de crisis van de 14de eeuw. Door de daling van de prijzen was er een algemene vermindering van de landbouwopbrengst, niet in kwantiteit, maar wel in waarde. Dit resulteerde onder meer in de gestelde ontvolking van het platteland (J.Mertens, 1980: 13), een evolutie waarvan we mogen veronderstellen dat ze de opkomst van de textielindustrie in de kleine stedelijke en rurale centra mee heeft aangewakkerd.

1.2.3 De opkomst van de plattelandsnijverheid (15de eeuw)

(a) Finale crisis Brabantse traditionele textielcentra

Op het einde van de 14de eeuw waren er in het noordelijk deel van het hertogdom tekenen dat men de agrarische en demografische malaise van de voorgaande periode begon te overwinnen. De omschakeling

van bouwland naar veeteelt, een algemeen gevolg van de agrarische depressie met sterk dalende graanprijzen, was in deze periode zo algemeen (bv. op de 45 boerderijen van de abdij van Tongerlo) dat het er leek op te wijzen dat de verandering gebonden was aan een agrarische heropleving, gestimuleerd door de toenemende urbanisatie in dit deel van het hertogdom. Uit prijsbewegingen leidt H. Van der Wee af dat tijdens het laatste derde van de 14de eeuw de opleving recent was en nog niet leidde tot spanning tussen het areaal aan gecultiveerde grond en de bevolking (H. Van der Wee, 1963: 8). In het begin van de 15de eeuw werd deze voorzichtige agrarische *revival* in de streken rond Antwerpen en 's-Hertogenbosch doorgezet, met een verdere opgang van de veeteelt (osses, koeien en paarden) (H. Van der Wee, 1963: 31).

In dezelfde periode kwamen in de nieuwe textielcentra gaandeweg corporatieve organisaties op en begon men te ijveren voor verhoging van de lonen (H. Van der Wee, 1963: 372). In Antwerpen werd de lakengilde voor het eerst terloops vermeld in 1290 en verkreeg ze een instellingskeure in 1306. Zoals hiervoor reeds aangehaald dateert voor Lier de eerste officiële erkenning van de lakengilde reeds van 1275, maar haar eerste statuten werden pas vastgesteld in 1326. Een hertogelijk privilege voor de oprichting van een lakengilde in Herentals kwam er in 1322, maar officiële statuten voor de lakenambachten dateren pas van rond 1400: voor de gereiders en droogscheerders in 1383, voor de wolwevers in 1389 en voor de volders in 1412. (J.R. Verellen, 1955: 121-124).

In de jaren 1420 kwam de voorzichtige economische heropleving aan een eind, mede door een politieke crisis na de dood van hertog Anthoon van Bourgondië in 1415 en de militaire onrust in Zeeland, Holland en Utrecht. De crisis werd het ergst gevoeld in de commerciële sector en de nu ook gereguleerde textielsector in de kleine Kempische stedelijke centra kreeg het moeilijk. Bovendien werden vanaf 1433-1435 door monetaire revaluaties de exportbelangen geschaad (H. Van der Wee, 1963: 16-17, 34, 372).

Ook op het platteland kreeg de bevolking het echter opnieuw moeilijk, aangezien de vraag vanuit de stedelijke centra naar landbouwproducten daalde. Door de gevoerde monetaire politiek van revaluaties werd import van graan bovendien voordeliger¹¹. Beide evoluties veroorzaakten een daling van de graanprijs¹² en ook de prijs voor textiel daalde. De Kempische schapenteelt ondervond hinder van de recessie en ook het aantal paarden ging achteruit¹³. Door ingebruikname van steeds marginalere gronden begon de wet van de dalende meeropbrengsten te spelen (H. Van der Wee, 1963: 34-35, 61).

---

¹¹ J. Mertens (1980: 20) vermeldt geregelde graanimporten in Brabant vanuit Frans-Vlaanderen en Artesië.

¹² Vanaf 1438 daalden de agrarische prijzen gedurende meer dan een kwart eeuw (H. Van der Wee, 1963: 61).

¹³ Het aantal koeien, ossen en slachtvee daalde minder sterk, aangezien de prijzen voor vlees en zuivel minder terugvielen (H. Van der Wee, 1963: 62).

Vanaf de jaren 1450 werd de agrarische crisis nog scherper en bereikte de crisis in de Brabantse traditionele textielindustrie haar finale climax. Vele kleine industriële centra, zoals Lier, Herentals, Breda en ook 's-Hertogenbosch, werden nu eveneens zwaar getroffen. Er was een scherpe daling van de bevolking en vele Brabantse textielarbeiders emigreerden naar Engeland, Italië en Holland. H. Van der Wee geeft het voorbeeld van het officieel aantal vollers die zich tussen 1447 en 1452 in Leiden vestigden: 11 uit 's-Hertogenbosch, 9 uit Maastricht, 15 uit Diest, 13 uit Herentals, 11 uit Mechelen, ... Dit waren dan nog maar enkel de vollers en enkel de officieel geregistreerden. Alleen enkele kleine rurale centra, als Arendonk en Geel misschien, en enkele eerder geïsoleerde kleine steden dicht bij Duitsland, als Weert en Maaseik, lijken te hebben weerstaan in deze jaren (H. Van der Wee, 1963: 62-69).

Door het verval van de traditionele stedelijke textielindustrie verkleinden voor de boeren de mogelijkheden om naar de steden te emigreren, waardoor op het platteland de gronden verder verbrokkelden en de agrarische inkomsten nog meer moesten worden aangevuld met inkomsten uit huisnijverheid en/of loonarbeid¹⁴ (H. Van der Wee, 1963: 62-69).

(b) Huisnijverheid op Kempische platteland

Vanaf dan expandeerde de huisnijverheid op het platteland. Men produceerde er voornamelijk goedkope imitaties van stedelijke stoffen en ook lichter textiel werd er geweven. De productie betekende een aanvulling op inkomsten uit het agrarisch bedrijf. De precieze organisatie van deze huisnijverheid is uit de literatuur echter niet duidelijk op te maken. Over de Kempische linnennijverheid (zie verder) stellen J.A. Van Houtte en R. Van Uytven (1980: 106) dat deze plattelandsnijverheid vaak in dienst stond van stedelijke ondernemers en we menen te mogen aannemen dat ook bij de lakennijverheid, in zoverre het ging om productie voor verkoop op de stedelijke markten, stedelijke kooplieden betrokken waren. Met betrekking tot de mate waarin deze stedelijke kooplieden controle uitoefenden waren in het verleden twee systemen gangbaar: het *Kauf-systeem* en het *Verlag-systeem*.

In het *Kauf-systeem*, of *exploitation-through-trade-system*, beperkte de rol van de koopman zich tot het aankopen van de grondstoffen en het verkopen van de afgewerkte producten: er is geen binnendringen van het handelskapitaal in het productieproces. Soms stond de koopman ook niet in voor de aankoop van de grondstoffen, maar bevoorraadden de arbeiders zichzelf in de lokale omgeving. Voor de afzet van laken, vaak in veraf gelegen steden of zelfs in het buitenland, waren de producenten wel afhankelijk van de kooplui. In het *Verlag-* of *putting-out* systeem stond de koopman niet alleen in voor de aankoop van

---

¹⁴ Een inertie van de lonen in verhouding tot de daling van de prijzen maakte voor de kleine boeren op het platteland loonarbeid zeer aantrekkelijk. Volgens H. Van der Wee ligt hier de basis voor de structurele verandering naar inkomsten uit loonarbeid op het platteland (H. Van der Wee, 1963: 64).

de grondstoffen en de verkoop van de afgewerkte producten, maar organiseerde hij tevens het productieproces. Deze koopman-ondernemer werkte met verschillende arbeiders voor de verscheidene fasen van het productieproces; vaak liet hij meer gespecialiseerde taken in de stad uitvoeren en minder gespecialiseerde taken op het goedkopere platteland. De arbeider was inzake bestellingen, grondstoffen en machines volledig afhankelijk van de koopman (E.Vanhaute, 1995-96: 20-21). Over het algemeen kwam het *Verlag*-systeem pas vanaf de 16de eeuw op, zonder echter het *Kauf*-systeem volledig te verdringen: de belangrijke Vlaamse linnennijverheid bv. bleef volgens het *Kauf*-systeem werken (P.Saey & A.Verhoeve, 1993: 111).

Voor de 15de-eeuwse Kempische laken- en linnennijverheid zijn in de literatuur geen aanwijzingen te vinden voor het inlaten van de kooplieden met het productieproces, zodat we mogen aannemen dat, in ieder geval in deze beginperiode, volgens het *Kauf*-systeem gewerkt werd. Aangezien in de Kempen bovendien de wol overwegend lokaal geproduceerd werd¹⁵, is het waarschijnlijk dat de kooplieden in het *Kauf*-systeem niet instonden voor de aankoop van de grondstoffen.

Hoeveel lakens bestemd voor verkoop op de markt in de 15de eeuw op het Kempische platteland werden vervaardigd blijkt moeilijk te achterhalen. Het is dan ook moeilijk in te schatten in welke mate de boeren afhankelijk werden van deze huisnijverheid. Volgens H.Van der Wee (1963: 372-373) bleef de textielproductie op het platteland vóór 1500 van eerder beperkte betekenis.

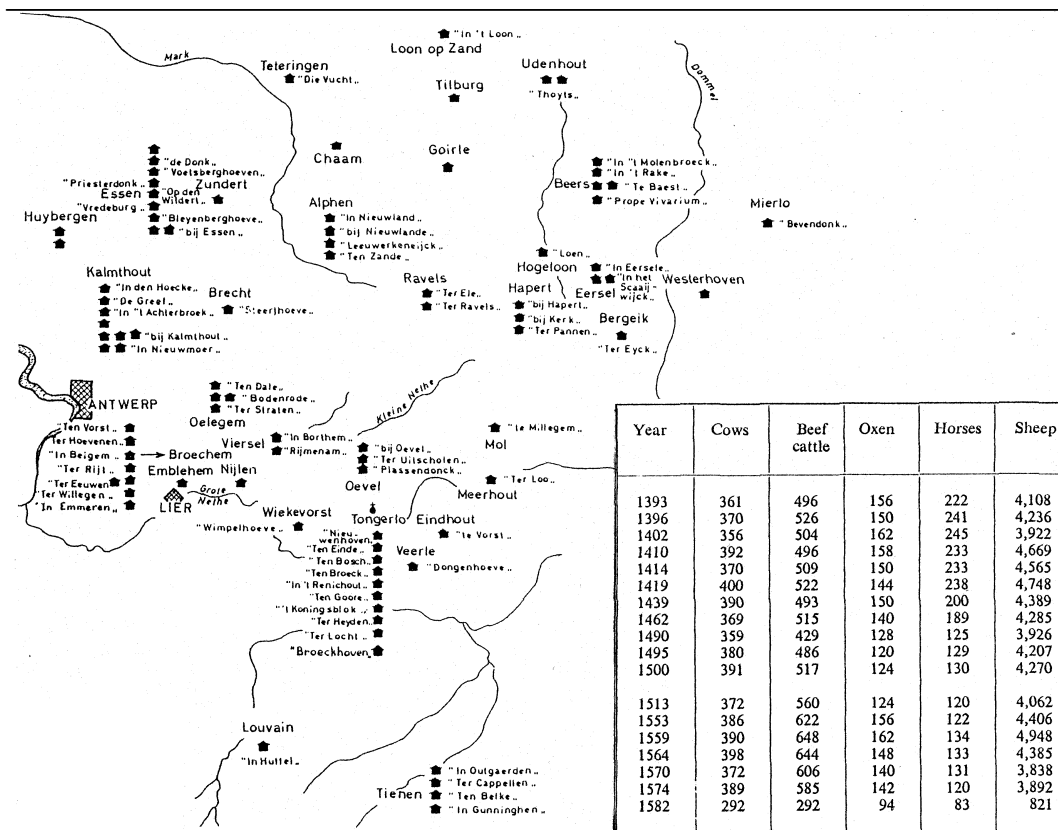
Volgens hem kwam dit enerzijds door het particularisme van de steden, die de plattelandsnijverheid tachtten te breken door onder andere verwoesting van de weefgetouwen in de dorpen en een verbodsbepaling op weven in een bepaalde straal rond de stad. Zo verbood hertog Jan III in 1355, ter bescherming van de textielindustrie van 's-Hertogenbosch, het vervaardigen van laken in de meierij en de daarin gelegen heerlijkheden (J.Coopmans, 1975: 107). Eerder, in 1327, had hij al een banmijl van drie mijlen, dit is circa 17 km, rond Herentals vastgelegd, waarbinnen men niet mocht weven en vollen. Dit gebeurde om het technisch verfijnd maar relatief dure Herentalse kwaliteitslaken te beschermen tegen het goedkope laken van mindere kwaliteit dat op het platteland werd geweven (J.R.Verellen, 1955: 123; J.M.Goris, 1990: 212).

Anderzijds kon het kwalitatief minder goede textiel van het platteland in het buitenland niet concurreren tegen het traditionele textiel uit Engeland, dat in die periode in opgang was. Ook het textiel uit Leiden en het Rijnland was concurrentiëler op de internationale markt.

---

¹⁵ Zoals gezegd werd vanaf de 15de eeuw Spaanse en Schotse wol gebruikt in de Kempische textielnijverheid (J.A.Van Houtte & R.Van Uytven, 1980), maar het is te verwachten dat deze voornamelijk in de stedelijke centra werd verwerkt. Hier waren de textielwerkers bijgevolg wel voor de aankoop van grondstoffen van de kooplieden

Men kan zich ook de vraag stellen of de textielnijverheid op het Kempische platteland homogeen verspreid was, dan wel of er sterke regionale verschillen te noteren vielen. Aangezien de huisnijverheid op het platteland waarschijnlijk steunde op kooplieden uit de steden, is het mogelijk dat de afstand tot deze steden een rol speelde. Veel gegevens zijn daar echter niet over terug te vinden. R.Knaepen vermeldt dat ook in de oostelijke Kempen, aan de uithoek van het Brabants-Luikse platteland, een textielindustrie op gang kwam. Het was een huisnijverheid, waarbij de landbouwersgezinnen om de geringe inkomsten uit hun landbouwbedrijfjes aan te vullen in de winteravonden stoffen vervaardigden voor eigen gebruik en voor de markt. R.Knaepen heeft echter niet achterhaald "tot welke graad het fenomeen van de landbouw- en textielverstrengeling zich onder de plaatselijke gezinnen had uitgebreid." (R.Knaepen, 1994: 290-291).

Figuur IV-2: Situering van 45 boerderijen van de abdij van Tongerlo in de 15de eeuw en aantallen vee op deze boerderijen in de 15de en 16de eeuw (uit: H. Van der Wee, 1963, dl.1: 508 en dl.3: 36).

afhankelijk. Op het platteland bleef men ongetwijfeld in de eerste plaats inlandse wol gebruiken, zodat de kooplieden hier enkel voor de afzet noodzakelijk waren.

1.2.4 Gevolgen voor de Kempische wolproductie

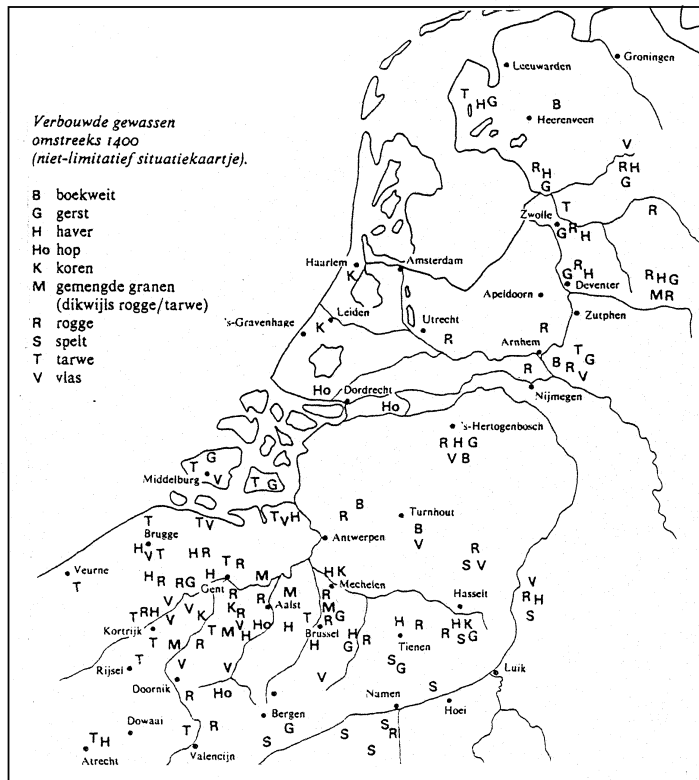
Door de daling van de Engelse wolexport en de opkomst van de textielindustrie in de Kempen zelf, steeg de vraag naar wolvezels, waardoor de Kempische schapenteelt kon uitbreiden (R.Knaepen, 1994: 285). Behalve in Herentals, waar de betere Engelse wol werd verwerkt, gebruikte men in de minder strak geregeleerde Kempische textielnijverheid immers voornamelijk inlandse wol. De opgang van de schapenteelt kende echter wel grote schommelingen. De opleving in het noorden van het hertogdom Brabant op het einde van de 14de en het begin van de 15de eeuw, met de totstandkoming van textielindustrie in de rurale centra, maakte een ongeëvenaarde opgang van de schapenteelt in de Kempen mogelijk (H.Van der Wee, 1963: 31). Het hernieuwde stedelijk verval vanaf ca. 1430 deed de prijs voor textiel dalen. Hierdoor zou volgens H.Van der Wee op de boerderijen van Noord-Brabant het aantal schapen aanzienlijk gedaald zijn, ondanks de moeilijke import van Engelse wol en het relatieve succes van de nieuwe draperieën. (zie figuur IV-2) (H.Van der Wee, 1963: 62-65).

1.2.5 De opkomst van de Brabantse linnennijverheid

Een tweede effect van de Engelse daling in de uitvoer van wol en stijging in de stoffenexport was dat sommige wolwevers overschakelden naar de linnenindustrie. De crisis in de landbouw, met vooral sterk dalende graanprijzen, was bovendien een stimulans voor vele Kempische boeren om over te schakelen op de teelt van vlas (H.Van der Wee, 1963: 63) (zie figuur IV-3). Dit gebeurde op vele kleine boerderijen, waar men uit deze eigen vlasproductie grovere linnen stoffen weefde. In de steden specialiseerde men zich in het fijnere linnen (vnl. hoofddoeken en tafellinnen). In Turnhout werd voornamelijk tijk vervaardigd. Dit was een stevige, dichte en grove stof, die hoofdzakelijk werd gebruikt voor het maken van bedovertrekken, schorten, vesten en zakken. Ook in de meubel- en schoenenproductie werd tijk gebruikt (H.De Kok, 1990: 187). Reeds in een cijsboek van Turnhout van 1368 verwijzen vele plaatsnamen naar het bestaan van vlasteelt: de vlashof te Darisdonk, de vlasgaert te Oesthoven, de vlassart te Broecside, de vlaesche te Papenbrugge, de vlaeschte te Beerse, enz. (J.Van Gorp, 1953: 10). Naast eigen en Vlaams vlas, werd ook veel ingevoerd vlas uit Westfalen, in de eerste plaats uit Elberfeld (Wuppertal), gebruikt (H.De Kok, 1990: 187).

Voor de eerste helft van de 15de eeuw zijn er vermeldingen van import in Engeland van linnen uit o.m. 's-Hertogenbosch en Hoogstraten, en in de volgende decennia ook uit o.m. Mechelen, Turnhout (tijk) en Herentals (een productie van 63.000 el in 1483) (J.R.Verellen, 1955: 142; J.A.Van Houtte & R.Van Uytven, 1980: 106).

Hiervoor is reeds aangehaald dat deze plattelandsnijverheid vaak in dienst stond van stedelijke ondernemers. De steden fungeerden hierbij als verzamelmarkten en als centra van blekerijen. Antwerpen trad reeds in 1418 op als het voornaamste uitvoercentrum (J.A. Van Houtte & R. Van Uytven, 1980: 106).

Figuur IV-3: Verbouwde gewassen omstreeks 1400 (uit: J.Mertens, 1980: 22).

1.2.6 Verdere evolutie eind vijftiende eeuw

Zoals hiervoor aangehaald was de crisis het scherpst omstreeks 1450. Rond 1465 kwam er een heropleving, gebonden aan de opkomst van de jaarmarkten in de grote Brabantse steden (in de eerste plaats Antwerpen en Bergen-op-Zoom), maar in de jaren tachtig deed de crisis zich opnieuw voelen, echter vnl. in het zuiden van Brabant. De jaarmarkten zorgden ervoor dat noordelijk Brabant ontsnapte aan de fatale effecten van de crisis: de gespecialiseerde industrie voor de export compenseerde de inkrimpende interne markt als gevolg van stijgende prijzen en oorlog¹⁶. De bevolking van Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Breda en Bergen-op-Zoom nam toe tussen 1480 en 1496, ondanks de oorlog en militaire bezetting. De stedelijke exportindustrie, nu niet meer gebaseerd op de traditionele textielindustrie, maar in

¹⁶De oorlog draaide rond de macht van Maximiliaan, die na de dood van zijn vrouw Maria van Bourgondië in 1482 regentschap verkreeg, aangezien de opvolger, Filips de Schone, nog maar drie jaar oud was (H.P.H.Jansen, 1988: 68).

de eerste plaats op de afwerking van stoffen, maakte intern een hoger consumptieniveau mogelijk. Antwerpen was de belangrijkste invoerhaven voor Engels textiel en werd het centrum waar de stoffen werden afgewerkt en geveerd. Aanvankelijk wonnen andere nijverheden gedurende de 15de eeuw nauwelijks aan belang (met uitzondering van de vervaardiging van retabels), maar op het einde van de eeuw kwam er een nieuwe opleving en diversifiëring. Enerzijds was er de opleving van reeds bestaande nijverheden als de schilderkunst, goud- en zilversmeedkunst en bontnijverheid. Anderzijds kwamen ook verschillende nieuwe nijverheden tot ontwikkeling, zoals de boekdrukkunst, diamantslijperij, suikerraffinaderij en het weven van zijden stoffen (H.Van der Wee, 1963: 83, 99-100; A.K.L.Thijs, 1988: 207).

Op het platteland daarentegen was het fiscale juk onder Karel de Stoute bijzonder hard. Na de dood van de hertog kreeg de bevolking dan weer af te rekenen met militaire onrusten. De nieuwe lakennijverheid en ook de linnennijverheid leden hieronder. De aantallen vee op de boerderijen van de abdij van Tongerlo waren in de jaren 1481-1482 teruggelopen tot het laagste niveau van de ganse eeuw en ook de bevolking op het platteland daalde. H.Van der Wee vindt het echter opvallend dat noch de terugval in de veeteelt, noch de daling van de bevolking in het noorden van Brabant catastrofaal was. De gunstigere militaire situatie t.o.v. het zuiden was een element in de verklaring, maar een aantal factoren van economische expansie speelden eveneens een rol: de eerder late agrarische ontwikkeling van het noorden, veroorzaakt door een tijdsverschil in de ontwikkeling van de noordelijke t.o.v. de zuidelijke steden, de enorme expansie van de Brabantse jaarmarkten en de commerciële opgang van 's-Hertogenbosch droegen alle bij tot de verminderde kwetsbaarheid van de noordelijke landbouw (H.Van der Wee, 1963: 89-92).

De lakennijverheid ondervond echter wel nog moeilijkheden. Een aantal van de jongere textielcentra, zoals Geel en Arendonk, die tijdens de voorgaande perioden beter weerstand hadden kunnen bieden, werden nu eveneens getroffen (H.Van der Wee 1963: 99).

Lier en Herentals deelden volgens H.Van der Wee (1963: 99-100) niet mee in de opleving van het noorden van Brabant. Economisch hoorden deze steden bij het zuiden van het hertogdom, als centra van traditionele industrie, en ze volgden dus ook de demografische neergang van het zuiden. J.M.Goris (1990: 214) vermeldt voor Herentals dat er reeds vanaf het begin van de 15de eeuw, wegens de verminderde import van Engelse wol, tekenen van verzwakking van de textielnijverheid waren. J.R.Verellen leidt de hachelijke toestand van de traditionele lakenindustrie in Brabant en heel Bourgondië af uit de hernieuwde ordonnantie van 26 oktober 1464 van hertog Filips met betrekking tot het verbod van invoer van Engels laken en garen. Toch haalt hij uit archieven dat Herentalse handelaars in 1507, 1508 en 1520 nog altijd met laken naar de markten van Frankfurt gingen. In het begin van de 16de eeuw beleefde Herentals echter

een aantal rampen - stadsbranden in 1512 en 1538; overstromingen in 1526 en 1532; de pest in 1519 en 1523 - waardoor de traditionele lakennijverheid er de doodsteek kreeg (J.R.Verellen, 1955: 141-142). Vanaf dan zou Turnhout de symbolische hoofdstad van de Kempen worden.

2. De zestiende eeuw: economische integratie rond Antwerpen

2.1 De opkomst van de Zuidelijke Nederlanden, met Antwerpen als draaischijf

2.1.1 Politieke ontwikkeling

Via het huwelijk van hertogin Maria van Bourgondië met Maximiliaan kwamen de Bourgondische Nederlanden onder het vorstenhuis van Habsburg-Oostenrijk (A.G.Jongkees, 1979: 198).

In 1493 werd Maximiliaan geroepen om zijn vader op te volgen als keizer. De Staten-Generaal drongen erop aan zijn zoon Filips - in deze gewesten geboren en getogen en een symbool geworden van de weerstand tegen vreemde heerschappij – aan te stellen als landsheer. Zo gebeurde, maar Maximiliaan slaagde er bij de inhuldiging wel nog in zijn invloed te doen gelden, door een formele negatie af te dwingen van de privilegiën die zijn gemalin in 1477 aan de gewesten en grote steden had verleend:

“Filips bezwoer alleen de rechten, gewoonten en privilegiën die zijn voorgangers Filips de Goede en Karel de Stoute ook hadden bezworen: Maria’s concessies werden formeel ongeldig verklaard.” (W.P.Blockmans & J.Van Herwaarden, 1979: 443).

Filips de Schone, Maria’s zoon, huwde in 1496 in het Spaanse vorstenhuis en aldus werd het Europese verband nog ruimer.

“Filips de Schone was weer een hertog van Bourgondië, hoewel verstoken van het naamgevend gebied, en Karel V, bij al zijn wereldomspannende macht, was dit in de eerste plaats. ... Keizer Karel heeft, evenals zijn vader, en evenals reeds Maximiliaan, in de Nederlanden de politiek van hertog Karel voortgezet, na de onderbreking van 1477. De verworvenheden van de Staten zijn grotendeels weer teloor gegaan, maar de spanning tussen de ideeën die bij hen leefden en de opvattingen van de vertegenwoordigers van de monarchie is gebleven en heeft in de loop van de 16de eeuw tot nieuwe, en nu heviger, uitbarstingen geleid.” (A.G.Jongkees, 1979: 198-200).

Onder Filips de Schone werd de tendens tot vergroting van de landsheerlijke macht voortgezet. De stedelijke autonomie kwam onder druk te staan van de landsheerlijke bestuursorganen in de gewesten; bovendien werd binnen de gewesten de rol van de Staten, waarbinnen op haar beurt de adel aan belang won t.o.v. de steden, steeds belangrijker. “Dat betekende vergroting van de gewestelijke cohesie, maar

onder Filips de Schone nog geen duidelijke neiging tot uitbouw van de personele unie tot eenheidsstaat.” (W.P.Blockmans & J.Van Herwaarden, 1979: 445).

Aangezien Filips de Schone geen belangen had in andere gebieden, kon hij in tegenstelling tot zijn vader, die Habsburgse belangen liet prevaleren, een buitenlandse politiek voeren ten dienste van de Nederlanden. En aangezien de Nederlanden vrij klein en dus economisch kwetsbaar waren, was het zowel in het belang van de vorst als van de economisch sterke steden om geen geld te verspillen aan oorlogsvoering, maar de neutraliteit te bewaren en zowel met Engeland als met Frankrijk in goede verstandhouding te leven. Keizer Maximiliaan deed nog wel pogingen om zijn zoon onder zijn invloed te brengen, o.a. door het huwelijk met Johanna van Castilië in 1495. Naar aanleiding een conflict met Gelre, waarbij Maximiliaan er bij Filips de Schone op aandrong hem te steunen in zijn plannen Gelre te veroveren, werd echter duidelijk dat Filips een eigen koers bleef varen: “De belangen van de Nederlanden, daarover waren Filips en de Staten het eens, waren niet gebaat met oorlogvoering ter wille van gebiedsuitbreiding.” (W.P.Blockmans & J.Van Herwaarden, 1979: 447).

Deze politiek ten gunste van de economische belangen in de Nederlanden zelf zou echter veranderen in de 16de eeuw: door een aantal sterfgevallen kort na mekaar werd Filips’ echtgenote in 1500 erfopvolgster in Castilië en Aragon, waardoor zich het perspectief opende dat haar kinderen niet alleen de Nederlanden en de Habsburgse kernlanden zouden erven, maar ook Spanje. Hierdoor bleef het politiek streven van Filips de Schone niet langer beperkt tot de Nederlanden, maar richtte hij zich meer en meer op de Spaanse erfenis. Dit was in strijd met de economische belangen van de Nederlanden, maar voor veel edelen in de omgeving van Filips was het een aanlokkelijk vooruitzicht (W.P.Blockmans & J.Van Herwaarden, 1979: 449).

Onder meer wegens enkele handelsconflicten keerde de Engelse koning Hendrik VII zich steeds openlijker tegen Filips de Schone en uiteindelijk werd de laatste in 1506 gedwongen tot het afsluiten van een handelsverdrag, de *Intercursus Malus*, dat voor de Nederlanden erg ongunstig was (het werd pas na enige tijd door een minder eenzijdige overeenkomst vervangen). Met de onverwachte dood van Filips de Schone kort daarna was de situatie in de Nederlanden zorgelijk: er waren geen voorzieningen voor een nieuw regentschap getroffen, Brabant werd geplaagd door Franse en Gelderse plundertochten en ondervond, samen met Holland en Zeeland, economische hinder van de *Intercursus Malus* (W.P.Blockmans & J.Van Herwaarden, 1979: 450).

Deze ongunstige periode was echter slechts tijdelijk: zowel tijdens het bewind van Filips de Schone, als tijdens het regentschap van Margaretha van Oostenrijk dat daarop volgde was het belangrijkste aspect dat gedurende 25 jaar de binnenlandse rust in de Nederlanden grotendeels¹⁷ werd gehandhaafd:

“Het leeuwedeel van de bevolking kon deze periode dus ervaren als een verademing ... De verhoudingen tussen de centrale overheid, de lokale besturen en de onderdanen waren harmonischer dan voorheen. De druk van de grote steden over de kleine en het platteland was afgenomen ten gunste van een toenemende invloed van de Gewestelijke Staten en de Staten-Generaal. ... Deze interne rust was een factor van belang voor de ontwikkeling van de welvaart. Juist in deze jaren vond in de Nederlanden een demografische heropleving plaats. Aan de langdurige regressie en stagnatie sinds het midden van de 14de eeuw was een einde gekomen. In goed overleg tussen regering en stadsbesturen werd een soliede munt gehandhaafd, en zo was er een basis voor geregeld handelsverkeer. Ook bij het ontwikkelen van commerciële relaties speelden de stadsbesturen een actieve rol, al kon die slechts effectief zijn wanneer ook de centrale regering haar steun verleende. Essentieel voor de opkomst van Antwerpen waren bij voorbeeld goede relaties met Engeland.” (W.P.Blockmans & J.Van Herwaarden, 1979: 453).

Met de meerderjarigheid en instelling als landsheer van de zoon van Filips de Schone, Karel V, in 1515 werden de Nederlanden meer dan tevoren betrokken bij de Europese politiek, die meer en meer beheerd werd door de Frans-Habsburgse tegenstelling (W.P.Blockmans & J.Van Herwaarden, 1979: 454); de sterke onderlinge concurrentie tussen de Valois- en Habsburg-imperia, deed de kosten voor bureaucratie en leger enorm oplopen. Frankrijk had in het begin van de 16de eeuw immers wel een sterke bureaucratie, maar minder economische macht dan Engeland, zodat het enkel de belastingsbasis kon vergroten door een grotere bevolking te overheersen. De Franse koningen werden aldus gedwongen tot imperialistische ambities, te meer daar de Habsburgers die ook hadden. Aangezien de Franse koningen geen internationaal (Noorditaliaans) kapitaal achter zich hadden, was overzeese expansie voor hen uitgesloten. De imperiale expansie was dan ook op Europa gericht, in de eerste plaats Noord-Italië, hetgeen militaire strijd met de Habsburgers impliceerde (I.Wallerstein, 1978: 114-115).

In 1517 vertrok Karel V naar Spanje (alwaar hij in 1516 koning geworden was), hetgeen voor de Nederlanden het einde van een eigen Nederlandse politiek betekende: “Hoezeer Margaretha [tijdens haar tweede regentschap, van 1517 tot 1530] de Nederlandse belangen ook in het oog zou houden, ze waardeerde deze landen steeds vooral als een mogelijkheid tot verruiming van het belang van de dynastie.” (W.P.Blockmans & J.Van Herwaarden, 1979: 456). Ook de daaropvolgende regentes, Maria

---

¹⁷ In Noordoost-Brabant, Oost-Holland en zuidelijk Utrecht ondervond de bevolking gedurende bepaalde jaren wel

van Hongarije (1531-1555), voerde een beleid waarbij ze de dynastieke belangen van Karel V gehoorzaam diende (W.P.Blockmans & J.Van Herwaarden, 1979: 464).

In het bestuur werd de invloed van rechtsgeleerden steeds groter, maar in de Nederlanden bleven ook de Gewestelijke Staten en de Staten-Generaal belangrijk. De belangen van de plaatselijke elites liepen hierin vaak parallel met die van de vorst, o.m. in het terugdringen van de invloed van de ambachtsgilden. Teneinde hun economische en financiële potentie beter te benutten trachtte de vorst bovendien systematisch de autonomie van vooral de grote steden in te perken of af te breken (beide beleidskeuzen hadden het ontstaan van opstandige bewegingen in een groot aantal steden tot gevolg, onder meer in 's-Hertogenbosch en Brussel, maar het scherpst in Gent). In verband met de hoge beden die de vorst hief, botsten de belangen met zowel de steden als de adel: de lasten van de voortdurende oorlogen wogen zwaar op beide groepen (W.P.Blockmans & J.Van Herwaarden, 1979: 454-455, 459-460, 470).

2.1.2 De groei van de interne markt

Nadat de crisis zich in de jaren tachtig van de 15de eeuw in de Zuidelijke Nederlanden nog hevig deed voelen - onder meer door politieke chaos na de dood van Karel de Stoute, rondtrekkende legers die zowel in Vlaanderen als in Brabant het platteland onveilig maakten en hoge graanprijzen - kwam er na de vrede van Senlis (1493) een heropleving onder invloed van een klimaat van veiligheid en optimisme. De heropleving was in feite een krachtige en snelle inhaalbeweging, in de eerste plaats gedragen door een demografisch herstel. Dit herstel maakte een heruitrusting van het land en het hernemen van agrarische, industriële en commerciële activiteit mogelijk (H.Van der Wee, 1979: 75-76).

Tussen 1480 en 1565 steeg het aantal inwoners van het hertogdom Brabant (zonder de huidige provincie Noord-Brabant) met 29%, om uiteindelijk het voor die tijd ongeëvenaarde niveau van 76 inwoners per km² te bereiken. Daarnaast nam ook de urbanisatiegraad toe: het aandeel van de stedelingen in de totale Brabantse bevolking liep op van 39% in 1480 tot 47% in 1565 (H.Soly & A.K.L.Thijs, 1979: 30). Zowel de bevolkingsstijging als de verstedelijking hebben aanvankelijk de binnenlandse markt enorm gestimuleerd, zowel voor landbouw- als voor nijverheidsproducten. De loonarbeiders besteedden het grootste deel van hun budget aan voedsel, maar in normale jaren ging er ook 20 tot 30% van hun inkomen naar huishuur, kleding, verwarming en verlichting. De snelle bevolkingsgroei en de voortschrijdende urbanisatie resulteerden bijgevolg in een verhoging van de vraag naar enerzijds voedingswaren en anderzijds bouwmaterialen, brandstof, eenvoudige gebruiksvoorwerpen en goedkope weefsels. De groei van de nijverheidssector in de steden maakte bovendien een massale transfer mogelijk van verborgen

---

hinder van het Gelderse conflict (W.P.Blockmans & J.Van Herwaarden, 1979: 453)

werkloosheid in de landbouw naar deze secundaire sector, hetgeen gedurende enige tijd het inkomen per hoofd van de plattelandsbevolking gunstig beïnvloedde en op haar beurt de industriële expansie bevorderde. De democratisering van de buitenlandse handel, de uitbreiding van de transportsector, de opkomst van de luxenijverheid gericht op export en de uitbouw van een bureaucratisch apparaat resulteerden bovendien in de opkomst van een welvarende middenklasse, hetgeen de productie van veredelde fabrikaten voor intern verbruik aanwakkerde (H.Soly & A.K.L.Thijs, 1979: 30). De gestegen vraag naar zowel agrarische als ambachtelijke producten veroorzaakte een toename van de arbeidsspecialisatie in landbouw en nijverheid, hetgeen leidde tot een grotere afhankelijkheid van de markt (H.Van der Wee, 1979: 77).

H.Van der Wee geeft twee belangrijke graadmeters aan voor de groei van de interne markt:

“Twee gegevens wijzen beslist in de richting van een verruiming van de plaatselijke en regionale handel: vooreerst de algemene en meestal krachtige stijging van de inkomsten uit tolleren op het interregionaal vervoer van goederen, en daarnaast de uitbreiding van het kredietwezen in de detailhandel die op markante wijze bij het begin van de 16de eeuw op talrijke Zuidnederlandse markten naar voren trad.” (H.Van der Wee, 1979: 77).

3.1.3 De groei van de externe markt

Naast de groei van de binnenlandse markt gaf ook de gevoelige stijging van de Europese vraag naar veredelde fabrikaten aanleiding tot een groei van de industriële bedrijvigheid in de Vlaamse, Waalse en Brabantse steden. Door de 15de-eeuwse bloei van de transcontinentale handel was het netwerk van Europese jaarmarkten aanzienlijk uitgebreid en de Brabantse jaarmarkten, met Antwerpen en Bergen-op-Zoom op kop, slaagden erin vanaf het einde van de 15de eeuw een hoofdschakel te worden in deze Europese keten. Naast de herleving van de transcontinentale handel, werd de nieuwe maritieme expansie een tweede drijvende kracht achter de snelle groei van de Brabantse jaarmarkten. De Portugezen, die hierin de belangrijkste initiatiefnemers waren, verkozen voordien Brugge als strategische basis voor hun activiteiten in Noordwest-Europa. Maar aangezien de aanwezigheid van Zuidduitse en Keulse kooplieden op de Brabantse jaarmarkten voor hen strategische voordelen bood, verlegden ze hun activiteiten, voornamelijk gericht op de specerijenhandel, op het einde van de 15de eeuw naar Antwerpen (H.Van der Wee, 1979: 78-81).

Aldus verkreeg Antwerpen, met haar functie van stapelmarkt als schakel tussen twee expansiepolen - enerzijds deze gedragen door Zuidduitse kooplieden, en anderzijds de intercontinentale handel van de Iberische en Genuese handelaars - een strategisch voordeel. Daarbovenop kwam nog het verdrag (het

Magnus intercursus) dat Filips de Schone en Hendrik VII in 1496 sloten, waardoor een nieuwe expansie van de Engelse lakenuitvoer via de Brabantse jaarmarkten mogelijk werd: in de periode 1485-1491 werden per jaar gemiddeld 50.878 stuks Engels laken uit Londen uitgevoerd, tegenover gemiddeld 81.835 stuks in de periode 1501-1507, waarvan het grootste deel via Bergen-op-Zoom en Antwerpen werd verkocht (H.Van der Wee, 1979: 79; H.Soly & A.K.L.Thijs, 1979: 27).

Deze strategische handelspositie heeft de snelle integratie van de Zuidnederlandse nijverheid in de ontluikende wereldeconomie mogelijk gemaakt. De kwalitatieve verfijning van de ambachtelijke productie, die zich in de voorgaande eeuwen had verwezenlijkt, kon nu op grote schaal worden doorgevoerd. Zowel kunstartikels¹⁸, kostbare stoffen, als wapens werden op grote schaal in de Zuidelijke Nederlanden vervaardigd en over heel Europa verspreid. Deze groeiende handel in luxegoederen gaf bovendien aanleiding tot de introductie van allerlei nieuwe gespecialiseerde technieken, voornamelijk vanuit Italië, waardoor een grotere verscheidenheid in de productie tot stand kwam¹⁹ (H.Soly & A.K.L.Thijs, 1979: 27-29; H.Van der Wee, 1979: 89-91).

2.1.4 Conjunctuurverloop

De beschreven opgang van de Zuidelijke Nederlanden in het algemeen en Antwerpen in het bijzonder verliep ruwweg in twee fasen van versnelde groei: de periode 1495-1525 en de periode 1540-1565.

In het eerste kwart van de 16de eeuw heeft de opkomst van Antwerpen als internationale markt de gehele Zuidnederlandse nijverheid gunstig beïnvloed.

Als gevolg van enerzijds de Frans-Habsburgse oorlog (1521-1529) en de onveiligheid op zee (zeeroverij) die daarmee gepaard ging, en anderzijds structurele veranderingen wegens de commerciële heropleving van Venetië, kwam de doorvoerhandel van Antwerpen in de jaren 1520 echter in een zware crisis terecht, met een weerslag op de gehele Zuidnederlandse economie: door een daling van het inkomen van enerzijds de kooplieden die rechtstreeks bij het internationaal verkeer waren betrokken en anderzijds de ondernemers en arbeiders in de nijverheden die buitenlandse grondstoffen verwerkten of gespecialiseerd waren in het veredelen van buitenlandse producten, zoals Engelse lakens, daalde de vraag naar allerlei ambachtelijke producten. De inheemse exportnijverheden werden bovendien van de traditionele afzetgebieden afgesneden. Daarbovenop kwam dan nog een crisis in de voedselvoorziening: als gevolg van de bevolkingsgroei waren de graanprijzen vanaf de jaren 1510 opnieuw gaan stijgen, ondanks de

---

¹⁸ Schilder- en beeldhouwkunst, klokkengieterij en orgelbouw, meubel- en koffermakerij, retabelsnijderij en edelsmeedwerk waren de voornaamste voorbeelden (H.Van der Wee, 1979: 89).

¹⁹ Zoals de zijdenijverheid, de bewerking van glas, spiegels en Venetiaans kristal, het bedrukken van leder en beschilderen van stoffen, het vervaardigen van majolica, de boekdrukkunst, enz. (H.Van der Wee, 1979: 91).

importen uit Frankrijk en het Oostzeegebied. Toen de chaos van de jaren 1520 het normale graantransport echter onmogelijk maakte, schoten de graanprijzen nog verder de hoogte in en was het overgrote deel van de bevolking genoodzaakt het inkomen zo goed als integraal aan voedingswaren te besteden, waardoor de lokale markt voor ambachtelijke producten nogmaals getroffen werd (H.Van der Wee, 1979: 83-84, 86). Na de “Damesvrede van Kamerrijk” (1529) kwam er geen onmiddellijk herstel in de interne en externe marktactiviteit, onder meer omdat het tekort in de voedselvoorziening bleef aanhouden. De traditionele bevoorrading vanuit Noord-Frankrijk herstelde zich zo goed als niet meer en de graaninvoer vanuit het Oostzeegebied kwam slechts moeizaam opnieuw op dreef. Door een aantal stormvloed (1530 en 1532) en de daardoor aangerichte schade in de poldergebieden van Vlaanderen, Zeeuws-Vlaanderen, Antwerpen, Zeeland, Brabant en Zuid-Holland, waren er ook binnen de Zuidelijke Nederlanden opbrengstproblemen (H.Van der Wee, 1979: 84-85).

De jaren 1530 werden aldus door een algemene malaise gekenmerkt, maar tussen 1540 en 1565 maakten de meeste bedrijfstakken opnieuw een snelle groei door. De Antwerpse handel steunde nu minder op de transitiehandel, maar was meer gericht op enerzijds de in- en uitvoer van vrachtgoederen, zoals voedingswaren en grondstoffen, en anderzijds op de in- en uitvoer van afgewerkte producten. De Engelse lakenhandel was de enige van de drie pijlers van de transitiehandel van het begin van de 16de eeuw die in deze periode nog een sterke expansie kende. Voor het overige nam de Zuidnederlandse exportindustrie de rol die de transitiehandel voorheen speelde over (H.Van der Wee, 1979: 86-87; H.Soly & A.K.L.Thijs, 1979: 48-50).

2.2 De gevolgen voor de Kempen

2.2.1 Bevolking

De bevolkingsstijging, die vanaf het einde van de 15de eeuw de Zuidelijke Nederlanden kenmerkte, deed zich volgens H.Van der Wee sterker voelen op het platteland dan in de steden: tussen 1496 en 1526 bedroeg het gemiddelde jaarlijkse groeipercentage 0,42% in de grote steden, 0,54% in de kleine steden en 1,11% op het platteland. De armoedecijfers daalden en door de betere vooruitzichten nam ook de emigratie naar de steden af (H.Van der Wee, 1963: 113). Deze analyse geldt echter voor de ganse Zuidelijke Nederlanden en houdt bijgevolg geen rekening met regionale verscheidenheden. H.Van der Wee vermeldt hier echter wel bij dat in het gebied van 's-Hertogenbosch het aantal armen in de dorpen daalde van 35,8 % in 1438 tot 16,5 % in 1526 (H.Van der Wee, 1963: 113). In Herentals steeg de bevolking volgens hem tussen 1526 en 1569 met ongeveer 26%.

Over deze bevolkingsevolutie zijn in de literatuur echter tegenstrijdige gegevens terug te vinden.

Uit de schattingen van P.M.M.Klep (1981: 414 voor de gewestelijke groeivoeten voor Brabant volgt dat in de periode 1526-1565 Turnhout terrein verloor (-0,63%) in vergelijking met de andere Brabantse gewesten. Alleen het Leuvense zou het nog slechter gedaan hebben. Deze relatieve achteruitgang zou echter niet aan de steden gelegen hebben: P.M.M.Klep schatte dat de bevolking van Turnhout en Lier, na een periode van stagnatie, opnieuw aangroeide vanaf 1526, terwijl Herentals status quo bleef na een periode van zware terugval (P.M.M.Klep, 1981: 351, 354). Na een bevolkingsstijging op het platteland tijdens het eerste kwart van de 16de eeuw, zou deze in de Kempen dus nadien zijn teruggevallen, hoewel we de cijfers met enige omzichtigheid dienen te benaderen.

Op basis van J.Cuvelier (1912: 462-473), J.De Belder (1957: 44), J.Goris (1990: 214) en P.M.M.Klep (1981: 351, 354; 1990: 102) komt F.Vermeulen tot volgende geschatte bevolkingsevoluties in de drie belangrijkste Kempische steden:

	1496	1526	1565
Turnhout	5255	5100	7000
Lier	4139	5572	7000
Herentals	4745	2995	3000

2.2.2 Nijverheden

De groei van Antwerpen tot wereldcentrum stimuleerde niet enkel de interne stedelijke activiteit, maar had ook een positieve invloed buiten de stad. H.Van der Wee (1979: 82) vermeldt Bergen-op-Zoom (de jaarmarktpartner), de Walcherse rede (het entrepot voor transporten over zee), Brugge (het traditionele handelscentrum), 's-Hertogenbosch (de invalspoort van de Noordelijke Nederlanden) en West-Brabant (het nabije bevoorradings- en wervingsgebied) als belangrijkste plaatsen die profiteerden van de uitstralingseffecten van Antwerpen. De internationale commerciële expansie van Antwerpen en de algemene toename van de welvaart in de Nederlanden - door stijgende werkgelegenheid, lage graanprijzen en monetaire stabiliteit - resulteerden in een algemene industriële *revival* in alle Brabantse steden. De lakennijverheid, die voornamelijk in Engeland en Holland opgang maakte, kende ook in Brabant, o.a. in de Kempische steden, een heropflakking. Het was evenwel vooral de linnennijverheid die in Herentals, 's-Hertogenbosch en Turnhout (tijk) in de 16de eeuw een grote opgang kende. De in Herentals en Turnhout geproduceerde lakens en tijken werden via Antwerpen en Bergen-op-Zoom uitgevoerd. Daarnaast herwon ook de lange-afstandhandel vanuit 's-Hertogenbosch, Mechelen, Herentals en Lier naar Frankfurt aan belang (H.Van der Wee, 1963: 138-139; F.Vermeulen, 1991: 230-231).

Niettegenstaande deze stedelijke opbloei waren het vooral de kleine rurale productiecentra die goedkope imitaties van traditionele stedelijke stoffen produceerden die het meest profiteerden van de Antwerpse

handel: Duffel werd een steeds belangrijker productiecentrum en in het oosten groeide het belang van goedkope grijze stoffen uit Maaseik, Hoorn en vooral Weert. De linnennijverheid was niet enkel in genoemde Kempische steden belangrijk, maar kwam ook in de omliggende dorpen sterk op (H.Van der Wee, 1963: 137-138). Door de lage graanprijzen²⁰ werd immers zowel de teelt van industriële gewassen, als de huisnijverheid aangemoedigd: boeren met slechts een klein lapje grond teelden vlas en weefden in de wintermaanden linnen stoffen (H.Van der Wee, 1963: 118).

Deze plattelandsnijverheid kende vanaf het tweede derde van de 16de eeuw een indrukwekkende groei, niet alleen omdat door de verdere versnippering van de grond steeds meer boeren er van afhankelijk werden, maar ook aangezien er naast een stijgende Europese vraag naar luxeproducten een massale Zuideuropese vraag naar goedkope fabrikaten tot ontwikkeling kwam, zowel voor binnenlandse consumptie als voor heruitvoer naar de Levant, de Atlantische eilanden en de Nieuwe Wereld. H.Soly en A.K.L.Thijs (1979: 29) vermelden de ruwe lakens van Weert, de saaien van Hondshoote, de lijnwaden uit honderden Vlaamse en Brabantse dorpen en de ijzerwaren uit de Waalse bekkens, die alle omstreeks 1560 de internationale markten hadden veroverd.

Alleen de traditionele lakennijverheid kende in deze periode een definitieve neergang, aangezien de devaluatie van de Engelse pond sterling in 1526 en de revaluaties in de Nederlanden in 1526-1527 een *boom* in de export van Engelse stoffen voor gevolg had. Dit was positief voor de handel en de veredelingsindustrie in Antwerpen, maar desastreus voor de overgebleven centra van traditionele textielindustrie in Vlaanderen, Brabant en Holland (H.Van der Wee 1963: 194). In Geel bv. moesten in 1533 maatregelen genomen worden om de plaatselijke lakennijverheid te ondersteunen en in Herentals kende de traditionele lakennijverheid een definitieve structurele crisis (F.Vermeylen 1991: 240).

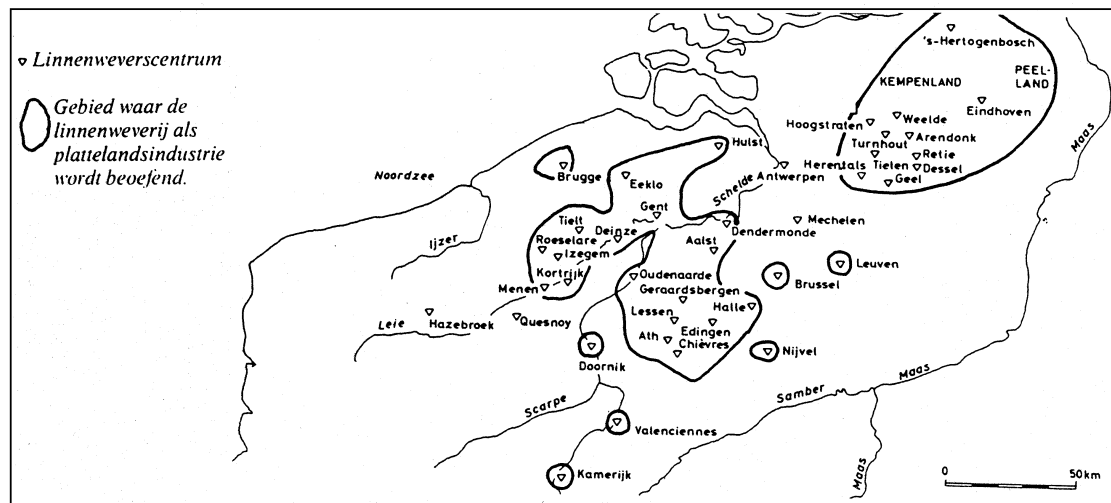
Deze neergang in de traditionele lakennijverheid kon in de Kempen echter grotendeels gecompenseerd worden door de hoge vlucht die de linnenfabricage in deze periode kende. De 16de-eeuwse handelsman L.Guicciardini²¹, vermeldt voor 's-Hertogenbosch omstreeks 1560 jaarlijks een verhandeling van 20.000 linnen weefsels, waarvan het overgrote deel ongetwijfeld in de omliggende dorpen vervaardigd was (H.Soly & A.K.L.Thijs, 1979: 29). In Turnhout en de omliggende dorpen (Arendonk, Dessel, Retie, Tielen, Weelde) werd zoals gezegd voornamelijk tijk vervaardigd (H.De Kok, 1990: 187). In Herentals

---

²⁰ De crisis van de jaren 1480 had de graanprijzen sterk doen zakken, zodat ze in het begin van de jaren 1490 uiterst laag waren. Vanaf omstreeks 1493 begonnen de prijzen wel opnieuw de stijgen, maar gedurende de eerste 20 jaar slechts aan een zeer traag tempo. Pas vanaf 1512 werd de stijging meer uitgesproken, om vanaf 1520 een zeer hoog niveau te bereiken (zie hiervoor), maar dan vooral in de sterk verstedelijkte zone van westelijk Brabant. In afgelegen rurale gebieden, zoals in de streek van Mol, begon de stijging van de prijzen pas later, en was ze bovendien minder uitgesproken (H.Van der Wee, 1963: 114).

²¹ L.Guicciardini (1566), Beschrijvinghe van alle de Nederlanden.

lag rond het midden van de 16de eeuw de linnenaccijns reeds hoger dan de lakenaccijns; in 1563 bedroeg hij zelfs het dubbele en in 1572 het driedubbele. In 1553 stond de stad voor wat betreft de uitvoer van linnen via Antwerpen naar Spanje en Portugal op de derde plaats met 6770 stuks, onmiddellijk na Oudenaarde en Henegouwen (J.R.Verellen, 1955: 142). Omstreeks 1570 lag de linnenproductie ietwat lager lag dan in de 15de eeuw, maar de stad was wel uitgegroeid tot een belangrijk blekerijcentrum, waar zelfs talrijke lijnwaden uit Vlaanderen werden behandeld (H.Soly & A.K.L.Thijs, 1979). Volgens J.R.Verellen (1955: 142) gebeurde de import van ongebleekt linnen uit Vlaanderen reeds sinds 1532, en dit aan verminderd tarief voor de grote tol van Brabant. Statistieken over linnen en tijkweverij in Europa tenslotte tonen een belangrijke toename van linnen uit de Nederlanden in het tweede derde van de 16de eeuw (H.Van der Wee, 1963: dl.3, graph 24).

Figuur IV-4: Linnenweverijcentra in de Zuidelijke Nederlanden omstreeks 1550 (uit: H.Soly & A.K.L.Thijs, 1979: 42).

2.2.3. Landbouw

Naast de teelt van industriële gewassen en de huisnijverheid, werd ook de veeteelt bevorderd door de lage graanprijzen van het eind van de 15de en het begin van de 16de eeuw. De prijzen voor vlees en zuivel daalden na de crisis van de jaren 1480 immers minder sterk dan de graanprijzen. Bovendien was er in de stedelijke zone van westelijk Brabant een duidelijke stijging van de welvaart, waardoor de vraag naar deze producten steeg. Dit dreef de prijzen de hoogte in en er was een algemene trend van overschakeling van akkerbouw naar veeteelt. Op de 45 boerderijen van de abdij van Tongerlo steeg het veebestand van 916 in 1490 naar 1056 in 1513. Het totaal aantal schapen per boerderij steeg van gemiddeld 3926 in 1490 naar 4270 in 1500 (H.Van der Wee, 1963: 115). Het is niet duidelijk of deze schapen bestemd waren voor vleesconsumptie, of voor de productie van wol. Aangezien er zowel een stijging was van de consumptie

van vlees, als een heropleving van de lakennijverheid, kan een combinatie van beide aan de grondslag liggen van deze stijging van het aantal schapen.

De crisisjaren 1520 en 1530 en ook nog de jaren 1540 resulteerden door de combinatie van hernieuwde hoge graanprijzen en – in de jaren 1530 en 1540 - goede oogsten, in een stijging van het agrarisch inkomen, hetgeen op haar beurt leidde tot agrarische innovaties en productiviteitsstijgingen. Veel innovaties uit de 15de eeuw werden veralgemeend in de 16de eeuw. Het gebruik van additionele mest van buitenaf werd algemeen rond Antwerpen en Lier, wat handel in mest en menselijke uitwerpselen in de stedelijke zone van westelijk Brabant bevorderde. Veevoeder en rapen werden intensief geteeld (H.Van der Wee, 1963).

De hoge graanprijzen waren uiteraard in de eerste plaats gunstig voor de grote landeigenaars en voor de boeren die genoeg land hadden om van te leven. Grote boerderijen waren in de Kempen echter eerder zeldzaam: in de streek rond 's-Hertogenbosch maakten ze amper 4 % uit van het totaal aantal huizen op het platteland. Ten noorden van Antwerpen waren er meer grote landeigenaars. In Schoten bv. was 74,6% van de grond in handen van de adel, hogere beambten en stedelijke instituten (H.Van der Wee, 1963: 175). In de rest van de Kempen bestond de rurale bevolking voor het grootste deel uit kleine boeren en ambachtsslui wiens grond sterk versnipperd was. De 16de-eeuwse bevolkingsstijging heeft de versnippering van de grond immers verder in de hand gewerkt en het aantal plattelandsbewoners dat niet van de eigen grond kon leven nam toe. Zij vulden hun inkomen aan met loonarbeid in de landbouw en huisnijverheid, zowel afhankelijk als onafhankelijk (H.Van der Wee, 1963: 175).

Anderzijds was ook een toenemende specialisatie en dus ook commercialisering in de landbouw waar te nemen. De omgeving van 's-Hertogenbosch was een belangrijke concentratie van hopproductie. Daarnaast werd de Kempische landbouw ook in deze periode van hoge graanprijzen nog steeds gedomineerd door de veeteelt: ieder jaar bereikten grote aantallen vetgemest vee de markten van Lier en 's-Hertogenbosch. Het runderenbestand op de 45 boerderijen van de abdij van Tongerlo steeg nog steeds: van 1056 in 1513 naar 1164 in 1553. Het aantal schapen steeg in dezelfde periode van 4062 naar 4406 en het aantal ossen van 124 naar 156 (H.Van der Wee, 1963).

3. Geografische synthese

3.1 Veertiende-vijftiende eeuw

De eventuele “trade-axis city-hinterland region” uit de 13de eeuw (visie 1) verdween in ieder geval in 14de eeuw. Deze en de volgende eeuw werden gekenmerkt door de opkomst vele kleine stedelijke centra (met

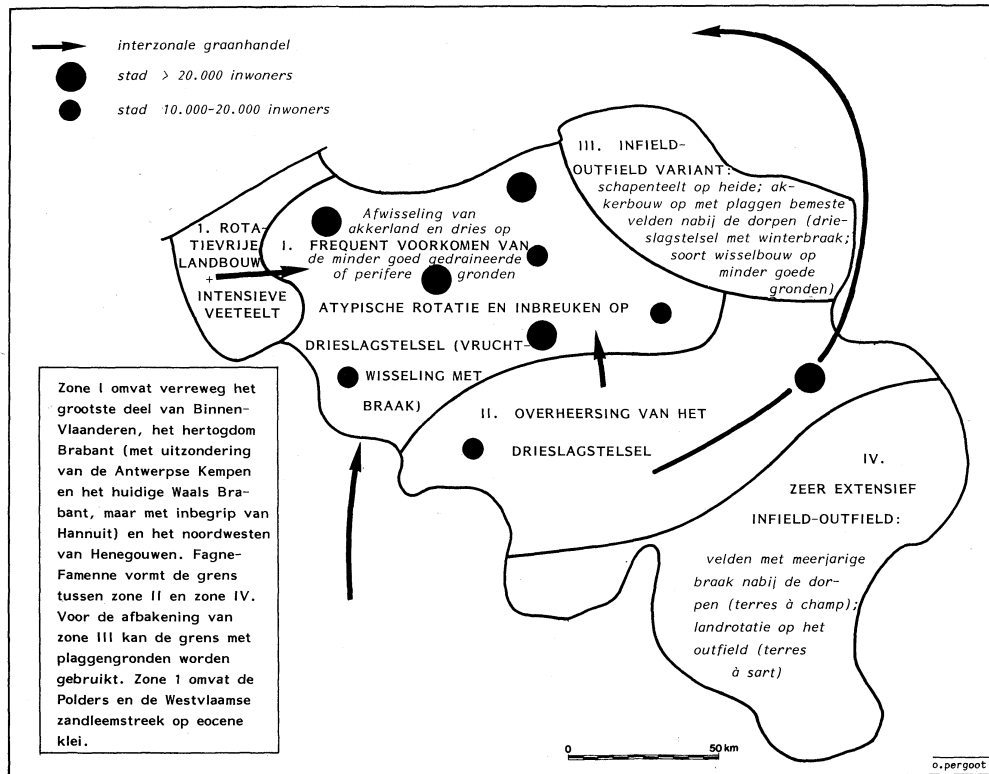
agrarische markten en textielnijverheid) en een versterking van de interne relaties (met meer marktafhankelijkheid). De evolutie van de externe relaties is daarentegen niet geheel duidelijk. In het geval deze beperkt bleven, kan men spreken van multinodaliteit en overwegend interne relaties, of dus een “small market-city rural region” (G.A.Hoekveld, 1993: 55). Indien de externe relaties belangrijker werden, waren de Kempen multinodaal, met verweven interne en externe relaties. G.A.Hoekveld (1993: 55) geeft hier echter enkel het 20ste-eeuwse voorbeeld van “becoming forms of macro-urban domain regions”.

3.2 Zestiende eeuw

In de 16de eeuw bleef de Kempen multinodaal, maar de externe relaties werden versterkt, met de creatie van een von Thünenstructuur rond Antwerpen.

3.2.1 Een von Thünenstructuur op niveau van de Nederlanden

Vanaf de decennia rond 1500 had volgens P.Saey (1992: 338) de vraag naar voedsel vanuit de steden in de meest geurbaniseerde streken van de Nederlanden een zodanig niveau bereikt, dat het in toenemende mate een Thüniaanse structurering was die bepaalde of een agrarisch stelsel in een bepaalde streek belangrijke wijzigingen onderging, dan wel gelijkaardig bleef. Het was m.a.w. niet langer in de eerste plaats een combinatie van bevolkingsdruk, bezitsverhoudingen, verstedelijkingsgraad en bodemgeschiktheid in de streken zelf die de productie bepaalde, maar wel de marktvraag vanuit de Zuidnederlandse verstedelijkte gebieden, waardoor economisch-geografische processen met integrerende kracht de overhand kregen.

Figuur IV-5: De Zuidelijke Nederlanden, begin 16de eeuw, gemodelleerd naar von Thünen (grondgebied van het huidige België (uit: P.Saey, 1992: 339).

Streken werden aldus zones in een Thüniaanse structurering (zie figuur IV-5), met in zone I (het grootste deel van Binnen-Vlaanderen, het hertogdom Brabant – zonder de Antwerpse Kempen en het huidige Waals Brabant, maar met inbegrip van Hannuit – en het noordwesten van Henegouwen) uitbreiding van het intensieve bedrijfsstelsel, in zone II (van grens zone I tot de Fagne-Famenne) een monocultuur van graan op basis van het drieslagstelsel, en in zone III (de Kempen, begrensd door de plaggenbodems) en IV (de Ardennen) varianten van het *infield-outfield* systeem, in de eerste zone met een intensief bewerkt infield, in de tweede zone zeer extensief (P.Saey 1992: 338-339). De *infield-outfield*-variant die de Kempen integreerde in deze von Thünenstructuur, bestond uit schapenteelt op de heide, gecombineerd met akkerbouw op met plaggen bemeste velden nabij de dorpen, waarop een drieslagstelsel met winterbraak werd toegepast (P.Saey, 1992: 339).

3.2.2 Von Thünen op niveau van de Kempen

De sterke opkomst van Antwerpen binnen de embryonale wereld-economie deed de vraag vanuit deze stad naar allerlei voedingswaren enorm toenemen, waardoor de agrarische markten in de Kempen een

bloeiperiode kenden. Volgens R.Knaepen (1994: 303-304) steeg in de zes agrarisch-commerciële centra (Geel, Turnhout, Hoogstraten, Westerlo, Herentals en Mol) van de Kempen de marktbetekenis als leverancier van landbouwsurplusen naar mate de Antwerpse haven sterker werd. Hieruit kunnen we besluiten dat naast de von Thünenstructuur op nationaal schaalniveau, een Thüniaanse zonering op lager schaalniveau tot ontwikkeling kwam. Door de schaarste aan gegevens is het niet mogelijk met absolute zekerheid te bepalen of bodemkondities dan wel de markteconomie de dominerende structuurbepalende factor was, maar door het element van toenemende economische integratie sinds de 13de eeuw wordt het laatste het meest waarschijnlijke. De von Thünenstructuur rond Antwerpen bestond uit twee zones van afnemende intensiviteit, waarvan de tweede nogmaals in twee zones kan opgedeeld worden.

(1) De westelijke voorstedelijke Kempen

De westelijke voorstedelijke Kempen rond Antwerpen, Mechelen en Lier behoorden samen met het centrale deel van Brabant en Vlaanderen tot de zone waar het intensieve bedrijfsstelsel met atypische rotatie en inbreuk op het drieslagstelsel snel toenam. Hier bevonden zich sterk ontgonnen heidorpen (zie figuur IV-5) (P.Saey 1992: 338; R.Knaepen 1994: 313). Deze zone wordt enerzijds begrensd aan de hand van de natuurlijke bodemgesteldheid, namelijk zand tot zandleemgronden, en anderzijds aan de hand van de afstand tot waar stadsmest werd uitgevoerd. Hier was tevens binnen de Kempen de bevolkingsdichtheid het grootst: meer dan 40 inwoners per km² (R.Knaepen, 1994: 307) (zie figuur IV-6). Dit gebied werd maximaal ingeschakeld in de voedselbevoorrading van dichtbevolkte centra als Antwerpen en Mechelen. Er ontwikkelde zich een intensieve land- en tuinbouw met vetweiderij en melkproductie, gesteund op de overvloedige aanvoer van stadsmest (R.Knaepen, 1994: 307).

Deze werd zeker reeds in de 15de eeuw per schip vanuit Antwerpen naar het platteland gevoerd. In Edegem, Kontich, Aartselaar, Reet, Schelle, Wilrijk, Boom, Niel en Rumst werd Antwerpse stadsmest zelfs reeds in de late middeleeuwen op de akkers uitgestrooid en ingeploegd (R.Knaepen, 1994: 306). Vooral afvalproducten uit de textielnijverheid, in de eerste plaats wede-afval²², was zeer gegeerd en werd naar Schelle, Niel, Boom en Rumst via de Rupel per schip aangevoerd. Naar de andere dorpen vervoerde men deze krachtige meststof, die voldoende voedingsstoffen bezat voor drie oogsten zonder bijkomende bemesting, over land (A.K.L.Thys, 1974: 193).

Door de sterke verstedelijking en de uitbreiding van de textielindustrie in Antwerpen vergrootte enerzijds de vraag naar agrarische producten en nam anderzijds het aanbod aan stadsmest toe, waardoor de landbouw in sommige delen van het Antwerpse ommeland reeds in de 13de eeuw door nateelt en door inbreuken op de braakperiode van het drieslagstelsel een intensieve vorm aannam (R.Van Uytven, 1994: 63-72; R.Knaepen, 1994: 307).

---

²²De wedeplant (isatis tinctoria) werd in de textielververij gebruikt om stoffen blauw te kleuren.

Figuur IV-6: De structurering van de Kempen in de tweede helft van de 16de eeuw volgens het von Thünenmodel (naar R.Knaepen, 1994: 310).

(2.) De centrale Kempen

In de rest van de Kempen overheerste een *infield-outfield* variant (zie figuur IV-5). Het *outfield* bestond uit heide, waar men schapen hield en plaggen afstak. Op het *infield* rond de dorpen paste men een intensief landbouwsysteem toe op met plaggen bemeste velden²³. Dit was een soort wisselbouw met korte winterbraak op minder goede gronden (P.Saey, 1992: 339; R.Knaepen, 1994: 313). Het grootvee verdween meer en meer uit het landschap, omdat het ten behoeve van de mestproductie permanent op stal werd gevoederd. Hierdoor was de intensivering op het *infield* mogelijk: het braakjaar werd vervangen door een korte winterbraak tussen wintergraan en zomergraan. Spurrie verscheen in de Kempen als groenbemesting en veevoeder (G.Schmook jr, 1980: 83-84).

²³Ook in de Ardennen kende men een *infield-outfield* systeem, maar daar paste men zelfs op het *infield* een extensief landbouwsysteem toe.

Ook van hieruit werden landbouwsurplussen afgezet in de dichte urbane bevolkingscentra, waar de vraag naar voedsel en grondstoffen van plantaardige en dierlijke oorsprong steeg (R.Knaepen, 1994: 313).

Aan de hand van verschillen in bevolkingsdichtheid en intensiviteit van het landbouwstelsel kan deze zone verder opgedeeld worden in de oostelijke Antwerpse Kempen met middelmatig ontgonnen heidedorpen, en de "Lommel-Dommelzone" (meierij en Luikse gebied) met zwak ontgonnen heidedorpen (R.Knaepen, 1994: 308).

(a.) De oostelijke Antwerpse Kempen (R.Knaepen, 1994: 292-296 en 308-313)

Deze eerste zone, met bevolkingsdichtheden tussen 25 en 40 inwoners per km² (R.Knaepen, 1994: 276), vormde een graanteeltareaal met additionele zuivelteelt. Hier produceerde men in matig ontgonnen heidedorpen graansurplussen die via de lokale markten geëxporteerd werden naar Antwerpen, Brussel, Leuven en Mechelen. De markthandel bleef echter niet enkel beperkt tot rogge, boekweit en haver, maar ook ossen, kalveren, schapen en varkens werden naar de grote Brabantse steden geëxporteerd. De Kempische botermarkten waren eveneens zeer belangrijk en ook het lokaal geweven textiel werd verhandeld (zie figuur IV-6).

Geel en Turnhout waren de belangrijkste marktcentra met uitstraling naar de grote Brabantse steden en zelfs naar het prinsbisdom Luik: het waren graanherverdelingscentra voor de toeleverende dorpen, voor ingevoerd graan uit het prinsbisdom en voor de grote markten Antwerpen, Mechelen, Brussel en Leuven. Spijkernoteringen van de Geelse graanmarkt waren bepalend voor de graanprijsregeling van rogge, boekweit en haver in de omliggende dorpen. Hoe ver die invloed reikte en of ook Turnhout onder deze prijsregeling viel of eerder eigen prijsbepalingen aan haar omgeving oplegde vermeldt R.Knaepen niet en dit is uit andere literatuur ook niet op te maken.

Ook de Westerlose markt werd bezocht door kopers uit het oostelijke prinsbisdom Luik. Westwaarts beschikten de vrachtvervoerders over de bevaarbare Grote Nete, waarvan kopers uit Antwerpen, Lier en Brussel gebruik maakten.

De markten van Herentals, Hoogstraten en Mol hadden een meer lokale betekenis. De vreemde opkopers uit de grote steden moesten wachten tot de lokale marktbezoekers zich bevoorraad hadden. Toch gebeurden er ook vanaf deze graan-, vee- en botermarkten vervrachtingen naar de grote steden.

R.Knaepen (1994: 293) vermeldt dat op de Geelse akkers wede-afval werd gebruikt als meststof. Sinds 1439 werd in Geel wede gebruikt in de textielververij. R.Knaepen kon echter niet achterhalen wat de precieze betekenis was van de wedebemesting in de Geelse landbouw en ook over mogelijk analoge situaties in de omgeving van de andere Kempische textielcentra vermeldt hij niets. A.K.L.Thys (1974: 192) stelt dat in de 15de eeuw wede via Antwerpen werd ingevoerd in Bergen-op-Zoom, Herentals, Lier,

Geel, Goes en Dordrecht. We mogen dus veronderstellen dat ook daar, na het verven van de stoffen, het wede-afval als meststof werd gebruikt.

Langs de Grote en Kleine Nete - volgens R.Knaepen (1994: 308) bevaarbaar tot in Westerlo en Grobbendonk-Herentals - was er een vrij goede transportverbinding met de stedelijke markten. Plaatsen die niet over waterverbindingen konden beschikken, zoals bv. Mol, kregen af te rekenen met rijzende transportkosten, wegens het veel duurdere karvervoer over land.

Ondanks het feit dat R.Knaepen Mol nog bij deze zone van matig ontgonnen heidedorpen catalogeert, benadrukt hij dat de landbouw er heel wat extensiver was dan in het naburige Geel. Hij vermeldt dat het Molse akkerland 14% van de gronden innam, en dat daarvan slechts iets meer dan de helft (8,36 %) het met plaggen bemeste drieslagstelsel kende. Waarop hij zich hiervoor baseert en op welke periode deze cijfers precies betrekking hebben is uit zijn tekst echter niet af te leiden (R.Knaepen, 1994: 294 en 308).

(b.) De Lommel-Dommelzone

Meer oostwaarts, in het Bosse-Luikse gebied, bedroeg de bevolkingsdichtheid slechts tussen 10 en 25 inwoners per km². Hier trof men de meer extensieve schapen- en veeteeltzone met marginale landbouw in zwak ontgonnen heidedorpen aan (zie figuur IV-6). Door de geringe bodemvruchtbaarheid en de hoge transportkosten tot de Antwerpse en Mechelse markt, was enkel een extensief landbouwstelsel rendabel. De lichte, en bovendien hoogwaardige wol, en het slachtvee konden zonder al te hoge transportkosten geëxporteerd worden naar de stedelijke afzetmarkten (R.Knaepen 1994: 303, 308).

Over het Lommelse schapenbestand kon R.Knaepen (1994: 283-284, 296-297) enkel cijfergegevens vinden vanaf de 17de eeuw. In 1610 zou het Lommelse schapenbestand uit 18000 dieren bestaan hebben, die op een zeer extensieve wijze gekweekt werden. Uit cijfers over de wolproductie kwam R.Knaepen tot 10000 à 15000 schapen in 1648. R.Knaepen vermoedt dat de schapenteelt op de Lommelse heide een climax kende in de late middeleeuwen en dat de aangehaalde 17de-eeuwse cijfers reeds dateren uit de nabloeitijd van de Lommelse schapenteelt. Hij verwijst hiervoor naar P.Lindemans die veronderstelt dat het verval van de schapenteelt in de 17de eeuw inzette (P.Lindemans, 1952, dl.2: 404). Deze Lommelse schapenteelt was voornamelijk een activiteit van middelgrote en kleine bedrijven. Een boerderij van de abdij van Averbode die één van de zeldzame grote Lommelse bedrijven was, bezat halfweg de 15de eeuw slechts 140 schapen (R.Knaepen, 1994: 284).

Ook in deze extensieve heidezone van de oostelijke Kempen werden markten gehouden, maar ze waren bescheidener en eenzijdiger dan in de vorige zone (R.Knaepen, 1994: 303-305).

Arendonk kende geprivilegeerde markten sinds 1482, waar voornamelijk textiel en vee werd verhandeld. Overpelt hield waarschijnlijk van in de 15de eeuw en zeker vanaf 1545 een wekelijkse markt voor textiel, wol en "allerhande waren". Peer had in de 15de en 16de eeuw een maandagmarkt en vijf jaarmarkten, met varkens, schapen en textiel en wol als belangrijkste verhandelde goederen. Ook op de markt van Hamont werd vooral vee en textiel verhandeld. Bergeyk verkreeg van de hertog van Brabant in 1467-68 privileges voor het houden van een week- en vijf jaarmarkten. De toponymie verwijst hier naar het bestaan van een "beestenmarkt". Eersel kende drie jaarmarkten van in de 14de eeuw en een weekmarkt, met een vee- en varkensmarkt, vanaf 1544. Valkenswaard kende jaarmarkten in de 16de eeuw. Enkel Eindhoven kende in deze zone een grote variatie in de verhandelde marktwaren: in de 15de eeuw waren dit graan, vee, boter en textiel (R.Knaepen, 1994: 303-305).

4. Interpretatie in wereld-systeemtermen

4.1 Veertiende-vijftiende eeuw

4.1.1. Op niveau van het hertogdom Brabant

Zoals ook uit vorig hoofdstuk bleek zijn er m.b.t. de sociale systemen waartoe het hertogdom Brabant behoorde theoretisch drie mogelijkheden:

1. De embryonale wereld-economie verving de tribulaire systemen (m.a.w. de handelingen noodzakelijk voor reproductie van de tribulaire systemen werden beknot en de ondernemers werden dominant over de regeerders): in dat geval moet men uitmaken welke impact en geografische uitgestrektheid de kern-periferieprocessen op boven-nationaal schaalniveau hadden.
2. Er ontstonden hoe langer hoe meer kapitalistische handelingen, maar deze tastten de mogelijkheden tot reproductie van de tribulaire systemen niet aan: de regeerders bleven dominant over de ondernemers.
3. Het naast mekaar bestaan van twee open systemen – tributair en (embryonaal) kapitalistisch – waarbij tijdelijk beide konden gereproduceerd worden en waarbij niet duidelijk was welk van beide het op termijn zou halen (indien één van beide sociale systemen bepaalde drempelwaarden overschreed, werd de reproductie van het andere onmogelijk).

(1) Kapitalistisch systeem

Zoals reeds in voorgaand hoofdstuk aangehaald ligt de eerste mogelijkheid in de lijn van de visie van E.Mielants, die stelt dat het concept van commercieel kapitalisme volledig toepasbaar is op het laat-middeleeuwse 'interstadstaten-systeem' van West-Europa (E.Mielants, 2000: 256).

In dit middeleeuws interstadstatensysteem was het platteland economisch geïntegreerd rond de stad, waarbij kern-periferieprocessen kunnen onderkend worden. Als een gevolg van herstructureringen van markten en een uitgekiende politiek van ondernemers, was er een constante relocatie van kapitaal van de stedelijke centra naar het omliggende platteland, aangezien hier goedkope deeltijdse arbeidskrachten beschikbaar waren, met een lagere overlevingskost, taxvrije productie en geen specifieke reguleringen van gilden en stedelijke overheid. Vele stedelijke industrieën pasten zich aan de veranderende socio-economische omstandigheden aan door te specialiseren in producten van hoge kwaliteit (E.Mielants, 2000: 264-265).

E.Mielants merkt hierover op:

“Since the countryside was subordinated to the city-state in a hierarchical division of labor between town and countryside, and the city-state enforced a virtual monopoly position regarding the distribution of goods to the urban and rural population alike (...), the rural industries were more complementary than competitive with the urban ones.” (E.Mielants, 2000: 265).

De vraag blijft echter in hoeverre het internationale stedennetwerk van de 14de eeuw werkelijk economisch geïntegreerd was: m.a.w. bleven de kern-periferiestructuren beperkt tot steden met hun ommelanden, of was die er ook tussen verschillende Europese steden onderling? E.Mielants (2000: 268) vermeldt dat er sporen van een zekere inter-stedelijke specialisatie kunnen gevonden worden; regionale economieën waren zeker met mekaar verbonden en internationale handel werd steeds belangrijker,

“..., but it remains to be explored to what degree the economies of scale and economic differentiation in the Middle Ages have had a considerable impact on uneven regional development in the long run.” (E.Mielants, 2000: 268).

Zeker is volgens E.Mielants wel dat dit middeleeuwse interstadstatensysteem de feodale productiewijze dermate aantastte, dat deze op lange termijn volledig vernietigd werd (E.Mielants, 2000: 268).

(2) Tributair systeem

Voor de tweede theoretische mogelijkheid vinden we aanwijzingen in het werk van B.Van Bavel (1999) over het westelijk deel van het Gelderse rivierengebied. De auteur legt sterk de nadruk op de continuïteit in de geografische structureringen in de Nederlanden in late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd²⁴:

“In het voorgaand is voor het onderzoeksgebied, en zijdelings ook voor andere regio’s, een keten beschreven die loopt vanaf de middeleeuwse occupatie-periode tot in de vroeg-moderne

---

²⁴ B.Van Bavel (1999) houdt daarbij, weliswaar via een omweg, een fysich-deterministisch standpunt aan.

tijd. Deze keten, die soms meer dan duizend jaar beslaat, blijkt dermate sterk te zijn geweest en dermate weinig elementen van discontinuïteit te hebben gekend, dat men in veel gevallen kan spreken van een direct verband tussen de wijze van occupatie en de ontwikkeling van de vroeg-moderne plattelands-economie in het betreffende gebied. De keten begint bij het landschap en de bodemgesteldheid, dus de natuurlijke omstandigheden, die in belangrijke mate bepaalden wanneer en hoe het gebied werd geoccupeerd en ontgonnen. Via de maatschappelijke structuur en de ‘bezits’-verhoudingen die bij de occupatie onstonden, waarbij een bepaalde verdeling van de rechten op de grond en eventueel op de arbeidskracht tot stand kwam, loopt het verband vervolgens naar de bezitsverhoudingen. Bij het uiteenvallen van het hofstelsel en de gelijktijdige institutioneel-juridische ontwikkelingen, die waarschijnlijk nauw met de sociaal-economische veranderingen samenhangen, raakten de verschillende rechten op grond en arbeidskracht steeds meer uitgekristaliseerd tot een verdeling van grondbezit. Deze verdeling, die per regio sterk kon uiteenlopen, blijkt tijdens de late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd over het algemeen niet aan structurele veranderingen ondergevig te zijn geweest. Als zodanig vormt zij het kader waarbinnen de economische ontwikkelingen tijdens deze periode plaatsvonden.

De specifieke vorm van dit kader, dat een regionaal karakter had, oefende een sterke invloed uit op de aard, de omvang en het tempo van de transitie van de plattelands-economie in de betreffende streek.” (B.Van Bavel, 1999: 671-672).

Hiermee sluit B.Van Bavel zich in grote lijnen aan bij de positie die Brenner innam in het transitiedebat²⁵, al benadrukt de auteur sterk het regionale karakter van de werkzame krachten, terwijl Brenner op

---

²⁵ Brenner (1976) kent een kapitale rol toe aan wat hij noemt ‘*social-property systems*’, d.w.z. enerzijds bezitsverhoudingen (verdeling van grondbezit) en anderzijds de verdeling van het agrarische surplus. Volgens Brenner leggen deze *social property systems* dwingend aan boeren en heren een economische strategie op, “waardoor in sterke mate werd bepaald of de plattelands-economie van een bepaalde streek al dan niet een transitie in de richting van marktkapitalisme en blijvende groei zou doormaken.” (B.Van Bavel, 1999: 14-15). In een pre-kapitalistische samenleving hadden de boeren volgens Brenner directe toegang tot de grond en de andere productiemiddelen nodig voor hun levensonderhoud, ze waren m.a.w. de facto bezitter van hun bestaansmiddelen (individueel of als gemeenschap). Brenner geeft het voorbeeld van Frankrijk, waar de boeren ook in late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd sterke greep op de grond behielden. De bevolkingsgroei leidde hierdoor tot versnippering van de productiestructuren en intensivering van het grondgebruik en daling arbeidsproductiviteit. De boeren zouden een zekere marktschuwheid en weerzin tegen het nemen van risico gekend hebben, zodat er geen commercialisering of specialisatie plaatsgreep, maar de zelfvoorziening dominant bleef. In Frankrijk zou dit proces nog bestendig zijn doordat de kroon, en de edelen die overheidsambten vervulden, in belangrijke mate gingen steunen op de (afgedwongen) belastingsafdrachten van de boeren en dus probeerden te voorkomen dat de greep van deze boeren op de grond werd aangetast (B.Van Bavel, 1999: 15). In de meeste delen van Engeland daarentegen verloren de boeren bij het uiteenvallen van het hofstelsel of daarna hun greep op de bestaansmiddelen en kwam de grond vnl. in handen van grootgrondbezitters, die hem aan boeren verpachtten. Om succesvol en competitief op de pachtgrond te kunnen bieden waren de boeren gedwongen tot kostenbesparing, rationalisatie, marktgerichtheid en specialisatie, zodat er een proces van

ationale schaal redeneerde. De factoren die een bepalende invloed hebben uitgeoefend op de transitie, of op het ontbreken daarvan, zijn volgens B. Van Bavel primair regionaal van aard, nl. de specifieke constellatie van bezitsverhoudingen, exploitatieverhoudingen en marktstructuren²⁶. Om deze ontwikkelingen te verklaren, zou het onderzoek zich dus meer moeten richten op het regionale niveau (B. Van Bavel, 1999: 18, 25). De regionaal-geografische structurering was in de eerste plaats een gevolg van landschap en bodemgesteldheid, die bepalend waren voor het moment van occupatie en aldus ook voor de maatschappelijke structuur en de bezitsverhoudingen. Aard en kracht van de marktvraag waren belangrijk voor het al dan niet optreden van agrarisch kapitalistische structuren – volgens B. Van Bavel enkel mogelijk onder de vorm van accumulatie van de pachtgrond en specialisatie van de landbouw -, maar werkten gezamenlijk bepalend:

“In een relatief klein en verstedelijkt gebied als de noordelijke Nederlanden was de marktvraag immers haast overal sterk voelbaar, zeker gezien de gunstige transportmogelijkheden en marktstructuren, maar de wijze waarop de verschillende streken op de marktvraag reageerden, liep zeer uiteen”, aldus B. Van Bavel, (1999: 672).

Vooraleer we uit Van Bavel's werk vergaande conclusies trekken m.b.t. het al dan niet bestaan van een (embryonale) kapitalistische wereld-economie moeten we ons er van bewust zijn dat vanuit wereld-systeemstandpunt de term ‘agrarisch kapitalisme’ bij B. Van Bavel een te enge inhoud krijgt om transformatieprocessen in regionaal-geografische structureringen te kunnen duiden: niet enkel landbouwsystemen met accumulatie op niveau van de productie, schaalvergroting van de productiestructuren, proletarisering van grote delen van de plattelandsbevolking en toenemende marktgerichtheid van landbouw, met specialisatie in de richting van kapitaalsintensieve en arbeidsextensieve productie (B. Van Bavel, 1999: 671-672) waren kapitalistisch. De accumulatie kon ook op andere niveau's plaatsvinden, bv. in de steden (voor kerngebieden) of in de handel, met grootste accumulatie buiten de eigen regio (voor perifere gebieden).

De door B. Van Bavel aangehaalde ontwikkeling van specialisatie onder invloed van marktstructuren is op zich reeds een aanwijzing voor een zekere kapitalistische ontwikkeling, ongeacht de aard van de specialisatie: onder invloed van de markt ondergaat de samenleving fundamentele wijzigingen, die resulteren in accumulatie van kapitaal in handen van enkelen - of deze enkelen dit kapitaal ook kapitalistisch zullen aanwenden hangt dan weer van andere factoren af; indien dit gebeurt spreken we

---

accumulatie op gang kwam, met het ontstaan van grote pachtboerderijen, geëxploiteerd als proto-kapitalistische bedrijven, vaak met loonarbeid. Ook heren hadden alle reden om hieraan mee te werken, aangezien ze na het verval van het hofstelsel geen directe toegang meer hadden tot het agrarisch surplus en er in Engeland geen omvangrijke belastingheffende overheid met bijhorende lucratieve ambten bestond. Het was voor hen dus van belang de pachtgoederen tegen zo hoog mogelijke prijs verpachten en hiertoe waren ze bereid investeringen te verrichten (B. Van Bavel, 1999: 16).

van kapitalistisch gestructureerde transformatieprocessen. De stelling van B. Van Bavel dat de aard van de specialisatie in een bepaalde regio afhankelijk was van de bezitsverhoudingen, zoals ze tot ontwikkeling zijn gekomen tijdens de periode van occupatie, impliceert padafhankelijkheid: het is niet omdat de wereld-systeemanalyse primaat verleent aan exogene processen voor de verklaring van de geografische structurering van regio's, dat endogene factoren geen enkele rol zouden spelen. Anderzijds kunnen de uitzonderingssituaties die B. Van Bavel aanhaalt verklaard worden vanuit de positie die de regio bekleedt binnen het (embryonale) kapitalistische systeem: in Vlaanderen in de 13de eeuw en zeker in Holland in de 16de eeuw kwamen er onder druk van de stedelijke ontwikkelingen wél wijzigingen in de bezitsverhoudingen; dit waren allebei gebieden in de kern van de wereld-economie²⁷ (ook Ile-de-France en Noord-Italië); in perifere gebieden is dan weer een ander type specialisatie te verwachten, met regionale verschillen afhankelijk van de reeds aanwezige productiestructuren, voortvloeiend uit de periode en wijze van occupatie; deze productiestructuren kunnen eventueel onder druk vanuit het centrum wijzigingen ondergaan, maar waarschijnlijk zelden spectaculair: waar mogelijk vond de specialisatie ten gevolge van productie voor de wereldmarkt binnen de bestaande productiestructuren plaats; waar dit niet mogelijk was, gebeurde dit via zo weinig mogelijk weerstand oproepende wijzigingen²⁸.

(3) Beide sociale systemen in concurrentie

Uit de politieke evoluties die in het begin van dit hoofdstuk beschreven werden, komt het derde scenario als het meest plausibele naar voor. Zeker sinds de 12de eeuw kwamen in dit deel van Europa steeds meer kapitalistische handelingen op, die gaandeweg transformatieprocessen gingen structureren en dus systemisch werden. Dit embryonale systeem was echter nog niet dusdanig krachtig dat het de reproductie van de tribulaire systemen – die hier reeds gedurende eeuwen de transformatieprocessen structureerden – kon blokkeren. Er was een constante strijd tussen beide systemen²⁹, waarbij in de 14de eeuw en het begin van de 15de eeuw het kapitalistische systeem in dit deel van Europa leek te zullen gaan overwinnen: de

---

²⁶ Enkel de marktstructuren konden een exta-regionaal karakter vertonen.

²⁷ B. Van Bavel geeft geen duidelijke verklaring voor deze uitzonderingspositie, maar geeft wel aan dat de “veranderingen in de bezitsverhoudingen, en de ontwikkeling van de plattelands-economie die daarvan het gevolg was, toch voor een deel verbonden is met de ontwikkeling van handel en markten, terwijl Brenner aan deze elementen juist geen bepalende invloed wil toekennen. In enkele specifieke gevallen lijkt een dergelijk proces zich echter wel degelijk te hebben voorgedaan, namelijk in sterk geurbaniseerde gebieden die werden gedomineerd door burenbetit.” (B. Van Bavel, 1999: 477).

²⁸ Dit verklaart bijvoorbeeld waarom in West-Afrika de teelt van handelsgewassen overwegend door kleine boeren gebeurde, met accumulatie op niveau van de handel, daar waar in Oost-Afrika productie op plantages domineerde. Of, om in B. Van Bavel's studiegebied en periode te blijven, zowel de ossenkweek in het perifere Denemarken, als de vetwijderij van deze ossen in het Gelderse rivierengebied, dienen als kapitalistische productie aanzien te worden.

²⁹ Dit uiteraard *bij manier van spreken*: ‘systemen’ op zich voeren geen strijd, wel de actoren die de handelingen uitvoeren die tot één van beide systemen kunnen gerekend worden.

Brabantse hertogen en Vlaamse graven wensten zich meer en meer los te maken uit de respectievelijke gedecentraliseerde wereld-rijken waartoe ze officieel behoorden. Wegens de beperkte omvang - en dus kleine fiscale basis - waren beiden om hun macht te behouden/vestigen verplicht steeds meer een politiek ten gunste van de economische belangen van hun grote steden te voeren. Ze zagen zich dus genoodzaakt steeds meer vanuit kapitalistische machtslogica te handelen.

In de loop van de 15de eeuw keerden echter de machtsverhoudingen. Met de opname in het Bourgondische geheel, verloren de Brabantse steden gaandeweg steeds meer van hun macht en invloed. Door de sterke groei van het aantal hun onderhorige gebieden en dus de brede fiscale basis konden de Bourgondische hertogen, met Karel de Stoute op kop, het zich opnieuw permitteren een territorialistische machtslogica aan te houden. Naarmate ze zich sterker losmaakten van Frankrijk en het Roomse Rijk, brachten ze zelf een nieuw wereld-rijk tot stand: de tribulaire systemen waren nog niet verslagen. Tegelijkertijd bleef echter ook de kapitalistische structurering van transformatieprocessen opgang maken, met de door E.Mielants aangegeven hierarchische arbeidsverdeling tussen stad en platteland (E.Mielants, 2000: 265).

Met de dood van Karel de Stoute en het uiteenvallen van het Bourgondische Rijk kreeg de kapitalistische machtslogica in de Nederlanden tijdelijk nieuwe kansen, maar deze werden in de 16de eeuw opnieuw geblokkeerd (zie volgend hoofdstuk).

4.1.2 Betekenis voor de Kempen

Voor de 14de-15de eeuw gaan we in dit onderzoek dus uit van het bestaan van een embryonale wereld-economie – waartoe het hertogdom Brabant behoorde – zij het in concurrentie met tribulaire wereld-rijken (eerst het Roomse Rijk, fragmentered en steeds meer terrein verliezend, en in de 15de eeuw het Bourgondische Rijk).

Dit betekent echter niet noodzakelijk dat deze embryonale wereld-economie ook in de Kempen, hoewel politiek een onderdeel van het hertogdom, van invloed was; of m.a.w.: dat de kapitalistisch gestructureerde transformatieprocessen, met de economische afhankelijkheden die hierdoor teweeg gebracht worden, in dit deel van het hertogdom bepalend werden voor de geografische structurering.

Hiervoor is enerzijds van belang dat de ondernemers (zoals in de betekenis van G.Arrighi, dus kapitaalbezitters die dit aanwenden met het doel winst te maken – handelaars zijn in deze betekenis ook ondernemers) dominant zijn over de regeerders, en anderzijds dat de meerderheid van de bevolking marktafhankelijk is en opgenomen in een marktgestuurde arbeidsverdeling. Met marktafhankelijkheid bedoelen we niet dat de meerderheid van de boeren overschotten afzet op lokale markten, maar wel dat ze werkelijk *produceren* voor de markt, ofwel met het doel winst te maken, ofwel omdat ze geen andere

keuze hebben (bv. om hun belastingen te kunnen betalen) en de winst op een hoger echelon wordt gemaakt (op niveau van de distributie).

Hoewel de Brabantse hertogen in de 14de en vroege 15de eeuw zich om aan de macht te blijven verplicht zagen een beleid te voeren ten gunste van de economische belangen van de grote Brabantse steden, betekent nog niet dat hun beleid met betrekking tot de Kempen eveneens vanuit een dergelijke kapitalistische machtslogica geïnspireerd was. Indien de Kempen in de 13de eeuw belangrijk was voor de economie van de grote Brabantse steden en hierdoor onderdeel werd van de kapitalistische machtslogica van de hertog (visie 1 vorig hoofdstuk), was dit door de invoer van Engelse wol niet meer het geval; de grote steden hadden er bijgevolg niet noodzakelijk belang bij de hertog aan te sporen tot een kapitalistisch geïnspireerd beleid m.b.t. de noordelijke zone van zijn grondgebied. Hiervoor zijn dan ook geen aanwijzingen terug te vinden. Een ander aspect m.b.t. de dominantie van regeerders resp. ondernemers betreft de regulering van markten. R.A.Dodgson (1987: 193-239) geeft op basis van K.Polanyi aan dat zolang de markten gereguleerd werden door politieke machthebbers, er niet van een kapitalistische productiewijze kan gesproken worden. In onze terminologie betekent dit dat de regeerders dominant waren over de ondernemers. Met de opkomst van prijsbepalende markten konden de ondernemers de dominantie van de regeerders doorbreken.

Ten tweede stelt zich zoals gezegd de vraag in hoeverre de Kempische boeren werkelijk structureel afhankelijk werden van de markt, voor afzet van enerzijds hun agrarische surplussen en anderzijds het geweven textiel. Daarbij stelt zich de vraag of deze markten een boven-lokale of zelfs boven-regionale uitstraling hadden, waardoor structurele economische afhankelijkheden van gebieden buiten de eigen regio ontstonden. M.a.w. kunnen we spreken van een arbeidsverdeling met kern-periferiepatroon op niveau van het hertogdom Brabant of groter, waarin de Kempen geïntegreerd waren? Hierbij is enerzijds van belang hoeveel van de Kempische productie in de grote Brabantse steden werd afgezet en om welke producten het ging en anderzijds waar de investeerders (of: kooplui) in de Kempische textielnijverheid vandaan kwamen.

De beantwoording van deze vragen kunnen we opnieuw opdelen in twee visies, aansluitend bij de visies naar voor gebracht in vorig hoofdstuk.

Visie 1: economische integratie in de embryonale wereld-economie

F.Theuws stelt dat in de 14de eeuw de beperkte markteconomie gericht op de afvoer van grondstoffen via een dendritisch nederzettingssysteem werd omgezet in een meer volledige markteconomie, waardoor de

economie van de Kempen versmolt met die van het hertogdom. Het lokale systeem van levensonderhoud, in de 13de eeuw gebaseerd op een combinatie van zelfvoorziening en wolproductie voor export, werd volgens F.Theuws in deze periode ingeschakeld in de economie van het centrum van het hertogdom (F.Theuws, 1989: 195). De wolexport verviel maar werd vervangen door agrarische markten voor graan, vee en boter en wolproductie voor lakennijverheid in de Kempen zelf. Vanaf de 15de eeuw kwam daar ook nog de productie van vlas en de linnennijverheid bij.

Het is echter onduidelijk waarop F.Theuws zich voor deze beweringen baseert, zodat de eerste vraag, in hoeverre de Kempische boeren werkelijk structureel afhankelijk werden van de markt, voor afzet van enerzijds hun agrarische surplussen en anderzijds het geweven textiel, moeilijk te beantwoorden is. Aangezien steeds meer heffingen in geld dienden betaald te worden, waren de boeren verplicht hun surplussen naar de markt te brengen. De markten werden bovendien steeds belangrijker voor het verkrijgen van goederen die niet lokaal geproduceerd werden. Dit betekent echter nog niet dat de boeren werkelijk gingen produceren voor de markt; bovendien waren de markten gereguleerd via stichtingsprivileges. Anderzijds blijken de markten echter wel prijsbepalend (dus met spel van vraag en aanbod) te zijn geweest: als gevolg van de agrarische crisis daalden de prijzen. Dit had een vermindering van de waarde van de door de boeren op de markt aangeboden producten tot gevolg, waardoor vele kleine boeren zich verplicht zagen hun landbouwinkomen aan te vullen door landarbeiderschap of huisnijverheid, waarbij de geweven stoffen van geringe kwaliteit en prijs eveneens voor de markt bestemd waren. Dit wijst op een toenemende structurele marktafhankelijkheid en hiërarchische arbeidsverdeling.

Deze structurele marktafhankelijkheid ontstond immers door prijsbewegingen die boven het regionale niveau uitstegen en duidt op enige economische integratie van de Kempen in grotere gehelen. Voor het overige werd de integratie van de Kempen in de economie van het centrum van het hertogdom bepaald door de ruimtelijke en institutionele organisatie en daaruit voortvloeiende structurele afhankelijkheden van agrarische markten en textielsector.

Volgens F.Theuws werd vanaf de 14de eeuw de afstand tot de belangrijkste marktcentra, Antwerpen en 's-Hertogenbosch, belangrijk “bij het ontstaan van verschillen in welstand en sociaal-politieke status” (F.Theuws 1989: 197), hetgeen op een dergelijke structurele afhankelijkheid lijkt te wijzen. Het is echter weerom niet duidelijk waarop F.Theuws zich hiervoor baseert.

De agrarische producten werden afgezet op de markten in de lokale Kempische centra, waarbij de boeren meestal verplicht waren naar een welbepaalde markt te gaan. Voor de 14de en 15de eeuw zijn er geen aanwijzingen dat agrarische producten in enige noemenswaardige hoeveelheden buiten de Kempen werden geëxporteerd.

Van de geproduceerde stoffen was wel een niet onaanzienlijk deel voor de Antwerpse markt bestemd, gezien de vele Kempische textielcentra met verkoopshuizen in Antwerpen. Ook naar de Hollandse steden werden lakens geëxporteerd. Hierbij was zoals door E.Mielants aangehaald eerder sprake van complementariteit dan van concurrentie met de steden: de productie van goedkopere stoffen van mindere kwaliteit (cfr. laag-technologische productie in de periferie van de moderne wereld-economie) verplaatste naar de Kempen, alweer een aanwijzing voor economische integratie via een hiërarchische arbeidsverdeling.

Van een volgende stap in economische integratie is sprake wanneer kern-periferieprocessen voortvloeiden uit een verder doorgedreven arbeidsverdeling, m.a.w. indien de investeerders voor de Kempische textielnijverheid kooplui uit Antwerpen waren, of indien de in de Kempen vervaardigde stoffen in Antwerpen werden afgewerkt. Veel aanwijzingen zijn hierover echter niet te vinden. Antwerpen werd in de 15de eeuw een belangrijk centrum voor kleuring en afwerking van in de eerste plaats Engels laken (na de instelling van de hoge uitvoerbelasting op Engelse wol). In theorie is het mogelijk dat dit ook voor Kempische lakens gebeurde, maar aangezien in deze regio enkel goedkoop textiel geproduceerd werd, lijkt dit weinig waarschijnlijk.

I.Wallerstein (1980: 195) geeft aan dat semiperifere gebieden vaak gekenmerkt werden door een huisnijverheid in het *putting-out* systeem, waarbij de investeerders uit de kern afkomstig waren. P.Saey & A.Verhoeve (1993: 111) geven hieromtrent het voorbeeld van de 17de-eeuwse textielindustrie van Verviers, die gecontroleerd werd door handelaars/ondernemers uit Leiden. Wanneer men dit op deze visie – die stelt dat de kooplui die de Kempische textielnijverheid controleerden uit Antwerpen afkomstig waren – toepast, impliceert dit een economische integratie van de Kempische regio, met een overgang van intern perifere (visie 1 in vorige hoofdstuk) naar intern semiperifere status in de embryonale wereld-economie van het noordwesten van Europa. Wel werkte de Kempische textielnijverheid allicht niet volgens een *putting-out* systeem maar volgens het *Kauf*-systeem, hetgeen een minder sterke controle van de kooplui impliceert. P.Saey en A.Verhoeve (1993: 111) nuanceren bovendien I.Wallersteins stelling dat semiperifere regio's in de periode van het agrarisch kapitalisme gekenmerkt zouden geweest zijn door het *putting-out* systeem: de voor de export belangrijke 17de-eeuwse Vlaamse linnenindustrie werkte volgens het *Kauf*-systeem en waar wel het *putting-out* systeem werd gehanteerd waren de kooplui-ondernemers meestal geen buitenlanders. I.Wallersteins voorbeeld van Leiden leek dus een uitzondering.

Ondanks deze bedenkingen kunnen we toch stellen dat indien de in deze paragraaf gepresenteerde visie opgaat, de Kempen in een afhankelijke positie geïntegreerd bleef rond de Brabantse steden. De afhankelijkheid betrof nu niet meer louter de productie van grondstoffen, maar de productie van goedkoop textiel, waarbij de grote winsten allicht voor de kooplui in de steden bleven.

Visie 2: economische integratie beperkt tot marktcentra en hun ommeland

De agrarische markten en de opkomst van de textielindustrie in de Kempen resulteerden in een toename van de economische integratie volgens marktprocessen, maar volgens de tweede visie bleef deze beperkt tot individuele steden en hun ommelanden. Van integratie in een embryonale wereld-economie was in dit geval geen sprake.

De boeren brachten hun surplussen inderdaad naar de markten, maar gezien de agrarische crisis kan men veronderstellen dat deze surplussen meestal niet groot waren en dat de hoeveelheden bovendien erg schommelden van jaar tot jaar. Volgens R.Knaepen waren deze Kempische agrarische markten regionaal gericht, zodat ze enkel een economische integratie op regionaal niveau zouden hebben teweeg gebracht, m.a.w. tussen de producenten uit de ommelanden en de consumenten uit de marktcentra zelf (of uit de nabije omgeving). R.Knaepen oordeelt dat de structurering volgens het von Thünenmodel vóór 1500 van eerder lokale betekenis bleef en slechts een eerder beperkte invloed op het bodemgebruik uitoefende (R.Knaepen, 1994: 313). Hij baseert zich hiervoor naar eigen zeggen op R.A.Dodgshon.

Bij nazicht blijkt echter dat Dodgshon ontkent dat in Europa reeds in de middeleeuwen enige von Thüenenachtige structuren zouden bestaan hebben, zelfs niet op kleiner schaalniveau dan degenen die vanaf de 16de eeuw kunnen onderscheiden worden. Hij stelt dat het niet automatisch zo is omdat boeren een al dan niet groot deel van hun productie op de markt brengen, deze marktafhankelijkheid ook betekent dat de productie marktgericht was, m.a.w. dat het toegepaste landbouwsysteem varieerde in antwoord op de variatie in de prijzen. Deze evolutie naar ‘marktrespons’ moet volgens Dodgshon gezien worden als een aparte ontwikkelingslijn, hoewel deze lijn wel langzaam ging samenvallen met deze van marktafhankelijkheid. Deze marktafhankelijkheid leidde volgens de auteur het eerst tot winstbejag bij de landeigenaren die grote persoonlijke landeigendommen vergaarden, en dit vanaf de 13de eeuw. Op dat moment was de economische horizon van de meeste (kleine) boeren nog steeds in de eerste plaats gericht op subsistentie en niet op winst, waarbij de boeren handelden in gebruikswaarden, eerder dan in ruilwaarden. Hun economische leven was meer een oefening in maximaliseren van de kansen geboden vanuit de omgeving, dan in maximaliseren van de kansen die geboden werden door de markt, zodat we in ieder geval niet van het bestaan van von Thüenenpatronen kunnen spreken (R.A.Dodgshon, 1987: 235-236). De markten waren gereguleerd en niet prijsbepalend. R.A.Dodgshon verwoordt het aldus:

“Given the way that the various influences which have been outlined could alter the relationship between town and countryside, there can be no case for supposing that modern and medieval towns differed in so far as the latter were surrounded by von Thüenesque landscapes similar to, but on smaller scale, than the former and that the latter had personal or isolated systems whereas

the former involved complex hierarchical systems that ordered metropolitan, provincial, regional and local centres into a single system. This is not to imply that economic facts of life like distance as cost or levels of demand did not have a place, but so too did a range of other facts capable of either over-riding purely economic forces or disrupting their coherence. For these reasons, we cannot depict the landscape that stretched out from medieval towns in von Thunen terms. For practical reasons, we can expect a zone of intensive market-gardening under the walls and for historical reasons, we might expect there to have been a drift towards a rural landscape that was accessory to urban needs, one organised into production zones that were determined by the working-out of demand and rent-distance functions. In the regulated atmosphere of medieval markets, though, this drift towards a price-fixing market still had to overcome a battery of institutional rigidities before we can speak of a rural landscape forged in the market-place.” (R.A.Dodghson, 1987: 239).

De agrarische markten in de Kempen waren inderdaad gereguleerde markten, met stichtingsprivileges vastgelegd in charters, elk met een afgebakend hinterland, enz. Aan de andere kant is niet geheel duidelijk in hoeverre de *prijzen* gereguleerd waren.

Zoals gezegd ontwikkelde er zich naast agrarische markten ook een textielindustrie in de Kempen, eerst in de stedelijke centra, later in een aantal agrarische centra en nog later meer algemeen op het platteland. De lakens van minder goede kwaliteit, en vanaf de 15de eeuw ook de linnen stoffen, werden wel verkocht op onder meer de Antwerpse markt, met enige economische integratie onder invloed van marktprocessen tot gevolg, maar dit zou niet geleid hebben tot een vergaande structurele arbeidsdeling op dat niveau: de schaarse aanwijzingen die in de literatuur te vinden zijn spreken van kooplieden uit de Kempische stedelijke centra die naar de markten van Antwerpen, Bergen-op-Zoom, Dordrecht, Heusden en Geertruidenberg trokken om het lokaal geproduceerde textiel te verkopen. Hieruit kan men afleiden dat de volgens het *Kauf*-systeem opererende kooplui in de eerste plaats uit de kleine Kempische steden afkomstig waren en dat eventueel ook de afwerking van de stoffen, zoals het bleken van linnen, in deze Kempische stedelijke centra gebeurde.

Er kwam dus wel een arbeidsdeling tot stand in de zin dat de goedkoopste stoffen op het platteland werden geproduceerd, de stoffen van middencategorie in de Kempische stedelijke centra en de duurste stoffen in de grote Brabantse steden. Zolang de arbeidsdeling echter niet verder ging dan dat, kunnen we ons de vraag stellen of we wel werkelijk van economische integratie op meer dan regionaal kunnen spreken. Wel kwam er geleidelijkaan een economische integratie op kleiner schaalniveau tot stand, tussen de Kempische steden en hun ommelanden: op het platteland werden de goedkoopste stoffen geweven,

waarschijnlijk in opdracht van kooplui uit de stedelijke centra, terwijl men in deze centra betere stoffen maakte en eventueel de stoffen van het platteland afwerkte. Dit duidt op het tot stand komen van een arbeidsdeling tussen de steden en hun ommeland, hoewel H. Van der Wee benadrukt dat de textielnijverheid op het platteland vóór 1500 van eerder beperkte betekenis bleef. Dit lijkt de thesis van een opkomende arbeidsdeling te nuanceren. H. Van der Wee geeft echter als één van de belangrijkste redenen de banmijlen die stedelijke centra instelden om hun eigen textielproductie te beschermen - dit lijkt toch weer een aanwijzing voor toenemende economische integratie, die men echter via regelgeving trachtte te beperken.

De in de eerste visie veronderstelde gradiënt van minderende economische integratie vanuit Antwerpen naar het oosten zou volgens deze visie minder sterk zijn: aangezien vele stoffen een afzet vonden op de Antwerpse markt is het mogelijk dat de afstand tot deze markt een rol speelde, maar in de eerste plaats zou toch de afstand tot kleine Kempische textielcentra bepalend zijn geweest voor de economische structuur op het platteland. Het lijkt aannemelijk dat een combinatie van beide aan de oorsprong zou liggen van het feit dat in de oostelijke Kempen, zowel ver van Antwerpen als van de kleine Kempische steden, de boeren meer zelfvoorzienend zouden geweest zijn en dat het vermarkten van agrarische surplussen en geweven stoffen er eerder beperkt was. Wegens de slechte bodemkwaliteit en de kleinschalige boerderijen zouden hier bovendien niet erg veel agrarische surplussen gerealiseerd geweest zijn.

Conclusie

De tweede visie impliceert dat ondanks de toenemende marktafhankelijkheid de Brabantse Kempen (nog) niet was opgenomen in de vermeende embryonale wereld-economie die in het hertogdom Brabant aan belang won. Indien uit ander onderzoek blijkt dat deze embryonale wereld-economie, met het hertogdom Brabant als onderdeel, wel degelijk bestond en de tribulaire systemen voor een belangrijk deel vervangen had, kan dit niet anders betekenen dan dat de Kempen er een soort *externe arena* van werden: er werd wel handel mee gevoerd, maar deze zou geen structurele afhankelijkheden hebben doen ontstaan. Dit is theoretisch echter niet mogelijk: het betrof immers geen handel in 'luxegoederen', in de zin dat voor de verhandelde producten in beide sociale systemen een andere waardering zou bestaan. Er ontstond dus wel degelijk enige economische integratie als gevolg van marktprocessen, met functionele specialisatie in hiërarchische arbeidsverdeling.

R.A. Dodgson's stelling dat het niet automatisch zo is omdat boeren met (een al dan niet groot deel van) hun productie naar de markt gingen, dit ook betekent dat het toegepaste landbouwsysteem varieerde in

antwoord op de variatie in de prijzen, gaat uiteraard wel op. Volgens de auteur was het winstbejag – en dus volgens hem ook de marktrespons – het eerst aanwezig bij grote landeigenaren met grote persoonlijke landeigendommen. In de Kempen domineerden echter de uiterst kleine boerderijen, zodat hier volgens deze redering geen marktrespons te verwachten valt. In de landbouw is een dergelijke marktrespons voor de 14de-15de eeuw inderdaad niet terug te vinden. Maar prijsevoluties resulteerden wel degelijk in veranderingen in de productie, echter niet in de landbouw, maar wel in de textielnijverheid. Hier moet echter uitgeklaard worden in hoeverre de opkomst van de thuisarbeid in de Kempen in de eerste plaats een gevolg was van bevolkingsstijging – en dus verkleining van de gemiddelde bedrijfsgrootte – dan wel van prijsdalingen – en dus een daling van de waarde van de landbouwwoogst. Allicht lag een combinatie van beide aan de basis van de opkomst van de textielnijverheid in de Kempen zelf.

Uit voorgaande moeten we concluderen dat wel degelijk een zekere integratie van de Kempen in een wijder economisch systeem plaatsvond – dat m.a.w. de transformatieprocessen niet langer (gedeeltelijk) op eigen voorwaarden geschieden of vanuit een breder politiek systeem gestructureerd werden, maar nu ook, en steeds meer, vanuit een regio-overschrijdend economisch systeem, de embryonale kapitalistische wereld-economie. De integratie in het bredere politieke systeem was echter nog niet volledig opgeheven - de economische integratie structureerde slechts een deel van de transformatieprocessen.

4.2 Zestiende eeuw

4.2.1 Situering binnen de opkomende wereld-economie

De embryonale wereld-economie die allicht sinds de 12de eeuw verondersteld kan worden in delen van West-Europa (steeds in concurrentie met tributaire systemen), werd in de 16de eeuw in ieder geval dusdanig belangrijk dat de reproductie van de tributaire systemen op langere termijn geblokkeerd werd. Op korte termijn was dit echter niet zo duidelijk: de 15de-eeuwse pogingen om, in de gebieden waar de embryonale wereld-economie in voorgaande eeuw sterk geworden was, een wereld-rijk te vormen en aldus als politieke leiders de vruchten te plukken van de economische voorspoed aldaar, werden in de 16de eeuw door Karel V en Filips II versterkt.

De reproductie van de embryonale wereld-economie kwam aldus steeds meer onder druk te staan, maar werd niet volledig geblokkeerd en de Zuidelijke Nederlanden, met Antwerpen als voortrekker, werden het eerste duidelijke kerngebied van de opkomende wereld-economie³⁰, met suprematie in hoogwaardige nijverheden. De import bestond voor het overgrote deel uit grondstoffen, halfafgewerkte producten en

---

³⁰ Vóór de 16de eeuw was integratie en dus de werking van kern-periferieprocessen in de vermeende embryonale wereld-economie immers niet duidelijk (zie vorig hoofdstuk).

voedingsmiddelen, daar waar de export in de eerste plaats hoogwaardige afgewerkte producten betrof. Omstreeks 1560 bestond de kapitaalwaarde van de totale Zuidnederlandse import voor 29,6% uit grondstoffen, 17,5% uit Engelse lakens, 12,5% uit afgewerkte fabrikaten en 40,4% uit voedingswaren. Van de ingevoerde Engelse lakens werd omstreeks het midden van de 16de eeuw het overgrote deel (ca. 90.000 stuks) in Antwerpen afgewerkt: er waren 270 bedrijven met bijna 1200 meesters en knechten in de lakenbereiding gespecialiseerd (H.Soly & A.K.L.Thijs, 1979: 27 & 39).

“Het feit dat de grondstoffen die alle bestemd waren voor de secundaire sector, en de Engelse lakens die te Antwerpen werden veredeld, bijna de helft van de invoer uitmaakten, wijst erop dat de nijverheid tijdens de tweede expansiefase (1540-1565) een motorfunctie vervulde.”
aldus H.Soly en A.K.L.Thijs in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (1979, dl.6: 27).

4.2.2 Op niveau van de Kempen

De reeds 2 of 3 eeuwen durende tendens naar toenemende economische integratie culmineerde in de 16de eeuw in Thüeniaanse structureringen, zowel op niveau van de Nederlanden als rond Antwerpen (zie paragraaf 3.2). De Kempen werd aldus een intern semiperifeer (de westelijke Kempen), of perifeer (de oostelijke Kempen) gebied binnen de kern van de opkomende wereld-economie. Economisch integrerende processen krijgen de overhand, met voornamelijk belang van de gradiënt voor de afstand tot Antwerpen.

5. Onderzoeksvragen

5.1 De rol van de bodemvruchtbaarheid in de Thüaniaanse structurering

In de 16de-eeuwse Kempen kan men zoals gezegd een Thüaniaanse zonering rond Antwerpen onderscheiden (zie figuur IV-6). Dit betekent een afname in intensiviteit van het landbouwsysteem naarmate de afstand, of beter de transportkosten, tot het marktcentrum Antwerpen toenamen.

Deze zonering in de Kempen, met afnemende intensiviteit naar het oosten toe, komt echter eveneens overeen met een afnemende natuurlijke bodemvruchtbaarheid. In de voorstedelijke Antwerpse Kempen, met een intensief landbouwsysteem, bestaan de bodems uit lemig zand en zandleem. Door de nabijheid van en de goede transportverbinding met Antwerpen, werd er bovendien op deze betere bodems massaal stadsmest aangevoerd, waardoor de bodemvruchtbaarheid in de zin van von Thünen eveneens hoger is.

De rest van de Kempen, met dominantie van het *infield-outfield* systeem, bestaat uit zandbodems. In het westelijk deel zijn dit fijne of middelmatige zandgronden, die relatief laag en nat gelegen zijn. Hier

kwamen de matig ontgonnen heidedorpen voor. Naar het oosten toe worden de bodems steeds droger en grover en werd het landbouwsysteem steeds extensiever.

In het von Thünenmodel hebben zowel hogere transportkosten als lagere natuurlijke bodemvruchtbaarheid hetzelfde effect als een daling van de prijs van de landbouwproducten: vanaf een gegeven moment wordt intensivering niet meer rendabel.

Naast afnemende bodemvruchtbaarheid naar het oosten toe, is er in die richting eveneens een afnemende bevolkingsdichtheid en verstedelijkingsgraad. Een combinatie van deze drie factoren licht ongetwijfeld aan de grondslag van de verschillen in intensiviteit van het landbouwsysteem. De vraag stelt zich echter vanaf wanneer deze interne elementen als structuurbepalende factoren vervangen worden door externe marktafhankelijkheid.

Volgens de hiervoor gepresenteerde eerste visie zou een eerste aanzet hiertoe gegeven zijn in de 13de eeuw, met het dendritisch nederzettingssysteem in een beperkte markteconomie. In de loop van de 14de-15de eeuw zou er een overgang hebben plaatsgevonden van deze beperkte markteconomie, naar een meer volledige, waarbij de externe marktafhankelijkheid de dominerende structuurbepalende factor werd en men dus de ontwikkeling van een von Thünenstructuur kan veronderstellen. Deze zou in de 16de eeuw, als gevolg van de opkomst van Antwerpen in de embryonale wereld-economie, enkel nog een verdieping hebben gekend.

Volgens de tweede visie bleven tot in de 15de eeuw de genoemde interne factoren de dominerende structuurbepalende elementen, waarbij het toenemend belang van de markteconomie als structuurgevende factor beperkt bleef tot het niveau van individuele steden en hun ommeland. De vraag is of hier in de 16de eeuw verandering in kwam. Uit de gegevens die hiervoor uiteen gezet werden komt naar voor dat de agrarische markten in de Kempen bloeiden a.g.v. de Antwerpse voorspoed. H. Van der Wee bemerkt bovendien een toenemende specialisatie en dus ook commercialisering in de landbouw (H. Van der Wee 1963).

Het deel van de Kempen dat in het huidige België gelegen is kent inderdaad een afnemende bodemvruchtbaarheid naar het oosten toe. Maar in het Nederlandse deel is dat niet het geval: de meierij 's-Hertogenbosch is het meest vruchtbare gebied, met nattere bodems, en bovendien bevaarbare waterlopen naar de Maas in het noorden. Wanneer rond Antwerpen wel degelijk van een von Thünenstructurering sprake was, moet dit gebied ondanks de vruchtbaardere bodem en betere bereikbaarheid naar het noorden minder intensieve landbouw hebben gekend dan de westelijke Kempen rond Antwerpen. R. Knaepen lijkt dit te beweren, zonder hier echter expliciet op in te gaan. Eindhoven was nog een marktcentrum met een redelijke diversiteit aan producten, maar uit R. Knaepens tekst is niet op te maken of er van hieruit export naar Antwerpen was.

Dit zijn duidelijk aanwijzingen voor een marktgeoriënteerde landbouw, gericht op Antwerpen, zodat we wel degelijk een von Thünenpatroon rond deze stad mogen veronderstellen. Uit de eerder schaarse gegevens is echter niet volledig duidelijk op te maken in hoeverre de markteconomie was doorgedrongen in de levens van de mensen. Het is met andere woorden niet mogelijk met absolute zekerheid te stellen of de eerder genoemde combinatie van interne factoren dan wel marktafhankelijkheid dominant was in de economisch-geografische structuur van de Kempen, maar door het element van toenemende economische integratie, met het ontstaan van een von Thünenpatroon op niveau van de Nederlanden, is het laatste het meest waarschijnlijke.

5.2 Economische integratie van de Kempen rond Antwerpen positief of negatief?

De 16de-eeuwse opkomst van Antwerpen had een economisch integrerend effect in de ganse Zuidelijke Nederlanden en dus ook in de Kempen. De vraag is of deze economische integratie een onverdeeld positief effect had op de ervan deel uitmakende regio's, meer bepaald in het Maas-Demer-Scheldegebied.

Tijdens de eerste Antwerpse groeifase (1495-1520) profiteerde de gehele Zuidelijke Nederlanden mee van de opleving, hoewel de groei overal pas later en trager op gang kwam en minder sterk was dan in Antwerpen. In paragraaf 2.2 werd duidelijk dat de Kempische nijverheden, reeds in de voorgaande eeuwen tot ontwikkeling gekomen, eveneens van de opgang van Antwerpen als belangrijkste centrum van handel en nijverheid profiteerden en vanaf omstreeks 1500 een belangrijke groei doormaakten. Deze groei werd aanvankelijk voornamelijk gestimuleerd door een toename van de binnenlandse vraag, maar gaandeweg, en zeker vanaf het tweede derde van de eeuw, ook door een groei van de buitenlandse vraag. Niet enkel de stedelijke nijverheden profiteerden van de groeifase, maar ook de toename in de plattelandsnijverheid was enorm, waarbij Antwerpen als “gateway [fungeerde] voor de Kempische export (textiel), producten die op die manier op de nationale en internationale markt gedeponneerd werden.” (F.Vermeylen, 1991: 231). Deze export via Antwerpen werd bevorderd door de gunstige verkeerskundige ligging op de as Antwerpen-Duitsland, de zgn. Keulse baan. Turnhout was het centrum van het Kempische wegennet op het kruispunt van twee handelswegen: de Keulse baan en de weg van Breda naar Maastricht (F.Vermeylen, 1991: 231). Ook via de jaarmarkt van Bergen-op-Zoom werden zoals hiervoor reeds aangehaald vele lakens en tijken geëxporteerd.

De crisis tijdens de jaren 1520 en 1530 werd gekenmerkt door een daling van de reële lonen, met een daling van de vraag naar nijverheidsproducten tot gevolg. De crisis was in de jaren 1520 het zwaarst in de grote steden en manifesteerde zich met enige vertraging in de jaren 1530 het hevigst op het platteland. Het aantal ondersteunde armen in Lier bereikte een maximum van 16,5% in 1533, tegenover 12% in 1526. In

1531 bereikte de prijs van stoffen uit Weert een minimum sinds 1510 (H.Van der Wee, 1963). De precieze gevolgen voor de Kempische nijverheden zijn uit de literatuur moeilijk op te maken, maar uit het feit dat plaatsen als Lier en Weert deelden in de crisis, en ook de lakennijverheid in Geel moeilijkheden ondervond, menen we te mogen concluderen dat alle Kempische nijverheden hinder ondervonden van de algemene daling van de koopkracht.

In tegenstelling tot de eerste periode van grote economische groei werd de tweede groeifase in de Zuidelijke Nederlanden, de periode 1540-1565, gekenmerkt door niet onbelangrijke regionale verschillen. De industriële expansie van bepaalde zones greep plaats ten koste van andere regio's, met als frapant voorbeeld het Hageland, dat zich in zijn ontwikkeling geremd zag door de Antwerpse groeipool (R.Van Uytven, 1992; H.Soly & A.K.L.Thijs, 1979: 49-50). In deze streek was, net als in Haspengouw, het verval van de traditionele stedelijke draperie niet opgevangen door een aangepaste omschakeling van de industriële structuur. In beide regio's bestond er bovendien weinig of geen plattelandsindustrie, zodat de stijging van de lonen slechts een beperkt effect had op het rurale inkomen (H.Van der Wee, 1979: 77). Een derde reden was dat de invoer van Oostzeegranen gedurende het tweede derde van de 16de eeuw sterk toenam, waardoor de traditionele graanproducenten van het Hageland en van Haspengouw op de stedelijke markten van West-Brabant verdreven werden (H.Van der Wee, 1979: 93).

De vraag stelt zich welk effect deze tweede Antwerpse groeifase op de Kempische nijverheden had. In tegenstelling tot de Hagelandse en Haspengouwse situatie was het verval van de stedelijke draperie in de Kempen wel degelijk opgevangen door een omschakeling naar de productie van linnen stoffen en plattelandsnijverheid, zodat deze redenen niet konden opgaan voor de Kempen. De linnennijverheid floreerde tijdens het tweede derde van de eeuw, en op het platteland werden ook nog goedkope wollen stoffen geweven.

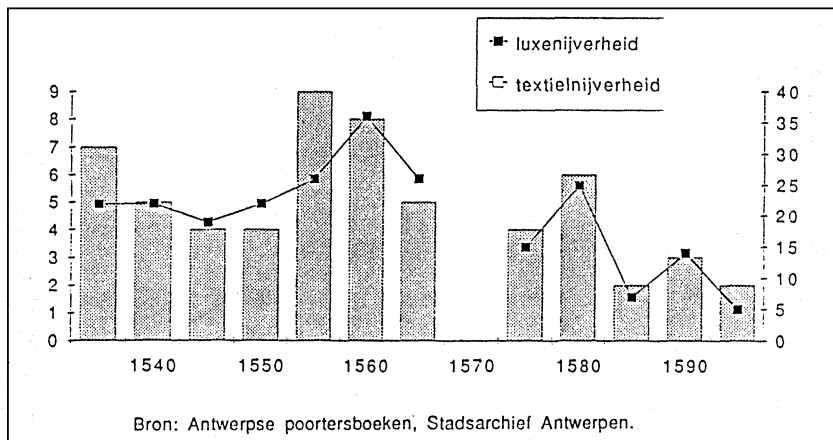
(1) Hypothese van overschaduwend effect vanuit Antwerpen

Niettegenstaande het voorgaande heeft F.Vermeylen aanwijzingen dat de welvaart van Antwerpen geen onverdeeld positief effect had op de Kempen, maar dat de economische macht van de stad vanaf halfweg de 16de eeuw overschaduwend zou gewerkt hebben. Zijn argumenten zijn als volgt (F.Vermeylen, 1991: 234-241):

De globale demografische ineenstorting in de Zuidelijke Nederlanden dateert van het laatste kwart van de 16de eeuw, tijdens de woelige jaren van de Opstand. Niettemin zijn er volgens F.Vermeylen tal van aanwijzingen dat op het lokale niveau vele Kempische stadjes en dorpen economische problemen hadden vóór het begin van de Beeldenstorm. Turnhout zou in de jaren 1550 zelfs werkelijke

hongerjaren gekend hebben. In 1558 werd Turnhout daarenboven getroffen door de pest, maar er is niet geweten hoeveel slachtoffers de epidemie gemaakt heeft. Ook in Geel en in de omgeving van Mol stierven dat jaar mensen aan de pest. De abdij van Postel kende rond het midden van de eeuw eveneens moeilijke tijden en was genoodzaakt een groot deel van haar renten en cijzen te verkopen.

Uit de schattingen van P.M.M.Klep voor demografische evolutie in Turnhout en omgeving volgt dat het mogelijk is dat het Kempische platteland een serieus demografisch verlies heeft geleden tijdens het tweede derde van de eeuw (het blijft uiteraard slechts een schatting voor één bepaalde regio van de Kempen). Deze versnelde terugloop van de bevolking kan volgens F.Vermeylen gedeeltelijk verklaard worden door het Kempische emigratiepatroon: het gros van de stedelijke emigranten trok naar Antwerpen, waar een belangrijke toename vast te stellen valt vóór het begin van de troebelen, een trend die zich had ingezet vanaf 1550. Vooral de uitwijking van hooggeschoolde ambachtslieden is interessant (zie figuur IV-7): de Kempische textiel- en luxenijverheden kenden de grootste leegloop in de jaren 1555-1565, dus nog vóór de Beeldenstorm plaatsvond.

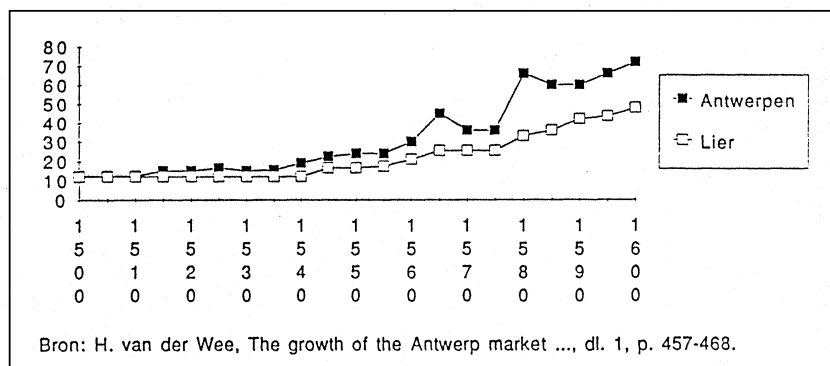

Figuur IV-7: Emigratie vanuit de Kempen naar Antwerpen: textiel- en luxenijverheid (uit: F.Vermeylen 1991: 238).

Hier speelden volgens F.Vermeylen zowel *pull* als *push* factoren: een algemene verslechtering van de economische toestand in de Kempen vanaf omstreeks het midden van de eeuw had een dreigende werkloosheid voor gevolg; anderzijds zal Antwerpen, in die tijd op het hoogtepunt van haar bloei, een enorme aantrekkingskracht op vele Kempenaars hebben uitgeoefend door de heersende urbanisatievoordelen van hogere lonen en *quasi* gegarandeerde werkgelegenheid. Dit gold zowel voor sterk gespecialiseerde ambachtslieden als voor "gewone" arbeiders.

F.Vermeylen put uit H.Van der Wee (1963, dl.1: 457-468) het verschil in loonniveau tussen Lier en Antwerpen (zie figuur IV-8): vooral in de jaren vóór de aanvang van de opstand nam de discrepantie sterk toe. Voor Hoogstraten vermeldt F.Vermeylen analoge gegevens: het zomerloon van een metser-dienaar lag in 1535 nog gelijk met dat van Antwerpen, maar lag in 1556 al zo'n 25% lager.

F.Vermeylen verklaart de demografische achteruitgang vanuit de malaise in de Kempische traditionele textielnijverheid vanaf het midden van de 16de eeuw. Hoewel deze teloorgang gedeeltelijk gecompenseerd werd door de opkomst van de linnennijverheid, leidt F.Vermeylen uit de opbrengsten van de bleekaccijns af dat wat betreft Herentals deze sector na 1550 eveneens over zijn hoogtepunt heen was (F.Vermeylen, 1991: 240).

Figuur IV-8: Zomerloon metselaar te Antwerpen en Lier (in Brabantse grooten) (uit: F.Vermeylen 1991: 239).

De teloorgang van de traditionele textielindustrie in de Zuidnederlandse steden zou volgens sommige auteurs gedeeltelijk gecompenseerd geweest zijn door de opkomende luxenijverheden, hetgeen zeker in Antwerpen het geval was. Voor de Kempen toetste F.Vermeylen deze stelling aan de hand van kunstaankopen en -uitbestedingen van de abdij van Averbode. Vóór 1550 richtte de Abdij van Averbode zich vooral tot kunstenaars uit het Leuvense, maar toch ook tot een aantal Kempische centra als Turnhout, Herentals en Hoogstraten. Na 1550 verandert dit beeld vrij ingrijpend: de bevoorrading uit de Kempen, met uitzondering van Lier, was weggevallen en Antwerpen was hét dominante centrum voor luxe- en kunstvoorwerpen geworden. Hieruit besluit F.Vermeylen dat "de gespecialiseerde nijverheden van de Kempische stadjes duidelijk niet [konden] optornen tegen de comparatieve voordelen die de Antwerpse metropool kon voorleggen. Van enige substitutie van textiel naar luxenijverheid kan in dit geval dan ook weinig sprake zijn geweest." (F.Vermeylen, 1991: 241).

Uit al het voorgaande concludeert F.Vermeylen dat de economische ineenstorting van de Kempen waarschijnlijk vóór het begin der troebelen werd ingezet, hoewel definitief uitsluitel volgens hem aan de hand van deze gegevens nog niet kan gemaakt worden. Het behoort dus echter wel tot de mogelijkheden dat de uitstralingseffecten van de Antwerpse welvaart ook voor de Kempen moeten gerelativeerd worden en misschien eerder als stofzuiger gewerkt hebben op de Kempische gespecialiseerde nijverheden, met nefaste gevolgen voor de economie van de ganse regio (F.Vermeylen, 1991: 243).

(2) Kritische bespreking op basis van andere auteurs

a. H.Van der Wee

Ook H.Van der Wee benadrukt in zijn verhaal over de bloeiperiode in Brabant dat de situatie in Antwerpen veel gunstiger was dan in alle andere steden (F.Vermeylen baseerde zich hiervoor op H.Van der Wee). In 1496 was het loon voor een bouwvakker in Antwerpen en Lier gelijk. In de loop van de 16de eeuw en vooral na 1555 werd de toename in Antwerpen zo groot dat het in 1563 87,5% hoger lag dan in Lier (zie figuur IV-8) (H.Van der Wee, 1963: 194).

Volgens H.Van der Wee was de crisis van de jaren vijftig niet algemeen en slechts tijdelijk. Hij geeft als voorbeeld 's-Hertogenbosch dat het als linnencentrum doorheen de jaren vijftig goed bleef doen (H.Van der Wee, 1963: 215).

Op de vrede van Cateau-Cambrésis in april 1559 volgde volgens H.Van der Wee een industriële *boom* met sterke expansie van de export. De Vlaamse linnenindustrie floreerde opnieuw en Herentals en 's-Hertogenbosch volgden enthousiast. De voorspoed van Herentals leidt H.Van der Wee ook af uit haar demografische evolutie: tussen 1526 en 1569 steeg de bevolking volgens hem met ongeveer 26%. Dit is dus in tegenspraak met de cijfers die F.Vermeylen geeft, gebaseerd op de schattingen van P.M.M.Klep. H.Van der Wee vermeldt nog dat de prijs van textiel uit Weert terug begon te stijgen in de jaren 1570. Over de bevolkingsevolutie of de economische situatie in de andere Kempische steden of elders op het platteland geeft hij echter geen gegevens.

Hij stelt algemeen dat tot de Opstand, en in vele sectoren zelfs tot na de val van Antwerpen in 1585, de industrie van de Zuidelijke Nederlanden een onweerstaanbaar voordeel behield, door haar hoog-gespecialiseerd en gediversifieerd karakter.

Deze industrie was op het platteland doorgedrongen via de lichte lakenweverij, de tijkweverij, en vooral de linnenindustrie. Ook hier was er een tendens naar "volledige tewerkstelling", wat dat voor een tijd met slechts een beperkt percentage loonarbeid ook moge betekend hebben.

De reële lonen stegen, maar wel met sterke geografische en sociale differentiatie: ze stegen sneller in Antwerpen en sneller voor geschoolde arbeiders. Voor de geografische differentiatie is het hiervoor gegeven voorbeeld van Lier, op slechts 12 km van Antwerpen, illustratief. H. Van der Wee relateert deze cijfers echter door zijn vermoeden dat de belangrijkste oorzaak voor deze verschillen gelegen was in een tijdsachterstand in de *boom*-periode. Bovendien was de sociale macht van de georganiseerde ambachtsslui zwakker in kleine centra dan in Antwerpen. Door dit verschillende loonniveau lijkt, in vergelijking met de 15de eeuw, de welvaart buiten Antwerpen in de 16de eeuw kleiner. Dit zijn echter lonen in absolute en niet in relatieve termen, waardoor het beeld vertekend wordt: de levensduur was in Antwerpen veel hoger dan in de kleinere Brabantse centra. Dit gold niet zozeer voor de graanprijzen, maar bijvoorbeeld wel voor renten, brandstof, groenten en fruit (H. Van der Wee, 1963: 377-385).

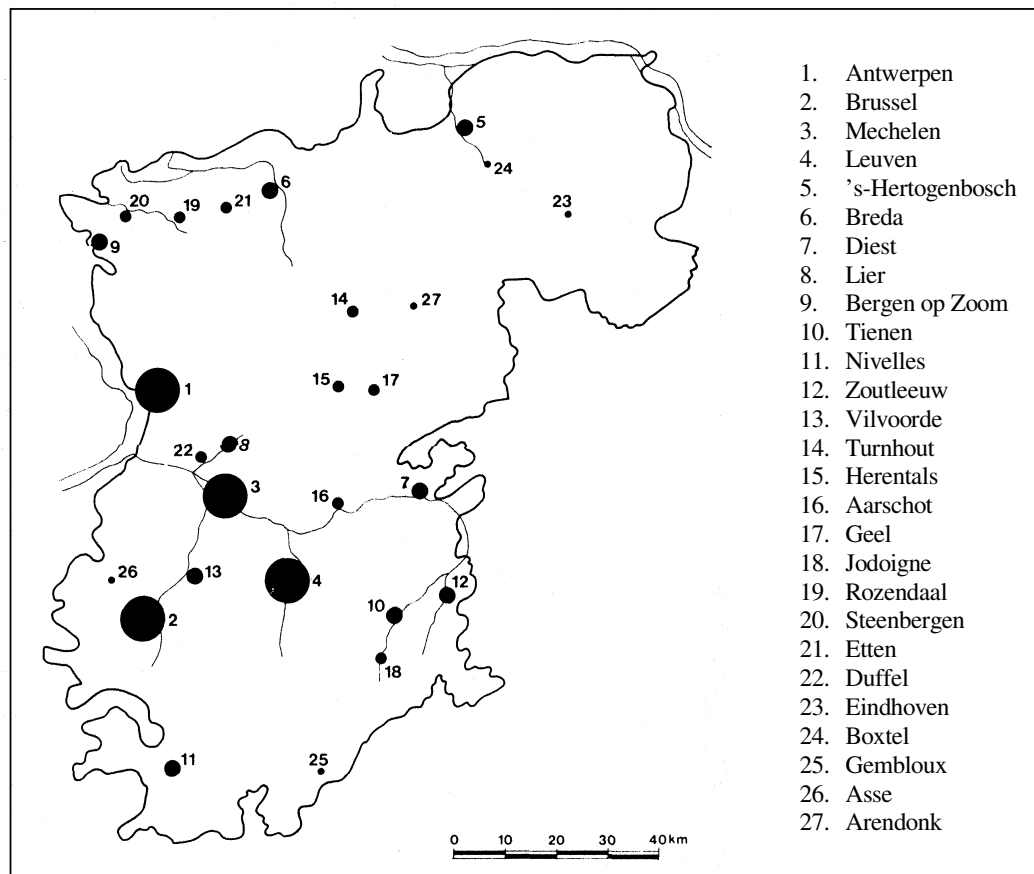
H. Van der Wee aanhalen beschrijft voor het midden van de 16de eeuw wel een tendens tot stagnatie in de Brabantse landbouw (H. Van der Wee 1963: 209). De limieten van de technische vooruitgang werden stilaan bereikt en bovendien begon vanaf het einde van de jaren veertig de "kleine ijstijd". Het nog slechts zwak stijgende of zelfs bijna stabiele prijsniveau werd nu dus gecombineerd met dalende opbrengsten, zodat de vooruitzichten voor landbouwers minder gunstig werden. De toegenomen welvaart maakte veeteelt echter wel winstgevender, en gedurende begin jaren vijftig bleef de prijsevolutie in deze sector gunstig. In de 45 boerderijen van de abdij van Tongerlo steeg het aantal runderen van 1164 in 1553 naar 1190 in 1564. Wat het aantal schapen betreft werd rond 1559 een record bereikt voor de hele 15de en 16de eeuw: 4948 schapen (fig.13). H. Van der Wee merkt hierbij op dat gunstige vooruitzichten in de wolindustrie hier een invloed op hadden, hetgeen in tegenspraak lijkt met de crisis in de lakennijverheid die F. Vermeulen beschrijft (H. Van der Wee 1963: 210).

(b.) R. Van Uytven en de stedenhiërarchie

R. Van Uytven (1992: 38-43) geeft in de stedenhiërarchie die hij opstelde voor het 16de-eeuwse hertogdom Brabant een positieve invloed aan van de nabijheid van de Antwerpse markt (zie figuur IV-9). Hij stelt de globale vooruitgang vast van het westen en het midden van het noordelijk gebied van het hertogdom, hetgeen hij het "kwartier Antwerpen" noemt. Hier waren een aantal nieuwe stedelijke centra opgekomen, zoals Geel, Roosendaal, Etten en Duffel en ook nieuwe centrale dorpen als Boxtel en Arendonk. Andere stedelijke centra boekten er een duidelijke rangverhoging t.o.v. de stedenhiërarchie voor de 14de eeuw: Breda, Bergen-op-Zoom, Lier, Turnhout, Steenberghe en 's-Hertogenbosch. De enige verliezers in het kwartier Antwerpen waren Herentals en vooral Hoogstraten.

In het meer oostelijke uiteinde van Noord-Brabant waren er echter meer verliezers: in de eerste plaats Helmond, Sint-Oedenrode en Oisterwijk, maar ook Eindhoven kon zich niet echt handhaven. In dit kwartier waren 's-Hertogenbosch en het nabijgelegen Boxtel - verbonden met de Scheldemarkten via Dommel en Maas - volgens R. Van Uytven de uitzonderingen die de regel bevestigden.

De verschuivingen in dit deel van Brabant hingen volgens hem samen met de groei van de Antwerpse markt.

Figuur IV-9: Stedenhiërarchie in Brabant in de 16de eeuw (uit: R. Van Uytven, 1992: 68).

Meer in detail had de verdwijning van Hoogstraten als centrum te maken met de ineenstorting van haar lakennijverheid omstreeks 1525. R. Knaepen (1994: 294) herhaalt dit feit, maar geen van beiden geven ze er een specifieke reden voor. De achteruitgang van Herentals heeft met meerdere factoren te maken, met als belangrijkste enerzijds de achteruitgang van de traditionele lakennijverheid en anderzijds de branden (1512 en 1527), overstromingen (1526 en 1532) en de pest (1519 en 1524).

R. Van Uytven neemt aan dat Herentals en Hoogstraten voornamelijk aan Turnhout een deel van de centrale functies verloren. Turnhout was van 1546 tot 1558 een apanage van landvoogdes Maria van

Hongarije, die er tot 1556 frequent met haar hof verbleef. De stad kon zich opwerken door haar houthandel (exploitatie van het uitgestrekte domeinbos Grotenhout), haar lakennijverheid, en vooral door de op export via Antwerpen gerichte tijkindustrie.

Geel kende een bloeiende jaarmarkt (zie ook hoger) en een niet onbelangrijke produktie van goedkope lakens, die afzet vonden tot in de oude draperiecentra. Bovendien was Geel reeds een bedevaartsoord voor en verplegingscentrum van zwakzinnigen.

Ook Duffel verhandelde haar goedkope stoffen via Antwerpen.

Breda profiteerde eveneens van de positieve nabijheid van Bergen-op-Zoom en Antwerpen, maar kende nog meer voordeel door haar functie als residentie en bestuurscentrum van het voortdurend groeiend domeinbezit van het huis van Oranje-Nassau.

De achteruitgang van vele centra in het oosten van Noord-Brabant verbindt R. Van Uytven met de afstand van dit gebied tot de voor die tijd immense Antwerpse markt. Ook Midden-Brabant en het Hageland kenden volgens hem een algemene malaise door hun relatieve afstand tot Antwerpen, waardoor de secundaire centra in het algemeen zwaar getroffen werden. Het feit dat H. Van der Wee meent dat Herentals in de 15de eeuw economisch eerder bij Midden-Brabant dan bij het noorden moest gerekend worden (zie hoger) sluit hier eveneens bij aan: ook in de 16de eeuw deelde de stad blijkbaar mee in de malaise van het zuidoostelijke deel van het hertogdom.

Ook in Zuid-Brabant deed er zich volgens R. Van Uytven een rationalisatie in het stedennet voor, waardoor een aantal kleinere centra hun functie verloren.

R. Van Uytven (1992: 38-43) geeft dus aan dat Midden-Brabant en het Hageland nadeel ondervonden van hun relatieve afstand tot het marktcentrum Antwerpen, maar de Kempen, en dan zeker de Antwerpse Kempen, profiteerde volgens hem van haar ligging in het Antwerpse hinterland. Hij bevestigt het beeld van F. Vermeulen van de achteruitgang van Herentals, maar stelt dat dit gecompenseerd werd door de opkomst van Turnhout. De auteur dateert een grondige wijziging van het stedensysteem pas na de val van Antwerpen in 1585.

(c.) *P.M.M. Klep*

P.M.M. Klep bespreekt op het einde van zijn tekst over de gevolgen van de scheiding der Nederlanden op het Brabantse stedensysteem de vraag wat er zou gebeurd zijn "als de oorlogsperiode zich tot de tien jaar na de Beeldenstorm hebben beperkt." (P.M.M. Klep, 1990: 122). Hij geeft de mening van E. Scholliers (1975, *passim*), die stelt "dat het als gevolg van de steeds sterkere positie van Amsterdam in het Atlantisch circuit niet uitgesloten is dat ook zonder de militaire operaties en de politieke

scheiding van de Nederlanden het economisch brandpunt zich wel enigzins naar het noorden zou verlegd hebben." (P.M.M.Klep, 1990, p.122). Volgens P.M.M.Klep vertolkt E.Scholliers de gangbare mening van moderne historici. P.M.M.Klep kan deze opinie onderschrijven in die zin dat in de loop van de 16de eeuw bepaalde delen van de Brabantse exportsector inderdaad een verminderde concurrentiekracht vertoonden, zoals bijvoorbeeld de lakenexport. Volgens P.M.M.Klep was hier echter een bloeiende veredelingsindustrie van Engelse lakens voor in de plaats gekomen. Ook was er in Antwerpen een sterke opkomst van de zijde-, linnen- en tapijtnijverheid. "Deze nijverheden konden zelfs nog na 1566 hun positie op de internationale markten met succes versterken. Kortom, de steeds instabiele exportnijverheden waren vlak voor de Scheiding van 1579 nog zeer concurrentieel t.o.v. buitenlandse productiecentra en het volume van de handel was indrukwekkend." (P.M.M.Klep 1990: 123).

Volgens F.Vermeylen kende Antwerpen tenminste tot 1565 een enorme welvaart en rijkdom. Rond 1560 bereikte Antwerpen haar maximum van 100000 inwoners (F.Vermeylen 1991: 229).

(d.) A.K.L.Thijs

In de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* spreekt A.K.L.Thijs (1980: 86) van een crisis in de Zuid-Nederlandse industrie vanaf omstreeks 1560. Dit zou dus reeds vóór de hevigste periode van de Opstand en duidelijk vóór de val van Antwerpen zijn. In dat geval zou de neergang van de Kempen parallel lopen met neergang in heel de Zuidelijke Nederlanden en dus waarschijnlijk niet te wijten zijn aan overschaduwning vanuit een florerend Antwerpen.

(e.) Conclusie

Volgens I.Wallerstein was het lot van de Zuidelijke Nederlanden, en zeker dat van Antwerpen, verbonden met dat van Spanje. Toen Spanje in 1557 niet alleen zijn politieke imperium, maar ook zijn centrale plaats in de economie verloor, nam het in zijn afsterven "alle delen van Europa mee die met zijn opkomst verbonden waren: Noord-Italië, Zuid-Duitsland, Antwerpen, Krakau en Portugal." (I.Wallerstein, 1978a: 121). In deze optiek zou de neergang van Antwerpen dus reeds op het einde van de jaren 1550 begonnen zijn, en dit ten voordele van Amsterdam, dat, door de invoer van Baltisch graan, dé graanmarkt werd in West-Europa.

Dit betekent echter niet noodzakelijk dat de Antwerpse industrieën reeds onmiddellijk na 1557 moeilijkheden ondervonden: allicht moet men met een zekere inertie rekening houden.

Maar of de Kempen nu bleven floreren tot de val van Antwerpen, of vanaf een bepaald moment moeilijkheden ondervond a.g.v. de bloei van Antwerpen, of moeilijkheden ondervond omdat ook de

Antwerpse positie begon te tanen, in de drie gevallen was de economische situatie in de Kempen een gevolg van sterke integratie met Antwerpen.

Voorgaande is niet zozeer een discussie over een datum, maar wel over een structureel probleem, nl. of de intern perifere positie van de Kempen, of dus de positie van de Kempen in een gepolariseerde regio rond Antwerpen, voor het gebied positieve dan wel negatieve economische ontwikkeling impliceerde.

Hoofdstuk 5 : Tweede helft zestiende tot eerste helft negentiende eeuw: terugplooiing van de Kempen op zichzelf

---

1. Politieke en economische evolutie in de Zuidelijke Nederlanden

De centralisatiepolitiek, door de Bourgondiërs aangevat – en waartegen aanvankelijk voornamelijk vanuit de steden weerstand was gerezen -, wekte bij haar voortzetting en voltooiing onder Karel V ook in toenemende mate de ontevredenheid op van de hoge adel¹ en de geestelijkheid². Ook de kleine adel en de loontrekkenden en armen hadden redenen tot ontevredenheid, zodat ondanks de tegenstrijdige belangen een zeer brede coalitie ontstond, resulterend in de opstand (A.Verhulst, 1977: 57-58; W.P.Blockmans, 1993: 105-108).

Ten eerste was er de zeer grote belastingsdruk. De voortdurende oorlogen, in de eerste plaats met Frankrijk, putten de respectievelijke schatkisten volledig uit, zelfs zodanig dat de steeds stijgende belastingen niet konden beletten dat in 1557 beide imperia zich failliet dienden te verklaren. Keizer Karel V, die aan het hoofd stond van een “wereldrijk dat zich uitstreckte van Vuurland tot Mexico en van het uiterste zuiden van Spanje tot Friesland en Sicilië”, zag zich in 1555 genoodzaakt af te treden en zijn rijk in twee te splitsen: enkel de Spaanse koningskroon en de Nederlanden vielen toe aan zijn zoon Filips II (G.Janssens, 1979: 186-200). Bij diens aantreden waren de financiële moeilijkheden Filips’ grootste bekommernis, waarbij de politiek van de Nederlanden bijna volledig op de Spaanse belangen werd afgestemd: “De Nederlanden waren onder meer in opstand gekomen, omdat Spanje ze als een wingewest dreigde te besturen.”, aldus H.De Schepper (1979: 273).

Voorts was de aanwezigheid van slecht betaalde en bijgevolg ongedisciplineerde ‘vreemde’ troepen een reden tot ontevredenheid.

Ook sterke prijsstijgingen – in 1565 verdrievoudigden de prijzen van de levensmiddelen als gevolg van misoogsten - en vanaf 1564 een daling van de nominale lonen voedden de opstand. Bovendien werd de economische expansie gehinderd door enerzijds een sterke ontwaarding van het zilver (wegens de massale invoer uit Amerika) en anderzijds het Engelse handelsembargo, dat de textielbewerkingsnijverheid in Antwerpen ondermijnde.

---

¹ “De hoge adel had zijn politiek belang aan de Bourgondiërs te danken en identificeerde daarom het belang van de Nederlanden met het zijne; dit politiek overwicht was in de Raad van State belichaamd, doch de adviesbevoegdheid van die enkele edelen werd in de regeringspraktijk sterk beknot door de landvoogdes en de keizer, mede door de groeiende inmenging van de juristen-raadsheren.” (A.Verhulst, 1977: 57-58).

² [De] voornaamste grief [van de geestelijkheid] was de inrichting van de nieuwe bisdommen (1559), meer bepaald enkele nevenaspecten van deze op zichzelf gezonde hervorming, zoals de keuze van de nieuwe bisschoppen (theologen i.p.v. leden van de hoge adel) en de incorporatie van abdijen, hetgeen aan de geestelijkheid een deel van haar politieke macht in de Staten ontnam, haar prebenden verminderde en nieuwe bisschoppen als gewillige werktuigen van de koning in de Staten binnenbracht.” (A.Verhulst, 1977: 58).

Uiteraard lagen ook godsdienstige redenen aan de oorsprong van de opstand: vanaf 1540 - en versneld na 1550 - drong het Calvinisme vanuit het zuiden de Nederlanden binnen, waarop een sterke repressie vanwege de Spaanse overheid volgde (A.Verhulst, 1977: 58-59).

Tot de Beeldenstorm in 1566 vonden op basis van voorgaande redenen sterk verscheiden groepen in de bevolking mekaar en werkten de politieke – hoofdzakelijk rooms-katholieke – oppositie en de calvinistische oppositie samen. Na de Beeldenstorm haakte de rooms-katholieke oppositie af en werd de calvinistische oppositie radikaler. De doorslaggevende regionale tegenstelling was hierbij niet die tussen noord en zuid, maar die tussen de meer verstedelijkte en commerciële centrale provincies – Vlaanderen, Brabant, Holland, Zeeland – en de meer agrarische, minder gecommercialiseerde en lichter belaste ‘perifere’ gewesten, gaande van Groningen via Luxemburg tot Artesië (W.P.Blockmans, 1993: 107).

Als reactie op de radicaliserende opstand werd met de komst van de hertog van Alva in 1567 ook de repressie verscherpt, met o.a. de oprichting van een uitzonderingsrechtbank, de zogenaamde ‘Bloedraad’ (A.Verhulst, 1977: 60-62; G.Janssens, 1979: 215-218; W.P.Blockmans, 1993: 108-111). De repressie tegen de opstand moest bovendien door de Nederlanden zelf gefinancierd worden, met alweer een verhoging van de belastingen tot gevolg³, hetgeen het verzet nog extra aanwakkerde: “Alva had de opdracht de Nederlanden tot rust te brengen maar onder zijn bestuur brak de opstand pas goed los. Onderdrukking riep nog heviger verzet op. Alva’s politiek had gefaald.” (G.Janssens, 1979: 226). De volgende landvoogden Luis de Requesens (1573–1576) en don Juan (1577-1579) konden het tij niet meer doen keren en er werd op de splitsing van de Nederlanden afgestevend. De Waalse katholieke gewesten (Artesië, Henegouwen, Frans-Vlaanderen) sloten de Unie van Atrecht, “die van de nieuwe goeverneur-generaal Farnese ruime toegevingen kreeg in ruil voor hun onderwerping en het herstel van het katholicisme. Aldus kreeg Farnese een uitgangspunt voor de militaire herovering van de overige gewesten, tot en met de inname van Antwerpen (1585).” (A.Verhulst, 1977: 62). De noordelijke gewesten sloten eveneens in 1579 samen met de “Vier leden” van Vlaanderen en enkele Brabantse steden waaronder Antwerpen, de Unie van Utrecht. Deze Unie zette de strijd, die meer en meer een godsdienstoorlog werd, voort. Na Farneses herovering van het zuiden (1585) zetten Holland en Zeeland de strijd alleen voort, o.l.v. Maurits van Nassau, Oranjes zoon. “Hun weerstand werd

---

³ “Toen de hertog Alva in de Nederlanden aankwam, vond hij de staatskas leeg, het koninklijk domein was fl. 60000 boven zijn waarde belast, de staatsschuld was enorm en de negenjarige bede van 1558 liep ten einde. Om de nodige gelden voor het onderhoud van de troepen te vinden en om nu eens en voorgoed uit de financiële impasse te geraken kwam de hertog met een nieuw belastingssysteem voor de dag: een honderdste penning (1 %) op alle bezittingen, éénmaal te heffen, een twintigste penning (5 %) op de verkoop van alle onroerende goederen, ten laste van de verkoper en tenslotten een tiende penning (10 %) op de verkoop van alle roerende goederen, eveneens ten laste van de verkoper. Tegelijkertijd zouden alle goederen die voor de export bestemd waren aan een tiende penning onderhevig zijn.” (G.Janssens, 1979: 219). Wegens hevig verzet kon echter enkel de honderdste penning geïnd worden en moest de legermacht van Alva nog steeds voor meer dan de helft door Spanje betaald worden (W.P.Blockmans, 1993: 111-112).

begunstigd door het feit dat Farnese moest optreden tegen Engeland en Frankrijk en door diens dood in 1592: de noordelijke gewesten werden in feite onafhankelijk.” (A.Verhulst, 1977: 63).

De opstand en de feitelijke onafhankelijkheid van de noordelijke provincies had vooral in Vlaanderen en Brabant een enorme migratiebeweging op gang gebracht:

“Tussen 1540 en 1630 emigreerden naar schatting vijftigduizend mensen naar de Verenigde Provinciën, waarvan het grootste deel in de jaren 1577-1579. Het waren niet alleen gewone arbeiders, maar vooral hooggekwalficeerde ambachtslui en een intellectuele elite. Op die wijze had een belangrijke transformatie van technische kennis plaats ten voordele van het Noorden. De oorzaak van de exodus was vooral van religieuze aard, maar ook economische redenen lagen aan de basis. Na de val van Antwerpen liet de ‘verzoening’ de inwoners de keuze: ofwel blijven, maar dan als katholieken, ofwel emigreren. De metropool zag zo haar inwonertal dalen van ongeveer tachtigduizend inwoners tot nog maar tweeënveertigduizend in 1589”. (C.Bruneel, 1993: 187).

Ook vele epidemiën - de pest en wat algemeen dysenterie en koorts - werd genoemd – en hongersnoden lagen aan de basis van een sterke bevolkingsdaling in het Zuiden (C.Bruneel, 1993: 187-188).

Na de herovering van het zuiden door Spanje werd de opstand van de Nederlanden een oorlog van de ‘Verenigde Provinciën’ tegen Spanje: de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648). De Zuidelijke Nederlanden - omwille van hun geografische ligging het uitverkoren slagveld van Europa om Spanje te bevechten - werden hiervan het grootste slachtoffer, met herhaalde invasies van Hollandse troepen in het Zuiden, de heffing van oorlogsschattingen door deze troepen, herhaaldelijke plunderingen en uiteraard de blokkade van de Schelde (A.Verhulst, 1977: 65-66; C.Bruneel, 1993: 181).

De economie werd zwaar getroffen door de oorlog, hoewel er belangrijke regionale verschillen waren. De textielnijverheid bleef de belangrijkste sector in de Zuidelijke Nederlanden; meer nog dan vroeger verschoof het zwaartepunt naar het platteland. Antwerpen en haar omgeving leden het zwaarst onder de oorlog, vooral op het einde van de 16de eeuw. C.Bruneel merkt daarbij op dat “de glans van de welvaart in de Scheldestad [ongetwijfeld] al vóór 1585 aan het tanen [was].” (C.Bruneel, 1993: 188). In de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* spreekt A.K.L.Thijs van een crisis in de Zuid-Nederlandse industrie vanaf omstreeks 1560, die vanaf 1580 catastrofale afmetingen aannam: als gevolg van het dalende welvaartspeil kromp de binnenlandse markt, en export was door de oorlog sterk bemoeilijkt (A.K.L.Thijs, 1980: 86).

In een poging een eind te maken aan de financiële en militaire aderlating en het machtsverlies voor de Spaanse kroon te beperken maakte Filips II in 1598 van de Zuidelijke Nederlanden een aparte staat, onder het gezag van zijn dochter Isabella (gehuwd met de Duitse Habsburger Albrecht). Zij kreeg

evenwel slechts beperkte regeringsvrijheid (met onder andere de terugkeer aan Spanje in geval van kinderloos overlijden van één van beide partners – hetgeen gebeurde in 1621 - en de blijvende aanwezigheid van Spaanse troepen). Onder impuls van acuut geldgebrek en muiten bij de troepen werd in 1609 het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) met het noorden afgesloten. Dit bracht een relatieve heropleving van de economie, onder meer door de bescherming die de aartshertogen verleenden aan de nationale industrie.

Na afloop van het bestand hervatte de oorlog en pas in 1648 ondertekenden Spanje en de Verenigde Provinciën de vrede van Münster, waarin de onafhankelijkheid van de laatste, vermeerderd met de veroverde gebieden Noord-Brabant, Zeeuws-Vlaanderen en Maastricht, werd erkend. De Zuidelijke Nederlanden moesten een bufferstaat vormen tussen Frankrijk en de Verenigde Provinciën. De Schelde bleef gesloten (A.Verhulst, 1977: 66-67; C.Bruneel, 1993: 182-185):

“Mogelijkheden tot de maritieme heropleving van Antwerpen zijn in de XVIIe eeuw door de Hollandse regenten-oligarchie vnl. onder invloed van Amsterdam, steeds op het politieke vlak bestreden: het is een van de motieven voor de steun door de regenten verleend aan Spanje na 1648, uit vrees dat bv. een inpalming van Antwerpen door Frankrijk de haven van Antwerpen weer zou openstellen.” (A.Verhulst, 1977: 72).

In de tweede helft van de 17de eeuw werden de Zuidelijke Nederlanden de passieve inzet van een internationale machtsstrijd tussen Frankrijk en de Habsburgers – waarbij vaak aan de zuidgrenzen van de Zuidelijke Nederlanden werd geknaagd. In 1659 sloten Spanje en Frankrijk de ‘vrede van de Pyreneeën’, maar ook nadien nam de dreiging nauwelijks af. In 1713 gingen de Zuidelijke Nederlanden uiteindelijk over in Oostenrijkse handen⁴ (C.Bruneel, 1993: 195).

Op economisch vlak bracht de 17de eeuw, en vooral de periode na de Tachtigjarige Oorlog, in de Zuidelijke Nederlanden een voorzichtige heropleving: de meeste nijverheden, met als grote uitzondering de Vlaamse wolnijverheid, herstelden zich in de tweede helft van de 17de eeuw en ook de handel kende een heropbloei. Intensifiëring in de landbouw en uitbreiding van de huisnijverheid op het platteland – voornamelijk linnennijverheid in o.m. Vlaanderen en wolnijverheid rond Verviers - maakten een demografische groei mogelijk. De rol van Antwerpen als zeehaven was uitgespeeld, maar haar handel kreeg een ander karakter: na 1585 waren niet alleen veel Antwerpenaren naar de Verenigde Provinciën geëmigreerd, maar ook naar Duitsland, Venetië, Napels, Messina, Cadix, Sevilla en Lissabon; in de meeste van deze steden werden Vlaamse ‘naties’ opgericht en Antwerpen werd het centrum van een nieuw handelsnetwerk. Bovendien bleef de stad belangrijk als kapitaalmarkt van de

---

⁴ “[D]e laatste Spaanse koning die rechtstreeks van Karel V afstamde, Karel II, liet na zijn dood (1700) bij testament al zijn gebieden, de Zuidelijke Nederlanden inbegrepen, over aan Filips van Anjou, kleinzoon van Lodewijk XIV. Om dit te verhinderen voerden Engeland en de Verenigde Provinciën tegen Frankrijk en Spanje de Spaanse successieoorlog (1702-1713), die eindigde met het verdrag van Utrecht (1713), waardoor Karel VI van Oostenrijk de Zuidelijke Nederlanden verkreeg.” (A.Verhulst, 1977: 77).

Spaanse Nederlanden – de stad werd als tussenschakel tussen het protestantse Noorden en het katholieke Zuiden de draaischijf van een grote wisselmarkt. Ook enkele luxenijverheden (drukkerij, tapijt, diamant) bleven voortbestaan, met vooral export naar Italië, Wenen, delen van Centraal-Europa en het Iberisch schiereiland (A.Verhulst, 1977: 79-81; C.Bruneel, 1993: 184, 187-189).

De laatste decennia van de 17de eeuw luidden opnieuw een crisis in:

“...de industrie van de Zuidelijke Nederlanden [leed] in haar geheel onder een stagnatie of zelfs een regressie. Zij was het slachtoffer van de aanhoudende oorlogen en de internationale conjunctuur. Al in de jaren 1660 had de Franse minister Colbert de invoerrechten op luxegoederen opgetrokken, een maatregel die de industrie van de Zuidelijke Nederlanden rechtstreeks trof. De economische crisis bracht alle mogelijkheden er nadien toe een protectionistische politiek te voeren.” (C.Bruneel, 1993: 198).

Deze crisis werd in de Zuidelijke Nederlanden nog versterkt tijdens de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) bij het begin van de 18de eeuw.

De komst van de Oostenrijkers gebeurde aanvankelijk in een “klimaat van desillusie en somberheid” (C.Bruneel, 1993: 201): de Schelde bleef gesloten en de douanetarieven werden herzien in het voordeel van de zeemogendheden Engeland en de Republiek. Dit resulteerde in een verdere stagnatie van de economie. Op politiek vlak betekende de Oostenrijkse heerschappij een opschuiven naar het absolutisme (A.Verhulst, 1977: 78; C.Bruneel, 1993: 202-204). Onder Maria Theresia was de centralisatiepolitiek, hoewel beslist, nog gematigd en beheersd, in tegenstelling tot “de hakbijlmethode waarmee haar zoon Jozef II later uniformiteit wilde opleggen in naam van de zuivere rede. Nochtans streefden beiden hetzelfde [centralistische] doel na.”, aldus C.Bruneel (1993: 206).

De economische politiek van Maria Theresia nam na 1748 een radicale wending. De eerste bekommernis werd de bevordering van handel en nijverheid, door onder andere een mercantilistische douanepolitiek ten voordele van de verwerkende nijverheden en een actieve politiek voor de bevordering van de doorvoerhandel via de verbetering van het wegennet en aanleg van vele kanalen door te voeren (A.Verhulst, 1977: 79-81; C.Bruneel, 1993: 210-214).

Als gevolg van stijgende graanprijzen en de actieve belangstelling van de regering kende de landbouw in de 18de eeuw een grote bloei, met sterke intensivering. In Vlaanderen gebeurde dit voornamelijk op zeer kleine bedrijven. In andere streken werden de grootgrondbezitters bijzonder welvarend. De meeste aldus geaccumuleerde kapitalen werden geïnvesteerd in de landbouw of in niet-productieve ondernemingen, zoals kloostergebouwen en kerken, hoewel sommige leden van hoge adel en geestelijke instellingen in handel of nijverheid investeerden. Omstreeks 1789 was in de Zuidelijke Nederlanden, met uitzondering van het prinsdom Luik, nog geen machtige burgerij aanwezig (A.Verhulst, 1977: 81-82; C.Bruneel, 1993: 212-214).

Ondanks deze 18de-eeuwse opbloei van landbouw, handel en nijverheid nam onder de landbouwers- en arbeidersbevolking het pauperisme grote uitbreiding: door het einde van de epidemiën en de daling van de mortaliteit kende vooral de tweede helft van de 18de eeuw een zeer snelle bevolkingsaan groei; de stijging in het aanbod van arbeidskrachten die hieruit volgde resulteerde in een daling van de lonen, terwijl de prijzen sterk de hoogte ingingen (A.Verhulst, 1977: 82; C.Bruneel, 1993: 214-215).

Na een periode van hevige protesten tegen het beleid van Jozef II veroverden de Fransen op het einde van de 18de eeuw de Nederlanden. De Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik werden bij Frankrijk ingelijfd en de Franse wetgeving en instellingen werden er ingevoerd. Er rezen vele protesten, culminerend in de Boerenkrijg⁵, die vooral in de streek tussen Schelde en Rupel, in de Kempen en het Hageland en in het Duitstalig deel van Luxemburg bijzonder hevig was en bijna twee maanden duurde, met een geweldadige repressie tot gevolg.

Na de staatsgreep van Napoleon Bonaparte (9 november 1797) werden vergaande bestuurlijke hervormingen doorgevoerd en herleefde de economie (J.Roegiers & N.C.F.van Sas, 1993: 235-239):

“De opening van de Schelde, infrastructuurwerken en de integratie van de Belgische departementen in de grote Franse markt schiepen gunstige voorwaarden. De kredietwaardigheid van de staat werd hersteld. Nieuwe initiatieven werden aangemoedigd. De Gentse katoennijverheid, de Vervierse wolbedrijven, de Luikse metallurgie, de Naamse glasblazerijen en de Henegouwse mijnen bloeiden op.” (J.Roegiers & N.C.F.Van Sas, 1993: 239).

Naar het einde van zijn bewind toe werden de protesten echter steeds nadrukkelijker, o.m. wegens de dood van soldaten in dienst van het Franse leger en de politiek van verfransing.

Na het einde van Napoleons heerschappij werd in 1815 in het congres van Wenen door de grote mogendheden, voornamelijk onder impuls van Engeland, een versmelting van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden opgelegd (A.Verhulst, 1977: 93-94). Willem I voerde een actieve politiek van staats- en natievorming, hetgeen ook zijn economisch beleid bepaalde (J.Roegiers & N.C.F.Van Sas, 1993: 246).

“Hoewel er op economisch gebied een tegenstelling bestond tussen het handeldrijvende, liberale Noorden en het industriële en agrarische, protectionistische Zuiden, slaagde Willem I erin, door een actieve economische politiek, de burgerij in het Zuiden voor zich te winnen, o.m. door de ontwikkeling van Antwerpen als haven o.a. infrastructuurwerken (o.m. het kanaal Gent-Terneuzen), door een intense industrialisatie (vnl. te Luik en te Gent), d.m.v. kapitalen, grotendeels door de koning zelf bijeengebracht in de door hem in 1822 opgerichte “Société

---

⁵ De directe aanleiding voor de Boerenkrijg was een wet van 5 september 1798 die jonge mannen tussen 20 en 25 jaar dienst in het leger oplegde (J.Roegiers & N.C.F.van Sas, 1993: 237).

Générale” en dank zij het bestaan van een ruime afzetmarkt, inzonderheid voor de textielnijverheid, wegens de uitvoer naar de Nederlandse kolonies.

Vanaf 1820 echter werd de burgerij getroffen door een economische depressie die haar houding tegenover Willem I ongunstig beïnvloedde.” (A.Verhulst, 1977: 94).

In de jaren 1820 nam zowel bij liberalen als katholieken de ontevredenheid⁶ toe - onder meer ook wegens het probleem van politieke ondervertegenwoordiging - en leidde in 1830 uiteindelijk tot de revolutie en, met instemming van de grote Europese mogendheden (er vooral om bekommerd de Europese vrede niet in gevaar te brengen), de onafhankelijkheid van België (A.Verhulst, 1977: 94-95; J.Roegiers & N.C.F.Van Sas, 1993: 249-251).

2. Evolutie in de Kempen

2.1 De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648)

2.2.1 Oorlogsverwoestingen in het laatste kwart van de zestiende eeuw

Tijdens de Opstand lag de Kempen midden in het oorlogsgeweld tussen de Staatse en Spaanse legers. Alle auteurs zijn het er over eens dat dit voor de regio desastreuze financiële, sociale en economische gevolgen had.

Zo konden vele Kempische steden en dorpen niet meer aan hun financiële verplichtingen voldoen. F.Vermeylen (1991: 234) stelde op basis van archiefonderzoek vast dat centra als Herentals, Hoogstraten, Rijkevorsel en Tielen onmogelijk nog het zogenaamde nobel-geld konden betalen. Dit was een belasting die werd geheven om de bouw en het onderhoud van de fortificaties te Antwerpen te financieren. Turnhout en Mol waren maar net tot betaling van hun deel in staat.

Reeds in november 1576, bij de start van de sterke Spaanse repressie, was het Maas-Demer-Scheldegebied in de greep van het oorlogsgeweld. De onveiligheid was volgens H.Van der Wee (1963: 245-246) zeer groot op het platteland rond Geel, Lichtaart, Vorselaar, Wechelderzande, Tongerlo, Westerlo, Poederlee, Gierle, Massenhoven, Tielen, Lille, Morkhoven, Bouwel, Herenthout, Itegem, Zoersel, enz. Als gevolg van deze onveiligheid vluchtten vele boeren naar de steden, zodat de oogst niet meer werd binnengehaald.

Rond 1580 waren er tekenen van enige heropleving en trokken vele boeren terug naar het platteland. De situatie was echter nog steeds zeer kwetsbaar. In de 45 boerderijen van de abdij van Tongerlo bleef in

---

⁶ “[Willem I] kreeg nu de rekening gepresenteerd voor de eigenzinnigheid en soms ook de ongrondwettigheid waarmee hij zijn ambities had botgevierd. Nu wreekte zich dat Willem I zijn politiek van staats- en natievorming als het ware in isolement had gevoerd en daarvoor geen draagvlak had gezocht in de samenleving en – als representant daarvan – de politieke natie.” (J.Roegiers & N.C.F.van Sas, 1993: 249).

1582 nog slechts de helft van de rundveestapel over en het aantal schapen, in 1559 nog 4948, was teruggevallen op 821 (zie figuur IV-2).

Vanaf 1582 werden de militaire operaties opnieuw heviger en ging de agrarische crisis naar een climax toe. Van de tien boerderijen die behoorden tot de Armenondersteuning van Lier werd er slechts één niet verwoest. Ook de vele boerderijen van het Sint-Elisabeth ziekenhuis in Antwerpen, die zich bevonden in Merksem, Mortsel, Wuustwezel, 's Gravenwezel, Borsbeek, Wommelgem, St-Antonius Brecht, Deurne, Edegem, Ekeren, Halle en Hove, werden bijna alle verwoest of afgebrand. De gronden werden niet meer bewerkt, en er was zo goed als geen vee meer in de Kempen. Hetgeen er nog was aan vee of oogst werd bovendien meegenomen door de soldaten (H. Van der Wee, 1963: 245-248).

Na de val van Antwerpen in 1585 kwam er niet onmiddellijk een heropleving. Mislukking van de oogst leidde tot de grote hongersnood van 1586-1587. In de meeste dorpen was de bevolking teruggevallen tot 25 of zelfs 50% van wat ze was vóór 1575. De boerderijen in de Kempen behorend bij instituties uit Antwerpen, Lier, Herentals, Mechelen, Hoogstraten en Brussel, waren bijna alle herleid tot ruïnes. Het vee was grotendeels verdwenen en vele boeren en hun families waren gestorven. De overlevenden leefden in miserabele omstandigheden. Enkel de wolvenpopulatie was de laatste jaren welgevaren, aldus H. Van der Wee (1963: 269).

De periode volgend op de grote hongersnood was er een van langzaam agrarisch herstel, dat slechts kon plaatsgrijpen met de hulp en het geld van de steden. Door de slechte commerciële vooruitzichten en de teruggekeerde rust op het platteland, boden agrarische investeringen in de ogen van de stedelingen meer veiligheid en zekerheid. De instituten uit Lier, Herentals, Mechelen, Antwerpen en Brussel gaven leningen en speciale voordelen aan hun boeren, teneinde de landbouwproductie weer te kunnen opstarten. Vanaf 1591 werden alle landbouwgronden van de Armenondersteuning van Lier opnieuw bewerkt. Reeds in 1586 waren twee boerderijen van het Antwerpse Sint-Elisabeth hospitaal heropgestart. Met de andere gebeurde hetzelfde ten laatste in 1596. Er was een geleidelijke herbevolking van het platteland, zodat eind de jaren negentig de situatie genormaliseerd was (H. Van der Wee, 1963: 269-272).

Door de agrarische crisis en door de moeilijkheid en onveiligheid van het transport werden de externe relaties van de agrarische markten grotendeels afgebroken. Volgens R. Knaepen (1994: 300) haakten Herentals en Mol het eerst af.

Herentals werd vanaf het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog een garnizoensstad en zou die rol tegen wil en dank tot het einde van het *Ancien Régime* blijven vervullen. De inkwartiering van garnizoenen had voor heel de Antwerpse Kempen zware financiële gevolgen. Een vijftigtal dorpen en vrijheden moesten financiële en materiële bijdragen leveren voor het onderhoud van de Herentalse omwalling en voor de kosten van de militaire inkwartieringen. Herentals zelf droeg echter steeds de zwaarste lasten. Door deze

permanente inkwartieringen van weinig gedisciplineerde soldaten emigreerden vele vermogende burgers, geschoolde ambachtslieden en ondernemende handelaars (J.M.Goris, 1990: 217-218). Dit veroorzaakte een algemene malaise waarin de Herentalse markt nog slechts een kwijnend bestaan leed.

Enkel de transitohandel was er nog van enige betekenis: dank zij haar gunstige verkeersligging was Herentals de draaischijf van de transitohandel in de Antwerpse Kempen. Een groot deel van de doorvoerhandel van de Kempische dorpen en zelfs van Keulen, die bestemd was voor de markten van Antwerpen, Lier en Mechelen, passeerde door Herentals. Dit bracht geld op voor de kleinhandelaars door de lokale consumptie van de vrachtvervoerders en voor de stad door de accijnzen hierop. Bovendien inde de stad een "wech- ofte cassijdegeld" aan de vier stadspoorten. Als gevolg van de hinder van doortrekkende legers en dreigende belegering van de stad werd de transitohandel soms tijdelijk gestremd, maar hij bleef Herentals aandoen tot aan het einde van het *Ancien Régime* (J.M.Goris, 1990: 221 en 227).

Mol was eveneens een etappeplaats op de west-oost-verkeersas, die nu niet meer zo zeer een commerciële, maar vooral een militaire functie had. De Molse markt ondervond bijgevolg de nadelen van de militaire invallen, de gedwongen inkwartieringen, de verplichte karweien voor de militairen en transport van hun bagages naar de op twee dagmarsen gelegen volgende etappeplaats Weert. Voor vervrachtingen naar de grote steden bleek Mol enkel vóór de Tachtigjarige Oorlog van belang te zijn geweest (R.Knaepen, 1994: 295-301).

Ook de andere markten kenden moeilijke tijden tijdens de opstand, maar gingen nog niet volledig ten onder. In Hoogstraten zou de markt enkel een tijdelijke heropleving kennen tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). De markten van Turnhout en Geel hielden het best stand (R.Knaepen, 1994: 294-301). Turnhout speelde nog steeds een rol als Kempisch graancentrum, geïllustreerd door het feit dat einde mei 1628 vijf Turnhoutse karren en drie wagens met graan geladen naar Rosendaal reden (R.Peeters, 1954: 196).

Ook de nijverheden van de Kempen kenden, net als in de rest van de Zuidelijke Nederlanden, een zware terugval, voornamelijk tijdens de eerste helft van de Tachtigjarige Oorlog.

De oorlog en de ermee gepaard gaande inkwartieringen van soldaten veroorzaakten een intensieve emigratie. Tijkwevers uit Turnhout en omgeving - in de eerste plaats Arendonk, Dessel, Retie, Tielen en Weelde - trokken voornamelijk naar Antwerpen, Rotterdam en Schiedam. In Antwerpen zouden zich een duizendtal Kempische tijkwevers hebben gevestigd. In oktober 1583 beschikten ze er over 100 getouwen. In 1586 werd in Rotterdam een aparte gilde van de tijkwevers opgericht.

In mindere mate weken de tijkwevers ook uit naar andere Noord-Nederlandse centra, zoals Bergen-op-Zoom, Dordrecht, Breda, 's-Hertogenbosch, Haarlem en Utrecht. Ook in Amsterdam was er een niet onbelangrijke inwijking van Turnhoutenaars, maar dit bleken geen tijkwevers te zijn (A.K.L.Thijs, 1980: 86; H.De Kok, 1990: 189-191).

Door deze massale uitwijking bleef slechts een kleine groep over voor de voortzetting van de lokale tijkproductie. Bovendien was door de oorlogsomstandigheden de onveiligheid op de wegen te groot om een regelmatige import van vlasgaren, voornamelijk uit Westfalen, en export van tijken via Antwerpen te verzekeren. Toch werd de tijknijverheid waarschijnlijk niet volledig gestaakt. De garentoevoer uit Antwerpen bleef na 1582 doorgaan en in 1593 ging de Turnhoutse halle te Antwerpen, gesloten sinds 1570, terug open (H.De Kok, 1990: 191).

Zoals reeds vermeld kende ook Herentals een sterke emigratie, voornamelijk van vermogende burgers, geschoolde ambachtslieden en ondernemende handelaars. Hierdoor gingen de Herentalse nijverheden, die het voordien reeds moeilijk hadden, verder teloor (J.M.Goris, 1990: 118).

2.2.2 Begin zeventiende eeuw: een moeizaam herstel in en rond Turnhout; verdere teloorgang in Herentals

Wanneer op het einde van de 16de eeuw de oorlogsverwoestingen in intensiteit afnamen, werd een zeker economisch herstel zichtbaar, dat zich tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) voortzette. Er waren echter sterke regionale verschillen.

(1) In en rond Turnhout (naar H.De Kok, 1990: 192-195)

Turnhout heeft steeds moeite gedaan een soort van neutraliteitspositie te bekomen. Vanaf 1593 werd het Turnhoutse kasteel neutraal verklaard. Op 24 januari vond ten zuiden van de Turnhoutse stadskern nog wel één van de grootste veldslagen van de Kempen plaats, maar daarna werd het slot opnieuw een neutrale zone en op 24 februari 1598 werd het overgedragen aan de Turnhoutse gilden. Twee Turnhoutenaars speelden bovendien een grote rol bij het tot stand komen van het Twaalfjarig Bestand in 1609.

Deze neutraliteitspositie, gecombineerd met de protectionistische maatregelen en de tolpolitiek, door beide partijen in het conflict gebruikt als elementen van oorlogsvoering, heeft voor de Turnhoutse tijknijverheid veel voordelen opgeleverd.

De stad kreeg vanaf het Twaalfjarig Bestand bijna steeds een uitzonderingspositie op de tolmaatregelen. In 1589 werd op verzoek van Rotterdam en Schiedam de invoer in het Noorden van Zuidnederlandse tijken verboden. Het was vermoedelijk de bedoeling hiermee vooral Turnhout te treffen. Tijdens het Twaalfjarig Bestand was er een vrij tolerante houding, maar na het bestand in 1621 werd invoer van tijk in het Noorden streng verboden. De resolutie van de Staten-Generaal van 18 november 1621 voorzag echter in uitzonderingsmaatregelen voor bepaalde gebieden, waaronder Turnhout. Mits betaling van een maandelijkse belasting van 767 gulden, kon de stad blijven exporteren. Bij weigering van betaling, zou voor Turnhout één van de belangrijkste afzetgebieden wegvallen. Toen in 1625 de vijandelijkheden herbegonnen, werd de grens opnieuw economisch afgegrensd, ditmaal ook voor Turnhout. Vanaf 5

januari 1626 werd echter een uitzondering gemaakt voor de tijken die rechtstreeks van Turnhout naar het Noorden werden vervoerd, zonder eerst een andere versterkte stad van het Zuiden aan te doen. Turnhout moest dit uitzonderingsstatuut permanent verdedigen en er bestond steeds een verschil in theorie en praktijk. Bovendien was de in- en uitvoer van garens moeilijker, maar ook hier verkreeg de stad een uitzonderingspositie.

Vanuit Turnhout was er vanaf het Twaalfjarig Bestand dus bijna steeds export naar het Noorden mogelijk geweest. Tussen 1614-1615 en 1645 was de halle te Bergen-op-Zoom opnieuw open, onder andere om de contacten met kooplieden van Holland en Zeeland te vergemakken. De Zeeuwse havens Middelburg en Vlissingen profiteerden van de moeilijkheden van Antwerpen na 1585, en voerden Turnhoutse tijken in. Ook de baronie van Breda, de meierij 's-Hertogenbosch, Amsterdam en Dordrecht waren belangrijke afzetgebieden en met Rotterdam en Schiedam bestonden drukke handelsrelaties.

Ook in het zuiden vond de Turnhoutse tijk gretig afzet. Ondanks de sluiting van de Schelde, bleef de Antwerpse halle belangrijk genoeg om de tijken in heel Brabant te verkopen. De Turnhoutse tijkhalle in Antwerpen bleef bestaan tot 1695. Ook in Brussel waren er vaste afnemers, en er was uitvoer naar Spanje, Frankrijk, Duitsland en Engeland.

De nadelige invloeden van de troebelen van de Tachtigjarige Oorlog op de Turnhoutse tijknijverheid concentreren zich dus voornamelijk in de periode voor het Twaalfjarig Bestand. Vanaf het tweede decennium van de 17de eeuw was er een duidelijk herstel zichtbaar. In 1614 bedroeg de tijkproductie 6000 stuks. In 1619 was dit cijfer reeds opgedreven naar 9000 per jaar. Vanaf omstreeks 1635 was er een tweede aangroei in de productie merkbaar en werd de handel drukker.

(2) Herentals (naar J.M.Goris, 1990: 219-230)

Ook in Herentals verbeterde de algemene economische toestand op het einde van de 16de eeuw, waardoor de periode 1600-1625 veruit de beste jaren van de volgende eeuw uitmaakten.

Ten laatste vanaf 1603 was de stad begonnen haar achterstallige schulden aan lijf- en erfrenten af te lossen. Die berg schulden was het gevolg van de rentepolitiek die de magistraat tijdens de jaren 1568-1584 had gevoerd. Van 1603 tot 1616 slorpten de lijfrenten gemiddeld 20% van de totale stadsuitgaven op. De erfrenten vertegenwoordigden tot 1645 ongeveer 15% van de totale stadsuitgaven. Dat de stad deze schuldenlast probeerde weg te werken, wijst op de verbeterde financiële situatie ten opzichte van de vorige decennia.

Een andere indicatie die wijst op enige bloei is de hernieuwde bouwactiviteit en de vele herstellingswerken aan vervallen stedelijke gebouwen tijdens de jaren 1600 - 1616. Bovendien werd in 1613 te Herentals een Augustijnenklooster met een Latijnse school gevestigd. Hierdoor manifesteerde Herentals zich nog duidelijk als hoofdstad van de Kempen, hoewel het door de oorlogsverwoestingen veel

van haar oude luister verloren had. Het was de laatste keer dat Herentals tijdens het *Ancien Régime* als stad nog zo duidelijk de voorrang kreeg op Turnhout.

Toch was ook in deze periode de situatie van Herentals niet echt rooskleurig.

De linnen- en lakenindustrie, vroeger belangrijke exportnijverheden, waren vervallen tot nijverheden die nagenoeg uitsluitend voor de plaatselijke consumptie produceerden. J.M.Goris merkt op dat het tekenend is dat "een stad die weleer zoveel naam en faam had verworven als producent van laken en linnen, ten laatste vanaf de 17de eeuw geen relatiegeschenk van eigen bodem bezat." (J.M.Goris, 1990: 220). De hogere ambtenaren en militairen werden vanaf dan omgekocht met wild, vreemde bieren en wijn.

Bij gebrek aan exportnijverheden waren vanaf de 17de eeuw de bierbrouwerijen en lederbedrijven de belangrijkste elementen van de Herentalse economie. Ze produceerden bijna uitsluitend voor de plaatselijke consumptie. Door de achteruitgang van de nijverheden, was het belang van de landbouw en veeteelt in het geheel van de plaatselijke economie toegenomen, hetgeen vooral tot uiting kwam in het ontstaan van een eigen bestuurlijk-politiek apparaat in de negen gehuchten van de bijvang. Ten laatste vanaf 1608 waren er "burgemeesters vanden bijvang".

Pogingen om de Herentalse economie te heroriënteren werden niet ondernomen.

De periode 1629-1650 vormde een overgangsfase tussen de relatieve opbloei van het eerste kwart van de eeuw en de totale sociaal-economische ineenstorting tijdens de tweede helft van de 17de eeuw. Na het verstrijken van het Twaalfjarig Bestand laaide de oorlog spoedig weer op. Het was echter vooral na de val van 's-Hertogenbosch in 1629 en het aanbreken van de retorsietijd⁷ in 1632 dat het met Herentals in alle opzichten bergaf ging. De stad was nu een Spaans militair bolwerk te midden van een door Staatsen gecontroleerd gebied. De Staten-Generaal van Den Haag persten niet alleen de Kempische vrijheden en dorpen belastingen af, maar maakten ook Herentals schatplichtig. Telkens er Staatse legerbenden in de buurt waren werd Herentals, dat opnieuw een maximum aan militairen moest inkwartieren, hermetisch afgesloten.

De gevolgen van de garnizoensfunctie waren voor de Herentalse economie catastrofaal en wat er aan stedelijke allure nog was overgebleven ging ten onder. Illustratief is dat de ambachten maatregelen namen om zoveel mogelijk vreemdelingen te weren. Het brouwersambacht werd vanaf 1640 zelfs voor een periode van twintig jaar volledig gesloten: enkel de zonen van ambachtslieden mochten nog opgenomen worden.

Door de oorlogssituatie en de inkwartierungen was de stad genoodzaakt extra militaire uitgaven te maken, waardoor de financiële situatie precair werd. Ten laatste vanaf 1634 snoeide de magistraat drastisch in de uitgaven, waardoor bijvoorbeeld geen belangrijke herstellingswerken aan gebouwen meer werden uitgevoerd. Vanaf 1644 zag de stad zich genoodzaakt opnieuw erfrenten te verkopen.

---

⁷Tijdens de retorsietijd kwamen heel de Kempen, met uitzondering van Herentals, tijdelijk in Staatse handen.

(3) Oostelijke Kempen

In de oostelijke Kempen, in Lommel, Pelt en Eksel, betekende de Tachtigjarige Oorlog het fatale einde van de textielnijverheid, waarvan het verval zich reeds omstreeks het midden van de 16de eeuw zou hebben aangekondigd. Ook in Bergeyk bleek na de Opstand elk spoor van enige lokale textielindustrie uitgeveegd (R.Knaepen, 1994: 190-191).

2.2 De tweede helft van de zeventiende eeuw

2.2.1 De Antwerpse Kempen

Omstreeks het midden van de 17de eeuw kon de Kempische regio tijdelijk herademen na decennia van oorlogsgeweld. Het economisch herstel verliep echter moeizaam en het vroegere niveau werd nooit meer bereikt. De markt van Antwerpen was sterk ingekrompen en de nieuwe grens scheidde Geel, Mol, Westerlo en Turnhout van hun Bossche, Luiks en Gulliks achterland. Weldra kreeg de Kempen trouwens opnieuw af te rekenen met oorlogsgeweld, dit keer als gevolg van de oorlog met Frankrijk.

Als marktcentra met meer dan lokale betekenis hadden enkel Geel en Turnhout de Tachtigjarige Oorlog overleefd. De Geelse markt was anno 1663-1664 nog steeds bepalend voor de prijzen in de omliggende dorpen (R.Knaepen, 1994: 293). Volgens R.Peeters (1954: 164) blijkt echter uit een "borgemeestersrekening" van Nicolaas Loomans in 1657-'59 dat de invloed van de Turnhoutse graanmarkt zich uitstreckte tot in de streek van Westerlo, Herentals, Geel en Mol.

De botermarkten hielden het best stand. In de loop van de 16de eeuw was de productie van boter voor de markt, waarvan een belangrijk deel naar Antwerpen ging, steeds in belang toegenomen. Volgens Bieleman (1992: 98) gold boter ook nog in de 17de eeuw als één der rijkdommen van de Kempen. Terwijl de graan-, vee- en textielmarkten van Hoogstraten, Westerlo en Mol vervielen, bleven de botermarkten er een meer dan lokale betekenis houden (R.Knaepen, 1994: 300-301).

Herentals probeerde na het verdrag van de Pyreneeën (1659) - het vredesverdrag met Frankrijk - in 1662 haar marktfunctie opnieuw op te krikken door het marktpriivilege van 1364 uit de archieven op te diepen en de Raad van Brabant ertoe te bewegen dit oude handelsvoorrecht te bevestigen. Hierdoor zouden alle inwoners van het schoutschap Herentals, waartoe ook Mol behoorde, hun goederen eerst op de Herentalse markten moeten te koop stellen. Er kwam echter dadelijk protest van de omliggende gemeenten Retie, Lichtaart en Tielen (J.M.Goris, 1990: 233; R.Knaepen, 1994: 300).

De politiek-maatschappelijke status van Herentals in het hertogdom Brabant was in 1650 op bijna niets teruggevallen. Haar positie als hoofdstad van de Kempen kalfde op alle terreinen zienderogen af. Formeel bleven Herentals en Lier de enige Kempische centra met het statuut van "stad", maar Turnhout nam meer en meer het roer van Herentals over. Deze laatste stad bleef geplaagd worden door gedwongen inkwartieringen van garnizoenen, vooral tijdens de aanslepende oorlog met Frankrijk.

Eens de onmiddellijke dreiging van Staatse legers in de Kempen voorbij was, emigreerden talrijke burgers en ingezetenen uit Herentals. J.M.Goris (1990: 230) vermeldt de berekeningen van W.Verrelst (1957-58: 43-46), waaruit blijkt dat in de periode 1646-1655 ruim 600 Herentalsenaren zouden zijn uitgeweken, en tijdens de daaropvolgende periode 1656-1665 zelfs meer dan 700. De bevolking daalde van circa 2585 inwoners in de periode 1636-1645, naar 1982 in de periode 1656-1665. Deze achteruitgang van de bevolking weerspiegelde zich onmiddellijk in een daling van de opbrengst van de bieraccijns, waardoor de stad opnieuw in geldnood kwam. Reeds in 1644 zag de stad zich genoodzaakt om opnieuw erfrechten te verkopen, en in 1655 moesten twee stadseigendommen, namelijk de stadswindmolen en de prestigieuze stadshalle te Antwerpen, van de hand gedaan worden.

Vanaf 1663 werd een belasting op onroerende goederen ingevoerd om de beden en subsidies te betalen. Dit betekende meteen dat de agrarische sector een meer substantiële bijdrage diende te leveren in de Herentalse stadsfiscaliteit. Het verval van de typisch stedelijke economie ging in de loop van de 17de eeuw gepaard met een geleidelijk toenemend belang van de agrarische sector. Dit wordt eveneens geïllustreerd door het feit dat in 1661 vier vertegenwoordigers van de bijvang als vierde lid in de grote stadsraad zittingsrecht kregen: de landbouwersgemeenschap van de bijvang was politiek zo belangrijk geworden dat de poorters "intra muros" er niet meer omheen konden (J.M.Goris, 1990: 230).

In Turnhout hield de stedelijke economie beter stand. Amelia van Solms, weduwe van prins Frederik Hendrik van Nassau, werd vrouwe van Turnhout. Hierdoor werd Turnhout een "Oranje-stad", terwijl het territoriaal onder de Spaanse Habsburgers bleef ressorteren. Op die manier bleef voor Turnhout, meer dan voor iedere andere grensplaats, de weg naar het Noorden open en bleven de stad en haar ommeland in een bevoorrechte positie ten opzichte van de rest van de Kempen. Vooral de tijknijverheid kon hier sterk van profiteren en bleef een op export gerichte industrie (R.Peeters, 1954: 199; J.M.Goris, 1990: 232).

Tijdelijk waren er wel problemen: met de vrede van Münster in 1648 groeide in de nieuwe Noordnederlandse tijdcentra - voornamelijk ontwikkeld door Turnhoutse emigranten - de vrees van een toenemende Turnhoutse concurrentie. Hierdoor volgde er een scherp invoerverbod, dat echter reeds in 1650 opnieuw werd opgeheven. Tot 1662 werd de verhouding met het Noorden definitief vastgelegd: voor Turnhout verviel het uitzonderingsstatuut, maar ook het invoerverbod werd afgeschaft. Voor de export van tijken konden echter wel steeds licenten geëist worden. De productie van tijken bleef toenemen, zodat in 1662 een productie van 24000 à 25000 stuks zou bereikt zijn, hetgeen arbeid betekende voor meer dan 2000 personen. Met deze groei ging een verschuiving van onafhankelijke meester naar loonwever gepaard. In 1633 waren er nog 69 tijdmeesters, in 1677 waren er nog maar 54 en in 1690 nog 24. De Turnhoutse tijknijverheid, die de oorlog dus redelijk goed doorstaan had, bleef volgens H.De Kok verder openbloeien tot in de 20ste eeuw (H.De Kok, 1990: 195).

In de loop van de 17de eeuw had bovendien de tabakshandel en -verwerking te Turnhout ingang gevonden. R.Peeters (1954: 155 en 200) vermeldt een schepenattest van 1657 ten gunste van een tabakskoopman, dat

perspectieven opende om de tabakshandel tussen Bergen-op-Zoom en Maastricht langs Turnhout te laten passeren.

Turnhout werd na 1650 zowel op economisch als op demografisch gebied het sterkst groeiende centrum in de Kempen. De stad kon eveneens profiteren van de opbloeiende economische activiteit op het omliggende platteland: zowel de agrarische activiteit als de huisnijverheid deden het goed (J.M.Goris, 1990: 232). In de 17de eeuw nam zowel op het platteland als in de steden de huisnijverheid, volgens A.K.L.Thijs georganiseerd volgens het *putting-out* systeem, een gevoelige uitbreiding en het kleinbedrijf bleef in de landbouw overheersend (A.K.L.Thijs, 1980: 94).

Afgezien van de bevoordeelde tijknijverheid in het Turnhoutse, kenden de Brabantse exportnijverheden problemen door de nieuwe grens als gevolg van de scheiding der Nederlanden. De verhoogde transactiekosten en licenten werkten daarbij niet zelden twee maal, namelijk bij de invoer van de nodige grondstoffen en halffabrikaten en bij de uitvoer van Brabantse halffabrikaten en afgewerkte producten. Hoewel P.M.M.Klep (1990: 121) stelt dat gedetailleerd onderzoek naar de effecten van de verhoogde transactiekosten op de verschillende exportsectoren en steden ontbreekt, neemt hij tot nader order aan dat de nijverheden met massaproducten, de trafieken van grote aanvoer van grondstoffen en de grote transportsectoren sterk achteruit gegaan zijn, met alle *multiplier*-effecten vandien: met het wegvallen van duizenden actieven in de exportsector kreeg ook de verzorgende sector klappen. Bij de massaproductie beschouwt P.M.M.Klep de zeer arbeidsintensieve lakennijverheid in de grote en kleine steden van Brabant.

Door de verhoogde transactiekosten en daaruit volgende dalende werkgelegenheid was het voor de vele Zuid-Nederlandse producenten en kooplui die tijdens de Opstand geëmigreerd waren niet mogelijk terug te keren en kon de toestand van voor de Scheiding niet hersteld worden, aldus P.M.M.Klep (1990: 122).

De productie van inheems lijnwaad hield echter goed stand, maar het zwaartepunt kwam veel sterker dan voordien op het platteland te liggen, waar men van de grove inheemse vlasvezels ruwe stoffen maakte (A.K.L.Thijs, 1980: 89; P.M.M.Klep, 1990: 121).

De kantnijverheid, die eveneens op het platteland snelle opgang maakte, gebruikte binnenlands garen en het eindproduct was ideale smokkelwaar (P.M.M.Klep, 1990: 121).

De Antwerpse Kempen konden na het beëindigen van de Tachtigjarige Oorlog hun 16de-eeuwse exportcapaciteiten niet volledig herstellen, deels door de nieuwe oorlogsomstandigheden als gevolg van de oorlog met Frankrijk, deels door de inkrimping van de Antwerpse markt, en deels door de intrusie van een grens.

2.2.2 De oostelijke Kempen

In de zwak ontgonnen heidedorpen in de oostelijke Kempen was de exportfunctie bijna volledig weggevallen en bleven enkel de inkomsten uit de schrale landbouw over. Op enkele zeldzame plaatsen na, zoals bijvoorbeeld Eindhoven, werd de marktfunctie in de oostelijke Kempen herleid tot nul (R.Knaepen, 1994: 314-315).

De Lommelse schapenteelt kende na de oorlog een tijdelijke heropleving: in 1610 zouden er 18000 schapen op de Lommelse heiden hebben gegrazen en in 1648 zouden dat er nog 10000 à 15000 geweest zijn. In de tweede helft van de 17de eeuw zou het verval van de Lommelse schapenteelt ingezet zijn, een tendens die niet meer werd omgebogen en resulteerde in nog slechts ongeveer 3000 Lommelse schapen in de 18de eeuw. R.Knaepen vermeldt als belangrijkste oorzaken van deze achteruitgang ziekteplagen, oorlog en militaire rooftochten, en beteugelende maatregelen vanwege de overheid om overbegrazing en zandverstuivingen tegen te gaan (R.Knaepen, 1994: 284). Of ook de inkrimping van de Antwerpse markt hierin een rol heeft gespeeld is niet duidelijk. Feit is dat het belangrijkste exportproduct van de oostelijke Kempen, namelijk schapen en de ermee gepaard gaande wol, in de 17de eeuw in verval geraakte.

In de 17de eeuw bestond er wel nog een veehandel in ossen, kalveren en schapen van Bocholt en Lommel naar de westelijke stadsmarkten Antwerpen en Mechelen (R.Knaepen, 1990: 287-288). Bij de veetelers van de oostelijke Kempen werden de dieren door veekooplieden opgekocht en in kudde naar het westen geleid. Sommige kudde gingen rechtstreeks naar de slachthuizen van de stedelijke beenhouwers, maar de meeste belandden eerst bij vetweiders in de periferie van Antwerpen en Mechelen. De vetmesterij-dorpen rond Mechelen waren in de 17de eeuw Heffen, Rumst, Walem en Duffel. Ongetwijfeld waren er ook rond Antwerpen, maar het is niet duidelijk welke dorpen erbij betrokken waren. Op de groene weiden, die ontbraken in de oostelijke Kempen, werden de dieren hier bijgevoerd tot ze voldoende gewicht hadden om in de steden geconsumeerd te worden. Hoe belangrijk deze veehandel in de 17de eeuw nog was is uit R.Knaepens werk echter niet af te leiden.

De textielnijverheid, die in de 16de eeuw eveneens voor enige export instond, scheen volledig verdwenen na de Tachtigjarige Oorlog. In de Lommelse schepenboeken van de 17de en 18de eeuw zijn omzeggens geen sporen van een lokale textielnijverheid vindbaar. Ook in het meierij-dorp Bergeyk en in Overpelt, Neerpelt, Kleine Brogel, Kaulille, Peer, Bree en Beringen bleek na 1648 elk spoor van enige lokale textielindustrie uitgewist (R.Knaepen, 1994: 289-290).

2.3 De Kempen in de achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw

De processen van desintegratie van de Kempen, die zich in de 17de eeuw reeds duidelijk manifesteerden, zetten zich verder in de 18de en de eerste helft van de 19de eeuw.

2.3.1 De Antwerpse Kempen

(a) Landbouw en nijverheden

De sterkste economische pijler bleef ongetwijfeld de landbouw. In Geel en Mol stelde de textielindustrie slechts resp. 8% en 14% van de actieve bevolking tewerk, terwijl de agrarische sector ongeveer 66% van de beroepsbevolking omvatte. In de Kempische landbouw overheersten de eigengeërfde boeren met een klein bedrijf: in de 18de eeuw was de gemiddelde grootte van de landbouwbedrijven kleiner dan 5 ha, en in de 19de eeuw zou die oppervlakte als gevolg van de toename van de bevolking voortdurend slinken (R.Knaepen, 1994: 191-192). Doordat er voor deze groeiende groep mensen slechts weinig uitwijkmogelijkheden waren naar andere sectoren om hun inkomen op peil te houden, trad vanaf het midden van de 18de eeuw een onmiskenbaar verarmingsproces op. Men was niet in staat de productie van de "klassieke teelten" evenredig met de bevolkingsgroei te laten toenemen.

In het midden van de 18de eeuw kon de Molse graanproductie juist aan de eigen behoeften voldoen, maar vanaf het einde van de eeuw was er een jaarlijks graandeficit. Van enige marktactiviteit kon in zulke omstandigheden uiteraard geen sprake zijn. De inwoners van Mol gingen meer en meer de Geelse markt bezoeken.

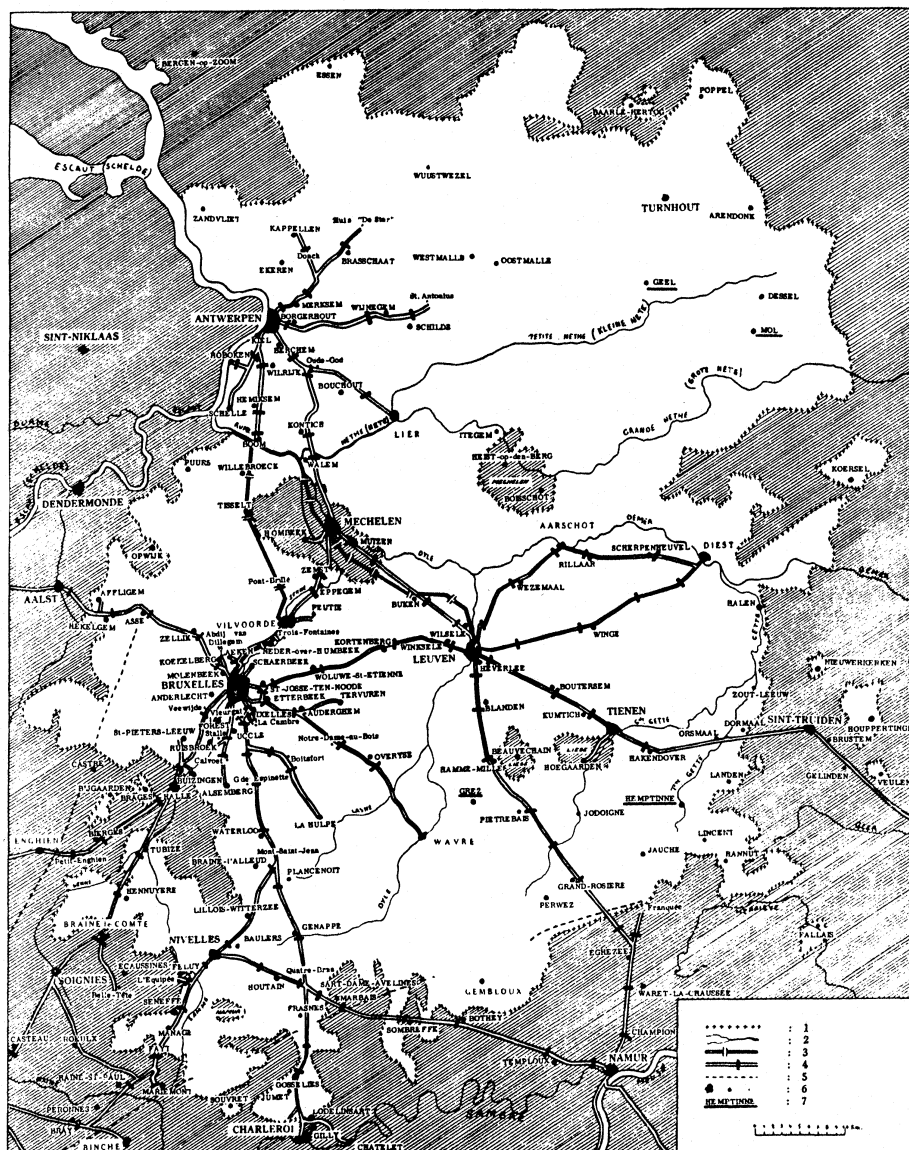
In Geel was men in staat een klein landbouwsurplus te produceren. In het begin van de 19de eeuw lag de roggeopbrengst per ha er ruim 200 kg hoger dan in Mol. Ook in Hoogstraten werd in de 18de eeuw een klein graanoverschot geproduceerd, waardoor de lokale markt herleefde. R.Knaepen (1994: 294) veronderstelt dat van deze overschotten weinig of niets naar de grote stedelijke consumptiegebieden ging, wegens een gebrek aan behoorlijk bereidbare wegen. Het dichtsbijgelegen marktcentrum van enige - zij het vrij beperkte - betekenis, Turnhout, was slechts te bereiken na een rit van ten minste drie uur te paard, zodat de weg heen en weer een dagreis betekende. Om naar Antwerpen te reizen - in die periode een zeldzaamheid - moest men twee dagen uittrekken (E.Vanhaute, 1992a: 246). E.Vanhaute schrijft verder:

"Van enige uitvoer van landbouw- en nijverheidsprodukten kon nauwelijks sprake zijn; daarvoor was de produktie niet hoog genoeg. Ook commercieel georganiseerde huisnijverheid - zoals de Vlaamse linnenweverij en de Arendonkse kousenmakerij - is nagenoeg onbekend." (E.Vanhaute, 1992a: 248).

R.Knaepen bevestigt dat export van landbouwproducten uit de Kempen zo goed als niet mogelijk was, aangezien de productie vaak maar net voldoende, of soms zelfs onvoldoende, was voor het dekken van de eigen behoeften. Alleen boter was nog een vrij belangrijk exportproduct (R.Knaepen, 1994: 301).

In deze precaire omstandigheden deed de aardappel zijn intrede in de Kempen als "culture de misère" (R.Knaepen, 1994: 294-295; C.Vandenbroeke, 1979: 89-91).

In de loop van de 18de eeuw vonden er een aantal grote projecten van incultuur-name plaats onder impuls van particulieren, voornamelijk de abdijen van Averbode en Tongerlo. Enkele initiatieven die aanvankelijk met veel omhaal werden aangekondigd, zouden echter minder succesvol zijn verlopen. C.Vandenbroeke (1979: 81-82) wijt het vooral aan technische onvolkomenheden en aan de gebrekkige infrastructuur dat verscheidene projecten in de Antwerpse Kempen dienden te worden stopgezet.

1. Grens. — 2. Waterlopen. — 3. Kanaal met sluis. — 4. Kasseiweg met barrière. — 5. Bruchaut-baan of oude Romeinse heirweg. — 6. Stad, dorp, gehucht. — 7. Locality met een stuk kasseiweg met barrière.

Figuur V-1: Wegenkaart van Oud-Brabant van het jaar 1780 getekend door Juffrouw Lejour, naar de Atlas van Ferraris en verscheidene archiefstukken (uit: R. Van Uytven, 1992: 70).

Bij de grootscheepse wegeaanleg onder de Oostenrijkers op het eind van de 18de eeuw werden de Kempen niet betrokken (H. Hasquin, 1979: 139). R. Peeters (1954: 203) wijt dit aan de zwakte van de

positie van Antwerpen. Deze stad was enkel naar het zuiden toe door een steenweg via Mechelen verbonden met Brussel en Leuven. Haar voormalige sterke handelsverbindingen met het noorden en oosten bleven hun archaïsch karakter behouden: de steenwegen reikten slechts tot Boom, Walem, Lier, Schilde, Brasschaat en Kapellen (zie figuur V-1). Het grotere belang van de hoofdstad Brussel ten opzichte van Antwerpen wordt duidelijk geïllustreerd door haar veel sterker bezette uitstraling van steenwegen en dus een hechtere greep op haar ommeland (R.Van Uytven, 1992: 45-46).

De west-oosthandel doorheen de Kempen betrof in de 18de eeuw nog slechts voornamelijk goederen voor de lokale markt, in de eerste plaats koper uit Stehlberg bij Aken en vooral vlasgaren uit Elberfeld, hoewel in het eerste decennium van de eeuw talrijke Turnhoutse tijkwevers in geldnood zouden hebben verkeerd (R.Peeters, 1954: 201).

(b) De stedenhiërarchie en stedelijke invloedssferen

Na 1585 was Antwerpen als centrale plaats sterk teruggevallen. Dit gecombineerd met de nieuwe grens waardoor de noordelijke steden geen invloed meer uitoefenden tot in het Zuiden, had gevolgen voor de steden in de Kempen. Door de verminderde invloed van de steden aan de rand - ten dele ook een gevolg van de slechte bereikbaarheid door het ontbreken van steenwegen - konden sommige plaatselijke centra vooruitgang boeken, echter wel enkel voor de functies die instaan voor lokale verzorging. Dit was volgens R.Van Uytven (1992: 43-53) het geval voor de secundaire centra Turnhout en Herentals met daarrond de kleinere centra Geel en Hoogstraten (zie figuur V-2). Dat ook Herentals hierbij vermeld wordt lijkt enigszins vreemd, aangezien voor deze stad in zowel de voorgaande als de volgende perioden economische stagnatie of zelfs eerder achteruitgang gegeven wordt. Enige uitstraling tot buiten de eigen regio schenen deze zogenaamd opbloeiende centra echter niet te hebben.

B.Blondé (1990: 9-22) waarschuwt er voor dat een hoog bevolkingscijfer niet automatisch betekent dat een stad een centrale plaats in de zin van Christaller is. Het bevolkingscijfer van Turnhout steeg in de loop van de 18de eeuw van ongeveer 6000 in 1709, naar 8000 in 1755 en 10000 in 1806. Waver kende in 1755 3000 inwoners en in 1806 4000. Toch stond Waver als centrale plaats boven Turnhout.

Algemeen werd volgens B.Blondé (1990: 9-22) vastgesteld dat de bevolking van de steden achteruit ging in de eerste helft van de 18de eeuw, en opnieuw toenam in de tweede helft. Dit patroon loopt parallel met de evolutie van de stedelijke exportindustrieën: in de eerste helft van de eeuw verschoof veel van deze productie naar het platteland, terwijl in de tweede helft van de eeuw als gevolg van innovaties de stedelijke productie opnieuw belangrijker werd. Onder meer door H.Van der Wee werd het rechtstreeks verband tussen beide evoluties verondersteld. B.Blondé stelt echter dat ook kleine steden waar exportindustrie nagenoeg onbestaande was hetzelfde demografisch patroon vertoonden⁸.

---

⁸Dit patroon vinden we echter niet terug voor Turnhout: deze stad kende een regelmatige aangroei doorheen de achttiende eeuw.

Volgens B.Blondé (1992) moet de verklaring eerder in de lokale verzorging van het eigen hinterland gezocht worden en speelde dus de binnenlandse vraag een beslissende rol. Deze binnenlandse vraag bestond enerzijds uit inkomen uit renten, gespendeerd aan relatief dure en gespecialiseerde stedelijke producten en diensten, en anderzijds uit looninkomen, gespendeerd aan voeding en gestandaardiseerde, laag-kwalitatieve producten, die vaak geproduceerd werden op het platteland. Tussen 1709 en 1755, dus de periode van demografische achteruitgang in de steden, daalden de renten en stegen de reële lonen. In de tweede helft van de 18de eeuw deed zich de tegenovergestelde evolutie voor: stijging van de renten en daling van de reële lonen. De stedelijke hiërarchie in Brabant was bovendien sterk gecorreleerd met de vruchtbaarheid van de bodems, hetgeen op zich weer een effect had op de agrarische inkomens en dus op de binnenlandse vraag. In het zuidelijk deel met vruchtbare bodems kende men een marktgeoriënteerde landbouw in grote boerderijen, geholpen door een relatief goed uitgebouwd transportsysteem van rivieren, kanalen en landwegen. Hier was er een goed uitgebouwd en gestructureerd stedenet. De Kempen, aldus nog steeds B.Blondé, bestaan uit onvruchtbare zandbodems en kenden geen uitgebouwd transportsysteem. De gemiddelde landbouwbedrijven zijn er klein en niet marktgeoriënteerd. Er is bijgevolg een zwakke ontwikkeling van de Kempische steden.

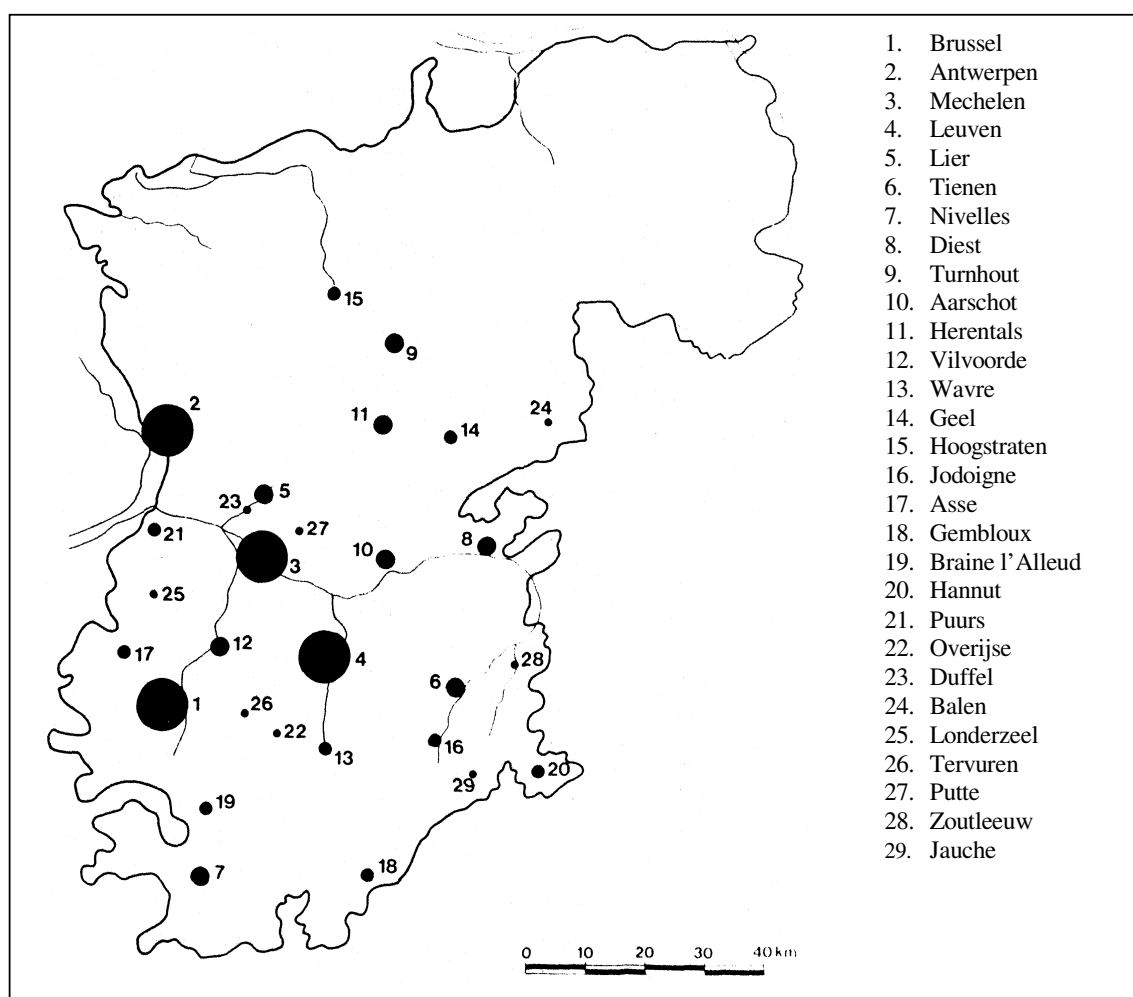
We moeten een dergelijke fysisch-deterministische stelling echter nuanceren: de 16de-eeuwse integratie rond de Antwerpse markt toont aan dat het niet enkel is omdat een gebied uit arme zandbodems bestaat, dat de landbouw niet marktgeoriënteerd is; ruimere sociaal- en economisch-geografische structuren zijn hierin zeker zo belangrijk.

De kleine stad Turnhout was gesitueerd in de arme Kempen, waar de 17de- en 18de-eeuwse socio-economische structuur de ontwikkeling van een echte centrale plaats niet toeliet. De afwezigheid van centrale plaatsen werd gecompenseerd door de dominantie van de textielindustrie.

Uit de volkstelling van 1755 blijkt dat Turnhout 8283 inwoners had, waarvan er 5138 binnen de stadsmuren woonden. De belangrijkste bedrijvigheden waren de landbouw, de textielnijverheid en de diensten (dienstpersoneel), met samen 83,6% van de beroepsbevolking. De enige industrie met groot belang naar aantal beoefenaars was de tijknijverheid. In 1755 waren er 10 fabrikanten in tijken, 130 tijkwevers en 188 personen waarvoor als beroep "wever" werd aangegeven in de volkstelling. Deze laatste schenen ook meestal tijkwevers te zijn. Het was nochtans geen bloeiperiode voor de tijknijverheid: 96 tijkwevers en 68 wevers binnen de stad en 12 tijkwevers en 32 wevers buiten de stad werden als "armen" opgegeven. (J.Verbeemen, 1955: 98-108).

H.Hasquin stelt dat in de 18de eeuw in Turnhout 1000 mensen werkzaam waren in de kantnijverheid. Dat dit niet blijkt uit de volkstelling van 1755 kan te wijten zijn aan het feit dat dit waarschijnlijk vooral een huisnijverheid was, als aanvulling op het agrarisch inkomen. Na 1756 zouden er in Turnhout enkele linnenblekerijen worden gevestigd (H.Hasquin, 1979: 145).

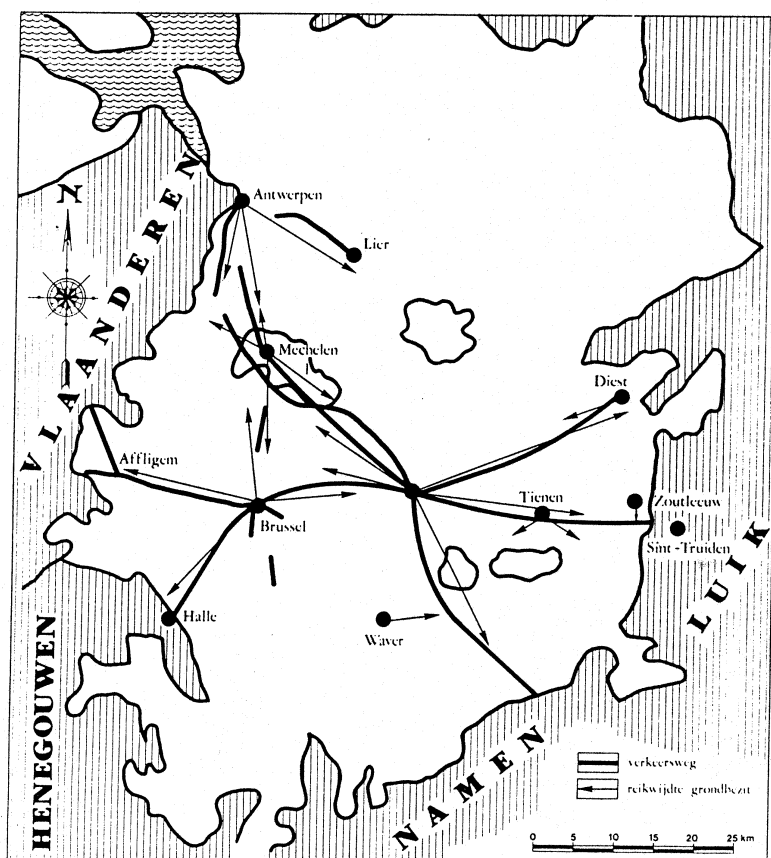
Uit dezelfde volkstelling blijkt dat Lier, aan de rand van de Kempen en dus sterker onder de invloed van Antwerpen, kleiner was dan Turnhout, met slechts 6500 inwoners. Herentals telde slechts 2990 inwoners, terwijl in Geel 3408 mensen woonden. Hoogstraten had 1336 inwoners (J.Verbeemen, 1955: 98), een hele aangroei ten opzichte van de 400 à 500 inwoners onmiddellijk na de Tachtigjarige Oorlog. De oorzaak van de gestage aangroei van de bevolking in de 18de eeuw zouden we in de eerste plaats moeten zoeken in het steeds minder voorkomen van epidemies met massale sterfte en in een aanzet tot betere hygiëne (E.Vanhaute, 1992a: 246-247). Volgens E.Vanhaute kende de Noorderkempen, met Hoogstraten als lokaal centrum, een relatieve welstand binnen een autarkisch systeem. Deze relatieve welstand was te wijten aan een gunstige verhouding tussen de factoren bevolking en arbeid: er was voldoende arbeid en inkomen om de bevolking van de streek geen honger te doen lijden. Dit hield verband met het feit dat vóór 1800 bijna elk huishouden in het bezit was van ten minste een klein lapje grond, en dat de gemene gronden voor een belangrijke gratis dienstverlening zorgden. Het cijfer van ongeveer 1300 inwoners lag wel ver beneden het bevolkingscijfer van de 16de eeuw, toen Hoogstraten als interregionaal handels- en dienstencentrum 2000 inwoners telde (E.Vanhaute, 1992a: 246).

Figuur V-2: De stedenhiërarchie in Brabant in de 18de eeuw (uit: R.Van Uytven 1992: 69)

De vooruitgang van Hoogstraten hield waarschijnlijk ook verband met haar functie als residentiehoofdstad van het geslacht van Salm. Vooral de kapitaalkrachtige Niklaas Leopold van Salm verbleef veel in de vrijheid en liet in 1740 Hoogstraten met een aantal eromheenliggende heerlijkheden tot hertogdom verheffen. Afgezien van de gemeenten was deze hertog de enige grootgrondbezitter in de Noorderkempen, met 15% van de Noordkempische gronden in bezit. Enkel op deze gronden kwam pacht voor onder de vorm van huurboerderijen (E.Vanhaute, 1984: 564-565; 1992a: 248).

Duffel en Arendonk boekten achteruitgang, terwijl Balen, als knooppunt op de handelsweg tussen Luik en Brabant, vooruit ging en in 1755 in zijn beroepsstructuur dicht bij Geel en ver boven Arendonk stond⁹ (zie figuur V-2) (R.Van Uytven, 1992: 45).

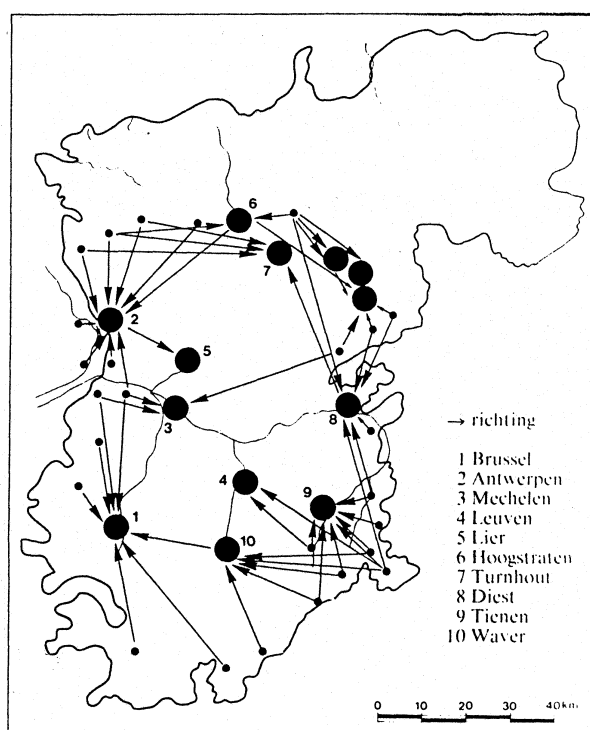
Figuur V-3: De reikwijdte van het stedelijk grondbezit in Brabant tijdens de 18de eeuw (uit: R.Van Uytven, 1992: 72).

De beperkte invloedssfeer van Antwerpen naar het noorden toe blijkt ook uit de spreiding van het goudbezit van inwoners uit deze stad, dat slechts reikte tot Lier en Schelle (zie figuur V-3). Uit de commerciële oriëntatie voor wat betreft agrarische producten als granen, koolzaad, wol en vlas (zie figuur V-4) blijkt echter wel dat Antwerpen in het westen van de huidige gelijknamige provincie een onmisbaar

⁹Voor de beroepsstructuur op het Brabantse platteland omstreeks 1755: R.Van Uytven (1972, tabel II).

centrum was. Haar aantrekkingskracht bleek tot aan de grens in Zandvliet, Putte, Kalmthout, Wuustwezel en Hoogstraten te reiken, hoewel R.Knaepen en E.Vanhaute veronderstelden dat van het kleine Hoogstratense landbouwsurplus niet veel naar Antwerpen werd vervoerd, mede door de gebrekkige verkeerssituatie (zie hoger). Hoogstraten en Turnhout waren volgens R.Van Uytven regionale markten, met zelfs attractie in het gebied ten noorden van Antwerpen. Mol, Dessel en Arendonk waren regionale wolmarkten, hoofdzakelijk voor de plaatselijke textielindustrie. De agrarische markten van Balen, Meerhout en Poppel leverden naar het secundaire centrum Diest. Lier en Mechelen hadden blijkbaar geen agrarische commerciële verbindingen met het Kempische binnenland. Mechelen was echter wel belangrijk als bevoorradingscentrum voor de gespecialiseerde kleinhandel voor onder meer Turnhout. Over de rol van Herentals wordt niets vermeld, zodat we mogen veronderstellen dat de invloed van deze stad niet erg ver reikte.

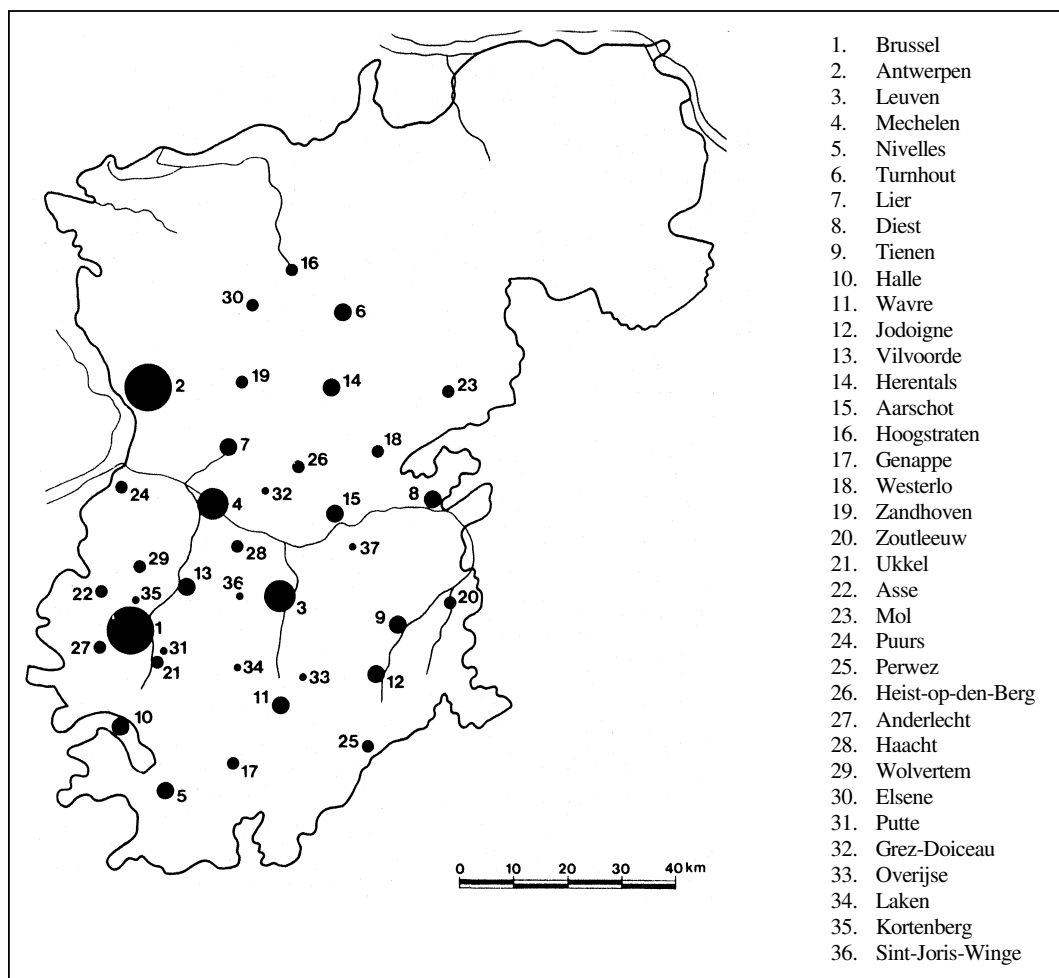

Figuur V-4: Commerciële verzendingen ca.1760 (uit: R.Van Uytven, 1992: 75).

Met de inlijving bij de Franse Republiek in 1795 kreeg Antwerpen opnieuw vrije toegang tot de zee. De tijdelijke onderbreking hiervan wegens de Hollandse Scheldetol vanaf de Belgische onafhankelijkheid in 1830 tot de afkoping van de tol in 1863 had nauwelijks ongunstige invloed op het scheepsverkeer, omdat de Belgische regering de tol betaalde. Hierdoor kon Antwerpen zich als nationale haven opnieuw integreren in het internationale maritieme handelsnetwerk. De Kempen werd hierin evenwel (nog) niet geïntegreerd.

Door haar functie van administratieve hoofdstad van een arrondissement kon Turnhout nogmaals vooruitgang boeken, hoewel het slechts een onvolkomen reeks centrale functies aanbood (zie figuur V-5) (R. Van Uytven, 1992: 49). Volgens R. Knaepen (1994: 293-294) bleef Turnhout na de overgang naar het Franse regime als enige representatieve landbouwmarkt in de Kempen over, nadat ook de Geelse markt tot louter lokale propriëties was herleid.

Lier was veelzijdiger dan Turnhout, maar stond toch een trapje lager in de hiërarchie (R. Van Uytven, 1992: 49). Het Lierse rangverlies was waarschijnlijk te wijten aan de groei van kleinere centra in de omgeving. Ook Herentals ging achteruit, als gevolg van de groei van enerzijds Turnhout en anderzijds enkele omliggende kleine centra, waaronder Westerlo. Herentals bezat vanaf 1837 opnieuw een wekelijkse graan-, boter-, vlas-, en veemarkt, maar slechts met lokale betekenis en afhankelijk van de agrarische dorpen uit de omgeving. Ook Westerlo bezat een lokale graan- en veemarkt en een botermarkt met grotere uitstraling (R. Knaepen, 1994: 294-295).

Figuur V-5: De stedenhiërarchie in Antwerpen en Brabant, 19de eeuw (uit: R. Van Uytven, 1992: 74).

Mol was volgens R. Van Uytven eveneens een opkomend agrarisch centrum. R. Knaepen (1994: 296) spreekt echter van een marginale en deficitaire landbouw in het 19de-eeuwse Mol, veroorzaakt door de

geringe bodemvruchtbaarheid en de slechte verbindingswegen naar de stedelijke markten. Dit schijnt niet te wijzen op een opbloeiend centrum.

(c) Een rurale overlevingseconomie

In de loop van de 17de en het begin van de 18de eeuw was de Kempische economie op zichzelf teruggetrokken en gekenmerkt door het ontstaan van een rurale overlevingseconomie, die stand hield tot ver in de 19de eeuw. E.Vanhaute (1991: 6-9; 1992b: 310) geeft een ideaal-typisch beeld van de organisatie van inkomen en overleven in de 19de-eeuwse Antwerpse Kempen. Dit beeld kan net zo goed op de voorgaande eeuw toegepast worden.

De auteur ziet vijf draagvlakken die de sociaal-economische plattelandsstructuur schraagden:

- 1.) Een restrictief demografisch patroon, met huwelijksleeftijd, vruchtbaarheid en migratie als regelende factoren¹⁰.
- 2.) Hoofdzakelijk zelfstandige arbeid en dus controle op de eigen arbeidsomstandigheden via het exploiteren van een eigen bedrijf.
- 3.) Eigendom: de producenten bezaten de onroerende goederen en de productiemiddelen.
- 4.) Een zelfstandig inkomen, waarbij het "totale huishoudelijke inkomen" centraal stond. Dit kenmerkte zich door een combinatie van activiteiten en inkomens op huishoudelijke schaal, met centraal hierin het landbouwincome en de huishoudelijke zelfvoorziening. De opbouw van dit gezinsinkomen was flexibel en bestond minstens gedeeltelijk uit een eigen, autonoom aanbod van arbeid, goederen en diensten.
- 5.) Er heerste een specifieke loon- en prijsvorming, die werd bepaald door de gebruikswaarde en niet door de ruilwaarde van arbeid, goederen en diensten.

Deze sociaal-economische kenmerken betekenden echter niet dat de Kempen een autarkische, gesloten economische organisatie kenden: zelfvoorziening op regionale schaal sloot externe handel en transferten niet uit. De regionale subsistentieproductie van de Antwerpse Kempen voorzag zowel in de regionale noden als in de benodigde surplussen voor transfers en handel (E.Vanhaute, 1991: 10).

E.Vanhaute (1992b: 314) ziet de rurale overlevingsstructuur helemaal niet als "achterlijk", of "verstard", maar stelt dat de kracht juist zat in de flexibiliteit van het systeem. Zolang het totale huishoudelijke inkomen kon gevrijwaard worden en er een combinatie met huishoudelijke arbeid mogelijk bleef, brachten aanpassingen in de inkomensstructuur geen fundamentele sociaal-economische verschuivingen met zich mee. Hierdoor hadden het onmiskenbare verarmingsproces tussen 1750 en 1850 en de subsistentiecrisis in het begin en het midden van de 19de eeuw geen breuk in het rurale

---

¹⁰Er was wel een gestage bevolkingstoename, maar die was voornamelijk te wijten aan lagere mortaliteit, door het steeds minder voorkomen van epidemieën met massale sterfte en door de eerste aanzetten tot een betere hygiëne (E.Vanhaute, 1992a: 247).

overlevingsmodel tot gevolg. Het is pas op het eind van de 19de eeuw dat zich een definitief keerpunt aftekende.

2.3.2 De Limburgse Kempen: een rurale samenleving met een hoge graad van autarkie

Over de oostelijke Kempen in deze periode bestaat geen uitgebreide literatuur¹¹.

Uit R.Knaepen (1994: 292, 296-297, 302-306, 315-317) komt volgend beeld naar voor:

De eigengeërfde landbouwbedrijven waren hier nog talrijker dan in het westelijk deel: van de 486 Lommelse exploitaties waren er in 1845-'46 ruim 95% in zelfstandig bezit. Ook hier overheerste het kleine bedrijf. In Lommel waren er slechts vijf grote bedrijven met meer dan 20 ha.

De 18de-eeuwse landbouwproductie in Lommel was bijna steeds deficitair. Slechte weersomstandigheden en oorlogsprikelen in het begin en op het einde van de eeuw leidden regelmatig tot moeilijkheden in de graanbevoorrading. Maar zelfs in "normale" jaren was de graanproductie precair en marginaal. Ook in Peer was tijdens de eerste helft van de 19de eeuw de graanproductie meestal precair of onvoldoende. Wel was er een bescheiden handel in boter en dieren.

De boter van de boerderijen in de dorpen langs de Dommel werd regelmatig verzameld door boteropkopers, die het product naar de stedelijke markten exporteerden. De handel in vetgemest stalvee gebeurde waarschijnlijk op bescheiden schaal, maar zou toch een niet te verwaarlozen bron van inkomsten geweest zijn.

Uit de immense oppervlakken heide-areaal rond Lommel, Reusel, Postel, Eersel, Bergeyk, Luyksgestel, Overpelt, Eksel, Hechtel, Beverlo, Neerpelt (Grote Heide), Koersel, Helchteren, Meeuwen en Genk (Donderslagse Heide) zou men kunnen besluiten dat hier de magere graanopbrengsten werden gecompenseerd door een enorme schapenteelt. In vergelijking met de 17de eeuw was de schapenpopulatie echter op bijna niets teruggevallen en de reusachtige heide-arealen waren niet meer dan relictten van een situatie uit de voorgaande eeuwen. In de 18de eeuw waren er in Lommel nog ongeveer 3000 schapen, in 1845-'46 slechts 1760 en in 1890 was het aantal geslonken tot 1081. In 1842 besloeg de woeste heide een recordoppervlakte van bijna 82% van de totale oppervlakte van de Lommelse gemeente. Het cultuurland haalde slechts een goede 13%.

De wolproductie diende bijna uitsluitend voor de lokale textielproductie, die eveneens bijna uitsluitend op de lokale markt werd afgezet.

De onvoldoende landbouwproductie en de weggefallen inkomsten door de teloorgang van de textielindustrie werden gecompenseerd door het bestaan van een alternatief arbeidscircuit.

Een aanzienlijk deel van de mannelijke bevolking zocht werk in de agrarische seizoensarbeid in de streek rond Amsterdam.

---

¹¹ Dit gegeven op zich kan men reeds zien als een indicatie voor de teruggetrokken positie van het gebied.

Een andere groep vond werk in de leurhandel in het buitenland. Dit waren de zogenaamde "teuten" of "buitengaanders". Deze kooplieden bezochten de rijkere Europese streken, zoals het Rijn-, Moezel-, Mainzgebied, of de Noordzeepolders tussen Holland, Groningen en het Deense en Duitse Noord-Friesland. Ze waren gespecialiseerd in het verhandelen van textielwaren, koperen en tinnen gereedschap en mensenhaar bestemd voor pruiken.

De inwoners uit het Lommel-Dommelgebied hadden aldus een drievoudige bron van inkomsten: het landbouwbedrijf dat geëxploiteerd werd door de teutenvrouwen of andere achtergeblevenen; de geldinkomsten afkomstig van de seizoensarbeid; de geldinkomsten uit de teutenhandel.

Uit het voorgaande blijkt dat de sociaal-economische structurering die door E.Vanhaute geschetst werd voor de Antwerpse Kempen in grote lijnen ook opging voor de oostelijke uithoek van de Kempen. De aanvullingen op de zelfvoorzienende landbouw in het totale huishoudelijke inkomen waren in dit gebied echter niet afkomstig van de export van landbouwsurplusen of textielnijverheid, maar werden buiten de eigen streek gerealiseerd.

3. Geografische synthese

Uit het voorgaande blijkt dat de Antwerpse Kempen, door het wegvallen van de allesoverheersende Antwerpse markt, overgegaan zijn van een geïntegreerd netwerk bepaald door een groot marktcentrum (een von Thünenstructuur), naar een netwerk van in zichzelf gekeerde marktvlekken (P.Saey, 1994: 71), of - naar de terminologie van G.Hoekveld (1993: 55-56) - naar een "rural market city region", gekenmerkt door voornamelijk interne relaties en multi-nodaliteit. De regio werd gedomineerd door een rurale overlevingseconomie.

Ook het gebied van de zwak ontgonnen heidedorpen in de oostelijke Kempen (zie figuur IV-6), in de 16de eeuw via de extensieve schapenteelt en de productie van goedkope stoffen in een von Thünenstructuur met Antwerpen verbonden, plooiden zich na de Tachtigjarige Oorlog op zichzelf terug, een proces dat zich misschien reeds halfweg de 16de eeuw had ingezet. De export scheen in dit deel van de Kempen verder te zijn teruggevallen dan in het westelijke deel, zodat we volgens de strekentypologie van G.A.Hoekveld eerder van een bijna autarkische rurale regio (voornamelijk interne relaties, zonder duidelijke kernen) kunnen spreken, dan van een rurale regio met in zichzelf gekeerde marktvlekken. De rurale overlevingseconomie werd extern bijna enkel aangevuld door seizoensarbeid of teutenhandel buiten de eigen streek.

4. Interpretatie in wereld-systeemperspectief

4.1 Op niveau van de Nederlanden

Gedurende de “lange 16de eeuw”, gaande van 1460 tot 1640, werd de embryonale wereld-economie getransformeerd in de moderne wereld-economie, samengesteld uit een interstatensysteem.

Deze transformatie werd gedurende de eerste helft van deze “lange 16de eeuw” gedomineerd door het Habsburgse Rijk onder Karel V. De gebieden van het Habsburgse Rijk – Vlaanderen, Brabant, Zuid-Duitsland, Noord-Italië en Spanje – werden de ruggengraat van Europa genoemd en waren, als gevolg van de hernieuwde economische groei die rond 1450 begon, alle welvarende handelscentra (I.Wallerstein, 1978: 105). De draaischijf in deze handel was de Antwerpse markt. Vooral na 1530 kwam hier een enorme kapitalistische *hausse* op gang, die een eigen dynamiek verkreeg, gebaseerd op verspreide middelgrote ondernemingen. Het politiek-bestuurlijke kader van het Habsburgse Rijk was door structurele beperkingen niet in staat hierop in te spelen. Door de uitgebreide kosten voor bureaucratie en leger, gecombineerd met een relatief laag productiviteitspeil, was dit Europese imperialisme immers veel te duur voor Spanje en dus uiteindelijk tot mislukken gedoemd (I.Wallerstein, 1978: 112 en 115). Een wereld-rijk is immers gebonden aan het voeren van een territoriale politiek, en heeft daarvoor gigantische sommen geld nodig. De vergaring van deze sommen was meer en meer afhankelijk van de (kapitalistische) economische ontwikkeling in de onderhorige gebieden, zonder dat echter een politiek kon gevoerd worden ter ondersteuning van deze economische ontwikkeling, zoals een kapitalistische strategie van extractie van middelen (cfr. Ch.Tilly) veronderstelt. I.Wallerstein verwoordt het probleem aldus:

“Spanje was een imperium, terwijl men in de zestiende eeuw behoefte had aan een middelgrote staat. De bureaucratie was ongeschikt omdat het imperiale Spanje een grotere vereiste dan, gegeven de menselijke en financiële middelen, kon worden opgebouwd.” (I.Wallerstein, 1978: 112).

Halfweg de 16de eeuw had Karel V alle staten en hun kooplieden gehad als bronnen van financiën: Napels, Sicilië, Milaan, Antwerpen, Castilië (I.Wallerstein, 1978: 115).

I.Wallerstein geeft aan dat door de instorting van het Habsburgse Rijk meteen een “hele wereld was ingestort” (I.Wallerstein, 1978: 114):

“Wat instortte was niet alleen maar een bepaalde staatsstructuur. Het was ook meer dan de tragische troonsafstand van Karel V, onder de tranen van zijn ridders. Wat instortte was het wereldsysteem. Ongeveer een eeuw lang had Europa een nieuwe welvaart gekend en geprobeerd er op de oude manier van te profiteren. Maar de technische vooruitgang en de opkomst van kapitalistische elementen waren al te ver gevorderd dan dat het mogelijk was om nieuwe politieke imperia te vormen die tegen de economische arena’s op zouden kunnen. Het

jaar 1557 markeerde, als men het zo zeggen wil, de nederlaag van die poging en de vestiging van een machtsevenwicht in Europa waardoor de staten die naties wilden zijn (laten we die natie-staten noemen) op eigen benen konden gaan staan en hun voordeel konden doen met de nog steeds bloeiende wereldeconomie.” (I.Wallerstein, 1978: 114).

De embryonale wereld-economie, begonnen als een interstadstatensysteem (hoewel men kan discussiëren over de mate van integratie van dit systeem – zie vorige hoofdstukken) en reeds een aantal eeuwen wedijverend met een aantal tribulaire wereld-rijken, riskeerde met de opkomst van Karel V ingekapseld te worden in een dergelijk imperium. De wereld-economie bleek echter al te veel handelingen te structureren, waardoor het wereld-rijk de duimen moest leggen en zich een volwaardige (voor lange tijd onomkeerbare) wereld-economie, gebaseerd op een interstatensysteem, kon ontwikkelen.

De Zuidelijke Nederlanden, in de eerste helft van de 16de eeuw met Antwerpen de eerste kandidaat om als kerngebied te fungeren in de nieuwe kapitalistische wereld-economie, vielen met de splitsing van de Nederlanden terug tot de status van semiperiferie. Het verval van het Habsburgse Rijk bracht in Antwerpen een eind aan de *hausse* die gebaseerd was geweest op de as met Spanje. De crisis leidde bovendien tot een definitieve breuk tussen Antwerpen en Engeland, “waardoor het deze laatste vrij was om zijn nieuwe en winstgevende band met Amsterdam te ontwikkelen.” (I.Wallerstein, 1978: 115). De heersende mogendheden in de Nederlanden probeerden aanvankelijk nog vast te houden aan de tribulaire machtslogica (met vele dynastieke twisten tot gevolg), maar zagen zich onder druk van de sterke staten binnen de wereld-economie meer en meer genoodzaakt de binnenlandse nijverheden en handel te gaan beschermen en een mercantilistische strategie, met extractie volgens de gekapitaliseerde dwang, toe te passen.

In de Noordelijke Nederlanden leverde de opstand een “levensvatbare politieke basis voor hun rol als centrum van de wereldhandel, die aan het einde van de zestiende eeuw begon.” (I.Wallerstein, 1978: 115).

De Hollanders waren sinds de late Middeleeuwen een groeiende rol gaan spelen in de Baltische handel, waarin ze in de 16de eeuw meer en meer de Hanze-steden gingen vervangen. In 1560 beheersten ze 70 % van de handel. Hoewel de Opstand daarna voor enige terugval zorgde, hadden ze zich hiervan in 1630 reeds hersteld. Een effect van de Opstand was bovendien een versterking van de bevolking door migratie van de vitaalste krachten uit Vlaanderen en Brabant. Zodra er enige stabilisatie kwam in de politieke strijd binnen de Nederlanden klommen de Hollanders op van de beheersing van de Baltische handel naar een beheersing van de wereldhandel. Door hun voorsprong in de Baltische graanhandel, kregen ze de stapelplaats voor Baltisch hout, waardoor hun kosten voor scheepsbouw werden gereduceerd en technische vernieuwingen konden tot stand gebracht worden

(I.Wallerstein, 1978: 129). Hierdoor werd hun concurrentiekracht in de Baltische handel nog vergroot, waardoor ze hun grote expansie konden financieren. Aldus werd Amsterdam “het drievoudig centrum van de Europese economie: goederenmarkt, scheepvaartcentrum en kapitaalmarkt” (I.Wallerstein, 1978: 130).

Amsterdam vatte dus tijdens de tweede helft van de “lange 16de eeuw” de draad op van het uiteenvallende Habsbursche Rijk en vormde zo het kader voor een soepel functionerende wereld-economie (I.Wallerstein, 1978: 122). Het ideaal van de imperiale politiek werd vervangen door een staatsvorm bestaande uit een federatie van stadsregeringen, waarbij het protestantisme diende om de Noordelijke Nederlanden te verenigen. Deze staatsvorm sloot perfect aan bij de noden van de kooplieden, zodat ze een hogere mate van economische integratie konden bereiken dan in één van de Europese monarchieën mogelijk was. I.Wallerstein (1978: 128) citeert hieromtrent Smit, die stelt dat “[d]e Hollandse bourgeoisie precies die mate van hervorming had doorgevoerd die ze nodig had om de economische expansie te bevorderen en zich toch vrij te voelen van een te veel aan centralisatie.” (J.W.Smit, 1970: 52). Er werd m.a.w. een bij uitstek kapitalistische machtslogica gehanteerd.

De handel van de Noordelijke Nederlanden, in de eerste plaats gebaseerd op vervoer van massa-goederen, vnl. voedingswaren, langs de kust, hield een nieuwe arbeidsverdeling op (inter)continentale schaal in en legde die vast (I.Wallerstein, 1978: 123). Deze nieuwe arbeidsdeling, met in de Nederlanden o.a. invoer van grote hoeveelheden graan uit de Baltische landen (via Amsterdam), maakte dat de eigen leverantiegebieden minder belangrijk tot overbodig werden. Hierdoor desintegreerde volgens P.Saey de von Thünenstructuur op niveau van de Nederlanden en werd hij vervangen door een von Thünenstructuur op continentaal niveau. “De[ze] Thüniaanse structurering op continentaal niveau was een aspect van de arbeidsdeling met centrum-periferie karakter die de substantie uitmaakte van de Europese wereldeconomie-in-opbouw in de zin van Wallerstein”, aldus P.Saey (1992: 341). De Zuidelijke Nederlanden werden binnen deze arbeidverdeling semiperifeer. Deze schaalvergroting, met nieuwe kern-periferiestructuur op (inter)continentaal niveau, had irreversibele gevolgen voor de geografische structuur op lagere schaalniveaus (P.Saey, 1992: 341-342).

Over het exacte tijdstip van de terugval van de Zuidelijke Nederlanden kan zoals in vorig hoofdstuk in een onderzoeksvraag werd besproken gediscussieerd worden.

4.2 Op het niveau van de Kempen

Vanuit haar kernstatus in de embryonale wereld-economie was Antwerpen in staat de (Zuidelijke) Nederlanden en dus ook de Kempen economisch te integreren in een von Thünenstructuur (kern-

periferiestructuur op nationaal schaalniveau). Op die manier droegen de stad – en uitgebreid de ganse Zuidelijke Nederlanden – bij aan de transformatie naar de moderne wereld-economie, die uiteindelijk hun ondergang zou bewerkstelligen. Met de terugval van de Zuidelijke Nederlanden tot de status van semiperiferie binnen de wereld-economie kregen processen met fragmenterende kracht de overhand, zodat de von Thünenstructuur desintegreerde.

Voor de Kempen betekende dit alles een overgang van respectievelijk semiperiferie (de westelijke Kempen) en periferie (de oostelijke Kempen) in een (potentiële) kern, naar een overeenkomstige status in een semiperifeer land. Ook op dit niveau kregen processen met fragmenterende kracht de overhand: de economische integratie rond Antwerpen verviel en de Kempen plooide terug op zichzelf.

De oostelijke Kempen plooide sterker op zichzelf terug dan het Antwerpse deel: de mogelijkheden om de subsistentielandbouw aan te vullen met een extern inkomen via de afzet van overschotten op markten bleven afhankelijk van afstand tot en bereikbaarheid van de Antwerpse markt. Anderzijds waren hiervoor uiteraard ook de bodemvruchtbaarheid en de aanwezigheid van lokale stedelijke centra bepalend. Deze drie factoren speelden in het nadeel van de oostelijke Kempen, zodat dit gebied perifeer binnen de semiperiferie van de wereld-economie dient genoemd te worden.

De terugplooiing op zichzelf tot respectievelijk een netwerk van inzichzelf gekeerde marktvlekken, dan wel een bijna autarkisch ruraal gebied, gekenmerkt door een rurale overlevingseconomie, betekent dat voor deze periode niet van een geïntegreerde Kempische regio kan gesproken worden.

5. Onderzoeksvragen

De terugplooiing van de Kempen op zichzelf, tot netwerk van inzichzelf gekeerde marktvlekken of zelfs bijna autarkisch ruraal gebied, met rurale overlevingseconomie waarin marktrelaties tot een minimum herleid waren, doet een conceptueel probleem rijzen, nl of we het gebied nog wel als geïntegreerd in de kapitalistische wereld-economie kunnen beschouwen. Wanneer we de indeling van samenlevingen op basis van de economische activiteiten op huishoudelijk niveau bekijken die E.Wolf naar voor bracht (zie figuur III-6), moeten we besluiten dat de Kempische economie meer de kenmerken had van een *peasant* economie – normaal verbonden met de tributaire productiewijze – dan van een markteconomie – normaal verbonden met de kapitalistische productiewijze. Dit met dien verstande dat de extra productie voor het voldoen aan renteverplichtingen in de Kempen niet in de eerste plaats betalingen voor het gebruik van de grond betrof, aangezien in de rurale overlevingseconomie de meeste directe producenten de onroerende goederen en productiemiddelen in handen hadden, maar wel belastingen. Wel werden er tot op zekere hoogte surplussen op de markt gebracht, maar productie voor de markt met het doel *winst* te maken was niet aanwezig.

Toch kunnen we niet zomaar stellen dat de Kempen geen deel meer uitmaakte van de kapitalistische wereld-economie: de economische achteruitgang en terugplooiing op zichzelf, of die nu reeds tijdens de bloei van Antwerpen was ingezet (zie vorig hoofdstuk), of pas na de val van de stad, was immers juist te wijten aan de integratie van het gebied rond Antwerpen: op het moment dat de stad haar centrale plaats in de wereld-economie verloor - en ook op politiek vlak binnen de Zuidelijke Nederlanden positie verloor ten voordele van Brussel -, was de Kempen als leverantiegebied niet meer nodig en plooidde het gebied op zichzelf terug. Het was dus de wijze van integratie binnen de Zuidelijke Nederlanden - nu semiperifeer in de wereld-economie - die de fragmenterende processen op niveau van de Kempen bepaalde. De opkomst van een rurale overlevingseconomie in de Kempen kaderde bijgevolg niet in een ontwikkeling op eigen voorwaarden, maar was afhankelijk van de positie in een bredere economische structurering, ook al impliceerde deze positie dat de participatie in de economische structurering tot een minimum herleid werd. De Kempen had in de 18de en 19de eeuw m.a.w. wel de uiterlijke kenmerken van een *peasant* economie, maar deze uiterlijke kenmerken kwamen tot stand door een frustratie van de autonome ontwikkeling, gedreven vanuit de dubbele afhankelijke positie binnen de kapitalistische wereld-economie.

In dit verband is het contrast met de Noordnederlandse 'zand'provincies illustratief. In tegenstelling tot vele vroegere historische studies, waarin deze inlandse 'zand'provincies als gedomineerd door subsistentielandbouw in een *peasant* economie werden aanzien, stelt T.Stol (1993: 89) dat deze wel degelijk waren opgenomen in de nieuwe von Thünenstructuur op continentaal niveau, waarin de maritieme steden van de Noordelijke Nederlanden het marktcentrum vormden:

"In the 17th and 18th century, the eastern part of the province of Gelderland exported grain to the towns in Holland (...). In the open-field villages in the province of Drenthe, farmers kept a great number of cattle. This cattle-breeding for the Dutch and Flemish towns accords with the zoning theory of von Thünen. Large parts of Drenthe belonged to the peripheral part of this zonation, which also included Denmark, and parts of Northern Germany (...). Since the 17th century, however, a huge amount of peat had been dug out in Drenthe and exported to the towns in Holland as well. The peat-producing regions can be regarded as the second zone of von Thünen's model, the zone of forests/fuel. Thus, the province of Drenthe is in two different zones." (T.Stol, 1993: 89).

In tegenstelling tot de Zuidelijke Nederlanden, semiperifeer binnen de wereld-economie, zouden binnen de noordelijke Nederlanden, kern in de wereld-economie, aldus processen met integrerende kracht belangrijk zijn gebleven. T.Stol (1993: 91) benadrukt echter dat verder onderzoek - en dan in de eerste plaats onder de vorm van regionale studie - noodzakelijk is om de kern-periferiestructuur op nationaal schaalniveau binnen de Noordelijke Nederlanden te duiden. Met betrekking tot de positie van de Zuidnederlandse Kempen in de wereld-economie zou het interessant zijn een vergelijking te kunnen

trekken met deze van de Noordnederlandse Kempen, om zo beter zicht te krijgen op de impact van de positie die de staat waartoe het gebied behoorde bekleedde in de wereld-economie.

HOOFDSTUK 6: Tweede helft negentiende en eerste helft twintigste eeuw: naar sterke economische integratie in een Belgische kern-periferiestructuur

---

1. Politieke en economische evolutie in België

De revolutie die in 1830 leidde tot de oprichting van de staat België was het resultaat van een coalitie tussen de adel, de katholieke clerus, de intellectuele burgerij en de middenklasse. De grondwet weerspiegelde de soms uiteenlopende belangen van deze sociale groepen en de eerste regeringen waren unionistisch: gebaseerd op een verstandhouding tussen liberalen en katholieken. Aanvankelijk kenden deze regeringen een sterk burgerlijke inbreng, met een economische politiek ter bevordering van het financieelwezen, de industrie en de verkeersinfrastructuur. Vanaf 1834 werd de grondadel dominant, met in de regering De Theux een economisch beleid dat zich in de eerste plaats richtte op de verdediging van de belangen van de landbouw en de ermee verbonden linnennijverheid. Tegen deze evolutie rees verzet in liberale, burgerlijke kringen. Na de verkiezingsoverwinning van de liberalen in 1847 voerden ze gedurende ongeveer 50 jaar een politiek ter verdediging van de belangen van de stedelijke burgerij¹ (E.Lamberts, 1993: 254-256, 260).

“De politieke opgang van de burgerij werd ondersteund door de economische ontwikkeling. De krijtlijnen hiervan waren reeds sinds het begin van de eeuw getekend.” (E.Lamberts, 1993: 256).

België werd onafhankelijk in een periode van economische transformatie, gekenmerkt door de opkomst van gemechaniseerde industrie:

“Tussen 1790 en 1850 laat zich ongetwijfeld het fenomeen van de Belgische Industriële Revolutie plaatsen. Na Groot-Brittannië wist België de moeizame overgang van een traditionele, ambachtelijke nijverheid naar een moderne, gemechaniseerde industrie te forceren. België blies binnen enkele decennia zijn partij mee in de economische top.” (K.Veraghtert, 1981: 128).

Aanvankelijk voltrok de economische structuurverandering zich in een vrij beperkt geografisch en sectorieel kader, met drie belangrijke industriële ontwikkelingspolen: Verviers-Luik, met resp. wolnijverheid en metaalindustrie; Bergen-Charleroi, met steenkoolwinning en hoogovens; en Gent, met textielnijverheid.

---

¹ “Door een verlaging van de rechten en heffingen, zoals de in- en uitvoerrechten en de gemeentelijke octrooien, door de vermindering van de prijzen voor transport en communicatie en door de oprichting van openbare kredietinstellingen zoals het Gemeentekrediet en de Algemeen Spaar- en Lijrentekas, leverde de overheid een ruime bijdrage tot de consolidatie van het kapitalisme.” (E.Lamberts, 1993: 260).

Onrechtstreeks was ook Antwerpen betrokken bij de vroege industriële ontwikkeling: sinds de heropenstelling van de Schelde voor maritiem verkeer op het einde van de 18de eeuw kon de stad zich opwerpen tot draaischijf van de Belgische industrie: het ruwe katoen voor de Gentse textielnijverheid werd via Antwerpen ingevoerd, en zowel de Gentse afgewerkte textielproducten als de Waalse ijzerwaren werden langs de Scheldestad geëxporteerd (K.Veraghtert, 1981: 128-129; E.Lamberts, 1993: 256).

Met de oprichting van de *Société Générale*² in 1822 werd de verstrekking van industrieel krediet mogelijk. Doordat de *Société* in de beginperiode eveneens als overheidsbank functioneerde werd Brussel naast het administratief ook het financieel knooppunt van de Zuidelijke Nederlanden.

K.Veraghtert vat als volgt samen:

“Rondom 1830 kon de Belgische economie dus steunen op enkele stevige industriële, financiële en commerciële peilers. De banden tussen deze groeicentra werden sterker naarmate de moderne sectoren verder groeiden.” (K.Veraghtert, 1981: 129).

Men mag de gemechaniseerde industrie in deze vroege periode echter niet overschatten: omstreeks 1830 waren vele belangrijke nijverheden in België onder de vorm van huisnijverheid gesitueerd op het platteland. De Vlaamse linnennijverheid is hiervan het beroemdste voorbeeld (K.Veraghtert, 1981: 130).

De economische ontwikkeling werd in de jaren 1830 geremd door de onafhankelijkheid van België: de export naar de Nederlandse en Oostindische markt werd afgesneden en tot 1839³ bemoeilijkten de Nederlanders de scheepvaart op de Westerschelde. De Belgische regeringen trachtten een dynamisch beleid te voeren ten einde verbetering in de economische situatie te brengen, o.a. door de aanleg van een spoorwegennet vanaf 1835, hetgeen de Antwerpse doorvoerhandel stimuleerde. In een klimaat van Europees protectionisme werden handelsverdragen met de Duitse Zollverein en met Frankrijk bedongen. En via investeringsbanken, in de eerste plaats de *Société Générale* en de *Banque de Belgique*, trachtte men steun te verlenen aan industriële investeringen, waardoor in de eerste plaats de Waalse industrieas meer en meer rond Brussel geïntegreerd werd: in de jaren na 1830 geraakten de Waalse ijzerfabrikanten, kolenhandelaars, lokale bankiers, textielfabrikanten en nieuwe *selfmade* industriëlen, die in de 18de eeuw de mechanisering van de mijnbouw en metaalnijverheid in wat de Waalse industrieas zou worden hadden gedragen, toenemend in moeilijkheden. Vanaf dan kregen de Brusselse banken controle over de Waalse industrie (E.Lamberts, 1993: 256; P.Saey, 1992: 345) en maakte deze “de sprong van de kwalitatieve naar de kwantitatieve uitbouw.” (K.Veraghtert, 1981: 130). Deze sprong, of versnelling in de “doorlopende tendens tot constante groeivoeten”, tussen 1842

---

² De oorspronkelijke benaming was “Algemene Maatschappij ter Begunstiging van de Volksvlijt” (C.Vandermotten, P.Saey & C.Kesteloot, 1990: 15).

³ Pas in 1839 werd het internationaal statuut van België definitief geregeld (E.Lamberts, 1993: 261).

en 1872 viel samen met een A-fase in de Kondratieffgolven (C.Vandermotten, 1990: 81) zie figuur VI-1):

“Zowel in België als in andere geïndustrialiseerde landen tonen empirische waarnemingen het bestaan van relatief synchrone, lange bewegingen in de globale industriële productie. Dit zijn ‘Kondratieff-cycli’, van de grootteorde van 50 jaar. In iedere cyclus onderscheidt men een A-fase (van versnelde groei) en een B-fase (van vertraagde groei, onderbroken door sterkere, langere en meer voorkomende conjunctuurcrisissen). De A-fasen zijn innovatiefasen. Ze wijzigen de economische kaart grondig: snelle globale groei (in de negentiende eeuw) of goed behoud (in de twintigste eeuw) van de industriële tewerkstelling, met nieuwe lokalisatieloga's die voortvloeien uit nieuwe technologieën. Soms komt er een nieuw dominant kapitaal op die ook nieuwe ruimtelijke structuren opdringt. Tegelijk kan een sterke vermindering of een radicale afschaffing van de tewerkstelling in verouderde sectoren of in overblijfselen van voorbijgestreefde produktiewijzen zich voordoen. Vandaar dat we soms ook regionale crisissen zien. De vrije markt heeft de neiging zich te ontwikkelen. In de B-fasen worden de produktievoorwaarden uit de A-fase veralgemeend. De wijzigingen op de economische kaart zullen dus minder grondig en enkel negatief zijn: het gaat veeleer om rationalisaties van de economie binnen de bestaande ruimtelijke structuur. Het zijn globaal genomen periodes van verminderde groei (in de negentiende eeuw) of van daling (in de twintigste eeuw) van de industriële tewerkstelling.” (C.Vandermotten, 1990: 79).

KONDRATIEFFGOLF	Technologische innovaties (A-fase)	Bevoordeligde industriële lokatie (A-fase)	Organisatie van de produktie (B-fase)
I.A 1780-1812 B 1813-1841	stoommachine in de textiel	(Groot-Britannië)	ambachtelijke produktie van machines
II.A 1842-1872 (4.7%) B 1873-1895 (2.0%)	spoorwegen staalnijverheid zware metaalconstructie	Waalse as steenkoolbekkens	industriële produktie van machines (met arbeidsverdeling in het bedrijf)
III.A 1896-1912 (2.4%) B 1923-1938 (0.6%)	elektriciteit explosiemotor scheikunde	centrale stedelijke zone Brussel-Antwerpen	Fordistische industriële produktie (bandwerk)
IV.A 1949-1973 (4.1%) B 1974-1986 (0.9%)	elektronika atoomenergie ruimtelijke segmentatie	perifere arbeidsreserves Limburg, West-Vlaanderen	flexibele produktie gebruik van micro-elektronika en robots van de produktie op wereldschaal

Figuur VI-1: De Kondratieffgolven in België (uit: C.Van der Motten, 1990: 80).

In deze A-fase van de economie bleef in de Vlaamse provincies een economische integratie uit: de zeer beperkte kleinschalige industrialisering die buiten Gent, Antwerpen en Brussel tot ontwikkeling

kwam, groeide onder impuls van de lokale burgerij; het nationale grootkapitaal investeerde hier niet, waardoor een patroon ontstond van sterk gedifferentieerde, afgezonderde lokale industrieën. In Gent was er wel enige moderne, gemechaniseerde katoenindustrie, maar deze herstelde zich slechts zeer moeizaam van het verlies van de Nederlandse en Oostindische markten (C.Vandermotten, P.Saey & C.Kesteloot, 1990: 22; E.Lamberts, 1993: 256-257). In de jaren 1840 stortten bovendien de traditionele vlasspinnerij en linnenweverij totaal ineen:

“Deze huisnijverheid stelde in die periode in Oost- en West-Vlaanderen ongeveer één derde van de actieve bevolking te werk. Zij bezweek onder druk van de concurrentie van de Engelse gemechaniseerde linnenindustrie, die op grote schaal modieuze en goedkopere, mechanisch bewerkte weefsels op de markt bracht. De unionistische regeringen ondernamen vruchteloze pogingen om de huisnijverheid door premies en protectie in stand te houden. Tot overmaat van ramp werd het Vlaamse platteland in deze periode ook getroffen door een scherpe landbouwcrisis. ... Oost- en West-Vlaanderen, nog welvarende provincies onder het Verenigd Koninkrijk, werden verarmde gewesten.” (E.Lamberts, 1993: 256-257).

Niettegenstaande de aanwezigheid van moderne, maar kwetsbare grootindustrie in Gent en toenemende tertiaire tewerkstelling in Antwerpen, bleef Vlaanderen een sterk agrarisch karakter behouden: in 1846 was in Vlaanderen 52,5 % van de actieve bevolking werkzaam in de landbouw, tegenover slechts 23 % in de provincies Henegouwen en Luik.

Het aandeel van de Vlaamse provincies in de totale werkgelegenheid in de Belgische nijverheid daalde tussen 1846 en 1880 van 41 % naar 29 % - dat van de Waalse provincies nam toe van 47 % naar 62 %. “Vanuit Vlaanderen kwamen migratiestromen op gang naar de Waalse industrie centra en naar Noord-Frankrijk.” (E.Lamberts, 1993: 257).

Tot overmaat van ramp brak in 1873 de periode van economische hoogconjunctuur, begonnen omtrent 1850, af: 1873 tot 1895 was de B-fase van de tweede Kondratieff-cyclus. België, sterk afhankelijk van de export van halffabrikaten, nu echter in het buitenland ook steeds meer geproduceerd, deed het in deze B-fase slechter dan de buurlanden. Als gevolg van stijgende graanimporten uit Noord-Amerika en Oost-Europa stortten de graanprijzen in, waardoor in de eerste plaats de Vlaamse landbouw nogmaals zwaar getroffen werd. Als gevolg van de terugloop van de export verkeerde nu ook de industrie, onder andere de Waalse metaalnijverheid, in crisis (C.Vandermotten, 1990: 88; E.Lamberts, 1993: 257).

In deze periode werd de liberale politieke heerschappij teniet gedaan: in 1870 waren de conservatieven reeds voor korte tijd aan de macht gekomen; in 1884 overvleugelden ze definitief de liberale partij en waren gedurende 30 jaar alleen aan de macht. In deze periode werd de basis gelegd voor de ‘verzuilde’ samenleving (E.Lamberts, 1993: 261-264).

De economische laagconjunctuur resulteerde in een arbeidsrevolte in de Waalse industriebeekken in 1886, waardoor de sociale problematiek op de voorgrond werd gebracht. De arbeidersbeweging zou geleidelijk meer inspraak afdwingen, maar het duurde tot na de Eerste Wereldoorlog voor het algemeen enkelvoudig stemrecht werd ingevoerd (E.Lamberts, 1993: 268-269).

Dank zij een vernieuwing van het industriële aanbod, mede door technische innovaties⁴, verhoogde staatsuitgaven, onder meer op het vlak van transport (spoorwegen en waterwegen) en communicatie, en diplomatieke steun voor belangrijke infrastructuurwerken in het buitenland⁵ kon de economische crisis op het eind van de eeuw (vanaf circa 1896) overwonnen worden: dit luidde de A-fase van de volgende Kondratieff-cyclus in. De Belgische nijverheid, in de eerste plaats de sterk op export gerichte Waalse (vooral Luikse) industrie, floreerde tot aan de Eerste Wereldoorlog, hoewel ze het nog steeds minder goed deed dan die van de buurlanden (C.Vandermotten, 1990: 88; E.Lamberts, 1993: 268-269).

“De band tussen de Waalse industrie en het Brusselse bankwezen werd nog aangehaald. De expansie ging gepaard met een industriële concentratie, die enorme investeringen vergde. De *Société Générale* ontwikkelde zich steeds meer tot een holding en zou zijn controle over de Belgische economie nog versterken.” (E.Lamberts, 1993: 269)

Deze ‘tweede industriële revolutie’ deed zich echter niet enkel in Wallonië voelen. Doordat de Waalse export steeds meer over zee verliep, zorgden de Vlaamse zeehavens Gent, Zeebrugge en vooral Antwerpen ook voor een geleidelijke opgang in Vlaanderen. Onder meer als gevolg van de lage bevolkingsdichtheid in de Waalse industrieas, werden investeringen in nieuwe sectoren – in de eerste plaats non-ferro metalen, carbo- en petrochemie en electriciteit - meer en meer in Vlaanderen gedaan, voornamelijk in de gebieden rond Antwerpen. De industrieën steunden op invoer van grondstoffen via de Antwerpse haven; de productie bestond voornamelijk uit halfafgewerkte producten die opnieuw werden geëxporteerd. Aldus groeide langs het kanaal Willebroek-Brussel-Charleroi de industrie-as Antwerpen-Brussel-Clabecq, ook ABC-as genoemd. Ook langs de Kempische kanalen en de spoorweg Antwerpen-Ruhr (de ‘IJzeren Rijn’) worden industrieën gevestigd (zie deel over Kempen). Aanvankelijk werden al deze industrieën met kapitaal van diverse oorsprong opgericht (o.a. Frans, Duits en Belgisch kapitaal). Pas na de Eerste Wereldoorlog zou het Brussels kapitaal in Vlaanderen investeren. Naast deze opkomst van nieuwe industrieën in Vlaanderen, was er ook een vernieuwde

---

⁴ Naast een overgang van ijzer- naar staalnijverheid kwam er “een elektriciteitsindustrie tot ontwikkeling die ook toepassingen kreeg in de metaalnijverheid. De elektromotoren bevorderden de mechanisatie van de kleinere bedrijven. Ook de verbrandingsmotoren raakten vluk ingeburgerd in België, dat veel motorconstructeurs zou tellen. Bovendien werd een belangrijke chemische industrie opgebouwd. In de landbouw werd eveneens een structuurwijziging doorgevoerd. Er werd meer overgeschakeld op veeteelt en op een arbeidsintensieve tuinbouw, die een ruime afzet vond in de steden.” (E.Lamberts, 1993: 268).

expansie in de textielsector, niet enkel in Gent, maar nu ook in Eeklo, Sint-Niklaas, Lokeren en Kortrijk (C.Vandermotten, P.Saey & C.Kesteloot, 1990: 23; E.Lamberts, 1993: 269).

E.Lamberts vat de vroeg-20ste-eeuwse ontwikkelingen als volgt samen:

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog had België de status van een middelgrote economische macht verworven. De Belgische economie overvleugelde nu de Nederlandse.” (E.Lamberts, 1993: 269).

Als gevolg van de 19de-eeuwse crisis was de landbouwbevolking sterk teruggelopen: “In de laatste decennia van de eeuw liep de werkgelegenheid in de landbouwsector met meer dan een derde terug. Toch wist het kleine agrarische familiebedrijf zich te handhaven, mede dankzij de katholieke landbouwpolitiek en de inzet van diverse landbouworganisaties die toen werden opgericht. Na 1896 deelden de boeren in de vruchten van de economische opleving.”, aldus E.Lamberts (1993: 270).

De Eerste Wereldoorlog, die de B-fase van de derde Kondratieffcyclus inluidde (1923-1938), betekende een plotselinge breuk in de ontwikkeling van de Belgische economie, met een instorting van de industriële productie⁵. Na de oorlog was wegens de enorme oorlogsinflatie geen direct herstel mogelijk. Dit kwam er pas na een sanering van de financiën door Emile Francqui in 1926: een sterke devaluatie van de Belgische frank bevorderde de export en technische vernieuwingen werden opnieuw doorgevoerd, vooral in de metaalindustrie. Ook de aanwezigheid in Kongo (*Union Minière*) stimuleerde de economie. De Vlaamse economie kende onder meer hierdoor een verdere opgang, waarbij vooral de havens en kanaalzones industriële vestigingen aantrokken en nu ook het Franstalige Brussels grootkapitaal investeerde - teneinde controle te verwerven over de non-ferrosector richtte de *Société Générale* in 1919 de *Métallurgie de Hoboken* op (C.Vandermotten, P.Saey & C.Kesteloot, 1990: 23; E.Lamberts, 1993: 283).

“In 1920 is al 46 % van de Belgische industriële activiteiten van de Société Générale in Vlaanderen gevestigd – lees Antwerpen en de Antwerpse Kempen voor transport, scheikundige industrie, elektriciteit en non-ferro metalen, Limburg met de Kempense steenkoolmijnen en het Gentse met diverse industrieën en elektriciteit.” (C.Vandermotten, P.Saey & C.Kesteloot, 1990: 23).

Buiten Gent bleven Oost- en West-Vlaanderen gedomineerd door gemechaniseerde textielnijverheid. “Naast de traditioneel-Belgische beleggingsbanken ontstond een eigen Vlaams financiewezen”,

---

⁵ Belgische bedrijven stonden in voor de aanleg van spoor- en tramwegen in Rusland, China en Zuid-Amerika. De koloniale politiek van Leopold II bevorderde bovendien Belgische investeringen en infrastructuurwerken in Midden-Afrika (E.Lamberts, 1993: 269).

⁶ “De krijgsverrichtingen, de opeisingen van grondstoffen en de ontmanteling van een deel van het productieapparaat berokkenden grote schade.” (E.Lamberts, 1993: 282).

werkend met spaargelden van arbeiders, boeren en middenstanders. “Meer dan de Brusselse banken investeerden zij in jonge, nieuwe bedrijven.” (E.Lamberts, 1993: 283).

De Waalse industrie leed onder het gebrek aan structurele hervormingen en de slechts zeer beperkte reserve aan arbeidskrachten (C.Vandermotten, 1990: 88).

De grote crisis, die eind 1929 inzette in de Verenigde Staten, deed zich vanaf 1931 ook sterk in België voelen: de export, sterk in het gedrang gekomen door het wereldwijde protectionisme, bedroeg in 1936 nog slechts 43 % van het niveau van 1929. Vooral de Vlaamse nijverheid, en ook de nieuwe Vlaamse banken, kregen zware klappen (E.Lamberts, 1993: 283-284).

Op politiek vlak drong zich een nieuwe koers op, in 1935 gerealiseerd met het aan de macht komen van de socialisten, met Hendrik de Man als eerste minister. Zijn ‘Plan van de Arbeid’ voorzag in een overgang naar een geleide economie:

“De nieuwe regering verbeterde de exportpositie van de industrie door een devaluatie van de Belgische frank met achtentwintig procent. Zij vatte de strijd aan tegen de werkloosheid door het lanceren van een groots programma van openbare werken. Zij saneerde het bankwezen, dat in België door zijn grotere betrokkenheid bij de industrie veel harder getroffen was dan in Nederland, via een verbod van de gemengde banken en de oprichting van een controle-orgaan, de Bankcommissie. In de financiële sector richtte zij ook nog enkele semi-overheidsbedrijven op en daarnaast kwamen er studiediensten ter voorbereiding van dirigistische maatregelen. Het economisch herstel dat na 1935 inzette, verminderde naderhand de urgentie om de geplande structuurhervormingen resoluut door te voeren. Wel werd, alles bij elkaar, een stevige grondslag gelegd voor de uitbouw van de gemengde economie na 1945. Het economisch beleid werd voortaan gericht op volledige werkgelegenheid, het kreeg meer sociale accenten en weerspiegelde als zodanig de democratische en sociale consensus die rond 1935 tot stand kwam.” (E.Lamberts, 1993: 284).

Na de Tweede Wereldoorlog werd de democratische en sociale consensus gehandhaafd, maar verloor de nationale staat een groot deel van zijn bevoegdheden, enerzijds door federalisering, en anderzijds als gevolg van integratie in supranationale organen (E.Lamberts, 1993: 291):

“Om zijn veiligheid beter te waarborgen en om zijn exporteconomie te ondersteunen, integreerde België zich voortaan in bredere internationale structuren.” (E.Lamberts, 1993: 293).

Ondanks de nieuwe A-fase in de Kondratieff-cycli (1949-1973) raakte de Belgische economie wegens veroudering van de industriële structuur en het productieapparaat op het einde van de jaren 1950 in

een structurele crisis. Door de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap⁷ in 1958 deden zich tengevolge van de opening van nieuwe markten echter nieuwe kansen voor:

“In de wereldeconomie ontwikkelde zich een hoogconjunctuur. België slaagde erin die kansen te benutten door het dynamisch optreden van de regering, nadat politieke knelpunten als de schoolkwestie en de dekolonisering van de agenda verdwenen waren. De economische stagnatie van de jaren vijftig had een aantal structurele problemen in de economie blootgelegd. Die bleken van een andere aard te zijn voor de zware Waalse industrie, de lichte verwerkende nijverheid in Vlaanderen en de dienstensector in Brussel. De overheid maakte werk van een planmatige, regionaal gedifferentieerde economische politiek. Zij trok heel wat buitenlandse investeringen aan en stimuleerde de ontwikkeling van de kernenergie, de verkeersinfrastructuur (autowegen) en de industriële uitbouw van de nationale havens (Zeebrugge). Vanaf 1985, toen zich een scherpe crisis aftekende in de steenkoolnijverheid, werd werk gemaakt van een sanering van de Waalse mijnsector.” (E.Lamberts, 1993: 299).

België pastte zich aldus via een Keynesiaanse staatstussenkomst aan aan de veranderende structuren in de wereld-economie, met een sterke expansie van de petrochemie, metaalverwerkende nijverheid en productie van duurzame verbruiksgoederen. Meer en meer werden deze industrieën afhankelijk van buitenlands kapitaal: buitenlandse investeringen namen de overhand.

“In het begin gaat het om Europese investeringen, vanaf 1960-'62 afgelost door Amerikaanse, die de Europese zelfs vanaf 1963 in volume overtreffen. Zij kennen de structurele noch de ruimtelijke inertieën van het traditioneel Belgisch kapitaal. In 1970 nemen de buitenlandse investeringen een vijfde van de industriële tewerkstelling voor hun rekening, maar hebben ze ook genoten van twee derde van de voordelen, toegekend binnen het kader van de wetten op de economische expansie van 1959 en 1966.” (C.Vandermotten, 1990: 94).

Als gevolg van het tekort aan grondstoffen in eigen land en het exportgerichte karakter van de industrie werden industriële vestigingen steeds meer in of nabij havengebieden ingeplant, hetgeen vooral Vlaanderen, met Antwerpen, Gent en in mindere mate Zeebrugge, ten goede kwam. Hier waren ook nog voldoende arbeidskrachten beschikbaar. “De Vlaamse economie groeide sterker dan de Waalse, zodat in 1966 voor het eerst het per capita produkt in Vlaanderen dat van het zuidelijk landsgedeelte overtrof.” (E.Lamberts, 1993: 300). Tussen 1961 en 1974 daalde de Waalse industriële tewerkstelling met 1,6 %, geheel te wijten aan de achteruitgang van de Waalse industrie-as (C.Vandermotten, 1990: 103).

---

⁷ Reeds op het einde van 1944 werd de basis gelegd voor de Benelux (economisch samenwerkingsverband tussen België, Nederland en Luxemburg). Later volgde de EGKS (Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal), op 1 januari 1958 omgevormd tot de Europese Economische Gemeenschap (E.Lamberts, 1993: 293).

De sterke industriële groei in deze periode greep plaats binnen de internationale context van het Fordisme, onder andere steunend op de splitsing van het productieproces in gedeeltelijk autonome segmenten. Een dergelijke segmentering gaf enerzijds aanleiding tot geografische verspreiding van de vestigingen van een onderneming (besluitvorming, commercialisering, hoogontwikkelde productie en laaggekwalificeerde routinetaken werden ruimtelijk van mekaar gescheiden) en anderzijds tot de opkomst van onderaanneming, of dus de delokalisatie van segmenten buiten de onderneming (C.Vandermotten, 1990: 95-96).

“De mogelijkheden van ruimtelijke segmentering en het wegwerken van de regionale verschillen door het optreden van de overheid, openen de perifere reservegebieden van arbeidskrachten voor de produktietaken die een beroep doen op overvloedige en weinig geschoolde arbeid, wat vooral in de metaal en de machinenijverheid gebeurt. Vooral het noordoosten van het land, waar het geboortecijfer lange tijd hoog is gebleven en waar de arbeidersklasse weinig gestructureerd is, blijkt een interessant vestigingsgebied te zijn voor deze produktietakken.” (zie verder) (C.Vandermotten, 1990: 96).

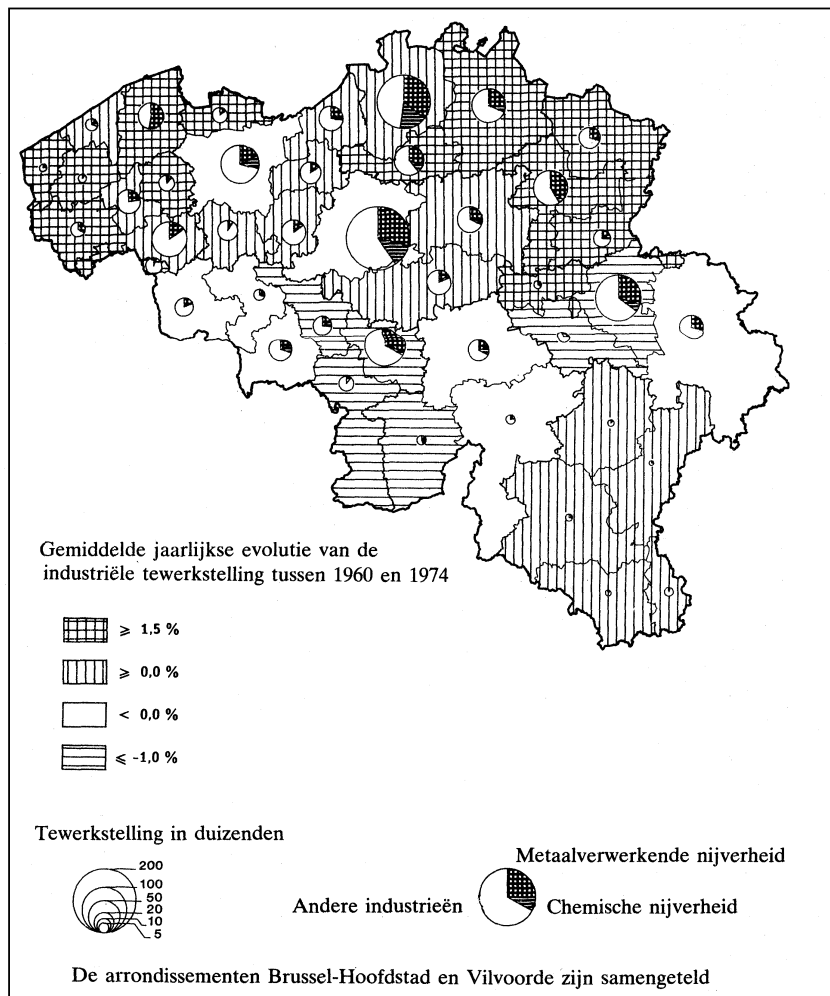
De Westvlaamse industriële expansie daarentegen was voornamelijk gebaseerd op endogene ontwikkelingen, met lokale burgerij die investeerde in kleine en middelgrote ondernemingen (C.Vandermotten, 1990: 100) (zie figuur VI-2).

Hoewel de landbouwbevolking drastisch terugliep na de oorlog – van 12 % van de bevolking in 1947 naar minder dan drie procent in de jaren 1980 – had ook de landbouwsector deel in de economische groei, zij het minder sterk dan de andere sectoren (E.Lamberts, 1993: 300). De tertiaire sector verkeerde in volle expansie, voornamelijk in het stedelijke gebied Brussel-Antwerpen. Dit was in de eerste plaats een gevolg van enerzijds toenemende concentratie in de economische besluitvorming en anderzijds een versterking van de overheidsadministraties. Deze expansie van de dienstensector creëerde een sterke druk op de arbeidsmarkt (C.Vandermotten, 1990: 94, 102).

“De geschetste economische ontwikkeling had een belangrijke weerslag op de Vlaams-Waalse tegenstelling, die na de levensbeschouwelijke pacificatie in 1958 het politieke leven ging beheersen.” (E.Lambert, 1993: 302). In 1970 kwam er een eerste grondwetsherziening op weg naar federalisering van België.

“Het communautaire dossier werd ondertussen zwaar belast door de economische crisis die zich vanaf 1974 manifesteerde. Het groeiritme van de industriële productie ging duidelijk achteruit. Er bleken te veel defensieve investeringen in de traditionele sectoren te zijn gebeurd. ... De depressie ging gepaard met een hoge inflatie (13 procent in 1975). Die was het gevolg van de te forse toename van de geldhoeveelheid, aanvankelijk ten behoeve van het bedrijfsleven, later van de overheid. Zij werd ook veroorzaakt door de stijging van de prijzen van de grondstoffen en vooral van de aardolie (winter 1973) en door de relatieve verhoging

van de arbeidskosten. Veel bedrijfssectoren zagen ingevolge de inflatie hun concurrentiekracht afnemen, vooral omdat de mededinging van de nieuwe industrielanden op de wereldmarkt aanzienlijk toenam en het groeiritme van het volume van de wereldhandel vertraagde.” (E.Lamberts, 1993: 303).

Figuur VI-2: De industriële tewerkstelling in België in 1974 (uit: C.Vandermotten, 1990: 97).

De depressie vanaf 1974 betekende een nieuwe B-fase in de Kondratieffgolven, waarin “[d]e Fordistische fase van de kapitalistische produktiewijze [werd] opgevolgd door een nog flexibeler accumulatieregime.” (C.Vandermotten, 1990: 104). De gemiddelde grootte van de ondernemingen nam af, en onderaanneming en de oprichting van dochtermaatschappijen zaten in de lift.

“Samen met de deregulering, die aangemoedigd wordt door de neoliberale koers van de staat, helpt de flexibiliteit het dominante kapitaal in het handhaven van haar winstvoet. De industriële productie stagneert, maar de produktiviteitsverbetering blijft sterk, wat een zeer snelle daling van de industriële tewerkstelling veroorzaakt: 30 % tussen 1974 en 1986, wat

overeenkomt met een terugkeer naar het volume van 1890. Deze vergelijking is zelfs onderschat omdat geen rekening gehouden wordt met de vermenigvuldiging van deeltijdse tewerkstelling en met de toenemende teriarisatie van de industrie. In deze context van doorgedreven rationalisering, stijgt het globale werkloosheidscijfer van 5,8 % van de actieven in 1977 naar 12 % in 1985.” (C.Vandermotten, 1990: 104).

De instabiliteit van de ruimtelijke industriële structuur, reeds tijdens de periode van het Fordisme potentiëel door de sterke buitenlandse controle (buitenlandse investeringen zijn minder onderhevig aan ruimtelijke inertie), werd met de overgang naar flexibele accumulatie versterkt. De terugloop van de industriële tewerkstelling liet zich nu in alle delen van het land voelen, maar het minst in de recentst geïndustrialiseerde gebieden (C.Vandermotten, 1990: 104-107).

Vooraf in de Waalse staalindustrie leidde de economische crisis tot massale werkloosheid en gigantische verliezen. Een aantal sectoren in moeilijkheden werden onder het statuut van ‘nationale sectoren’ zwaar gesubsidieerd door de overheid, waarbij elk gewest zijn deel ontving van de staatssteun. Mede als gevolg van deze zeer dure ‘wafelijzerpolitiek’ groeide hoe langer hoe meer de vraag naar federalisering op economisch vlak. In 1988 leidde een nieuwe grondwetsherziening tot een aanzienlijke uitbreiding van de bevoegdheden van gewesten en gemeenschappen. In 1993 kwam een zesde grondwetsherziening tot stand, waarin de omvorming van België tot een federale staat bekrachtigd werd (E.Lamberts, 1993: 304).

2. Evolutie in de Kempen

2.1 Eind negentiende-begin twintigste eeuw: beginnende industrialisering

De 19de-eeuwse Belgische industrialisering had aanvankelijk weinig of geen impact op de Kempen: het gebied bleef grotendeels op zichzelf aangewezen in een rurale overlevingseconomie, zoals beschreven in vorig hoofdstuk.

In de loop van de 19de eeuw, en dan vooral met de Waalse industriële expansie in de tweede helft van de eeuw, verbeterde wel langzaam de verkeerssituatie in de Kempen: Antwerpen werd door kanalen en een spoorweg door de Kempen verbonden met het Luikse industriegebied.

Het Kempisch kanaal of verbindingskanaal Schelde-Maas werd gegraven tussen 1844 en 1859 en had vertakkingen naar Turnhout (1846), Hasselt (1858) en Leopoldsburch (1857). In Noord-Limburg was dit kanaal vooral belangrijk voor de irrigatie van hooiland, door de aanleg van zogenaamde vloeivelden. De kanalen lagen echter zo goed als niet aan de basis van industrialisering: enkel de dakpannen- en bakstenenproductie op basis van de dagzomende klein rond Beerse, Rijkvorsel en St. Lenaerts profiteerde van de aanleg van het kanaal Dessel-Turnhout-Schoten. Het uitgraven van dit

kanaal en vooral van het kanaal Herentals-Bocholt leidde wel tot de ontdekking van het zeer zuivere kwartszand van Mol. De eerste winning ervan dateert van 1862, maar kwam pas goed op gang vanaf 1872, met de stichting van de maatschappij “Sablières et Carrières Réunies”. Voor het overige beperkte de Kempische nijverheid zich tot een aantal ambachtelijke activiteiten, zoals de sigarennijverheid in de Noorderkempen, met in 1848 een 200-tal werknemers, de jeneverstokerijen in en rond Hasselt en de grafische nijverheid te Turnhout, met in de jaren 1840 een 100-tal arbeiders (K.Veraghtert, 1981: 285; W.Vlassenbroeck, s.d.: 58-59).

In 1879 werd de spoorlijn Antwerpen-Mönchengladbach, ook de “IJzeren Rijn” genoemd, in dienst genomen. Het was vooral deze spoorweg die een grote rol heeft gespeeld bij de industriële ontwikkeling van de Kempen. De algemene heropleving van de Belgische economie in een nieuwe Kondratieff A-fase, gekenmerkt door diversifiëring van de industrie, had nu ook gevolgen in het Maas-Demer-Scheldegebied: rond de eeuwwisseling werden er enkele grote industriële bedrijven, aangetrokken door ruimte en een potentiële aan niet-georganiseerde arbeiders, gevestigd. Deze industrialisatie was, in tegenstelling tot elders in België, niet het gevolg van enige lokale of regionale ondernemingsgeest, maar afhankelijk van vreemd – Brussels of (aanvankelijk voornamelijk) buitenlands – kapitaal (H.Keeris, 1981: 59; C.Vandermotten, 1990: 90; C.Vandermotten, P.Saey & C.Kesteloot, 1990: 23).

De zinkindustrie verplaatste zich vanuit het Waals industriebeken naar het noorden, ten dele omdat door het uitgeput raken van de lokale lagen de industrie afhankelijk werd van grondstoffentoevoer uit het buitenland. De Kempen had met het verbindingskanaal Schelde-Maas en met de IJzeren Rijn een goede verkeersgeografische ligging ten opzichte van enerzijds de haven van Antwerpen en anderzijds de steenkoolbekkens van Luik en het Ruhrgebied. Bovendien was door de geringe bevolkingsdichtheid in de Kempen plaats beschikbaar voor verontreinigende industrieën en waren de terreinen zeer goedkoop. Ondanks deze lage bevolkingsdichtheid was toch een potentieel aan arbeidskrachten beschikbaar. Deze waren bovendien, in tegenstelling tot de arbeiders in de Waalse industriebekkens, niet georganiseerd (C.Vandermotten, 1990: 89-90).

In 1885 startte *Vieille Montagne* een grote non-ferrofabriek in Balen aan het kanaal van Beverlo. Op Duits initiatief werd in 1888 te Overpelt aan de IJzeren Rijn en het Kempisch Kanaal een zinkfabriek gebouwd. Een tweede zinkfabriek volgde in 1904 in het aangrenzende Lommel. Vóór de Eerste Wereldoorlog kwam er eveneens non-ferrometaalnijverheid in Beerse (1910), Rotem (1911) en Olen (1912).

Naast de non-ferronijverheid namen ook andere verontreinigende of gevaarlijke industrietakken hun toevlucht tot de relatief dun-bevolkte Kempen. Reeds sinds 1880 was er in Kaulille een springstoffenfabriek gevestigd en later zouden andere scheikundige fabrieken, meestal op basis van

Frans kapitaal, volgen, onder andere te Arendonk, Balen, Bocholt, Lommel, Tessenderlo, Kwaadmechelen en Ham (H.Keeris, 1981: 59; W.Vlassenbroeck, s.d.: 59-60).

Afgezien van de vestiging van deze enkele grote bedrijven bleef de Kempen een overwegend agrarisch gebied. In 1910 telden de industriële activiteiten in Limburg slechts 20.000 werknemers. 40 % van de actieve bevolking was werkzaam in de landbouw - het dubbele van het nationale gemiddelde (E.Swyngedouw, 1990: 109). H.Keeris schrijft in de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* het volgende over deze eerste fase van industrialisering van de Kempen:

“Het kaderpersoneel werd in Wallonië aangeworven en voor het personeel werden tuinvijken gebouwd in de schaduw van de fabrieken, wat wijst op een koloniseringsmentaliteit en eveneens op het vreemde karakter in de overigens nog landelijke Kempen.” (H.Keeris, 1981: 59).

2.2 Een overwegend agrarische maatschappij

De Kempische bodembezetting tijdens de eerste helft van de 19de eeuw was als volgt: ongeveer 30% onontgonnen gronden (= ver boven het nationaal gemiddelde), ongeveer 40 % bouwland - met 85 % van de verbouwde broodgranen bestaande uit rogge -, meer dan 10 % weiland en minder dan 10 % bossen (C.Vandenbroeke & W.Vanderpijpen, 1981: 184, 186).

Gedurende de 18de en vooral de 19de eeuw kende de regio een langzame maar onmiskenbare bevolkingsgroei. Deze mondde uit in de subsistentiecrisis van 1846, die duidelijk maakte dat het evenwicht tussen de landbouwproductie en de bevolkingsdichtheid zeer wankel was. Daarom werd op 25 maart 1847 een wet gestemd die de verkoop van gemene gronden mogelijk maakte en die belastingvrijstelling van vijftien jaar verleende op de nieuwe ontginningen (C.Vandenbroeke & W.Vanderpijpen, 1981: 185). Deze wet wierp echter niet veel vruchten af: tussen 1846 en 1866 nam het totaal cultuurareaal slechts toe met 10 %. Tijdens de daaropvolgende periode bleef dit areaal ongeveer constant, waarna het, na 1880, zelfs licht achteruit ging. Alleen tijdens een periode van stijgende prijzen loonde het de moeite om deze pas ontgonnen arme gronden met andere gewassen dan sparren te bebouwen (J.Craeybeckx, 1977: 20). Het bosareaal steeg na 1846 in de provincie Limburg met 124 % tot ruim 42.000 ha en in de provincie Antwerpen met 42,5 % tot bijna 50.900 ha (H.Keeris, 1981: 48-49).

Wel was het mogelijk vele langs de kanalen gelegen gronden door irrigatie om te zetten in rendabele landbouwgrond en weiden. Via deze kanalen werd bovendien stadsmest uit Antwerpen en Luik ingevoerd (J.Craeybeckx, 1977: 27-28). Omstreeks 1860 werd op enkele grote zeldzame modelboerderijen, zoals die van de barones van Gyseghem in Postel, gemechaniseerd en geëxperimenteerd om een hogere productie te bekomen. Op bijna alle andere hoeven was mechanisatie

echter nog onbekend en werd nog met de vlegel gedorst. Wel kochten in de tweede helft van de 19de eeuw meer en meer Kempische landbouwers meststoffen - voornamelijk Peru- of Chili-guano - op krediet om ze na de oogst te betalen. Hoewel de opbrengsten sterk onderhevig bleven aan klimaatswisselingen, zoals bijvoorbeeld de droge zomer van 1853, verdubbelde de grondwaarde tussen 1830 en omstreeks 1860 (J.Craeybeckx, 1977: 28, 33).

De belangrijkste veranderingen in de tweede helft van de 19de eeuw betroffen echter niet de verhouding landbouw-industrie of het toegepaste landbouwsysteem, maar wel de sociale structuur van de agrarische samenleving. Wat betreft de Noorderkempen komt uit E.Vanhaute (1984: 456-572; 1992a: 251-256) volgend beeld naar voor:

Tussen 1800 en 1900 verdubbelde de bevolking in de Noorderkempen (in 1880 bereikte Hoogstraten-dorp opnieuw haar bevolkingsaantal van de 16de eeuw, nl. meer dan 2000 inwoners). De stijging van de bevolking was aanvankelijk voornamelijk te wijten aan een daling van de sterftcijfers, terwijl het restrictief huwelijkspatroon, door een gebrek aan gunstige vooruitzichten, bleef bestaan. Bij een verdubbeling van de bevolking moeten uiteraard ook dubbel zo veel arbeidsmogelijkheden ter beschikking zijn om de levensstandaard op een gelijkaardig peil te kunnen houden. De arbeidsorganisatie kwam echter sterk in de verdrukking.

Ten eerste werden de inwoners van de Noorderkempen gedurende de 19de eeuw geconfronteerd met een massaal bezitsverlies: de eigendommen gingen over van eigen ingezetenen naar eigenaars die vreemd waren aan het dorp. Vóór 1800 had nog drie op vier huishoudens grond in eigendom, in 1850 was dat nog één op twee, en in 1900 nog slechts één op drie. In 1800 hadden vreemde eigenaars slechts ongeveer 10 % van de gronden in eigendom; in 1900 was dit opgelopen tot de helft. Door de grotere bevolkingsdruk werd het bezit bovendien meer versnipperd, zodat het gemiddelde van 1800 van 6 ha grond per eigenaar, in 1900 tot op de helft was teruggevallen. Een steeds groter deel van het inkomen moest besteed worden aan pacht.

De twee vroegere Hoogstratense grootgrondbezitters verdwenen: de bezittingen van Salm-Salm werden rond 1850 allemaal verkocht en de gemeenten verkochten uit financiële nood bijna alle gemene gronden. Deze laatste hadden vóór 1800 nog 20 à 25 % van de gronden in bezit. In 1834 was dit nog 10 % en in 1913 nog slechts 1,5 %. Voor de lokale bevolking verviel aldus het gemene gebruiksrecht op deze gronden.

De nieuwe grootgrondbezitters kwamen hoofdzakelijk uit de stedelijke en industriële burgerij. Ze hadden uiteenlopende motieven om in Hoogstraten en omgeving grond te kopen. De grond was er ten eerste zeer goedkoop. Dat de lokale bevolking ondanks de lage prijzen toch niet bij machte was deze gronden aan te kopen is tekenend voor hun situatie. Ten tweede deden de nieuwe eigenaars pogingen om de grond in waarde te doen stijgen, door bijvoorbeeld te experimenteren met modelboerderijen en door het bouwen van pachthoeven. De grondbestemming waarvoor de meeste nieuwe eigenaars opteerden was echter, zoals reeds eerder aangehaald, bebouwing: dit was de traagste, maar ook de

goedkoopste weg en de houthandel was een lucratieve bezigheid. Een belangrijk deel van het hout ging naar de steenbakkerijen en steenkoolmijnen. Ten derde hadden de nieuwe eigenaars met het opkopen van grond vaak de bedoeling hun eigen grondbelasting op te voeren, om zich in het cijnskiesstelsel verkiesbaar te kunnen stellen voor de senaat. Een vierde reden was dat het bezit van grond voor veel industriëlen diende als hypotheek voor bankleningen. Vanaf 1900 werd ook de recreatieve functie belangrijk.

Een tweede belangrijke evolutie, naast het bezitsverlies, was de versnippering van de grond, aldus nog steeds E.Vanhaute (1984 456-572; 1992a: 251-256). In Hoogstraten zelf had een gemiddelde exploitatie in 1793 een oppervlakte van 5,4 ha. In 1860 was dit nog 3,2 ha en in 1900 2,2 ha. E.Vanhaute vermoedt dat de absolute benedengrens voor een zelfstandige, leefbare landbouwexploitatie doorheen de ganse 19de eeuw rond de 2 ha schommelde. Omstreeks 1900 moest 45 % van de huishoudens het met minder dan een halve ha doen. De productiviteit groeide nochtans wel: een ha grond bracht in 1900 dubbel zoveel graan of aardappelen op dan in 1800, vooral dank zij de intensieve natuurlijke bemesting. Bovendien verdubbelde in de loop van de 19de eeuw de hoeveelheid landbouwgrond, maar de bevolking verdubbelde eveneens. De voordelen van de productiviteitsgroei werden voor de meeste huishoudens overigens teniet gedaan door de toename van de te betalen pacht.

Deze beide evoluties samen hadden tot gevolg “dat in 1900 nog slechts één derde van de bevolking alleen van de landbouw kon leven, tegenover de helft vóór 1860.” (E.Vanhaute, 1992a: 254).

De andere inkomstenbronnen die konden aangeboord worden om dit verlies te compenseren waren volgens E.Vanhaute onvoldoende. Aangezien de bedrijven zeer klein waren, was loonarbeid binnen de landbouw onbetekenend. De nijverheden hadden eveneens een zeer kleinschalig karakter, en van de zogenaamde “moderne” nijverheden, zoals hiervoor geschetst, was in deze uithoek van de Kempen nauwelijks sprake. In tegenstelling tot de Zuiderkempen, waar, vanwege de lage lonen en de lage syndicalisatiegraad meer en meer bedrijven zich op het platteland vestigden, bleven de Noorderkempen vanwege de slechte verbindingen bijna exclusief agrarisch. Om dezelfde reden bleef ook de pendel onbelangrijk, met uitzondering van Merksplas en Rijkevorsel, vanwaaruit in 1910 respectievelijk 6 % en 12 % van de beroepsbevolking pendelde. Hoogstens 25 tot 35 % van de bevolking zou in dit deel van de Kempen in de secundaire of tertiaire sector nevenverdiensten verkregen hebben. Op het einde van de 19de eeuw werd wel een begin gemaakt met het doorbreken van het traditionele ambachtelijke kader door de vestiging van 9 sigarenmakerijen met 113 werknemers en van steenbakkerijen aan de Turnhoutse vaart in Rijkevorsel. In 1910 waren er 13, met samen 410 arbeiders. De sigarenfabrieken verdwenen na de Eerste Wereldoorlog (W.Vlassenbroeck, s.d.: 59). De weinige beschikbare loonarbeid was bovendien vaak deeltijds of seizoensgeboonden, bijvoorbeeld ook in de steenovens.

De sterk ingekrompen mogelijkheden om te leven van enkel een landbouwbedrijf werden dus niet gecompenseerd door een evenredige groei van de werkgelegenheid in de nijverheid en in de dienstensector. Toch konden de inwoners van de Noorderkempen overleven, aangezien de lokale productie voldoende was. Overschotten voor export waren er echter nog steeds niet en het arbeidsaanbod was te klein om mee te kunnen profiteren van de algemeen stijgende welvaart (E.Vanhaute, 1984: 456-572; 1992a: 251-256).

Uit voorgaande volgt dat tijdens de tweede helft van de 19de eeuw in de Noorderkempen de bestaande plattelandsstructuren ontmanteld werden. Dit was volgens E.Vanhaute een proces dat zich voordeed in de hele Antwerpse Kempen: vanaf het einde van de 19de eeuw tekende zich een definitief keerpunt af in de rurale overlevingseconomie van de Kempen (E.Vanhaute, 1992a: 314-317).

Een meerderheid van de huishoudens in de Antwerpse Kempen verloor haar greep op het sociaal-economisch overlevingsmodel door de verzwakking van de pijlers onder de bevolkings-, arbeids- en inkomensstructuur:

1. Door een daling van de mortaliteit en door een soepeler nuptialiteitspatroon steeg de bevolkingsdichtheid, met vooral een sterke verjonging van de bevolking.
2. Proletariseringsproces: vervanging van zelfstandige arbeid door loonarbeid, zowel agrarisch als ambachtelijk.
3. Een groeiend aandeel van het land kwam in handen van mensen van buiten de eigen regio en een toenemend aantal huishoudens bezat geen land.
4. Het totale inkomen van huishoudens was meer en meer gebaseerd op afhankelijke arbeid. De beschikbare loonarbeid was echter onregelmatig en meestal niet full-time, zodat de lokale bevolking controle verloor over haar eigen inkomenspositie. Tot net voor de Eerste Wereldoorlog bleven de lonen gebaseerd op de noden van semi-proletarische huishoudens, hetgeen betekent dat ze erg laag waren. De gemene gebruiksrechten werden afgebouwd door de verkoop van gemene gronden en ook het informele circuit van arbeid, goederen en diensten verloor haar belang.
5. Door de verhoging van de reële renten en door het grotere aandeel van boeren die afhankelijk waren van gepacht land, was er een toename van extra-regionale transferten van direct surplus. De bevolkingsgroei resulteerde ook in een stijging van de prijzen, terwijl de lonen achter bleven.

Naar het eind van de 19de eeuw toe werd aldus een snel groeiende groep van de Kempische bevolking afhankelijk van precaire en onzekere strategieën om het huishoudelijke inkomen te verzamelen (E.Vanhaute, 1992a: 314-317).

In de Zuiderkempen - wegens de betere pendelmogelijkheden - en langs de Kempische kanalen (voornamelijk in de Limburgse Kempen) - wegens de vestiging van grote industrieën - waren de mogelijkheden tot aanvulling van het inkomen door middel van loonarbeid groter dan in de door E.Vanhaute uitvoerig beschreven Noorderkempen. Men mag dit echter niet overdrijven: de vestiging

van grote bedrijven kwam pas vanaf het einde van de 19de eeuw (traag) op gang en de industriële tewerkstellingsmogelijkheden bleven zeer beperkt, zodat ook in deze gebieden het algemene patroon van ontmanteling van de rurale overlevingseconomie, met preciaire inkomenssituatie tot gevolg, geldig lijkt. Deze ontmanteling ondersteunde een van de belangrijke vestigingsvoorwaarden voor de industrieën, nl. de aanwezigheid van een arbeiderspotentieel dat bereid was tegen lage lonen te werken. Wel kan men zich de vraag stellen of de toename van vreemd grondbezit zich in het oosten even sterk liet voelen als in de Antwerpse Kempen: E.Vanhaute meldt immers dat het voornamelijk vanuit Antwerpen was dat in de Kempische gronden geïnvesteerd werd. Hierover is ons echter geen literatuur bekend.

2.3 Tussen de twee wereldoorlogen: beperkte industrialisering in een rurale streek

De belangrijkste verandering tussen de twee wereldoorlogen betreft het in productie nemen van een nieuw steenkoolbekken in de Limburgse Kempen. Reeds in 1902 werd de steenkoollaag ontdekt door A.Dumont. De eerste winningen in 1914 werden echter bruusk onderbroken door de Eerste Wereldoorlog. Vanaf 1917 werd opnieuw tot ontginning overgegaan in Winterslag. Later volgden Beringen (1919), Eisden (1923), Waterschei (1924), Zwartberg (1925), Helchteren-Zolder (1930) en Houthalen (1939). In 1938 werkten in de Limburgse steenkoolmijnen reeds 21.000 mensen, en dit aantal liep verder op tot 40.000 in de jaren 1950.

Als gevolg van de hierdoor teweeggebrachte migratie kwam in Midden-Limburg een snelle verstedelijking op gang. Het inwonertal van de gemeente Genk steeg van 3400 in 1910 tot 24.500 in 1930. Zoals voordien de non-ferrobedrijven hadden gedaan, bouwden ook de mijnmaatschappijen tuinwijken voor hun personeel, met zelfs eigen dienstverleningen zoals scholen, kerken, ziekenhuizen en feestzalen. “Daardoor evolueerde Genk met zijn drie gescheiden mijnwerkerswijken ondanks zijn inwonertal niet tot een werkelijk middelgrote stad.” (H.Keeris, 1981: 59-60).

Door de ontdekking van de steenkool in Limburg kreeg Vlaanderen onverhoopt de beschikking over een enorm energiepotentieel. “Vlaamse economen hoopten dat dit de aanloop zou worden naar een massale industrievestiging, analoog aan wat in Wallonië was gebeurd... De verhoopte nevenbedrijven bleven echter weg.” (K.Veraghtert, 1979: 100).

Een eerste reden hiervoor is dat de productie van de Kempische steenkoolmijnen pas volop op gang was gekomen net voor de economische crisis van de jaren 1930. De industrie kreeg te kampen met overcapaciteit, zodat nieuwe investeringen uitbleven. Daarna zou de Tweede Wereldoorlog als spelbreker optreden. Bovendien maakte de opening van het Albertkanaal in 1939 het mogelijk om de Kempische steenkool goedkoop naar de Luikse metaalbedrijven te vervoeren (K.Veraghtert, 1979: 100).

G.Vandewalle vermeldt in het volgende boekdeel van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* echter nog een reden, die zeker niet minder belangrijk was:

“De financiële groepen die de mijnen in bezit hadden, [oordeelden] het niet voordelig ... in Vlaanderen bedrijven op te richten die met hun in Wallonië gelegen fabrieken zouden concurreren.” (G.Vandewalle, 1982: 119).

De Kempische steenkoolmijnen waren voor het grootste deel in het bezit van de *Société Générale*. Hierdoor was er vóór de Tweede Wereldoorlog in de provincie Limburg nauwelijks sprake van industrialisering, laat staan van de uitbouw van een geïntegreerd en zelf-ondersteunend ondernemingsnetwerk (E.Swyngedouw, 1990: 109-110; C.Vandermotten, P.Saey & C.Kesteloot, 1990: 23).

Het hiervoor reeds vermelde Albertkanaal trok bijna geen industrie aan. Het had als doel Antwerpen met Luik te verbinden, en niet de industriële ontwikkeling van de Kempen te versnellen. Het feit dat vanaf Genk tot dichtbij Luik geen sluizen voorkomen, maar dat het kanaal diep is ingegraven in het Kempisch krijtplateau, is hierbij illustratief (W.Vlassenbroeck, s.d.: 61).

De opganggebrachte industrialisering uit de periode vóór de eerste wereldoorlog, met voornamelijk non-ferro- en scheikundige nijverheid in handen van nationale financiële holdings, zette door in het interbellum, maar bleef al bij al nog beperkt (C.Vandermotten, P.Saey & C.Kesteloot, 1990: 23-24; W.Vlassenbroeck s.d.: 61).

Ook in de Noorderkempen steeg nu het arbeidsaanbod en groeide er een nieuwe socio-economische structuur. De groeisectoren waren daar kleine nijverheid, diensten – zoals bijvoorbeeld in de vele scholen -, tuinbouw, en kleinhandel. Ook pendel werd er algemeen. Reeds in 1884 was er een tramlijn van Hoogstraten naar Antwerpen, maar die is nooit van groot economisch gewicht geweest. Dé achilleshiel in de ontwikkeling van Hoogstraten – en bij uitbreiding van de ganse Noorderkempen - bleef het gebrek aan een volwaardige infrastructuur, aldus E.Vanhaute (1992a: 256-257).

Ondanks de toenemende werkgelegenheid buiten de landbouw, bleef de Kempen toch een overwegend agrarisch gebied. De cijfers voor Limburg in 1947 zijn hiervoor illustratief: 21 % van de actieve bevolking was tewerkgesteld in de landbouw, 25 % in de mijnbouw en slechts 13,6 % in de industrie. “Deze laatste sector is trouwens grotendeels samengesteld uit kleine en middelgrote, meestal artisanale en familiale bedrijven gericht op lokale toelevering aan en afzet voor de landbouw.”, aldus E.Swyngedouw (1990: 109-110). De lonen van de mijnbouwwerkers zorgden wel voor enige groei in de kleinhandel en de lokale consumptiegoederenindustrie.

2.4 Na WOII: een geïndustrialiseerde regio op basis van vreemd kapitaal

Na de Tweede Wereldoorlog ging de Kempische regio over van een agrarische naar een industriële economie, en dit vooral tijdens het explosief industrialiseringsproces in de periode 1960-1974 (E.Swyngedouw, 1990: 111-112; W.Vlassenbroeck s.d.: 62-70).

Tijdens de jaren 1950 groeide de industrie slechts zeer matig aan. Bovendien begon de Limburgse steenkoolsector de eerste tekenen van problemen te vertonen. Ook de landbouw verzwakte. De toename van de tewerkstelling liep aldus achter op de nog steeds aanzienlijke bevolkingsstijging, resulterend in hoge werkloosheid, emigratie en lange-afstandspendel. In de Zuiderkempen bijvoorbeeld pendelde 22 % van de actieve bevolking. In de Kempen werd aldus een aanzienlijke arbeidsreserve opgebouwd, overwegend bestaande uit ongeschoolde en niet-gesyndicaliseerde mensen (met uitzondering van de mijnwerkers) (E.Swyngedouw, 1990: 110; W.Vlassenbroeck, s.d.: 52).

Vanaf het einde van de jaren 1950 voerde de overheid op basis van de regionale expansiewet van 18 juli 1959 een industrieel stimuleringsbeleid. Er kwam een ontsluiting op verkeersgeografisch gebied met de aanleg van nieuwe autosnelwegen, de aanleg en uitrusting van bedrijventerreinen, de modernisering van het Albertkanaal, enz. De financiële en fiscale voordelen, het aanbod van een ruime en jonge arbeidsreserve en de lagere lonen waren extra aantrekkingsfactoren voor vele bedrijven. De Kempische industriële groei situeerde zich in bijna alle sectoren, echter met een duidelijk overwicht voor de metaalsector – met vooral auto-assemblage en electronica. De nadruk lag sterk op buitenlandse investering, met als opvallendste voorbeelden de Philipsvestigingen in Turnhout en Hasselt (reeds in 1955) en de Fordvestiging in Genk in 1962 (G.Swyngedouw, 1990: 111-112).

De cijfers voor de provincie Limburg zijn illustratief voor de ganse Kempen: tussen 1959 en 1963 bedroeg het aandeel van buitenlandse investeringen in nieuwe bedrijven in de provincie Limburg 75 % van de totale investeringen, tegenover 17,6 % in de totale Belgische economie. Tijdens de periode 1964-'68 bleven de buitenlandse investeringen in Limburg goed voor twee derde van het totaal, tegenover 25 % in gans België (E.Swyngedouw, 1990: 111-112).

“De Limburgse regionale economie is vanaf dat ogenblik ingebed in de ruimtelijke organisatie van de internationale arbeidsdeling. Inderdaad, tegen 1982 is 64 % van de totale industriële tewerkstelling geconcentreerd in filialen van buitenlandse ondernemingen, bijna het dubbele in vergelijking met het geheel van de Belgische industrie. Bijna 42 % van die tewerkstelling in buitenlandse filialen is geconcentreerd in Amerikaanse bedrijven en ongeveer hetzelfde percentage in bedrijven van Nederlandse origine. In 1975 zijn de vreemde bedrijven verantwoordelijk voor méér dan 90 % van de tewerkstelling in de automobiel-, de elektronika en de chemische sector; voor België zijn die percentages respectievelijk 74 %, 68 % en 57 %. In de textiel en de kleding controleren ze 60 % van de tewerkstelling in Limburg tegen 13 %

in België. De betrokken sectoren zijn meestal gekenmerkt door arbeidsintensieve massaproductie van gestandaardiseerde goederen, die in grote mate een beroep doen op weinig geschoolde arbeidskrachten, terwijl de hoofdfuncties van de betrokken ondernemingen elders gelokaliseerd zijn.” (E.Swyngedouw, 1990: 112-113).

De industrialisering op basis van buitenlands kapitaal verliep analoog, hoewel iets minder uitgesproken, in de Antwerpse Kempen.

Na 1974 stagneerde het industrialiseringsproces. Hiervoor waren diverse redenen, zowel van interne als van externe aard. De economische crisis, het feit dat de grote multinationale ondernemingen voor hun gestandaardiseerde productie de weg naar de lage loonlanden vonden, in de eerste plaats in Zuidoost-Azië, en het overnemen van de leiding in de wereldeconomie van nieuwe economische sectoren, in de eerste plaats micro-electronica en informatica, financiële en andere hoogwaardige diensten en bio-technologie waren externe redenen (E.Swyngedouw, 1990: 130-131). Als interne reden is de inhaalbeweging van de lonen de voornaamste factor:

“De concentratie van een groot aantal werknemers op een beperkte oppervlakte en de toenemende loonafhankelijkheid versterkt het solidariteitsgevoel, verhoogt de politiek-economische impact van de vakbonden en vergemakkelijkt collectieve acties. De continue toename van de produktiviteit via technologische en organisatorische verbeteringen van het productieproces liet de ondernemingen trouwens toe om bepaalde arbeidseisen relatief gemakkelijk te aanvaarden. Zo brokkelden de initiële loonverschillen af naarmate de zestiger jaren vorderden. Tegen 1974 zijn de verschillen voor wat de arbeiders betreft vrijwel verdwenen en tegen 1983 is het relatieve loonverschil zelfs omgebogen ten voordele van de provincie Limburg.” (E.Swyngedouw, 1990: 132).

Reeds van bij de eerste tekenen van economische crisis op het einde van de jaren 1960 reageerden de buitenlandse investeerders, met voor de provincie Limburg een daling van investeringen in nieuwe bedrijven tot ca. 25 % van alle investeringen in de periode 1969-'73 (in de periode 1959-'63 nog 75 %). Nadien werd deze evolutie (versterkt) verdergezet: tussen 1974 en 1978 bleven de buitenlandse investeringen in nieuwe bedrijven schommelen rond 23 % van het totaal, om in de periode 1979-'83 bijna geheel te verdwijnen. De investeringen in bestaande bedrijven stegen tot 47 % in de totale industriële investeringen in de periode 1974-'78 en tot 75 % in de periode 1979-'83. Vaak behelsden deze investeringen in bestaande ondernemingen rationalisaties (E.Swyngedouw, 1990: 134).

“De verhouding tussen de vaste kapitaalkost en de lonen neemt dus toe, terwijl de winstvoet systematisch afbrokkelt. Voor de Limburgse ruimte-economie zijn deze ontwikkelingen rampzalig. Ondernemingen sluiten of slanken gevoelig af, de werkloosheid neemt toe van 29.272 eenheden in 1977 (reeds ver boven het nationale gemiddelde) tot 56.601 in 1984.” (E.Swyngedouw, 1990: 134-135).

Na 1987 kwam er een tweede, dit keer zeer korte, na-oorlogse industrialiseringsfase. Ook nu weer lag de klemtoon op buitenlandse investeringen, met als hoofdmoot de metalenverwerkende en de chemische sector, aldus W.Vlassenbroeck. De provincie Limburg trok in de periode 1988-1993 ruim 20 % van alle buitenlandse investeringen in het kader van de expansiewetten in het Vlaamse Gewest aan, terwijl de provincie slechts 13 % van de Vlaamse bevolking uitmaakte. Met uitzondering van de lagere lonen golden dezelfde vestigingsfactoren als in de voorgaande periode, met vooral het belang van een belangrijke arbeidsreserve ten gevolge van de mijnsluitingen, een goede verkeersinfrastructuur en goede geografische ligging tussen grote conurbaties en industriegebieden van Nederland, Duitsland, België en Noord-Frankrijk en de aanwezigheid van goed uitgeruste industrieterreinen (E.Swyngedouw, 1990: 137; W.Vlassenbroeck, s.d.: 52).

Na 1992 was ook de Kempen over het hoogtepunt van haar industriële expansie heen en zette het tertiëriseringsproces in. Vooral toerisme en recreatie werden groeisectoren. Toch was nog ongeveer 43 % van de beroepsbevolking in de industrie tewerkgesteld, hetgeen tegenover het Belgisch gemiddelde van 30 % zeer veel is (W.Vlassenbroeck, s.d.: 52).

Sinds het einde van de jaren 1980 ontving een groot deel van de Kempen Europese steun uit de structuurfondsen⁸, via erkenning als doelstelling-2-gebied. Doelstelling 2 heeft betrekking op zones binnen de Europese Unie die met structurele problemen kampen in verband met economische en sociale omschakeling. Een groot deel van de Kempen werd in 1986 erkend als industriegebied in omschakeling⁹ en ontving sinds 1988 steun vanuit het Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling (EFRO) en het Europees Sociaal Fonds (ESF). In het laatste doelstelling 2 programma, betreffende de periode 2000-2006, werden volgende gemeenten opgenomen: Mol, Balen en Dessel in de provincie Antwerpen en Heusden-Zolder en delen van Beringen, Diepenbeek, Dilsen-Stokkem, Genk, Ham, Houthalen-Helchteren, Lommel, Maasmechelen, Tessenderlo en Zutendaal in de provincie Limburg¹⁰. Daarnaast werd ook een *phasing-out gebied* erkend, bestaande uit delen van het doelstelling 2 gebied uit de vorige periode 1997-1999, die voor de periode 2000-2006 niet meer volledig als doelstelling 2 werden erkend. Dit waren de gemeenten Geel, Grobbendonk, Herentals, Herenthout, Kasterlee, Laakdal, Meerhout, Olen, Turnhout en Westerlo in de provincie Antwerpen en de gemeenten As, Hasselt, Leopoldsborg, Lummen, Nieuwerkerken, Opglabbeek, Overpelt en Zonhoven, en delen van de gemeenten Beringen, Diepenbeek, Dilsen-Stokkem, Genk, Ham, Houthalen-Helchteren, Lommel,

---

⁸ De Europese structuurfondsen werden in het leven geroepen ter versterking van het concurrentievermogen van regio's, bevordering van sociale cohesie en werkgelegenheid en de algemene ontwikkeling van achtergestelde steden en platteland (Doelstelling 2 programma provincie Limburg, Synthesebrochure: 3).

⁹ Dit betekent dat het gebied een werkloosheidsgraad had boven het gemiddelde in de Europese gemeenschap, een hoger aantal jobs in de industriële sector dan gemiddeld, en een daling in de industriële tewerkstelling (website Regionaal Beleid Europese Unie).

Maasmechelen, Tessenderlo en Zutendaal (Doelstelling 2 programma 2000-2006 provincie Limburg, synthesebrochure: 3-4; website provincie Antwerpen).

Naast dit doelstelling 2 programma, maakt de provincie Limburg ook deel uit van de Euregio Maas-Rijn. Sinds het begin van de jaren 1970 werden onder impuls van de *Werkgemeenschap van de Europese Grensgebieden* concrete initiatieven genomen om door middel van versterkte regionale samenwerking de ontwikkeling van sinds lange tijd structureel achtergebleven grensgebieden te bevorderen. Sinds 1976 behoort ook de Euregio Maas-Rijn, bestaande uit de provincies Limburg en Luik en de Duitstalige gemeenschap van België, het zuidelijk gedeelte van de Nederlandse provincie Limburg en de Duitse regio Aken tot deze initiatieven. De samenwerking kwam aanvankelijk moeizaam op gang, maar kwam sinds de jaren 1990, mede als gevolg van de toenemende Europese integratie, in een stroomversnelling¹¹. De Euregio Maas-Rijn is actief op vier grote domeinen: ‘economie, middenstand, technologie, kwalificatie en arbeidsmarkt’, ‘natuur, milieu en verkeer’, ‘gezondheid, sociale zaken, veiligheid en maatschappelijke zaken’ en ‘jeugd, cultuur en euregionale identiteit’. Voor de uitwerking van programma’s wordt samengewerkt met overheden, Kamers van Koophandel, universiteiten, VVV-kantoren en werkgevers- en werknemersorganisaties: “de verantwoordelijke politici van de EUREGIO MAAS-RIJN [streven] er naar om de burgers en de maatschappelijke groeperingen zo actief mogelijk bij de grensoverschrijdende samenwerking te betrekken.” (website Euregio Maas-Rijn). Sinds de jaren 1990 voegde de Europese Unie aan haar grensoverschrijdende initiatieven het programma Interreg toe, met als doel “het ondersteunen van de aan de binnen- en buitengrenzen van de Europese Unie gelegen regio’s bij het oplossen van bijzondere ontwikkelingsproblemen ten gevolge van hun relatief geïsoleerde ligging ten opzichte van de nationale economische centra en de Europese Unie als geheel.” (website Euregio Maas-Rijn). De middelen worden niet toegekend aan een afzonderlijke lidstaat, maar aan een grensgebied als geheel, met als doel de economische en sociale samenhang in de Europese Unie te bevorderen en een evenwichtigere economische en sociale ontwikkeling te bekomen. Door projectmatige subsidiëring (maximaal 50 % subsidie) tracht men grensoverschrijdende samenwerking van onderuit op te bouwen. Mogelijke aanvragers van projectsubsidie zijn gemeenten, gewesten, publiek- resp. privaatrechtelijke rechtspersonen en particuliere ondernemers (website Euregio Maas-Rijn).

---

¹⁰ In de provincie Limburg werd ook nog de plattelandszone met de gemeenten Bilzen, Borgloon, Heers, Hoeselt, Herstappe, Kortesse, Voeren, Tongeren en delen van Sint-Truiden als doelstelling 2 gebied erkend (Doelstelling 2 programma 2000-2006 provincie Limburg, synthesebrochure: 4).

¹¹ Sinds 1991 heeft de Euregio Maas-Rijn een wettelijk kader, onder de vorm van een stichting volgens Nederlands recht, gevestigd in Maastricht, en belast met de coördinatie van de grensoverschrijdende samenwerking (website Euregio Maas-Rijn). In 1995 werd de Euregioraad opgericht als belangrijkste adviesorgaan ten aanzien van het grensoverschrijdend beleid. De leden van de Euregioraad worden afgevaardigd door de politieke, economische en maatschappelijke instanties van de afzonderlijke partnerregio’s (website Euregio Maas-Rijn).

3. Geografische synthese

Niettegenstaande de industriële expansie in bepaalde gebieden van België, bleef de Kempen gedurende bijna de ganse 19de eeuw een rurale regio, grotendeels gekenmerkt door interne relaties en een rurale overlevingseconomie, waarbij men op basis van de graad van autarkie en de aanwezigheid en het belang van stedelijke kernen in het gebied een onderscheid kan maken tussen de bijna autarkische rurale Limburgse Kempen (en in zekere mate ook de Antwerpse Noorderkempen) en de westelijke Kempen, gedomineerd door in zichzelf gekeerde marktvlekken.

In de tweede helft van de 19de eeuw - een periode van industrialisering in België waarvan ook de Antwerpse haven kon profiteren - werden in de Kempen de externe relaties steeds belangrijker, met een ontmanteling van de rurale overlevingseconomie tot gevolg. Dit ging in eerste instantie echter niet gepaard met industrialisering in de Kempen, maar was voornamelijk het gevolg van een combinatie van bevolkingsstijging en investering in grond door mensen van buiten de eigen streek, in de eerste plaats uit Antwerpen. De nieuwe externe relaties zorgden dus niet voor een overgang naar een “geïndustrialiseerde rurale regio” - de Kempen bleven binnen de classificatie van G.A.Hoekveld een “rural market-city region”, met beperkte economische integratie (G.A.Hoekveld, 1993: 55).

Vanaf het einde van de 19de eeuw vestigden zich enkele vervuilende industrieën in de Kempen, en werd de overgang naar een ‘industrialised rural region’ ingezet, maar aanvankelijk bleef het industriële karakter erg beperkt. De industrialisering was extern bepaald en leidde niet tot een noemenswaardige opkomst van belangrijke stedelijke kernen (wel wat inwoners betreft, maar niet qua stedelijke voorzieningen).

Pas vanaf de jaren 1960 kwam de industrialisering, nog steeds extern bepaald, op kruissnelheid en groeiden de stedelijke kernen in belang (M.Goossens, 1963: 114), zodat men een overgang kan veronderstellen van een regio met voornamelijk externe relaties en geen belangrijke kernen, naar een extern bepaalde multi-nodale regio, of met andere woorden een overgang van een “industrialized rural region”, naar een “industrial city region” (G.A.Hoekveld, 1993: 55).

De Kempen werd een op basis van de industrie geïntegreerde regio: reeds in het werk van P.M.Olyslager uit 1947 over de localisering van de Belgische nijverheid werd de Kempen als een aparte industriële streek vermeld (P.M.Olyslager, 1947). De overgrote meerderheid van de gemeenten bevonden zich onder een sterke stedelijk-industriële invloed. M.Goossens benadrukt echter dat dit niet betekent dat het belangrijke centrale plaatsen werden (1963: 101). Door het externe karakter van de investeringen werd de industrialisering immers gekenmerkt door een lineair patroon langs verkeersassen, waardoor in vele grote dorpen en kleine steden in de Kempen een sterk uitgebouwde

commerciële uitrusting tot stand kwam, die de afhankelijkheid van grotere centra beperkte en aldus de ontwikkeling van de grotere stedelijke kernen als centrale plaatsen beknotten (M.Goossens, 1963: 103). Ondanks het toenemende stedelijk belang blijft volgens W.Vlassenbroeck (s.d.: 51) de afwezigheid van een echt goed uitgerust “stedelijk trekpaard” één van de economisch zwakke punten van de regio Kempen-Centraal Limburg. Volgens de zevenledige stedenhiërarchie bevinden er zich twee regionale steden: de goed uitgeruste dubbelstad Hasselt-Genk en het zwak uitgerust Turnhout. De kleine steden overheersten het stedensysteem. Als matig uitgeruste kleine steden vinden we Herentals, Neerpelt-Overpelt, Mol, Geel, Beringen-Heusden, Leopoldsburg en Bree. Lommel en Hoogstraten zijn slecht uitgeruste kleine steden. Dit blijft een gevolg van het externe karakter van het proces van industrialisering.

Na 1992 was ook de Kempen over het hoogtepunt van haar industriële expansie heen en zette het tertiariseringsproces in. Vooral toerisme en recreatie werden groeisectoren, maar de industriële beroepsbevolking bleef er belangrijker dan in de meeste andere gebieden van België. Een ‘recreational rural region’, volgens G.A.Hoekveld (1993: 55) gekenmerkt door voornamelijk externe relaties en de afwezigheid van duidelijke kernen, werd de Kempen dan ook niet: de kleine stedelijke kernen, hoewel overwegend slechts matig uitgerust, waren als gevolg van de voorgaande periode van industrialisering te belangrijk geworden.

4. Interpretatie in wereld-systeemtermen

4.1 Op niveau van België

Door de vroege industrialisering klom België in de loop van de 19de eeuw op tot kernland in de wereld-economie:

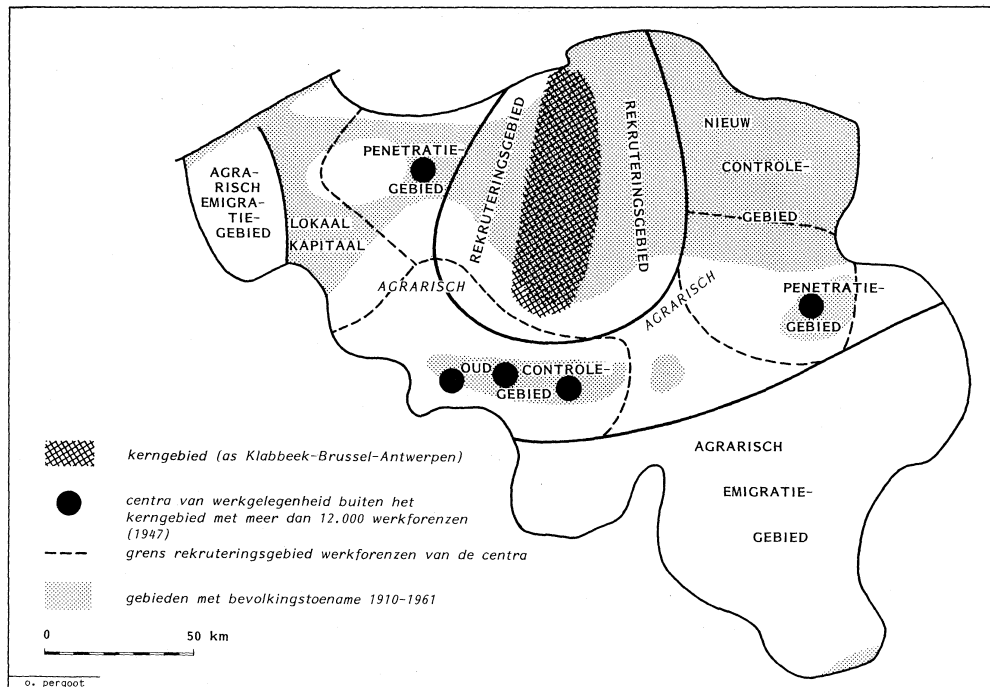
“De omvang van [het] succes [van economische ontwikkeling] kon afgemeten worden aan het feit dat België in de jaren 1860 opteerde voor vrijhandel. Vrijhandel is in de wereldeconomie het waarmerk van de sterke, het kernland dat het protectionisme nog niet, of niet meer, nodig heeft om zijn positie in het systeem te handhaven. Veertig jaar later zou het Belgisch-Brusselse kapitaal rechtstreeks meewerken aan de semi-periferisering en periferisering van de gebieden die binnen het bereik van de wereldeconomie waren gekomen (Rusland, Verre Oosten, Kongo).” (P.Saey, 1992: 345).

Deze kernstatus werd bereikt via de totstandkoming van een economische integratie op nationaal schaalniveau:

“De uitbouw van de as Antwerpen – Brussel – Clabecq tot de belangrijkste industriële as van het land, markeerde de overspanning van de respectieve produktiemilieus in België door een

wankele kern-periferiestructuur op nationaal niveau. Deze structuur was de tastbare uitdrukking van de centralisatie in het financieel kapitaal.” (P.Saey, 1992: 342-343).

“De centralisatie van het financieel kapitaal heeft ervoor gezorgd dat eerst de Waalse industriegebieden en daarna geheel België tot het kerngebied van de wereldeconomie gingen behoren.” (P.Saey, 1992: 345).

Figuur VI-3: België in de jaren 1940, gemodelleerd volgens een kern-periferie structuur (uit: P.Saey: 1992: 343).

Deze “centralisatie van de zeggenschap over de accumulatie van het kapitaal” werd reeds in het begin van de 19de eeuw op gang gebracht door de *Société Générale*, die investeerde in de Henegouwse steenkoolontginning en zware industrie. De Luikse industrie, gefinancierd door de *Banque de Belgique*, werd aanvankelijk minder sterk rond Brussel geïntegreerd. Om de export te blijven verzekeren investeerde dezelfde kapitaalfractie ook in spoorwegen. De lichte industrie, hoofdzakelijk in Vlaanderen gesitueerd, was wegens de beperktere afzetmogelijkheden voor hen minder interessant¹², waardoor Vlaanderen aanvankelijk economisch relatief onafhankelijk bleef van Brussel (P.Saey, 1992: 343).

Toen vanaf het einde van de 19de eeuw een verschuiving optrad in het lokatiepatroon van de Belgische industrie, met investering in nieuwe sectoren en vooral een sterke opkomst van de Antwerpse regio – “langs het kanaal Willebroek – Brussel - Charleroi groeide de as Antwerpen – Brussel – Clabecq” -

¹² “In Gent hadden de Brusselse bankiers wel een hand gehad in de mechanisering van de linnennijverheid, maar deze inbreng betekende weinig in het geheel van de modernisering van de Gentse textielnijverheid.” (P.Saey, 1992: 343).

werd de centralisatie verdergezet: “In 1920 is bijna de helft van de Belgische industriële activiteiten van de Société Générale in Vlaanderen gevestigd, d.w.z. naast Antwerpen en Limburg, ook in Gent.” (P.Saey, 1992: 343-344).

Aldus kwam een kern-periferiestructuur op het niveau van België tot ontwikkeling (zie figuur VI-3), hoewel de centralisatie niet rechtlijnig verliep: de *Société Générale* en de Nationale Bank bouwden tussen 1870 en 1914 een net uit van regionale gemengde dochterbanken met eigen juridisch statuut. Deze banken konden soepel inspelen op initiatieven van lokale en regionale ondernemers en zo kleine en middelgrote ondernemingen bevorderen. De nieuwe Vlaamse banken, zoals Kredietbank/Almanij bouwden wel een stelsel van gecentraliseerde bankconcentratie uit, teneinde op de nieuwe vorm van kapitaalaccumulatie, met dominantie van kartels en monopolies, te kunnen inspelen. De *Société Générale* centraliseerde de beslissingsbevoegdheid pas zeer laat, nl. met het verbod op gemengde banken in 1934-’35. In een dergelijk gecentraliseerd systeem werd het nationale en internationale economische gebeuren opnieuw de maatstaf om economische initiatieven tegen af te wegen. Zowel de Vlaamse als de Brusselse richtten zich vanaf nu bovendien in de eerste plaats op financiële transacties, handel, transport en havenactiviteiten, eerder dan op industriële productie¹³. Dit versterkte nog meer de positie van Brussel en, in tweede orde, Antwerpen en stimuleerde de opkomst van de ABC-as (C.Vandermotten, P.Saey & C.Kesteloot, 1990: 25-27; P.Saey, 1992: 345):

“De ontplooiing van de ABC-as creëert een centrum-periferie-structuur in de Belgische economische geografie: in functie van haar eigen ontwikkeling wordt vanuit de nieuwe kern beslist over de economische ontwikkeling van de perifere en semi-perifere gebieden. Daar worden slechts die activiteiten geduld die geen belemmering vormen voor wat in de ABC-as gebeurt. Dit houdt in dat België zich steeds meer als een economische territoriale eenheid gaat gedragen.” (C.Vandermotten, P.Saey & C.Kesteloot, 1990: 27).

Deze kern-periferiestructurering bevorderde de federalisering van België: “omdat het kerngebied van de centrum-periferie-structuur in Brussel-Vlaanderen gelegen is, zal het in Wallonië bij de zware crisis op het einde van de jaren vijftig voor de hand liggen om in de eenmaking van België een economische overheersing van Vlaanderen te zien en daarom de rol van semi-periferie in het Belgische economische systeem af te wijzen en naar autonomie te streven.” (C.Vandermotten, P.Saey & C.Kesteloot, 1990: 27).

---

¹³ Bij de Vlaamse banken was dit een gevolg van slechte ervaringen met industriële investeringen opgedaan tijdens de grote crisis. De Société Générale was deze weg al eerder opgegaan, omdat haar toenemende belangen in het buitenland best gediend werden door investeringen in handel en transport in eigen land (C.Vandermotten, P.Saey & C.Kesteloot, 1990: 26-27).

Vanaf de jaren 1960 desintegreerde dit kern-periferiepatroon op Belgisch niveau: kapitaal van binnenlandse ondernemingen verloor controle op de economische ontwikkelingen in België, ten voordele van multinationale ondernemingen:

“De binnenlandse burgerij moest in toenemende mate haar greep op de economische ontwikkeling van het land loslaten. In haar plaats traden de transnationale ondernemingen en groepen. Zij vestig(d)en hun Belgische hoofdzetel wel in het kerngebied, maar hun strategie was/is gericht op de structurering van economische ruimten, die het nationale niveau ver overschrijdt en daardoor een herverkavelende kracht uitoefent op de economische geografie van België.” (P.Saey, 1992: 344).

Daar waar voordien in Vlaanderen vooral in tertiaire activiteiten werd geïnvesteerd, werden vanaf nu volop industriële investeringen verricht in Vlaanderen¹⁴. Met de crisis van de jaren 1970 versnelde het tertiëriseringsproces.

In de onderzoeksvragen (paragraaf 6) gaan we verder in op de huidige integratie in de wereld-economie.

4.2 Op het niveau van de Kempen

Het verlies van greep op het sociaal-economisch overlevingsmodel door de meerderheid van de huishoudens op het einde van de 19de eeuw hangt volgens E.Vanhaute (1993) samen met een proces van periferisering van de regio. Extern gerichte stromen van goederen, arbeid en kapitaal ontmantelden mee de basis van de lokale structuren. De term ‘periferisering’ houdt echter in dat het gebied voordien buiten het systeem stond. Zoals in vorig hoofdstuk besproken kan men dit niet concluderen. De Kempen onderging op het eind van de 19de eeuw geen periferisering, maar een overgang van een perifeer gebied in een semiperifeer land in het agrarisch kapitalisme, naar een perifeer gebied in een kernland in het industrieel kapitalisme, met de werking van economisch integrerende processen op nationaal schaalniveau tot gevolg.

Deze intern perifere positie bleef behouden met de komst van de eerste industrieën in de regio, waar geen enkel lokaal initiatief mee gemoeid was. Waar dit aanvankelijk vooral buitenlandse initiatieven betrof, werd in de 20ste eeuw het Brussels kapitaal steeds dominanter: de kern-periferiestructuur op niveau van België begon zich te ontwikkelen. De Kempen werd hier nog steeds perifeer in geïntegreerd, geïllustreerd door het feit dat de ontginning van steenkool in Limburg geen industrieën aantrok, omdat de financiële groepen uit de kern (Brussel) het niet opportuun achtten in Vlaanderen bedrijven op te richten die met hun bedrijven in de semiperifere Waalse industrie-bekkens zouden concurreren.

---

¹⁴ “De Kredietbank-/almanij heeft niet geïnvesteerd in de industrialisering van Vlaanderen, wel in haar tertiërisering.” (C.Vandermotten, P.Saey & C.Kesteloot, 1990: 26).

Met de intensifiëring van de Belgische kern-periferiestructuur en de uitbreiding van de interne kern naar Antwerpen toe ging de Kempen, nu in de literatuur als nijverheidsbekken aangegeven, over naar intern semiperifere status.

Hoewel de kern-periferiestructuur op niveau van België op het einde van de jaren 1950 desintegreerde, kan men de Kempen blijven zien als interne semiperiferie binnen België: de regio werd een gegeerde vestigingsplaats voor productie-filialen van multinationale ondernemingen, terwijl de beslissingscentra in Brussel, of, in mindere mate, in Antwerpen gevestigd waren (P.Saey, 1986-87: 330). De politiek van regionale expansiewetten, eveneens in Brussel beslist, bevorderde dit patroon. Ondanks het feit dat de meerderheid van de investeringen van buitenlandse ondernemingen afkomstig waren, bleef de as Antwerpen-Brussel belangrijk als beslissingscentrum.

Na de crisis van de jaren 1970 werd het patroon diffuser:

“De vroegere Fordistische consensus, die op nationaal vlak werd vastgelegd, erodeert na de crisis verder weg. Voor de regio’s blijft er dan niets anders meer over dan zich in een concurrentiestrijd te werpen om tewerkstelling en welvaart te brengen. De concurrentie moet gevoerd worden tegen andere plaatsen en streken om het zich vrij bewegende internationale kapitaal aan te trekken en te behouden. Omdat de nationale overheid op deze tendensen weinig greep heeft, kan de strijd slechts gevoerd worden met lokale wapens zoals de loonhoogte, de arbeidsvoorwaarden, de milieuwetgeving, de sociaal-culturele ingesteldheid van de bevolking, enz.” (E.Swyngedouw, 1990: 138).

De regionale expansiewetten werden afgeschaft en vervangen door steunmaatregelen voor achtergestelde regio’s op Europees niveau. Anderzijds verschoven met de opeenvolgende wijzigingen van de grondwet steeds meer bevoegdheden van het Belgische naar het Vlaamse niveau.

De economische integratie van de Kempen binnen België werd aldus zwakker. Op basis van bovenstaande gegevens kan men zich dan ook afvragen in hoeverre België nog van belang is als tussenliggend schaalniveau bepalend voor de economisch-geografische structurering van de Kempen binnen de wereld-economie. Dit is meteen ook een vraag naar de verdere ontwikkeling van de kapitalistische wereld-economie, waarop geen eenduidig antwoord mogelijk is, zodat we dit probleem bespreken in de volgende paragraaf, de onderzoeksvragen.

5. Onderzoeksvragen

De vraag stelt zich in hoeverre België als nationale staat nog steeds optimaal is als tussenliggend schaalniveau. Uit interpretatie van het werk van in de eerste plaats P.Saey (1992) en P.Taylor (1995) volgt dat bij de vraag in hoeverre België als nationale staat nog een ruimte-structurerende rol als

tussenliggend schaalniveau in de wereld-economie bekleedt, 3 simultaan verlopende processen cruciaal zijn:

1. Het gebrek aan eigen MNO's en dus economische beslissingsmacht resulteert in een potentiële semiperifere status van België in de wereld-economie en beperktere economische integratie op nationale schaal.
2. Verschuiving van het tussenliggende schaalniveau van België naar Europa, met ontstaan van een transnationale regio op niveau van de Kempen (met andere grenzen dan de 16de-eeuwse regio).
3. Opkomst van wereldsteden, waardoor de plaats die regio's bekleeden in het wereld-systeem meer en meer bepaald wordt door hun relatie tot 1 of meerdere van deze wereldsteden.

In ieder land vindt uiteraard steeds een zekere mix van kern- en perifere processen plaats. In staten die een kernrol vervullen binnen de wereld-economie blijven de perifere processen echter tot een minimum beperkt. In semiperifere staten houden kern- en perifere processen mekaar in evenwicht. Wanneer vanaf het einde van de jaren 1950 in België steeds meer investeringen op naam van multinationale ondernemingen van buitenlandse oorsprong kwamen, terwijl de 'eigen' multinationale ondernemingen, zeker sinds de jaren 1980, steeds meer werden overgenomen door buitenlandse holdings, kan men stellen dat een perifeer proces – nl. dominantie van buitenlandse economische beslissingsbevoegdheid en dus een gebrek aan economische ontwikkeling op eigen voorwaarden - een belangrijke rol ging vervullen in de economisch-geografische structurering van België. Daarnaast waren uiteraard nog steeds belangrijke kernprocessen aanwezig, zoals bv. de dominantie van hoog-technologische productie.

Men moet zich uiteraard de vraag stellen hoeveel perifere processen aanwezig moeten zijn om te spreken van een terugval van een staat tot een semiperifere rol in de wereld-economie. Niet alleen de hoeveelheid perifere processen is daarbij van belang, maar ook de aard ervan: in theorie kunnen sommige perifere processen een zodanige structurerende rol vervullen, dat een land dat hierdoor gekenmerkt wordt, als semiperiferie moet aanzien worden, ongeacht de hoeveelheid kernprocessen die er tegelijkertijd werkzaam zijn. De vraag is of dit opgaat voor de dominantie van buitenlandse investeringen¹⁵.

Voor de periode van het agrarisch kapitalisme lijkt I.Wallerstein dit te suggereren: gebieden gekenmerkt door thuisnijverheid volgens het *putting-out*-systeem gedomineerd door buitenlandse kooplui-ondernemers waren volgens hem semiperifeer binnen de wereld-economie.

Wanneer men dit strikt toepast voor de huidige tijd blijven er echter niet veel kernlanden over. Of men België nu een semiperifere status toekent of niet, men kan niet ontkennen dat België door de dominantie van buitenlandse investeringen op het kern-periferiecontinuüm zakke in status. Dit ging

---

¹⁵ G.Todd (1995: 192-210) kent Canada een semiperifere status toe (hij rekent het land tot de 'rijke periferie'). Het is echter niet duidelijk welke kenmerken hij daarbij van doorslaggevend belang acht: de dominantie van

gepaard met een verminderde interne economische integratie, hoewel tot de jaren 1970 het politieke beleid tegen dit proces kon ingaan en nog enige interne economische integratie kon bewerkstelligen, onder andere door de regionale expansiewetten. Met de inzet van de economische crisis in de jaren 1970 werd dit steeds moeilijker: regio's binnen België beconcurreren mekaar voor het aantrekken van investeringen - het beleid is niet bij machte hier een structurering in aan te brengen, zoals dit halverwege de eeuw gebeurde in een interne kern-periferiestructuur.

Een deel van de instrumenten om een economisch integrerend beleid te voeren – zij het nivellerend, dan wel hiërarchiserend – zijn echter overgegaan van het Belgische/Vlaamse naar het Europese niveau. Regionale expansiewetten op niveau van België zijn bijvoorbeeld vervangen door Europese steunmaatregelen voor achtergestelde regio's, waarbij grensoverschrijdende regiovorming wordt bevorderd.

Het interstatensysteem wordt in dit deel van de wereld-economie dus meer en meer overvleugeld door een nieuwe overkoepelende 'staat', eveneens gebaseerd op territoriale exclusiviteit en haar rol spelend binnen het wereldwijde interstatensysteem dat de kapitalistische wereld-economie sinds de 17de eeuw kenmerkt. Dit aan de gang zijnde proces tast het principe van interterritorialiteit dat het interstatensysteem kenmerkt dus niet aan (P.Taylor, 1995: 11).

Een derde proces dat in deze problematiek van tussenliggende schaalniveaus in de huidige wereld-economie van belang is en door P.Taylor wordt onderkend, is de opkomst van wereldsteden. Hierdoor zou de plaats die regio's bekleden in het wereld-systeem minder afhankelijk worden van hun plaats binnen de nationale staat, maar meer en meer bepaald worden door hun relatie tot 1 of meerdere van deze wereldsteden. Niet zozeer de geografische afstand tot deze wereldsteden is van belang, maar wel de intensiteit en de aard van de onderlinge relaties. Dit impliceert een fundamenteel nieuwe geografische structurering binnen de kapitalistische wereld-economie, niet langer gebaseerd op interterritorialiteit. De opdeling van de wereld-economie in territoriaal exclusieve staten is volgens deze denkpijpe immers niet langer één van de belangrijkste structuurbepalende factoren binnen de wereld-economie, maar wel een patroon van elkaar beconcurrerende wereldsteden, die mekaar overlappende invloedssferen bezitten. Of met andere woorden: voor een regio is de positie die ingenomen wordt binnen één bepaalde staat niet langer van doorslaggevend structurerend belang, maar wel de (steeds veranderende) positie ten opzichte van een (wisselend) aantal wereldsteden. Dit is een ruimtelijke structurering die meer verwant is aan die van de embryonale wereld-economie uit de late middeleeuwen, dan aan het op interterritorialiteit gebaseerde interstatensysteem van de moderne wereld-economie.

Amerikaanse multinationale ondernemingen, dan wel de import/exportstructuur, met veel export van grondstoffen.

Men moet zich echter de vraag stellen in hoeverre het hierbij om een nieuw fenomeen gaat. De ondernemingen, en met hen de grote steden als concentratie van beslissingscentra van ondernemingen, zijn immers steeds één van de belangrijkste instituties geweest waarlangs de structurering van de wereld-economie verliep (naast de huishoudens, sociale klassen, naties, ...). Daarnaast, in samenspraak én in contradictie, waren de nationale staten actief in de structurering. Het kenmerk van een wereld-economie is echter dat *on the bottom-line* de ondernemers domineren over de regeerders; de winstvorming van het kapitaal vormt immers de existentiële noodzakelijkheid van het kapitalistisch systeem. M.a.w.: de steden, als uitdrukking van de beslissingscentra van ondernemers, waren steeds fundamenteel in de structurering van de transformatieprocessen. Wel konden er perioden zijn waarin de macht van de regeerders relatief groter was (dit was enkel mogelijk indien de ondernemers dit - kortstondig - toestonden en dit gebeurde enkel wanneer hun winstvorming hier niet door in gevaar kwam), zoals tijdens het na-oorlogs keynesianisme¹⁶. De laatste decennia namen de ondernemers het heft opnieuw in handen, maar in hoeverre deze dominantie over de regeerders verder gaat dan in vroegere perioden is niet duidelijk.

Wanneer men spreekt over dalend belang van nationale staten in de structurering van de wereld-economie, moet men er bovendien voor waken niet eurocentrisch te redeneren: in Europa lijkt dit proces zich te voltrekken, maar in Azië bijvoorbeeld voeren vele nationale staten een sterk integrerend beleid. Afrika kende dan weer een heel andere evolutie, waarbij nationale staten vaak van bij hun oprichting slechts pro forma aanwezig waren.

Samenhangend met het hiervoor beschreven proces van verminderend belang van nationale staten, komt ook het regio-begrip steeds meer in de verdrukking. Onder meer door het wegvallen van tolbarrières, betere communicatie en steeds marginalere transportkosten speelt het bestaan van nationale grenzen steeds minder een rol in de lokatiekeuze van ondernemingen. De impact van nationale staten neemt bijgevolg af, terwijl die van grote multinationale en globale ondernemingen toeneemt. Hiermee hangt samen dat de economische processen die inwerken op de ruimtelijke structurering worden hoe langer hoe minder lokaal worden ingevuld (P.Cabus & P.Saey, 1997: 176-177). Dit betekent dat economisch bepaalde ruimtestructurerende processen niet noodzakelijk leiden tot een coherente 'regio'. P.Cabus verwijst naar Veltz (1992) om te stellen dat handelingen van economische agenten eerder tot een "territoire-réseau", dan tot "territoire-zone" leiden: de economische krachten zijn bezig aan een ontmanteling van de regio (P.Cabus & P.Saey, 1997: 184). Daartegenover stelt P.Cabus een sociale, culturele en politieke *revival* van de regio vast. Enerzijds vanuit administratieve context, en anderzijds vanuit een al dan niet vermeend gemeenschappelijk 'bovenlokaal' belang is er een vernieuwde aandacht voor de regio:

---

¹⁶ In het Sociaal Pact behielden de ondernemers de beslissingsmacht over de (locatie van) investeringen; daartegenover stonden concessies van hun kant aan de regeerders, die ze konden doen omdat de winstvorming van het kapitaal niet in gevaar kwam.

“Vanuit een oogpunt van een al dan niet vermeend gemeenschappelijk belang komen bepaalde geografische omschrijvingen naar voor die zich als socio-economische of socio-politieke geografische entiteit willen profileren.” (P.Cabus & P.Saey, 1997: 188).

De auteurs geven als voorbeeld enerzijds bovengemeentelijke samenwerkingsverbanden binnen het nationale (of gewestelijke) niveau zoals streekplatformen in het kader van het vernieuwd regionaal economisch beleid¹⁷, en anderzijds grensoverschrijdende samenwerkingsverbanden, zoals de Euregio MaasRijn, waartoe ook de provincie Limburg behoort (P.Cabus & P.Saey, 1997: 188).

“De regio heeft in eerste instantie nog een sociaal-politieke rol, maar lost die rol vanuit economisch oogpunt. ...Het is precies in zijn sociaal-politieke betekenis, als ‘regio-als-pleitbezorger-van-lokale-belangen’, dat de regio zal moeten optreden als tegengewicht tegen een territoriale controle die economisch van aard is.” (P.Cabus & P.Saey, 1997: 190-191).

Vanuit de ruimtelijke structurering die gekoppeld is aan economische processen komt daarentegen het concept van genetwerkte territoria naar voor. De steden en regio’s moeten hun rol van ‘regio-als-pleitbezorger-van-de-lokale-belangen’ veelal opeisen in een klimaat van stedelijke en regionale concurrentie.

“Deze concurrentie speelt zich niet alleen af binnen het nationale territorium maar op een grotere schaal. De steden, regio’s en landen worden als het ware gedwongen om een concurrentiestrijd aan te gaan die uiteraard optimaal kan benut worden door de potentiële investeerders vermits deze de regio’s hierdoor tegen mekaar kunnen uitspelen.” (P.Cabus & P.Saey, 1997: 192).

De ondernemersbenadering en de benadering vanuit de sociaal-politieke entiteit blijken conflicueus:

“Het conflict wordt gevormd tussen enerzijds de vanuit sociaal (en beleids-) oogpunt als vanzelfsprekend ervaren ‘regio-als-pleitbezorger-van-lokale-belangen’ en anderzijds de vorming – vooral via de economische agenten – van genetwerkte territoria. Binnen een globale economie lopen de belangen van de socio-politieke regio niet gelijk met de belangen van de economische agenten – de ondernemingen. Deze agenten alsook andere actoren binnen de grenzen van de regio zijn ieder op hun manier ingeschakeld in netwerken.” (P.Cabus & P.Saey, 1997: 196).

Wanneer men de structurering van geografische streken in de huidige periode vanuit wereld-systeemstandpunt wil duiden, moet men uitklaren hoe met dit onderscheid rekening kan gehouden worden.

---

¹⁷ In het kader van het regionaal economisch beleid regelt een besluit van de Vlaamse Regering van 20 juli 1994 de erkenning en betoelaging van streekplatformen en het afsluiten van streekcharters (P.Cabus & P.Saey, 1997: 188).

HOOFDSTUK 7 : Het savannegebied in het huidige noorden van Ghana in de zestiende tot de eerste helft van de achttiende eeuw

---

Inleiding

In dit hoofdstuk gaan we in op de vraag welke sociale systemen het studiegebied kenmerkten vóór de incorporatie van het studiegebied in de Europese kapitalistische wereld-economie: welke transformatieprocessen structureerden het gebied? De uitkomsten van deze transformatieprocessen kunnen via padafhankelijkheid eventueel nog relevant zijn voor de situatie in het noorden van Ghana na incorporatie in de Europese wereld-economie. We beschouwen het studiegebied vanaf de periode dat er staatsvormingsprocessen onderkend kunnen worden.

J.-F.Bayart (1993) stelt dat Afrikaanse staatsvormingsprocessen gekenmerkt werden door extraversion: de leiders richtten zich in de eerste plaats op externe relaties - via hun positie in handelsnetwerken - om de rijkdommen te vergaren nodig om hun macht te vestigen en bestendigen.

“The leading actors in sub-Saharan societies have tended to compensate for their difficulties in the autonomisation of their power and in intensifying the exploitation of their dependants by deliberate recourse to the strategies of extraversion, mobilising resources derived from their (possibly unequal) relationship with the external environment.” (J.-F.Bayart, 1993: 21-22).

De relatie met de buitenwereld werd van fundamenteel belang in het proces van politieke centralisatie en economische accumulatie:

“The economic opening up of the continent naturally accentuated political extraversion by multiplying opportunities for trade mediation, making the intensification of internal exploitation even less necessary.” (J.-F.Bayart, 1993: 23).

“The factions and groups which squabbled over power and access to wealth called on foreign support to overcome rival parties and to ward off the threats of internal revolution.” (J.-F.Bayart, 1993: 24).

De extractie van middelen door leiders – die resulteerde in staatsvormingsprocessen - gebeurde in Afrika dus overwegend door inbedding in handelsnetwerken en niet door het versterken van interne relaties, zoals Ch.Tilly voor Europa aantoonde: daar gebeurde de extractie van middelen door leiders op dwang-intensieve – het uitbreiden van het territorium teneinde aan een zo groot mogelijke bevolking tribuut te kunnen onttrekken - dan wel kapitaal-intensieve – het stimuleren van de economische ontwikkeling teneinde daar inkomsten aan te onttrekken - manier (of tussenvorm).

We beschouwen in dit hoofdstuk het studiegebied vanaf het moment dat centraliserende staatsvormingsprocessen plaatsvonden en gaan na in hoeverre deze op extraversion gebaseerd waren.

Dit was het geval vanaf de late 15de eeuw. Aangezien extraversie betekent dat voor de transformatieprocessen (gedurende bepaalde perioden) externe invloeden van fundamenteel belang waren, beschouwen we niet alleen de politieke en economische evoluties in het studiegebied, maar ook in een ruime omgeving: aangezien extraversie inbedding in handelsnetwerken betekent is in de eerste plaats de evolutie van de trans-Saharahandel (en in mindere mate de Atlantische handel) en van de gebieden die hieraan deelnamen van belang. Hierbij rijst de vraag in hoeverre de transformaties in het studiegebied op eigen voorwaarden geschieden.

Bovendien gaan we na of bepaalde veranderingen, eventueel zelfs breukmomenten, plaatsvonden in de structuurgevende transformatieprocessen in de historische Soedan vóór de kolonisering.

Hiertoe geven we eerst aan de hand van enkele speerpunten uit de historische literatuur een schets van de belangrijkste politieke en economische evoluties in de historische Soedan vanaf de 16de eeuw die van belang waren voor evoluties in het studiegebied.

Wegens een gebrek aan gegevens in de historische literatuur was het niet mogelijk een geografische synthese te maken zoals we dat in de hoofdstukken over de Kempen gedaan hebben. Wel zijn in de literatuur verscheidene werken te vinden waarin men uitgaat van historische continuïteit in prekoloniaal West-Afrika van 1500 tot 1800. Als voorbeeld bespreken we het werk van A.G.Hopkins. Nadien geven we een interpretatie van de historische gegevens in wereld-systeemtermen, waarbij op zijn minst een aantal kanttekeningen kunnen geplaatst worden bij de in voorgaande paragraaf besproken hypothese van historische prekoloniale continuïteit.

1. Politieke en economische evolutie in de zestiende eeuw

1.1 Bloeiperiode van het Songhay-rijk

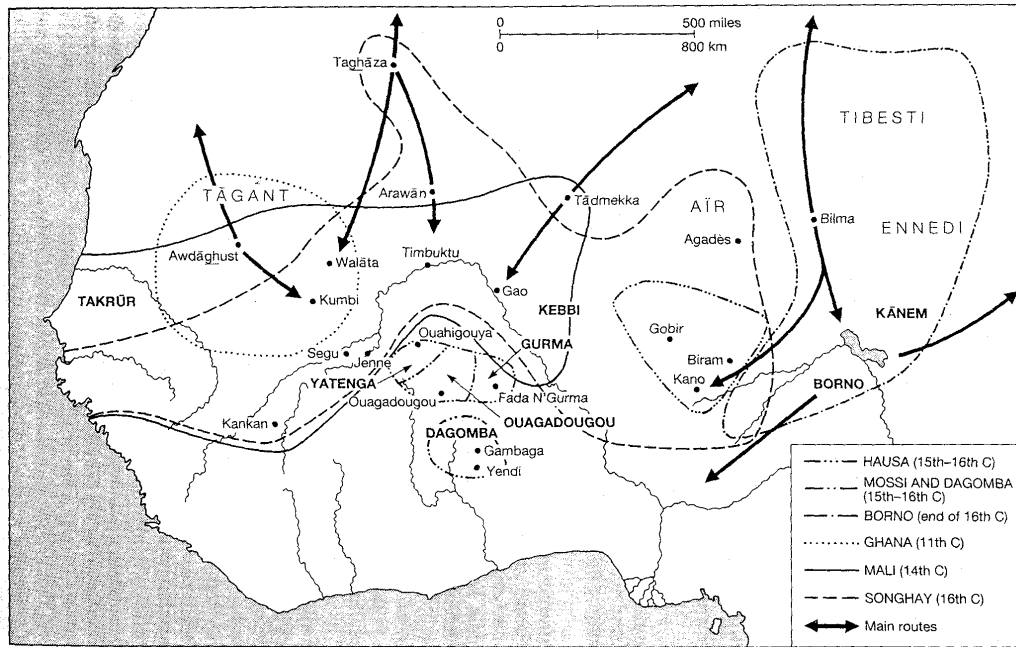
Het einde van de 15de eeuw en de 16de eeuw waren politiek woelige tijden in het studiegebied, met de vorming van vele nieuwe vorstendommen, vaak betrokken bij lange-afstandshandel naar het noorden. In deze handel ging het machtig geworden Songhay-rijk een grote rol spelen.

1.1.1 Politiek: het Songhay-rijk

De Songhay leefden langs de beide oevers van de midden-Niger, waar ze, na een lange evolutie van bijna 800 jaar, in de 16de eeuw een machtig rijk vestigden dat een groot deel van de westelijke historische Soedan verenigde en zowel politiek als economisch ging domineren¹. De opkomst van het Songhay-rijk wordt gemarkeerd door de inname van Jenne en Timbuctu in respectievelijk 1468 en 1477 (S.M.Cissoko, 1984: 187; P.E.Lovejoy, 1985: 648, 681) (zie figuur VII-1).

---

¹ In de 16de eeuw domineerden twee rijken een groot deel van West-Afrika, met Songhay langs de Niger rivier en Borno rond het Chad meer (P.E.Lovejoy, 1985: 648).

Figuur VII-1: Politieke entiteiten in de Sahel en savanne tussen de 11de en 16de eeuw (uit: P.Diagne, 1992: 25).

Het Songhay-rijk kende een sterk gecentraliseerde en gehiërarchiseerde politieke en administratieve organisatie, hetgeen een breuk betekende met de traditionele politieke systemen onder de vorm van federaties van koninkrijken, zoals het historische Ghana-rijk en het Mali-rijk gekend hadden.

De provincies van Songhay bestonden uit twee groepen met elk een ander bestuursstelsel. Een eerste groep waren de veroverde provincies waar een leider regeerde die was aangeduid door de *Askiya*, de vorst van het Songhay-rijk, en die op eender welk moment door hem kon worden afgezet. Men kan ze beschouwen als een soort gouverneurs, verenigd in een hiërarchie, die op alle gebieden soeverein waren, behalve voor justitie. Ook handelssteden als Timbuctu, Jenne, Toghaza en Walata genoten een zekere autonomie. Hier waren echter wel veel bureaucraten aanwezig, wegens de uitgebreide aanwezigheid van nijverheden en handelsactiviteiten en de grote bevolkingsaantallen.

Een tweede bestuursstelsel bestond uit indirecte administratie in de vazal- of tribuutstaten. Lokale gewoonten regelden de aanduiding van de leider, die dan erkend werd door de *Askiya*. Deze laatste kwam enkel tussen wanneer er opstanden ontstonden tegen de vreemde overheersing. Zulke indirecte overheersing werd o.m. toegepast in de westelijke Hausastaten², het vorstendom van Agades, de federatie van Tuareg Kel Antassar en de federatie van de Magsharen. Ook het Mali-rijk vormde gedurende bepaalde perioden een tribuutstaat, maar de Songhay dominantie was hier nooit continu. Al deze vasalstaten moesten in de mate en op de momenten dat het centrale bestuur in Gao er nood aan

² Volgens S.M.Cissoko (1984: 196-200) waren ook de Hausastaten van Kano en Katsina tribuutstaten van het Songhay-rijk; P.E.Lovejoy (1985: 672) daarentegen beweert dat deze staten politiek onafhankelijk bleven.

had regelmatig tribuut betalen, soldaten leveren en goede relaties onderhouden via bezoeken, geschenken en huwelijken (S.M.Cissoko, 1984: 196-200).

Niet alleen politiek, maar ook op economisch gebied had het Songhay-rijk een grote invloed. Vanaf de 15de eeuw was het Songhay-rijk opgenomen in het commerciële netwerk dat in het Ghana-rijk haar oorsprong kende en na het ineenstorten van Ghana in de 11de eeuw gecentreerd was in het Mali-rijk, dat beter gelegen was voor de goudhandel. In de 16de eeuw nam het Songhay-rijk de fakkel van het Mali-rijk over: het merendeel van de West-Afrikaanse interne handel die in noord-zuidrichting verliep passeerde ofwel door Songhay ofwel door Borno (meer oostelijk gelegen, langs het Chad-meer) en de trans-Saharahandel convergeerde in de grote steden van beide rijken. Steden als Walata, Timbuctu, Jenne en Gao stonden op deze manier in verbinding met de belangrijkste marktplaatsen van de Sahara, Noord-Afrika en zelfs verder, tot Middellandse Europa. Deze stedelijke commerciële zones vormden volgens S.M.Cissoko en P.E.Lovejoy een sterk contrast met de meer op subsistentie gerichte rurale gebieden (S.M.Cissoko, 1984: 196-200; P.E.Lovejoy, 1985: 648-650, 664-665).

Songhay controleerde de handel in zuidelijke richting tot aan de goudvoorraden en kolawouden van het bekken van de Midden-Volta en domineerde de handelsroutes naar de bovenloop van de Niger, waar eveneens goud en kolanoten werden gevonden. Het rijk had bovendien een sterke invloed op de Hausa-staten van de centrale Soedan³, en in westelijke richting reikte haar invloed tot het Senegalbekken. In de woestijn reikte de heerschappij van Songhay tot de koper- en zoutmijnen van de centrale Sahara. De delen van West-Afrika die zich effectief buiten de invloedssfeer van het Songhay-rijk bevonden waren het lagere Niger-bekken, delen van de zuidelijke savanne, Borno, en de gehele Guinea kust. P.E.Lovejoy stelt echter (1985: 667):

“Nonetheless, more of West Africa was incorporated into a single economic region than ever before, and the economic might of this concentration was not to be duplicated until the nineteenth century.”

---

³ Op het einde van de 15de en vooral tijdens de 16de eeuw werden de zuidelijke Hausa steden opgenomen in de invloedssfeer van Songhay. De Kebbi centra in het westen van Hausa maakten gedurende een korte periode in de 16de eeuw zelfs effectief deel uit van Songhay en andere delen van Hausa hebben mogelijk tribuut betaald. Of Katsina en Kano, de belangrijkste handelssteden van de 17de eeuw, politiek onafhankelijk bleven is zoals gezegd niet duidelijk, maar in ieder geval waren de handelaars van beide Hausa-staten eveneens op Songhay gericht. Omgekeerd zullen de Hausa staten van de centrale Soedan een grote aantrekkingskracht hebben uitgeoefend op de Songhay handelaars. De landbouw, veeteelt en textielnijverheid van de Hausa kenden voorspoed, zodat een export van graan, lederwaren en textiel naar de Sahara op gang kwam. Daarnaast had de Hausa regio rechtstreeks contact met de goud- en kolaproducerende Akan, zodat een (weliswaar eerder klein) deel van het goud via de centrale Soedan naar Noord-Afrika ging. De groei van de economie van de centrale Soedan was echter slechts gedeeltelijk gelieerd aan de handel met Songhay. Door politieke veranderingen in Kanem-Borno, dat bovendien een enorme expansie kende, kwam er op het einde van de 16de eeuw rust en veiligheid in de regio, waardoor de rechtstreekse noordelijke handel toenam (P.E.Lovejoy, 1985: 672-673). Algemeen wordt aangenomen dat de Songhay Askia slechts één manier kende om het nadeel van deze groei van de handel langs de oostelijke route te compenseren, en dat was door het gebied te veroveren met zijn leger (D.Laya, 1992: 455).

De handel werd sterk gecontroleerd door de centrale autoriteiten. Zo werden er door de centrale overheid ondermeer administratieve controleposten in verafgelegen plaatsen in de woestijn opgericht (P.E.Lovejoy, 1985: 667). Het bestaan van een gemeenschappelijke monetaire zone, gebaseerd op goud en cowrieschelpen was essentieel in de handelsstructuur van de Songhay-economie: handelaars konden over grote afstanden een gelijke monetaire standaard gebruiken, waardoor het mogelijk werd goederen op krediet te kopen. Het systeem van maten en gewichten was over een zelfde zone gemeenschappelijk (P.E.Lovejoy, 1985: 669-670).

Binnen het Songhay-rijk vond een vanuit de administratie sterk gecontroleerde handel in landbouwproducten en commerciële veeteelt plaats, gebaseerd op ecologische verschillen (P.E.Lovejoy, 1985: 668-669).

In de tweede helft van de 16de eeuw begon de macht van Songhay te tanen. Na de dood van de Askiya Muhammad al-Hadjdj in 1529 waren er geregeld opvolgingsconflicten, die de eenheid van het rijk bedreigden. Op economisch vlak ondervond het rijk steeds meer negatieve effecten van de Portugese handel langs de kust:

“Military reverses in Dendi, Borgu and Mossi (Mosi) country – all traditional sources of slaves for the empire – together with the loss of Taghaza in 1585, exacerbated the social consequences of the economic setbacks. In addition the empire was afflicted with a series of natural disasters including epidemics, drought and food shortages.” (M.Abitbol, 1992: 303).

Het Songhay-rijk had dus reeds enkele decennia af te rekenen met interne fragmenterende krachten toen in 1591 een invasie vanuit Marokko plaatsvond. De steden Timbuctu, Jenne en Gao werden snel ingenomen door de Marokkaanse troepen - het Songhay leger was niet tegen hen opgewassen. Hierna desintegreerde het rijk en plooiden de Songhay terug tot een gebied rond Dendi in het zuiden van hun vroegere rijk, van waaruit ze de Marokkanen trachtten te bevechten. Dit echter zonder succes. Het was niet zozeer de sterkte van de Marokkanen die het herstel van het Songhay-rijk onmogelijk maakte, maar wel de totale ineenstorting van het oude imperiale systeem op het moment dat de centrale macht ondermijnd werd. Dat imperiale systeem steunde immers in de eerste plaats op de sterkte en rijkdom van de steden, op hun beurt voor een groot deel steunend op de onderdrukking of slavernij van vele mensen op het platteland. Voor deze laatsten zou de komst van de Marokkanen een bevrijding betekend hebben. Omstreeks het midden van de 17de eeuw was het eens zo machtige Songhay-rijk gereduceerd tot een zwakke alliantie van kleine staten in het zuidoostelijke deel van het vroegere rijk. Reeds in 1618 waren de Marokkanen gestopt met het zenden van militaire versterkingen en het aanduiden van de politieke leiders in de veroverde gebieden – de achtergeblevenen uit het Marokkaanse leger en hun afstammelingen maakten zich tot legale politieke leiders in het gebied rond Timbuctu, en bleven dit tot het begin van de 19de eeuw (B.Davidson, 1965: 110, 237; M.Abitbol, 1992: 303, 307).

1.1.2 Economisch: de handel

A.G.Hopkins deelt in zijn economische geschiedenis van West-Afrika (1990) de handel in pre-koloniaal West-Afrika op in enerzijds lokale handel, die binnen een straal van ongeveer 15 km plaatsvond (binnen dit afstandsinterval kon men in één dag te voet of met een ezel op de markt geraken, zijn/haar producten verhandelen en weer huiswaarts keren) en die lokale markten deed ontstaan, en anderzijds handel over langere afstand, waarbij overnachtingen noodzakelijk waren, het werk in het huishouden moest gereorganiseerd worden en soms gebruik gemaakt werd van professionele dragers en tussenpersonen, en die een stimulerend effect had op marktactiviteiten op alle niveaus (A.G.Hopkins, 1990: 53-54). Binnen deze handel over langere afstand kan men een onderscheid maken tussen enerzijds de handel die binnen West-Afrika bleef, en anderzijds de trans-Saharahandel en Atlantische handel.

Waar enkel lokale handel in de betekenis van A.G.Hopkins aanwezig was, kan men spreken van een subsistentie-economie op regionaal niveau, of, naar analogie met E.Vanhoute over de 19de-eeuwse Kempen (zie hoofdstuk 5), in zekere zin ook van een regionale overlevingseconomie – al moeten we ons er van bewust zijn dat het een verschil uitmaakt in welk sociaal systeem deze regionale overlevingseconomie ingebed is.

Deze lokale handel werd voornamelijk gekenmerkt door beperkingen aan de vraagzijde, aangezien de huishoudens enkel hun overschotten op de markt brachten, waardoor de koopkracht beperkt bleef (A.G.Hopkins, 1990: 57). Het is mogelijk dat in 16de- en 17de-eeuws West-Afrika dergelijke maatschappijen bestonden, maar er bestaat relatief weinig informatie over. De meeste gebieden in West-Afrika waren echter op één of andere manier betrokken bij handel over langere afstand. In het studiegebied werden mogelijk enkele gebieden zonder gecentraliseerde politieke organisatie gekenmerkt door een regionale subsistentie-economie, maar zeker is dat niet (zie verder).

De handel over langere afstand verbond “sociale eilanden van koopkracht”: hier waren consumenten aanwezig die voldoende rijkdom bezaten om een markt te onderhouden die groter was dan de lokale markten (A.G.Hopkins, 1990: 57). Deze handel over langere afstand bestond voor het grootste deel uit luxeproducten, hoewel soms ook groenten, fruit, gedroogde vis, vee en olieën op regionale markten werden verhandeld⁴. Goederen die meer courant op de regionale markten aanwezig waren waren kolanoten, omdat die gedurende vele maanden kunnen bewaard worden, graan, omdat dat noord- of zuidwaarts kon getransporteerd worden op het moment dat de transportkosten laag waren, en katoen en indigo, al werden die meestal eerst tot textiel verwerkt (P.E.Lovejoy, 1985: 651). Volgens

---

⁴ Volgens P.E.Lovejoy (1985: 653) werden de meeste voedingsproducten enkel op lokaal niveau uitgewisseld, om fluctuaties in de productie op te vangen, hoewel hij moet toegeven dat daar voor de meeste gebieden geen echte bewijzen over bestaan; de handel in voedingsmiddelen op regionaal niveau had meestal een ecologische basis.

P.E.Lovejoy nam de prijs van de producten toe naarmate ze verder getransporteerd werden. Zo was bv. een goedkoop stuk stof in één gebied, een luxeproduct in een verder afgelegen regio (P.E.Lovejoy, 1985: 666). Er zijn echter in de literatuur verschillende aanwijzingen te vinden die deze stelling ontkrachten: de Koorokosmids uit zuidelijk Mali bv. bouwden stocks op van werktuigen en wapens en verkochten deze wanneer de prijzen gunstig waren (A.G.Hopkins, 1990: 62); P.E.Lovejoy zelf stelt elders dat slaven op de markt op dezelfde manier werden behandeld als andere producten en dat de prijs varieerde via marktmechanismen (P.E.Lovejoy, 1985: 663).

De vermogende inwoners die de regionale markten onderhielden maakten slechts een klein deel van de totale bevolking uit; de minder begoede meerderheid van de bevolking participeerde tot op zekere hoogte in deze handel door van inkomsten gegenereerd door lokale handelsactiviteiten producten te kopen als goedkopere types stof en kleine hoeveelheden essentiële producten die lokaal niet konden verkregen worden, zoals bv. zout (S.M.Cissoko, 1984: 204; A.G.Hopkins, 1990: 58).

Er ontstond een complex systeem van handelsroutes, waarbij de belangrijkste in noord-zuidrichting liepen, de grote geografische zones overspannend: de veehouders van het grensgebied tussen de Sahara en de savanne verhandelden vee, zuivelproducten en zout met de landbouwers van de savanne in ruil voor gierst en stoffen. In de savanneregio verhandelden de mensen op hun beurt vee, zout, gedroogde vis en stoffen met de volkeren uit de woudzone, van wie ze slaven, kolanoten, ivoor, ijzerwaren en ook weer stoffen ontvingen. Ten slotte verhandelden producenten uit het woud allerlei voedingsmiddelen en afgewerkte producten in kustgemeenschappen in ruil voor vis en zeezout. Andere routes verliepen in west-oost-richting, aangezien er in zulke grote gebieden als de West-Afrikaanse savanne en woudzone gemakkelijk complementaire noden ontstonden. Zo werden, vooral vanaf de 17de eeuw, bv. slaven, gedroogde vis en stoffen uit Kano verhandeld doorheen de westelijke Soedan. Steden als Timbuctu, Gao en Jenne bevoorraadden zich met graan uit de centrale Nigerdelta en uit Dendi en ook groenten en vee werden ingevoerd (S.M.Cissoko, 1984: 204; P.E.Lovejoy, 1985: 650-651, 653; A.G.Hopkins, 1990: 59-60).

Deze laatste steden speelden een belangrijke rol als verzamel- en distributiecentrum voor producten van heel West-Afrika, niet alleen deze bestemd voor de interne West-Afrikaanse handel, maar ook voor de producten die noordwaarts via de trans-Saharahandel geëxporteerd werden. Via deze trans-Saharahandel importeerde de westelijke Soedan textiel, waarvan het merendeel uit Europa afkomstig was (van Venetië, Firenze, Genua, Majorca, Engeland en Frankrijk), zout uit Teghazza en Idjil, wapens, paarden, koper, glaswaren, suiker en allerlei producten uit Noord-Afrika, zoals schoeisel en wollen stoffen. Het belangrijkste product van deze import was zout. De export vanuit de historische Soedan via de Sahara bestond uit goud, slaven, ivoor, kruiden, kolanoten en katoen. Het goud, dat afkomstig was van mijnen in Bambuk (ten zuiden van de Senegal rivier), Bune (langs de bovenloop

van de Niger rivier), de Mossi-staten (langs de oevers van de Zwarte Volta) en vooral uit de Akanwouden (ten zuiden van de bocht van de Volta en westwaarts tot aan de Comoe rivier; dit goud werd getransporteerd via Bighu), was het scharnierproduct van deze handel en werd getransporteerd tot in Europa (S.M.Cissoko, 1984: 204; P.E.Lovejoy, 1985: 655; A.G.Hopkins, 1990: 80-86).

Tussen de tweede helft van de 13de eeuw en de 16de eeuw kende de trans-Saharahandel een bloeiperiode, enerzijds door een verhoogde vraag vanuit Europa en het Midden-Oosten naar West-Afrikaanse producten en anderzijds doordat een gevoelige toename van het aanbod mogelijk was, mede door de relatieve politieke stabiliteit in Noord-Afrika en de westelijke Soedan. Tijdens de heerschappijen van Mali en Songhay waren de routen langs Jenne en Timbouctu dominant (S.M.Cissoko, 1984: 204; P.E.Lovejoy, 1985: 655; A.G.Hopkins, 1990: 80-86).

P.E.Lovejoy, die de economie van West-Afrika van 1500 tot 1800 bestudeerde, benadrukt de wisselwerking tussen de interne ontwikkelingen en de externe handel over de Sahara en de Atlantische oceaan. Nettegenstaande het relatief kleine volume van de trans-Saharahandel werden handelaars er toe aangetrokken, zowel wegens het vooruitzicht op goede winsten, als om krediet te verkrijgen voor andere handel. De trans-Saharahandel had ook een grote invloed op de commerciële organisatie, aangezien de contacten met Moslimlanden ten noorden van de Sahara resulteerden in het overnemen van de Islamitische wet en handelsgewoonten. Op die manier beïnvloedde de Mediterrane wereld, met haar meer ontwikkelde economie, de commerciële groei ten zuiden van de Sahara (P.E.Lovejoy, 1985: 665).

Op vlak van productie heeft de trans-Saharahandel volgens P.E.Lovejoy echter voor weinig fundamentele wijzigingen gezorgd. De goudproductie gebeurde zowel in mijnen als door pannen in rivieren – beide zeer arbeidsintensieve methoden, maar aangezien voor de bevolking tijdens het droge seizoen geen landbouwactiviteiten mogelijk waren, leverde de goudproductie een aanvulling op het inkomen uit landbouw en handwerk, zonder dat er gespecialiseerde arbeiders of geavanceerde technieken voor nodig waren. In Buré en de Akan-velden werden wel slaven ingezet voor de productie van goud. Elders waren het de kleine boeren die in de mijnen, die als vrije goederen werden beschouwd, werkten.

De totale export van goud uit West-Afrika was naar hedendaagse normen eerder beperkt in volume: de export uit Bambuk zou minder dan 200 kg per jaar bedragen hebben, en vanuit de Akan velden omstreeks 1000 kg per jaar. De totale West-Afrikaanse goudproductie zou tussen de 15de en de 18de eeuw enkele tonnen per jaar bedragen hebben, waarbij de totale waarde steeg van omstreeks £100.000 per jaar in 1500, naar £200.000 per jaar in 1700. Van deze totale export werd steeds een significant deel via de Atlantische handel getransporteerd; de rest vond een uitweg langs de trans-Saharahandel. Maar of het goud nu getransporteerd werd langs de trans-Saharahandel of langs de Atlantische handel,

steeds ging het om relatief kleine volumes en er waren dus slechts beperkte transportfaciliteiten voor nodig (P.E.Lovejoy, 1985: 655).

Kolanoten konden in commerciële hoeveelheden enkel geproduceerd worden in de woudzone, en werden vooral geoogst in de wouden die grensden aan de zuidelijke savanne. De bomen werden niet aangeplant, maar groeiden spontaan in de wouden. De jonge plantjes werden wel beschermd, maar er zijn geen aanwijzingen dat de bomen zouden zijn uitgedund om de opbrengst per boom te vergroten, noch werden er andere technieken toegepast die een grotere opbrengst zouden hebben geleverd: de oogst van de natuurlijk uitgekomen bomen was voldoende groot om de markt te bevoorraden. De limiterende factor was arbeid: er waren mensen nodig om te oogsten, om de noten klaar te maken voor de verkoop en voor het transport naar de markt, waarbij telkens de slecht geworden noten moesten verwijderd worden voor ze de hele lading konden bederven. Tijdens de trek van de karavanen noordwaarts werden telkens de beschadigde noten verkocht of gebruikt voor de betaling van taxes. Hierdoor bleven de prijzen laag langs de route noordwaarts, en werden de beste noten bewaard voor de markten van de noordelijke savanne. De handel in kolanoten kon maar een dergelijk belang verwerven in de economische geschiedenis van West-Afrika, doordat veel van de productiegebieden in de nabijheid gelegen waren van alluviale goudvoorraden. Goud was een product van hoge waarde, maar met een laag gewicht, zodat de handelaars die van het noorden kwamen met producten om goud te kunnen aankopen, op hun terugweg lastdieren over hadden, waardoor de kosten om kolanoten noordwaarts te transporteren geminimaliseerd werden. Hierdoor ontstonden lokale commerciële netwerken, onder meer in het bekken van de midden-Volta, waarbij lokale handelaars in zowel goud en kolanoten, als in importen uit het noorden handelden. Soms transporteerden ze zelf goederen noordwaarts, maar meestal traden ze op als tussenhandelaars tussen noordelijke handelaars en kola-producenten, waarbij ze bovendien gebruik maakten van de lokaal aanwezige hulpbronnen: de tussenhandelaars die opereerden in het bekken van de Midden-Volta exploiteerden de lokale zoutvoorraden van Daboya⁵ en brachten dit lokaal in omloop. De expansie van dit handelsnetwerk nabij de gebieden waar de kolanoten gecultiveerd werden, geeft aan dat de markt voor kolanoten in de loop van de 16de eeuw sterk groeide (P.E.Lovejoy, 1985: 656-658; 671-672). P.E.Lovejoy (1985: 672) stelt hieromtrent:

“The reorganisation, when related to the general economic situation of West Africa, seems to indicate that the pull of the Songhay market and the general level of commercial expansion in West Africa had dramatic effects even beyond the borders of the empire.”

Volgens P.E.Lovejoy houdt de 16de-eeuwse expansie van de kolahandel mogelijk verband met de opkomst van de goudhandel aan de Guineakust, waardoor minder goud beschikbaar zou geweest zijn

---

⁵ In de westelijke kola-wouden was een tekort aan ijzer, zodat de tussenhandelaars die ten westen van de Bandama-rivier opereerden kleine ijzeren staafjes, geïmporteerd uit de savanne, als geld gebruikten (P.E.Lovejoy, 1985: 658).

voor de trans-Saharahandel. De handelaars zouden hun goud, textiel en andere producten die uit het noorden kwamen nu meer en meer tegen kolanoten hebben uitgewisseld, in plaats van tegen goud (P.E.Lovejoy, 1985: 672).

Een ander belangrijk ‘exportproduct’ van West-Africa waren slaven. Deze export kan echter niet los gezien worden van de interne handel: de interne bevoorradingsmechanismen voor slaven waren goed uitgebouwd en bijna alle handelaars handelden zowel in slaven als in andere goederen. Gevangenen werden op de markt op dezelfde manier behandeld als andere producten en de prijs varieerde via marktmechanismen. Staten waren via het maken van oorlogsgevangenen vaak in staat de markt op grote schaal te bevoorraden, en zo de prijs te beïnvloeden (P.E.Lovejoy, 1985: 663).

De Atlantische handel, die haar intrede deed vanaf de 15de eeuw, had een gelijkaardige impact als de trans-Saharahandel, maar dan voor de kustzones. Er kwamen nieuwe afzetmogelijkheden voor allerlei goederen⁶ en plaatsen die voorheen ongeschikt waren om aan de handel over langere afstanden deel te nemen, werden nu belangrijke handelshavens. Het resultaat was een aanzienlijke toename van de handel, nieuwe bronnen voor handelskrediet - dat van de kust naar het binnenland vloeide -, nieuwe importen bovenop de goederen die doorheen de Sahara getransporteerd werden – met als belangrijkste vuurwapens -, en de groei van nieuwe handelsgroepen en een andere handelscultuur, die de gebieden dicht bij de kust toelieten zich onafhankelijk op te stellen van de Moslim handelsnetwerken die de trans-Saharahandel domineerden (P.E.Lovejoy, 1985: 649, 681).

De handel over langere afstand - zowel deze binnen West-Afrika als deze die de Sahara of de Atlantische oceaan overspande – had niet enkel behoefte aan veiligheid en stabiliteit, ook de beschikbaarheid van voldoende kapitaal en krediet was een noodzaak (A.G.Hopkins, 1990: 64). West-Afrikaanse kredietinstellingen kunnen volgens A.G.Hopkins (1990: 70) onderverdeeld worden in twee categorieën. Ten eerste waren er de associaties die klein krediet verleenden: georganiseerd door “*kinsmen*” of door groepen vrienden, waren zij vooral bedoeld voor sociale doeleinden, zoals geld bijeen brengen voor een begrafenis. Daarnaast was er een commerciële kapitaalmarkt, die economische doeleinden diende, zowel op lokaal als op inter-regionaal niveau. Professionele handelaars moesten hun activiteiten vaak financieren door het opnemen van krediet, aangezien de intitiële investeringen hoog waren en de inkomsten lang op zich lieten wachten. Dit handelskrediet werd verstrekt door andere handelaars, of door gespecialiseerde bankiers en kredietverleners. De leningen werden gedekt door derden of door eigendommen (vee, huizen of land) in onderpand te geven. Armere mensen moesten hun toevlucht nemen tot schuldslavernij (“*pawning*”) om de

---

⁶ Europeanen kochten aan de West-Afrikaanse kusten slaven, goud, ivoor, huiden, peper, ... (P.E.Lovejoy, 1985: 681).

terugbetaling van hun lening te garanderen: zij zelf of een verwante werkten voor zijn kredietverstrekker zonder betaling, tot de lening vereffend was (A.G.Hopkins, 1990: 70-71).

Nog meer dan de handel binnen West-Afrika vereisten de trans-Saharahandel en de Atlantische handel zeer uitgebreide kredietfaciliteiten en investeringen. Hierdoor waren het voornamelijk grote handelsondernemingen – in het geval van de trans-Saharahandel uit Timbuctu en, vooral vanaf de 17de eeuw, Whydah - die aan deze externe handel deelnamen. Opvallend is de gelijkenis in de organisatie van de handelsondernemingen die zich op de trans-Saharahandel dan wel de Atlantische handel richtten (A.G.Hopkins, 1990: 80-86).

1.2 Het studiegebied

In het noordelijke deel van het huidige Ghana kwamen zoals gezegd tussen het einde van de 15de en het begin van de 17de eeuw verscheidene politieke entiteiten tot ontwikkeling. Daarnaast bleven er ook bevolkingsgroepen leven zonder gecentraliseerde politieke organisatie.

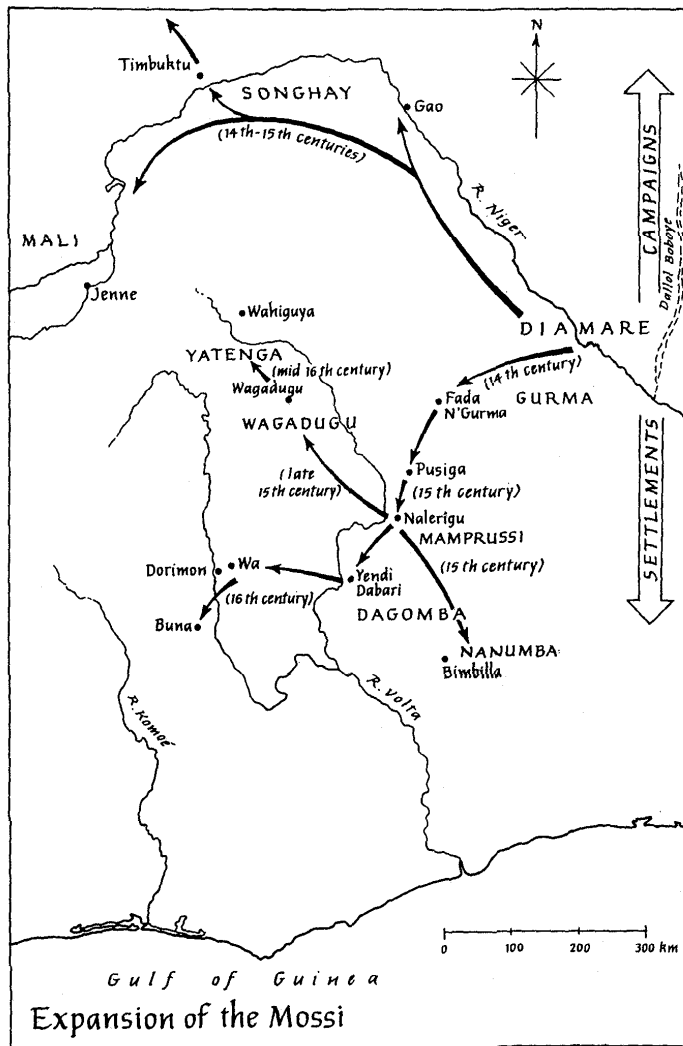
1.2.1 De Mossi-koninkrijken

De 15de en 16de eeuw waren in het zuidelijke savannegebied een periode van creatie en consolidatie van verscheidene Mossi-koninkrijken (I.Wilks, 1985: 465-476). Deze bestonden uit een zuidelijke groep met Mamprusi (of Mampurugu), Dagomba (of Dagbamba) en Nanumba, ontstaan in de eerste helft van de 15de eeuw (gelegen in het huidige Noord-Ghana), en een noordelijke groep met Wagadugu en Yatenga, ontstaan op het einde van de 15de eeuw (gelegen in het huidige Burkina Faso)⁷ (zie figuur VII-2). Deze koninkrijken werden gesticht door krijgslieden, de Mossi, afkomstig uit het noordoosten. De macht van de vroege Mossi over de inheemse bevolking was gebaseerd op hun bezit van paarden, die ze gebruikten voor oorlogsvoering. Aldus brachten ze in het gebied op vlak van politieke organisatie grote veranderingen: vóór de komst van de Mossi ontbrak het de inheemse bevolking (de Fulsi, Ninisi, Kipirsi, Kassena, Kusasi, Nunuma, Konkomba, enz.) aan gecentraliseerde politieke instituties. Ze waren daarentegen georganiseerd op basis van gebieden van rituele jurisdictie (te vergelijken met parochies), elk met een land priester die de hoede over de oude heiligdommen had. I.Wilks (1985: 470) besluit hieruit dat de inheemse bevolking slechts weinig culturele affiniteit kan gehad hebben met de nieuwkomers. De traditionele priesters werden in de meeste Mossi-koninkrijken in functie gelaten, die soms zelfs bekrachtigd werd met symbolen van politieke autoriteit. De rest van de inheemse bevolking werd in de nieuwe politieke gemeenschappen van de Mossi – in de literatuur

---

⁷ M.Izard (1984: 230) beschouwt drie fasen in de creatie van de Mossi koninkrijken: een eerste fase van voorbereiding vond volgens de auteur plaats tijdens de tweede helft van de 15de eeuw, de fase van verovering tijdens de eerste helft van de 16de eeuw en de stabiliseringsfase in de tweede helft van de 16de eeuw.

‘koninkrijken’ genoemd⁸ - opgenomen als de gewone klassen, de *tengdamba* of *tegbisi* en stond in voor de voedselproductie.

Figuur VII-2: Het ontstaan van de Mossi koninkrijken (I.Wilks, 1984: 468).

De Mossi waren volgens I.Wilks (1985: 465-476) geen ondernemers, maar ze eigenden zich tribuut toe. Aldus veroorzaakten ze geen belangrijke veranderingen in het niveau van ontwikkeling van de productiekrachten. De Mossi staten hadden allemaal een min of meer gelijkaardige productiebasis, gebaseerd op landbouw (voornamelijk de teelt van gierst en katoen) en veeteelt. Het houden van runderen was voorbehouden aan de herders van de Sahel, de Fulani, maar de Mossi boeren hielden wel geiten, schapen en pluimvee. In het noorden van het Mossi-gebied, voornamelijk in Yatengo, werden

⁸ Mogelijk waren deze ‘koninkrijken’ eerder ‘chiefdoms’, maar dan wel de tribulaire variant (zie inleiding). Het waren in ieder geval territoriaal georganiseerde ‘staten’, zoals in hoofdstuk 1 gedefinieerd op basis van Ch.Tilly. Ook in wat volgt houden we deze definitie aan.

bovendien ezels en paarden gefokt, die geëxporteerd werden naar op zijn minst de andere Mossi koninkrijken (M.Izard, 1984: 236).

Door de heffing van verschillende vormen van tribuut eigenden de lokale dorpschefs zich surplussen toe. Een deel van deze tributen werd afgestaan aan districtschefs van een hogere rang, die op hun beurt een deel afstonden aan de koning (de *na* of *nabe*). Ondanks hun ligging langs het handelsnetwerk van de Dyula zouden de koninkrijken, nog steeds volgens I.Wilks (1985: 472), die zich baseert op de Timbuctu kronieken en de eerste Europese rapporten, in de 16de en 17de eeuw weinig commercieel belang hebben gehad. Volgens S.M.Cissoko werd wel goud geëxporteerd via de trans-Saharahandel, maar het is onduidelijk om welke hoeveelheden het ging (K.B.Dickson, 1969: 30; S.M.Cissoko, 1984: 204).

M.Izard (1984: 237) stelt echter dat hoewel weinig geweten is over de vroege geschiedenis van de handel over lange afstand vanuit deze gebieden, er toch aanwijzingen zijn dat de Yarse (in het Volta bekken) reeds deelnamen aan deze handel vóór de komst van de Mossi. De Yarse, die zowel wevers als handelaars waren, zouden zowel witte als gekleurde katoenen repen stof verhandeld hebben met het noorden in ruil voor zout van de Sahara (en ook gedroogde vis en matten) en met het zuiden in ruil voor kolanoten. De oprichting van de Mossi-staten zou de handel over lange afstand aanzienlijk hebben doen toenemen. Volgens P.E.Lovejoy (1985: 671) waren deze Yarse echter Soninke handelaars die zich in de Mossi-staten Yatenga en Wagadugu vestigden en zowel More (de Mossi taal), als Juula (het dialect dat langs de handelsroutes gesproken werd) spraken. Zij zouden zeker van de 16de eeuw een herkenbare gemeenschap hebben gevormd. Ondanks een aantal oorlogen bleven de Mossi-koninkrijken politiek onafhankelijk van Songhay, maar deze handelaars konden, door hun Islamitische en commerciële banden te behouden, handel drijven tussen Songhay en de gebieden van het Volta-bekken.

Tijdens de late 16de en de 17de eeuw werden vanuit de berstaande rijken nieuwe politieke gemeenschappen opgericht. In de noordelijke Mossi-regio ontstonden Kupela, Bulsa, Mane, Risiam, Kayao, Yako en Tema, koninkrijken die in meer of mindere mate onafhankelijk waren van hun moedergebieden. In de zuidelijke regio stichtten leden van de leidende klassen van Mamprussi en Dagomba kleine onafhankelijke koninkrijken op of nabij de Zwarte Volta: Wa, Buna, Dorimon en Wechiau (I.Wilks, 1985: 465-476).

1.2.2 Bighu, Bono en Gonja

Tijdens de 15de en 16de eeuw, de periode van de politieke teloorgang van het Mali-rijk, breidden Malinese (of Mande) handelaars hun activiteiten uit naar gebieden buiten de vroegere imperiale grenzen. Door de teloorgang van het centrale gezag werden de handelaars – de Dyula of Wangara – bevrijd van het restrictieve apparaat dat vroeger in het Mali-rijk aanwezig was en konden ze vrij

handel drijven. Eén van hun grootste ondernemingen was de ontwikkeling van nieuwe afzetgebieden voor de handel van het Akangebied⁹ (in de zuidelijke woudzone), gestimuleerd door de voortdurende stijging van de wereldwijde vraag naar goud (I.Wilks, 1985: 476-477).

Tussen de zuidelijke *loop* van de Zwarte Volta en de noordelijke rand van het woud brachten de Malinese handelaars de opslagplaats Bighu (Begho) tot bloei, die tijdens de tweede helft van de 15de, de 16de en 17de eeuw van cruciaal belang was voor de handel van de Akan¹⁰. De Malinese Dyula kochten goud en kolanoten bij hun zuidelijke burens, in ruil voor allerlei goederen, zoals zout, stoffen, brons, koper¹¹, ... en slaven¹². Het goud en de kolanoten uit het Akangebied werden in Bighu verzameld, van waar de producten verder noordwaarts werden getransporteerd via Wa, Buna, Bobo-Dioulasso en Kong naar Jenne, één van de grote marktplaatsen van de Moslimwereld, vervolgens naar Timbuctu en dan per karavaan door de woestijn naar de Mediterrane wereld, het Midden Oosten en Europa (I.Wilks, 1985: 477-481; P.E.Lovejoy, 1985: 670-671; A.A.Boahen, 1992: 405) (zie figuur VII-3). Bighu was bovendien dicht genoeg bij de kust gelegen om te kunnen profiteren van zowel de noordelijke handel naar Jenne en de Hausasteden, als van de handel met de Portugezen (P.E.Lovejoy, 1985: 971).

Er was een duidelijk verband tussen de ontwikkeling van de goudhandel van Bighu en de opkomst van Bono, waarschijnlijk de eerste van alle Akan staten. Bono Manso ontstond in de 14de eeuw ongeveer 50 km ten zuidoosten van Bighu, aan de randen van het woud, en zou floreren tot de verwoesting door het Ashanti-leger in 1722-'23. In de vroege 16de eeuw zouden delen van de Bono-bevolking zich tot de Islam bekeerd hebben, met de steun van de handelsgemeenschap. Hieruit leidt men af dat ook de vroege groei van Bono gestimuleerd zou zijn geweest vanuit het Mali-rijk. Daar waar Bighu echter gericht was op handel, was Bono zeker vanaf de 16de eeuw belangrijk voor de controle die het uitoefende over de extractieve industrie. Het zoeken naar goud door middel van pannen in de rivieren is iets dat in het Akan-gebied reeds eeuwen lang gebeurde. Mijnbouw zou hier echter pas rond de 14de-15de eeuw geïntroduceerd zijn, waarschijnlijk vanuit de Bambuk en Bune goudvelden in de streek van de boven-Senegal en –Niger. Via de goudwinning stond Bono open voor sterke invloed vanuit het noorden, hetgeen tot uitdrukking komt in een aantal culturele gewoonten, zoals bekering tot de Islam

---

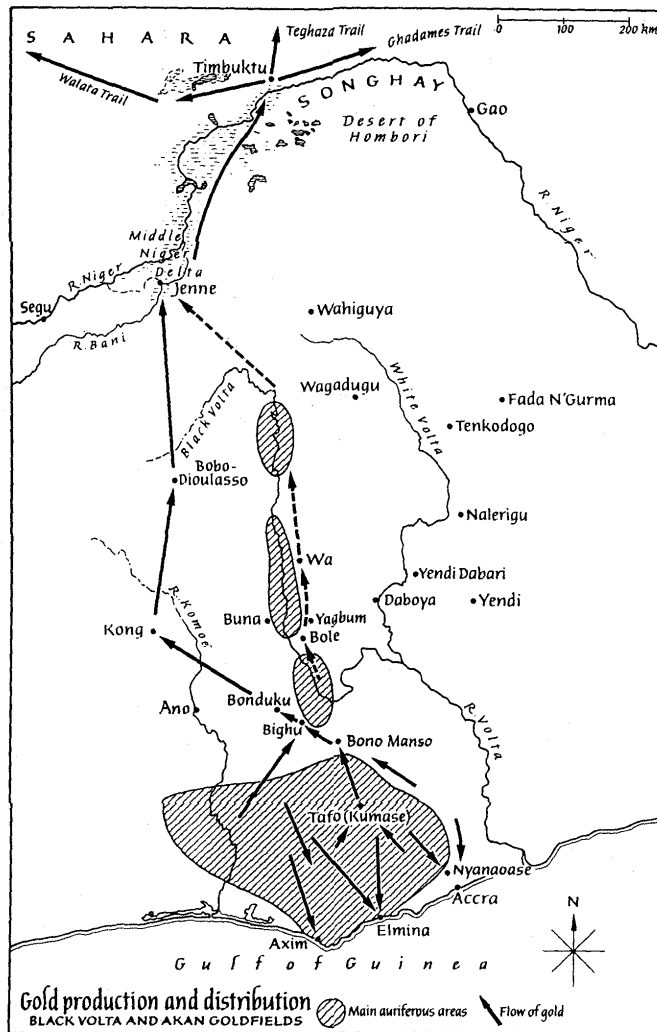
⁹ De regenwouden tussen de Komoé rivier in het westen en de Volta in het oosten zijn het thuisland van de Akan (I.Wilks, 1985: 487).

¹⁰ Ook met de Hausa in het noordoosten ontstond er een bloeiende handel, waarbij dezelfde producten betrokken waren (A.A.Boahen, 1992: 405).

¹¹ De Akan metaalindustrie, die dus bestond vóór de opkomst van de markt rond Elmina aan de kust, was afhankelijk van de import van brons en koper (A.A.Boahen, 1992: 405).

¹² Tijdens de 15de en 16de eeuw veranderde de woud-economie van de Akan, tot dan voornamelijk gebaseerd op jacht en verzamelen, en ontstonden er landbouwgemeenschappen. Hierdoor veranderde ook de sociale organisatie en ontstonden er matrilineaire clans. Voor het vrijmaken van delen van het woud voor landbouwdoeleinden was een aanzienlijke input van arbeid nodig. Waarschijnlijk was het door hun toegang tot het goud dat de Akan voldoende arbeid konden mobiliseren om de overgang van jagers-verzamelaars naar landbouwers te kunnen maken (I.Wilks, 1985: 487).

en het gebruik van het paard. Door zulke gebruiken onderscheidden de noordelijke Akan of Bron van Bono zich van hun zuidelijke burenen in het woud (I.Wilks, 1985: 482-483).

Figuur VII-3: Goudproductie en distributie in het Akangebied en langs de Zwarte Volta (uit: I.Wilks, 1984: 481).

In het midden van de 16de eeuw vonden er in het noordelijke gebied van het huidige Ghana een reeks invasies vanuit het Mali-rijk plaats, die uiteindelijk aanleiding zouden geven tot een nieuw koninkrijk, Gonja, gelegen tussen enerzijds de zuidelijkste Mossi koninkrijken Dagomba en Nanumba en anderzijds Bron, de noordelijkste Akan. De invasies vonden plaats in de periode dat vanuit het Songhay-rijk aanvallen werden ondernomen tot in het centrum van het Malinese gezag aan de boven-Niger. De koning van Mali zou zijn gezag hebben proberen te herstellen door een expeditie te ondernemen tegen Bighu om de handelaars daar te verplichten goud naar hun moederland te zenden – goud dat gebruikt zou kunnen worden om de oorlog tegen Songhay te financieren. Een deel van de Malinese troepen ondernamen vanuit Bighu ook een expeditie naar Bona in het noorden. Deze troepen

keerden echter niet terug naar Bighu, maar trokken de Zwarte Volta over en vestigden een onafhankelijk kamp op de oostelijke oever. Net als de Mossi koninkrijken ontstond Gonja dus door verovering. Hier zouden de Moslims – en dus ook de handelaars – echter van bij het ontstaan voet aan de grond hebben gekregen (I.Wilks, 1985: 466, 483-484).

1.2.3 Groepen zonder gecentraliseerde politieke organisatie

In het bekken van de Boven-Volta leefden groepen zonder gecentraliseerde politieke organisatie, zoals de Gurunsi en de Bwaba (M.Izard & J.Ki-Zerbo, 1992: 352-354). Hierover zijn in de literatuur echter weinig gegevens terug te vinden. Het is bijvoorbeeld onduidelijk of deze groepen in de 16de eeuw bij handel over langere afstand betrokken waren. Zoals gezegd stelt M.Izard (1984: 237) m.b.t. de volkeren zonder gecentraliseerde politieke organisatie die leefden in het Volta bekken – waar in de 16de eeuw de Mossi koninkrijken tot ontwikkeling zouden komen – dat ze waarschijnlijk reeds vóór de komst van de Mossi bij handel over lange afstand betrokken waren. De auteur meent echter dat verder onderzoek noodzakelijk is om hierover meer gefundeerde uitspraken te doen.

1.3 De invloed van de Europese aanwezigheid aan de kust

De handelaars uit Bighu (de Dyula) en de Hausa bleven echter niet lang de enigen die handel dreven met – en ook arbeidskrachten leverden aan – de Akan. Niet lang na hun aankomst aan de Atlantische kusten begonnen de Portugezen zich eveneens met deze handel in te laten. Zeker vanaf 1479 en waarschijnlijk reeds vroeger importeerden ze slaven vanuit de Nigerdelta in de Akan regio, in ruil voor goud. Om handelsposten op te richten verzochten de Portugezen toestemming aan de lokale Afrikaanse leiders en ze probeerden hun *goodwill* te winnen via allerlei betalingen. Ze konden echter niet eender wat importeren in ruil voor goud, aangezien de Akan reeds sterke preferenties hadden opgebouwd door hun handel met het noorden. De enige producten die de Akan niet van de noordelijke handelaars konden krijgen waren vuurwapens. Aanvankelijk werden deze druk verhandeld in Elmina, maar deze transacties werden in de ban geslagen door de paus, uit angst dat de wapens in Moslimhanden zouden vallen. In 1482 bouwden de Portugezen een fort in Elmina, dat als basis zou gaan dienen voor de handel met de Akan, waarbij ze hoopten dat ook andere Portugese producten een afzet zouden vinden. Dit lukte goed voor koperen en bronzen voorwerpen, maar minder goed voor textiel. De *Casa de Guiné* in Lissabon was verplicht Noord-Afrikaanse stoffen te gaan produceren, aangezien enkel deze stoffen in Elmina konden worden verhandeld. In de late 15de en de vroege 16de eeuw zou 40% van de handel via het fort van Elmina uit textiel hebben bestaan, 37% uit metalen voorwerpen en ongeveer 10% uit slaven. Voor de periode 1500-1535 schat men dat de Portugezen 10.000 tot 12.000 slaven importeerden in Elmina en deze import zou essentieel geweest zijn om de inlandse handelaars naar de kust te lokken (I.Wilks, 1982: 463-465).

De Portugezen en de Dyula rivaliseerden waarschijnlijk voor de goudhandel met de Akan. I.Wilks' hypothese luidt dat zowel de Portugese als de Dyula handelaars in staat waren te profiteren van enerzijds de sterke wereldmarkt voor goud en anderzijds de sterke markt van de Akan voor arbeid. Omgekeerd konden de Akan ondernemers voordeel halen uit de vraag naar goud, doordat ze er de noodzakelijke arbeid voor de creatie van landbouwgrond voor in de plaats kregen (I.Wilks, 1985: 488).

Wanneer de export in de ene richting tijdelijk bemoeilijkt werd, verhoogde hun handelsactiviteit in andere richting. Zo kende de Portugese goudhandel tijdens het einde van de 15de eeuw een aanzienlijke stijging. Dit betekende waarschijnlijk een daling in de goudhandel van de Dyula, zelfs wanneer wordt aangenomen dat de Akan goudproductie een periode van expansie kende. In de westelijke Soedan was dit een verwarrende periode, gekenmerkt door de opkomst van het Songhay-rijk, dat in 1468 en 1477 respectievelijk Timbuctu en Jenne innam en in het begin van de 16de eeuw Mali degradeerde tot tribuutstaat. Het is mogelijk dat de Dyula in deze omstandigheden moeilijkheden ondervonden om aan voldoende goederen te geraken, waardoor de Akan zich voor de handel gemakkelijker naar de nieuwe markt in Elmina zouden gericht hebben. In de jaren 1520 kwam er een daling in de goudhandel in Elmina, hetgeen kan duiden op een vernieuwde interesse van de Akan in de handel met het noorden, waar, met de bloeiperiode van het Songhay-rijk, de rust was weergekeerd. Tijdens de jaren 1530 leefde de Portugese goudhandel in Elmina opnieuw op, om dan vanaf de jaren 1540 ineen te storten. Tijdens de vroege jaren 1540 waren de wegen naar de kust afgesloten wegens oorlogen in het Akangebied en de Dyula wisten hiervan onmiddellijk te profiteren. Zoals gezegd stuurde de koning van Mali halfweg de 16de eeuw troepen naar Bighu om controle te verwerven over de bloeiende goudhandel. Dit leidde tot het ontstaan van Gonja, hetgeen waarschijnlijk met een brutale verovering van dit gebied gepaard ging, waarbij de lokale bewoners van hun land werden verdreven en als slaven verkocht. Dit zou ook geleid hebben tot een versterking van de handel tussen Bighu en de Akan, aangezien deze laatsten in de eerste plaats die markten bezochten waar goedkope arbeid aanwezig was in ruil voor hun goud en kolanoten (I.Wilks, 1982: 466-471; P.E.Lovejoy, 1985: 681).

Tijdens de 16de eeuw ondervonden de Portugezen niet enkel concurrentie van de Dyula handelaars, maar ook andere Europese mogendheden raakten bij de West-Afrikaanse handel betrokken en werden (te) sterke concurrenten voor Portugal: vanaf 1520 Frankrijk, vanaf 1550 Engeland en vanaf het einde van de 16de eeuw de Verenigde Provinciën. Deze economisch veel sterkere landen hadden meer kapitaal ter beschikking en konden producten verhandelen die ze zelf produceerden. Bovendien was in Portugal een overontwikkelde administratie voor de controle van de overzeese handel en kolonies ontstaan, iets waar de andere landen (nog) geen last van hadden. De handelaars uit Frankrijk, Engeland en de Verenigde Provinciën konden dus aan de West-Afrikaanse kusten meer goederen aanbieden tegen lagere prijzen. De voorwaarden waarop handel werd gedreven veranderden echter niet wezenlijk. Ondanks de vele pogingen van de Europeanen, voornamelijk de Hollanders, om direct te

participeren in de goudproductie, bleef dit een exclusief monopolie van de Akan zelf, meestal gecontroleerd door de leidende klasse (A.A.Boahen, 1992: 404).

2. Politieke en economische evolutie in de zeventiende en eerste helft van de achttiende eeuw

2.1 In de historische Soedan: politieke versnippering en verschuiving trans-Saharahandel naar oostelijker gelegen routes

2.1.1 Politiek

Zoals gezegd was er in 1591 een invasie van het Songhay-rijk door Marokkaanse troepen, waarna het rijk desintegreerde. De vijandelijkheden tussen Songhay en Marokko duurden ongeveer tot 1660 en reduceerden het eens zo machtige Songhay-rijk tot een zwakke alliantie van kleine ‘staatjes’ in het zuidoostelijke deel van het vroegere rijk, de omgeving van Dendi:

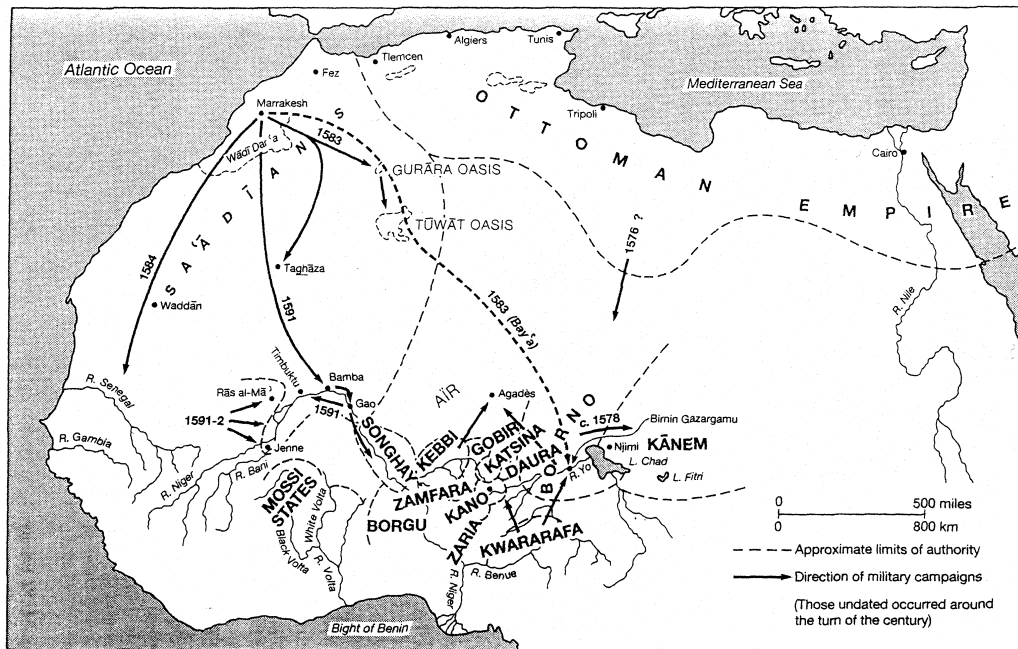
“The Songhay of Dendi gradually reverted to ‘paganism’ and broke down into several kingdoms, although they did succeed in maintaining their unity until the middle of the seventeenth century” (M.Abitbol, 1992: 310).

De terugval van de Islam bij de politieke leiders duidt op een verminderd belang van de handel in deze koninkrijken.

De eerste helft van de 17de eeuw was in dit gebied van de westelijke Soedan dus een periode van grote instabiliteit en steden als Jenne en Timbuctu raakten in verval (B.Davidson, 1965: 235-237). Er was nu geen groot rijk meer dat het subcontinent domineerde, hoewel Kanem-Borno nog steeds een belangrijk rijk was in de centrale Soedan: het rijk ontving tribuut van ondergeschikte staten in het zuiden en het westen (zie figuur VII-4). Bagirmi, Mandara en de Hausa-staten, de belangrijkste handelspartners van Borno, betaalden op zijn minst nominaal tribuut. De Hausasteden waren in de 17de en 18de eeuw politiek verdeeld en vaak in oorlog met mekaar (P.E.Lovejoy, 1985: 673, 679-680):

“Apart from the profits they generated from plunder, these conflicts point to the unstable equilibrium between powerful neighbours.” (D.Laya, 1992: 457).

Voor de oostelijke Hausastaten Kano en Katsina bestreden mekaar. Dit had mogelijk te maken met een strijd voor controle over de terminus van de trans-Saharahandel, maar zekerheid bestaat hierover niet (D.Laya, 1992: 458) .

Figuur VII-4: Noord-Afrika en de Centrale Soedan in 1600 – politieke situatie (uit: D.Laya, 1992: 459).

Bovenop de vele oorlogen kwamen in deze periode droogtejaren en hongersnoden, die de politieke instabiliteit verergerden. Het resultaat was een afname van de bevolking in de midden-Niger vallei en een opeenvolging van depressies en perioden van herstel in de West-Afrikaanse savanne als geheel (P.E.Lovejoy, 1985: 673).

2.1.2 Economisch: de trans-Saharahandel

Men nam in het verleden dikwijls aan dat de politieke instabiliteit een daling van de trans-Saharahandel voor gevolg had, maar de laatste 10-20 jaar zijn de meeste auteurs het er over eens dat voornamelijk een verschuiving plaatsvond (I.Wilks, 1985: 476-481; A.G.Hopkins, 1990: 85). Als gevolg van het verval van de handel die via de westelijke Soedan verliep, nam de noordoostelijke handel tijdens de 17de en 18de eeuw in belang toe, ondanks periodieke terugvallen als gevolg van hongersnoden en epidemies. Hierdoor werd de basis gelegd voor de periode van voorspoed die de 19de eeuw kenmerkte en ongeëvenaard was sinds de tijd van het imperiale Songhay. Volgens P.E.Lovejoy was de vooruitgang van de centrale Soedan in de 17de en 18de eeuw relatief: de centrale Soedan had minder te lijden van de cycli van ineensstorting en gedeeltelijk herstel die in het bekken van de midden-Niger resulteerden in bevolkingsdaling en zowel oorzaak als gevolg waren van politieke instabiliteit. Dit relatieve voordeel bood handelaars van de centrale Soedan de mogelijkheid een handelsnetwerk uit te bouwen dat in de 19de eeuw een groot deel van West-Afrika zou gaan domineren (P.E.Lovejoy, 1985: 673-674; 679).

De opkomst van de handel in de centrale Soedan was gelieerd aan de groei van Mamprusi, Dagomba, Nanumba (Mossi-staten) en van de Hausa-staten. Langs de handelsroutes lagen verscheidene stedelijke centra die dienst deden als entrepôts, marktcentra, of eindstations. In het noordwesten waren dit Kong, Bobo-Dioulasso, Buna, Bighu¹³ en Bonduku; in het noordoosten Salaga, Yendi en Sansanne-Mango; en in het zuiden Tiassalé, Sakasso, Yakasso, Krinjabo, Kumasi, Kete-Krachi en Akwamufie. Salaga (in Gonja) was de belangrijkste zuidelijke entrepôt voor de handel in noordoostelijke richting en werd een voornamelijk slavenmarkt (A.A.Boahen, 1992: 406, 410; M.Izard & J.Ki-Zerbo, 1992: 359). Ondanks de opkomst van deze kleine staten was de groei van wat P.E.Lovejoy (1985: 679; mijn vert.) een “autonome regionale economie” noemt afhankelijk van de politieke heerschappij van Borno. Op haar hoogtepunt in de late 16de eeuw consolideerde Borno haar controle over de belangrijke zoutvoorraden in de regio, controleerde ze de belangrijkste trans-Sahararoute, en ontving ze zoals gezegd tribuut van ondergeschikte staten in het zuiden en westen. Bagirmi, Mandara en de Hausastaten, die de belangrijkste handelspartners van Borno waren¹⁴, betaalden op zijn minst nominaal tribuut (P.E.Lovejoy, 1985: 680).

Ondanks de vele oorlogen bleef Hausaland belangrijk voor landbouw en nijverheid. De meerderheid van de inwoners waren landbouwers, die met behulp van meststoffen en rotatiesystemen zowel gierst, sorghum, rijst, pindanoten, ajuin en bonen, als indigo, katoen, henna en tabak teelden. Het vertrekpunt van de belangrijke handelspositie van de Hausa was de beschikbaarheid van aanzienlijke landbouwsurplusen, voornamelijk granen. Daarnaast bestond er een belangrijke ijzer-, textiel- en ledernijverheid die eveneens voor de export produceerde:

“The raw materials iron and cotton were abundant and high demand stimulated high quality crafts. Craftsmen became highly specialized: leatherwork seems to have become distinct from shoemaking, while spinning, weaving, dyeing, sewing and embroidery became quite separate trades. A system of guilds was set up, each with a representative responsible for its interests and for its relations with the state.” (D.Laya, 1992: 476).

Slavernij was ingeburgerd en waarschijnlijk was het platteland bezaaid met plantages. De aanwezigheid van vele steden, zoals Kano, Katsina, Zaria, Birnin Kebbi, Birnin Zamfara, Daura, enz., doet vermoeden dat de regio dicht bevolkt was. De Fulbe of Fulani, koeien- en geitenherders, droegen in belangrijke mate bij aan de economie. Ze kochten voedingsmiddelen van de Hausaboeren, in ruil voor zuivelproducten en mest. Daarnaast verkochten ze ook vee voor de slacht, niet enkel voor vlees, maar ook voor huiden bestemd voor de ledernijverheid (P.E.Lovejoy, 1985: 680).

---

¹³ Het belang van Bighu als handelscentrum zou in de loop van de 17de eeuw wel afgenomen zijn; in de 18de eeuw geraakte de stad in verval als gevolg van interne conflicten. In 1720 werd Bighu ingenomen door Ashanti en op het einde van de 18de eeuw zou de stad verlaten zijn geweest (I.Wilks, 1985: 476-481).

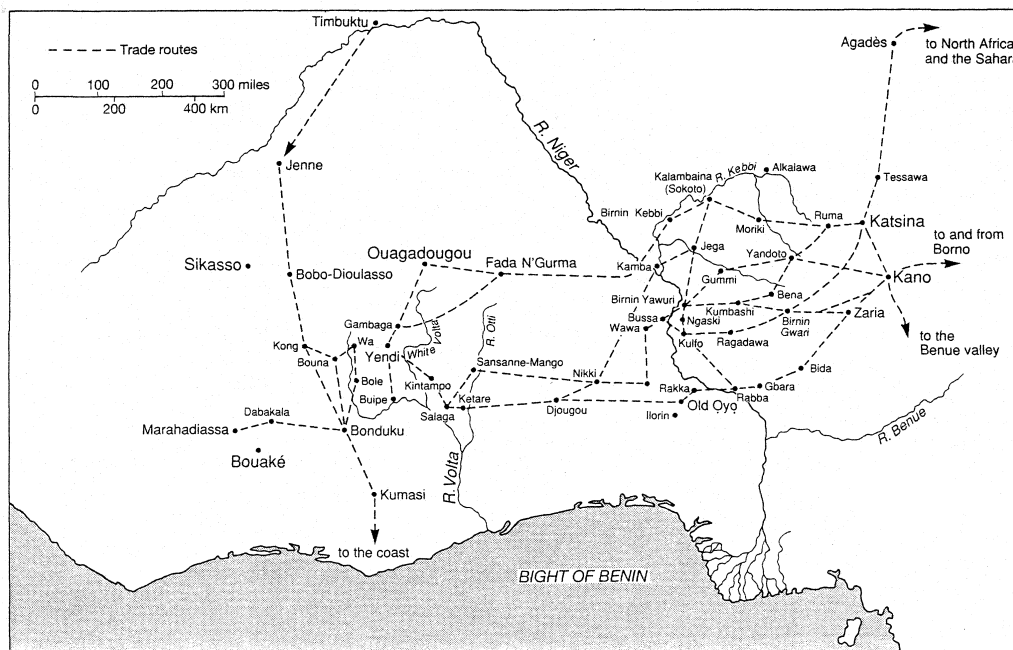
¹⁴ Borno importeerde ijzer van Mandara, eunuchen en andere slaven van Bagirmi en textiel en lederwaren uit de Hausastaten (P.E.Lovejoy, 1985: 679).

Er was een levendige regionale handel in zowel dagdagelijkse gebruiksgoederen, als in grondstoffen voor de nijverheden¹⁵. Naast een belangrijk volume aan goederen dat circuleerde binnen Hausaland (tussen de verschillende staatjes), floreerde ook de handel over lange afstand, zowel naar Kanem-Borno, als noordwaarts via de trans-Saharahandel en westwaarts naar het Volta-bekken (zie figuur VII-5):

“The Sahara and Azbin sent Arab and European goods to these markets, including mirrors and paper, but particularly horses (...), camels, dates, henna, salt (...), swords and other articles. Part of the salt and sword consignments were in transit and bound ultimately for the south. In return, Hausland supplied them with slaves, clothes, fabrics, millet, hides, iron, gold dust and kola nuts from Gwanja.

Borno had horses (...), natron and salt to offer, and in exchange received metal articles, gold dust and kola nuts, again from Gwanja.

Hausaland exported salt, swords, condiments, hides, clothes and fabrics, slaves and horses to Gwanja, Borgu, Nupe and Yoruba and received in return various European goods, local iron, antimony, slaves and eunuchs, rifles from Nupe (for Kano), and kola nuts from Gwanja for general consumption.” (D.Laya, 1992: 479-481).

Figuur VII-5: De handelsroutes tussen Hausaland en het Voltabekken in de 17de-18de eeuw (uit: D.Laya, 1992: 478).

¹⁵ “[T]he regional market was a centre to which local products were brought and where imported articles in daily use were distributed. In some cases, such markets were situated on a trade route and were thereby in privileged positions: Kebbi, for example, took care of Kwanni as Katsina did of Tessa. In Zamfara itself, the northern and north-eastern markets of Baje, Fahai, Birnin, Zamfara and so on, supplied cotton, indigo, tobacco, onions and cattle, while their southern counterparts – Kiawa, Jata, Tsohuwar, Barrago and others – received abundant

Op organisatorisch vlak ontstond er door het verval van Songhay een meer diffuus netwerk van gemeenschappen van Moslim handelaars. Wasulu, Kankan, Kong en het bekken van de midden-Volta hadden elk hun eigen handelaars die wel handel dreven met ver afgelegen steden, maar toch herkenbaar bleven als aparte gemeenschappen, hetgeen in de 16de eeuw minder het geval was, toen Soninke handelaars domineerden in een groot deel van de historische Soedan. De Yarse uit het bekken van de boven-Volta waren als bewoners van de onafhankelijke Mossi-staten wel reeds autonoom vóór de 17de eeuw, maar de politieke fragmentatie in de 17de-eeuwse westelijke Soedan versterkte hun autonomie nog. De Yarse dreven handel met Jenne en de steden van het bekken van de midden-Volta, maar deden dit als handelaars van relatief kleine en arme staten. Ook in de centrale Soedan werd de decentralisatie van het Moslim handelsnetwerk versterkt in de 17de en 18de eeuw. P.E.Lovejoy formuleert het aldus:

“The general picture in the savanna, then, is a diffusion of commercial groups which reflects the political fragmentation of the era. Hausa, Kanuri, Borgu Wangara, Yarse, Kong Juula, Kooroko, Maraka, and Jahaanke represent some of these merchant associations. Each identified with a relatively restricted geographical area, sometimes a few core towns, but they combined into a vast, interlocking grid of communities. This was the state of Muslim trade in the seventeenth and eighteenth centuries, far different from the medieval days when Soninke, who had been long exposed to the Mande-isation that had begun under Mali, predominated over much of the subcontinent. Gone, too, was the co-ordination achieved under Songhay imperial influence. Now semi-autonomous merchant associations provided more cohesion for a fragmented West Africa than the political order was capable of achieving.” (P.E.Lovejoy, 1985: 678-679).

Volgens P.E.Lovejoy (1985: 674) was er ondanks de verschuiving van de handel naar de centrale Soedan, toch ook sprake van een zekere terugval:

“Nonetheless, there was a decline, at least in the economy, and the collapse of Songhay was the first indicator that a period of economic adjustment had begun.”

Politieke fragmentatie, problemen van veiligheid op de wegen en toegenomen roof van slaven volgden op de desintegratie van het Songhay-rijk. Competitie tussen kleinere staten verhoogde de onzekerheid van handel en landbouw. Daarbovenop kwam de droogte, die in de 17de en 18de eeuw op regelmatige tijdstippen terugkwam en die volgens P.E.Lovejoy een belangrijker reden was voor de economische neergang dan de val van het Songhay-rijk (P.E.Lovejoy, 1985: 674-675).

---

supplies of cereals. Upper Kebbi sent yarn, fabrics and slaves to Lower Kebbi, which supplied nets, harpoons, hides and *abara* (large dugout canoes).” (D.Laya, 1992: 476-479).

2.1.3 Economisch: toenemende handel langs de kust

De Hollanders, pas op het einde van de 16de eeuw aan de West-Afrikaanse kusten gearriveerd, werden er in de 17de eeuw de dominante Europese handelsmogendheid. Rond 1600 kochten ze katoenen textiel en schelpmunten aan de Kaap van Benin, die ze naar de Goudkust brachten en daar ruilden voor goud en zilver. In 1611 bouwden ze op de Goudkust hun eerste versterkte handelspost, 'de Poort van Nassau' (in Mouri) en ook met de streek van Accra ontwikkelden ze handel. Gezien hun sterke economische positie en efficiënte handelsnetwerken konden ze grote hoeveelheden goederen op de West-Afrikaanse markt brengen aan lagere prijzen dan de Engelsen en Fransen en zeker dan de Portugezen. De export vanuit de Verenigde Provinciën naar West-Afrika bestond uit ijzeren, bronzen, koperen en tinnen voorwerpen, goedkope textiel van diverse oorsprong, brandewijn, wapens, sieraden, allerlei gebruiksvoorwerpen en zelfs brillen. Vanaf 1660 begonnen de Hollanders ook vuurwapens naar de Goudkust te exporteren, nadat de Britten deze export vanaf de jaren 1640 sterk waren gaan opvoeren. Als gevolg van deze importen begon de aanvoer van goud vanuit het Akan binnenland naar de Goudkust opnieuw te stijgen en bereikte aan het einde van de 17de eeuw een piek (A.A.Boahen, 1992: 404, 409; M.Malowist, 1992: 10-18).

De Verenigde Provinciën behielden hun sterke positie gedurende meer dan 50 jaar. Net zoals de Engelsen en de Fransen waren ze aanvankelijk niet geïnteresseerd in de slavenhandel, maar dit zou reeds vanaf de eeuwwisseling van de 16de naar de 17de eeuw veranderen. Er brak een nieuwe fase aan in de Europese belangen in Afrika, waarbij de slavenhandel sterk toenam en vanaf 1710 de belangrijkste export van de Goudkust werd. Het aantal Europese forten langs de kust steeg snel, voornamelijk langs de Goudkust: de volledige lengte van de kust was er bezaaid met grote en kleine forten van de Engelsen, Hollanders en Denen (K.B.Dickson, 1969: 46; M.Malowist, 1992: 10-18).

De politieke consequentie van de toenemende handel langs de kust was dat de aanvankelijk zwakke en politiek versplinterde kustvolkeren, sterker werden. Tijdens de tweede helft van de 17de eeuw zouden Denkyira¹⁶ en Akwamu¹⁷, twee Akan-staten, de zuidwestelijke, resp. zuidoostelijke delen van het

---

¹⁶ Denkyira bezat vanaf het midden van de 17de eeuw een dominante positie in het centrale woudgebied. Daarna breidde het haar invloed uit naar een aantal politieke entiteiten in het zuiden en zuidwesten, tot ze de havens van de westelijke Goudkust domineerden. Ze controleerden de handel met het fort van Elmina, dat in 1637 was overgegaan van Portugese naar Hollandse handen. Dit was in deze periode de bloeiendste marktplaats van de Goudkust en dus de belangrijkste bron van Europese producten, inclusief vuurwapens. Om deze te kunnen kopen legde de koning van Denkyira zware taxen op aan de ondergeschikte volkeren, die ze moesten betalen in goud en slaven. In 1698 versloeg Denkyira de Asin, die tot dan een geduchte concurrent waren geweest voor de handel met het binnenland. Het overwicht van Denkyira duurde tot 1701, toen het verslagen werd door Ashanti (zie verder) (B.Davidson, 1965: 224-225; I.Wilks, 1985: 492).

¹⁷ Akwamu ontstond tijdens de late 16de of vroege 17de eeuw langs beide oevers van de Birim rivier en floreerde door de handel in goud en andere producten. In het westen en noordwesten werden ze begrensd door de Akim, die gelieerd waren met het Denkyira rijk. Vanaf het midden van de 17de eeuw probeerde Akwamu een doorgang naar de handelsplaatsen aan de kust te creëren, aangezien ze daar de voor hun voortbestaan noodzakelijke vuurwapens, munitie en andere vreemde producten kochten. Tussen 1677 en 1681 bachten ze het hele Ga-gebied

woud domineren (B.Davidson, 1965: 115-217; K.B.Dickson, 1969: 29, 108; I.Wilks, 1985: 491; M.Malowist, 1992: 2-6).

Denkyira en Akwamu waren sterk geworden door hun handel met de Europeanen langs de kust. Zij en ook andere Akan-volkeren bleven echter betrokken in de goud- en kolahandel naar het noorden, voornamelijk via Bighu en Hausaland. Van daar kwam geen goud of andere handel naar de kust, maar de noordelijke handel floreerde er gedurende de ganse 17de eeuw. De Akan-volkeren kregen in ruil voor hun goud, kolanoten en meer en meer Europese goederen vele producten, waaronder textiel, ijzerwaren, lederwaren, zout en slaven (I.Wilks, 1982: 471-472; A.A.Boahen, 1992: 405-406).

Gebieden waarin men zich toelagde op oorlogsvoering en *raiding* met als doel slaven te bemachtigen, waren meestal afhankelijk van een vredevol sedentair volk dat zich toelagde op landbouwproductie. Akwamu bijvoorbeeld werd op het hoogtepunt van haar roem volledig in beslag genomen door oorlogsvoering en moest zich voor het noodzakelijke voedsel bevoorraden bij haar burens. Ook in goudproducerende gebieden zoals Akyem moest men voedsel aankopen bij de burens, aangezien alle energie in de goudproductie werd geïnvesteerd. Akuapem is een voorbeeld van een gebied waar landbouw de voornaamste bron van inkomsten was: van hieruit werden de inwoners van Accra en Adangwe bevoorrad met voedsel (E.Reynolds, 1974: 20-24).

2.2 In het studiegebied

Na de desintegratie van het Songhay-rijk en het politieke vacuum dat daaruit voortvloeide kregen in de bocht van de Niger en de bovenlopen van de beide Voltas de kleine politieke entiteiten, waaronder de Mossi koninkrijken, nieuwe kansen en werden ze sterker. Vele auteurs interpreteren deze evolutie als een ‘tribalisering’ van de politieke macht, maar M.Izard & J.Kizerbo (1992: 327) ontkennen dit:

“[T]his is inaccurate, ..., because the African kingdoms were established in geographical areas that were, inevitably, ethnically diverse. In other words, the traditions of Mali and Gao continued on a smaller scale, by other means and in a context increasingly dominated by external factors and internal conflicts that shaped new political structures.”

Territorialiteit had m.a.w. primaat over verwantschap. In vele van deze staten ging de versterking overigens gepaard met islamisering, eveneens een aanwijzing tegen de ‘tribalisering’ (M.Izard & J.Kizerbo, 1992: 327).

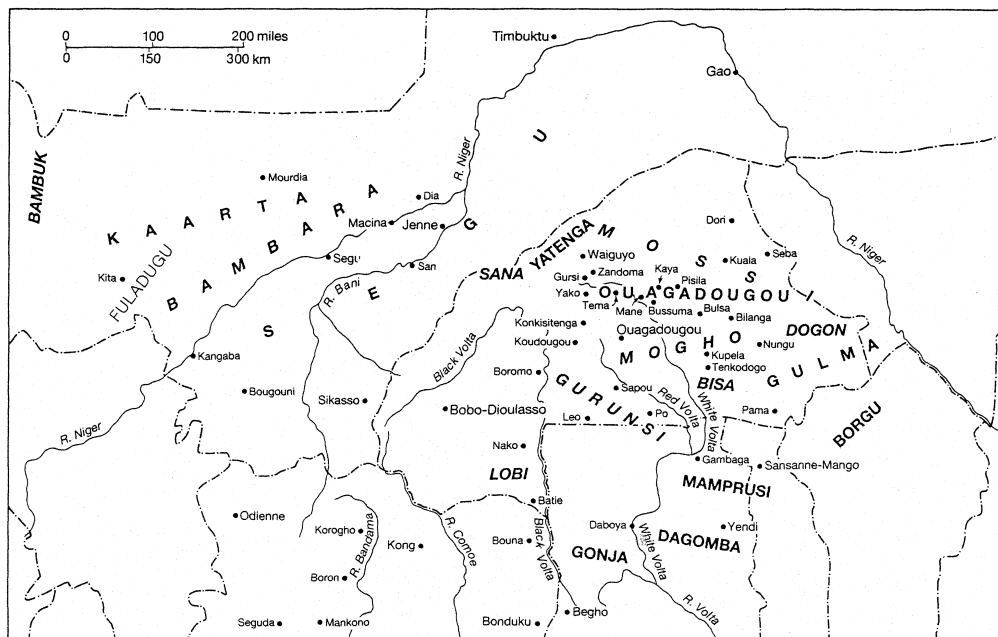
---

tussen Akwamu en de kust onder hun controle, waarna ze handelscontracten afsloten met de Engelsen, Hollanders en Denen. In de veroverde gebieden werden slaven geroofd, die aan de Europeanen in de havens verkocht werden. Hierdoor konden ze meer vuurwapens importeren en hun veroveringstochten verder zetten. In 1698 bijvoorbeeld namen ze Agona in, een Fante-staat ten westen van Accra. De Akwamu verhinderden andere binnenlandse handelaars om handel te drijven in de havens, maar brachten alle Europese producten naar een driewekelijkse markt in Abonee, waar ze verkocht werden met meer dan 100% winst. De Akwamu behielden dit handelsmonopolie in de huidige *Eastern Region* tot het verval van het rijk in 1740.

Het Gonja-koninkrijk (zie figuur VII-6) bereikte haar hoogtepunt onder de langdurige heerschappij van Jakpa Lanta (1622/3-1666/7). Moslimgemeenschappen werden zowel op sociaal als politiek vlak sterk geïntegreerd; er ontstonden verscheidene koranscholen, de imams verkregen een sterke invloed in de politiek en geleidelijk aan werd de Islam door de bevolking geabsorbeerd. Jakpa Lanta voerde verscheidene oorlogen voor uitbreiding van het territorium en veroverde daarbij Nanumba. Ook Dagomba, de belangrijkste onder de Mossi-koninkrijken, werd succesvol aangevallen, waarbij Daboya, een belangrijk centrum voor zoutproductie, werd ingenomen.

Na de dood van Jakpa Lanta kende het koninkrijk Gonja een reeks dynastieke twisten, waarna door de burgeroorlog van 1690/1-1702/3 het centrale gezag voor lange tijd zou verzwakken. In 1713 werd een nieuwe invasie tegen Dagomba ondernomen, maar de laatsten slaagden erin Gonja te verslaan en het oosten van dit koninkrijk in te nemen. Halverwege de 18de eeuw werd Gonja opgenomen in het Ashanti-rijk (I.Wilks, 1985: 466; 472-473, 483-484; M.Izard & J.Kizerbo, 1992: 339).

Salaga werd zoals gezegd een belangrijke slaven- en kolanotenmarkt, geïntegreerd in het handelsnetwerk met de Hausasteden, maar in de literatuur zijn geen verduidelijkingen te vinden omtrent de positie van Salaga in het Gonja-koninkrijk: toen het centrale gezag in Gonja reeds lang verzwakt was, bleef Salaga de voornaamste zuidelijke markt voor slaven en kolanoten.

Figuur VII-6: De regio van Niger en Volta in de 16de tot 18de eeuw (uit: M.Izard & J.Kizerbo, 1992: 328).

Voor de Mossi-leiders zou volgens I.Wilks de ontwikkeling van de handel vanaf de 18de eeuw een voornaam doel zijn geworden. De Mossi koninkrijken werden belangrijke goudexporteurs, waarbij ze hun wegen voor vreemdelingen openden en Moslims aanmoedigden zich binnen hun territoria te

vestigen (I.Wilks, 1985: 472-473). Met de uitbreiding van de handel, voornamelijk naar de noordoostelijk gelegen Hausasteden, breidde aldus ook de Islam haar invloed aanzienlijk uit, waardoor zowel de commerciële, als de diplomatieke communicatie tussen de Mossi en hun burens vergemakkelijkte. Van in de 14de eeuw, tijdens het hoogtepunt van het Mali-rijk, had de Islam het noorden van het huidige Ghana gepenetreerd via de Dyula of Mande handelaars. Tot de 18de eeuw en het begin van de noordelijke expansie van Ashanti bleef de Islam voornamelijk beperkt tot deze handelaars, maar tijdens de eerste helft van de 18de eeuw kwam daarin verandering. De Islam werd de officiële religie in Dagomba en Mamprusi en de Mossi koningen bekeerden zich tot deze godsdienst¹⁸. Net als in Gonja werden in Dagomba, Mamprusi en Sansanne-Mango Moslim-gemeenschappen sterk geïntegreerd in het sociale en politieke leven. In al deze gebieden ontstonden zoals gezegd verscheidene Koranscholen en de imams verkregen een sterke invloed in de politiek (B.Davidson, 1965: 244-245; A.A.Boahen, 1984: 191; I.Wilks, 1985: 472-473). De gewone klassen in de Mossi maatschappijen bleven volgens I.Wilks echter voor het grootste deel toegewijd aan de oude goden van het land. I.Wilks acht bijgevolg de stelling verdedigbaar dat de Islam aldus de macht van de leidende groepen ondersteunde en de sociale scheiding tussen de leidende groepen en de gewone bevolking versterkte (I.Wilks, 1985: 472-473).

Bono bleef een belangrijke goudproducent. Tijdens het begin van de 18de eeuw veroverde Bono een aantal gebieden en breidde haar macht uit tot de Comoe rivier in het westen, waardoor het de handelsroutes van Bonduku naar Kumasi en Krinjabo domineerde. Deze nieuwe Bron-staat was uniek, omdat ze was samengesteld uit Akan-, Kulango-, Nafana- en Mande-elementen. Aan de politieke top stonden de Akan veroveraars, die hun clans, matrilineaire afstamminglijnen, juridisch systeem en delen van hun traditionele religie bewaarden. Van de oorspronkelijke bewoners, de Kulango en Nafana namen ze folklore, liederen en dansen over en ze lieten de sociale structuren en politieke orde van de Nafana in de dorpen ongemoeid. Delen van deze drie groepen namen bovendien de Islam aan, geïntroduceerd door de Mande handelaars, die een grote invloed uitoefenden op het economische systeem van het koninkrijk, in de eerste plaats wat betreft de handel met het noorden (A.A.Boahen, 1992: 419).

---

¹⁸ Volgens M.Izard & J.Ki-Zerbo (1992: 365) drong de Islam in de 16de eeuw Dagomba binnen via Gonja, dat gesticht was door Moslim Mande. Aanvankelijk bleef de religie in Dagomba beperkt tot handelaars: handelscentra werden ook religieuze centra, gekenmerkt door de aanwezigheid van *malams* (Moslim geleerden), en de kola karavans werden gevolgd door evangelisten. De eerste Dagomba koning die zich bekeerde was Na Zangina, pas in het begin van de 18de eeuw. Volgens de auteurs is het mogelijk dat de bekering van de koning van de Dagomba de overeenkomst van een langdurige vrede met Gonja vergemakkelijkte. De penetratie van de Islam in Mamprusi gebeurde ongeveer gelijklopend met die in Dagomba. Gambaga, het belangrijkste marktcentrum, werd snel een moslimcentrum. Vanuit Dagomba en Mamprusi verbreidde de Islam zich naar de noordelijke Mossi koninkrijken.

In het noorden van het huidige Ghana leefden naast de gecentraliseerde Mossi koninkrijken en Gonja nog steeds volkeren zonder gecentraliseerde politieke organisatie, waarvan sommige, zoals de Gurunsi, volgens M.Izard & J.Ki-Zerbo eveneens betrokken waren in de handel:

“Traders and trade routes were the busiest in the western and northern half of the area between the River Niger and the basin of the Voltas. But during the seventeenth and eighteenth centuries – even in the Mossi kingdoms and among the people with non-centralised authority, such as the Gurunsi, above the subsistence-economy base – there gradually came into being a trading network in exotic goods, which came to involve more and more professional traders.”
(M.Izard & J.Ki-Zerbo, 1992: 359).

Ondanks de afwezigheid van gecentraliseerde staatsstructuren ontwikkelden de Gurunsi en de Bwaba, die het gebied tussen de Rode en Zwarte Volta bevolkten, een opvallende “individuele persoonlijkheid” (M.Izard & J.Ki-Zerbo, 1992: 354; mijn vert.):

“The Gurunsi, whose main centres were Po, Leo, Sapouy and Rep, spread into present-day Ghana. They lived withdrawn into family groups in remarkably designed huts and were fiercely opposed to any form of complex political hierarchy. Often the earth-priest or masquerade societies constituted a link between families. In the east, however, there did exist a more organized structure under a canton chief with a court, and a religious adviser responsible for the cult of his *kwara* (magical symbol).

The Bwaba appear to have emerged as a specific entity between the tenth and fifteenth centuries. They do not recognize any political authority above village level. The religion of *Do* also forms a bond between the initiated in one village and those in neighbouring villages.”
(M.Izard & J.Ki-Zerbo, 1992: 354).

Reeds tijdens de 17de eeuw kregen deze volkeren zonder gecentraliseerde politieke organisatie in toenemende mate af te rekenen met rooftochten die georganiseerd werden voor het verzamelen van slaven. Reeds vanaf 1715 zouden de Ashanti hun slaven vanuit het noorden betrokken hebben (zie volgende paragraaf) (E.Reynolds, 1974: 10-13; M.Izard & J.Ki-Zerbo, 1992: 354).

3. Politieke en economische evolutie in de tweede helft achttiende en de negentiende eeuw

3.1 De heerschappij van Ashanti

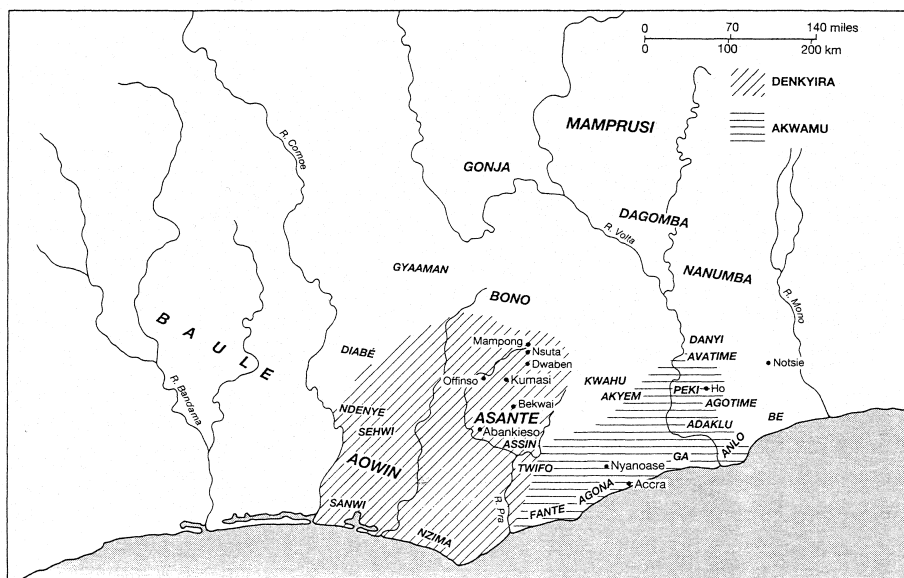
3.1.1 Politiek: expansie van Ashanti

De staten in het savannegebied van het huidige Ghana werden in de loop van de 18de (en begin 19de) eeuw tribuutstaten van het Ashanti-rijk. In die periode slaagden de Ashanti, een Akan-volk, erin om bijna heel het huidige Ghana en delen van het huidige Togo en Benin onder hun gezag te brengen en

werden ze een economische grootmacht in de regio (K.B.Dickson, 1969: 118; K.Arhin & J.Ki-Zerbo, 1989: 662).

Aanvankelijk breidden de Ashanti hun grondgebied voornamelijk naar het zuiden uit, met de onderwerping van het Denkyira-rijk, na een reeks oorlogen tussen 1699 en 1701 (zie figuur VII-7). In de eerste twee decaden van de 18de eeuw volgden de voormalige vazalstaten van Denkyira en de overige zuidelijke staten, met uitzondering van Fante. Nadien richtten de Ashanti zich op het noorden, met een verovering van Bono in 1723-24, de Bron staat tussen 1731 en 1740 en Gonja in 1732. Tussen 1731 en 1750 veroverde Ashanti nog Akyem Kotoku en Akyem Abuakwa (1742) en Ga (1744-45) in het zuiden, oostelijk Gonja en Dagomba¹⁹ (1744) ten noorden van de Volta rivier en Krakye en Bassa in het noordoosten (zie figuur VII-8):

“By the mid-1700s the Asante empire stretched from the middle reaches of the Comoe river in the west to the River Volta in the east and from beyond the Volta in the north, south to the sea except for the Fante state directly south of Kumasi.” (A.A.Boahen, 1992: 420).

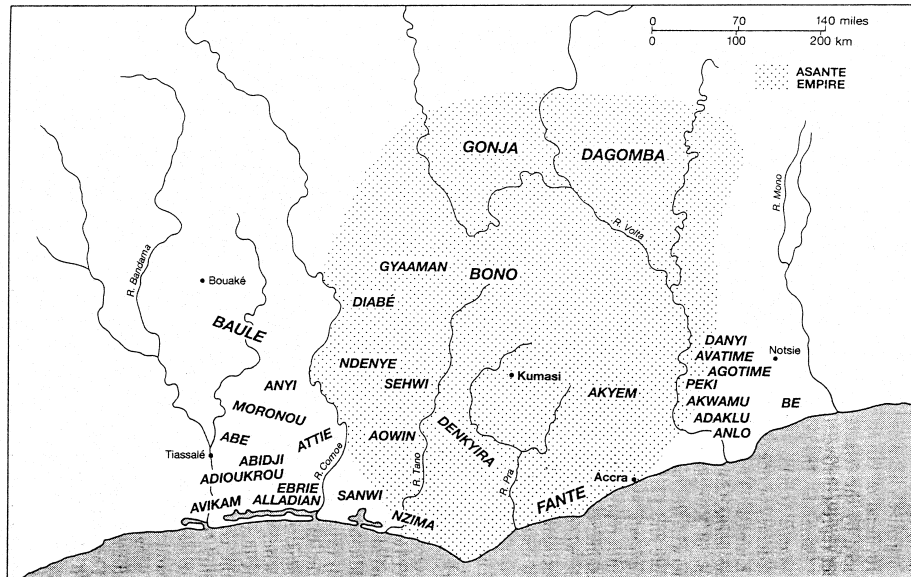

Figuur VII-7: Staten langs de lage Guinea kust omstreeks 1700 (uit: A.A.Boahen, 1992: 416).

Het Ashanti-rijk was opgedeeld in drie categorieën van ‘deelstaten’. Een eerste groep, zogenaamd metropolitaan Ashanti bestond uit alle voormalige staten die zich in een straal van 50 kilometer rond Kumasi bevonden: Dwaben, Kokofu, Bekwai, Nsuta, Mampong, Affinso, Asumenya, Denyasi, Adansi en Kumawu. De bevolking erkende de *Ohene* (koning) van de Kumasi staat als hun *Asantehene* (opperkoning) en Kumasi als hun hoofdstad. Ze erkenden de Gouden Stoel als de ziel en het heilige

¹⁹ In 1744 brak in Dagomba als gevolg van onenigheid over de opvolging van de koning een oorlog uit. De *Asantehene* Opoku Ware maakte gebruik van deze onrust en steunde de fractie die zich tegen de nieuwe koning

symbool van de eenheid en overleving van de Ashanti. Elk van deze confederale staten was vertegenwoordigd door haar eigen *Omanhene* in de Ashanti Raad, het regerend orgaan van zowel de confederatie als het gehele rijk. Om militaire redenen was metropolitaan Ashanti verdeeld in vijf groepen: *Benkum*, *Nifa*, *Adontem*, *Kyidom* en *Gyaase*, met nog eens een gelijkaardige militaire structuur in elk van de deelstaten (K.Arhin & J.Ki-Zerbo, 1989: 668-669; A.A.Boahen, 1992: 420-422).

Figuur VII-8: Staten langs de lage Guinea kust omstreeks 1750 (uit: A.A.Boahen, 1992: 421).

Een tweede groep, provinciaal Ashanti, werd gevormd door de veroverde gebieden grenzend aan het Ashanti kerngebied en waar de bevolking uit Akan bestond. De bevolking hier begreep de betekenis van de Ashanti instellingen en kon genieten van bepaalde voordelen ervan. De bevolking stond onder de autoriteit van de *Asantehene* (K.Arhin & J.Ki-Zerbo, 1989: 669)

De derde groep bestond uit alle andere veroverde staten, die van de Ashanti een vazal- of tributaire status kregen. Deze vazalstaten hadden geen directe vertegenwoordiger in de Ashanti Raad, noch directe toegang tot de *Asantehene*. Elk van deze staten was daarentegen een *adamfo* (clientstaat) van één van de onderkoningen of deelstaten van de confederatie of van één van de chefs van de militaire groepen van de Kumasi staat:

“Thus, Krakye and Bassa served Kumasi through the *Dwabenhene*, Gonja through the *Mamponghene*, Atebubu through the *Adontehene* of Kumasi and Denkyira through the *Akwamuhene* of Kumasi.” (A.A.Boahen, 1992: 422).

Zolang deze staten hun jaarlijks tribuut betaalden en participeerden in de oorlogen die Ashanti voerde, werden ze voor het overige aan hun lot overgelaten (K.Arhin & J.Ki-Zerbo, 1989: 669; A.A.Boahen,

kantte. De koning werd gevangen genomen en pas bevrijd na onderschikking van Dagomba als Ashanti tribuutstaat (M.Izard & J.Ki-Zerbo, 1992: 339-340).

1992: 422). Het tribuut was grotendeels in slaven te betalen. Zo werd bij de verovering van Dagomba en Oostelijk Gonja bepaald dat de vazalstaat een jaarlijks tribuut van 2000 gevangenen moest betalen – een enorm aantal:

“Dagomba’s future was dogged by the aftermath of this treaty which compelled it to continually find new sources of prisoners. The main role of Dagomba warriors became one of man-hunting among ethnic groups less organized politically and militarily for which purpose mercenaries were recruited. By the end of the eighteenth century, Dagomba was no more than a channel for Asante influence which reached as far as the borders of Mogho [in het huidige Burkina Faso].” (K.Izard & M.Ki-Zerbo, 1992: 340).

In het begin van de 19de eeuw kwamen verscheidene noordelijke tribuutstaten in opstand tegen het Ashanti-bestuur. Deze rebellieën worden geïnterpreteerd als een reeks onafhankelijkheidsoorlogen die telkens uitbraken na de instelling van een nieuwe koning en die de bedoeling hadden de Ashanti te verdrijven van hun noordwestelijk territorium, waar de Kong en de Gyaman (of Abron) het handelssysteem domineerden. Een jaar na de aanstelling van Osei Bonsu als nieuwe *Asantehene* revolteerde ook Gonja, maar ook deze opstand werd onderdrukt. De Gyaman namen gebruik van de aandacht van Ashanti voor Gonja om eveneens te revolteren, echter eveneens zonder succes. In 1817 probeerden de Abron het echter opnieuw, waarna ze definitief werden verslagen en Abron een Ashantiprovincie werd, in plaats van een tribuutstaat. De dominantie van Ashanti zou hierna in het noordwesten niet meer in twijfel getrokken worden tot in de jaren 1860. De Ashanti verstrakten hun greep op de noordelijke territoria, door er zogenaamde *Resident Commissioners* te stationeren en door goede betrekkingen aan te knopen met de imams van Gonja, Mamprusi en Dagomba, aan wie ze regelmatig geschenken zonden. De *Resident Commissioners* moesten controleren of het jaarlijkse tribuut in slaven betaald werd. A.A.Boahen stelt dat de heerschappij van Ashanti in het noorden onderdrukkend was en vele inwoners van het noorden tot slaven maakte, maar ook stabiliteit en orde bracht, waarbij vele sluimerende spanningen, zoals onder andere tussen Gonja en Dagomba, onder de oppervlakte werden gehouden (A.A.Boahen, 1984: 189-191, 1992: 422).

Tegen het begin van de 19de eeuw was de expansieve periode van het Ashanti-rijk ten einde en had de voltooiing van een reeks grondwettelijke hervormingen tot gevolg dat zowel het centrale deel rond Kumasi als de provincies van Ashanti zeer efficiënt werden bestuurd. De meeste leidinggevende functies waren niet langer overerfbaar, maar werden toegewezen aan beschikbare en competente mensen. Ook de provinciale administraties werden hervormd: bovenop het systeem waarbij leden van de erfelijke aristocratie de onderworpen staten vertegenwoordigden in Kumasi, kwam er een netwerk van Ashanti commissarissen, hiërarchisch georganiseerd op regionaal en districtsniveau. De toewijzing van functies was volledig in handen van de *Asantehene*, zodat de macht sterk geconcentreerd werd in

zijn handen. Er heerste over het algemeen orde en veiligheid in het Ashanti-rijk, hetgeen de handel ten goede kwam (A.A.Boahen, 1984: 171-172).

De Ashanti veroverden in de 18de eeuw dus de koninkrijken in het studiegebied, en maakte deze tot tribuutstaten; de bevolkingsgroepen zonder gecentraliseerde politieke organisatie²⁰ werden echter niet veroverd:

“[T]he indigenous peoples, whether of Mande or Voltaic culture, were open to exchanges but refused to accept domination – a strategy that was highly successful until the colonial period.”
(M.Izard & J.Ki-Zerbo, 1992: 354).

Ondanks de behouden onafhankelijkheid was de tweede helft van de 18de en de 19de eeuw een turbulente tijd voor deze bevolkingsgroepen, met invasies van vreemde troepen, economische afpersing, verzet, gemengde huwelijken en uiteraard roof van slaven. Wanneer de externe druk te groot werd migreerde men: “Ethnic migrations were the rule in this region [de bovenlopen van de Volta’s].” (K.Arhin & J.Ki-Zerbo, 1989: 678). De Lobi en Birifo bv. migreerden op het einde van de 18de eeuw vanuit het huidige Ghana naar de overkant van de Zwarte Volta, naar huidig Burkina Faso, waar ze andere bevolkingsgroepen verdreven en/of zich ermee vermengden. De Gurunsi ondergingen regelmatig plunderingen van de Zamberma (Mossi), en zagen zich verplicht regelmatig tribuut te betalen aan de naburige Mossi, met wie ze meer en meer versmolten, zonder echter hun onafhankelijke positie volledig op te geven. Zo haalden de Gurunsi, in een coalitie met de Bwaga en de Ko, in 1885 een duidelijke overwinning op Zamberma (K.Arhin & J.Ki-Zerbo, 1989: 678-679).

3.1.2 Economisch: de handel

De handel en markten waren voor Ashanti van vitaal belang, hetgeen o.m. blijkt uit het bestaan van een wijldvertakt netwerk van handelsroutes bij het begin van de 19de eeuw. De *Asantehene* behield steeds een sterke controle op de handel en dit zowel in zuidelijke als in noordelijke richting.

De Ashanti verboden handelaars uit onderworpen gebieden in het binnenland om direct te onderhandelen met de Europese handelsposten aan de kust, tenzij met een speciale toelating om Kumasi te passeren. Omgekeerd konden handelaars uit het zuidelijk deel van het huidige Ghana enkel met het noorden handel drijven via Kumasi. Er was één route waarlangs handelaars uit Salaga en Brong Ahafo naar de kust konden reizen zonder langs Kumasi te passeren: van Salaga langs Kete en Krachi naar Ada of Accra. De Ashanti hadden echter op de weg van Krachi naar Ada een controlepost geïnstalleerd, waar ze het embargo controleerden op de doorgang van Europese producten, in de eerste plaats vuurwapens, rechtstreeks van de kust naar het binnenland. Bovendien geloofde men dat in

---

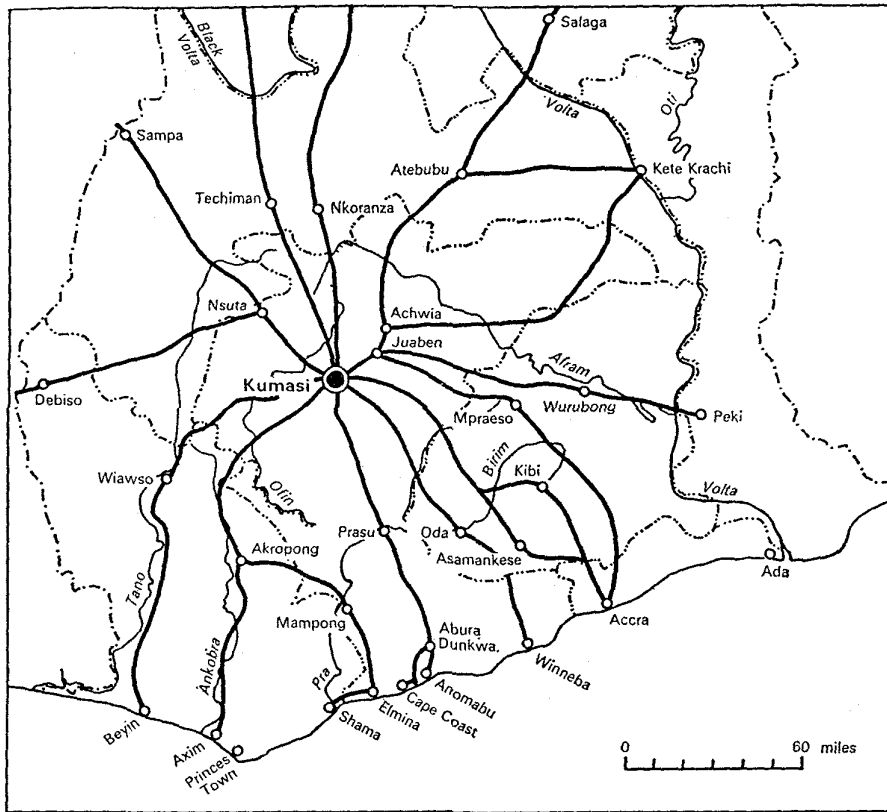
²⁰ K.Arhin & J.Ki-Zerbo (1989: 676) waarschuwen er voor dat geen al te sterk theoretisch onderscheid kan getrokken worden tussen bevolkingsgroepen met gecentraliseerde macht en andere: centralisering kon andere dan politieke vormen aannemen, zoals bv. de poro samenleving van de Senufo (Volta plateau), een grootschalige religieuze gemeenschap die de sociale hiërarchie determineerde.

Krachi de fetish god Dente verbood dat handelaars vanuit het binnenland of de kust voorbij deze plaats reisden. Ashanti, met als spil de hoofdstad Kumasi, werd aldus het hart van het commercieel netwerk dat zuidwaarts naar de kust leidde en noordwaarts naar het noorden van het huidige Ghana en verder (K.B.Dickson, 1969: 132-133).

Om de handel in de provincies te regulariseren en om een aandeel in de winsten naar het hof te laten afvloeien stelde de *Asantehene* in verscheidene marktplaatsen en op kruispunten van belangrijke handelswegen officiële handelsvertegenwoordigers, tolhouders en ambtenaren aan. Aan de kust waren Elmina, Cape Coast en Accra de belangrijkste zetels van dergelijke officiële. Ook in het binnenland waren er verscheidene plaatsen waar de Ashanti goed vertegenwoordigd waren. In Brong Ahafo waren dit ondermeer Atebubu, Nsawkaw en Nsuta (nabij Techiman), vooral vanaf de vroege 19de eeuw. In de gebieden van de huidige *Northern Territories* die onder Ashanti-bewind stonden waren de belangrijkste handelssteden Salaga, Daboya en Yendi (K.B.Dickson, 1969: 133).

Deze controle van de *Asantehene* en zijn entourage op de handel in het gebied resulteerde in een radiaal patroon van de belangrijkste handelsroutes, gecentreerd in Kumasi, de hoofdstad van de Ashanti (zie figuur VII-9). De handelsroutes tussen Kumasi en resp. Accra, Cape Coast en Elmina waren in de 18de en 19de eeuw de voornaamste routes naar het zuiden. Naar het noorden werd de route van Kumasi via Atebubu, Salaga naar Yendi en verder naar Hausaland het belangrijkste nadat de Ashanti in het begin van de 19de eeuw het leeuwedeel van de handel op de oude Kumasi-Bighu route naar hier verlegden (K.B.Dickson, 1969: 134).

De markten waren zowel centra van interne handel, als doorvoerplaatsen voor enerzijds producten afkomstig van of bestemd voor handel met de Europeanen aan de kust en anderzijds de trans-Saharahandel. De kustvolkeren exporteerden langs de landroutes en de Volta gedroogde vis, zout en Europese producten naar het binnenland. Een deel van het zout dat vanuit de kust geïmporteerd werd door Ashanti, werd heruitgevoerd naar Kong, Bonduku, Salaga en van daar verder. Het zout dat vanuit het binnenland naar Daboya kwam, werd voornamelijk geëxporteerd naar Dagomba en Mamprusi. Europese producten zoals likeur, vuurwapens en textiel bereikten Ashanti en werden van daar naar de binnenlandse markten getransporteerd. Kola en goud werden naar de noordelijke markten geëxporteerd, waarbij vooral Salaga een reputatie had als centrum voor de kolahandel. De export van de noordelijke markten naar het zuiden bestond voornamelijk uit slaven, boter, textiel, lederwaren en allerlei andere producten (E.Reynolds, 1974: 28; K.Arhin & J.Ki-Zerbo, 1989: 691-692).

Figuur VII-9: De belangrijkste handelsroutes in Ashanti en Fante omstreeks 1850 (uit: K.B.Dickson, 1969: 215).

a) Atlantische handel

Tijdens de ganse 18de eeuw waren slaven het belangrijkste exportproduct van de Goudkust. Daarnaast was ook goud een voornaam handelsproduct aan de kust.

De slavenexport vanuit de Goudkust steeg, net als in de rest van West-Afrika, snel vanaf het begin van de 18de eeuw en bereikte een plateau in de jaren 1740. In de tweede helft van de 18de eeuw kende de Atlantische slavenhandel een fluctuerend verloop in antwoord op de Frans-Britse zeeoorlog.

Men schat dat ongeveer 25 % van het totaal aantal slaven verscheept aan de Goudkust afkomstig was van regio's langs de kust. Reeds vanaf 1715 betrokken de Ashanti hun slaven voor een groot deel uit het noorden en tegen het midden van de 18de eeuw hadden de *Donkos*, de mensen van het noorden, de Fante-slaven vervangen (E.Reaynolds, 1974: 10-13).

De toename van de slavenhandel aan de Goudkust van het begin van de 18de eeuw tot de jaren 1740 viel samen met de opkomst en expansie van het Ashanti-rijk: de slaven die tijdens deze periode geëxporteerd werden, waren voornamelijk gevangen genomen tijdens de expansie-oorlogen. Tijdens de tweede helft van de 18de eeuw was de herkomst diverser. In 1854 zou nog slechts 34% van de verkochte slaven oorlogsgevangenen zijn geweest, 30% werd gekidnapt tijdens speciaal daartoe

georganiseerde rooftochten (*raids*) en het overblijvende derde waren meestal mensen die verkocht werden door verwanten of meerderen wegens schulden of die veroordeeld waren voor een misdaad. De externe en interne slavenhandel bestonden zij aan zij, maar de recrutering voor de externe handel, grotendeels in handen van de leidende groepen en chefs, nam overal de overhand. Het waren deze leidende groepen en chefs die een exploitatie-partnerschap hadden met de Europeanen: zij voerden oorlog, stuurden hun onderdanen op rooftocht en veroordeelden mensen die beschuldigd werden van bepaalde misdaden tot de slavernij. M.Izard & J.Ki-Zerbo (1992: 361-362) stellen hieromtrent:

“During ... the height of the slave trade, ... the terrible logic it introduced into the mechanism of trade flows and the content of socio-political relations must always be present in the mind, from the moment fire-arms, slaves, and political power were made part of the same question. We have noted it in the greatest kings of the time: the Massasi, the rulers of Segu, Naaba Kango of Yatenga, the Wattara of Kong and Bobo, not to mention the Dagomba and Asante rulers. But the slaving activities of kings were augmented and fuelled by the host of local chiefs who, willy-nilly, embarked on this business to enter the political game.”

De lucratieve zuidelijke (slaven)handel werd voor Ashanti enkel verstoord door de onafhankelijkheid van de Fante-staten, een reëel gevaar voor haar economische en politieke belangen. De Fante weigerden aan de Ashanti de directe toegang tot de Europese handelsforten en bleven als tussenhandelaars fungeren in binnenlandse handelssteden als Fosu en Manso. Daarbij gingen ze niet al te eerlijk te werk: het pure goud dat ze van Ashanti ontvingen, mengden ze met andere metalen voor ze het aan de Europeanen doorverkochten. Bovendien plunderden ze regelmatig Ashanti handelaars en sloten ze bij de minste provocatie de handelswegen en de binnenlandse markten. Ze lieten ook niet toe dat Europeanen een bezoek brachten aan het hof van de *Asantehene*.

De enige directe toegang van Ashanti tot de Europeanen was het fort van Elmina: met de verovering van Denkyira kregen de Ashanti de eigendomsrechten (de “*Notes*”) van het fort in handen en sloten ze een overeenkomst met de staat Elmina die hen directe toegang gaf tot het fort, waar ze zich bevoorraadden met wapens en munitie; hierdoor werden de Fante-staatjes Fetu en Komenda gescheiden van de rest van Fante en had Ashanti een handelshaven aan de kust in handen. Deze situatie vormde een bedreiging voor de economische en politieke situatie van de Fante en ze probeerden gedurende de ganse 18de eeuw Elmina te overwinnen en de overeenkomst met Ashanti te verbreken (A.A.Boahen, 1984: 168-170).

Tijdens de 18de en 19de eeuw ondernamen de Ashanti verscheidene pogingen om toegang tot de andere Europese handelsplaatsen te verkrijgen en er waren gedurig conflicten tussen Ashanti en Fante over de kwesties van de handel en de handelsroutes. Vanaf het tweede kwart van de 18de eeuw ondernam Ashanti pogingen om Fante te veroveren: er waren invasies in 1726, 1765, 1777 en in de jaren 1760 en 1770 waren er constant bedreigingen. Geen van deze 18de-eeuwse pogingen was echter succesvol,

voornamelijk als gevolg van de Britse politiek ten aanzien van de Goudkust²¹ (A.A.Boahen, 1984: 170-171): de Britten probeerden elk direct conflict te vermijden, maar als er toch oorlog uitbrak steunden ze degenen die het best pasten in hun belangen en dit waren duidelijk de Fante. De Britse goeverneur Hippisley noemde de steun van de Nederlanders aan Ashanti de grootste vergissing die ooit begaan was in de politiek ten aanzien van Afrika. Volgens de Nederlanders zou het een voordeel zijn als heel de Goudkust onder het gezag van één sterke koning zou staan, aangezien men dan enkel hem zou moeten behagen om handel te kunnen drijven. De Britten zagen echter in dat ze het grootste voordeel konden halen uit het gemengde bestuur van de Fante: als er conflicten ontstonden met één stad of district, schoten er nog veel andere over waarmee ze handel konden blijven drijven, zodat ze hierdoor niet veel schade ondervonden. De opvolger van Hippisley, Mill, schreef in 1772:

“I think it very clear that our trade would be totally ruined should that event take place [Asante victory over Fante], for the whole trade being in the hands of a powerful absolute Monarch, he certainly would put what price he thought proper on Slaves, and also on our commodities; this will never be the case as long as the Fantees (who are divided into so many petty Republics, and always at war amongst themselves) exist.” (geciteerd in: A.A.Boahen, 1984: 171).

Samen met de slavenhandel floreerde de landbouw aan de Goudkust en op sommige plaatsen werden slaven die moesten wachten op schepen tewerkgesteld in de landbouw. Volgens goeverneur White van het Britse fort in Cape Coast werden in de omgeving grote hoeveelheden yam, weegbree, mais en cassave geproduceerd. De mensen in de omgeving van Accra maakten tijdens deze periode een aanzienlijke vooruitgang op het gebied van de landbouw en verschaften grote hoeveelheden voedingsproducten aan de Europeanen.

In 1807 schaften de Britten de slavenhandel af, omdat hun economische - en dus hoe langer hoe meer de industriële - noden veranderd waren. Hierdoor werd negen tiende van de Europese handel op de West-Afrikaanse kusten illegaal en ontstond er, althans in de gebieden waar Groot-Brittannië een sterke invloed had, een enorm economisch vacuüm²². De Britten hoopten dat dit zou kunnen worden

---

²¹ Naast de Britse bemoeienissen waren er ook andere redenen voor het falen van de 18de-eeuwse pogingen om de Fante-staten te annexeren: de *Asantehenes* werden tijdens deze periode volledig in beslag genomen door grondwettelijke hervormingen op het thuisfront; de Fante-staten waren in de 18de eeuw meestal verenigd en konden hierdoor de druk vanuit Ashanti beter weerstaan; de vazalstaten Wassa, Assin en Akjem, die tussen Ashanti en Fante lagen, rebelleerden tegen de Ashanti overheersing en konden maar effectief onderworpen worden tijdens het laatste kwart van de 18de eeuw.

²² De afschaffing van de Atlantische slavenhandel was in feite een gradueel proces. Reeds op het einde van de 18de eeuw was er een dalende trend, vóór er sprake was van een wettelijk verbod. In 1792 maakte een Deense ordonnantie de slavenhandel door Denen illegaal vanaf 1803. In 1807 keurde de Britse regering de *abolition act* goed, waardoor slavenhandelaars een boete riskeerden van £ 100 per slaaf die op hun schip gevonden werd. In 1808 volgden de Verenigde Staten, die bovendien in 1811 een wet stemden waardoor de mensenhandel als een daad van piraterij en als een zware misdaad werd beschouwd. Deze wet zou echter pas geïmplementeerd worden in 1861.

opgevuld door het aanmoedigen van de cultivatie van exportgewassen, zoals witte rijst, indigo, katoen, koffie en palmolie. Aangezien Groot-Brittannië over het efficiëntste productieapparaat beschikte en daardoor het meeste grondstoffen nodig had, trachtte het op die manier de andere Europese landen de loef afsteken.

Europese en Afrikaanse handelaars leden onder de afschaffing van de slavenhandel. De Fante zagen hun belangrijkste bron van inkomsten verdwijnen. De chefs verloren veel van hun macht en de gebieden werden steeds meer gekenmerkt door versplintering, anarchie, rivaliteit en verwoestende oorlogen. Onder deze omstandigheden waren de Fanti zeker niet meer in staat zich te verdedigen tegen Ashanti zonder Britse steun. De Britse positie was echter eveneens tijdelijk verzwakt, voornamelijk als gevolg van de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog en de Napoleontische oorlogen, zodat ze hun steun aan de Fante moeilijk hard konden maken (A.A.Boahen, 1984: 172-177). Door de afschaffing van de slavenhandel werd uiteraard ook Ashanti van een belangrijke inkomstenbron beroofd, maar hier behield het centrale gezag wel alle macht, mede omdat het verlies gecompenseerd werd door een toename van de noordelijke handel (zie verder). Hierdoor slaagden de Ashanti er tijdens het tweede decennium van de 19de eeuw tijdelijk in de Fanti-staten te onderwerpen, na een reeks campagnes in 1807, 1811 en tussen 1814 en 1816. De Fante werden verplicht een zware schadevergoeding te betalen en bleven ondergeschikt aan Ashanti tot 1823. Nadien zouden er gedurig conflicten blijven bestaan tussen Ashanti en de Britten over de heerschappij over de Fante.

Met de afschaffing van de slavenhandel, verkleinde de afzetmarkt voor landbouwproducten langs de kust. Volgens E.Reynolds is het niet ondenkbaar dat de aanvankelijk geringe respons op de Europese aanmoedigingen om exportproducten te cultiveren te maken had met deze krimpende afzetmarkt voor landbouwproducten (E.Reynolds, 1974: 46). Dit lijkt me echter een vreemde redenering: men zou eerder verwachten dat de boeren die voorheen voedingsgewassen bestemd voor de slavenschepen produceerden hun weggefallen inkomsten trachtten te compenseren door productie van exportgewassen.

Vóór 1793, toen in Europa de zeeoorlog begon, was de slavenhandel tussen de Senegal en de Volta in handen van de Britten, de Fransen, de Nederlanders en de Amerikanen. In 1795 werden de Fransen en Nederlanders in dit gebied bijna volledig uit de handel verdreven, zodat in 1807 Groot-Brittannië en de Verenigde Staten de belangrijkste participanten waren. De afschaffing van de slavenhandel door deze twee landen bracht in deze zone een daling van de handel teweeg, hetgeen ook een daling van de prijs voor gevolg had, waardoor Portugal, dat voordien enkel in en ten zuiden van de baai van Benin opereerde, nu ook in dit gebied actief werd. In 1815 besliste Portugal, onder druk van het economisch, politiek en moreel superieure Groot-Brittannië, de slavenhandel te beperken tot de gebieden ten zuiden van de evenaar. De handel ging echter, hoewel op kleinere schaal, op illegale wijze door, zeker tot de jaren 1840 en misschien tot de jaren 1860 (E.Reynolds, 1974: 37; J.E.Flint, 1984: 391-392). In de jaren 1830 kocht Nederland slaven van de *Asantehene*, die ze in Java en andere Oost-Indische kolonies inzetten als soldaten. In 1860 had dit echter alle belang verloren (A.A.Boahen, 1984: 229-230).

In de periode onmiddellijk na de afschaffing van de slavenhandel waren goud en ivoor, voornamelijk afkomstig van Ashanti, de belangrijkste exportproducten van de Goudkust. Vanaf 1816 begon deze export te dalen, als gevolg van het conflict tussen Ashanti en Groot-Brittannië omtrent de soevereiniteit over Fante. In 1821 brak de *Asantehene* de onderhandelingen hierover af en schortte hij de handel met de Britse forten aan de kust op. Voor Ashanti betekende dit geen groot verlies, aangezien Groot-Brittannië een verbod had ingesteld op de verkoop van vuurwapens aan de Afrikanen, omdat men ervan uitging dat de aanwezigheid van vuurwapens de slavenhandel bevorderde. Hiertegen rees fel protest van de Britse handelaars, die stelden dat ze de handel zouden verliezen aan de Nederlanders en Amerikanen. Zolang de Nederlanders nog op de Goudkust aanwezig waren kon Ashanti van hen vuurwapens kopen en de meeste andere producten die ze voorheen van de Britten kochten waren eveneens beschikbaar via de noordelijke handel, waarbij men in Ashanti nog het voordeel had dat het in ruil kolanoten kon exporteren, tegenover goud aan de kust. De noordelijke handel kende dan ook een enorme opleving tijdens de 19de eeuw, als antwoord op de afschaffing van de slavenhandel (E.Reynolds, 1974: 56-60).

Vanaf 1818 verschijnt in de exportcijfers van de Goudkust, naast goud en ivoor, ook palmolie, hoewel de hoeveelheden aanvankelijk zeer klein waren, zeker in vergelijking met sommige andere gebieden van West-Afrika²³ (E.Reynolds, 1974: 61).

b) De noordelijke handel

De expansie en consolidatie van de politieke invloed van Ashanti in het noorden gebeurde voor een belangrijk deel om controle te kunnen verwerven over de noordelijke handel en veroorzaakte een zuidelijke penetratie van de Islam. De moslims monopoliseerden niet alleen de veeteelt, maar controleerden ook de sterk expanderende handel van Ashanti met het noorden, voornamelijk in slaven, goud, kola en zout (A.A.Boahen, 1984: 189-191). De Kong en Bron domineerden tijdens de 17de en 18de eeuw de handel met de Mande in het noordwesten, waardoor de Ashanti hun aandacht meer naar

---

²³ Gedurende de 19de eeuw werden aan de Goudkust verscheidene plantages opgericht, maar de meesten boekten slechts magere resultaten, mede als gevolg van een gebrek aan gedisciplineerde arbeidskrachten en de onervarenheid van veelal voormalige handelaars die de plantages leidden. In de jaren 1830 was er wel enige export van koffie en in de jaren 1860 van katoen. Vanaf de jaren 1820 was een palmolieproductie op gang gekomen en tegen de jaren 1850 had deze ivoor verdrongen als tweede belangrijkste exportproduct van de Goudkust. De palmolie-export vanuit de Goudkust zou echter nooit zo belangrijk worden als deze van de Nigerdelta, waar men reeds vanaf het einde van de 18de eeuw met palmolieproductie voor de export gestart was. In het huidige Ghana bleef de teelt voornamelijk beperkt tot een gebied langs de oostkust, in Krobo en Akuapem. Hier reageerde men snel op de externe vraag naar palmolie, omdat er reeds lang voordien een palmolieproductie bestond die intern in West-Afrika werd verhandeld. Er moesten dus geen plantagestructuren worden opgezet. Gedurende de ganse 19de eeuw kochten de Krobos land aan voor hun expanderende palmolieproductie en bevolking. Dit betekende het begin van een Europees systeem van landeigendom. De productie breidde echter niet naar het binnenland uit, als gevolg van transportmoeilijkheden en geografische factoren waardoor de palmolie van minderwaardige kwaliteit bleef (K.B.Dickson, 1969: 129-132; E.Reynolds, 1974: 68-69). Een andere reden voor het beperkt blijven van de exportproductie lag in de vele conflicten en oorlogen tussen Ashanti en Fante. Volgens E.Reynolds (1974: 46-47) verhinderden de conflicten de noodzakelijke rust voor economische verandering aan de Goudkust.

het noordoosten, waar een sterk handels netwerk rond de Hausastaten tot ontwikkeling kwam, gingen richten.

Met de afschaffing van de trans-Atlantische slavenhandel en de versterking van het gezag van Ashanti in de noordelijke gebieden in de 19de eeuw, werden de traditionele handelsbanden met het noorden nog versterkt. In Hausaland heerste er bovendien stabiliteit na de *jihad* van Uthman dan Fodio in het begin van de eeuw, waardoor de handel verder expandeerde.

Reeds in de tweede helft van de 18de eeuw kende de economie van de centrale Soedan een enorme groei, geïllustreerd door de expansie van de Hausa-handel naar het bekken van de midden Volta, de komst van Hausa handelaars naar de kust van Dahomey en de consolidatie van de Tuareg zouthandel door de verovering van Bilma in 1759 (P.E.Lovejoy, 1985: 680). Deze economische expansie ging gepaard met de groei van Islamitische hervormingsbewegingen, de *jihad* van Uthman dan Fodio en zijn '*Muslim Reform Party*'.

Tijdens het laatste kwart van de 18de eeuw won de "Muslim reform party" enorm aan belang in de Hausastaten en Nupe, met nu voor het eerst grote successen op het platteland. Aanvankelijk probeerden deze groepen de staat te hervormen, maar na 1788 veranderde hun strategie naar een streven naar autonomie, hetzij binnen hetzij buiten de aanwezige staatsstructuren:

“At a time of political fragmentation the reformers, it seems, recognized that their successes in getting reform-minded sultans appointed could only be temporary, and that the better solution – having their own autonomous communities and their rights as an autonomous ‘caste’ – was likely to be longer lasting, if more dangerous to attain.” (M.Last, 1989: 557-558).

Op het einde van de 18de eeuw slaagden de Moslim hervormers erin in de Hausa-staten een speciaal statuut af te dwingen, waardoor de lokale regeringsambtenaren hun autoriteit om te berechten en taksen te innen niet meer tegenover alle onderdanen konden doen gelden. Het gevolg was dat meer en meer mensen, waaronder ook slaven, deze nieuwe geprivilegieerde status claimden. Als reactie hierop gingen de politieke autoriteiten in het begin van de 19de eeuw over tot het inzetten van militaire middelen om hun macht te herstellen. Na vier jaar van oorlogen waren tegen januari 1809 al de belangrijkste Hausa staten gecapituleerd en hun sultans gevlucht, zodat de Moslim hervormers een eigen staat konden oprichten (M.Last, 1989: 558-559).

Aanvankelijk waren de gebieden die de hervormers onder volledige controle hadden beperkt tot steden – Sokoto, Kano, Katsina, Daura, Zaria, enz. - en hun directe ommeland. Op het omringende platteland bestond echter geen andere levensvatbare kandidaat met voldoende brede aanhang om de nieuwe administratie – het Sokoto califaat - te beconcurreren, zodat deze laatste in de periode 1820-1845 ongehinderd haar autoriteit kon uitbreiden²⁴ (M.Last, 1989: 562; S.Baier, 1989: 533). Aldus ontstond een

---

²⁴ De uitbreiding gebeurde niet zozeer door militaire campagnes, maar de omliggende gebieden werden door economische maatregelen op de knieën gedwongen: vernietiging van oogsten of graanvoorraden en weigering

enorme politiek macht: een tijdgenoot schatte de grootte van het kalifaat op vier maanden reizen van west naar oost en twee maanden van noord naar zuid (M.Last, 1989: 564-571). M.Last stelt:

“...[I]t is a history of the development and purposeful integration of the rural economies of the region, and their closer linking with first the Mediterranean and later the Atlantic economies.”(M.Last, 1989: 564).

De economische basis voor de politieke expansie lag in de landbouwinfrastructuur die in het kalifaat werd opgebouwd. Door allerlei technische verbeteringen als drainagesystemen, rotatiesystemen en bemesting en de import van vele slaven, konden nieuwe gronden ontgonnen worden en groeide de landbouwproductie. Opvallend waren de grote landbouwbedrijven van de Fulbe of Fulani, voordien rondreizende herders, maar nu bezitters van grote plantages met vele slaven. Daarnaast waren echter ook kleine boeren in de landbouw actief. De surplusproductie in de landbouw, die naast voedingsgewassen als graan ook handelsgewassen als katoen, indigo en aardnoten (die verwerkt werden tot allerlei snacks) betrof, bevorderde de groei van de stedelijke centra en de nijverheden. Kano en de omliggende steden ontwikkelden een thuisnijverheid voor textiel, die een groot deel van de centrale Soedan en Tuareg gebied in de Sahara bevoorradde (P.E.Lovejoy, 1985: 679-680; M.Last, 1989: 599-580; S.Baier, 1989: 533-534).

De ontwikkelingen in de West-Afrikaanse savanne werden versterkt door economische groei in de woestijn, vooral in het gebied tussen Zinder en het Aïr massief, dat gedomineerd werd door de Kel-Ewey Tuareg. De Tuareg verhandelden dadels, zout, vee en dierlijke producten in ruil voor graan en afgewerkte producten uit de historische Soedan:

“The Kel-Ewey and their allies maintained an elaborate commercial network in the savanna that included urban centres of craftsmen and trade specialists, most of servile origin, and rural estates worked by slaves or their descendants. These estates, located throughout the Sahel and savanna, provided a proportion of the grain needed by desert nomads, served as resting places for transhumant Tuareg during the dry season, and functioned as places of refuge during drought.” (S.Baier, 1989: 534).

Tussen 1845 en 1855 kende het kalifaat een periode van onrust en hervormingen, maar nadien was er opnieuw economische expansie, gekenmerkt door: (1) de ontginning van nieuwe gronden, de voortdurende immigratie van nieuwe arbeid, zowel vrij als onvrij, en het ontstaan van nieuwe dorpen;

---

van toegang van bepaalde groepen, bv. de Tuareg, tot bepaalde markten, tot bepaalde producten (bv. graan) of tot waterbronnen waren erg effectief. Minder effectief waren embargo's op de export of import van goederen als paarden, wapens, zout of stoffen, of de volledige blokkade van steden of gebieden, aangezien door smokkel grote winsten konden gemaakt worden. M.Last (1989: 571) stelt: “In consequence, as the caliphal economy became relatively more efficient and neighbouring peoples depended more heavily on caliphal trade and traders, economic policy was increasingly a more effective instrument of power than warfare.”

(2) een toenemend aantal handelaars afkomstig uit Hausa op de belangrijkste handelsroutes en handelend in de belangrijkste producten en een toename van het aantal handelaars van vreemde origine in de Hausa steden zelf; (3) de expansie van zowel het actieterrein van Hausa handelaars, als van de *cowrie* geldstandaard naar nieuwe gebieden ver buiten de grenzen van het kalifaat; (4) toename in de export van afgewerkt textiel en andere producten naar andere gebieden in de historische Soedan en export van producten als ivoor en boter naar Europa; (5) toename in de import van kolanoten en een aantal Europese producten (M.Last, 1989: 585).

Het Sokoto kalifaat ging aldus via haar handel een groot deel van de historische Soedan domineren. Borno, een buurland van het kalifaat en in een voorgaande periode een belangrijk rijk, had in concurrentie met de handelscentra van het kalifaat steeds minder te bieden. Het van oudsher geëxporteerde natrium werd nog steeds verhandeld, maar ondervond toenemende concurrentie van zouten van elders. Het andere belangrijkste export'product', gevangenen, lijkt in belang te zijn afgenomen. Mogelijk werden de gevangenen nu meer intern in Borno tewerk gesteld, maar dit had geen gelijkaardige stijging van de productie als in het Sokoto kalifaat tot gevolg. M.Last vat de situatie als volgt samen:

“In brief, it seems that Borno was being drawn into the caliphate's economy as a supplier of raw materials and as a consumer of luxuries, with less profit accruing to those in power than before. One symbol of this shift is the fact that Borno had at last become part of the west African cowrie currency zone by 1850; another is the difficulty traders had in collecting debts in the capital – perhaps the volume of trade could no longer carry such overheads – and North African traders became wary of coming to Borno. ...

It may be true that Borno was stagnating under Shaykh 'Umar's inadequate leadership, but a deeper reason may be Borno's relation to the caliphate's expanding economy. If this is the case, Borno provides an interesting instance of the effects of the caliphate on a peripheral state, and a model for comparing the experiences of other states on the economic periphery.” (M.Last, 1989: 596-597).

“The relative dynamism and the greater natural wealth of the caliphate tended to drain Borno economically, though the détente [na 1855] may also have opened greater opportunities for Borno farmers and traders to supply the expanding market of the caliphate.” (M.Last, 1989: 599).

Daar waar Borno nadeel lijkt ondervonden te hebben van de economische groei van het Sokoto kalifaat, kon Ashanti profiteren van een toenemende noordelijke handel. Voor de aankoop van goederen aan de kust moesten de Ashanti met goud betalen, terwijl ze dit in de noordelijke handel voornamelijk met kolanoten konden doen. De vraag naar dit stimulerend en dorstlessend product kende na het oprukken van de Islam en dus het verbod op alcohol een sterke expansie. De goudhandel

van Ashanti naar Hausaland schijnt reeds te zijn gestopt in de 18de eeuw, waarschijnlijk als gevolg van de sterke Europese competitie. Behalve vuurwapens en munitie konden de Ashanti in het noorden dezelfde producten verkrijgen als aan de kust (E.Reynolds, 1974: 56-60, 70; I.Wilks, 1982: 471-472; A.A.Boahen, 1984: 194-196).

De importen in Salaga en Kumasi vanuit Noord-Afrika, Fezzan en Hausaland namen bijgevolg aanzienlijk toe. Onder de geïmporteerde goederen bevonden zich gewoven en ongewoven zijde en tapijten uit Turkije, Tripoli en Fezzan, natrium uit Bornu en stoffen uit Hausaland. Het belangrijkste exportproduct van Ashanti waren kolanoten, maar ook kleine aantallen Europese producten, zoals rum en ijzer. De handel met het noorden werd streng gecontroleerd door de Ashanti autoriteiten.

De beste illustratie van de toename van de handel met het noordoosten is de groei van Salaga, waarlangs alle noordoostelijke handelsroutes passeerden. Vóór het einde van de 17de eeuw was Salaga al wel van enig commercieel belang, maar de echte groei dateert van de 18de eeuw, nadat Gonja onder Ashanti dominantie kwam. In het begin van de 19de eeuw werd de stad beschreven als 'twee keer zo groot als Kumasi', met 400.000 inwoners. Salaga bleef floreren tot 1874, wanneer, met de omverwerping van Ashanti, de handel verlegd werd naar Kete-Krachi en Kintampo (A.A.Boahen, 1984: 194-196).

De noordelijke tribuutstaten van Ashanti waren echter niet enkel belangrijk voor de doorvoerhandel voor producten afkomstig uit het noorden, maar exporteerden ook eigen producten naar het centrum van het rijk. Naast vee en lederproducten vonden ook katoenen stoffen en boter uit Dagomba en Gonja hun weg naar Kumasi (A.A.Boahen, 1984: 194-196).

3.1.3 Politiek: neergang Ashanti-rijk

Ondanks het feit dat de Ashanti hun verliezen ten gevolge van de slavenhandel ten dele konden compenseren door een uitbreiding van de noordelijke handel, pleitte de *Asantehene* sterk voor een herinvoering van de slavenhandel, aangezien hij op het moment van de afschaffing van de slavenhandel over 20.000 gevangenen beschikte, duidelijk te veel voor lokale consumptie²⁵. Bovendien had de *Asantehene* de Britse producten die hij nodig had steeds betaald met slaven. Goud was nu zijn enige exportproduct voor betaling aan de kust. De Britten gingen uiteraard niet in op de wens van de Ashanti om de slavenhandel opnieuw in te voeren. Er kwam wel een officieel verdrag tussen de Britten en Ashanti, waarin de Ashanti-aanspraken op Fante werden erkend, hun klachten over de hoge prijzen van de Britse goederen stonden genoteerd en hun weigering aan de Britten om direct handel te drijven met Salaga en Yendi behouden bleef. De Britten hielden in de praktijk echter geen rekening met dit verdrag, omdat de erkenning van de Ashanti soevereiniteit over de kust erin opgenomen was. De conflicten tussen Ashanti en de Britten liepen hoe langer hoe meer op en de

---

²⁵ De *Asantehene* heeft steeds ontkend dat hij oorlog voerde enkel en alleen om slaven te roven, maar hij stelde wel dat men oorlogsgevangenen die lokaal niet konden worden geabsorbeerd, best kon verkopen (E.Reynolds, 1974: 114-115; A.A.Boahen, 1984: 179-186).

Britten raakten ervan overtuigd dat de situatie met Ashanti niet op een vreedzame manier kon worden uitgeklaard (E.Reynolds, 1974: 114-115; A.A.Boahen, 1984: 179-186).

De gedurige conflicten aan de Goudkust verhinderden immers de noodzakelijke rust nodig voor handel en economische verandering²⁶ (E.Reynolds, 1974: 46-47). De lokale oorlogen, die altijd goed waren geweest voor de aanvoer van slaven, waren nu een stoorzender en moesten voor eens en voor altijd gestopt worden (E.Reynolds, 1974: 114; A.A.Boahen, 1984: 172-179). Met de onderwerping van Fante was bovendien een situatie ontstaan die de Britten tijdens de 18de eeuw met alle middelen hadden vermeden: de dominantie van Ashanti over de ganse kustlijn.

Bijgevolg was een excuus voldoende om de oorlog te doen losbarsten en dat kwam er in augustus 1822, toen een sergeant van de *British Royal Colonial Light Infantry* werd gearresteerd en na een half jaar gevangenschap geëxecuteerd, omdat hij de *Asantehene* had beledigd. Met deze gevangenneming hoopte de *Asantehene* dat de Britten een gezantschap zouden sturen om te onderhandelen. Deze laatsten interpreteerden de actie echter enkel in het licht van de vermeende brutaliteit en anti-Britse gevoelens van de koning van Ashanti en zagen er een kans in om de *Asantehene* te breken, of op zijn minst te vernederen. Ze begonnen in de zuidelijke tribuutstaten anti-Ashantikrachten op te ruien, vormden er milities van en bewapenden hen. De anti-Ashanti campagne was zo succesvol dat tegen eind juli 1823 bijna alle zuidelijke tribuutstaten in open rebellie waren. De *Asantehene* had geen andere keuze dan te proberen deze rebellieën te onderdrukken en stuurde een leger naar het zuiden. De Britten zagen hun kans en stuurden er een – weliswaar klein – contingent soldaten op af. Ze hadden de sterkte van het Ashanti leger echter schromelijk onderschat en werden in januari 1824 verslagen, zodat de *Asantehene* zijn gezag over de zuidelijke tribuutstaten kon herstellen (A.A.Boahen, 1984: 186-189).

In 1824, met de overwinning op de Britten en de zuidelijke staten en steunend op de Ashanti commissarissen in de provincies, de Ashanti dominantie in de noordelijke staten, de sterke handel met Hausaland en een sterk leger, leek het Ashanti-rijk nog een lang leven beschoren. De periode 1824-1874 zou echter een volledige omkering van de machtsverhoudingen inhouden: het Ashanti-rijk geraakte in verval en zou uiteindelijk verslagen worden. Daartegenover stond Groot-Britannië, dat haar macht en invloed voortdurend wist uit te breiden. In 1874 was het Ashanti-rijk niet veel meer dan het voormalige kerngebied rond Kumasi, terwijl de Britten de enige Europese macht aan de kust geworden waren. Ze hadden de Nederlandse en Deense bezittingen overgenomen en vormden de voormalige staten ten zuiden van de Pra rivier om tot een protectoraat (zie figuur VII-10) en hun nederzettingen tot de *Britisch Crown Colony of the Gold Coast* (A.A.Boahen, 1984: 196-197).

---

²⁶ In deze tijd kwam er bovendien in Groot-Brittannië een humanitaire stroming op die de slavenhandel wou vervangen zien door de introductie van het Christendom en Europees onderwijs, om zo 'beschaving' te brengen. Ook hiervoor was vrede, orde en stabiliteit nodig. (E.Reynolds, 1974: 114-115; A.A.Boahen, 1984: 179-186).

Reeds in de tweede helft van de jaren 1820 begon het Ashanti-leger nederlagen te lijden bij veldslagen in het zuiden. Belangrijker was echter de burgeroorlog die in 1832 uitbrak tussen Kumasi en Dwaben, één van de vijf staten van het hartland van Ashanti. Deze burgeroorlog schijnt het gevolg geweest te zijn van een machtsstrijd tussen de *Asantehene*, Osei Yaw Akoto, en de *Dwabenhene*, Kofi Boaten. De *Asantehene* overwon en Dwaben, vroeger de sterkste van alle moederstaten van Ashanti, zou haar macht niet meer herwinnen. De macht van Ashanti berustte in het verleden echter op de coöperatie tussen Dwaben en Kumasi, waarbij de eerste onder meer belangrijk was als controleur van de noordelijke en noordoostelijke vasalstaten. De burgeroorlog tussen deze twee kernstaten zou de ineenstorting van het Ashanti-rijk zeker versnellen (A.A.Boahen, 1984: 197-199).

Figuur VII-10: Het Ashanti rijk, het Brits protectoraat en de Fante confederatie tussen 1800 en 1874 (uit: A.A.Boahen, 1984: 169).

Tijdens de heerschappij van de *Asantehene* Kwaku Dua I, van 1834 tot 1867, heerste er een relatieve rust. Er kwamen diplomatieke betrekkingen en onderhandelingen tot stand met de Britten en de handel met het noorden via Salaga floreerde.

Na enkele provocaties van de Britten kon de *Asantehene* uiteindelijk niet meer weerstaan aan de roep om actie van zijn chefs en in 1863 zond hij een leger ten zuiden van de Pra rivier. Ze versloegen de Britten opnieuw, maar bij het begin van het regenseizoen trokken ze zich terug in Kumasi. In 1864 braken opnieuw revoltes uit in het noorden, maar ook deze werden neergeslagen.

Tijdens de regeerperiode van de volgende *Asantehene*, Kofi Karikari, van 1867 tot 1874 zou de definitieve ondergang van het Ashanti-rijk plaatsvinden. Direct na zijn inhuldiging zette hij de onvoltooide oorlog tegen de Britten verder. Na een aantal overwinningen van Ashanti raakten de Britten, zowel die in West-Afrika als de regering in Londen, er in 1873 van overtuigd dat er meer middelen nodig waren om de Ashanti dominantie definitief te doen verdwijnen. In januari 1874 trok een goed uitgerust Brits leger de Pra rivier over en reeds in februari was Ashanti verslagen. Deze snelle overwinning van de Britten was voornamelijk te wijten aan drie factoren: de weigering van Dwaben om zich in de oorlog te mengen, de superieure wapens van het Britse leger en de ervaring en bekwaamheid van de Britse commandant. Na de effectieve onderdrukking van de slavenhandel en het vertrek van de Denen en de Nederlanders op de Goudkust, was het voor de *Asantehene* steeds moeilijker om voldoende aanvoer van wapens en munitie van aan de kust te bekomen (A.A.Boahen, 1984: 199-204).

Deze beslissende nederlaag van de Ashanti in februari 1874 bezegelde het lot van hun rijk. In het vredesverdrag werd bepaald dat Ashanti 50.000 *ounces* in goud moest betalen als vergoeding voor de oorlogsschade, dat ze al hun aanspraken op de zuidelijke staten en Elmina moesten laten varen en al hun troepen uit de kustgebieden terugtrekken. Bovendien vormde de nederlaag van Ashanti voor de noordelijke vasalstaten een uitgelezen kans om zich te ontdoen van hun overheerser. Gonja en Dagomba waren de eerste die hun onafhankelijkheid uitriepen. Anderen volgden, zoals de Bron-staten, die de Bron Confederatie vormden. Niettegenstaande verscheidene pogingen slaagde Ashanti er niet in om deze noordelijke staten opnieuw te veroveren. Een aantal maanden na de nederlaag tegen de Britten was het Ashanti-rijk gekrompen tot een gebied van ongeveer 45 km rond Kumasi, en in de maanden die daarop volgden viel ook dit traditionele kerngebied van Ashanti uiteen en Kumasi ging in vlammen op (A.A.Boahen, 1984: 204-205).

Op de gevolgen van de desintegratie van Ashanti op de handel gaan de auteurs niet in, maar men kan verwachten dat de betrokkenheid van Ashanti in de noordelijke handel sterk inkromp. Over de export van producten uit de voormalige noordelijke tribuutstaten van Ashanti naar Kumasi is niets bekend, maar men kan aannemen dat ook deze op zijn minst sterk verminderde. De noordelijke staten konden nu in theorie wel zonder controle vanuit Ashanti handel drijven met het noorden, maar of en in welke mate dit gebeurde is niet duidelijk. Het feit dat Salaga haar positie als belangrijk marktcentrum, verloor is een indicatie voor de stelling dat met de val van Ashanti meteen ook gans de noordelijke handel verviel. De hervonden onafhankelijkheid van de Mossi en Gonja duurde in ieder geval niet

lang: net na de eeuwwisseling werd ook het noorden van het huidige Ghana in de Britse kolonie opgenomen (zie volgend hoofdstuk).

4. De West-Afrikaanse handel en de vraag van historische continuïteit in de pre-koloniale periode

A.G.Hopkins beschouwt de pre-koloniale periode in West-Afrika vanaf 1500 als één geheel, en gaat dus impliciet uit van continuïteit in deze vier eeuwen durende periode.

Deze benadering is ongetwijfeld ingegeven door de beperktheid van het beschikbare bronnenmateriaal. Voor de periode vóór 1500 bestaan bijna alleen enkele archeologische bronnen. Vanaf 1500 zijn er door de oprukkende Islam en de eerste Europese ontdekkingsreizigers reeds enige geschreven bronnen beschikbaar, maar dit bleef eerder beperkt. Vanaf dan zijn steeds meer gegevens beschikbaar naarmate de geschiedenis vorderde, met vooral vele geschreven bronnen vanaf de 19de eeuw, als gevolg van enerzijds de *jihad* bewegingen en anderzijds de verhoogde Europese aanwezigheid. Uitgaande van de assumptie dat in de pre-koloniale West-Afrikaanse geschiedenis geen wezenlijke structurele veranderingen voorkwamen, gebruiken vele auteurs, waaronder A.G.Hopkins, bronnen uit de 18de en vooral 19de eeuw om uitspraken te doen over de ganse periode van de 16de tot de 19de eeuw.

Een bijkomend probleem aangaande de beschikbare geschreven bronnen is dat deze zoals gezegd afkomstig zijn van Moslims of Europeanen. De Moslims waren in de eerste plaats handelaars (zeker vóór de 19de eeuw) en de Europeanen waren in de eerste plaats geïnteresseerd in de handel, zodat in deze bronnen een onevenredig grote aandacht bestaat voor lange afstandshandel en slechts zeer weinig voor de organisatie van de lokale productieve activiteiten.

In wat volgt vatten we eerst de visie van A.G.Hopkins op deze handel samen, waartegenover we deze van enkele andere auteurs plaatsen. Al deze auteurs hebben met mekaar gemeen dat ze m.b.t. de West-Afrikaanse (handels)geschiedenis sterk generaliseren. De interpretatie in wereld-systeemtermen (paragraaf 5) zal het mogelijk maken ondanks de beperktheid ervan, toch structuur aan te brengen in de beschikbare gegevens, waardoor we patronen van regionale en historische continuïteit en transformatie kunnen duiden en onderzoeksvragen destilleren.

A.G.Hopkins onderscheidt op basis van grootte en specialisatie vier types handelaars (los van de vele mensen die handel dreven op de lokale markten) in het West-Afrika van de 16de tot de 19de eeuw:

1. Handelaars die slechts een aantal tochten maakten, meestal gedurende het droog seizoen, met stoffen, zout of kolanoten om een specifieke som geld te bekomen voor een bepaald doel. Zij zorgden doorgaans voor hun eigen financiering en droegen zelf hun producten. Dit was in feite een vrij onbelangrijke groep.

2. Regelmatige handelaars wiens commerciële activiteiten (toch zeker aanvankelijk) vertikaal geïntegreerd waren met een gespecialiseerde tak in de productie. Hun productie- en handelsstrategieën waren onderhevig aan marktprincipes. A.G.Hopkins (1990: 60-61) geeft het voorbeeld van de Koorokosmids uit zuidelijk Mali die stocks opbouwden van werktuigen en wapens, deze verkochten wanneer de prijzen gunstig waren, en met de winsten in de zout- en kolahandel stapten, waarbij ze afwisselend noord- (voor zout) en zuidwaarts (voor kolanoten) trokken. Ook de Katsina in huidig Noord-Nigeria kenden, zeker in de 19de eeuw, dergelijke vertikaal geïntegreerde commerciële activiteiten.
3. Sterk gespecialiseerde en professionele handelaars, die geen directe controle hadden over de productie van de goederen die zij verhandelden, maar die voor bepaalde producten een zekere mate van horizontale integratie ontwikkelden door verwanten en slaven een netwerk van filialen langs de belangrijkste handelsroutes te laten bemannen. De twee belangrijkste groepen van dergelijke handelaars waren de Dyula en de Hausa. De eerste waren van Mande-origine en waren voornamelijk actief in het westelijke deel van West-Afrika (het meest oostelijke waren de bossen van het huidige Ivoorkust), waar ze vee, vis, en stoffen ruilden voor kolanoten en slaven. De Hausahandelaars domineerden in het oostelijke deel van West-Afrika: ze waren afkomstig van het noorden van het huidige Nigeria, maar verhandelden zout, stoffen en vee voor goud, kolanoten en slaven tot aan de Goudkust.
4. Officiële handelaars, die handel dreven “*on behalf of the state*”. In Ashanti bv. werd alle officiële handel gedreven door functionarissen (bv. de batafo); in de Mossi-koninkrijken werden grote caravanan georganiseerd door hoge ambtenaren. Deze publieke ondernemingen hadden toegang tot het nodige kapitaal nodig voor lange-afstandshandel en werden van allerlei privileges voorzien. “State enterprise was sometimes responsible for major commercial innovations, as, for example, in the case of the Ashanti-government, which played a leading part in the development of the kola trade in the nineteenth century. Nevertheless, it seems unlikely that state traders conducted a larger share of long distance trade than did independent merchants. Indeed, in some cases, as among the Akan states of the southern Gold Coast, public authorities deliberately refrained from engaging in trade directly, not because they were insensitive to commercial opportunities, but because they judged it more advantageous to encourage private traders and then to tax them.” (A.G.Hopkins, 1990: 62).

A.G.Hopkins meent dat het netwerk van handelsroutes West-Afrika een zekere economische eenheid verschafte, waarbij verschillende geografische zones, etnische groepen en staten met mekaar in contact gebracht werden en gedeeltelijk economisch geïntegreerd werden. Er waren volgens hem echter beperkingen aan deze integratie: de eenheid die tot stand kwam als gevolg van de handel over langere afstand was volgens de auteur onvolledig aangezien de handel beperkt was in volume en aangezien de

belangrijkste effecten ervan slechts gevoeld werden door een minderheid van de totale bevolking (A.G.Hopkins, 1990: 66-67).

S.M.Cissoko stelt eveneens over de trans-Saharahandel dat deze weinig impact had op de sociale structuur van de betrokken gebieden. Wel maakte de handel enige verbetering van de levensomstandigheden en het ontstaan van een aristocratie mogelijk (S.M.Cissoko, 1984: 204).

P.Diagne stelt daarentegen dat voor de komst van de Europeanen de lange-afstandshandel een voorname structurerende rol speelde in de economie van Afrika: de handel bevorderde een hoge productiviteit, leidde tot de groei van stedelijke samenlevingen en bevorderde sterke banden tussen stad en platteland, waardoor dit laatste langzaam getransformeerd werd (P.Diagne, 1992: 34).

De consolidatie van de Moslim-handelsnetwerken in de savanne en de zuidelijke Sahara enerzijds, en de versterking van staten aan de kust anderzijds bewijst ook volgens P.E.Lovejoy dat de lange-afstandshandel een sterke invloed had op de lokale economie. Deze handel resulteerde echter niet in een zichzelf onderhoudende groei die de gehele West-Afrikaanse economie kon meetrokken. Bovendien stelt de auteur dat de interne handel van West-Afrika ondanks de banden met de lange-afstandshandel een vitaliteit had die voor een groot deel onafhankelijk was van de externe handel (P.E.Lovejoy, 1985: 650).

Anderzijds zien we dat de lange-afstandshandel gepaard ging met belangrijke kredietverlening (tot schuldslavernij toe) en dat als gevolg van het succes van de trans-Saharahandel in het studiegebied gecentraliseerde politieke entiteiten ontstonden en/of sterker werden. Dit lijkt dan weer te wijzen op structurele effecten van de trans-Saharahandel op de maatschappelijke ontwikkeling van de gebieden die er aan deelnamen, maar het is niet bekend welk segment van de bevolking dergelijke structurele effecten ondervond, noch hoe dit varieerde naargelang de plaats en doorheen de tijd.

Voor de West-Afrikaanse staten was de handel - zowel de intern West-Afrikaanse als de externe over de Sahara en de Atlantische Oceaan - een belangrijke bron van inkomsten, hetzij omdat ze er zich rechtstreeks in mengden, hetzij omdat ze taxen inden. A.G.Hopkins beweert dat alle West-Afrikaanse leiders belang hadden bij het bevorderen van de handel, aangezien zogenaamde “feodale” renten betrokken uit grond veel minder gangbaar waren in Afrika dan in middeleeuws Europa (A.G.Hopkins, 1990: 62). Men kan deze redenering echter ook omkeren: in Europa zijn de middeleeuwse leiders noodgedwongen teruggevallen op het innen van renten op grond, de zogenaamde “feodale” renten, omdat als gevolg van de Mongoolse expansie de mogelijkheden voor externe handel - en mogelijke inkomsten die daaruit konden gehaald worden - tijdelijk werd bemoeilijkt. A.G.Hopkins laat met zijn stelling uitschijnen dat een bepaalde manier van inkomen verwerven voor leiders ‘de normale’ manier zou zijn. Dit is echter een eurocentrische redenering: het is niet omdat in Europa de feodale renten

door omstandigheden dominant zijn geworden, dat dit ook de meest voor de hand liggende manier van extractie van middelen zou zijn.

Ch.Tilly (1992) toont aan dat politieke leiders hun inkomen nodig om aan de macht te blijven zullen halen waar ze de minste weerstand ondervinden. M.b.t. staatsvorming in Europa stelt de auteur – zoals in het deel over de Kempen uiteengezet – dat leiders ofwel streefden naar een vergroting van het territorium en dus een toename van de bevolking waarvan renten konden geïnd worden, ofwel naar een stimulering van de ondernemers binnen het grondgebied, zodat uit de economische vooruitgang inkomsten konden gepuurd worden. Een derde weg die Europese leiders bewandelden bestond uit een combinatie van vorige twee methoden. In West-Afrika lag de extractie van middelen door leiders en de daaruit resulterende staatsvorming anders: zoals J.-F.Bayart (1993: 21-24) stelt (zie inleiding bij dit hoofdstuk) werden Afrikaanse staatsvormingsprocessen gekenmerkt door extravasie – de positie in handelsnetwerken liet leiders toe de rijkdommen te vergaren nodig om hun macht te vestigen en bestendigen, waardoor het versterken van interne relaties van secundair belang werd. Vele Afrikaanse staten werden dan ook sterk als gevolg van de controle die ze over handelsnetwerken konden krijgen: door het succes van de trans-Saharahandel was de handel een interessante sector om te controleren en zo zonder al te veel weerstand middelen van te extraheren. De meeste leiders stimuleerden bijgevolg de handel, hetzij door er zelf aan deel te nemen via officiële handelaars, hetzij door het innen van taxen. Daarnaast streefden vele politieke leiders naar gebiedsuitbreiding, teneinde via het heffen van tribuut hun noodzakelijke inkomen om aan de macht te blijven te kunnen verwerven. Op welke manier de onderhorige staten het tribuut bij mekaar brachten was voor het moederland onbelangrijk, maar we mogen aannemen dat vaak eveneens inkomsten uit handel aan de basis lagen. Daarnaast moest het tribuut vaak ook in natura betaald worden, meestal onder de vorm van de levering van slaven.

Naast inkomen uit een stimulering van de handel haalden sommige West-Afrikaanse leiders wel degelijk ook inkomsten uit de heffing van tribuut (cfr. Mossi-koninkrijken in de 16de-17de eeuw), echter niet gebaseerd op eigendomrechten over grond, maar op zeggenschap over personen.

5. Interpretatie in wereld-systeemtermen

In het deel over de Kempen werd duidelijk gemaakt dat men uit de toegepaste methode van extractie niets kan afleiden over het sociale systeem waartoe de staat behoort. De stimulering van de handel duidt immers niet noodzakelijk op een kapitalistische ontwikkeling - of dit al dan niet het geval is, is afhankelijk van welke groepen binnen de samenleving de dominante positie bekleden: waren de regeerders dominant over de ondernemers (in de betekenis van G.Arrighi, dus ook handelaars), dan wel omgekeerd, of m.a.w. werd een territorialistische dan wel een kapitalistische machtslogica werd toegepast? In de volgende paragrafen is de centrale vraag dan ook niet hoeveel handel er was en of deze al dan niet dominant was in de inkomstenverwerving van de politieke leiders, maar wel welke

groepen de transformaties binnen de regio's bepaalden: politieke (en zo ja, welke politieke groepen?) dan wel economische groepen?

5.1 De zestiende eeuw

(a) In de historische Soedan

Het 16de-eeuwse Songhay-rijk had alle kenmerken van een wereld-rijk, net zoals het Mali-rijk en het Ghana-rijk dat voorheen geweest waren: het waren grote politieke entiteiten, die meerdere culturele entiteiten omvatten en waarbij de vazalstaten hun culturele en vaak ook bestuurskundige autonomie konden behouden, zolang ze maar het gevraagde tribuut betaalden aan de hoofdstad. Het Songhay-rijk was wel een meer gecentraliseerde en ook sterker hiërarchische variant van een wereld-rijk dan het Mali- en Ghana-rijk geweest waren.

Ondanks hun kenmerken van wereld-rijk werden deze rijken juist groot door hun participatie in en controle over handelsnetwerken die veel groter waren dan de politieke entiteiten zelf. De politieke leiders hebben bijna steeds actief de trans-Saharahandel gestimuleerd, teneinde er zelf voordeel uit te halen. Handelssteden hadden vaak een semi-autonoom statuut.

Waren deze imperia wereld-rijken op zichzelf, of waren ze geïntegreerd in een bredere wereld-economie? M.b.t. het Mali-rijk vraagt I.Wallerstein zich hetvolgende af:

“At its height was it a world-empire or part of a larger world-economy that included parts of the Maghreb as well as areas in the forest zone to the south, within which the state of Mali was only one of many political systems? I suspect the latter is true for at least part of the time, but the hard research remains to be done.” (I.Wallerstein, 1973: 63).

Op basis van de gegevens in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk en onze definiëring van sociale systemen kunnen we stellen dat het Songhay-rijk op het hoogtepunt van haar macht in de 16de eeuw duidelijk een wereld-rijk was, waarin de regeerders een sterke controle uitoefenden op de ondernemers, de Soninke handelaars. De regeerders hanteerden m.a.w. een territorialistische machtslogica: het ontlenen van prestige en macht aan controle over territorium/bevolking was het doel, waarvoor uiteraard controle over mobiel kapitaal een noodzakelijk middel was. Hiervoor was het onontbeerlijk de handel te stimuleren, maar tegelijk ook te controleren: indien immers de handelaars te machtig zouden geworden zijn, zouden ze een bedreiging voor de politieke macht zijn gaan vormen. Vandaar de sterke controle op handel en handelaars, die voor een belangrijk deel zelfs staatsambtenaren waren. De transformatieprocessen in de regio's die tot het Songhay-rijk behoorden werden dus in de eerste plaats gestructureerd vanuit de politieke leiders van het rijk; m.a.w. ontwikkelingen in de regio's waren niet volledig autonoom, maar werden mogelijk gemaakt dan wel beperkt onder impuls van het gevoerde politieke beleid. In de vazalstaten kan men veronderstellen dat

politieke leiders van deze onderhorige gebieden als tussenliggend structurerend schaalniveau werkten: ook zij maakten bepaalde handelingen mogelijk en beperkten andere, maar konden dat niet autonoom doen - hun structurering was afhankelijk van de structurering op niveau van het Songhay-rijk in zijn geheel.

De Soninke handelaars opereerden niet enkel binnen de politieke grenzen van het rijk, maar waren in bijna de ganse westelijke Soedan actief (tot zelfs gedeeltelijk in de centrale Soedan): een groot deel van de historische Soedan bevond zich aldus in de economische invloedssfeer van het Songhay-rijk. Bovendien waren de politieke grenzen van het rijk niet altijd even duidelijk afgebakend: gebieden die geacht werden tribuut te betalen deden dat niet steeds even stipt; er waren er die zich trachtten los te scheuren en daar al dan niet tijdelijk in lukten; er waren handelsposten waarvan het onduidelijk was of die tot één van de wereld-rijken behoorden of eerder onafhankelijk opereerden; enz. Het is bijgevolg niet makkelijk om de sociale systemen in de gebieden rond het Songhay-rijk te bepalen. Wanneer men een ‘sociaal systeem’ niet ziet als een gestructureerd transformatieproces, maar als een structuur die er werkelijk is (en aldus op kaart kan gezet worden en gekwantificeerd kan worden), komt men in de problemen: precieze begrenzing van wereld-rijken blijkt zo goed als onmogelijk, evenals de duiding van de sociale systemen in de gebieden rond het wereld-rijk - het begrip ‘sociaal systeem’ in deze zin is te weinig flexibel om de complexe sociale werkelijkheid te kunnen duiden. Deze duiding wordt eenvoudiger wanneer men sociale systemen beschouwt als open systemen met operationele geslotenheid, die structurerend werken voor de transformatieprocessen in de regio’s die er deel van uitmaken. In het deel over de Kempen werd duidelijk gemaakt dat de openheid het mogelijk maakt dat handelingen die niet tot het systeem behoren toch plaatsvinden binnen het territorium van het sociaal systeem en zelfs dat tijdelijk verschillende sociale systemen in hetzelfde gebied met mekaar kunnen concurreren.

(b) In het studiegebied

In wat volgt bespreken we achtereenvolgens de politieke entiteiten die in het studiegebied ontstonden. Eerst gaan we echter kort in op de situatie in het Mali-rijk, aangezien van hieruit verscheidene impulsen kwamen, van belang in het studiegebied.

Het Mali-rijk was in de 16de eeuw een wereld-rijk in desintegratie, waardoor fragmenterende processen de overhand kregen. Het Mali-rijk viel uiteen in afzonderlijke koninkrijkes, waarvan sommige - en gedurende enige tijd zelfs het kerngebied - vazalstaten van het Songhay-rijk werden.

De Malinese handelaars - de Duyyla of Wangara - zagen zich bevrijd van de politieke controle die de regeerders in het Mali-rijk voordien uitoefenden en konden dus plots vrij initiatief nemen. Binnen de nu kleine Mali-koninkrijken waren allicht niet veel kansen: de trans-Saharahandel werd bijna volledig gedomineerd door Soninke handelaars en door de Songhay handelssteden Jenne en Timbuctu. In de

Mali-koninkrijken kregen allicht – net als in de Songhay gebieden na de ineenstorting van het rijk – boeren de politieke macht in handen, niet langer in de eerste plaats steunend op de handel, maar op de heffing van tribuut. Wanneer ze niet in het Songhay-rijk waren opgenomen, werden de onafhankelijke Mali-koninkrijkes dus tribulaire ‘wereld-rijken’ op zichzelf. Teneinde aan de lange afstandshandel te kunnen participeren stichtten de nu vrij geworden Malinese handelaars ten zuiden van hun vroegere rijk de stad Bighu.

Bighu werd doorvoercentrum voor goud geproduceerd in de Akan woudgebieden, dat geruild werd voor slaven, geleverd door het Songhay-rijk. Bighu was waarschijnlijk politiek onafhankelijk van het Songhay-rijk – nergens wordt melding gemaakt van te betalen tribuut van Bighu aan Songhay, wel waren er nog pogingen vanuit het desintegrerende Mali-rijk om de dissidente handelaars van Bighu tot het betalen van tribuut te bewegen, echter zonder succes -, maar economisch was de stad volledig afhankelijk van het wereld-rijk. Aldus kan men niet stellen dat de stad een ontwikkeling op eigen voorwaarden kende, maar wel op de voorwaarden van Songhay²⁷. Vanuit die optiek kan men stellen dat Bighu tot het tribulaire Songhay wereld-rijk behoorde, ondanks de politieke onafhankelijkheid en de enigszins afwijkende (maar cruciale) functie binnen dit systeem (enkel doorvoerhandel). R.A.Dodgson geeft aan dat in de Europese middeleeuwen (vóór 1000) handelssteden vaak langs de rand van de staat werden gehouden, teneinde de invloed ervan voor de gewone mensen beperkt te houden: de handel moest ‘iets speciaals’ blijven, iets ‘van buiten het rijk’. De functie van de handel moest beperkt blijven tot het bevoorraden van koning en adel met luxeproducten en op die manier ondersteunend werken voor het politieke gezag (R.A.Dodgson, 1987: 203-204). Ondanks de beperkte politieke integratie, kan men niet stellen dat deze “ports of trade” aparte sociale systemen vormden. In 16de-eeuws West-Afrika ging de invloed van de handel wel verder dan dat, maar ook hier was de functie in de eerste plaats de ondersteuning van het politieke gezag. De ligging van Bighu net buiten de grenzen van het Songhay-rijk had uiteraard in de eerste plaats een praktische oorzaak – dicht bij de productiegebieden van goud en kolanoten – maar ook alle handelssteden die binnen de grenzen van Songhay waren gelegen hadden een semi-autonoom statuut, zodat men ook hier het ‘speciale karakter’ van de handel binnen de maatschappij kan vermoeden.

Bono was in zijn vroege groei waarschijnlijk gestimuleerd vanuit het Mali-rijk, maar was in de 16de eeuw in ieder geval politiek onafhankelijk. Door de export van goud in ruil voor slaven met zowel het Songhay-rijk (via Bighu) als met de Portugezen aan de kust (waarschijnlijk iets later van start gegaan) kon men beschikken over extra arbeidskracht, waardoor de overgang werd gemaakt van jagers-verzamelaars – allicht onder de vorm van minisystemen met een productiewijze gebaseerd op

---

²⁷ Na de desintegratie van het Songhay-rijk op het einde van de 16de eeuw kon Bighu als handelsstad nog wel een tijdje blijven functioneren, maar op het einde van de 17de eeuw verdween de plaats als centrum van doorvoerhandel van de kaart.

verwantschapsgroepen en economische integratie gedomineerd door reciprociteit – naar een landbouwersgemeenschap met gecentraliseerde politieke organisatie. Het lijkt waarschijnlijk dat het door E.Wolf (1997: 97) beschreven algemene proces van desintegratie van op verwantschap gebaseerde productiewijze hier ook geldig was: door de plotse beschikking over extra inkomsten (in dit geval uit de handel) konden bepaalde groepen sterker worden ten opzichte van andere, waarbij die groepen om hun macht te behouden methoden van extractie gingen toepassen en zo staatsstructuren creëerden. Bono zou aldus o.i.v. de export van goud en import van slaven een overgang gemaakt hebben van op verwantschapsgroepen gebaseerde minisystemen, naar een tributair ‘wereld-rijk’, hoewel het ‘rijk’ erg klein bleef en men vragen kan stellen over het tributaire karakter ervan (zie onderzoeksvragen in 6.1).

Hoewel de transformaties gerealiseerd werden op basis van externe handel, in de eerste plaats met het Songhay-rijk, en Soninke handelaars waarschijnlijk ook in Bono deze handel beheersten, kan men toch niet stellen dat Bono, net als Bighu, deel ging uitmaken van het Songhay tributaire wereld-systeem: voor zover kan opgemaakt worden uit de literatuur, lijkt het er immers op dat de politieke leiders van Bono bepaalden hoe ver de invloed van de Soninke handelaars ging (er werd bijvoorbeeld ook goud naar het zuiden geëxporteerd) en dat m.a.w. de transformaties, hoewel afhankelijk van externe impulsen, toch op eigen voorwaarden geschieden. Bono werd wel externe arena van enerzijds het Songhay wereld-rijk en anderzijds Europese wereld-systemen, in eerste instantie het Portugese wereld-rijk. I.Wallerstein stelt dat opname in een externe arena van een ander wereld-systeem vaak versterking van de staatsstructuren tot gevolg heeft – in dit geval zou het dus creatie van staatsstructuren geweest zijn.

Gonja werd maar halverwege de 16de eeuw gesticht door Malinese soldaten. Op dat moment vertoonde het Mali-rijk laatste stuiptrekkingen, maar van bij het ontstaan lijkt het er op dat Gonja politiek een onafhankelijke koers kon varen. Ook in Gonja waren Soninke handelaars aanwezig die actief in de trans-Saharahandel participeerden, zodat ook Gonja in de economische invloedssfeer van het Songhay-rijk lag. Hieruit de conclusie trekken dat Gonja tot dit tributaire wereld-rijk behoorde gaat echter net als voor Bono te ver. De Soninke domineerden enkel de lange-afstandshandel, en hierbij lijkt maar een klein deel van de bevolking betrokken te zijn geweest. Deze Soninke handelaars werden waarschijnlijk sterk gecontroleerd door de politieke leiders van Gonja, teneinde er inkomsten en prestige aan te kunnen onttelen. Voor het overige baseerden de regeerders – van een andere bevolkingsgroep dan de boeren – zich op de heffing van tribuut voor het verwerven van de inkomsten nodig om hun macht te behouden. Gonja was aldus eveneens een tributair ‘wereld-rijk’ – in de externe arena van het Songhay wereld-rijk -, hoewel natuurlijk wel veel kleiner en minder invloedrijk buiten de eigen grenzen dan haar machtige uitgestrekte buur. Zoals door I.Wallerstein in het algemeen voor wereld-rijken vooropgesteld werd ook in Gonja cultuur met beroep verbonden, eerder dan met

territoriale entiteiten: de samenleving bestond uit verschillende culturele groepen, elk met hun specifieke rol in de maatschappij.

Het commercieel belang van de Mossi-koninkrijken zou in de 16de eeuw beperkt zijn geweest, hoewel in de literatuur tegenstrijdige visies voorkomen. Waarschijnlijk was er wel reeds export van goud naar de Songhay handelssteden, maar deze export was in ieder geval veel beperkter in omvang dan hij in de 18de eeuw zou worden en het lijkt er niet op dat de goudproductie voor de export bepalend was voor de sociale organisatie in de jonge koninkrijken. De Mossi, krijgslieden afkomstig uit het noordoosten, stonden aan de top van de maatschappij en eigenden zich tribuut toe, terwijl de inheemse bevolking in de nieuwe politieke gemeenschappen sociaal onderaan stond en instond voor de voedselproductie. De 16de-eeuwse Mossi koninkrijken waren dus eveneens tributaire ‘wereld-rijken’, al kan men opnieuw wegens de beperkte omvang en geringe macht t.o.v. het naburige Songhay-rijk enig voorbehoud maken tegen de term ‘wereld-rijk’.

Over de volkeren zonder gecentraliseerde politieke organisatie, zoals de Gurunsi en de Bwaba, is niet veel bekend, maar zij voldeden in de 16de eeuw allicht vrij goed aan wat I.Wallerstein minisystemen noemt, al kan men voorbehoud maken bij het autarkische karakter. Wel waren het betrekkelijk kleine egalitaire eenheden zonder gecentraliseerde staatsstructuren, zodat ondanks de eventueel voorkomende handel toch ontwikkeling op eigen voorwaarden plaatsgreep.

Samenvatting 16de eeuw:

Het succes van het Songhay-rijk had een grote invloed ook buiten de politieke grenzen van het rijk, vooral door de invloed van de Soninke handelaars, die in bijna gans de historische Soedan actief waren. Deze bewerkstelligden een zekere economische integratie tussen de staten in het studiegebied en het Songhay wereld-rijk (zoals P.E.Lovejoy beweert), maar deze integratie was waarschijnlijk gebaseerd op een handel die ondergeschikt bleef aan de politiek, hoewel bijkomend onderzoek vereist is om hierover uitsluitsel te krijgen. Naast inkomsten uit de onder hun controle staande handel, vergaarden de regeerders van de meeste van deze staten inkomsten door onttrekking van tribuut aan de onderhorige boeren. De regeerders waren dus territoriale leiders in tributaire wereld-rijken, al was er een groot verschil in omvang, invloed en prestige van de onderscheiden ‘wereld-rijken’, zodat de term niet echt geschikt blijkt. De staten in het studiegebied bevonden zich in de externe arena van het Songhay-rijk, met een groei van de lange-afstandshandel en een versterking van de staatsstructuren tot gevolg. Enkel de handelsstad Bighu kan men niet beschouwen als een tributair wereld-rijk op zichzelf: de economie was enkel gericht op handel ten behoeve van de politieke leiders van het Songhay-rijk, zodat we de stad, hoewel politiek onafhankelijk, kunnen rekenen tot het Songhay wereld-rijk.

Over de volkeren zonder gecentraliseerde politieke organisatie in het studiegebied zijn weinig gegevens gekend, maar aangenomen mag worden dat het minisystemen waren, in dien verstande dat

dit niet noodzakelijk autarkie hoeft te betekenen, maar wel ontwikkeling op eigen voorwaarden, gekenmerkt door op verwantschapsgroepen gebaseerde productiewijze.

5.2 De zeventiende en eerste helft van de achttiende eeuw

(a) In de historische Soedan

Na enkele decennia van politieke verzwakking desintegreerde het Songhay-rijk in 1591. Ook het Mali-rijk was toen gedesintegreerd en herleid tot een reeks kleine onafhankelijke koninkrijkes. De route voor de trans-Saharahandel over Jenne en Timbouctou raakte als gevolg van enerzijds de politieke onzekerheid en onveiligheid en anderzijds de droogte in verval en de handel verlegde zich grotendeels naar oostelijker gelegen routes, langs de centrale Soedan.

In de westelijke Soedan bleven vele politieke conflicten voortsluimeren. Waar eens de Mali- en Songhay-rijken floreerden was nu een veelheid aan politieke entiteiten, waarbinnen de handelaars relatief onbelangrijk waren geworden: de regeerders ontleenden hun inkomsten en prestige niet langer in de eerste plaats aan een stimulering van de handel en handelaars, maar aan het onttrekken van tribuut aan de lokale bevolking. Dit wordt geïllustreerd door een daling van het belang van de Islam bij de leidende politieke groepen, en een terugkeer naar het paganisme, steeds de religie van de boerenbevolking gebleven.

Een groot deel van de centrale Soedan bevond zich op het einde van de 16de en nog een eind in de 17de eeuw in de invloedssfeer van Kanem-Borno, zodat het er alle schijn van had dat een nieuw wereld-rijk de noordelijke handel vanuit de historische Soedan zou gaan controleren: de belangrijkste handelspartners, waaronder de Hausa-staten, betaalden op zijn minst nominaal tribuut, Borno had de controle over belangrijke zoutvoorraden in de regio en controleerde de belangrijkste trans-Sahararoute. De 17de-eeuwse transformatieprocessen in de centrale Soedan werden dus voor een belangrijk deel bepaald door de opkomst van een nieuw groot wereld-rijk.

Borno zou echter nooit een dergelijk machtig imperium kunnen opbouwen als Songhay een eeuw voordien had gedaan en het algemene beeld van de historische Soedan tijdens de tweede helft van de 17de en de 18de eeuw was er één van politieke fragmentatie. De handel over langere afstand, zowel deze binnen West-Afrika, als de trans-Saharahandel, werd, ondanks de pogingen tot dominantie van Borno, overwegend georganiseerd vanuit kleinere politieke entiteiten, met als spil de Hausa-staten. In tegenstelling tot de 16de eeuw, toen Soninke-handelaars in een groot deel van de historische Soedan de handel controleerden, was in de 17de en 18de eeuw een meer diffuus netwerk van gemeenschappen van Moslimhandelaars actief.

De vraag stelt zich uiteraard of de politieke entiteiten die deelnamen aan de handel over langere afstand allemaal sociale systemen op zich waren, of er (eventueel tussen sommige ervan) als gevolg van de handel een dusdanige economische integratie plaatsvond, dat we van de vorming van 1 sociaal systeem dat de politieke grenzen overschreed moeten spreken? In dat laatste geval werd een (embryonale) wereld-economie gevormd – een sociaal systeem dat één economische ruimte maar meerdere politieke en culturele ruimten omvat. De transformatieprocessen zouden in de gebieden die er deel van uitmaakten niet meer in de eerste plaats vanuit de regeerders gestructureerd worden, maar wel vanuit de ondernemers. Er zou echter een belangrijk verschil zijn geweest met de Europese wereld-economie, aangezien deze West-Afrikaanse economische ruimte enkel zou ontstaan zijn – en kon blijven bestaan – als gevolg van de deelname aan de trans-Saharahandel (en ev. de Atlantische handel), dus vanuit externe impulsen. De trans-Saharahandel zou volgens deze denkpijst niet zonder structurele gevolgen zijn geweest: gerichtheid op lange-afstandshandel zou een arbeidsverdeling over politieke grenzen heen hebben doen ontstaan.

Wanneer men deze denkpijst wil onderbouwen stuit men echter op het probleem van een gebrek aan gedegen gegevens. In wat volgt zetten we de schaarse aanwijzingen op een rij.

Zoals gezegd bestond de historische Soedan in de 17de-18de eeuw uit enerzijds Borno, dat een imperium trachtte uit te bouwen, en anderzijds een hele reeks kleine staatjes, allemaal betrokken bij – of vaak zelfs volledig gericht op – handel over politieke grenzen heen, met als opvallendste component de trans-Saharahandel. Deze handel was voor een groot deel gebaseerd op luxegoederen, maar niet alleen: de Hausa exporteerden bijvoorbeeld graan naar de Sahara.

Men kan natuurlijk aanvoeren dat graan een product was dat een verschillende sociale waarde had in Hausaland en in de Sahara: in het eerste had men een surplus aan graan, waardoor het allicht relatief goedkoop was, terwijl in de Sahara productie ervan onmogelijk was, zodat het hier allicht zeer duur kon verkocht worden. Het is echter niet uitgesloten dat de Hausastaten ook naar gebieden binnen de historische Soedan graan exporteerden. Ook voor andere producten, zoals textiel, kan men discussiëren of het al dan niet luxeartikelen waren.

Hierbij is uiteraard ook de productie van deze goederen van belang, m.a.w. onderging de productie structurele wijzigingen als gevolg van de handel? In de schaarse gegevens in de literatuur zijn hiervoor aanwijzingen te vinden, maar hoe ingrijpend deze structurele transformaties waren is niet duidelijk.

In de Hausastaten werden bij de graanproductie meststoffen gebruikt en rotatiestelsels toegepast, maar in hoeverre intensifiëringen een antwoord waren op gestegen marktvraag, dan wel op bevolkingsstijgingen is niet duidelijk. De landbouwproductie, die ook de productie van grondstoffen voor de textielnijverheid behelsde, gebeurde voor een deel door slaven op plantages. Dit lijkt te wijzen op een productie voor de markt (en niet productie in de eerste plaats voor eigen gebruik, waarbij overschotten op de markt werden gebracht). Bovendien lijkt dit er op te wijzen dat de textielproductie

door gespecialiseerde arbeiders in de steden gebeurde, en niet door onafhankelijke kleine boeren als aanvulling op hun landbouwkomen. In deze textielnijverheid bestond een zekere specialisatie, maar opnieuw is niet duidelijk hoe ver deze ging, en of de handelaars bv. ook ondernemers werden in een soort *putting-out of exploitation through trade* systeem.

Het onderscheid tussen luxe- en bulkgoederen blijkt moeilijk aan te houden: ook bij handel in luxegoederen zijn structurele aanpassingen van de productie in antwoord op een stijging in de internationale vraag mogelijk. De Bron bijvoorbeeld realiseerden in antwoord op de gestegen vraag naar goud een overgang van pannen van goud in de rivieren door kleine boeren, naar mijnbouw met slavenarbeid. Blijft natuurlijk wel de vraag of deze productie gevolgen had voor het merendeel van de bevolking. Onrechtstreeks was dit wel het geval: zoals gezegd maakten de Bron door de invoer van slaven de overgang van jagers-verzamelaars naar landbouwers.

Daarom is de centrale vraag die we ons stellen niet deze naar handel in luxe- dan wel bulkgoederen, maar naar welke groepen controle konden uitoefenen op de transformaties in de regio's (nogmaals herhaling): wanneer handel over politieke grenzen heen belangrijk is, maar de regeerders van de betrokken politieke entiteiten deze handel kunnen blijven controleren en reguleren en aldus de transformaties binnen hun grondgebied structureren, blijven deze politieke entiteiten aparte sociale systemen, en kan men ze – met helaas een enigszins ongelukkige term – tributaire wereld-rijken noemen. Wanneer dit niet het geval is, worden de transformaties in de betrokken regio's vanuit de economie gestructureerd, eventueel mits correctie op tussenliggend ('nationaal') politiek schaalniveau en moeten we spreken van een kapitalistische wereld-economie.

Voor de 17de- en 18de-eeuwse handelseconomie rond de centrale Soedan zijn hierover helaas onvoldoende gegevens gekend. Wel kan men veronderstellen dat wanneer de handel belangrijk is en een groot deel van de bevolking bij de productie van de verhandelde goederen betrokken is én de politieke entiteiten klein zijn, een evolutie naar dominantie van de ondernemers zal plaatsvinden: zij kunnen dan immers de regeerders tegen mekaar uitspelen. Het lijkt bijgevolg waarschijnlijk dat in de historische Soedan kapitalistische ontwikkelingen opkwamen, zonder noodzakelijkerwijs meteen alle tributaire handelingen te verdringen: mogelijk kwam een embryonale wereld-economie tot ontwikkeling, en bleef die gedurende enige eeuwen in concurrentie met de onderscheiden tributaire politieke entiteiten. Hoe ver deze embryonale wereld-economie reikte en hoe de structurering precies in mekaar zou gezeten hebben is op basis van de huidige beschikbare gegevens niet duidelijk.

(b) Studiegebied

De aandacht van de Mossi was na de desintegratie van het Songhay-rijk aanvankelijk nog steeds voornamelijk intern gericht: de structureel belangrijkste inkomensverwerving van de leidende politieke groepen gebeurde waarschijnlijk via de heffing van tribuut. Vanaf het einde van de 17de eeuw echter, en zeker van de 18de eeuw, verschoof de belangstelling naar de externe handel en werden de

Mossi-koninkrijken belangrijke goudproducenten voor de trans-Saharahandel. In tegenstelling tot in de Akan-gemeenschappen zou de goudproductie hier niet door slaven zijn gebeurd, maar door kleine boeren in het droge seizoen.

Of de ontwikkelingen in de Mossi koninkrijken in de eerste plaats bepaald werden vanuit de regeerders van de staten, dan wel vanuit economische krachten die de grenzen van de staten overschreden is niet duidelijk. Aanvankelijk lijken de regeerders dominant te zijn geweest: het zijn zij die besloten de productie voor de export op te voeren en de handel aan te moedigen. Op dat moment zou de tribulaire structurering bijgevolg nog dominant zijn geweest. Of als gevolg van de toegenomen export kapitalistische krachten aan belang wonnen is uit de literatuur niet af te leiden.

Gonja kende in de 17de eeuw een sterke Islamisering, allicht een aanwijzing voor een groeiend belang van de handel. Op het einde van de 17de eeuw verzwakte het koninkrijk als gevolg van dynastieke twisten, maar in hoeverre dit een invloed had op de handel is niet duidelijk. Salaga bleef wel een voornamelijk markt voor slaven en kolanoten, geïntegreerd in het handelsnetwerk dat gedomineerd werd door de Hausastaten. De 18de-eeuwse situatie van Salaga lijkt analoog aan deze Bighu in de 16de eeuw, met dat verschil dat Bighu gelieerd was aan handelsnetwerken die ingebed waren in een groot rijk, daar waar Salaga een doorvoercentrum was voor handel tussen afzonderlijke politieke entiteiten. Salaga lag dus enerzijds in een tribulaire staat, maar dankte anderzijds haar rijkdom aan participatie in een handelsnetwerk dat meerdere politieke entiteiten overspande en meer en meer een embryonale wereld-economie zou zijn gaan samenstellen, zonder echter de structurering van de transformaties volledig te gaan bepalen.

Over de volkeren zonder gecentraliseerde politieke organisatie is weinig bekend. Sommige van deze bevolkingsgroepen, zoals de Gurunsi, zouden actief zijn geweest in de lange-afstandshandel, maar de mate waarin en de manier waarop dit gebeurde is niet duidelijk. Indien men overschotten op de markt bracht, maar niet specifiek voor die markt ging produceren, bleef de ontwikkeling op eigen voorwaarden geschieden en bleven deze gemeenschappen minisystemen.

Wel kregen de meeste van deze gebieden zonder gecentraliseerde politieke organisatie meer en meer af te rekenen met *raids* voor de gevangenneming van slaven, bestemd voor export via de Atlantische kust. Dit betekent dus dat deze gebieden te maken kregen met de ontwikkelingen in het zuiden, maar niet behoorden tot de sociale systemen die daar bestonden, aangezien slavenarbeid pas productief is indien de roof buiten het eigen systeem plaatsvindt (I.Wallerstein, 1976: 106). Voor de roofgebieden betekende dit echter wel dat de ontwikkeling op eigen voorwaarden bemoeilijkt (maar nog niet onmogelijk) werd.

(c) Langs de Atlantische kust

Langs de kust van het huidige Ghana ontstond als gevolg van de toenemende handel met de Europeanen geleidelijk aan een arbeidsverdeling tussen enerzijds politieke entiteiten die zich toedegden op exportproductie en anderzijds gebieden die instonden voor voedselproductie. Zo waren gebieden die zich toedegden op oorlogsvoering en *raiding* met als doel slaven te bemachtigen, meer en meer afhankelijk van een vredevol sedentair volk dat zich toedegde op landbouwproductie. Ook in goudproducerende gebieden als Akyem moest men voedsel aankopen bij de bureu. In de Akan-gebieden gebeurde de goudproductie immers niet door de kleine boeren in het droog seizoen, maar door slaven. Dit betekent dat voedsel moest geproduceerd worden om deze slaven te voeden, en blijkbaar was dit soms vanuit naburige gebieden afkomstig. Naarmate de goudproductie voor de export steeg zal dit meer en meer het geval geweest zijn. Ook in Bono en andere Akan-gebieden die voor de trans-Saharahandel produceerden is het mogelijk dat voedsel ingevoerd werd – en wordt dit waarschijnlijker naarmate de goudproductie steeg -, maar dit is niet in de literatuur terug te vinden.

Samenvatting 17de - eerste helft 18de eeuw

Ondanks pogingen van Borno om na het ineensinken van het Songhay-rijk de centrale Soedan en de trans-Saharahandel te controleren, kreeg de politieke fragmentatie de bovenhand. Zowel de trans-Saharahandel als de Atlantische handel werden georganiseerd vanuit een reeks kleine staten, die hierdoor vaak politiek sterker werden. Deze externe handel nam gedurende de 17de en vooral ook 18de eeuw dermate toe, dat meer en meer staten zich exclusief hierop toedegden, waardoor ze afhankelijk werden van de import van voedingsmiddelen uit naburige streken. Men kan dit duiden via het ontstaan – op zeer voorzichtige wijze – van een embryonale wereld-economie, die in de 19de eeuw zou culmineren rond de Hausa-staten (zie verder). Deze wereld-economie was echter extern gericht, op de productie van goederen voor lange-afstandshandel. Ook niet alle gebieden die deelnamen aan de trans-Saharahandel zouden in deze arbeidsverdeling zijn opgenomen. In het studiegebied is niet duidelijk of de Mossi-staten en Gonja in een arbeidsverdeling voor de productie van basisgoederen – die verder ging dan de uitwisseling van voedingswaren op grond van ecologische verschillen - over de politieke grenzen heen waren betrokken.

De Atlantische handel had in deze periode enkel grote gevolgen voor de volkeren in de woudzone; in de westelijke Soedan bleef de invloed ervan indirect (Europese producten werden via de Akan noordelijker getransporteerd), tenzij voor de volkeren zonder gecentraliseerde politieke organisatie, waar zoals gezegd meer en meer slaven werden geroofd.

5.3 Tweede helft achttiende en negentiende eeuw

In de tweede helft van de 18de en de 19de eeuw werd het studiegebied gekenmerkt door een aantal simultaan verlopende transformatieprocessen die alle van buiten de eigen regio aangedreven werden.

De belangrijkste was uiteraard de verovering van de Mossi staten en Gonja door Ashanti. De ontwikkelingen van de voorheen onafhankelijke staten werd nu ondergeschikt gemaakt aan die van het Ashanti kernland.

Ashanti had alle kenmerken van een tributair wereld-rijk: een relatief groot rijk, dat tribuutstaten omvatte waarbinnen de politiek grotendeels ongemoeid werd gelaten - zolang het gevraagde tribuut betaald werd - en waarin de handel sterk gecontroleerd werd door de politieke autoriteiten.

Dit Ashanti-rijk was echter geen eiland op zichzelf, maar kon sterk worden door onder meer haar integratie in bredere handelsnetwerken, zowel met de Europeanen langs de kust, als met de Hausa steden (of, in de 19de eeuw, het kalifaat van Sokoto) in het noordoosten.

De Europeanen aan de kust maakten deel uit van een kapitalistische wereld-economie en Ashanti bevond zich aanvankelijk in de externe arena, met een stijging van de handel en een versterking van de staatsstructuren tot gevolg (Ashanti nam de rol over van Denkyira en Akwamu, die mede als gevolg van de handel met de Europeanen sterk werden in de 17de eeuw).

Daar waar Denkyira en Akwamu zich in de eerste plaats op deze zuidelijke handel richtten, integreerde Ashanti zich tevens in een handelsnetwerk op het noorden, waardoor de staat nog meer kon versterken. Daarbij moeten we ons uiteraard de vraag stellen in welk sociaal systeem (of sociale systemen) dit noordelijke handelsnetwerk was ingebed en op welke manier Ashanti hierbij betrokken was.

Eerst gaan we echter dieper in op de zuidelijke handel, en de eventuele incorporatie van de kustzone en Ashanti in de Europese wereld-economie die daar het gevolg van was. Op de sociale systemen ten noorden van Ashanti en de manier waarop Ashanti en haar noordelijke tribuutstaten daar al dan niet in geïntegreerd waren gaan we in paragraaf 5.3.2 in.

5.3.1 Incorporatie van Fante en Ashanti in de Europese wereld-economie

De expansieve periode van Ashanti was halverwege de 18de eeuw voorbij, zodat de verkochte slaven vanaf dan niet meer in de eerste plaats oorlogsgevangenen konden zijn. Tijdens de 18de eeuw kende de slavenhandel echter een enorme groei, die halverwege de eeuw nog niet ten einde was, zodat slavenhandelaars langzaam aan overschakelden op systematische procedures om hun 'koopwaar' te bemachtigen. De slaven die vanuit Ashanti geëxporteerd werden en aan de Fante-kusten werden gekocht door vnl. Britten, Hollanders en Denen, kwamen voor het grootste deel uit het noorden: de tribuutstaten waren verplicht (een deel van) hun tribuut in slaven te betalen; de overige slaven waren afkomstig van speciaal daartoe georganiseerde rooftochten en veroordeelden voor allerlei misdaden.

De economische en politieke systemen van Ashanti en de Fante-staten begonnen zich aan te passen in functie van de continue economische banden met de Europese wereld-economie. Volgens

I.Wallerstein is dit het begin van de incorporatie van de kust- en woudzone van het huidige Ghana in dit kapitalistisch systeem: de kwantitatieve expansie van de slavenhandel veroorzaakte effecten op de sociale structuren van de exporterende regio's en het 'roven van slaven' werd een echte productieve activiteit die werd opgenomen in de arbeidsverdeling van de kapitalistische wereld-economie (I.Wallerstein, 1989a: 143). Wanneer deze 'aanpassing' precies plaatsvond is moeilijk te zeggen – het was een gradueel proces, dat niet op alle vlakken even snel verliep. Men kan stellen dat de veranderingen zichtbaar werden vanaf de 18de eeuw en dat ze zich op significante wijze begonnen te manifesteren vanaf ongeveer 1750, met het einde van de territoriale expansie van Ashanti. De incorporatie van de kust- en woudzone van het huidige Ghana in de kapitalistische wereld-economie was echter ook na 1750 geen lineair proces. In wat volgt trekken we de bespreking van deze incorporatie uiteen in de vier operationele criteria van incorporatie die I.Wallerstein (1989a: 130-131; 134; 137-138) onderscheidt: (1) de transformatie van het import-exportpatroon, (2) een vergroting van de beslissingseenheden, (3) de beschikbaarheid van voldoende arbeid aan competitieve prijzen, en (4) de staatsstructuren niet te sterk noch te zwak. Voor de concrete invulling van deze vier operationele criteria baseerden we ons echter niet uitsluitend op I.Wallerstein, maar ook op andere auteurs.

(1) Transformatie van het import-exportpatroon

Omstreeks 1750 begon de kapitalistische wereld-economie een lange periode van relatieve contractie, reeds gestart rond 1620, te overwinnen. Tijdens deze periode van contractie was er een scherpe concurrentie tussen de landen van de kern - de Verenigde Provincies, Frankrijk en Engeland. Deze twee laatste landen pasten een mercantilistische strategie toe om de economisch efficiëntere Verenigde Provincies te beconcurreren. Eén aspect van dit mercantilisme was de creatie van gesloten imperiale handelsnetwerken tussen de Europese metropolen, het Caraïbisch gebied en Noord-Amerika. Hieruit resulteerde een langzame groei in de economische activiteit, die op haar beurt leidde tot een gestage toename van de import van slaven na 1700. Omstreeks 1750, tijdens de laatste fase van de strijd tussen Engeland en Frankrijk om de Verenigde Provincies op te volgen als hegemoon, kwam de hele wereld-economie opnieuw in een opgaande trend. De productie van fabrikaten kon nu aanzienlijk toenemen, op voorwaarde dat een snelle groei in de productie van grondstoffen mogelijk was. Dit gebeurde enerzijds door een stijging van de productie bij reeds bestaande primaire producenten – de Caraïben werden een zeer belangrijke suikerproducent – en anderzijds door nieuwe gebieden in te sluiten, waar kon worden geprofiteerd van lonen en grondprijzen beneden de wereldmarktprijs. Door deze dubbele expansie ontstond er in de wereld-economie een tekort aan arbeidskrachten en dus een vraag naar meer slaven. Dit betekent dat in Afrika een stijgende vraag ontstond naar slaven voor de export, terwijl op hetzelfde moment ook de vraag naar het gebruik van Afrikaans land – en Afrikaanse arbeid op Afrikaans land – toenam voor de produktie van exportgewassen (I.Wallerstein, 1989a: 143).

Aanvankelijk was het de vraag naar slaven die, via de continuïteit van de bestaande handelsnetwerken, de prioriteit behield. De twee rivalen Engeland en Frankrijk wilden elk kost wat kost verhinderen dat

de andere een voet vóór zou krijgen in de suikerproductie in de *West Indies*. Door de combinatie van een gestegen vraag naar slaven, gestegen competitie tussen Europese slavenhandelaars en toenemende moeilijkheden om het aanbod uit te breiden – allemaal typische fenomenen voor een periode van expansie in de wereld-economie -, was er een gestage stijging van de prijs voor slaven (I.Wallerstein, 1989a: 143). Dit alles veroorzaakte een versterking van de West-Afrikaanse slaven rovende staten, waarbij I.Wallerstein het voorbeeld van Ashanti geeft²⁸ (I.Wallerstein, 1976: 106).

Tijdens de ganse 18de eeuw waren slaven het belangrijkste exportproduct van de Goudkust. In de eerste helft van de eeuw werden de meeste slaven bekomen uit de expansie-oorlogen van Ashanti, maar hierin kwam gradueel verandering. De *Asantehene* ging rooftochten organiseren speciaal voor het verzamelen van slaven en de noordelijke vasalstaten van Ashanti moesten hun tribuut gedeeltelijk betalen in slaven. Ook in marktplaatsen als Salaga werden slaven, afkomstig uit noordelijk gelegen streken, druk verhandeld. Ondanks het feit dat de *Asantehene* ontkende dat hij oorlog voerde enkel en alleen om slaven te roven, kunnen we toch stellen dat de Ashanti-maatschappij gericht was op de slavenhandel. Bij de afschaffing van de Atlantische slavenhandel had de *Asantehene* zoveel slaven ‘in voorraad’ dat hij er onmogelijk iets anders mee kon doen dan ze verkopen of doden. Een staat als Ashanti ondervond aldus incorporatieprocessen vanuit de Europese wereld-economie, niet door slaven te ‘produceren’, maar door ze te roven uit gebieden die niet tot de wereld-economie behoorden (I.Wallerstein, 1976: 106).

Ook de Fante-maatschappijen waren gericht op de Atlantische handel, maar dan voornamelijk als tussenhandelaars tussen de Ashanti in het binnenland en de Europeanen aan de kust. Samen met de slavenhandel floreerde ook de landbouw aan de Goudkust en op sommige plaatsen werden slaven die moesten wachten op schepen tewerkgesteld in de landbouw. Er werd een aanzienlijke vooruitgang geboekt op het gebied van de landbouw, omdat de Europeanen en hun slavenschepen een belangrijke afzetmarkt vormden. Tijdens de periode waarin de slavenexport alles overheersend was, zou er dus ook een marktgerichte voedselproductie hebben bestaan, een kenmerk van incorporatie. Ook tijdens de 17de eeuw zou echter marktgerichte landbouwproductie hebben bestaan. Wegens de enorme expansie van de slavenhandel tijdens de 18de eeuw, kunnen we vermoeden dat de commerciële landbouwproductie in deze periode een significante uitbreiding heeft gekend, aangezien nu grote

---

²⁸ Voor een staat als Dahomey bleef de slavenhandel volgens I.Wallerstein (1976, noot 9: 127) echter een luxehandel, zodat deze er niet als impuls tot incorporatie fungeerde. De *slave raids* zouden hier niet ondernomen geweest zijn met als doel de gevangenen te verkopen, maar ze werden aanzien als een belangrijke taak van de koning, die een rituele rol vervulde in de maatschappij: hij moest de eer en glorie van Dahomey verdedigen en uitdragen via offering en absorptie van gevangenen. Het surplus aan gevangenen werd geruild voor vuurwapens en geschenken en werd uiteindelijk verkocht als slaven voor de Europese handel. De wapens werden gebruikt tijdens de ‘*Annual Wars*’ en de geschenken werden herverdeeld onder de inwoners van Dahomey tijdens de ‘*Annual Customs*’. Dahomey was dus volgens I.Wallerstein geen staat gebaseerd op de slavenhandel – slaven waren geen handelswaar in Dahomey’s economie -, maar het was een gemeenschap die gedomineerd werd door een voorouder-cultus en een economie gebaseerd op landbouw (I.Wallerstein, 1976, noot 9:127).

massa's slaven moesten bevoorraad worden voor hun overtocht over de Atlantische Oceaan. In de literatuur zijn echter onvoldoende gegevens beschikbaar om dit hard te maken. De enorme toename van de slavenhandel in de 18de eeuw zou aldus ook in de Fante-staten voor een structurele aanpassing van de economie gezorgd hebben.

De betrekking van de kust- en woudzone van het huidige Ghana in de Europese wereld-economie via de slavenhandel, maakte het onmogelijk dat deze zelfde gebieden zouden gebruikt worden voor de teelt van exportgewassen. Tijdens de 17de en vroege 18de eeuw waren er pogingen van de Nederlanders en de Britten om in dit gebied plantages op te starten, maar deze mislukten allemaal, voornamelijk omdat ze ingingen tegen de gevestigde belangen van de West-Indische en Amerikaanse plantagehouders en de slavenhandelaars (I.Wallerstein, 1976: 106). In hoeverre ook het gebrek aan beschikbare arbeidskrachten een belangrijke factor was bij het falen van de plantages is niet duidelijk. Aangezien de overgrote meerderheid van de slaven die aan de kust verkocht werden uit het noorden afkomstig waren, kan de slavenexport niet rechtstreeks voor een tekort aan arbeidskrachten aan de kust gezorgd hebben. Wel is het mogelijk dat er aangezien voldoende mensen een inkomen uit de slavenexport konden halen (hetzij uit de handel, hetzij uit de productie van voedingsmiddelen voor de slavenschepen), geen interesse was in productie van handelsgewassen. Tegen het einde van de 18de eeuw laaide de interesse van de Britten²⁹ en nu ook de Denen (nogmaals) op, maar de pogingen mislukten opnieuw, waarschijnlijk omdat de slavenhandel als reeds gevestigde activiteit meer opbracht dan de nieuwe, en dus onzekere, plantageproductie. In deze periode begon de slavenhandel wel af te nemen, als gevolg van de Frans-Britse oorlogen (K.B.Dickson, 1969: 126-128; E.Reynolds, 1974: 63).

De situatie waarbij beide handelspartners voordeel haalden uit de prioriteit van de slavenhandel zou gaandeweg veranderen. De slavenhandel fungeerde volgens I.Wallerstein (1976: 106-107) enerzijds als het bepalend element van de inschikking van de West-Afrikaanse kustzones in de Europese wereld-economie, maar was er anderzijds niet mee verenigbaar, aangezien de productie van slaven - steeds door roof buiten de wereld-economie -, minder winstgevend is dan de productie van handelsgewassen. Naarmate Engeland in de wereld-economie meer en meer de positie van hegemoon ging innemen, veranderden haar prioriteiten en vergrootte bovendien de mate waarin deze prioriteiten konden worden afgedwongen. Gaandeweg slaagde Engeland er dan ook in om het door haar uitgevaardigde verbod op de trans-Atlantische slavenhandel aan de andere landen op te dringen. Tijdens de eerste helft van de 19de eeuw bleef de mensenhandel op illegale wijze wel doorgaan - in sommige gebieden steeg de slavenhandel zelfs opnieuw tijdens deze periode -, maar aangezien de Goudkust in grote mate door de Britten werd gecontroleerd, nam de slavenhandel hier spectaculair af.

---

²⁹ De hernieuwde Britse interesse was een gevolg van de Amerikaanse revolutie. In 1785 werd gesuggereerd dat Groot-Brittannië zich, als compensatie voor het verlies van de Amerikaanse kolonies, aan de Goudkust moest engageren in landbouwproductie en niet enkel in handel (E.Reynolds, 1974: 63).

Hierdoor ontstond een enorm economisch vacuüm, waarvan de Britten hoopten dat het zou kunnen opgevuld worden door het aanmoedigen van de teelt van exportgewassen, zoals palmolie, koffie, katoen, indigo, witte rijst, aangezien hun industrieën steeds meer behoefte kregen aan grondstoffen (I.Wallerstein, 1976: 106-107).

De productie van exportgewassen kwam aan de Goudkust echter moeilijker op gang dan de Britten hadden gehoopt, o.m. wegens de vele conflicten tussen Ashanti en Fante.

Ondanks de stijgende export van palmolie, bleef goud het belangrijkste exportproduct aan de Goudkust. Na de afschaffing van de Atlantische slavenhandel was dit voor Ashanti het enig overblijvende product voor handel met de Britten. Productie van exportgewassen kwam hier niet tot ontwikkeling, ten dele wegens de transportproblemen, maar waarschijnlijk ook omdat de *Asantehene* er niet in geïnteresseerd was: het verlies aan inkomsten door de afschaffing van de slavenhandel kon gecompenseerd worden door de expansie van de noordelijke handel. We moeten bijgevolg de stelling van I.Wallerstein (1976: 106) dat staten als Ashanti een deel van de periferie werden van de Europese wereld-economie door de roef van slaven enigzins nuanceren: door de sterke stijging van de slavenhandel werden incorporatieprocessen op gang gebracht, maar deze waren bij de afschaffing van de slavenhandel zeker nog niet voltooid, zodat we niet kunnen stellen dat Ashanti reeds tot de periferie van de Europese wereld-economie behoorde. Doordat Ashanti zich tegelijkertijd in de externe arena van meer noordelijk gelegen gebieden bevond (en deze noordelijke handel steeds was blijven voortgaan, ook tijdens het hoogtepunt van de Atlantische slavenhandel) had Ashanti een alternatief en kon het aldus weerstand bieden aan de aan de gang zijnde incorporatieprocessen.

De Fante-staten beschikten niet over de uitweg die Ashanti had en hier ging de transformatie van het import-exportpatroon als gevolg van de Europese wereld-economie gewoon door, met voorzichtige opstart van exportproductie. I.Wallerstein stelt dat de link tussen de ontwikkeling van een exportproductie en het ontstaan van marktgerichte voedselproductie bijna steeds over het hoofd gezien is en bijgevolg onvoldoende werd onderzocht (I.Wallerstein, 1989a: 148-149). We kunnen dit bevestigen voor de Fante-staten: er is sprake van een voedselproductie voor de proviandering van de slavenschepen, maar het is onduidelijk in hoeverre dit de opstart van een productie van *cash crops* al dan niet heeft vereenvoudigd. Allicht vormden de voortdurende oorlogen met Ashanti het grootste obstakel voor een bloeiende exportproductie.

Volgens E.Reynolds is het niet zo dat in de 19de eeuw de meerderheid van de mensen aan de Goudkust hun inkomen verkregen via het marktprincipe. Maar de ontwikkeling van de interne handel, samen met de impact van de Atlantische slavenhandel hadden belangrijke veranderingen teweeg gebracht en het verdwijnen van deze laatste handel zou een serieuze *gap* in de economie van de Goudkust doen ontstaan (E.Reynolds, 1974: 36). Dit betekent dat de incorporatie van Fante in de Europese wereld-

economie op dat punt onomkeerbaar geworden was: de leemte in de economie kon enkel opgevuld worden door de productie van grondstoffen voor deze wereld-economie.

Een tweede onderdeel in de transformatie van het import-exportpatroon is de neergang van de lokale industriële sector. Deze schijnt vooral belangrijk te zijn geweest in de ijzer- en textielindustrie, tijdens de 19de eeuw.

Vóór de opkomst en expansie van de Engelse fabrieksnijverheid met toepassing van massaproductietechnieken konden de lokale industrieën de Europese concurrentie weerstaan, behalve in de kustgebieden. Vanaf de jaren 1820 tot ongeveer 1850 daalde de waarde van de Europese export naar West-Afrika, terwijl tegelijkertijd de hoeveelheid toenam. Ongeveer 60 % van de goederen die naar de Goudkust werden verscheept bestond uit textiel, voornamelijk afkomstig uit Manchester³⁰, maar ook stoffen van betere kwaliteit uit Zwitserland en België. De regelmatige import van textiel en ook van sterke drank en wijn, ijzerwaren, tabak, kant en aardewerk, duidt erop dat deze producten een belangrijke rol gingen spelen in de lokale economie. De handel groeide echter slechts langzaam en de oorlog met Ashanti in de jaren 1860 deed de toename zelfs volledig stoppen (E.Reynolds, 1974: 91-138).

Over de vraag of deze Europese importen de lokale industriële activiteiten wegconcurrerden bestaat discussie. We moeten bovendien onderscheid maken tussen de verschillende producten én ook tussen de kuststreek en het centrale deel van Ashanti.

De ijzerertsminbouw en het smelten van ijzer zouden omstreeks 1800 volledig verdwenen zijn in zowel de kuststreek als het centrum van Ashanti, als gevolg van concurrentie van goedkopere en zuiverdere ijzeren staven uit Europa. Vooral de Nederlanders maakten grote winsten uit de verkoop van ijzeren staven aan de Goudkust (K.B.Dickson, 1969: 90-91; J.E.Flint, 1984: 387).

Ook de ijzersmederijen kregen gedurende de 19de eeuw af te rekenen met concurrentie van toenemende hoeveelheden goedkope Europese importproducten, zoals ijzeren kommen, kapmessen, messen, schoffels, ijzerdraad, enz. Dit was mogelijk door de opkomst in Europa van goedkope massaproductietechnieken. Birmingham en Sheffield waren op dit vlak zeer actief en werden halfweg de 19de eeuw een belangrijk lobby ter beïnvloeding van de Britse politiek ten aanzien van West-Afrika (J.E.Flint, 1984: 387). Toch was bijvoorbeeld Akpafu-Santrokofi in de huidige *Eastern Region* in de tweede helft van de 19de eeuw bekend voor haar ijzerverwerking en dit was nog steeds zo bij de Duitse bezetting in 1884 (K.B.Dickson, 1969: 90-91).

De textielnijverheid was in West-Afrika van oudsher veel uitgebreider dan enige andere verwerkende industrie, met een grotere graad van specialisatie en arbeidsverdeling, en deze zou de Europese

---

³⁰ Vóór het tweede kwart van de 19de eeuw voerden de Britten aan de Goudkust voornamelijk Indisch katoen in. Met de opkomende mechanisatie en bijhorende daling van de productiekost werden deze stoffen geleidelijk vervangen door Britse fabrikaten (E.Reynolds, 1974: 91-138).

concurrentie beter hebben weerstaan door over te gaan tot productdifferentiatie. In 1800, na drie eeuwen textielimport, produceerde West-Afrika nog steeds het merendeel van het textiel dat geconsumeerd werd. Een groot deel daarvan werd geproduceerd in de dorpen door vrouwen in het huishouden, maar voor het textiel van betere kwaliteit, bijna altijd van katoen, bestonden gespecialiseerde centra die hun producten over grote afstand verhandelden. Bornu in Hausaland was een dergelijk belangrijk textielcentrum, waar onder meer Ashanti zich bevoorraadde. Gedurende de 17de en 18de eeuw werden de Europese stoffen eveneens met de hand vervaardigd en bovendien waren ze meestal van wol en dus erg zwaar. Ze konden dus zowel in prijs als kwaliteit onmogelijk concurreren met de lokale Afrikaanse stoffen. De slavenhandelaars voerden daarom Indische katoenen en zijden stoffen in. Deze waren echter duur, zodat ze enkel gekocht werden door Afrikaanse leiders, die ze ook vaak als geschenk ontvingen, en handelaars langs de kust, die aangetrokken werden door het ongewone. Tijdens de tweede helft van de 18de eeuw begonnen fabrieken in Lancashire op steeds grotere schaal, steeds goedkoper wordende stoffen te produceren. Het duurde echter jaren voor de Europese handelaars voldoende ervaring hadden opgedaan en inzicht verworven in de lokale patronen en voorkeuren. Deze variëerden soms zo sterk, dat het fabriekssysteem van Lancashire haar productie niet kon aanpassen voor zulke kleine hoeveelheden. Uiteindelijk zou in niet te ver van de kust gelegen gebieden het Europese textiel wel de overhand halen, en verdween de lokale textielnijverheid er bijna volledig (tenzij voor erg gespecialiseerde varianten). In het centrum van Ashanti gingen de gewone mensen eveneens meer en meer de goedkopere geïmporteerde stoffen dragen, maar er bleef een belangrijke productie van dure stoffen³¹ bestemd voor de rijken en de omgeving van de *Asantehene* (K.B.Dickson, 1969: 94-95; J.E.Flint, 1985: 388-389).

(2) De vergroting van de beslissingseenheden

De slavenhandel was kapitaalintensief, waardoor een tendens optrad naar vergroting van de schaal van de operaties. Overal kwamen beperkende handelsassociaties en –praktijken voor, soms van officiële zijde (hetgeen het geval was in Ashanti), soms op privaat initiatief en soms vanuit een combinatie van factoren (I.Wallerstein, 1989a: 156-157).

De overgang van de slavenexport naar de teelt van exportgewassen ging in de West-Afrikaanse kustzones gepaard met pogingen om plantagestructuren te creëren, maar deze kenden aan de Goudkust geen groot succes³². De vergroting van de beslissingseenheden situeerde zich eerder op het niveau van de handel, dan op productioniveau. Palmolieproductie vereiste slechts zeer eenvoudige technologie, zodat productie door kleinschalige boeren mogelijk was. Voor het transport naar de kust waren goedkope slaven beschikbaar. De tendens tot schaalvergroting situeerde zich bij de makelaars aan de

---

³¹ Het dorp Bonwire nabij Kumasi werd een belangrijk textielcentrum (K.B.Dickson, 1969: 94).

³² Dit was wel het geval in bv. Dahomey en Yorubaland, waar door een combinatie van sterke vorsten, slavenarbeid en waarschijnlijk ook beschikbaar kapitaal palmolie kon geëxporteerd worden vanuit plaatsen op aanzienlijke afstand van de kust, hetgeen onder andere omstandigheden te duur zou zijn geweest (I.Wallerstein, 1989a: 156-157).

kust; tijdens de tweede helft van de 19de eeuw werden de Afrikaanse makelaars weggeconcentreerd door de veel kapitaalcrachtigere Europese firma's.

Aanvankelijk waren het echter voornamelijk kleine makelaars die bij de handel in Europese producten betrokken waren: één van de meest significante ontwikkelingen in de handel en economische verandering van het begin van de 19de eeuw was waarschijnlijk de opkomst van een aantal Afrikaanse handelaars die dezelfde positie bekleedden als hun Europese collega's. Deze handelaars ontvingen goederen op krediet van firma's uit Londen, in ruil voor producten uit het binnenland. Dit krediet werd verder gezet naar het binnenland toe, waar het meestal gebaseerd was op vertrouwen en leidde tot de verspreiding van bezit over alle lagen van de bevolking³³ (dit was analoog in de noordelijke handel). Na de vredesovereenkomst tussen Ashanti en de Britten in 1831 nam de handel van de kust naar het binnenland snel toe en werden de meeste steden gelegen op de route naar Kumasi *depôts* waar alle mogelijke Europese producten te koop werden aangeboden (vanuit Ashanti gingen er in ruil echter geen handelsgewassen naar de kust, maar goud en ivoor). Aangezien geen lastdieren werden gebruikt, werden duizenden mensen tewerkgesteld, meestal als slaven, om de goederen naar het binnenland te transporteren. De handel ging langzamerhand openstaan voor iedereen, inclusief slaven. De penetratie van Europese goederen in het binnenland en de algemene beschikbaarheid voor de mensen, maakte dat dit gaandeweg noodzakelijke producten werden (zelfde met noordelijke producten, maar deze kwamen waarschijnlijk niet veel tot aan de kust). Slaven waren niet alleen belangrijk als arbeidskrachten of statussymbool, maar werden ook gezien als investeringsgoed, in een maatschappij waarin er op dat vlak weinig keuzemogelijkheden bestonden. De binnenlandse handelaars gingen nu meer dan vroeger hun producten zelf kopen in de magazijnen aan de kust, in plaats van via kleine tussenhandelaars of binnenlandse *depôts* te opereren. Dit had tot gevolg dat veel mensen uit de kuststreek die geparticipeerd hadden in de handel, gedwongen werden andere inkomstenbronnen te zoeken, aangezien ze gewoon geworden waren aan een zekere welstand en aan de Europese producten. De palmolieproductie voor de export, die vanaf de jaren 1830 in belang toenam, gaf hiervoor een oplossing (E.Reynolds, 1974: 80-85).

Vanaf de jaren 1860 begonnen Europese handelaars zich in de binnenlandse handel te mengen, in plaats van aan de kust te blijven en te wachten tot de Afrikanen naar hen kwamen. De *Basel Mission Trading Company*, na de onafhankelijkheid omgevormd tot *de Union Trading Company of Ghana*, werd opgericht in 1859 en was de eerste die de binnenlandse markten begon te penetreren. De maatschappij werd opgericht vanuit de missionarissen, die zichzelf wilden bevoorraden met Europese consumptiegoederen. Reeds vanaf 1860 begonnen lokale handelaars goederen te bestellen bij de *Basel*

---

³³ Er bestond een uitgebreid systeem van kredietverlening, dat begon bij de makelaars die hun goederen van de Europeanen betrokken en telkens naar een lager niveau werd doorgeschoven, tot het uiteindelijk bij de directe producenten belandde. Er werden gans het jaar door Europese goederen op krediet geleverd, in ruil voor seizoensgebonden export van landbouwgewassen. Op die manier werden de directe producenten verplicht zich bij deze teelten te houden.

Mission Trading Company, in ruil voor Afrikaanse producten en deze handel bracht de *Basel Mission* grote winsten op. Voor de grotere Afrikaanse handelaars betekende dit sterke concurrentie en ze lieten niet na te protesteren:

“With their large means they undersell everyone here, and by that means have wrested the trade from our hands...they go for the profit without any intermedium, for they want all the profit for themselves. Even the latest (palm-nut kernel) trade they have taken from our hands.”
(African Times, 22 aug. 1868: 22; geciteerd in: E.Reynolds, 1974: 150).

Op het einde van de 19de eeuw was er een duidelijke tendens naar grootschalige ondernemingen, die in de praktijk een Europees handelsoligopolie vestigden. De Afrikaanse handelaars werden uit de grote commerciële operaties verdreven. Hun actieruimte werd beperkt tot deze van kleine handelaar of agent van grote Europese ondernemingen (E.Reynolds, 1974: 173). Er was een trapsgewijze handelsstructuur ontstaan: in de Atlantische havens leefden “exporteurs-importeurs”, meestal Europeanen, die de Europese firma’s vertegenwoordigden; deze onderhandelden met grootschalige makelaars, die op hun beurt handelden met tussenhandelaars; deze laatsten onderhandelden in principe met de directe producenten. In de gebieden met kleinschalige productie was het meestal op het niveau van de makelaars dat concentratie optrad. Wanneer het gebied later onder koloniale heerschappij zal komen, zullen het deze makelaars zijn die zullen worden geabsorbeerd en vervangen door Europese firma’s (I.Wallerstein, 1989a: 156-157).

Eveneens vanaf de jaren 1860 begon het *cash* geld de zogenaamde ruilhandel te vervangen. In plaats van producten te ruilen voor Europese goederen, dienden de handelaars meer en meer *cash* te betalen, waardoor ze de gewenste goederen in eender welk magazijn konden kopen, zonder tussenkomst van een gastheer. De oorlog tegen Ashanti in 1873-1874 zou zo’n grote hoeveelheden gemunt geld in het land hebben gebracht, dat nadien de oude ruilhandel volledig zou zijn vervangen door betalingen met geld (E.Reynolds, 1974: 148).

(3) De beschikbaarheid van voldoende arbeid aan competitieve prijzen

In de 19de eeuw, na de afschaffing van de trans-Atlantische slavenhandel, nam het gebruik van slaven intern in West-Afrika aanzienlijk toe. Onder invloed van de trans-Atlantische slavenhandel was het statuut van deze slaven niet meer gelijk aan dat van de zogenaamde *domestic slaves* vroeger, die een onderdeel van de uitgebreide familie vormden. Ze werden nu als ‘koopwaar’ aanzien en betekenden zowel arbeidskracht, investeringsgoed, als statussymbool voor de eigenaar. Ze werden onder meer ingezet voor de productie van exportgewassen.

Tijdens de periode van de slavenhandel aan de Goudkust was er bovendien een heel handelsnetwerk ontstaan, met handelaars die gewend raakten aan Europese producten. In de jaren 1830-1840 kwamen steeds meer mensen uit het binnenland naar de kust om de benodigde goederen direct in de magazijnen

van de havens aan te kopen. Hierdoor verloren vele kleine tussenhandelaars in de kust- en zuidelijke woudzone hun handelsactiviteiten, waardoor ze een andere vorm van inkomen moesten zoeken. Ze waren immers eveneens afhankelijk geworden van de Europese importproducten. Op die manier werden deze voormalige handelaars haast vanzelf naar de productie van exportgewassen gedreven. Naarmate de lokale nijverheden weggedrukt werden door de goedkope Europese importen, werden steeds meer mensen afhankelijk van een monetair inkomen, hetgeen ze konden verwerven door zich te richten op de productie van exportgewassen. Dit gebeurde waarschijnlijk steeds in combinatie met een zekere subsistentieproductie, waardoor de teelt van deze exportgewassen goedkoop kon gebeuren.

In Ashanti bestond tijdens de 19de eeuw minder nood aan de verkoop van exportgewassen, aangezien men zich daar na het verminderen en uiteindelijk wegvallen van de Atlantische slavenhandel richtte op de handel met het noorden, in de eerste plaats de Hausa-staten. Het was pas na de nederlaag van Ashanti in 1874 en oprichting van de Britse kolonie dat de productie zich volledig in de wereld-economie ging inpassen.

(4) De staatsstructuren : niet te sterk, noch te zwak

Als gevolg van de slavenhandel met de Europeanen aan de kust, versterkten de Ashanti- en Fante-staten zich gevoelig tijdens de 18de eeuw. Hun staatsstructuren werden echter té sterk om een goede inpassing in de wereld-economie mogelijk te maken. Tijdens de 19de eeuw werden eerst de Fante-staten en daarna Ashanti herleid tot een zwakke afspiegeling van wat ze ooit geweest waren, waarbij ze afhankelijk werden van Groot-Brittannië. Op het einde van de 19de eeuw bouwde Groot-Brittannië een nieuwe ‘staatsstructuur’ op, dit keer volledig afhankelijk van het moederland, die haar economische en politieke taak binnen de machtshiërarchie van het wereld-systeem kon vervullen. De groeiende invloed van de Britse regering aan de Goudkust was echter niet het gevolg van een duidelijk uitgeklaarde politiek. De drijfveer was eerder pragmatisme en de toenemende invloed is te beschouwen als de uitkomst van de ongecoördineerde en soms illegale activiteiten van functionarissen, handelaars en missionarissen aan de kust. Er was steeds een afwisseling van periodes waarin de Britse invloed toenam en periodes van stagnatie of zelfs retrogressie (A.A.Boahen, 1984: 205).

Met de afschaffing van de slavenhandel verloren de Fante-chefs een belangrijk deel van hun inkomen, waardoor ze vervielen in allerlei onderlinge twisten en hun macht taande. Voor hun veiligheid ten opzichte van Ashanti werden ze afhankelijk van Groot-Brittannië. Vanaf de jaren 1840 breidde Groot-Brittannië bijna voortdurend haar rechtsbevoegdheid over het gebied uit en kromp de macht van de plaatselijke chefs sterk in. Pogingen om de eigen politieke structuur te versterken, zoals oprichting van de *Fante Confederation* door de nieuwe westers geschoolde elite, mislukten door de sterke greep die Groot-Brittannië op het gebied had. De Britten stelden reeds in de 18de eeuw dat de verbrokkelde en

rivaliserende Fante-staten gunstiger waren voor de handel, dan één sterk rijk dat haar eisen zou kunnen stellen.

Groot-Brittannië trachtte de expansiedrang van Ashanti naar de kust dan ook tegen te werken en slaagde er met vallen en opstaan in Fante vrij te houden van Ashanti-dominantie. De afschaffing van de slavenhandel kwam in Ashanti aanvankelijk minder hard aan dan in de Fante-staten, omdat het een uitweg had naar de noordelijke handel. Dit betekende dat ook de ontwikkeling van een landbouwproductie voor de export geen prioriteit was. Ashanti bleef wel inspanningen doen om de hele kuststrook, en zo ook de Atlantische handel, in handen te krijgen, waardoor de noodzakelijke rust om aan de Goudkust aan exportlandbouw te doen regelmatig verstoord werd. Bij één van de pogingen om haar grondgebied naar het zuiden uit te breiden (in 1874) werd Ashanti definitief verslagen door de Britten en het rijk verschrompelde tot haar voormalige kerngebied. De Britten versloegen het Ashanti-rijk niet alleen, ze namen ook bepaalde delen ervan in. Vijf maanden na de overwinning op Ashanti verklaarden ze de zuidelijke staten tot Brits protectoraat en hun nederzettingen tot kroonkolonie. Deze declaratie was de culminatie van de groei van de Britse macht en handel gedurende de 19de eeuw, niet enkel ten koste van de Ashanti, maar ook van de andere Europese landen die sinds de 17de eeuw handel dreven op de Goudkust (E.Reynolds, 1974: 76-80; A.A.Boahen, 1984: 205-258).

Groot-Brittannië ging echter pas over tot het oprichten van een kolonie, toen indirecte heerschappij onvoldoende bleek om haar belangen ten volle te verdedigen. Het motto was immers nog steeds dat men de Britse heerschappij in stand diende te houden, “*by informal means if possible or by formal annexations when necessary.*” (I.Wallerstein, 1976: 112).

De annexatie van de kuststrook en later ook Ashanti en de *Northern Territories* door Groot-Brittannië gebeurde uit vrees voor enerzijds een wederopstanding van Ashanti en anderzijds de teloorgang van de Britse invloedssfeer door de opmars van Frankrijk en Duitsland ten westen en oosten van de Goudkust. Aldus werd op 1 januari 1902 de *British Colony of the Gold Coast* opgericht, bestaande uit drie met elkaar verbonden territoria: de kust, Ashanti-Brong-Ahafo en de *Northern Territories*. Zo zette Groot-Brittannië de transformatie van het gebied ten dienste van de wereld-economie verder, terwijl het de Europese concurrenten kon buiten houden (A.A.Boahen, 1984: 258-261).

(5) Conclusie Fante en Ashanti

De incorporatie in de Europese wereld-economie van de kust- en woudzone van het huidige Ghana begon omstreeks het midden van de 18de eeuw, met de sterke expansie van de slavenhandel. Deze incorporatie was echter geen gradueel, noch een eenvoudig proces.

De incorporatie van de kustzone verliep relatief rechtlijnig, aangezien door de afschaffing van de slavenhandel de Fante-leiders hun belangrijkste inkomstenbron verloren. Hierdoor werden ze voor hun veiligheid volledig afhankelijk van de Britten. Bovendien hadden de jarenlange inkomsten enerzijds en de vlotte toegankelijkheid anderzijds een sterke preferentie voor Europese producten doen ontstaan.

Men moest dus naar alternatieve inkomstenbronnen op zoek, teneinde de gewenste producten te kunnen aanschaffen. De voormalige handelaars zagen zich als gevolg van toenemende concurrentie uit eerst het binnenland en later Europa meer en meer verplicht hun handelsinkomsten te vervangen door productie voor export. De Fante-samenleving was aldus omstreeks 1840 zodanig getransformeerd dat ze op irreversibele manier verankerd was in de wereld-economie.

De incorporatie van Ashanti had meer voeten in de aarde, aangezien zij, in tegenstelling tot de kustvolkeren, met de afschaffing van de slavenhandel een uitweg naar de noordelijke handel hadden. Door haar positie in de externe arena van de noordelijke gebieden die de trans-Saharahandel domineerden, kon Ashanti zich versterken naarmate deze noordelijke handel toenam en was Ashanti aldus in staat het tegen de Britten op te nemen. Deze strijd zou Ashanti uiteindelijk verliezen, zodat men kan stellen dat in 1874 ook Ashanti irreversibel getransformeerd was: de politieke en militaire nederlaag legde de structurele zwakte van de Ashanti economie bloot. Deze zwakte was ontstaan door de enorme toename van de slavenhandel, waardoor de Ashanti er structureel afhankelijk van werden. De export van kolanoten kon tijdelijk deze zwakte tegengaan, maar met de opdeling van Afrika stortte de trans-Saharahandel in mekaar en kon Ashanti zich enkel nog op het zuiden richten.

Men moet echter oppassen met de stelling dat de slavenhandel het middel tot incorporatie van Ashanti in de Europese wereld-economie was. De enorme stijging van de slavenhandel was wel een eerste incorporatieproces dat structurele veranderingen van de maatschappij veroorzaakte, maar met de afschaffing van de slavenhandel werden deze wijzigingen niet voortgezet. Als gevolg van de noordelijke handel leek het er op dat Ashanti aan de incorporatie zou kunnen weerstaan, hoewel de *Asantehene* niet bereid was de inkomsten uit het zuiden zo maar op te geven (deze bleken dus toch niet onbelangrijk) en hij bleef trachten de zuidelijke Fante-staten onder zijn gezag te brengen. Hierdoor bewerkstelligde de *Asantehene* zijn eigen ondergang, aangezien de Britten niet konden toestaan dat hun handel aan de Goudkust een handel met een machtig rijk zou zijn: in dat geval zou immers opnieuw handel gedreven worden op de voorwaarden van handel met een externe arena en zouden alle voormalige Britse inspanningen tot periferisering tot niets geleid hebben (de Nederlanders prefereerden wel handel met een groot rijk: zij redeneerden in termen van handel met een externe arena, terwijl Groot-Brittannië, als hegemoon in de kapitalistische wereld-economie, voordeel zag in periferisering).

Na deze irreversibele transformaties van de kust- en woudzone van het huidige Ghana begon de periferisering, met een verdere verdieping van de aan gang zijnde processen.

Volgens I.Wallerstein gebeurde de inschakeling van nieuwe zones steeds tegen de wil van de bevolking in deze gebieden (1989b: 28). De Fante en Ashanti hebben echter geprofiteerd van de sterke stijging van de slavenhandel en werkten op die manier mee aan hun incorporatie. Met de afschaffing van de slavenhandel steunden de Fante-staten op de verdediging van de Britten, maar pas wanneer deze laatsten te veel macht naar zich toetrokken kwam er protest. De lokale chefs werkten echter vaak

mee met het Britse bestuur – ook nog tijdens de koloniale periode – en de nieuwe geschoolde elite, meestal handelaars, maakte winsten door de export van grondstoffen. De mensen hebben dus steeds geprofiteerd van de voordelen en geprotesteerd tegen de nadelen van de aan gang zijnde processen van incorporatie, waarbij ze uiteraard niet noodzakelijk beseften dat de aan gang zijnde evolutie op lange termijn tot periferisering zou leiden. Als één van de hoofdkenmerken van incorporatie stellen dat het proces steeds tegen de wil van de bevolking inging, is bijgevolg moeilijk houdbaar.

5.3.2 Sociale systemen in de centrale Soedan

M.b.t. de *jihad*-beweging en versterking van de staatsstructuren in de centrale Soedan zijn uit de wereld-systeempluiteratuur twee visies te destileren. Enerzijds is er deze van I.Wallerstein, die de ontwikkelingen in West-Afrika interpreteert vanuit de invloed van de Europese wereld-economie. Anderzijds is er K.P.Moseley, die de interne ontwikkelingen in de historische Soedan benadrukt. Tot slot geven we een bespreking van beide visies in het licht van de eigen bevindingen.

(a) Nadruk op de Europese invloed

I.Wallerstein stelt dat de incorporatie van de West-Afrikaanse kustzone – met uiteindelijk het einde van de slavenhandel - er economische veranderingen induceerde, die problemen opleverden voor de gebieden die leefden van de roof en verkoop van slaven. Sommige van deze gebieden transformeerden hun economie zodanig dat ze producent van landbouwexportproducten werden. In andere gebieden was zulke transformatie op dat moment om verscheidene redenen niet mogelijk. Hier vond men nieuwe afzetmarkten voor nieuwe producten in de nieuwe externe arena, de West-Afrikaanse savanne: de trans-Saharahandel kende een sterke groei tussen 1820 en 1875 (I.Wallerstein, 1989a: 168). Dit laatste gebeurde in het Ashanti-rijk: de handel in slaven en kolanoten naar het noorden expandeerde. De meest opmerkelijke veranderingen grepen volgens I.Wallerstein (1989a: 169-171) echter plaats in de savannezone zelf: enerzijds een spectaculaire expansie van Islamitische staatsvormende processen, voornamelijk door Uthman dan Fodio, Al Hajj Umar en Samory, en anderzijds een al even spectaculaire expansie van de slavernij. De *revival* van de Sufi-orders in heel de Islamitische wereld vanaf de late 18de eeuw was volgens I.Wallerstein een reactie op de Europese expansie en de neergang van de drie grootste Islamitische politieke entiteiten van dat moment: het Moghulrijk, de Safawiden en het Ottomaanse Rijk. In West-Afrika werd dit gevoel van malaise versterkt door de regelmatige invasies in het binnenland als gevolg van de slavenhandel. Naast de stijging van de export van slaven, werden ook meer en meer slaven in de savannezone zelf gehouden, om te werken op de nieuwe plantages, opgericht voor productie voor de regionale economie. Hier deed zich dus eigenlijk hetzelfde fenomeen voor dat ook de kustzone had ondergaan toen dit gebied tot de externe arena behoorde: de opkomst van staten die leefden van de verkoop van slaven en een stijgend gebruik van slaven voor de lokale-regionale productie, aldus I.Wallerstein (1989a: 170).

(b) Nadruk op de interne ontwikkelingen

K.P.Moseley (1992: 523-555) beweert de interpretatie van I.Wallerstein m.b.t. de incorporatie van West-Afrika in de embryonale wereld-economie tegen te spreken. Volgens hem veroorzaakten de trans-Saharahandel en de trans-Atlantische handel op zijn minst tot de 19de eeuw gelijkaardige effecten. Een oplossing om deze interpretatie in te passen in de wereld-systeemanalyse zou er volgens K.P.Moseley in bestaan dat men de inschakeling van West-Afrika in de kapitalistische wereld-economie pas zou dateren in de 19de eeuw, of zelfs de koloniale periode (K.P.Moseley, 1992: 523-524). Dit lijkt me echter niet in tegenspraak met de interpretatie die I.Wallerstein geeft: enkel de kustzone werd volgens hem vanaf ca. 1750 in de Europese wereld-economie geïncorporeerd - de savannezone bevond zich in de 19de eeuw in de externe arena van deze wereld-economie.

K.P.Moseley stelt zich ook de vraag hoe we de vaak diepgaande effecten van de handel tijdens de periode vóór de incorporatie kunnen interpreteren. Deze effecten waren niet enkel processen van accumulatie en staatsvorming, maar ook de reorganisatie van de productie, in de eerste plaats op basis van slavenarbeid, in antwoord op de vraag van de staat en de markt. K.P.Moseley treedt I.Wallerstein bij in de stelling dat deze processen tijdens de 19de eeuw intensifieerden in de savanne, maar hij legt er de nadruk op dat ze reeds meerdere eeuwen aan de gang waren. Deze processen deden zich volgens hem niet later, maar juist vroeger voor in de savanne dan aan de kust, met de opeenvolging van het Ghana-, Mali- en Songhay-rijk en later Hausa en Bornu. De Atlantische handel zou in deze context dus slechts een aanvulling geweest zijn op een dynamiek die reeds gecreëerd was door de groei van de interregionale en trans-Saharahandel (K.P.Moseley, 1992: 523-524, 529).

Dit leidt K.P.Moseley tot een tweede probleem, namelijk de interpretatie van het oudere handelssysteem van West-Afrika met de Noordafrikaanse kust. K.P.Moseley (1992: 524) vermeldt Abu-Lughod en A.G.Frank, die het bestaan van een groter en ouder Eurasiatisch wereld-systeem veronderstellen, waarvan de Mediterrane wereld een onderdeel was. De opkomst van Europa werd in dit wereld-systeem voorafgegaan door een lange periode van dominantie van de Moslimwereld, reeds gestart in de 7de eeuw. K.P.Moseley leidt uit het bestaan van de trans-Saharahandel echter af dat Noord-Afrika een substantiële autonomie ten aanzien van de dominantie van het Nabije Oosten en Europa behield, tot het gebied, net als West-Afrika, formeel werd gekoloniseerd. Dit zou kunnen omzeild worden door te stellen dat dit grote wereld-systeem slechts een marginale rol speelde in deze gebieden, een oplossing voorgesteld door Abu-Lughod. De barrières door de afstand en de moeilijkheden van kameeltransport stelden beperkingen aan de effectieve controle van buitenaf. S.Amin argumenteert dat de kern-periferie relaties in pre-kapitalistische formaties in de eerste plaats politiek of ideologisch van aard waren, tegenover de cumulatieve economische ongelijkheden die het kapitalisme veroorzaakt. Volgens S.Amin was de trans-Saharahandel 'pre-mercantiel': de handel verbond voor het overige autonome systemen en bracht hierin een positief proces van ontwikkeling

met zich mee. Deze ontwikkeling hield in de savanne onder meer de vorming van sterke tributaire staten en de verspreiding van de Islam in. Deze evolutie werd volgens S.Amin afgebroken door de voorbode van de ‘mercantilistische’ Atlantische handel in de 17de eeuw, die, gebaseerd op de export van slaven, West-Afrika ondergeschikt maakte aan de imperatieven van de kapitalistische accumulatie. Dit zou het begin geweest zijn van een lang proces van periferisering en regressie. Volgens K.P.Moseley neigt S.Amin ernaar de verwoestende impact van de Europese handel te overdrijven en de Noord-Afrikaanse rol te idealiseren. De trans-Saharahandel en de Atlantische handel waren systemen van lange afstandshandel, die beide mercantilistische elementen en slavenhandel bevatten en zowel klasse- als staatsvorming bevorderden, aldus K.P.Moseley. Ze waren echter wel zeer beperkt wat betreft directe penetratie en interventie in lokale aangelegenheden. De barrières gesteld door de Sahara, de Atlantische Oceaan, de muskieten en de tsetse-vlieg, samen met verdedigende en aanpassende manoeuvres van de West-Afrikanen zelf, zouden een significante externe controle verhinderd hebben, tot de revoluties in transport en geneeskunde in de 19de eeuw. Vóór deze 19de-eeuwse veranderingen zouden de twee handelssystemen, die mekaar temporeel en ruimtelijk overlaptten, wel hebben geleid tot structurele veranderingen, maar langs lijnen die eveneens geconditioneerd werden door de interne logica en systemen (K.P.Moseley, 1992: 424-526).

(c) Bespreking in het licht van eigen bevindingen

In een ander werk stelt I.Wallerstein (1989b: 27) dat in Afrika in de periode vóór de incorporatie in de Europese wereld-economie, verscheidene ‘regionale economieën’ bestonden, die de grenzen van de politieke eenheden overschreden. Hij preciseert echter niet wáár die regionale economieën zich zouden bevonden hebben, noch wát ze precies inhielden: wanneer we I.Wallersteins indeling in sociale systemen hierop toepassen, kunnen we niet anders dan besluiten dat hij met ‘regionale economieën’ *wereld-economieën* bedoelt.

I.Wallerstein gaat echter niet in op de sociale systemen in de West-Afrikaanse savanne zelf, maar spreekt dus enkel over productie voor een regionale economie en versterking van de staten, als gevolg van het functioneren als externe arena van de Europese wereld-economie. In tegenstelling tot wat I.Wallerstein impliciet beweert, komt uit de door ons besproken literatuur naar voor dat de belangrijkste drijfveer voor de versterking van de staatsstructuren en de economische expansie niet de handel met de Europeanen aan de kust was – hetgeen zou duiden op opname in de externe arena – maar wel stijging van de handel binnen de historische Soedan en toegenomen stabiliteit in de Sahara, waardoor tevens de trans-Saharahandel toenam. De stijging van de handel binnen de historische Soedan was onrechtstreeks wel mede een gevolg van acties van de Europeanen: de afschaffing van de slavenhandel dreef slavenexporterende staten als Ashanti naar de handel met het noorden. Enkel stellen dat de versterking van de staatsstructuren en stijging van de handel en intern gebruik van slaven het gevolg waren van de steeds opschuivende grenzen van de Europese wereld-economie – met de

incorporatie van de kustzones van West-Afrika werd de savannezone externe arena – is een te simplistische en eurocentrische visie: zowel de positie in de externe arena van de Europese wereld-economie als van de sociale systemen in Noord-Afrika, maakten een verdieping van de embryonale wereld-economie in de centrale Soedan mogelijk – uit de schaarse gegevens in de literatuur is af te leiden dat de transformatieprocessen hier meer en meer vanuit economische processen en minder vanuit de politiek werden bepaald. Deze groei van de embryonale wereld-economie maakte het mogelijk de afronding van de incorporatie van Ashanti in de Europese wereld-economie uit te stellen, doordat het zich in de externe arena van de eerste bevond, met een toename van de handel en een versterking van de staatsstructuren tot gevolg. Pas met de desintegratie van de embryonale wereld-economie rond het Sokoto kalifaat door de expansie van de Europese wereld-economie, kon ook de incorporatie van Ashanti in deze wereld-economie voltooid worden.

De laatste opmerking van K.P.Moseley past in ons interpretatieschema van open systemen met operationele geslotenheid, waarbij de open systemen gestructureerde transformatieprocessen weerspiegelen: zolang de extern geïnduceerde structurele veranderingen in de eerste plaats geconditioneerd werden door de interne logica, kan men niet stellen dat de West-Afrikaanse savanne zich in één sociaal systeem bevond samen met Noord-Afrika en verder. Binnen de West-Afrikaanse savanne bevonden zich aparte sociale systemen, meestal wereld-rijken, die wel structurele transformaties ondergingen als gevolg van de externe handel, maar waarbij de impact van deze transformatieprocessen door de interne politiek werd bepaald. In bepaalde perioden en bepaalde gebieden – bijvoorbeeld in de 18de- en 19de-eeuwse centrale Soedan – werden deze wereld-rijken mogelijk (gedeeltelijk) omgevormd tot een embryonale wereld-economie, maar voor een precieze bepaling van de impact en afbakening is verder onderzoek vereist.

5.3.3 Het studiegebied

De handel maakte dat Ashanti zowel betrokken was bij sociale systemen die ten noorden lagen, als bij het Europese sociale systeem. Het Europese sociale systeem is gekend: de kapitalistische wereld-economie. Doordat Ashanti zich in diens externe arena bevond, kon de staat zich versterken en een grote territoriale uitbreiding realiseren.

De staten in het noorden van het huidige Ghana werden zoals gezegd als tribuutstaten geïntegreerd in het Ashanti-rijk. De transformatieprocessen werden in deze tribuutstaten vanaf dan voor een belangrijk deel bepaald vanuit het kernland van Ashanti: het te betalen tribuut aan het moederland transformeerde deze staten tot entiteiten die zich organiseerden rond de activiteit van het roven van slaven. Aldus waren deze tribuutstaten geïntegreerd in het sociale systeem van het kernland van Ashanti: de politieke leiders van de tribuutstaten vormden een tussenliggend structurerend schaalniveau; ook zij maakten bepaalde handelingen mogelijk en beperkten andere, maar konden dit

niet autonoom doen – hun structurering was afhankelijk van de structurering op niveau van het Ashanti-rijk. Dit had zoals gezegd alle kenmerken van een wereld-rijk: het was een relatief groot rijk, dat tribuutstaten bevatte waarin de organisatie slechts werd getransformeerd wanneer de belangen van Ashanti – de betaling van tribuut en de handel naar het noorden - in het gedrang kwamen. De handel werd bovendien sterk gecontroleerd door de politiek, in de persoon van de *Asantehene*.

In de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw had het er echter alle schijn van dat de staten in het noorden van het huidige Ghana langzaamaan zouden geïntegreerd worden in de embryonale wereld-economie die zich – allicht eveneens langzaamaan - ten noordoosten, rond de Hausa-staten, ontwikkelde: de transformatieprocessen werden hier, naast door de politieke (kleine) wereld-rijken, nu ook meer en meer vanuit de economie bepaald, al was het niet mogelijk uit de beschikbare literatuur te achterhalen in hoeverre dit fenomeen zich voordeed.

In de 19de eeuw breidde de noordelijke handel verder uit, onder meer als gevolg van de afschaffing van de slavenhandel door de Britten. Deze groei van de handel ging gepaard met het ontstaan van een nieuw groot rijk met de kern in Hausaland – het Sokoto kalifaat – waarin de productieve activiteiten landbouw en (textiel)nijverheid de basis vormden voor de groei. De aanwijzingen in de literatuur wijzen echter niet op een omvorming van de tendens tot vorming van een embryonale wereld-economie in een wereld-rijk, maar eerder in een versterking van de wereld-economische transformatieprocessen: Borno kreeg af te rekenen met periferiseringsprocessen en de handel en productieve activiteiten lijken in het Sokoto-kalifaat – waarvan het centrale gebied kern van deze embryonale wereld-economie was - belangrijker te zijn geworden dan de politiek. De schaalvergroting in de handelsondernemingen en de opbouw van kredietsystemen, gelijkaardig aan die voor de slavenhandel langs de kust, werden vergemakkelijkt door de zuidelijke penetratie en versterking van de Islam en zetten zich versterkt verder: het gebruik van het Arabisch en de Islamitische handelsgewoonten bevorderden de handel.

Met de enorme toename van de slavenhandel tijdens de 18de eeuw kwam steeds een groter percentage van de slaven die aan de Goudkust verkocht werden uit het noorden. Echter: waar precies in het noorden kwamen deze slaven vandaan? Deze vraag is van belang wanneer men wil bepalen tot waar de incorporatieprocessen die Ashanti vanuit de Europese wereld-economie ondervond zich lieten voelen. Slaven werden immers steeds van buiten de wereld-economie geroofd (anders: verspilling van hulpbronnen), hetgeen betekent dat de gebieden waar de slaven van afkomstig waren niet mee geïncorporeerd werden in de Europese wereld-economie.

Zoals gezegd kwamen de slaven grotendeels uit het noorden van het Ashanti-rijk, via tribuutbetalingen en rooftochten. De tribuutstaten betaalden (een deel van) het verschuldigde tribuut in slaven, maar dit betekent niet dat deze slaven uit de tribuutstaten zelf afkomstig waren. Voor een deel was dit allicht wel het geval, onder de vorm van veroordeelden voor misdaden en mensen die verkocht werden door

hun familie om schulden af te lossen, enz. Het grootste deel van de slaven werd door deze tribuutstaten echter geroofd buiten de eigen grenzen, voornamelijk bij de volkeren zonder gecentraliseerde politieke organisatie.

Deze volkeren werden dan ook niet mee met het Ashanti-rijk geïncorporeerd in de Europese wereld-economie: slaven werden van buiten de grenzen van de wereld-economie geroofd. Deze volkeren bleven bijgevolg mini-systemen (maar niet autarkisch), hoewel hun ontwikkeling op eigen voorwaarden door de roof van slaven steeds moeilijker werd.

Aangezien de slaven die de Ashanti-tribuutstaten aan het moederland leverden allicht grotendeels van buiten hun eigen grenzen kwamen, is het mogelijk dat deze staten door hun opname in Ashanti eveneens incorporatieprocessen vanuit de Europese wereld-economie ondervonden. Hun economieën werden echter niet in dezelfde mate afhankelijk van de Atlantische slavenhandel als die van het centrale deel van Ashanti: ten eerste was de slavenhandel voor hen niet even winstgevend als voor de *Asantehene*, aangezien een groot deel van de slavenleveringen aan het moederland uit tribuutbetalingen bestond; en ten tweede waren de handelspatronen van de noordelijke tribuutstaten in de eerste plaats nog steeds noordelijk gericht. Met de afschaffing van de slavenhandel werd deze noordelijke gerichtheid nog versterkt, waardoor de zwakke incorporatieprocessen die de regio in de 18de eeuw vanuit de Europese wereld-economie ondervond, in de 19de eeuw opnieuw verdwenen. De economische structuur in het studiegebied werd dus niet wezenlijk en zeker niet irreversibel getransformeerd als gevolg van de slavenhandel, waardoor de afschaffing van deze handel geen grote gevolgen had en de incorporatie in de Europese wereld-economie tijdelijk tegengehouden werd.

Gedurende gans de 19de eeuw bleef het noorden van het huidige Ghana immers buiten de invloedssfeer van de Europese handel (K.B.Dickson, 1969: 90-91; J.E.Flint, 1984: 387). Dit was voor een groot deel te wijten aan het dure transport tot aan de kust en de geografische omstandigheden waardoor vele handelsgewassen er niet geproduceerd konden worden, maar ook aan de politieke afhankelijkheid van Ashanti, waar men niet geïnteresseerd was in plantageproductie voor export, en aan de toegang die het gebied had tot de noordelijke handel.

De lokale nijverheden konden zich in dit gebied dan ook handhaven: door de hoge transportkosten voor producten vanuit de kustzone was de concurrentie vanuit Europa minder dwingend. De Pudo- en Navrongo-regio's waren belangrijke producenten van ijzerwaren, waar nog lokaal ijzererts verwerkt werd. De triomf van het Europese textiel werd hier eveneens uitgesteld, tot in de 20ste eeuw (K.B.Dickson, 1969: 90-95; J.E.Flint, 1984: 387-389).

De lederwarennijverheid, die belangrijk was in de savannezone van het huidige Ghana, zou eveneens weinig concurrentie hebben ondervonden van de Europese import. De West-Afrikaanse savannezone produceerde niet enkel haar eigen benodigdheden aan gelooide huiden, schoeisel en zadels, maar exporteerde ook behandelde huiden naar Noord-Afrika en de Atlantische kust en zond lederwaren van

hoge kwaliteit over de Sahara, van waar ze heruitgevoerd werden naar Europa en daar duur verkocht werden als zogenaamd 'Marokkaans leder' (J.E.Flint, 1984: 389). In het noorden van het huidige Ghana was steeds een ledernijverheid aanwezig, waar zadels voor paarden en lederen kledij en tassen gemaakt werden (K.B.Dickson, 1969: 90). In hoeverre deze producten noordelijk geëxporteerd werden is echter niet duidelijk: allicht wordt met de export van lederwaren uit de West-Afrikaanse savanne in de eerste plaats lederwaren uit Hausaland bedoeld. Wel was er steeds een export van lederwaren vanuit de noordelijke tribuutstaten naar het centrale deel van Ashanti.

In het noorden van het huidige Ghana bleef de lokale textiel-, ijzer- en lederproductie tijdens de ganse 19de eeuw dus belangrijk, wegens de hoge transportkosten voor het vervoer van Europese producten vanaf de kust. Met de aanleg van betere transportinfrastructuur tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw kwam hierin definitief verandering.

Ondanks het feit dat de noordelijke tribuutstaten van Ashanti niet betrokken waren bij de incorporatie van centraal Ashanti in de Europese wereld-economie, waren de tribuutstaten economisch nog steeds geïntegreerd in het Ashanti-rijk, via de levering van vee en lederwaren (allicht in ruil voor voedingsmiddelen). Naast de incorporatieprocessen vanuit de Europese wereld-economie waren in Ashanti tegengestelde krachten aanwezig die Ashanti als wereld-rijk bevestigden. De handel met Hausaland vormde een dergelijk tegengewicht. Het centrum van Ashanti leverde voor deze handel in de eerste plaats kolanoten. De noordelijke tribuutstaten waren bij deze handel betrokken via verscheidene belangrijke handelsposten. In hoeverre de noordelijke tribuutstaten zelf producten leverden voor deze handel is niet duidelijk, maar allicht werden in de handelscentra die fungeerden als doorvoerplaatsen wel lokaal (in de omgeving) geproduceerde producten aan de handelaars aangeboden. In tegenstelling tot de evoluties in Borno, schijnt de handel met de centra van het Sokoto kalifaat in Ashanti geen substantiële transformatie van de productiestructuur of de verhouding politiek/economie teweeg hebben gebracht. De *Asantehene* bleef de voorwaarden voor de handel bepalen en de groei van de handel resulteerde niet in een neergang van de lokale nijverheden. We kunnen dus niet concluderen dat Ashanti werd opgenomen in de embryonale wereld-economie rond het Sokoto kalifaat. Wel bevond het rijk zich in de externe arena van deze embryonale wereld-economie, geïllustreerd door een versterking van de staatsstructuren en een toename van de handel. De voorzichtige incorporatieprocessen die de Mossi-staten in de 17de en eerste helft van de 18de eeuw mogelijk ondervonden vanuit de (eveneens voorzichtig) ontwikkelende wereld-economie rond de Hausa-staten werden bijgevolg afgebroken met de opname in het Ashanti-rijk: de transformatieprocessen in de Mossi-staten werden nu bepaald vanuit een wereld-rijk, dat zich zowel in de externe arena van de Europese wereld-economie als van de embryonale wereld-economie van de centrale Soedan bevond.

Samenvatting tweede helft 18de-19de eeuw

De timing die K.P.Moseleys vooropstelt voor de incorporatie van West-Afrika in de Europese wereld-economie (niet wezenlijk verschillend van die van I.Wallerstein) komt overeen met onze bevindingen: de Fantestaten ondervonden vanaf 1750 sterke incorporatieprocessen vanuit de kapitalistische wereld-economie en deze inschakeling was omstreeks 1850 grotendeels voltooid; Ashanti ondervond eveneens vanaf 1750 incorporatieprocessen, maar kon zich, mede door haar positie in de externe arena van de embryonale wereld-economie die zich in de centrale Soedan bevond, hiertegen meer dan een eeuw lang succesvol verzetten; pas met de politieke desintegratie van het wereld-rijk na haar nederlaag tegen de Britten in 1874 kon de incorporatie verdergezet worden; de Mossistaten in het noorden van het huidige Ghana ondervonden in de 18de en 19de eeuw zo goed als geen incorporatieprocessen vanuit de Europese wereld-economie, maar werden opgenomen in het Ashanti wereld-rijk en bevonden zich zo in de externe arena van zowel de Europese wereld-economie als de embryonale wereld-economie van de centrale Soedan; in deze noordelijke gebieden begonnen de inschakelingsprocessen in de Europese wereld-economie pas met de opname als de *Northern Territories* in de Britse kroonkolonie in 1902.

6. Onderzoeksvragen

6.1 De zestiende eeuw

Het Songhay-rijk was zoals gezegd een vrij sterk gecentraliseerd en gehiërarchiseerd wereld-rijk. De politieke elite kon zichzelf handhaven via de uitoefening van controle over de handelaars, die zorgden voor de noodzakelijke inkomsten. De machthebbers in het politieke centrum ontvingen ook inkomsten via de heffing van tribuut in vazalstaten. Naast de politieke elite en de handelaars was er de meerderheid van kleine boeren, die allicht slechts weinig te maken hadden met de handel. De vraag is of men kan stellen dat deze boeren verplicht waren renten te betalen; m.a.w.: hadden de politieke machthebbers voldoende aan hun inkomsten uit de handel, of belastten ze ook de directe producenten? Of nog anders gesteld: leefde de meerderheid van de bevolking in een *Peasant Economie*, zoals aangeduid in E.Wolfs indeling van samenlevingen op basis van economische activiteiten op huishoudelijk niveau (zie figuur III-6) - met naast de productie van de eigen caloriebehoefte, zaaizaad en veevoeder en reservefondsen voor vervanging van gereedschap en ceremonies, een extra productie voor het betalen van renten? Indien dit niet het geval was, kan men wel spreken van een wereld-rijk in de zin dat de regeerders domineerden over de ondernemers, maar niet van een tributaire productiewijze.

Hierbij rijst ook de vraag of er enkel sprake was van ruimtelijke differentiatie, of ook van een structurele creatie van ruimtelijke ongelijkheid en dus van (politiek bepaalde) kern-periferieprocessen? De politieke leiders in het centrum waren alleszins in het voordeel t.o.v. deze van de tribuutstaten, niet

alleen m.b.t. de toegang tot tribuut, maar ook m.b.t. de toegang tot handelsnetwerken. Het is echter de vraag in hoeverre deze ongelijkheid zich ook deed voelen bij de meerderheid van de bevolking. Ook de specifieke situatie van de handelssteden, waaronder ook Bighu, verdient nadere uitklaring om gefundeerde uitspraken te kunnen doen over de geografische structurering, met het al dan niet bestaan van een (politiek bepaalde) kern-periferiestructuur, in Songhay.

M.b.t. de kleine wereld-rijken in het studiegebied kan men zich gelijkaardige vragen stellen.

De oprichting van de staat Bono resulteerde uit de plotse beschikking over extra inkomsten uit de handel, waardoor de egalitaire samenlevingsstructuur doorbroken werd én de overgang naar sedentaire landbouw werd gerealiseerd. Uit de literatuur is echter niet duidelijk of de politieke leiders van de nieuwe staat voor hun extractie van middelen voldoende hadden aan de handel, dan wel of ook de landbouwers in het sociale systeem geïntegreerd werden en renten dienden te betalen? De overgang naar landbouw kon maar gerealiseerd worden door de import van arbeidskrachten (slaven), dus de inpassing in handelsnetwerken had in ieder geval wel een belangrijke impact op de ganse bevolking.

M.b.t. Gonja en de Mossi-staten is in de literatuur wel sprake van de onttrekking van renten aan de bevolking. In hoeverre men kan spreken van een structureel bepaald ontstaan van ruimtelijke ongelijkheid is echter niet duidelijk. Bovendien kan men in deze kleine wereld-rijken allicht niet spreken van een tussenliggend structurerend schaalniveau, zoals dat in grote wereld-rijken met vazalstaten het geval is.

6.2 De zeventiende en eerste helft achttiende eeuw

Voor de zeventiende en achttiende eeuw zijn uiteraard meer gegevens nodig om meer gefundeerde uitspraken te kunnen doen over de vermeende embryonale wereld-economie in de centrale Soedan. Centraal daarbij is de vraag in hoeverre er sprake was van marktgerichte structurele veranderingen in de productie. Kan men bv. spreken van een graanmarkt, en zo ja, welk gebied overspande deze? Meer algemeen moet uitgeklaard worden welke gebieden precies transformatieprocessen vanuit deze embryonale wereld-economie ondervonden, en in hoeverre aldus een economisch bepaalde kern-periferiestructuur tot stand kwam. Ook de preciese rol hierin van handelssteden als Salaga dient nader bekeken te worden. Tot slot is uiteraard van belang welke segmenten van de bevolking de invloed van deze transformatieprocessen ondervonden: m.a.w. wat was het relatieve belang van de embryonale wereld-economie, t.o.v. de respectievelijke wereld-rijken.

6.3 Tweede helft achttiende en negentiende eeuw

In verband met de embryonale wereld-economie in de centrale Soedan in de tweede helft van de 18de en de 19de eeuw stellen zich dezelfde vragen als voor de vorige periode. Ook de precieze invloed van zowel de Noord-Afrikaanse als de Europese economie verdient nadere studie.

Voor het studiegebied zou het interessant zijn een duidelijker zicht te krijgen op de impact van de noordelijke handel en handelssteden als Salaga op de plaatselijke productie.

HOOFDSTUK 8 : Savannegebied in het noorden van huidige Ghana eind 19de en 20ste eeuw: de koloniale periode en de onafhankelijkheid

---

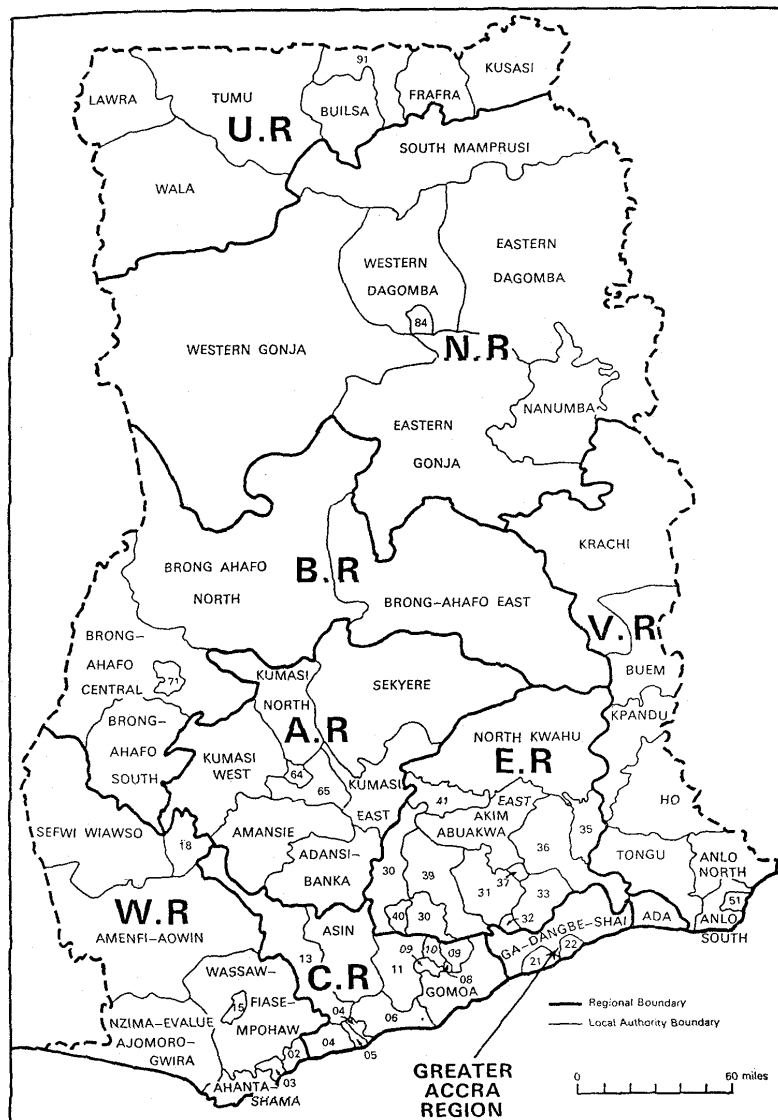
Inleiding

Hoewel de titel aangeeft dat dit hoofdstuk over het savannegebied in het noorden van het huidige Ghana handelt, gaat een groot deel ervan over het zuiden van het land. Een uiteenzetting van de politieke en economische evolutie in het zuiden is echter van cruciaal belang om de evoluties in het noorden te kunnen duiden.

We starten dit hoofdstuk met een overzicht van de politieke en economische evolutie tijdens de koloniale periode. Temporeel delen we dit op in de periode tot de Eerste Wereldoorlog (1880-1920), wanneer het koloniaal bestuur werd ingesteld, en de periode 1920-1950, de verankering van de koloniale geografische structurering. Telkens wordt eerst het zuiden en Ashanti-Brong Ahafo (zie figuur VIII-1) behandeld, waarna de savannezone aan bod komt.

Punt twee behandelt de politieke en economische evolutie tijdens de post-koloniale periode, met eerst een overzicht van de evoluties in Ghana in zijn geheel, en dan meer specifiek voor het noorden van het land. We vangen dit deel aan in 1950, aangezien dan de eerste stappen naar onafhankelijkheid werden genomen. Het eerste deel eindigt met de omverwerping van het regime van Nkrumah: op dat moment werd voor iedereen duidelijk dat de gunstige vooruitzichten die er op het eind van de jaren 1950 waren (en eigenlijk al in het begin van de jaren 1960 gekeerd waren), definitief tot het verleden behoorden. Het volgende deel behandelt de periode van grote economische en politieke instabiliteit, 1965 tot 1983, en het laatste deel de periode vanaf de aanvaarding van de structurele aanpassingsprogramma's van het IMF.

In paragraaf 3 vatten we de weergegeven evoluties samen in een geografische synthese, waarna wereld-systeeminterpretatie en onderzoeksvragen volgen.

U.R.: Upper Region	B.R.: Brong Ahafo Region	E.R.: Eastern Region
N.R.: Northern Region	A.R.: Ashanti Region	W.R.: Western Region
V.R.: Volta Region	C.R.: Central Region	

Figuur VIII-1: Administratieve indeling in Ghana (uit: K.B.Dickson, 1969: XIII) – in 1983 werd de Upper Region opgesplitst in de Upper West Region (Lawra, Wala en Tumu) en de Upper East Region (R.B.Bening, 1999: 145).

1. Politieke en economische evolutie tijdens de koloniale periode

1.1 1880-1920

1.1.1 Kolonisering van het zuiden en Ashanti–Brong Ahafo

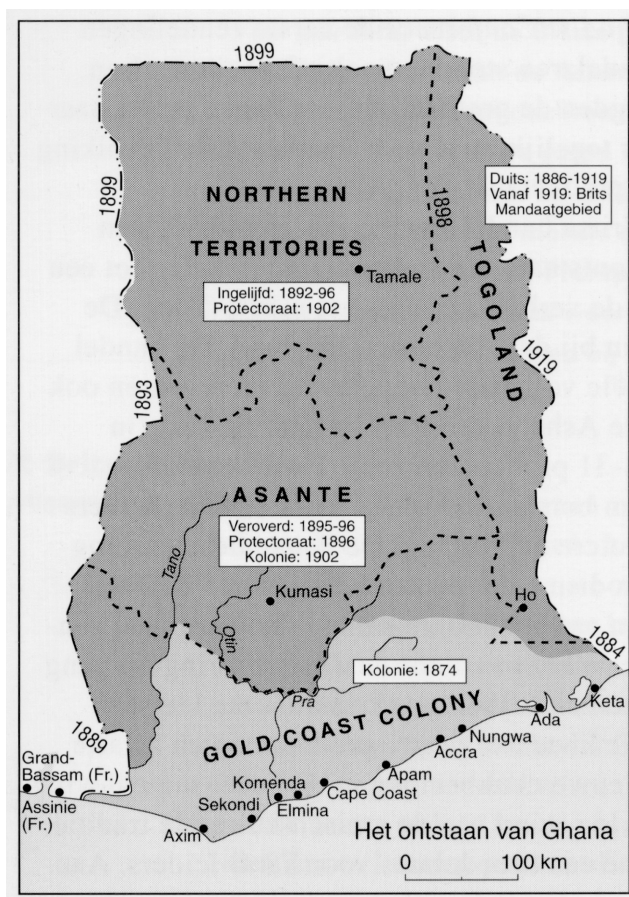
Het noorden van het huidige Ghana werd pas bij het begin van de 20ste eeuw in de kolonie ingelijfd. In het zuiden waren zowel een economische transformatie, als een politieke omvorming reeds langer aan de gang. De Britse annexatie van de Goudkust na de overwinning op Ashanti in 1874 en de verplaatsing van de bestuurszetel van Cape Coast naar Accra in 1877 leidden het begin in van een nieuwe periode in de economische ontwikkeling van het zuiden van het huidige Ghana. Gedurende de ganse 19de eeuw nam de Britse invloed aan de Goudkust geleidelijk toe. De lokale chefs verloren tijdens dit proces veel van hun macht - reeds in 1844 hadden de Fante chefs bepaalde machten aan de Britten afgedragen – maar ze zouden niet volledig van het toneel verdwijnen. De Britten maakten gebruik van de autoriteit van deze chefs over de lokale bevolking en stelden een systeem van *indirect rule* in (J.B.Webster & A.A.Boahen, 1967: 264-265). De westers geschoolde elites raakten verdeeld als gevolg van dit systeem van indirecte overheersing. De traditionele chefs, die eveneens vaak westerse educatie genoten hadden, waren over het algemeen enthousiast. Bij de nieuwe westers geschoolde elite daarentegen vreesde een deel dat dit systeem zou leiden tot een heropstanding van de macht van de chefs, die agenten van de Britse overheersing werden. Andere geschoolden waren bereid in het systeem mee te draaien, zodat de elite uiteen viel in conflictuerende facties. Bij het begin van de 20ste eeuw bezat de Fante-Ga kustzone van het huidige Ghana de grootste groep westers geschoolden van West-Afrika, zodat de Britten het zich niet konden veroorloven met hun mening geen rekening te houden. Om hun steun te winnen voor het systeem van *indirect rule* combineerde gouverneur Guggisberg (regerend van 1919 tot 1929) de uitbouw ervan met allerlei projecten in hun voordeel. Hij bewerkstelligde een snelle groei van de economische ontwikkeling, stichtte in 1927 het Achimota college voor hoger onderwijs, introduceerde drie verkozen leden in de wetgevende raad en maakte plannen voor de vermeerdering van de ambtenaren van 25 in 1925 tot 151 tien jaar later (J.B.Webster & A.A.Boahen, 1967: 265).

Het Ashanti-rijk desintegreerde na de oorlog van 1873-1874, als gevolg van een combinatie van Britse druk en interne revolten.

“Inmiddels begonnen de Europese mogendheden elkaar steeds feller te beconcurreren in het veroveren van Afrikaans grondgebied. Get Congres van Berlijn van 1884-85 had ‘de wedloop om Afrika’ definitief in gang gezet. Groot-Brittannië zag Frankrijk ten westen en noorden van de Goudkust oprukken en Duitsland ten oosten ervan. Bovendien bleek Asante noordwaarts naar bondgenoten te zoeken, tegen het Europese imperialisme. Om in de koloniale race te blijven, moesten de grenzen van de Goudkust-kolonie zo ver mogelijk en zo snel mogelijk

noordwaarts worden opgeschoven. Die politiek betekende uiteraard een confrontatie met Asante.” (J.Moerkamp, 1997: 19).

Om de Fransen en Duitsers voor te blijven sloten de Britten tussen 1892 en 1894 verdragen met volkeren in het gebied ten noorden van Ashanti, maar de toegang bleef gecontroleerd worden door de *Asantehene*. In 1895 verbood deze laatste alle doorgaand verkeer van de Britten door wat nog restte van zijn rijk – het sein voor de Britten om definitief met de Ashanti af te rekenen. In 1896 bezetten Britse troepen Kumasi en werd Ashanti een protectoraat (zie figuur VIII-2).

Figuur VIII-2: De kolonisering van de Goudkust (uit: J.Moerkamp, 1997: 16).

Nadat de Britten aldus uiteindelijk – na aanvankelijk vele mislukkingen – de macht van de Ashanti hadden gebroken, stuurden ze de *Asantehene* in verbanning en stelden ze, na nog enkele militaire expedities om het nog steeds de kop opstekend Ashanti-verzet te breken, in 1902 een systeem van directe administratie in: Ashanti werd als kolonie ingelijfd in het Britse imperium (zie figuur VIII-2).

De verbanning van de *Asantehene* maakte hem tot een martelaar, waarop het Ashanti-nationalisme en protest tegen de Britten zich konden concentreren. Om dit tegen te gaan liet Gouverneur Guggisberg de *Asantehene* in 1924 opnieuw toe op de Gouden Stoel (J.B.Webster & A.A.Boahen, 1967: 265; J.Moerkamp, 1997: 19).

Eens gekoloniseerd, was Ashanti verplicht zich in een zuidelijk gerichte economie in te passen. Reeds vanaf de desintegratie van het rijk in de jaren 1870-1880 was echter een significante daling van de handel met het noorden opgetreden. De Britten trachtten na hun overwinning de macht van Ashanti verder te breken door in de tribuutstaten rebellieën tegen het Ashanti-bewind te steunen, met als gevolg dat de Ashanti de handelsroute van Kumasi naar Salaga afsloten, aangezien die door rebellengebied liep. De export van kolanoten vanuit Ashanti stopte echter niet totaal, maar de tussenhandelsplaats werd verlegd van Salaga naar Kintampo, dat binnen de grenzen van Ashanti was gelegen, en als gevolg van de handel in kolanoten een sterk groeiend marktcentrum werd (K.B.Dickson, 1968: 688-689).

1.1.2 Economische ontwikkeling in het zuiden: bloeiperiode voor de export van grondstoffen

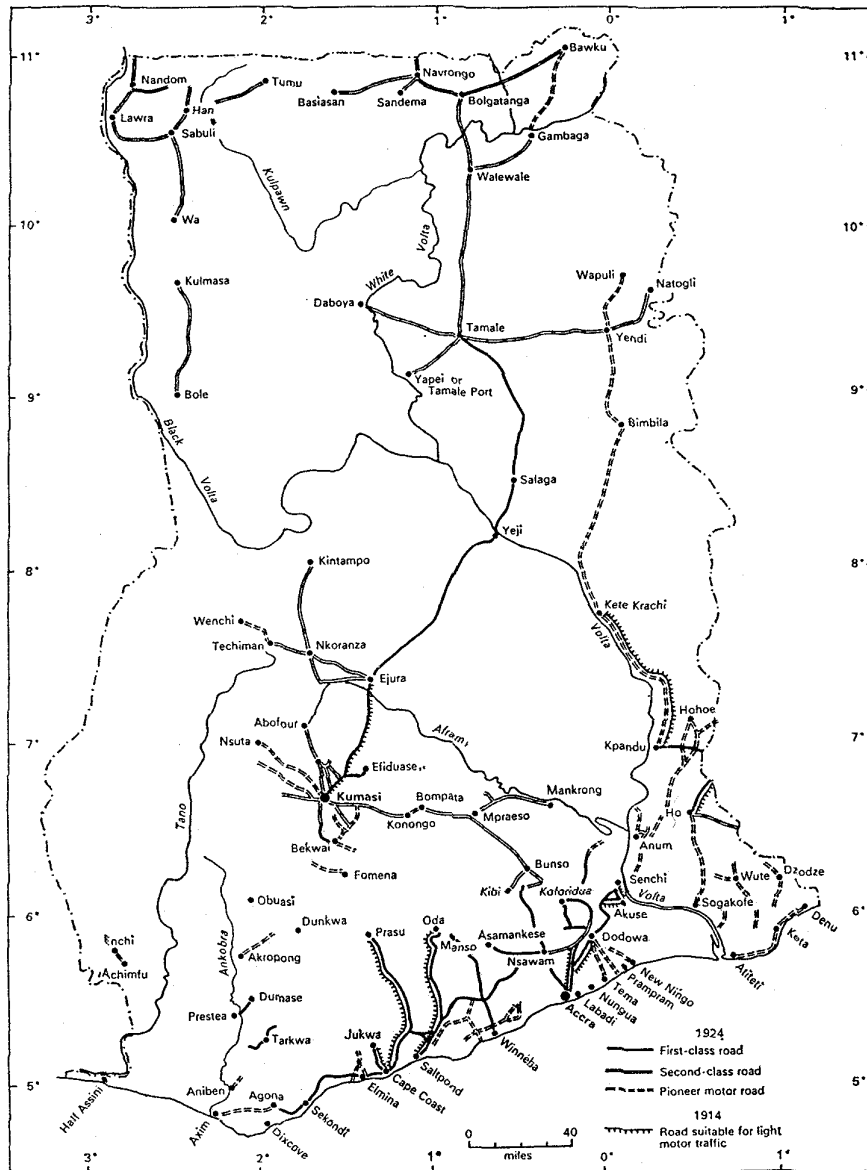
De snelle ontwikkeling van de productie van bepaalde exportproducten, voornamelijk cacao en goud, tijdens het laatste kwart van de 19de eeuw leidde tot de zogenaamde ‘economische revolutie’ bij het begin van de jaren 1890. Deze snelle economische ontwikkeling op het einde van de 19de eeuw was mogelijk door geleidelijke economische veranderingen, die na 1807 optraden als gevolg van de afschaffing van de Atlantische slavenhandel. Pas rond het midden van de jaren 1860 zou deze handel volledig zijn uitgeroeid. Vele handelaars moesten hierdoor naar andere bronnen van inkomsten zoeken en ook de boeren die voedsel voor de slavenschepen hadden geproduceerd verloren hun afzetmarkt. Dit maakte op langere termijn vele mensen ontvankelijk voor nieuwe teelten en handelsproducten. De onveiligheid als gevolg van de oorlogen met Ashanti, de halfslachtige pogingen van de Europeanen om plantages op te starten, het gebrek aan een uniforme munteenheid en banken, weerstanden bij de lokale bevolking en hoge taksen op Afrikaanse producten maakten echter dat de expansie van de exportproducten lang beperkt bleef. Met de Britse overwinning op Ashanti en de oprichting van het protectoraat vielen een aantal belemmerende factoren weg en ontwikkelde de Goudkust zich als exporteur van grondstoffen (E.Reynolds, 1974: 178-180).

Aangezien de Goudkust Brits was, speelde het leeuwendeel van de overzeese handel zich af tussen de kolonie en Groot-Brittannië. Meer dan 50 % van de importen en exporten kwamen uit of gingen naar andere delen van het Britse rijk, waarvan meer dan 90 % van of naar Groot-Brittannië zelf. De export van de Goudkust bestond uit grondstoffen (zie verder), terwijl de import alle mogelijke afgewerkte producten bevatte, met als voornaamste textiel. De handel met andere gebieden in West-Afrika, die in de pre-koloniale periode zeer belangrijk was, was bijna volledig weggefallen, aangezien de kolonies allemaal een gelijkaardige productiebasis hadden. Er was enkel nog een beetje handel met de andere Britse West-Afrikaanse kolonies en vanuit Frans West-Afrika (uit het huidige Mali) werd vee en gedroogde vis geïmporteerd (K.B.Dickson, 1969: 324-326).

Tijdens de 19de en het begin van de 20ste eeuw traden er grote concentratiebewegingen op bij de ondernemingen betrokken in de West-Afrikaanse overzeese handel en uiteindelijk bleven er slechts drie over. Dit waren de *Compagnie Française de l'Afrique Occidentale* (C.F.A.O.), gesticht in 1887, de *Société Commerciale de l'Ouest Africain* (S.C.O.A), gesticht in 1906 en *Unilever*, een wereldwijde onderneming, met vanaf 1929 de *United Africa Company* (U.A.C.) als de Afrikaanse afdeling. De U.A.C. was een samensmelting van *Swanzy's*, de *Miller Brothers*, de *Niger Company* en een aantal kleinere ondernemingen en was dominerend in alle Britse kolonies van West-Afrika en ook in enkele Franse gebieden (J.B.Webster & A.A.Boahen, 1967: 283-285; 290).

Vóór 1874, met Ashanti als economisch en politiek centrum van de regio, was het transportnetwerk in het huidige Ghana volledig gericht op Kumasi. Uit deze stad ontsprong een radiaal net van wegen naar de havens aan de kust en naar belangrijke nederzettingen in het noorden (zie figuur VII-9). De Britse administratie stond op het einde van de 19de eeuw voor de taak zowel het handelspatroon, als het transportnetwerk te reorganiseren, opdat het ten dienste zou staan van het moederland. De centrale doelstelling hierbij was het transportsysteem zo veel mogelijk weg te leiden van Kumasi en de handel van het binnenland naar de kust langs de meest directe routes te laten verlopen. De economische macht van Kumasi, en dus van Ashanti, moest gebroken worden en de exporteconomie van het zuiden van het huidige Ghana versterkt. De koloniale administratie zond verscheidene missies uit om de mogelijkheden te verkennen en vanaf 1890 werden inspanningen gedaan om autowegen aan te leggen. In 1890 werd een *Inspector of Trade Roads* aangesteld en in 1895 werd het departement van openbare werken opgericht. In het zuiden en Ashanti-Brong Ahafo werden verscheidene nieuwe handelswegen aangelegd en tegen 1914 waren een aantal hiervan reeds bereikbaar door gemotoriseerd vervoer, voornamelijk wegen van de kust naar plaatsen in het binnenland waar exportproducten werden verzameld (K.B.Dickson, 1969: 218-222; 225-226) (zie figuur VIII-3).

Figuur VIII-3: Autowegen in de Goudkust kolonie en noordelijk protectoraat in 1914 en 1924 (K.B.Dickson, 1969: 223).

Een belangrijk aspect van de overwinning van de Britten op Ashanti en de instelling van een koloniaal bestuur was de afschaffing van de interne slavenhandel en de emancipatie van de slaven in het Goudkust Protectoraat. Slaven werden voordien beschouwd als kapitaal, ze waren een investeringsgoed, onderpand voor leningen en vormden de basis voor arbeid en productie. Voor de bewoners van de Goudkust betekende de afschaffing ervan dat nieuwe investeringsgoederen moesten gezocht worden en dat nieuwe bronnen van arbeid noodzakelijk waren om het werk te verrichten dat niet door de uitgebreide familie kon worden gedaan (E.Reynolds, 1974: 174-175).

Die nieuwe investeringsgoederen werden ten dele gevonden in de productie en export van grondstoffen: goud, palmolie, rubber, cacao, koffie, hout en kolanoten.

De goudproductie bleef tot de jaren 1870 in handen van Afrikanen en was op dezelfde technische en organisatorische leest geschoeid als de 18de-eeuwse productie. Het enige essentiële verschil was dat door de Britse aanwezigheid de tewerkstelling van slaven moeilijk werd, vooral in het zuiden van het huidige Ghana (K.B.Dickson, 1969: 179).

Vanaf 1877 begonnen de Europeanen te investeren in de goudsector van de Goudkust. Onder impuls van de Franse mijnbouwingenieur J.Bonnat werd de *Société des Mines d'Or de l'Afrique Occidentale* opgericht en werd gestart met prospecties in Awudua. Hierna werden zowel door Afrikanen als door Europeanen vele mijnbouwmaatschappijen opgericht¹ (E.Reynolds, 1974: 175-176). De meeste van de pioniers waren echter in 1885 reeds failliet en de overblijvende maatschappijen hadden nog niet genoeg machines geïnstalleerd om een significante hoeveelheid goud te delven. Bovendien waren er problemen omdat de arbeid slechts seizoensgebonden beschikbaar was en omdat de transportfaciliteiten ontoereikend waren. Voor de seizoensgebondenheid van de arbeid waren verscheidene redenen, zoals de noodzaak voor de migratie-arbeiders om regelmatig naar hun familie en eventuele lap grond terug te keren, de beperkte behoeften van de arbeiders, waardoor ze na een paar maanden loonarbeid voldoende verdiend hadden, en de afwezigheid van stabiliserende factoren in de mijnbouwgebieden, zoals aanvaardbare behuizing en de strikte toepassing van de burgerlijke wetgeving. Het transportprobleem was te wijten aan de slechte toestand van de landwegen en de afwezigheid van een geschikt transportmiddel voor grote massa's. Dit maakte het gebruik van menselijke dragers noodzakelijk, maar deze verdwenen regelmatig met hun last in het woud. Tussen 1882 en 1888 was er wel een toename in de goudexport, maar het merendeel daarvan kwam uit Ashanti, nu de relaties met hun burens verbeterden. Pas vanaf 1889 begon goudexport van de mijnbouwmaatschappijen sterk toe te nemen en deze ontwikkeling versnelde nog aanzienlijk na 1900. In dat jaar was er een tijdelijke onderbreking in de goudproductie van Zuid-Afrika en Groot-Brittannië richtte zich bijgevolg op de goudmijnen in de Goudkustkolonie. Dit leidde tot een nieuwe, ditmaal zeer kortstondige, goud *rush*, die de opening van nieuwe mijnen zowel in Ashanti als in het zuiden van de kolonie tot gevolg had. De goudexport steeg van 6.000 oz. in 1901 tot meer dan vier keer zo veel in 1902, tot ongeveer 71.000 oz. in 1903 en ongeveer 104.000 oz. in 1904. Hierna verminderde het aantal mijnbouwmaatschappijen aanzienlijk en daalde het groeitempo. In 1908 bereikte het exportcijfer 281.000 oz. (K.B.Dickson, 1969: 182-185, 187-189).

---

¹ Onder meer de *African Gold Coast Company* (1878), de *Gold Coast Mining Company* (1880), de *Wassaw and Ahanta Gold Mines Syndicate* (1880), *Effuenta Gold Mining Company* (1880), *Swanzy Estates and Mining Company* (1882), de *Wassaw (Gold Coast) Mining Company* (1882), de *Tarkwa (Tamsu) Gold Mining Company* (1882) en de *Ginnamon Bippo Gold Mine Ltd* (1887) (E.Reynolds, 1974: 175-176).

Voor de toepassing van de moderne mijnbouwtechnieken waren aanzienlijke hoeveelheden kapitaal nodig. De Afrikaanse maatschappijen hadden moeite om deze te verzamelen en werden gaandeweg uit de markt geconcentreerd door hun Europese tegenhangers, die geconcentreerd werden in enkele grote maatschappijen (E.Reynolds, 1974: 175-176).

De ontwikkeling van moderne mijnbouwactiviteiten leidde tot een stijging van de waarde van de grond, hetgeen automatisch meer rijkdom betekende voor enkele lokale chefs. Ook Afrikaanse advocaten, die vaak bemiddelden tussen de traditionele autoriteiten en de concessiehouders, verdienden goed aan deze situatie (E.Reynolds, 1974: 176-177).

De export van palmolieproducten kende tussen 1875 en 1885 een fluctuerend verloop in antwoord op veranderingen in de prijs die in Europa voor de goederen geboden werd. In 1885 daalde de prijs voor palmolie op de Europese markten aanzienlijk, waardoor de export vanuit de Goudkust gedurende jaren op een laag peil stond. Deze prijsdaling legde de zwakke basis bloot waarop de palmolie-industrie was gebaseerd. Enkel in de havens van de *Eastern Region* was de verkochte palmolie van goede kwaliteit. De palmolie uit de andere streken was van minderwaardige kwaliteit en bovendien waren er tussenhandelaars die de olie met andere producten vermengden. Deze slechte palmolie werd op de overzeese markten duur verkocht, door de hoge transportprijzen: van de totale productiekost bestond ongeveer 50 % uit transportkosten. Om palmpitten te verkrijgen moesten de vruchten gekraakt worden, hetgeen een enorm arbeidsintensieve bezigheid was. Machines konden hiervoor niet op een rendabele manier ingezet worden, omdat het wegens het slechte wegennet niet mogelijk was er voldoende noten heen te brengen. Ieder jaar bleven grote hoeveelheden palmvruchten op de plaats van productie rotten als gevolg van de transportmoeilijkheden, men schat voor een waarde van omstreeks £1.000.000. Omstreeks 1910 werden palmbomen nog bijna enkel gecultiveerd in Krobo, waar de geproduceerde olie van goede kwaliteit was en dus altijd wel een afzetmarkt vond (K.B.Dickson, 1969: 145-147).

Naast goud werd ook rubber een belangrijk exportproduct in de jaren 1880. Hoewel deze handel maar een kort leven beschoren was, vormde hij een belangrijke verbinding tussen de neergang van de palmolieproductie tijdens de twee laatste decennia van de 19de eeuw en de opkomst van cacao als belangrijkste exportlandbouwproduct tijdens de vroege 20ste eeuw. Tussen 1890 en 1905 was de Goudkust de belangrijkste rubberexporteur van het Britse Rijk en de vijfde belangrijkste in de wereld. Het waren voornamelijk Afrikaanse handelaars die een belangrijke rol speelden in de rubberexport. Na 1905 daalde de rubberexport enerzijds als gevolg van de slechte kwaliteit en dus de lage prijs en anderzijds van de destructieve methoden die gebruikt werden om de bomen af te tappen (meestal werden ze meteen omgehakt, wanneer dit niet gebeurde werden ze veel te vaak afgetapt). Vanuit het landbouwdepartement werd de rubberindustrie aangemoedigd, omdat men vreesde dat de boeren zich alleen op de cacaoteelt zouden toelagen en deze *single-crop* economie gevaren inhield. De

aanmoedigingen kenden echter alleen een tijdelijk succes in Ashanti. Tussen 1910 en 1914 daalde de rubberproductie snel als gevolg van de lage prijzen. Tijdens de eerste wereldoorlog kwam er een herneming, wegens de gestegen vraag in Groot-Brittannië, maar na de oorlog werd het moeilijk het door de boeren geproduceerde rubber, dat van lage kwaliteit was, te verkopen. Groot-Brittannië herstelde immers haar relaties met de landen in het Verre Oosten waar rubber in plantages werd geproduceerd. De rubberexport van kleine boeren verdween bijna volledig na 1926. Sinds 1906 was echter een klein aandeel van de rubberexport van de Goudkustkolonie afkomstig van plantages die in Europese handen waren: deze bleven rubber produceren tot 1936 (K.B.Dickson, 1969: 162-165; E.Reynolds, 1974: 177).

De rubberhandel vormde tijdelijk een belangrijke bron van inkomsten, die door boeren in Akuapem geïnvesteerd werd in de cacaoteelt. Cacao begon aan belang te winnen tijdens de twee laatste decennia van de 19de eeuw. In 1895 was de teelt reeds verspreid over heel het toenmalige protectoraat en in 1911 was de Goudkust de belangrijkste cacao producent in de wereld en was de export meer waard dan deze van goud. De cacaoteelt was gebaseerd op kleinschalige productie. Het is opvallend dat degenen die eerst op deze ontwikkeling reageerden, Akuapems waren die reeds vroeg tot het Christendom bekeerd waren en reeds vroeg participeerden in de palmolieproductie. Via onderwijs, reizen en contacten met anderen waren ze zich bewust van de toestand in andere delen van de wereld en hadden ze een uitgebreide set behoeften opgebouwd. Deze Afrikaanse middenklasse van handelaars en ondernemers zag in de cacaoteelt een nieuwe en veelbelovende bron van inkomsten en welvaart. Ze migreerden naar nieuw aangekochte gronden, speciaal met de bedoeling er cacao te telen (P.Hill, 1970: 22-23). In Ashanti-Brong Ahafo kreeg de teelt van cacao pas vaste voet aan de grond na de pacificatie door de Britten in 1902. Vanaf dan begonnen de cacaobomen het woud te vervangen ten oosten van Kumasi, mede als gevolg van de val van de rubberprijzen in 1902 en de uitbreiding van de Sekondi-Obuasi spoorlijn tot aan Kumasi in 1903. Hierna verspreidde de teelt zich ook ten westen van Kumasi.

De enorme export van cacao ging wel ten nadele van de kwaliteit, onder meer wegens het opduiken van verschillende ziekten. In 1909 werd voor het eerst de *sankonuabe* (dit is Akan voor 'ga terug naar je olie palmbomen') ziekte ontdekt, veroorzaakt door een insect (*Sahlbergella*). De aangetaste bomen die niet bezweken aan de ziekte produceerden cacao van minderwaardige kwaliteit. Na 1911 kwamen er nog een hoop ziekten bij, voornamelijk als gevolg van een gebrek aan hygiëne op de boerderijen. Een andere reden voor de lage kwaliteit van de cacao was de slechte verwerking vooraleer de bonen geëxporteerd werden. Vóór 1900 werden de bonen enkel gewassen en dan gedroogd in de zon, zonder te fermenteren. Na 1900 konden de bonen wel fermenteren voor ze gedroogd werden, maar werden ze niet gewassen. De lokale marktvoorwaarden moedigden de productie van cacao van betere kwaliteit niet aan. Tot 1908 werd dezelfde prijs geboden voor eender welke kwaliteit, omdat cacao van goede kwaliteit niet absoluut vereist was voor het maken van chocolade. Later werd de prijs wel bepaald in

functie van de kwaliteit, maar de tussenhandelaars ontmoedigden de productie van kwaliteitsvolle cacao, doordat ze op voorhand betaalden voor de bonen en de boeren bedrogen door het gebruik van vervalste weegschalen (J.B.Webster & A.A.Boahen, 1967: 281; K.B.Dickson, 1969: 165-171; E.Reynolds, 1974: 177-178).

Ook de overzeese export van koffie, hout en kolanoten verwierf een zeker belang tijdens de periode na 1874.

In 1867 werd voor het eerst een kleine hoeveelheid kolanoten geëxporteerd naar Groot-Brittannië en in de jaren 1880 was de export goed voor £ 2.000 per jaar. Vanaf de jaren 1880 werden aanzienlijke hoeveelheden van de noten getransporteerd naar Lagos. De totale handel in kolanoten bleef toenemen tot 1936. Na 1921 begon de overzeese export wel te dalen, maar dit leidde tot een stijging van de handel over land binnen West-Afrika. De kolanotenboom was het enige handelsgewas dat niet werd aangetast door de snelle verspreiding van de cacaoteelt, omdat deze wild in het woud groeide (K.B.Dickson, 1969: 151-153; E.Reynolds, 1974: 178).

Hout verscheen in de exportcijfers omstreeks 1887 en tegen 1894 was het één van de belangrijkste exportproducten geworden. Aangezien Groot-Brittannië met de instelling van het protectoraat het grootste deel van zuidelijk Ghana controleerde, vielen de politieke barrières op het gebruik van de rivieren als transportmiddel voor het hout weg. Tijdens de jaren 1890 expandeerde de houtexport snel (in 1894 produceerde men 450.000 cubieke voet; in 1913 was dat 3 miljoen cubieke voet). Het aantal geëxporteerde volumes was afhankelijk van de vraag in West-Europa en de Verenigde Staten. Tijdens de eerste wereldoorlog viel de export terug tot minder dan de helft. Vóór de eerste wereldoorlog controleerde Aowin in de *Western Region* de ganse sector, aangezien in de *Central* en de *Eastern Regions* en in Ashanti geen geschikte transportmiddelen beschikbaar waren. De Volta stroomde te ver van de exploiteerbare zones en de andere rivieren waren te klein. Het was pas met de opening van de Accra-Kumasi spoorweg in 1923 en de Huni-Valley-Kade spoorweg in 1927 dat de houtindustrie zich kon ontwikkelen in de *Eastern* en *Central Regions* (K.B.Dickson, 1969: 176-178; E.Reynolds, 1974: 178).

Vanaf de late jaren 1860 begon er een systematische export van koffiebonen, afkomstig van kleine boerderijen in het zuiden van het huidige Ghana, op gang te komen. De export nam snel toe, al waren er sterke fluctuaties als gevolg van de politieke onlusten en variaties in de prijs voor koffiebonen in Europa. De kwaliteit van de koffie geproduceerd door kleine boeren was eerder laag. Na 1880 begonnen de prijzen voor koffiebonen te stijgen, hetgeen verscheidene Europeanen ertoe bewoog plantages op te richten. Deze koffie was van hoge kwaliteit, maar maakte slechts een klein percentage uit van de totale Ghanese koffie-export. De stijgende prijzen moedigden immers ook de kleine boeren aan, voornamelijk in Krobo en Akwapim. Tussen 1897 en 1899, de periode dat de cacaoproduktie op gang kwam, halveerde de koffieprijzen. Koffie en cacao werden in dezelfde fysische

omgeving gecultiveerd, zodat de meeste boeren overschakelden van koffie naar cacao. Tussen 1904 en 1923 was er zo goed als geen koffie-export (K.B.Dickson, 1969: 157-158).

1.1.3 Kolonisering van de Northern Territories

Onder Ashanti-controle konden in het studiegebied florerende marktcentra ontwikkelen, gericht op de doorvoerhandel tussen het centrum van Ashanti en de Hausa-staten. Reeds kort na 1874 reduceerde het belang van Yendi (in Dagbon) en Salaga (in Gonja) als handelscentra, zoals gezegd omdat Ashanti wegens de rebellieën in het noorden haar handel in kolanoten verlegde naar Kintampo. Aangezien Salaga voor buitenlandse handelaars in de eerste plaats interessant was wegens de beschikbaarheid van kolanoten, verminderde de handelsactiviteit in het marktcentrum – en tegelijkertijd in het ganse noorden van Ghana – spectaculair na de beslissing van Ashanti (K.B.Dickson, 1968: 688-689). Naast de rebellie tegen Ashanti, was er in de voormalige noordelijke tribuutstaten bovendien een sterke toename van allerlei religieuze en politieke conflicten. Deze twisten werden nog aangewakkerd door de aanwezigheid van Zabarema ruiters (Mossi's uit het huidige Burkina Faso), die als huurlingen optraden voor de strijdende Dagomba chefs. Aldus vonden de reizende vertegenwoordigers van de Goudkust-regering in de jaren 1890 een algemene staat van rechteloosheid in het noorden.

De concurrentie tussen de Europese mogendheden leidde zoals gezegd op het einde van de eeuw tot de zogenaamde “scramble for Africa”, waarbij West-Afrika werd opgedeeld tussen Engeland, Frankrijk en Duitsland. In 1896, het jaar van de bezetting van Kumasi en Ashanti, werden ook de voormalige noordelijke tribuutstaten van Ashanti door de Britten ingelijfd:

“Northern Ghana was not initially acquired because of any intrinsic economic value. It was acquired because strategically it was undesirable to let either the French or Germans take it.”
(N.J.K.Brukum, 1998: 118).

In 1902 werd dit gebied – bestaande uit verscheidene staten als Mamprugu, Dagbon, Nanun, Wala en Gonja, en vele volkeren als Konkomba, Sissala, Dagarti, Frafra, Kasem, Nchumuru en andere – officieel een Brits protectoraat, met omvorming tot de *Northern Territories* en instelling van een eigen, aan de Britse kroon schatplichtig, bestuur. De hoofdzetel van de Britse administratie werd aanvankelijk in Gambaga geplaatst, maar werd in 1908 overgebracht naar Tamale (F.Agbodeka, 1972: 78; J.Moerkamp, 1997: 19; N.J.K.Brukum, 1998: 117).

Deze *Northern Territories* hadden een oppervlakte van ongeveer 55.000 km², met in 1906 ca. 50.000 inwoners (F.Agbodeka, 1972: 78). De administratie van dit uitgestrekte gebied diende met zo weinig mogelijk middelen te gebeuren – als algemeen principe gold dat de kolonies, en zeker de protectoraten, zelfbedruipend moesten zijn. In 1899 stelde gouverneur Hodgson in een vertrouwelijk rapport aan Chamberlain:

“I cannot too strongly urge the employment of all available resources of the Government upon the development of the country south of Kintampo. I would not at present spend upon the Northern Territories – upon in fact the hinterland of the Colony – a single penny more than is absolutely necessary for their suitable administration and the encouragement of the transit trade.” (Vertrouwelijk rapport van goeverneur Godgson aan Chamberlain, 20 dec. 1899, geciteerd in G.E.Metcalf, 1964: 533-534).

De toelagen vanuit Groot-Britannië werden in 1906 verminderd van £13.000 naar £10.000 en in 1908 zelfs afgeschaft. De kolonie was niet bereid geld in het noorden te pompen, zonder garantie dat dit op korte termijn kon worden terugverdiend en stelde dan ook slechts 18 Britse ambtenaren ter beschikking voor het bestuur van dit gebied. Niettegenstaande deze erg beperkte inbreng bleven de *Northern Territories* een verliespost voor de kolonie² (F.Agbodeka, 1972: 78-79; K.Firmin-Sellers, 1996: 21-22).

De aanwezigheid van slechts 18 ambtenaren in een dergelijk uitgestrekt gebied was uiteraard ontoereikend voor een goed bestuur, zodat - hier meer dan in het zuiden - een beroep werd gedaan op de lokale instituties van machtsuitoefening. Deze instituties waren in staat een aantal van de meest pertinente problemen aan te pakken: het resultaat van deze koloniale politiek was dat de chefs machtig genoeg bleven om de bevolking te controleren, maar hen tegelijkertijd ondergeschikt maakte aan de Britten. De noordelijke “head chiefs” oefenden aldus goedkope en effectieve controle uit over hun “sub-chiefs” en onderdanen (F.Agbodeka, 1972: 78-79).

Het gehanteerde uitgangspunt dat de kolonies geen geld mochten kosten, maar moesten opbrengen, maakte samen met de beperkte directe opbrengstmogelijkheden in het noorden, dat niet alleen de administratie, maar ook de investeringen in de *Northern Territories* uitermate beperkt bleven. De eerste tien jaar van het koloniale bestuur werden zelfs zo goed als geen investeringen gedaan in de *Northern Territories*. Er werden alleen enkele praktische stappen ondernomen teneinde het noordelijke protectoraat te integreren in de economie van de Goudkust, zoals de aanmoediging van handel met de zuidelijke kolonie, het innen van taksen op de karavanenroutes³, het inrichten van markten voor de handel in Europese producten en de invoering van geld. In het noorden waren er veel minder handelswegen dan in de zuidelijke kolonie en degene die er waren, bevonden zich in zeer slechte staat. In 1902 werd een programma voor de verbetering van het wegtransport opgesteld en dit bracht wel enkele verbeteringen aan, maar zeer veel gebieden bleven geïsoleerd (K.B.Dickson, 1969: 218-222;

---

² In 1902 bedroeg de totale administratieve kost voor de *Northern Territories* ruim £50.000, terwijl de totale opbrengst die uit het gebied gehaald werd slechts een dikke £9000 bedroeg. In 1906 waren de respectievelijke bedragen ongeveer £54.000 kosten, tegenover £14.000 opbrengst (F.Agbodeka, 1972: 78-79).

³ Deze taks werd in 1907 opnieuw afgeschaft, omdat de Londense kamer van koophandel vreesde dat hij belemmerend voor de handel werkte (N.J.K.Brukum, 1998: 118).

225-226) Tussen 1912 en 1936 werden enkele wegen aangelegd (zie figuur VIII-3) – maar alleen wegen die op de reeds bestaande vraag gericht waren, geen investeringen om de handel en ontwikkeling te stimuleren; de onderwijsfaciliteiten waren minimaal en erop gericht de sociale patronen te bewaren en zelfs versterken; aanvankelijk werd bovendien slechts zeer weinig aandacht besteed aan de stimulering van agrarische productie (A.W.Shepherd, 1979: 14; N.J.K.Brukum, 1998: 118-120).

De Britse administratie hoopte dat de *Northern Territories* een lucratieve afzetmarkt zouden worden voor Britse afgewerkte producten, maar de relatieve onderontwikkeling van het gebied verhinderde dit. Deze regionale onderontwikkeling sproot voort uit het wegvallen van de vroegere bron van inkomsten - de noordelijke doorvoerhandel -, zonder dat een andere inkomstenbron in de plaats kwam. Dit gebrek aan nieuwe inkomstenbronnen, met als gevolg regionale onderontwikkeling, was volgens A.W.Shepherd (1979: 9) te wijten aan drie factoren: (1) het late tijdstip waarop de *Northern Territories* werden ingelijfd in de Britse invloedssfeer, in vergelijking tot de kustzone en Ashanti; (2) het gebrek aan natuurlijke rijkdommen in voldoende hoeveelheden waarnaar vraag was in Europa; en (3) de drainage van de sociale en economische hulpmiddelen van de regio, te wijten aan de uitgaande migratie van een belangrijk deel van de meest productieve arbeidskrachten.

De administratie van de *Northern Territories* voelde na een inlooperperiode van een 10-tal jaar de nood haar bestaan te rechtvaardigen door een regionale economische ontwikkeling te bewerkstelligen. Het belangrijkste doel was het regionale inkomen te doen stijgen en aldus een afzetmarkt voor Britse producten te creëren. Dit probeerde men door ook in dit deel van de kolonie te pogen een exportlandbouw tot ontwikkeling te laten komen. Men ondernam pogingen een katoenproductie op gang te brengen in het zuiden van Gonja, nabij de Volta. Hier was grond beschikbaar, de arbeid was er goedkoop en er was transport beschikbaar aan zeer lage prijzen, aangezien kano's die zout brachten naar Yeji, Longoro en Daboya bijna leeg terugkeerden. Ook elders werden experimenten opgezet en de Britse autoriteiten moedigden de katoenproducenten aan door te verkondigen dat alle op de markt gebrachte katoen zou worden opgekocht door de *British Cotton Growing Association*. In 1912 alleen werd bovendien meer dan een ton zaden verdeeld onder toezicht van de *British Cotton Growing Association* en er werden ontkorrelmachines geïnstalleerd in Tamale, Wa en Gambaga. Hoewel de export ieder jaar steeg, waren de cijfers niet in overeenstemming met de inspanningen die geleverd werden en de grote hoeveelheden zaden die verdeeld werden. In 1916 besloot de *British Cotton Growing Association* haar werking te staken en haar gebouwen in Tamale over te dragen aan de staat. Hierna werden geen pogingen meer ondernomen een exportlandbouw op te starten in het noorden van het huidige Ghana (K.B.Dickson, 1968: 689-690; 1969: 171-173; N.J.K.Brukum, 1998: 124-125). Voor de mislukking van de katoenexport zijn twee voornaamste redenen aan te geven. Ten eerste waren de fysisch meest geschikte productiegebieden op aanzienlijke afstanden van de Volta gelegen,

waardoor de transportkosten hoog lagen. Ten tweede was het aantal gezonde jonge mannen sterk gereduceerd, door emigratie naar de exporteconomie in Ashanti en het zuiden van het huidige Ghana: dit was de belangrijkste manier waarop het noorden van het huidige Ghana geïntegreerd was in de nationale (en internationale) markt (K.B.Dickson, 1969: 173; A.W.Shepherd, 1979: 15; N.J.K.Brukum, 1998: 124-125).

De arbeid werd op twee manieren uit het noorden weggezogen: ten eerste door het aanvankelijk gebruik van dwang door de koloniale administratie en ten tweede door de bevolkingsdruk in het noordoosten en noordwesten van de *Northern Territories*.

Tussen 1906 en 1924 werden door koloniale officiers via de lokale chefs arbeiders gerecruteerd voor zowel openbare werken, als voor de private mijnen in de regio van Tarkwa-Prestea in het zuiden. In 1909 gingen 6000 arbeiders uit het noorden in openbare werken en 15.000 in mijnen werken. De mijn-eigenaren beweerden dat nog eens 12.000 personen extra konden tewerkgesteld worden en ze oefenden druk uit op de bevolking om strengere recruteringsmethoden (zoals bv. in Zuid-Afrika gebeurde) toe te passen. De regering weigerde dit echter: enerzijds was het belang van de mijnbouw in de koloniale economie dalende, als gevolg van de verspreiding van de cacaoproductie, en anderzijds was er aanzienlijk protest tegen gedwongen arbeidsrecruteringsmethoden van de politieke functionarissen in het noorden, die vonden dat dit hun speciale relatie met de chefs ondermijnde. Aldus groeide de idee dat de mijnen zelf voor de recruteringsmethoden van hun arbeid moesten instaan. Tussen 1912 en 1916 staakte de overheid de recruteringsmethoden van mijnwerkers, maar in 1916, met de ontdekking van magnesium, kwam er opnieuw overheidshulp. Tussen 1913 en 1920 was 20 tot 25 % van de mijnbouwwerkers afkomstig uit de *Northern Territories*, goed voor 3000 tot 4000 arbeiders⁴. In 1921 werden in totaal 3800 arbeiders gerecruteerd in het noorden, waarvan er 1600 in de mijnen gingen werken, en 2200 in openbare werken. Vanaf dan gebeurde de recruteringsmethoden voornamelijk ten behoeve van de openbare werken in het zuiden (intensivering a.g.v. gouverneur Guggisberg's "Ten Year Development Plan"). De mijncompagnieën stuurden nu zelf "recruteerders" naar het noorden, maar als gevolg van de extra hoge dodenaantallen in de mijnen in 1924 en het enorme tekort aan arbeidskrachten in de zuidelijke cacaoproductie, waardoor de lonen er enorm de hoogte gingen, en soms zelfs tot 5 maal hoger lagen dan deze in de mijnbouw, eindigde de noordelijke recruteringsmethoden voor de mijnbouw uiteindelijk volledig. Ook aan de gedwongen "gemeenschapsarbeid" voor overheidswerken in de *Northern Territories* kwam een einde omstreeks deze periode, met de komst van de gemotoriseerde voertuigen in dit gebied (A.W.Shepherd, 1979: 15).

De mensen uit de toenmalige administratie legden het verband niet, maar volgens A.W.Shepherd (1979: 15) is het duidelijk dat indien in het noorden degelijke investeringen zouden gedaan zijn ten

---

⁴ Bovendien kwamen 90 % van de troepen die tijdens de Eerste Wereldoorlog aan de Goudkust werden gerecruteerd uit het noorden van de kolonie (A.W.Shepherd, 1979: 15).

behoefte van een economische ontwikkeling, de aanvoer van arbeidskrachten voor de exportproductie zou verminderd zijn. De auteur meent daarom dat het mogelijk is de indirecte heerschappij (“indirect rule”) in het noorden te zien als een systeem van administratie dat functioneerde om de reproductie veilig te stellen van een aanzienlijk deel van de arbeidskrachten nodig om de export van grondstoffen naar industrieel Groot-Brittannië veilig te stellen. De relatief lage kost van de administratie zorgde er bovendien voor dat de reproductie van de arbeidskrachten goedkoop kon gebeuren: een transformatie van de “*peasant economy*” van het noorden zou de aanvoer van goedkope arbeid en dus de winstgevendheid van de productie van grondstoffen bedreigd hebben. Het systeem van “*indirect rule*” verhinderde bovendien politieke eenheid in het noorden, zodat oppositie tegen de onderontwikkeling van de regio niet kon gekanaliseerd worden: men wou het ontstaan van een groep van “*disgruntled chiefs*”, “*de-tribalised people*” en een ontevreden geschoolde elite zoals in het zuiden was opgekomen vermijden.

1.2 1920 tot 1950

1.2.1 In het zuiden: exportproductie van goud en cacao

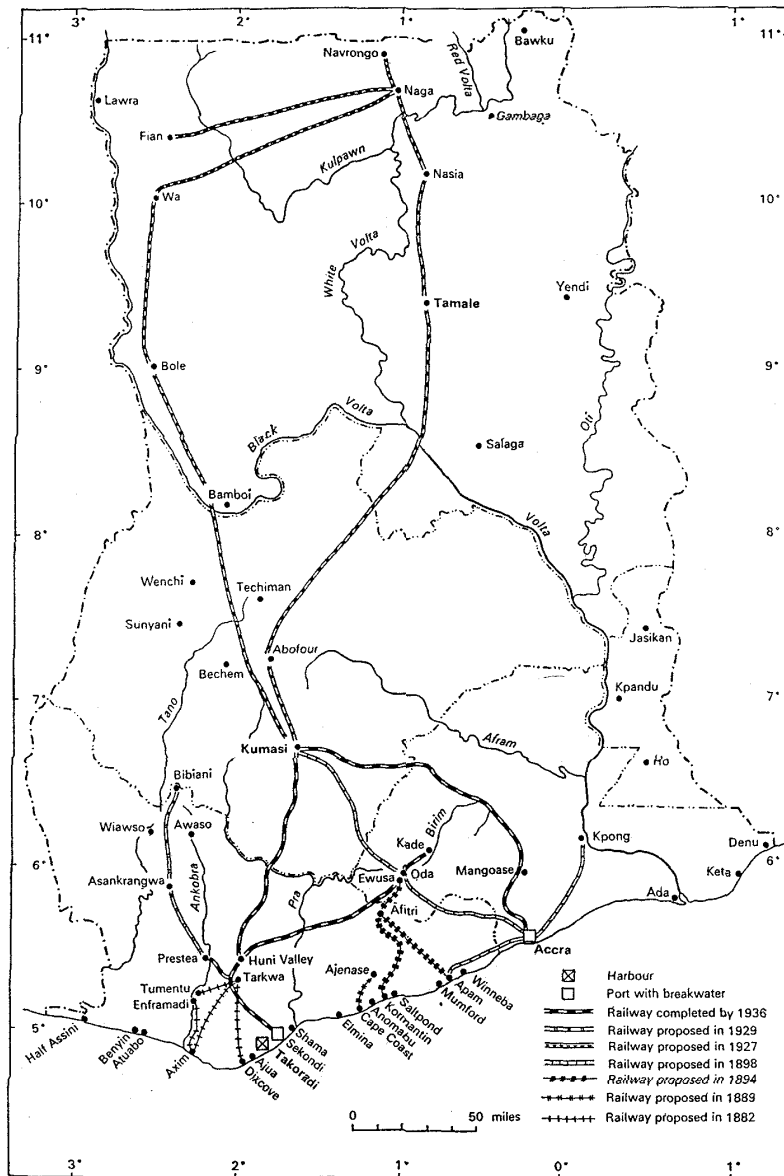
De exportproductie die in de voorgaande periode belangrijk was geworden, zette zich door tijdens het interbellum, met cacao en goud als voornaamste producten. Ook hout bleef een belangrijk exportproduct.

De periode tussen 1912 en 1936 was cruciaal in de ontwikkeling van het wegennet in het zuiden en in Ashanti-Brong Ahafo. Het koloniale bestuur ontwikkelde een uitgebreid programma voor de wegeaanleg, dat amper onderbroken werd door de eerste wereldoorlog. De lokale bevolking legde bovendien vele kilometers aanvoerwegen aan, zonder de hulp van de overheid. De reden voor deze snelle ontwikkeling was de expansie van de cacaoproductie in kleinschalige boerderijen, waarvoor betere transportfaciliteiten een absolute noodzaak waren (K.B.Dickson, 1969: 222-227). (zie figuur xx)

In 1882 namen de mijnbouwmaatschappijen een ingenieur in dienst die de mogelijke aanleg van een spoorweg van de kust naar Tarkwa moest onderzoeken. Dit was het begin van de aanleg van spoorwegen in antwoord op de groeiende vraag van de mijnbouwindustrie naar goedkope faciliteiten voor bulktransport. Het ‘spoorwegennetwerk’ dat tussen de twee wereldoorlogen verder werd uitgebouwd was dan ook bijna enkel gericht op het transport vanuit de mijnbouwgebieden of de zones met exportlandbouw naar de kust (K.B.Dickson, 1969: 229-235) (zie figuur VIII-4).

De Britse overheid probeerde het gebruik van de verlieslatende spoorwegen aan te moedigen door langs sommige routes transport per vrachtwagen te verbieden. Cacao mocht bijvoorbeeld langs bepaalde wegen niet naar de havens vervoerd worden. Sommige importgoederen, in de eerste plaats bier, mochten niet over de weg naar Ashanti worden getransporteerd. De beperkingen golden voor 16

stukken baan, allemaal in de buurt van de Takoradi-Kumasi en Accra-Kumasi spoorlijnen gelegen. Langs deze wegen stonden controleposten van de politie, waar de bagage gecontroleerd werd. Dit systeem was discriminerend ten opzichte van de Afrikaanse handelaars, aangezien de vrachtwagens meestal in hun bezit waren (J.B.Webster & A.A.Boahen, 1967: 279-280; K.B.Dickson, 1969: 233-234).

Figuur VIII-4: De ontwikkeling van havens en spoorwegen in de Goudkust kolonie en noordelijk protectoraat 1850-1936 (uit: K.B.Dickson, 1969: 231).

Vanaf de opening van de Accra-Kumasi spoorweg in 1923 en de Huni Valley-Kade spoorweg in 1927 werd het mogelijk ook vanuit de *Eastern* en *Central Regions* hout te transporteren naar de kust (K.B.Dickson, 1969: 178). Vanaf de tweede helft van de jaren 1920 begon de kolonie ook diamant te

exporteren. In de jaren vóór de tweede wereldoorlog bedroeg deze export ongeveer 1,2 miljoen karaat per jaar (K.B.Dickson, 1969: 194-196).

De goudindustrie had ernstig te leiden onder de eerste wereldoorlog en de economische depressie die daarop volgde. De export daalde van meer dan 400.000 oz. in 1914 tot minder dan de helft in 1928. Hierna begon de mijnbouw te hernemen, tot een piek van meer dan 600.000 oz. werd bereikt in 1938. In 1928 vervaardigde het *Geological Survey Department* een eerste, nog gedeeltelijk hypothetische, geologische kaart van heel de kolonie. In 1934 volgde een gedetailleerdere versie van het gebied ten zuiden van de Zwarte Volta. Er werden verscheidene nieuwe goudhoudende gebieden ontdekt en deze werden snel opgekocht door mijnbouwmaatschappijen. De mijnen in het zuiden en in Ashanti waren op het einde van de jaren 1930 allemaal via redelijke wegen en spoorwegen verbonden met de kust (K.B.Dickson, 1969: 190-191; 320-322).

Tussen 1912 en 1936 kende de cacaoteelt een maximale expansie, niettegenstaande de moeilijke condities op de wereldmarkt, die tot een vermindering van de output van vele andere exportproducten leidden. Tijdens de tweede wereldoorlog was er wel een stagnatie als gevolg van een tekort aan schepen om de bonen naar Groot-Brittannië en de Verenigde Staten te voeren, maar daarna herstelde de export zich. Deze werd niet aangetast door de werelddepressie of andere economische crisissen, zoals cacao 'hold ups', die plaatsvonden in de jaren 1920 en de vroege jaren 1930.

Deze hold-ups waren een reactie van de boeren op de prijzenpolitiek van de grote handelsondernemingen. De *United Africa Company* (of haar voorlopers) probeerde herhaaldelijk de cacaoprijzen vast te leggen die betaald zouden worden aan de boeren. Dit leidde tot de eerste landbouwersunies en in 1914, 1916 en 1921 hielden vele Ghanese boeren hun cacaoteelt achter om hogere prijzen te eisen. In 1928 werd de *All Ghana Federation of Cocoa Farmers* opgericht en deze organiseerde in 1930 een wijdverspreide *hold-up* van cacao. In 1937 maakten 14 bedrijven, alle geleid door de U.A.C., opnieuw geheime afspraken over vaste prijzen. Bij het bekend raken daarvan weigerden de boeren wederom hun cacao te verkopen en boycotten ze alle winkels van de betrokken bedrijven, tot de afspraken over vaste prijzen opgeheven werden. De depressie die volgde op de tweede wereldoorlog leidde tot een verharding van de strijd tussen de grote ondernemingen en de boeren (J.B.Webster & A.A.Boahen, 1967: 283-285; 290).

Ondanks deze strijd steeg de productie bijna onafgebroken en kwam halfweg de jaren 1920 boven de 200.000 ton per jaar uit. In 1936 bedroeg de export zelfs meer dan 300.000 ton. Een daling van de prijzen had bijna geen invloed op de productie, aangezien de kleine boeren zeer weinig kosten hadden en steeds winst konden maken, hoe klein ook (K.B.Dickson, 1969: 167-168). De meeste kleine boeren bezaten ook een stuk land waarop ze voedingsgewassen voor eigen gebruik teelden, waardoor ze de jaren met lage opbrengsten uit de cacao konden overbruggen. Naarmate de cacaoproductie meer opbracht werden echter meer en meer boeren er volledig van afhankelijk en het huidige Ghana moest

in stijgende mate voedsel importeren. Een rijstmolen die in 1926 in Esiamia werd opgericht, moest in 1938 weer sluiten. Er werd jaarlijks 400 ton rijst verwerkt, die allemaal op de binnenlandse markt werd afgezet, maar de dumping van goedkope rijst uit het Verre Oosten deed de industrie de das om (K.B.Dickson, 1969: 312).

De verspreiding van de cacaoproductie was afhankelijk van de ecologische omstandigheden en van de transportmogelijkheden. In de *Western Region* was van alle cacaoproducerende streken de teelt het minst verspreid. Om de cacaoproductie in het noordwesten van Wasaw te stimuleren werd in de jaren 1930 een spoorweg aangelegd van Tarkwa naar Bibiani (K.B.Dickson, 1969: 302-305) (zie figuur VIII-4).

De koloniale staat bouwde de politieke instituties en de economische infrastructuur op nodig voor de penetratie van handelskapitaal. Directe staatsinmenging in productie was echter marginaal. Staatsuitgaven in landbouw waren onbetekenend in termen van de omzet van de cacao-economie en grotendeels irrelevant voor de basisdynamiek ervan. Het algemene niveau van openbare diensten en staatsactiviteit was laag, net als het niveau van de taksen geheven op de transacties tussen landbouwers en internationaal kapitaal (B.Beckman, 1981: 143).

Als gevolg van de ontwikkeling van de exportproductie, veranderde het systeem van landeigendom, dat veel flexibeler werd. Een ernstige teelt van exportgewassen vereiste een systeem dat individueel bezit toeliet, aangezien geen enkele landbouwkundige verbetering op lange termijn kon geïntroduceerd worden wanneer men het bewerkte land vroeg of laat moest teruggeven aan de familie van wie men het had verkregen. Reeds in de 19de eeuw werd hier en daar land aangekocht, zoals in Krobo door de palmolieproducenten. Tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw werd dit een algemene praktijk in de gebieden waar de mijnbouw of de teelt van exportgewassen dominant werd. In de meer afgelegen gebieden ontstond een aangepaste vorm van het vroegere strikte systeem van eigendomswetten. De landbouwer kon de familiegrond bewerken, maar moest de lokale chef een deel van de opbrengst schenken (K.B.Dickson, 1969: 308). K.Firmin-Sellers (1996: 17-34) benadrukt dat de veranderingen in de systemen van landeigendom sterk verschilden van streek tot streek en afhankelijk waren van de lokale machtsverhoudingen, met een belangrijke rol voor de lokale chefs. De Britse koloniale overheid had noch de motivatie, noch de macht om een systeem van privaat grondbezit in te stellen:

“[C]olonial officials defended principles of customary land tenure and delegated responsibility for enforcement to the rulers of the colony’s traditional states.” (K.Firmin-Sellers, 1996: 17).

Het waren steeds lokale krachten die ijverden voor de invoering privaat grondbezit, maar hun succes was afhankelijk van de machtsstructuren waarin de landeigendomssystemen waren ingebed⁵.

---

⁵ K.Firmin-Sellers geeft de voorbeelden van de Ga staat en Akyem Abuakwa, allebei in het zuiden van de Goudkustkolonie: “In the Ga state, no actor wielded sufficient coercive authority to end distributional conflict

1.2.2 In de Northern Territories

Het gevolg van de overheersing van arbeid voor het zuiden was dat de *Northern Territories* op een erg eenzijdige manier in de koloniale economie werden geïntegreerd. Tegen de jaren 1920 had dit reeds een aanzienlijke vrijwillige arbeidsmigratie vanuit de *Northern Territories* teweeg gebracht, hoewel tot 1926/27 de meeste zuidelijk migrerende arbeiders uit de omliggende Franse gebieden kwamen. In 1926/27 was er een enorme toename in de migratie vanuit het noorden van het huidige Ghana zelf, waarschijnlijk te wijten aan de invoering van een heffing op veeteelt. Andere demografische factoren speelden echter eveneens een rol: door de opdeling van het Ashanti-hinterland in Engels en Frans gebied waren er grote bevolkingsbewegingen langs de grenzen. In de Franse kolonies werden hoge taksen geheven en werden mensen verplicht tewerkgesteld, waardoor sterke immigratiestromen ontstonden in het noordoosten van de *Northern Territories*, voornamelijk in de jaren 1920. Als gevolg hiervan ontstond een aanzienlijke druk van de bevolking op het land (A.W.Shepherd, 1979: 10-12).

A.W.Shepherd (1979: 12) stelt dat het redelijk is aan te nemen dat eens een traditie gangbaar werd van migratie naar het zuiden van de kolonie als een manier om inkomen te verwerven, de bevolkingsdruk en de geringe hoeveelheid *cash* geld in lokale omloop de noodzakelijke duw gaven in de rug. Hij vindt het hierbij opvallend dat de gebieden waar niet dezelfde druk op de hulpbronnen aanwezig was, niet hetzelfde aandeel hadden in de migratie van mannelijke arbeidskrachten naar het zuiden als het uiterste noordoosten en noordwesten hadden, ondanks het hoge niveau van de recrutering van arbeidskrachten door de administratie in de periode 1906-24. Uit de cijfers voor 1948 (zie figuur VIII-5) volgt echter slechts een eerder beperkte emigratie uit de huidige *Upper Territories*, maar voor de departementen die in 1960 de grootste emigratie kenden, zijn voor 1948 geen cijfers bekend.

Als gevolg van de eenzijdige integratie als arbeidsleverancier in de markteconomie waren in het studiegebied amper veranderingen opgetreden in de sociale en landeigendomssystemen die toegepast werden voor de voedselproductie, voornamelijk yam, doerah (guinea koren) en gierst. Er waren nog steeds grote stukken grond die schijnbaar niet gebruikt werden en waarvan het onduidelijk was tot wie ze behoorden. De grond, als kapitaal, was niet sterk gestegen in waarde en de teelttechnieken hadden de laatste 100 jaar geen wezenlijke wijzigingen ondergaan (K.B.Dickson, 1969: 312).

---

and enforce his or her most preferred property rights system. Similarly, no actor was able to draw upon the coercive authority of the colonial state. Distributional conflict among actors therefore continued, unabated, and property rights remained insecure. In Akyem Abuakwa, however, one group of actors was able to draw upon the coercive authority of the colonial state, using it to end distributional conflict. This group of actors then reinvented the traditional institutions of the state in order to channel that coercive authority, forging a credible commitment to abide by a single property rights system. Coercion and cooperation thus co-existed, fostering investment and economic growth in the state.” (K.Firmin-Sellers, 1996: 17).

Etnische groep	Bevolking (1960)	% in zuiden (1948)	% in zuiden (1960)	% mannen in zuiden 1960	% vrouwen in zuiden 1960
Nanumba NR	13.700	-	1	1	1
Dagomba NR	217.640	7	14	15	13
Mamprusi NR	58.710	2	7	9	5
Wala NR	47.200	12	2	20	19
Konkomba NR	110.150	2		22	21
Dasasti UR	201.680	10	18	23	11
Builsa UR	62.620	3	13	17	8
Nankansi & Gurunsi UR	55.130	0	0	0	0
Frafra UR	138.370	-	22	31	21
Talensi UR	32.780	5	2	2	1
Kusasi UR	121.610	2	13	18	9
Namnam UR	16.500	-	0	0	0
Sissala UR	59.210	6	14	17	10
Kassena UR	37.070	2	2	2	1
Grusi UR	41.180	-	76	81	66
Labi UR	37.550	6		17	11
Busanga UR	56.690	-	46	63	36

Figuur VIII-5: Herkomst van de noorderlingen actief in het zuiden, 1948, 1960 (naar A.W.Shepherd, 1979: 17)

Volgens J.S.Eades (1975: 45) kwam er in de eerste drie decennia van de 20ste eeuw in antwoord op de gestegen vraag naar voedsel in het zuiden - door de stijging van de cacao productie en de groei van de steden - een export van voedingsmiddelen vanuit de *Northern Territories* op gang. In welke mate dit fenomeen zich voordeed preciseert de auteur echter niet. Hij stelt enkel dat deze voedsel export resulteerde in een stijging van het inkomen in dit deel van het land, hetgeen Yoruba textielhandelaars zou hebben aangetrokken⁶. Voor de eerste twee decennia van de 20ste eeuw zijn voor een dergelijke stijging van de export van voedingsmiddelen uit de *Northern Territories* in de overige literatuur geen aanwijzingen terug te vinden. Wel stelt A.Shepherd (1979: 23) dat de komst van de eerste vrachtwagens in de jaren 1920 in de *Northern Territories* de handel aanwakkerde. Enkele wegen die reeds voordien een commercieel belang hadden werden in meer of mindere mate toegankelijk gemaakt voor gemotoriseerd vervoer (K.B.Dickson, 1969: 227). De productie van rijst werd aangemoedigd en

⁶ De Yoruba uit het noorden van Nigeria werden niet enkel aangetrokken door een toegenomen geldcirculatie in de Northern Territories van de Goudkust kolonie, ook de terugval in de textielnijverheid bij de Mossi in Oppervolta bood kansen aan de Yoruba. Bovendien konden ze eens de koloniale grenzen duidelijk getrokken

vanuit de omgeving van Krachi werden (eerder kleine) hoeveelheden yam over de Volta naar het zuiden verscheept. De noordelijke voedselmarkt werd tot op zekere hoogte reeds bepaald door de economische ontwikkeling en daaruit voortvloeiende vraag in het zuiden. Prijsstijgingen in Tamale in de late jaren 1920 werden veroorzaakt door de stijgende vraag in het zuiden en door de aanwezigheid van karavanen in Dagomba. A.Shepherd stelt:

“A pattern (...) of unequal trade was already causing problems of food supply in the north. In 1930/31 the chiefs were worried that too much food was being exported. The improvement of transport facilities had indeed stimulated food growing for export, but supply fell short of the demand from the south, and it is easy to see that farmers eager for cash with which to purchase increasingly available manufactured commodities may have allowed food which was surplus to their own families but not to the district or region to be sucked out of the region by market forces.” (A.Shepherd, 1979: 23).

Vanuit het uiterste noordoosten werden geen voedingsmiddelen geëxporteerd naar het zuiden en er waren ook geen noemenswaardige investeringen om hier iets aan te doen: de dominante wijze van integratie in de nationale economie was door de export van arbeid (A.Shepherd, 1979: 27). We kunnen dit vergelijken met de rurale overlevingseconomie die E.Vanhaute in de 19de-eeuwse Noorderkempen onderkende, of zelfs meer nog met de situatie in de oostelijke Kempen, waar teutenhandel en arbeidsmigratie naar de streek rond Amsterdam noodzakelijke aanvullingen op het totale huishoudelijke inkomen vormden: ook het uiterste noorden van het protectoraat werd gekenmerkt door regionale zelfvoorziening, met aanvulling van het totale huishoudelijke inkomen via arbeidsmigratie.

In 1918 liet gouverneur Guggisberg studies uitvoeren naar de meest geschikte routes voor de aanleg van een spoorweg van Kumasi tot in Navrongo, in het uiterste noorden van het protectoraat. De spoorweg werd echter nooit gebouwd, aangezien men niet verwachtte de lijn ooit winstgevend te kunnen uitbaten (K.B.Dickson, 1968: 694; N.J.K.Brukum, 1998: 127-129).

In de late jaren 1930 begonnen zowel het landbouwdepartement, als de lokale raden in het noorden de verbetering van de voedselproductie in deze regio als een prioriteit te beschouwen. Er werden enkele verbeteringen doorgevoerd, maar de investeringen van de koloniale overheid (zowel in de algemene infrastructuur als in de landbouwprogramma's zelf) waren zeer beperkt en de resultaten bleven meestal beneden de verwachtingen. De pogingen om gemengde landbouwbedrijven, met inzet van ossen en ploegen, op te starten faalden. De idee om veeteelt op te nemen in de landbouweconomie ging in vele gebieden in het noordoosten in tegen de traditie. Bovendien, en dit was misschien een belangrijker obstakel, was het voor de landbouwers niet duidelijk of ze winst zouden maken, na de bijkomende investeringen die ze moesten doen om het vee aan te kopen en te onderhouden. In de

---

waren, vrij reizen tussen hun thuisland en de Goudkust. Reeds in 1908 meldde de Assistant Commissioner in Navrongo, dat in het gebied naast Hausa en Mossi, ook Yoruba handelaars actief waren (J.S.Eades, 1975: 45).

Kusasi regio in het uiterste noordoosten had tegen 1960 12 % van de huishoudens wel het ploegen met inzet van ossen ingevoerd, maar elders waren de resultaten verwaarloosbaar. De enige landbouwkundige maatregel die resultaat boekte was de bouw van dammen voor irrigatie en huishoudelijk gebruik. Dit programma ging van start in 1937. De meeste dammen werden in Gonja en westelijk Dagomba gebouwd, waar een toename van de landbouwoutput mogelijk was indien voldoende water zou beschikbaar zijn. Het grootste deel van het noorden van de kolonie bleef echter zonder deze bijkomende aanvoer van water en daar bleef de productie van voedingsgewassen ongewijzigd (K.B.Dickson, 1969: 313-314; A.Shepherd, 1981: 169-170).

teelt \ jaar	eenheid	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1941	1943	1944
mais	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6
gierst	zak	7	56	1425	1287	682	1564	1579	-	46	93
guinea corn'	-	-	-	-	-	-	-	-	-	49	66
rijst	-	-	-	-	-	-	-	-	200	38	42
yam	aantal	14801	12812	16482	3784	880	3335	339	1000	335	734
bonen	-	-	-	-	-	-	-	-	900	416	556
aardnoten	zak	484	1123	6356	4557	3744	4244	2711	1600	1373	1191
aardnotenoli	-	-	-	-	-	-	-	-	100	102	164
e	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
boter	ounce	16530	13632	14592	9275	6574	6424	5588	400	419	432
runderen	duizendt	29	38	45	40	46	48	44	-	20	22
geiten	duizendt	48	48	66	53	63	77	62	-	24	35
schapen	duizendt	-	-	-	-	-	-	-	-	59	91
varkens	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
gevogelte	krat '000	6	9	13	63*	147*	11	9	-	156	224

* = per stuk

teelt \ jaar	eenheid	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
mais	ton	12	4	2	65	7	596	247	293	-	-	-	122
gierst	ton	253	18	38	206	36	649	4106	3419	1895	2047	1543	2258
guinea corn'	ton	26	41	31	150	28	557	3616	5156	2022	1981	1652	2530
rijst	ton	248	-	302	768	891	2498	1722	3440	2995	2711	2195	2526
yam	ton	1076	1060	1798	2806	507	4795	6192	6717	10071	7660	373	12280
bonen	ton	921	345	932	1021	578	1461	2613	2544	1862	2564	1627	-
aardnoten	ton	1582	1431	172	2933	2587	4584	4498	7635	3913	3422	3324	3827
aardnotenoli	ton	104	62	112	167	193	195	160	349	126	72	114	203
e	ton	432	781	43	632	523	477	446	784	909	797	1670	635
boter	ton	432	781	43	632	523	477	446	784	909	797	1670	635
runderen	duizendt	17	15	24	42	37	61	60	111	54	57	46	69
geiten	duizendt	37	48	49	70	94	81	82	140	231	157	132	137
schapen	duizendt	85	109	97	122	163	149	154	262	221	172	143	153
varkens	duizendt	1	1	1	1	7	1	1	2	1	2	2	3
gevogelte	duizendt	223	226	239	384	357	252	130	443	428	475	115	239

Figuur VIII-6: Export van landbouwproducten vanuit de *Northern Territories* (*Northern & Upper Regions*) naar het zuiden van het land tussen 1924 en 1956 (uit: A.Shepherd, 1979).

De enige oplossing die de koloniale overheid kon stellen tegenover de problemen van agrarische achteruitgang in het uiterste noordoosten was om migratie aan te moedigen, zowel naar het zuiden, als naar hervestigingsprogramma's in de minder dicht bevolkte gebieden in het noorden. Het bekendste hiervan, de *Gonja Development Corporation*, was erop gericht aardnoten voor de export te produceren. Net als alle andere programma's die tot doel hadden in de savanne snel grote hoeveelheden aardnoten voor de export naar Groot-Brittannië te produceren, bleek ook dit een dure mislukking (A.Shepherd, 1981: 170).

De veeteelt was in de Goudkust kolonie niet zo goed ontwikkeld als in andere West-Afrikaanse landen. Vlees was duurder dan in de omringende landen en de kolonie importeerde jaarlijks 50.000 stieren uit Frans West-Afrika, bestemd voor de slachthuizen, en grote hoeveelheden ingeblikt vlees (K.B.Dickson, 1969: 314-315).

Vanaf de jaren 1930 breidde de veeteelt in het noorden van het huidige Ghana sterk uit, omdat men de aanwezige ziekten, zoals de runderpest, begon te controleren. In 1930 vond de eerste massale immunisatiecampagne plaats, waardoor de veepopulatie enorm toenam. In 1914, met de eerste census van vee in de *Northern Territories*, telde men 16.000 stuks. In 1921 zouden dat er 69.000 zijn geweest, in 1931 111.000 en in 1941 170.000. Na de tweede wereldoorlog nam de veeteelt enorm toe: in 1952 waren er reeds 314.000 stuks. De eerste helft van de jaren 1960 kenden de sterkste spurt, met in 1962 350.000 stuks vee en twee jaar later, in 1964, zelfs 400.000 (P.Hill, 1970: 132).

Vaak wordt aangenomen dat de veeteelt in het noorden niet zo zeer een commerciële, maar in de eerste plaats een sociale functie had. Volgens P.Hill (1970: 83) was in de jaren 1930 de export vanuit het noorden naar het zuidelijk deel van de kolonie, dat voor haar vleesbevoorrading bijna volledig afhankelijk was van import, inderdaad nog gering. Toch blijkt uit een rapport van het *Gold Coast Animal Health Department* van 1934-1935 dat in deze periode de noordelijke veeteelt reeds gecommmercialiseerd was en dat marktprocessen determinerend waren. In de *Northern Territories* zou het moeilijk geweest zijn om stieren te kopen voor werk op het land of voor het aanmaken van serum, omdat alle beschikbare stieren werden opgekocht door handelaars. Hausa handelaars stonden in voor de import van vee, maar de binnenlandse handel was in handen van handelaars uit de lokale bevolking. Deze brachten de dieren naar de Ashanti markten tijdens het regenseizoen, een periode van hoge prijzen, aangezien het dan moeilijk was dieren uit het buitenland te importeren (P.Hill, 1970: 89).

In 1933 vond een spectaculaire ontdekking van goudvoorraden plaats te Nangodi in de *Upper Region*. Binnen het jaar na de ontdekking werden mijnbouwmachines geïnstalleerd en begon de productie. Tussen mei 1934 en maart 1935 werd 2.671 oz. boven gehaald. De mijnen in het zuiden en in Ashanti waren op het einde van de jaren 1930 allemaal via redelijke wegen en spoorwegen verbonden met de kust. De twee mijnen in het noorden (de Nangodi-mijn en de *Dokuripe Exploration Company* nabij

Bole) lagen enkel nabij tweederangswegen, zodat het wegens de hoge transportkosten niet rendabel was om deze mijnen te blijven exploiteren (K.B.Dickson, 1969: 190-191; 320-322).

1.3 Samenvatting koloniale periode

Ter afronding van het historische deel over de koloniale periode in het huidige Ghana citeren we B.Beckman:

“The colonial state created and maintained the preconditions for incorporating West African agricultural producers into the world capitalist economy. The primary effect was the establishment of large numbers of peasants producing for export. The hinterlands were transformed into labour reserves for the export economy. Nowhere was this process more thorough than in Ghana. By the mid-twentieth century one-third of the agricultural producers in this country were directly involved in the cocoa economy, including a large labour force drawn from the northern savannah and from neighbouring countries. The cocoa economy supported the growth of an urban and rural commercial population as well as the development of commercial food crop production. The basic structure of this peasant-based economy had been established already before the First World War, including the present levels of technology and productivity.” (B.Beckman, 1981: 143).

We moeten echter wel B.Beckmans toonzetting enigszins nuanceren: de auteur suggereert dat de ontwikkelingen volledig extern aangedreven werden, terwijl uit het werk van P.Hill (1970: 21-29) blijkt dat de ontwikkeling van agrarisch kapitalisme bij de cacao producenten voor een belangrijk deel een interne evolutie was.

2. Politieke en economische evolutie in onafhankelijk Ghana

2.1 Ghana in zijn geheel

2.1.1 1950-1965: bloeiperiode

(a) De nationalistische beweging en de onafhankelijkheid

Reeds van in de 19de eeuw was er een relatief grote geschoolde elite in de Goudkust, die in staat was bepaalde rechten te eisen.

In 1946 introduceerde gouverneur Burns een nieuwe grondwet in de Goudkust, die voorzag in een Afrikaanse meerderheid in de wetgevende raad. Dit was de eerste Afrikaanse kolonie die een dergelijke meerderheid verkreeg en in Europa werd deze hervorming gezien als een groot politiek voorrecht. De Ghanezen waren echter teleurgesteld, omdat de wetgevende raad slechts raadgevende bevoegdheden bezat en omdat van de 18 verkozen leden er 13 chefs waren, die enkel door chefs konden verkozen worden en die ervan verdacht werden aanhangers van het Britse bestuur te zijn. Uit

protest tegen de grondwet van Burns richtten in 1947 leden van de zwarte geschoolde elite de *United Gold Coast Convention* (U.G.C.C.) op en de toen relatief onbekende Kwame Nkrumah werd secretaris.

Tijdens dezelfde periode werden de cacaobomen aangetast door *swollen shoot*. De enige gekende methode om de ziekte uit te roeien, was de vernietiging van de bomen. Tussen 1946 en 1956 vernietigden de Britten 54 miljoen cacaobomen. De boeren verzetten zich uiteraard tegen de vernietiging van hun rijkdom en dit, samen met de moeilijkheden als gevolg van de economische depressie na de tweede wereldoorlog en de teleurstelling over de politieke hervormingen, leidde tot een wijdverspreide misnoegdheid. In 1948 maakten de grote handelsondernemingen opnieuw afspraken over vaste cacaoprijzen en bovendien introduceerden ze het systeem van 'voorwaardelijke verkoop'. Dit betekende dat iedereen die bij hen goederen wenste te kopen, verplicht was er andere goederen, gekozen door de firma's, bij te nemen. Dit leidde tot hevige onlusten, waarbij de leiders van de U.G.C.C. preventief werden gevangen genomen. Na zijn vrijlating werd Nkrumah ongeduldig binnen de eerder conservatieve U.G.C.C. en hij richtte de *Conventions People's Party* (C.P.P.) op, die voornamelijk aanhang vond bij de jongeren. Om politieke hervormingen af te dwingen organiseerde de C.P.P. een nationale staking en boycot. Nkrumah en andere leiders werden gevangen gezet en de krant van de C.P.P., de *Accra Evening News*, werd verboden. Tijdens de gevangenschap van Nkrumah werden verkiezingen voor de wetgevende raad gehouden en de C.P.P. haalde 33 zetels, tegenover 3 voor de U.G.C.C. Het Britse bestuur stelde Nkrumah aan om een kabinet te vormen en in de jaren die volgden zou de koloniale administratie langzaam hervormd worden. In 1953 stelde hij een systeem van zelfbestuur voor, met een volledig Afrikaans kabinet. Nu duidelijk werd dat de Britten op termijn zouden vertrekken begonnen bepaalde elites zich meer en meer te kanten tegen de C.P.P. en tegen de machtshonger van Nkrumah. Het noorden klaagde dat het verwaarloosd werd en zowel het noorden als Ashanti verzetten zich tegen de manier waarop hun leiders buiten spel werden gezet. Er ontstonden verscheidene oppositiepartijen, waaronder de *National Liberation Movement* (N.L.M.), die in 1954 in Ashanti werd opgericht. In Kumasi laaiden geweldadige conflicten op tussen de C.P.P. en N.L.M. Als gevolg van deze groeiende oppositie beslisten de Britten dat ze vóór hun vertrek verkiezingen moesten organiseren, hetgeen ze deden in 1956. De C.P.P. won 72 zetels, tegenover 32 voor de oppositiepartijen. De Britten accepteerden de uitslag en droegen in 1957 de laatste restanten van hun macht over, waardoor Ghana de eerste onafhankelijke West-Afrikaanse staat werd (J.B. Webster & A.A. Boahen, 1967: 324-326; J. Moerkamp, 1997: 22-25).

(b) Economische bloeiperiode

Omstreeks 1960 werd de economie van Ghana nog steeds grotendeels bepaald door de kenmerken die reeds bij het begin van de eeuw tot ontwikkeling waren gekomen en die ook de andere Afrikaanse kolonies typeerden. Het land was afhankelijk van de export van grondstoffen en de import van afgewerkte producten. De export werd gedomineerd door cacao. Hoewel zowel de *output* als de prijs

van dit landbouwproduct sterk onderhevig waren aan schommelingen, stonden de bonen toch meestal in voor ongeveer drie vijfde van de totale exportinkomsten. De mijnbouw stagneerde en sinds de jaren 1930 waren geen nieuwe mijnen meer in ontginning genomen. Toch maakten goud, diamant, bauxiet en magnesium ongeveer een kwart van de totale exportinkomsten uit. De waarde van de totale buitenlandse handel bedroeg ongeveer 30 % van het BNP (T.Killick, 1978: 3; 6). De economische ontwikkeling was zowel geografisch als kwalitatief zeer ongelijk verdeeld en grote gebieden waren zeer dun bevolkt. De gerichtheid op export van handelsgewassen resulteerde in een specifieke klassensamenstelling:

“De Afrikaanse klassenmaatschappij kreeg via de landbouwpolitiek een specifiek karakter, met een grote massa van kleine landbouwers – die er ook een subsistentiebedrijfje naast konden hebben – en een minder talrijke klasse van landarbeiders die veelal hun gezinnen gebruikten voor de subsistentielandbouw. De Afrikaanse rurale elite bestond vooral uit kleine handelaren en commerciële boeren. Deze laatste klasse was stevig genesteld in de cacaoteelten in West-Afrika.” (A.Mommen, 1995: 169).

Op andere vlakken onderscheidde Ghana zich van de meeste Afrikaanse staten die na haar onafhankelijk zouden worden. Het gemiddelde inkomen per hoofd, ongeveer \$200, lag hoger dan in de meeste andere landen van Zwart-Afrika. Er kwamen een aantal industrieën tot ontwikkeling, die goederen produceerden die voordien moesten worden ingevoerd. Het financieel systeem was goed uitgebouwd en breidde zich bovendien verder uit en er was geen enkel deel van het land waar geld geen onderdeel vormde van het dagelijkse leven. De scholingsgraad was relatief hoog en de openbare diensten vrij goed ontwikkeld. In vergelijking met de andere Afrikaanse landen was er een groot aanbod van geschoolde arbeiders, hoewel deze slechts ongeveer 3 % van de totale arbeidsbevolking uitmaakten. Zowel de spaar-, als de investeringsquotes waren vrij hoog tijdens deze periode, ongeveer 18 % van het BNP tussen 1958 en 1960. In 1960 bedroeg de bruto investering zelfs meer dan 20 % van het BNP (T.Killick, 1978: 3-7; A.Thomson, 2000: 181). De arbeidsreserve van de Zuid-Ghanese exportproductie was niet meer beperkt tot de *Northern Territories*, maar strekte zich nu ook uit tot delen van Togo, Nigeria en het huidige Burkina Faso:

“320 000 or more migrants from the Togolands, Nigeria and the former French West African dependencies who flock annually to Ghana – that Mecca for migrants with its mining, plantation, and urban complexes.” (E.P.Skinner, 1960: 137).

Vanuit Mossi-land in Burkina Faso trokken jaarlijks 50.000 tot 100.000 arbeidsmigranten naar Ghana (E.P.Skinner, 1960: 138).

De postkoloniale politieke elites wensten de situatie van achterstelling, voor een belangrijk deel te wijten aan de eenzijdige export van handelsgewassen en mineralen, te keren.

“Het middel heette vooral een politiek van imports substitutie te financieren uit de exportinkomsten, omdat deze strategie, zo hoopten deze elites, hen uiteindelijk economisch en technologisch onafhankelijk zou maken van hun vroegere koloniale heren.” (A.Mommen, 1995: 170).

De snelle industrialisering steunde volledig op de landbouw, zowel voor het genereren van de noodzakelijke kapitalen, als voor productie van voeding voor de arbeiders. De kapitalen waren afkomstig van de cacao-export: de inkomsten, die extra hoog waren wegens gunstige prijzen op de wereldmarkt, werden via de *Cocoa Marketing Board*, dat een monopolie op de verkoop van cacao bezat, afgeleid naar het nationale ontwikkelingsprogramma. Een belasting op de export van cacao zorgde voor extra inkomsten voor de regering. De marktprijs lag zo hoog, dat ondanks deze afroaming de prijzen die de producenten kregen nog steeds een stuk hoger lagen dan tijdens de twee vorige decennia. Aldus werd de productie van cacao, en het planten van nieuwe struiken, verder aangemoedigd. Het resultaat was dat tussen 1951 en 1960 de cacaoproductie bijna verdubbelde (B.Beckman, 1981:146; A.Thomson, 2000: 182).

Volgens B.Beckman veranderde de enorme afvloeiing van inkomsten uit de cacaoteelt naar de staat vrij radikaal de interne klassenverhoudingen in de Ghanese maatschappij. Door de uitzonderlijk gunstige marktcondities voor cacao kon immers een sterke groei in de openbare dienstensector gecreëerd worden, zowel direct als indirect afhankelijk van de handel in cacao. De tewerkstelling in de openbare sector steeg zodanig dat het de belangrijkste weg voor individuele economische en sociale vooruitgang werd. Ambtenaren bemanden strategische posities als tussenpersonen tussen de producenten van exportproducten en de wereldmarkt. Het in stand houden van deze openbare sector, met hoge lonen en sterk stijgende kosten, vereiste echter ononderbroken hoge inkomsten voor de staat, die moeilijk te realiseren waren binnen het kader van de bestaande economische structuur, aangezien de gunstige marktvoorwaarden voor cacao niet konden standhouden (B.Beckman, 1981: 146). A.Mommen stelt echter met betrekking tot Afrika in het algemeen:

“De onafhankelijkheid creëerde geen nieuwe sociale klassen, enkel maar een ‘organisatie-bourgeoisie’ (of ‘bureaucratische bourgeoisie’) (...) die de ex-koloniale administratie en het leger overnam.” (A.Mommen, 1995: 173).

Er was inderdaad nog steeds geen nationale burgerij aanwezig, met voldoende geaccumuleerd kapitaal om investeringen in industrialisering te trekken. De nieuwe ‘bureaucratische bourgeoisie’ was enkel consumptief aanwezig. De politieke elites opteerden ervoor het gebrek aan private ondernemers met voldoende kapitaalsaccumulatie te compenseren door de staat zelf als ondernemer te laten optreden en zo de industrialisering op gang te brengen.

De nieuwe klasse van ambtenaren was niet enkel afhankelijk van de inkomsten uit de cacao-export, maar tevens van de import van consumptiegoederen en voedsel. Prijsverhoudingen in de jaren 1950

bevoordeelden de productie van cacao immers sterk t.o.v. de commerciële productie van voedingsgewassen. Een stijging van de importen werd toegelaten om tegemoet te komen aan een sterk groeiende vraag. De benodigde importen voor de ‘moderne’ economie stegen echter al vlug uit boven de inkomsten uit de export. Het resultaat was grote tekorten op de handelsbalans, waardoor de geaccumuleerde reserves diep werden aangetast (B.Beckman, 1981: 146-147).

Gedurende deze periode (jaren 1950) werd door de staat veel aandacht geschonken aan de problemen in de cacao-productie en -handel. De productie van voedingsmiddelen werd echter aan haar lot overgelaten (B.Beckman, 1981: 147).

Rond 1960 begon deze ontwikkelingsstrategie van importsubstitutie gebaseerd op de inkomsten uit de cacaoexport zich tegen zichzelf te keren. P.K.Quarcoo vat de situatie als volgt samen:

“The country attained independence in 1957 in the midst of high economic performance characterized by export-led growth in which it produced 30 per cent of the world’s cocoa, 10 per cent of its gold and had an accumulation of about US \$ 500 million in reserves. By the early 1960s, the political leadership had reversed this development strategy.” (P.K.Quarcoo, 1990: 314-317).

Terwijl de *output* van cacao bijna verdubbelde, halveerden de prijzen, zodat het inkomen stagneerde. De kosten om hetzelfde inkomen te genereren gingen echter de hoogte in, zodat het beschikbare surplus voor investering of publieke afroming en redistributie ineen kromp. De terugval in de overheidsinkomsten viel samen met een stijging in de verwachtingen inzake overheidsinvesteringen ten behoeve van de ontwikkeling. De dalende inkomsten deden bovendien de drang naar het doorvoeren van structurele maatregelen stijgen, om de afhankelijkheid van de cacao-productie tegen te gaan. In combinatie met contacten met landen uit het oostblok leidde dit tot interventionistische geplande industriële ontwikkeling (B.Beckman, 1981: 147-148). De nieuwe strategie bestond uit een ‘*big push*’ in kapitaalsinvesteringen, toegespitst op industriële ontwikkeling gebaseerd op importsubstitutie, actieve staatsparticipatie en een minder open economie. Als gevolg van deze politiek steeg gedurende de periode 1960-65 de import van kapitaalgoederen, bestemd voor de snelle industrialisering en mechanisering van de landbouw, sterk. De investeringen konden echter niet de verwachte hoge *returns* genereren, waardoor de geaccumuleerde reserves aan buitenlandse deviezen slonken van ongeveer US\$350 miljoen in 1960 tot ongeveer US\$50 miljoen in 1965 (P.K.Quarcoo, 1990: 317).

In de landbouw werd ontwikkeling geïdentificeerd met mechanisering en grootschaligheid. De snelle groei van de niet-agrarische bevolking en de behoefte om de importen te controleren deden de druk op het lokale aanbod van voedingsmiddelen toenemen. Hierdoor stegen de voedselprijzen, waardoor de inflatie werd aangewakkerd. In een poging deze groeiende voedseltekorten tegen te gaan ging de staat direct interveniëren in de productie, via de oprichting van staatsboerderijen en het importeren van

landbouwmachines. Ondanks de enorme investeringen lag de productiviteit van deze staatsboerderijen bijzonder laag, zodat de bijdrage ervan in de totale landbouwoutput kan verwaarloosd worden. Ook pogingen om de distributiesector te optimaliseren mislukten (B.Beckman, 1981: 148).

De cacaoproducenten werden geconfronteerd met de gevolgen van overexpansie: de wereldprijs zakte in mekaar en levensvatbaarheid van de sector werd bedreigd. Grote oogsten en lage prijzen accentueerden het tekort aan arbeidskrachten, gestimuleerd door de expansie van andere sectoren, de verspreiding van openbaar onderwijs en de algemene economische verschuivingen. Hoewel de grote meerderheid van de cacaoproducenten kleine onafhankelijke boeren waren, was het grootste deel van de *output* afkomstig van middelgrote en grote boerderijen waar men met loonarbeiders werkte. Het tekort aan arbeidskrachten vormde bijgevolg een grote bedreiging, maar over-expansie en een nieuwe aandacht voor voedselproductie leidden tot een politieke verwaarlozing van de cacao-nijverheid (P.Hill, 1970: 21-29; B.Beckman, 1981: 149).

Gedurende deze periode (eerste helft jaren 1960) zag ook een handelspolitiek het licht, gebaseerd op importquota's, het administratief vastleggen van prijzen en controle op de lonen. De import van kapitaalgoederen en grondstoffen expandeerde ten einde de import-substituerende industrieën te voeden, met als gevolg een drastische vermindering van het aandeel van consumptiegoederen in de totale import. De waarde van de export stagneerde echter (een recordoogst in de cacaoproductie leidde tot een vrije val van de prijs van cacao), met negatieve groei in inkomsten en tekorten op de handelbalans tot gevolg.

Tot besluit kunnen we stellen dat de Ghanese strategie van industrialisering via imports substitutie, gefinancierd vanuit de inkomsten van export van handelsgewassen, te laat kwam om succesvol te zijn: de (relatieve) rijkdom in de jaren 1950 steunde op de hoge prijzen op de wereldmarkt voor cacao; de nog steeds grote *output* van cacao in de jaren 1960 was door de scherpe val van de prijzen echter niet meer in staat de groeiende financiële noden voor industrialisering te dragen⁷.

De groeiende economische instabiliteit creëerde begin 1966 de voorwaarden voor politieke instabiliteit. In februari 1966 volgde een staatsgreep, gezamenlijk gepleegd door militairen en politiediensten (B.Beckman, 1981: 150; P.K.Quarcoo, 1990: 317). De nieuwe regering noemde zich de *National Liberation Council* (NLC), met aan het hoofd luitenant-generaal J.A.Ankrah. Deze regering

---

⁷ Ter vergelijking: Latijns-Amerikaanse staten als Brazilië en Mexico maakten de overgang van export van grondstoffen naar industrialisering op basis van imports substitutie voor basisconsumptiegoederen (textiel, kleding, voedselverwerking, ...) tussen 1930 en 1955; Zuidoost-Aziatische landen als Taiwan en Zuid-Korea deden dit in de jaren 1950. In 1955 was de Mexicaanse en Braziliaanse imports substitutie voor basisgoederen zodanig gevorderd dat men overging tot een "secondary import-substitution industrialisation", voor duurzame consumptiegoederen (bv. auto's), halfafgewerkte producten (petrochemische producten en staal) en kapitaalgoederen (bv. bouw van zware machines). In Taiwan en Zuid-Korea was de industrialisering via imports substitutie voor basisgoederen omstreeks 1960 zodanig gevorderd, dat men de eigen, arbeidsintensieve, producten kon gaan exporteren en een overgang gerealiseerd werd naar "primary export-oriented industrialization" (P.Dicken, 1999: 128).

droeg in oktober 1969 na algemene verkiezingen het gezag over aan een burgerlijk regime, onder leiding van Busia (*Progress Party*). Dit regime overleefde slechts tot januari 1972, toen het werd omver geworpen door een tweede militaire staatsgreep (J.Moerkamp, 1997: 28-29).

2.1.2 1966-1984: politieke en economische instabiliteit

Beide regimes in de periode 1966-71 volgden een liberaal beleid van economische stabilisering, met als doel de onevenwichten in de productie, ontstaan tijdens de vorige periode te herstellen. Na een devaluatie van de munt in 1967, kende de export een gematigde groei van 0,3 %, terwijl de importen terugliepen met een gemiddelde van 1,5 % per jaar. Het gevolg was een positieve handelsbalans, gecombineerd met betekenisvolle groei in landbouw en industrie, resulterend in een groei van het per capita inkomen met 2,2 % per jaar. Dit ging weliswaar gepaard met een inflatie van 4,3 % per jaar, maar deze was mild vergeleken met het gemiddelde van 10,9 % per jaar tijdens de periode 1960-1965 (P.K.Quarcoo, 1990: 317-318). Toch kenden ook deze regeringen vele problemen en het beleid van economische stabilisering kwam grotendeels neer op het ontbinden van de staatsbedrijven, zowel in industrie als in landbouw. De administratie bleef echter uitbreiden, en ook de ambtenarenlonen bleven stijgen, zodat de staatsuitgaven niet echt gereduceerd werden. De afhankelijkheid van de inkomsten uit export bleef onveranderd en er was maar weinig marge om de prijzen voor de cacao-producenten op te trekken, niettegenstaande het herstel van de marktprijzen (B.Beckman, 1981: 151; A.Thomson, 2000: 182). Het grootste probleem in de cacao-productie bleef het tekort aan arbeidskrachten, ondanks de stagnatie van de algemene economische activiteit. Dit tekort werd nog versterkt door de beslissing van de Busia-regering om alle immigranten zonder arbeidsvergunning uit naburige West-Afrikaanse landen uit te wijzen, officieel omdat zij zich enkel inlieten met smokkel. Onder hen waren veel cacao-arbeiders (E.P.Skinner, 1960: 137; B.Beckman, 1981: 153).

De lokale voedselprijzen bleven sneller stijgen dan de prijzen in het algemeen. Bovendien acht B.Beckman het waarschijnlijk dat in de context van een stagnerende economie de voedselproductie daalde (hoewel men kan veronderstellen dat stijgende prijzen de productie van voedingswaren eerder aan- dan ontmoedigde). Teneinde privaat ondernemerschap in de landbouw – voornamelijk in de productie van suikerriet, rijst en gevogelte - te financieren richtte de staat de *Agricultural Development Bank* op. De middelen van de bank waren echter beperkt, net als het aantal mensen dat gebruik kon maken van haar diensten. Het was in ieder geval geen openbare dienst die toegankelijk was voor de brede massa van kleine boeren (B.Beckman, 1981: 152-154).

De directe aanleiding voor de omverwerping van de Busia-regering in 1971 was een drastische devaluatie van de cedi. Dit leidde tot acute tekorten op de buitenlandse betalingen en de devaluatie en verwachtingen van nieuwe beperkingen op de importen veroorzaakten een sterke stijging van de

prijzen. Het probleem van de prijzen, voedselprijzen in het bijzonder, was gedurende enige tijd de belangrijkste bekommernis van de loontrekkenden (B.Beckman, 1981: 154).

De regering Acheampong voerde onder de noemer “*Operation Feed Yourself*” een sterk herstel van de staatsinterventie door, samen met actieve steun voor grootschalige private landbouwbedrijven. Dit laatste moest de hoeksteen vormen van het nieuwe Ghanese beleid van “*self-reliance*” (B.Beckman, 1981: 154; J.Moerkamp, 1997: 29). Deze politiek zou in 1974-75 geleid hebben tot een verbetering in de voedselbevoorrading, incl. een recordoogst in de rijstproductie. In 1975 werd de import van rijst stopgezet: het land zou zelfvoorzienend zijn geweest voor dit gewas. Ook de productie van mais zou dusdanig zijn geweest dat een kleine export naar naburige landen werd toegelaten. Deze officiële berichtgeving moet echter sterk genuanceerd worden: ondanks de berichten over toegenomen productie, bleven de voedselprijzen steeds sneller de hoogte in gaan.

Wanneer men de prijsindex op 100 stelt in 1963, was hij gestegen tot 250 in het midden van 1972, tot 350 halverwege 1973, en zelfs tot 700 midden 1975. Deze inflatie werd natuurlijk enorm de hoogte ingejaagd door de sterke stijging van de olieprijs, maar ook de voedselprijzen bleven stijgen: tussen 1974 en 1977 met drie- tot zeshonderd procent. Te weinig regenval in de jaren 1975, ‘76 en ‘77 verergerde de situatie (B.Beckman, 1981: 154-155; J.Moerkamp, 1997: 29). Op het moment van de omverwerping van het Acheampong regime in 1978 was de jaarlijks prijsinflatie boven de 100 % uitgestegen, waarbij de voedselprijzen nog steeds het snelst stegen (B.Beckman, 1981: 155; P.K.Quarcoo, 1990: 318).

De lokale voedselmarkt was echter reeds lang daarvoor verstoord, doordat een steeds kleiner aandeel van de voedselproductie via de officiële markt verhandeld werd. Voor grote delen van de stedelijke bevolking werd de toegankelijkheid tot alternatieve bevoorradingslijnen cruciaal. De teelt van voedingswaren in achtertuintjes en aan de randen van de stad gebeurde reeds lang door delen van de stedelijke bevolking, maar werd nu vitaal voor een meerderheid van de stedelingen. De belangrijkste achterliggende oorzaken voor de voedselcrisis waren de groei van de stedelijke bevolking en een stagnerende productiviteit in de landbouw. Hierdoor werd de markt kwetsbaarder voor andere factoren als slechte oogsten, tekort aan transportmiddelen en mislukte staatsinterventie in de handel, voornamelijk als gevolg van enorme corruptie. De directe aanleiding voor de voedselcrisis in de late jaren van de Acheampong regering was echter het verlies van de controle van de regering over de geldbevoorrading. Landbouwproducten werden vanuit Ghana illegaal geëxporteerd naar de buurlanden en de illegale import van en handel in buitenlandse munten deed de geldinflatie toenemen (B.Beckman, 1981: 155).

P.Quarcoo stelt:

“The decade of the 1970s and the early 1980s saw a decline in most of the key economic indicators, accompanied by political instability and uncertainties.” (P.K.Quarcoo, 1990: 318).

De toegevoegde waarde daalde zowel in de landbouw als in de industrie. De belangrijkste factor leidend tot een daling in de economische prestatie was de sterke negatieve groei van export en import. De terugval in de export, nog bijkomend bij verwaarloosbare instroom van kapitaal, reduceerde de beschikbare buitenlandse deviezen, waardoor de importen noodgedwongen dienden teruggeschroefd te worden. Op die manier ontstonden grote tekorten aan grondstoffen en wisselstukken, waardoor van de beschikbare industriële capaciteit slechts minder dan 15 % werd gebruikt. De inflatiespiraal, gecombineerd met controle van de buitenlandse handel, leidde tot een overwaardering van de munt⁸. De sterke ontmoediging van productie en export dreef middelen naar de kleinhandel, spaarkassen, smokkel en andere rente-zoekende activiteiten (P.K.Quarcoo, 1990: 318).

Men zou veronderstellen dat de sterke stijging van de voedselprijzen de landbouwproductie aanmoedigde, maar volgens B.Beckman (1981: 156) werd het grootste deel van de prijsstijging geabsorbeerd op niveau van de handel, en konden de directe producenten amper van de stijgende prijzen profiteren.

B.Beckman (1981: 156) merkt op dat de bijdragen van de gereactiveerde staatsboerderijen en andere direct productieve interventies van de staat in de totale voedselproductie niet gekend zijn. De interventie die de belangrijkste gevolgen had voor de sociale organisatie van de landbouwproductie was de sterke staatssteun voor de expansie van private kapitalistische landbouw, in de eerste plaats voor rijstproductie in de *Northern Region*. Daarop gaan we in paragraaf 2.2 dieper in.

De cacaoproductie bleef stagneren en zelfs achteruit gaan. B.Beckman ziet zes voornamelijk oorzaken: (1) uitputting van natuurlijke vruchtbaarheid en veroudering van de bomen leidden tot afnemende productiviteit; (2) toenemende afhankelijkheid van commerciële inputs als insecticides en meststoffen en afhankelijkheid van krediet voor de financiering van investeringen en onderhoud; (3) groeiend tekort aan vlot bereikbaar land en stijging van de grondprijzen; (4) toenemende commercialisering van arbeidsrelaties in Ghana, waardoor beschikbaarheid over arbeid uit het huishouden slonk; (5) stijging van de arbeidskost, ook door terugval in het aantal noordelijke arbeidsmigranten die bereid waren op basis van een aandeel in de oogst te werken; en (6) een stijging in de taksatie (B.Beckman, 1981: 159-160).

Hoewel internationale prijsinflatie en de oliecrisis de winsten ondermijnden, waren ze nog wel substantieel. De gemiddelde opbrengst per ton cacao steeg van minder dan £600 tot £3000 tussen 1973 en 1977, en was nog ongeveer £2000 in 1978. De boeren konden ongeveer evenredig van deze prijsstijgingen profiteren, maar de binnenlandse inflatie deed voor hen elke reële winst teniet. Wel was er steeds smokkel naar Ivoorkust en Togo, maar dit stimuleerde de productie enkel in de grensregio's. Op de wereldcacaomarkt bleef Ghana terrein verliezen. Haar aandeel zakte van meer dan een derde van de wereldproductie in de vroege jaren 1960, naar minder dan een vijfde op het einde van de jaren

---

⁸ "The real effective exchange rate appreciated over twelve-fold during 1972-82." (P.K.Quarcoo, 1990: 318).

1970. Dit correspondeerde met een daling van de productie van 560.000 ton in 1965, tot – officieel – 150.000 ton in 1981. Elders breidde de productie uit, voornamelijk in Ivoorkust, dat de positie van wereldmarktleider overnam van Ghana. In de exportcijfers van Ivoorkust was wel een aanzienlijk aandeel gesmokkelde cacao uit Ghana begrepen (B.Beckman, 1981: 157; A.Thomson, 2000: 182).

Net als in de rest van West-Afrika was ook in Ghana de voedselproductie steeds meer ontoereikend voor de binnenlandse vraag, die steeg als gevolg van toenemende verstedelijking. Ook de rurale bevolking was echter hoe langer hoe minder zelfvoorzienend, als gevolg van commercialisering van de arbeidsrelaties. De snelle stijging van de import van voedingsmiddelen droeg in aanzienlijke mate bij aan de ondermijning van de financiële basis van de staat (B.Beckman, 1981: 161; A.Mommen, 1995: 175).

In juni 1978 werd de regering Acheampong omvergeworpen door een nieuwe staatsgreep, onder leiding van generaal F.Akuffo. De nieuwe regering overleefde echter slechts tot een groep jonge militaire officiers (met onder meer Rawlings) in juli 1979 de zesde administratie instelden. In de volgende maanden daalde de macht van deze militaire regering echter, waarna in september vrijwillig de macht werd overgedragen aan een verkozen regering, onder leiding van Limann. Deze burgerlijke regering bleef slechts twee jaar aan de macht, zonder in staat te zijn economische hervormingen door te voeren of de corruptie terug te dringen. Op oudejaarsavond 1981 werd ze opnieuw omver geworpen in een militaire staatsgreep – dit keer geleid door Rawlings. Het militaire regime, de *Provisional National Defence Council* (PNDC), onder leiding van Rawlings zal Ghana gedurende 20 jaar leiden (P.K.Quarcoo, 1990: 318; J.Moerkamp, 1997: 29-33).

Rawlings voerde aanvankelijk een economisch beleid dat streefde naar economische onafhankelijkheid via een breuk met de neo-koloniale relaties. Rawlings heronderhandelde contracten met multinationale ondernemingen, onder de bedreiging van nationalisering. In een poging de inflatie te stoppen, verstevigde de regering de controle op binnenlandse prijzen, met een daling van de kost van mais met 37 % en van de kost van keukenolie met 69 % tot gevolg. Toch steeg ook in 1981 en 1983 de inflatie nog boven de 100% (op jaarbasis) uit (P.K.Quarcoo, 1990: 318; A.Thomson, 2000: 183). Hoewel Rawlings de Ghanezen trachtte aan te zetten tot een hogere productie ‘voor de revolutie’, halveerde hij de prijs die de cacaoboeren voor hun product ontvingen. A.Thomson stelt:

“These measures did little for the economy. Indeed, compounded by a drought and the return of hundreds of thousands of Ghanaians expelled from Nigeria, the situation worsened. Rawling’s lower producer prices resulted in few wanting to sell their produce in the formal market. Consequently, production declined further, while parallel markets and smuggling grew. Ironically, this slump in output occurred at the very time that cocoa prices reached an historic high. The government, however, could not take advantage of these increased

commodity rates, as its own low producer prices had already chased too many farmers out of the formal, state controlled market.” (A.Thomson, 2000: 183).

Bij wijze van conclusie kunnen we stellen dat aan de basis van deze diepe crisis de erosie van de agrarische basis van de staat lag, reeds gestart kort na de onafhankelijkheid. De financiële basis van de vroege post-koloniale staat werd geleverd door een afroming van de op kleine boeren steunende exporteconomie. De staat fungeerde als een tussenpersoon tussen de kleine boeren en het internationale kapitaal – en deze positie wijzigde niet in de periode 1960-1979 (B.Beckman, 1981: 158-159; A.Thomson, 2000: 183):

“The deepening crisis of the Ghanaian political economy since the early 1960s has been the crisis of this agrarian base: on the one hand its inability to sustain the public economy, and, on the other, the inability of the latter to transcend or broaden its base. The crisis has manifested itself in several related forms: stagnant or declining export production, a permanent crisis of public finance, high rates of inflation, falling real wages, and a declining ability to feed the non-agricultural population.” (B.Beckman, 1981:159).

De gestage achteruitgang gedurende de jaren 1970, leidde in 1982-83 tot een zeer zware crisis. Door een combinatie van verstedelijking en lage prijzen bereikte de voedselproductie na een gestage daling met 3 % per jaar een absoluut dieptepunt en werd een record aan voedingsmiddelen geïmporteerd. Door een tekort aan transportmiddelen en de abominabele kwaliteit van de wegen vonden de in het land verbouwde voedingsgewassen slechts zeer moeilijk tot niet de weg naar de stedelijke markten en omgekeerd bereikten zaden, mest en insecticiden de landbouwgebieden niet. In 1982 importeerde Ghana 115.000 ton voedsel, in 1983 370.000 ton (mede door de onverwachte terugkeer van meer dan een miljoen Ghanezen uit Nigeria), voor een groot deel via voedselhulp (J.Moerkamp, 1997: 65-66).

2.1.3 De economische herstelprogramma's (vanaf 1984)

Na twee jaar van zeer zware economische crisis in 1982-'83 en herhaalde pogingen tot staatsgreep tegen het regime van Rawlings, aanvaardde de regering in 1984 een bijzonder streng economisch herstelprogramma voorgesteld door het IMF (A.Thomson, 2000: 183-184).

Dit economisch herstelprogramma (ERP, *Economic Recovery Programme*) werd gedragen door een markt-gedetermineerd en geliberaliseerd systeem van wisselkoersen. Dit resulteerde in hogere reële producenten-prijzen voor exporteerbare producten en een terugdringen van de import van consumptiegoederen, met verbeteringen in de handelsbalans tot gevolg. In de periode 1984-1988 kende Ghana opnieuw positieve groeicijfers van alle macro-economische indicatoren.

De aanvangsperiode van het ERP, van 1984 tot 1986, was een korte termijn stabilisatie-fase, tijdens dewelke een streng fiscaal en monetair beleid werd gecombineerd met een drastische depreciatie van de munt, teneinde de chronische tekorten in het budget en de betalingsbalans terug te dringen en de inflatiespiraal te stoppen. In 1986 startte de middenlange termijn fase, tijdens dewelke structurele aanpassingen werden doorgevoerd met als doel de bestaande onevenwichten te overwinnen en een duurzame groei en ontwikkeling te realiseren. Deze periode werd gekenmerkt door een rehabilitatie van de belangrijkste infrastructuur in transport, landbouw, mijnbouw en industrie, een initiatie van maatregelen in gezondheidszorg, onderwijs en staatsinstellingen in het algemeen om de kosten terug te winnen en een in 1987 ingevoerd 'Programme of Action for Mitigating the Social Costs of Adjustment's (PAMSCAD)' (P.K.Quarcoo, 1990: 319; J.Moerkamp, 1997: 60-62).

Tussen 1984 en 1988 kende Ghana een gemiddelde jaarlijkse groei van het BNP met 6 % en werd de inflatie teruggedrongen van 122 % in 1983 tot 20 % in 1988, hetgeen Ghana tot een modelleerling van het IMF maakte. Deze positieve macro-economische resultaten werden bevorderd door de toekenning van zowel leningen als giften ter waarde van honderden miljoenen dollars (van zowel bilaterale als multilaterale oorsprong) voor de rehabilitatie van de economische en sociale infrastructuur (P.K.Quarcoo, 1990: 319-320; J.Moerkamp, 1997: 60-62).

Ondanks pogingen tot diversificatie bleef de belangrijkste exportstructuur geërfd uit de koloniale periode grotendeels intact: de belangrijkste exportproducten bleven ook gedurende de jaren 1980 cacao, mineralen en hout (P.K.Quarcoo, 1990: 320).

Het aandeel van cacao in de totale export lag gedurende de ganse periode van de onafhankelijkheid boven de 60 %. Op de wereldcacaomarkt daalde het aandeel van Ghana van meer dan 40 % in 1920, naar 33 % in 1970 en 16 % in 1981. Tussen 1983 en 1990 steeg de cacaoproductie wel met 65 % (J.Moerkamp, 1997, 69; A.Thomson, 2000: 185). Mineralen vormden de tweede belangrijkste exportgroep, met een aandeel in de totale uitvoer variërend tussen 10,6 % in 1970 en een maximum van 26 % in 1983. Goud is het belangrijkste van de minerale producten, meestal 50 % van deze groep uitmakend. Hout, eveneens een traditioneel exportproduct, kende tijdens de jaren 1980 een dalend aandeel, als gevolg van gestegen aandacht van de regering voor ontbossing en verwoestijning.

Pogingen van diversificatie gingen in de jaren 1980 in de richting van verwerking van cacaobonen tot cacaopasta, -boter en -poeder en de productie van kleine houten afgewerkte producten en textiel (P.K.Quarcoo, 1990: 320, 322). P.Quarcoo vermeldt ook de verkoop van elektriciteit van de Akosombo hydroelectrische centrale naar de naburige landen Ivoorkust, Togo en Benin en de aluminiumproductie door Valco als belangrijke elementen in de diversificatie van de export. Daar zijn echter op zijn minst enige nuancerings bij te maken.

De elektriciteitscentrale van Akosombo werd in de eerste helft van de jaren 1960 gebouwd met financiële steun van de Wereldbank, de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Met dit project, waarvoor tussen 1962 en 1965 ongeveer 80.000 mensen moesten verhuizen, hoopte de Ghanese

overheid meerdere vliegen in één klap te slaan: het gigantische stuwmeer moest de watervoorziening veiligstellen; de waterkrachtcentrale moest Ghana van stroom voorzien en het overschot aan stroom kon naar de buurlanden geëxporteerd worden; en de enorme bauxietreserves konden mits aanwezigheid van voldoende energie de basis vormen voor een aluminiumindustrie, die op haar beurt de motor moest vormen voor verdere industrialisering in Ghana. Deze droom werd echter niet verwezenlijkt. De waterkrachtcentrale werd ingebruik genomen op 22 januari 1966. Daarna werd in een “export free zone” door twee Amerikaanse aluminiumgiganten - *Kaiser* en *Reynolds* - met Wereldbankgeld de aluminiumsmelterij Valco (Volta Aluminium Company) gebouwd. In een contract werd bepaald dat Valco, dat ongeveer twee derde van de door de Akosombo-centrale geproduceerde energie verbruikte, gedurende 30 jaar elektriciteit tegen kostprijs zou verkrijgen. Recent werd dit contract wel enige malen herzien (en verlengd tot 2017) en krijgt de overheid een iets betere prijs voor de elektriciteit, maar Valco blijft de hoogste prioriteit behouden bij de levering van stroom. Dit resulteert in beperkingen van de mogelijkheid tot export van elektriciteit en voor de gewone gebruikers betekent dit dagelijkse stroomonderbrekingen. Bovendien heeft Valco nooit gebruik gemaakt van de inlandse bauxietvoorraden, maar voert het bedrijf de grondstof in vanuit de eigen *Kaiser*-mijnen in Jamaica, na een eerste bewerking in de Verenigde Staten. Valco weigerde steeds de Ghanese bauxiet als grondstof te gebruiken, omdat invoer goedkoper zou zijn dan winning in Ghana zelf. Kritici beweren echter dat de werkelijke reden is dat Valco vreest dat indien Ghana zou beschikken over de volledige productieketen van grondstof tot eindproduct, de overheid tot nationalisatie van de aluminiumindustrie zou kunnen overgaan (J.Moerkamp, 1997: 69-70).

A.Thomson stelt dat de structurele aanpassingsprogramma's (SAP) wel financiële stabiliteit brachten, maar dat hun invloed niet werkelijk voor structurele aanpassing van de Ghanese economie zorgden:

“Yet it is arguable that structural adjustment did little beyond stabilising the economy. There was certainly no ‘take-off’ into sustained development. The country’s economy was still dominated by cocoa, timber and minerals, and international commodity prices remained volatile. The price of cocoa, for example, fell during the SAP period (due to an increase in production and currency devaluations, not only in Ghana, but also in other adjusting countries around the world). Consequently, Ghana had to increase production each year merely to retain the same income. There were also concerns that this increase in primary produce for export was damaging the domestic food market.” (A.Thomson, 2000: 185).

Ondanks het aanzienlijke macro-economische herstel ten opzichte van de rampjaren 1982 en 1983, leverde het nieuwe economische beleid voor de gemiddelde Ghanees nauwelijks materiële vooruitgang op. De bezuinigingen in overheidsdiensten en de maatregelen om kosten in gezondheidszorg en onderwijs te recupereren hadden belangrijke sociale gevolgen. Duizenden banen in overheidsdiensten werden geschrapt; naar schatting 15 % van de in loondienst werkende bevolking

verloor zijn baan in de jaren 1980 en zag zich genoodzaakt in de informele sector een inkomen te zoeken. De subsidies op levensmiddelen, brandstof, water en elektriciteit werden verlaagd of afgeschaft en onderwijs en gezondheidszorg werden fors duurder. Al deze maatregelen troffen in de eerste plaats de stedelijke bevolking. Het gemiddelde inkomen lag eind jaren 1980 lager dan begin jaren 1970. Enkel de boeren waren iets beter af: het aanpassingsprogramma voorzag in betere prijzen voor hun gewassen en in investeringen in infrastructuur (P.K.Quarcoo, 1990: 320; J.Moerkamp, 1997: 61). Vooral de prijs die de boeren voor hun cacao productie kregen steeg aanzienlijk: één van de eerste maatregelen in het ERP was een stijging van de prijs die de directe producenten ontvingen met 67 %. Aanvankelijk werden ook subsidies uitgereikt voor het aanplanten van nieuwe cacaobomen en insecticiden kwamen meer algemeen beschikbaar (A.Thomson, 2000: 184).

PAMSCAD was niet in staat de negatieve sociale gevolgen van de structurele aanpassing te verzachten: het werd niet veel meer dan een druppel op een hete plaat. Een kredietplan dat kleine boeren in staat zou moeten stellen te investeren in productiviteit bijvoorbeeld voorzag in ongeveer 1000 kredieten, op bijna 3 miljoen boeren (J.Moerkamp, 1997: 62).

De voortdurende waardedaling van de cedi holde de koopkracht verder uit. Begin 1983 was één dollar officieel 2,75 cedi waard, aan het eind van dat jaar was de waarde van een dollar reeds gestegen tot 60 cedi. In 1989, na het volledige verdwijnen van de zwarte markt, leverde één dollar 400 cedi op. Hierna stabiliseerde de koers tijdelijk (J.Moerkamp, 1997: 61-62).

De inkomsten uit export van handelsgewassen en mineralen steeg jaar na jaar (A.Thomson, 2000: 185).

Het aandeel van de productie van cacao in de export, tot 1991 het belangrijkste exportproduct, liep in de jaren 1990 verder terug, met een jaarlijkse productie schommelend tussen 240.000 en 325.000 ton (ten opzichte van 557.000 ton in het topjaar 1964 en 159.000 in het crisisjaar 1983), en nu voor het eerst ruim minder dan 50 % van de Ghanese export uitmakend. Onder invloed van het structurele aanpassingsprogramma werden subsidies voor zaden, kunstmest en insecticiden afgeschaft, maar de zoals gezegd steeg de prijs die de boeren voor hun product kregen aanzienlijk (J.Moerkamp, 1997: 63-64; A.Thomson, 2000: 184).

De goudproductie kende tijdens de jaren 1990 een enorme opmars en het edelmetaal werd in de jaren 1990 de voornaamste deviezenbron, goed voor ongeveer 45 % van de totale export. Onder invloed van het structurele aanpassingsprogramma werd de sector geprivatiseerd, hetgeen leidde tot enorme productiviteitsstijgingen. Halverwege de jaren 1990 was Ghana de elfde goudproducent ter wereld. 60 % hiervan werd geproduceerd door de *Ashanti Goldfield Company* (AGC) in Obuasi (in het zuiden van Ashanti), naar verluid het meest winstgevende mijnbouwbedrijf in Afrika, met naar schatting 10.000 werknemers in haar Ghanese vestigingen en actief op de internationale markt (J.Moerkamp, 1997: 67-69). J.Moerkamp stelt:

“Door de privatisering trekt de Ghanese staat slechts in beperkte mate profijt van de ambities van AGC. Had de staat in 1995 nog 55 procent van de aandelen in bezit, momenteel ligt dat percentage iets boven de twintig procent. De grootste aandeelhouder is Lonrho (London Rhodesia Company), een multinational met enorme belangen op het Afrikaanse continent en een aandel in AGC van zo’n veertig procent. Op zijn beurt echter dreigt Lonrho te worden opgeslokt door een nog groter concern: Anglo American, met Zuid-Afrika als thuisbasis. De belangrijkste reden voor Anglo American om zijn aandeel in Lonrho te verhogen is de goudreserve in Ghana.” (J.Moerkamp, 1997: 69).

De snelst groeiende economische sector in Ghana en reeds de derde grootste bron van deviezen is het toerisme. In 1985 werd een tienjarenplan gelanceerd om de sector een nieuwe impuls te geven, waarbij staatshotels werden geprivatiseerd en gerenoveerd en vele nieuwe hotels werden gebouwd. In 1996 werd een nieuw middellange termijnplan opgesteld, met nu vooral aandacht voor toeristische potenties in het binnenland (in de eerste plaats de natuurparken) en participatie van lokale gemeenschappen (J.Moerkamp, 1997: 71).

De regering deed pogingen de houtexport te reguleren, met een verbod op het rooien van 18 boomsoorten. Men trachtte wel de exportopbrengst uit het hout op peil te houden door minder ruwe boomstammen, maar meer industrieel verwerkt hout te exporteren. De greep van de overheid op de houtsector zou echter eerder beperkt zijn, met een omvangrijke export van illegaal gekapt hout tot gevolg (J.Moerkamp, 1997: 66-67).

Ondanks deze toenemende export van grondstoffen konden de gunstige macro-economische resultaten uit de jaren 1980 niet doorgetrokken worden in de jaren 1990. De groei van het BNP liep terug tot ongeveer 4 % per jaar en werd volledig teniet gedaan door de bevolkingsgroei. De toename van de investeringen, noodzakelijk om de Ghanese economie naar meer duurzame economische groei te brengen, bleef uit. De buitenlandse schuld nam daarentegen zeer snel toe, met als gevolg dat de overheid een steeds kleinere marge had voor investeringen (M.Foster & D.Zormelo, 2002: 3):

“In terms of real spending per head, non-salary recurrent spending has fallen continuously since 1993, with the result that in 1999 and in the current budget it stood at little more than 60 % of the 1993 level.” (M.Foster & D.Zormelo, 2002: 15).

De structurele aanpassingsprogramma’s hadden naast economische, ook politieke effecten. De hervormingen hadden grote gevolgen voor vele van de voormalige PNDC cliënten. Zo werden bv. 40 % van de werknemers van de ‘cocoa board’ ontslagen, net als 3600 ambtenaren en vele andere mensen in overheidsdienst. Ook industriële arbeiders werden getroffen, door de afschaffing van de subsidies in het kader van programma’s voor imports substitutie en het opheffen van tolmuren. Ook docters, verplegend personeel, onderwijzers en universiteitspersoneel kregen af te rekenen met de

overheidsbesparingen. Dit voedde de oppositie tegen de PNDC en deed de roep om een meerpartijen democratie steeds luider klinken. Uiteindelijk gaf het Rawlings-regime toe en organiseerde in 1992 vrije verkiezingen. Dank zij nog steeds grote steun op het platteland won Rawlings met zijn partij, het *National Democratic Congress* (NDC) de verkiezingen met een absolute meerderheid (58 % van de stemmen). In 1996 werd Rawlings opnieuw verkozen en startte hij een tweede vierjarige termijn als democratisch verkozen president (A.Thomson, 2000: 186). Bij de verkiezingen van 2000 kon Rawlings niet meer opkomen (de grondwet bepaalt 2 ambtsperiodes als het maximum) en zijn partij het NDC moest het afleggen tegen de belangrijkste oppositiekandidaat, Kufuor, van de liberale *New Patriotic Party* (NPC).

Tijdens de verkiezingsjaren 1992, 1996 en 2000 liet de overheid de strenge fiscale en monetaire politiek varen, met enorme inflatie en stijging van de buitenlandse schuld tot gevolg (M.Foster & D.Zormelo, 2002: 3).

De koers van de cedi, als graadmeter voor Ghana's economische kracht, leek zich in de jaren 1989-91 te stabiliseren, maar verloor nadien in steeds hoger tempo aan waarde: in april 1997 lag de koers op 1800 cedi tegen één dollar (J.Moerkamp, 1997: 62). In april 2001 was dit reeds opgelopen tot 4600 cedi tegen één dollar (eigen waarneming). De inflatie bereikte in 1996 47 %, viel opnieuw terug tot 12 % in 1999, maar rees opnieuw tot 35 % in 2000 (M.Foster & D.Zormelo, 2002: 3).

2.2 Noorden van Ghana (*Northern & Upper Regions*)

Over het noordelijke deel van Ghana zijn in de literatuur slechts zeer beperkte gegevens terug te vinden. In wat volgt baseren we ons voornamelijk op een doctoraatsonderzoek van A.W.Shepherd uit 1979. Voor de recentere periodes konden we in de literatuur slechts hier en daar aanwijzingen vinden: de ontwikkeling van de productie van handelsgewassen en mineralen voor de export krijgt niet alleen alle aandacht in de structurele aanpassingsprogramma's, ook in de literatuur is dit het geval; de teelt van voedingsgewassen, en eventuele export van voedingsmiddelen van noord naar zuid binnen Ghana, wordt in de meeste studies niet in beschouwing genomen.

2.2.1 1950-1965

De tweede wereldoorlog markeerde een verandering in de houding van de overheid ten opzichte van de rol van het noorden in de kolonie. Tijdens de oorlog werden de inspanningen om de voedselproductie in het noorden, net als elders, op te drijven verhoogd. Het zuiden was immers een gebied van voedseltekorten geworden en was wegens de ontoereikendheid van de binnenlandse voedselproductie steeds meer afhankelijk van voedselimporten. Deze groeiende afhankelijkheid wou men indijken. Na de oorlog bleef de administratie propaganda voeren over de voordelen van de teelt van voedingsgewassen, in de eerste plaats rijst, voor verkoop op de markt. Deze campagne ging wel

gepaard met *enige* investering in de landbouw van kleine boeren in het noorden, maar de resultaten van deze investeringen bleken teleurstellend (A.Shepherd, 1981: 170). Als er enige algemene toename was in voedselproductie gedurende de jaren 1950, dan zou deze hebben plaatsgevonden in de gebieden met land-surplus ten zuiden van de Gambaga steilrand, die het minst getroffen werden door emigratie (zie figuur VIII-5) (A.W.Shepherd, 1979: 16).

Tijdens de koloniale periode werden zoals gezegd de *Northern Territories* in de Goudkustkolonie geïntegreerd als arbeidsreserve. Door deze traditie van arbeidsmigratie en het (jarenlange) gebrek aan investeringen in het noorden hadden jonge mannen er niet veel keuze dan te migreren om werk te vinden. Door de groei van de dienstensector en industrie vanaf de jaren 1950 kwamen steeds meer permanente arbeidsplaatsen in de steden beschikbaar. I.p.v. seizoensarbeid in de cacaoteelt te verrichten werden de noordelijke arbeidsmigranten steeds vaker in deze permanente jobs in de steden tewerkgesteld, waardoor minder migranten huiswaarts keerden om te helpen bij de oogst (de piekperiode in de vraag naar arbeid) of om te investeren in hun boerderij (A.W.Shepherd, 1979: 18).

A.W.Shepherd stelt dat in de literatuur vaak wordt geargumenteed dat deze arbeidsmigratie de meest rationele allocatie van hulpbronnen in de economie vertegenwoordigde, gezien het comparatieve voordeel van het zuiden in de productie van exportgewassen. Deze allocatie zou de inkomens in zowel het zuiden als in het noorden verhogen. De migranten realiseerden vanaf de jaren 1950 inderdaad ca. 20% van het noordelijke regionale inkomen. Dit zou dus een netto voordeel voor de regio zijn, aangezien de opportuniteitskosten van de arbeid in het noorden enorm laag lagen. De productie in het noorden zou door de emigratie niet verlaagd zijn – in tegendeel zelfs: de teelt van voedingsgewassen nam in het noorden sneller toe dan in het zuiden. De belangrijkste effecten van de arbeidsmigratie zouden het wegwerken van lokale voedseltekorten, voornamelijk in het noordoosten, en het ter beschikking stellen van kapitaal voor de productie van yam betroffen hebben.

A.W.Shepherd (1979: 15-16) trekt deze visie echter in twijfel. Er was wel degelijk een bepaalde groei in de yamproductie waar te nemen, maar er zijn op zijn minst kanttekeningen te maken bij voorgaande redenering:

1. Het grootste deel van de inkomsten van de arbeidsmigranten werd in het zuiden gespendeerd, niettegenstaande de relatief hoge spaargraad. Dit was één oorzaak voor de snellere groei van de zuidelijke markten ten opzichte van de noordelijke.
2. Het is helemaal niet duidelijk dat de inkomsten van de arbeidsmigranten het kapitaal vormden voor de toegenomen yamproductie. De groei van de yamproductie gebeurde voornamelijk in de regio's van immigratie in het noorden: Nanumba, de noordelijke Volta regio, oostelijk Gonja en westelijk Dagomba.
3. Het is evenmin duidelijk of in regio's van bevolkingsdruk en sterke emigratie de voedselproductie per consument niet verminderd was. De migranten waren in hoofdzaak jonge mannen, en hun

afwezigheid betekende dat weinig investering in de landbouw thuis mogelijk was. Tegelijkertijd was de enige hoop om de landbouwproductie te doen toenemen de productie te intensiveren en te investeren in lange termijnmaatregelen om de natuurlijke hulpbronnen te beschermen.

De theorie dat het comparatieve voordeel van het noorden in de export van haar arbeidskrachten lag mankeert bijgevolg een dynamisch aspect: de export van arbeidskrachten droeg op lange termijn bij tot kapitaalsaccumulatie in het zuiden en bij mensen uit het zuiden, en haalde tegelijkertijd de investeringsmiddelen voor de landbouw en de mogelijkheid van een groeiende regionale markt weg uit het noorden. Een substantieel aandeel van de inkomsten van de arbeidsmigranten dat wel degelijk in het noorden werd gespendeerd vloeyde bovendien terug naar het zuiden, via transport- en handelsondernemingen die in zuidelijke handen waren (A.Shepherd, 1979: 16).

Ter vergelijking halen we een studie van E.P.Skinner over de Mossi uit het gebied rond de Boven-Volta (in het zuiden van het huidige Burkina Faso) aan, waarin duidelijk negatieve effecten van de arbeidsmigratie werden vastgesteld: als gevolg van de sterke arbeidsmigratie verkleinde het aantal hectaren “bushfarms” en werden minder individuele stukken land bewerkt, aangezien alle handen nodig waren op de collectieve familiegronden. Teruggekeerde migranten gaven er de voorkeur aan niet langer te boeren en vaardigheden als het weven van stoffen en het bouwen van huizen gingen gaandeweg verloren (E.P.Skinner, 1960: 147-157).

A.Shepherd (1979: 18) acht het waarschijnlijk dat sommige van deze processen ook in de Goudkustkolonie ten noorden van de Gambaga steilrand plaatsgrepen, hoewel hun effect verschillend zal zijn geweest, gegeven de extreme schaarste aan grond die delen van het uiterste noorden van Ghana kenmerkt. Uit de cijfers van A.Shepherd in figuur VIII-5 blijkt dat uit Busanga en Grusi in de *Upper Region* in 1960 respectievelijk 46 % en zelfs 76 % van de bevolking in het zuiden actief was. Dit zijn ongelooflijk hoge aantallen, maar het is niet geheel duidelijk hoe deze cijfers dienen geïnterpreteerd te worden: slaat dit percentage op het aandeel van de totale bevolking van de regio dat zich in het zuiden bevond (dit zou betekenen dat in het zuiden ongeveer 31.000 mensen afkomstig uit Grusi leefden, tegenover ongeveer 10.000 in Grusi zelf), of bedraagt de bevolking in het zuiden afkomstig van Busanga en Grusi respectievelijk 46 en 76 % van de bevolking die in de respectievelijke streken zelf woont (dit zou betekenen dat in het zuiden ongeveer 31.000 mensen afkomstig uit Grusi leefden, ten opzichte van ongeveer 41.000 inwoners in Grusi zelf).

Onder de onafhankelijke CCP regering werden er aanzienlijk meer openbare middelen in de noordelijke economie geïnvesteerd dan voorheen. Tegen 1960 had dit regime alle regionaal gebaseerde oppositie overwonnen of geabsorbeerd, zodat men zich vrij voelde te investeren in die regio's waarvan men vond dat een ontwikkeling in het nationale belang was. Door een stijging van de bevolking, het per capita inkomen, en het aandeel van tewerkstelling buiten de landbouw, was de traditionele teelt van voedingsgewassen door kleine boeren niet meer voldoende om aan de vraag te

voldoen. De druk op de regering om te investeren in importsubstituerende landbouw werd hierdoor erg groot.

Reeds tijdens de koloniale periode was er in het noorden een voorzichtige toename van de productie van graan en vlees voor export naar de zuidelijke markten, vooral vanaf de Tweede Wereldoorlog, zonder dat deze de export van arbeidskrachten in het gedrang bracht.

Tijdens de periode onmiddellijk na de onafhankelijkheid kwam een veel sterkere integratie van het noorden in de Ghanese politieke economie tot stand. Wegen en markten werden aangelegd; scholen – zowel enkele secundaire als vele basisscholen – werden opgestart; Bolgatanga werd omgevormd tot regionale hoofdstad; de bouw van een modern vliegveld werd gestart; en er waren plannen voor de bouw van een modern ziekenhuis in Tamale en voor de verharding van de weg Tamale-Kintampo. Belangrijker was echter dat het noorden als voedselproducerende regio voor de rest van Ghana werd ingericht, met de opstart van grote staatsboerderijen voor rijstproductie en de opbouw van enkele voedselverwerkende industrieën.

Men startte een belangrijk investeringsprogramma op om de lage riviervalleien van de *Northern Region* te openen voor commerciële, gemechaniseerde grootschalige rijstproductie, ten behoeve van voedselvoorziening voor het zuiden van het land. Naast investeringen in infrastructuur, werden ook enige verwerkende bedrijven voor landbouwproducten opgestart of gepland. Bovendien werd er een gegarandeerde afzet voorzien voor rijsttelers. Grote gebieden in het noorden werden zowel op ecologisch als demografisch vlak geschikt geacht voor de rijstproductie, en bovendien steeg de vraag naar het product in het zuiden, door de groeiende stedelijke bevolking en stijgende inkomens. Deze rijst moest geproduceerd worden op gemechaniseerde ‘coöperatieve’ staatsboerderijen, georganiseerd door de landbouwersvleugel van de CCP, de *United Ghana Farmers' Cooperative Council* (UGFCC). De boeren werkten niet voltijds op deze staatsboerderijen, maar hadden daarnaast nog hun eigen, voornamelijk op zelfvoorziening gerichte, boerderij (A.Shepherd, 1981: 170-173).

Dit programma was slechts twee jaar in werking op het moment dat het CCP-regime werd omvergeworpen (in 1966), zodat een beoordeling moeilijk is. Toch meent A.Shepherd dat er weinig redenen zijn om aan te nemen dat het bij voortzetting succesvol zou zijn geweest. De UGFCC had van de kleine boeren enkel hun arbeid voor de productie van een toenemend regionaal voedselsurplus nodig. In ruil kregen de boeren een deel van de oogst. Deze oogst moest gehaald worden via mechanisering, zodat de input van arbeid beperkt kon worden, behalve voor twee bewerkingen, nl. ploegen en vrijmaken van het land. Deze mechanisering resulteerde bijgevolg in een erg seizoensgebonden vraag naar arbeid. Daar waren echter twee problemen mee verbonden:

“Firstly, these were times of the agricultural year when labour demands on the mechanised farms competed with the peasants’ own food farms’ requirements for labour. Secondly, the

low level of development of local labour markets within the north at this time constrained the extent to which farmers (or the few traders and others who joined the UGFCC) could hire labour. Sufficient proletareans were not available to man what was basically a partnership between state capital and northern labour.” (A.Shepherd, 1979: 173).

De voorzichtige investeringen ter ondersteuning van de kleine boeren die de koloniale overheid had verricht, werden teruggeschroefd na de onafhankelijkheid (A.Shepherd, 1981: 170-173).

Naast commerciële rijstproductie op grote staatsboerderijen, maakte kort na de onafhankelijkheid ook de commerciële veeteelt opgang in het noorden. Gedurende de ganse koloniale periode werd vlees geïmporteerd vanuit de naburige Franse kolonies. Vanaf de jaren 1930 kende de commerciële veeteelt in het noorden van het huidige Ghana echter ook opgang. P.Hill stelde vast dat gaandeweg een groter aandeel van de zuidelijke vee-import uit het noorden van het land begon te komen. In de tien jaar na 1954 vond er in het noorden bijna een verdriedubbeling van de zuidwaartse export van vee plaats. Dit vee had een drievoudige functie. Ten eerste was het voedsel voor de eigen bevolking. Ten tweede was het belangrijk in drie voornamen sferen van het leven: om vrouwen te verkrijgen, om landbouwrechten te verwerven en bij offeringen met religieuze doeleinden. Ten derde werd het vee gebruikt voor de handel. Tijdens de korte periode 1961-1964 werden alle reeds meer gecommmercialiseerde gebieden nog sterker gecommmercialiseerd. In de districten waarin de veeteelt voordien minder gecommmercialiseerd was, namelijk Gonja (Damongo, Bole, Salaga), Mamprusi (Gambaga, Walewale) en de *North-east* (Bulsa, Kassena-Nankani, Kusasi en Frafra) stagneerde de vee-export. In 1964 en begin 1965 ging ruim de helft (55%) van de export uit het noorden van Ghana naar de markten van Kumasi, van waaruit een groot deel werd heruitgevoerd naar andere delen van het land. In Kumasi kwam in 1962 10% van alle vee uit het noorden van Ghana. In 1964 was dit reeds opgelopen tot een kwart. Een steeds groter aandeel van deze handel werd naar de markt gebracht door grote handelaars (met meer dan 100 stuks), die in toenemende mate van niet-Ghanese oorsprong waren. Enkel in de *North-east* waren voornamelijk kleinere handelaars uit de streek actief, die, waarschijnlijk door een gebrek aan kapitaal, minder reageerden op de prijschommelingen in Kumasi (P.Hill, 1970: 83-84; 87-88; 94; 109; 118; 130).

Ondanks de problemen met het opstarten van grootschalige rijstproductie stelt A.Shepherd toch m.b.t. tot de postkoloniale periode:

“Although the UGFCC failed to transform northern agriculture, the period between independence and 1966 was a turning point for the north. Changes occurred which began to alter the historical tension between agriculture and labour migration in favour of the development of the former.” (A.Shepherd, 1979: 50).

2.2.2 1966-1983

Vanaf eind jaren 1960, na de val van het Nkrumah-regime, werden de coöperatieve staatsboerderijen gesloten en vervangen door aanmoedigingen voor private, grootschalige, gemechaniseerde rijstteelt. Het was een relatief beperkt aantal mensen, voornamelijk Dagombas uit Tamale, Savelugu, Yendi en andere kleine steden in de *Northern Region* die konden profiteren van deze grootschalige, kapitaalintensieve investeringen. De meeste onder hen hadden naast hun activiteiten in de rijstteelt een andere job, meestal in de handel of in overheidsdienst. De rijstteelt werd door ambtenaren aangewend om zichzelf te beschermen tegen de dalende koopkracht van hun loon (A.Shepherd, 1981: 173). Investerings ten behoeve van de landbouw van kleine boeren waren er zo goed als niet, tenzij enige overheidsinvestering in gemengde landbouw in het uiterste noordoosten van het land. Maar ook de aandacht van de administratie in de *Upper Region* ging in de eerste plaats naar grootschalige kapitaalintensieve projecten, zoals de kapitalistische rijstteelt in de Gbidembilise vallei in het Builsa district en het irrigatieproject in de Tono vallei (A.W.Shepherd, 1981: 170).

Voor de rijstteelt stelde de overheid met de hulp van verschillende multi- en bilaterale hulpprogrammas - in de eerste plaats het Ghanees-Duitse *Agricultural Development Project* - buitenlandse deviezen ("foreign exchange"), subsidies, een minimum aan infrastructuur en een gegarandeerde en beschermde markt ter beschikking, met als doel de voorwaarden te creëren waaronder investeringen en snelle expansie konden plaatsgrijpen. In de eerste plaats steunde de rijstteelt echter op financiering door banken. Vanaf 1968 gebeurde dit door de *Agricultural Development Bank*, een staatsbank, en later ook door buitenlandse commerciële banken en door de half staats-, half private *National Investment Bank*. In 1976 waren er ongeveer 800 door de bank gefinancierde boerderijen in de *Northern Region*, elk van 50 are of meer; er waren er ook nog eens 100 in de *Upper Region*, waar er slechts 1 grote vallei geschikt was voor gemechaniseerde rijstproductie (A.Shepherd, 1981: 174). De interventie van *Standard* en *Barclays Bank*, met hun commerciële principes wat kredietverlening betreft, dwong de *Agricultural Development Bank* eveneens meer commerciële principes toe te passen, ten einde hun beste klanten niet te verliezen aan de commerciële banken. Hierdoor werd het voor kleine boeren zonder invloedrijke contacten zo goed als onmogelijk om leningen voor rijstproductie te verkrijgen. De *Agricultural Development Bank* splitste haar kredietverlening in de regio op: leningen voor rijstteelt gingen naar stedelingen met borg en contacten; de meeste kleinere kapitaal leningen voor minder gemechaniseerde teelten gingen naar groepen van of individuele kleine boeren op het platteland. Op die manier ontstond een duale agrarische structuur waarin het grootste deel van landbouwinvesteringen geconcentreerd werd bij een klein aantal kapitalistische rijstboerderijen, en een veel kleiner deel ervan gespreid werd over een veel groter aantal kleine boeren die aardnoten, mais, yam en katoen teelden (A.Shepherd, 1981: 174-75). Het resultaat van dit alles was dat tegen het einde van de jaren 1970 de meest invloedrijke Ghanese

stedelingen grote rijstboerderijen bezaten, meestal beheerd door betaalde werknemers of familieleden. Het was voor hen een garantie tegen dalende koopkracht als gevolg van de inflatie en ze wendden hun invloed aan om zichzelf van hoge winstmarges te verzekeren (A.Shepherd, 1981: 173-174). Ook buitenlandse investeerders werden aangemoedigd in de rijstproductie te participeren. Zo richtte Valco, de Amerikaanse aluminiumproducent, in de jaren 1970 samen met de *Ghana National Investment Bank* een 'rijst-boerderij' van 30 miljoen cedi op (B.Beckman, 1981: 157).

De creatie van loonarbeid op rijstboerderijen stelde kleine boeren zonder twijfel in staat een cash inkomen te verwerven zonder te migreren naar het zuiden en zonder een groter gebied te bewerken. Maar het aantal arbeidsplaatsen op de boerderijen was aanvankelijk niet erg groot, noch permanent van karakter. Hoewel sommige individuele boeren aanzienlijk voordeel hebben kunnen halen uit de investeringen in gemechaniseerde rijstproductie, nam de relatieve achterstelling van de meerderheid van de noordelijke rurale gemeenschappen toe. Bovendien was er een netto transfer van grond (of toegankelijkheid tot grond) van de 'peasant' naar de grootschalige, kapitaalintensieve sector. Hoewel in theorie de subsidies en ondersteuning toegankelijk waren voor alle boeren, slaagden in de praktijk de grootschalige rijstboeren erin voorrang te krijgen in de toegang tot alle gelimiteerde hulpmiddelen. Het was niet enkel zo dat het kleine boeren niet lukte enig voordeel te halen uit de overheidssubsidies, maar bovendien vormden de subsidies voor landbouwmachines een bedreiging voor hun belangen: deze moedigden immers een extensieve vorm van cultivering aan, waardoor de lonen in het begin van de jaren 1970 erg laag werden gehouden (A.Shepherd, 1981: 175).

Toen vanaf 1973 de oppervlakte voor rijstteelt aanzienlijk begon te stijgen, kwamen wel permanente arbeidsplaatsen ter beschikking, maar deze werden ingevuld door bewoners uit de thuis-stad van de boerderij-eigenaar, meestal uit de eigen verwantschapsgroep. Door de stijging in de rijstteelt is het mogelijk dat de vraag naar kleine boeren om tijdelijke loonarbeid te verrichten op de rijstboerderijen zodanig steeg dat ze in strijd kwam met de behoeften aan arbeid op de kleine boerderijen. Tussen 1973 en 1976 trokken de mannelijke 'keuterboeren' zich massaal terug uit de loonarbeid. Hoewel hun vrouwen en kinderen wel loonarbeid bleven verrichten, moesten de rijstboeren in toenemende mate beroep doen op stedelijke tijdelijke werkrachten, die ze dagelijks in tractoren en vrachtwagens moesten transporteren naar hun boerderijen voor het klaarmaken van het land, het planten, wieden en oogsten. Dit deed het aandeel van de arbeidskost in de totale kostprijs stijgen van 20 naar 40 % tussen 1973/74 en 1976/77. Samen met toenemende moeilijkheden in de aanvoer van machines en toebehoren naar de regio en wispelturige marktcondities, stegen de lonen en daalden de winsten in zodanige mate dat vele rijstboeren het zich niet blijvend konden permitteren om stedelijke tijdelijke werkrachten in te huren (A.W.Shepherd, 1981: 175-176).

Gezien de stedelijke verankering, zowel van de eigenaars als hoe langer hoe meer ook van hun arbeiders, ondervonden de rurale gebieden van het noorden op financieel vlak weinig directe voordelen van de investering in de rijstteelt. De enige mensen van het platteland die in de rijstteelt werkten, voor een zeer laag loon, waren vrouwen en kinderen van kleine boeren, en misschien mannen uit het uiterste noordoosten van het land in tijden van hongersnood. Anderzijds kan men stellen dat de groei van de grootschalige commerciële rijstteelt in het noorden indirect vanaf halverwege de jaren 1970 nieuwe kansen creëerde voor het noordelijke platteland. De snelle verstedelijking, gecombineerd met een verschuiving van de aandacht naar een teelt die voornamelijk in het zuiden werd vermarkt (rijst) en waarvan de productie de teelt van meer traditionele noordelijke voedingsgewassen waarschijnlijk deed dalen, creëerde expanderende markten en hogere prijzen voor voedingsgewassen in het noorden. Er waren ook nieuwe kansen in de teelt van katoen die kleine boeren in de rurale gebieden alternatieve manieren boden voor het verwerven van een cash inkomen, die meer lucratief en zeker waren dan als landarbeiders op rijstboerderijen te gaan werken. De beste gronden werden echter wel ingenomen door de rijsttelers, waardoor een echte stijging van de overige voedselproductie uitbleef (A.W.Shepherd, 1981: 174-175).

De reeds eerder vermelde evolutie van verschuiving van de arbeidsmigranten van seizoensarbeid in de cacaoteelt, naar allerlei stedelijke inkomstenbronnen, had belangrijke gevolgen voor de landbouw in het noorden:

“For northern farming families the shift towards urban residence and employment or self-employment of migrants in the south has meant that migrants have returned home less often to help on the farm at times of peak labour demand, as migration has tended to become permanent or semi-permanent rather than seasonal. Agricultural employment opportunities nearer home, however, may have partially cancelled out this effect during the 1970s.”
(A.Shepherd, 1981: 171-172).

In 1975 en 1976 ging de Ghanese economie gebukt onder een inflatiespiraal, waarbij de stagnatie in de voedselproductie mee aan de oorzaak lag. De rijstboeren waren bij de eersten om de nadelen te ondervinden van de reactie van de staat op haar onvermogen om de hyper-inflatie, waaraan haar eigen beleid substantieel had bijgedragen, onder controle te krijgen. Geconfronteerd met de inflexibiliteit van de overheidsinitiatieven creëerden boeren en handelaars een private markt voor rijst (zowel in het binnenland als in de buurlanden), en ondermijnden aldus de pogingen van de staat om de rijstmarkt te monopoliseren. Grote landbouwers en handelaars haalden enorme winsten uit deze “big business”, net als legerofficiers, ambtenaren en ondernemers die als agenten, kleinhandelaars of corrupte distributeurs toegang hadden tot de kleine hoeveelheden rijst die nog via de staatsinstellingen werden verdeeld. De rijstpolitiek droeg aldus verder bij aan de nationale prijsinflatie voor voedingswaren, die zeer ernstige vormen aannam in 1975 en 1976 (A.W.Shepherd, 1981: 178-179).

“The conflict was one between a state which saw its long-term interests in the procurement of cheap food for southern cities, and a group of capitalist farmers pursuing adequate profit margins. ... [R]ice farmers’ historical and necessary dependence on the state coupled with the politically repressive nature of the regime made outright political opposition difficult. Similarly, dependence on a southern-dominated state meant the rice farmers as a class were unlikely to develop into a regional political leadership with a specifically *regional* political message.” (A.Shepherd, 1981: 179).

Men zou verwachten dat de periode van enorme inflatie, vooral in de voedselprijzen, tijdens de tweede helft van de jaren 1970, kansen creëerde voor kleine boeren die hun surplus op de markt konden brengen. In het noorden van Ghana was dit echter niet het geval: de tweede helft van de jaren 1970 betekende een periode van hongersnood van ongekende afmetingen in het uiterste noordoosten van het land. Voor de achteruitgang van de landbouw in dit deel van het land, die de capaciteit van vele kleine boeren om de effecten van de droogte te weerstaan ernstig aantastte, zijn verscheidene oorzaken aan te duiden. Ten eerste waren er de hiervoor reeds vermelde effecten van langdurig aangehouden emigratie. Ten tweede was er meer recent de geografische ongelijkheid waarmee middelen in het noorden werden verdeeld, ten koste van de belangrijke noden van de kleine boeren in het uiterste noordoosten. Ten derde geeft A.Shepherd aan dat de ongelijke spreiding van de input van middelen niet enkel leidde tot een negeren van het uiterste noordoosten, maar dat er ook een doelbewuste strategie achterzat om door hongersnoden de proletarisering van vele boeren uit het noordoosten te versnellen, waardoor goedkope arbeidskrachten voor de rijstteelt (en het zuiden) beschikbaar kwamen. Hierdoor werden de mensen uit het noordoosten uiteraard kwetsbaarder voor prijsstijgingen. De boeren die niet geproletariseerd werden zouden bovendien hun productie minder op (lokaal georganiseerde) zelfvoorziening hebben afgestemd, maar wel op de vraag vanuit de snel groeiende steden, hetgeen de voedseltekorten op het platteland verergerde (A.Shepherd, 1981: 181).

De hongersnoden deden zich echter niet enkel in het uiterste noordoosten van Ghana voor: gedurende de tweede helft van de jaren 1970 waren er ernstige voedseltekorten doorheen het ganse Ghanese savannegebied. A.Shepherd interpreteert deze voedseltekorten in het licht van de belangrijke veranderende positie van het noorden in de nationale en internationale economische context:

“[T]he recent emergence of capitalist farming in what used to be a labour-supplying area has impoverished peasant farmers in two ways. Peasants in the land-surplus areas where capitalist farming now dominates have lost land and opportunities to the urban-based capitalist farmers. In the land-short areas, which provided most of the migrant labourers from northern to southern Ghana, peasants have suffered from the drain of private capital, labour and trade away from the land-short to the land-surplus areas, and to the growing urban centres of the north. And a very large proportion of state capital, even of that earmarked for agriculture, has benefited the larger urban centres in both the land-short and land-surplus areas. ... [T]he

development of capitalist farming is not a brief episode, but a long-term trend transforming the northern Ghanaian economy and its relation to the southern economy.” (A.Shepherd, 1981: 168).

2.2.3 1984 - ...

Volgens A.Shepherd (1981: 180) investeerden zowel de Wereldbank als het Ghanees-Duitse *Agricultural Development Project* sinds het begin van de jaren 1980 in pogingen de integratie van de kleine boeren uit het noorden in de nationale markt te bevorderen. Dit werd echter teruggedroefd in de structurele aanpassingsprogramma's, waarin de aandacht in de eerste plaats uitging naar de productie van handelsgewassen bestemd voor de export. Bovendien voorzagen de programma's in de afschaffing van subsidies voor de landbouw. M.Foster & D.Zormelo (2002: IX) stellen:

“In the agricultural sector, Government policy has been to support economic growth based on export agriculture through a combination of research and advisory services and progressive market liberalisation. The poorest food crop farmers have received minimal attention”.

Het aandeel van de bevolking dat door de Wereldbank als 'arm' wordt aangeduid (gebaseerd op uitgaven van de huishoudens) viel in Ghana in zijn geheel terug van 52 % in 1991-92 tot 40 % in 1998-99. De daling deed zich echter vooral voelen in Accra en de rurale woudgebieden, terwijl elders de daling klein of onbestaande was. Het was bovendien vooral bij producenten van exportgewassen en loonarbeiders in de private sector waarbij de armoede teruggedrongen werd, terwijl bij kleine voedselproducerende boeren de armoede eerder toenam. Meer dan 80 % van de armen leven op het platteland; bijna 58 % van hen wonen in huishoudens waarin voedselproductie de voornaamste activiteit is. Extreme armoede (betekenend dat zelfs indien het totale inkomen aan voedsel wordt gespendeerd, niet aan de basisvoedingsbehoeften kan voldaan worden) viel in dezelfde periode terug van 36 % tot 29 %. In de rurale savannegebieden nam deze extreme armoede echter toe:

“More than half the population of rural savannah are extremely poor, the percentage appears to be increasing, and the depth of their poverty is rising. In Savannah areas, modest growth in the 1990s has been accompanied by rising inequality, leading to an increase in the incidence and depth of extreme poverty.” (M.Foster & D.Zormelo, 2002: 1-2).

Ondanks de rethoriek van de NDC, waren de overheidsuitgaven in de jaren 1990 er niet op gericht via investeringen in het noorden dit armoedeprobleem aan te pakken: een *Public Expenditure Review* uit 1997 toonde aan dat de regio's die het meest behoefte hadden aan overheidsinvesteringen, per capita de minste middelen kregen (T.Killick & C.Abugre, 2001: 3-6). In de ganse *Northern* en *Upper Regions* blijft de weg van Kumasi over Tamale naar Bolgatanga de enige over lange afstand geasfalteerde weg (vanuit Tamale naar de productiegebieden voor rijst ten oosten van de regionale hoofdstad zijn nog enkele stukken geasfalteerd). Over de andere wegen verloopt het transport erg

moeizaam, zodat de integratie van het savannegebied in Ghana als producent van voedingsgewassen onmogelijk sterk kan zijn.

De afschaffing van landbouwsubsidies had allicht gevolgen voor de grootschalige rijstproductie in het noorden, die voordien overleefde dank zij overheidssteun (A.Shepherd, 1981: 180). Hierover zijn echter weinig gegevens terug te vinden. Wel is duidelijk dat Ghana in de jaren 1980 en 1990 steeds meer voedingsmiddelen diende te importeren⁹.

3. Geografische synthese

Eens het savannegebied van het noorden van het huidige Ghana als de *Northern Territories* werd opgenomen in de Britse kolonie wordt het, enerzijds door de betere beschikbare gegevens en anderzijds door de administratieve eenmaking, mogelijk de geografische structurering ervan te duiden. Dit doen we opnieuw op basis van G.A.Hoekveld, die de ruimtelijke structurering loskoppelt van de sociale structurering. Hij beschouwt daarbij op regionaal vlak enerzijds de dominantie van interne dan wel externe relaties (of gemengd) en anderzijds de aanwezige stedelijke kernen – dominantie van één stedelijk centrum, een multinodaal patroon, of afwezigheid van stedelijke kernen van enig belang (zie figuur II-4). De empirische invulling die G.A.Hoekveld hieraan gaf is enkel gebaseerd op de Europese historische ontwikkeling, zodat we die niet blindelings op Afrikaanse regio's kunnen toepassen.

3.1 Koloniale periode

Toen kort na de overwinning van de Britten op Ashanti in 1874 de doorvoerhandel van de noordelijke tribuutstaten in elkaar stortte, konden ze zich wel van Ashanti losscheuren, maar verloren ze meteen ook hun belangrijkste bron van inkomsten en hun voorname handelssteden. De savannegebieden van het huidige Ghana hadden geen andere keuze dan op zichzelf terug te plooiën: als gevolg van de 'scramble for Africa' kon de noordelijke handel zich immers niet herstellen.

De interne handel werd tijdens de koloniale periode niet meer gehinderd door politieke grenzen. Er ontstonden grofweg twee zones met voedseltekorten, namelijk het noorden en de kustzone met de grote steden. De woudzone was het belangrijkste productiegebied voor voedingsgewassen, zodat de dominante richtingen voor het transport van voedingsproducten noord- en zuidwaarts vanuit het woud liepen. In ruil vloeiden vanuit de kustzone geïmporteerde afgewerkte producten, gedroogde of gerookte vis en zout naar het binnenland. Noordelijk Ghana verhandelde vee, boter en yam met de zuidelijker gelegen gebieden, maar was in de eerste plaats in de economie van de Goudkust

---

⁹ Zelfs in het noorden van Ghana is bijna nergens inlandse rijst te verkrijgen: overal wordt geïmporteerde Amerikaanse rijst verkocht.

geïntegreerd als arbeidsreserve. In de mijnbouwsteden was bijna de hele bevolking volledig betrokken in de mijnbouw, zodat er een grote vraag was naar alle soorten producten en voedingsmiddelen (K.B.Dickson, 1969: 323-326).

De hoeveelheid voedingsmiddelen die van zuid naar noord liepen was echter beperkt: enkel de meer begoede stedelijke inwoners konden zich de aankoop ervan permitteren. De meerderheid van de bevolking waren zelfvoorzienende kleine boeren, levend in een regionale overlevingseconomie, waarin het totale huishoudelijke inkomen eventueel werd aangevuld via arbeidsmigratie. De *Northern Territories*, en dan zeker het gebied met land-surplus ten zuiden van de Gambaga steilrand, werd m.a.w. gekenmerkt door hoofdzakelijk interne relaties en afwezigheid van stedelijke kernen van enige betekenis en werd bijgevolg een vrijwel autarkisch gebied, bevolkt door (op lokale schaal) zelfvoorzienende kleine boeren. Of, in de termen van G.A.Hoekveld (1993: 55): “backward rural regions with a very high degree of autarchy and rudimentary formation of nodes.”

De zone van land deficit ten noorden van de Gambaga steilrand onderhield wel sterke externe relaties, via de arbeidsmigratie. Ook hier waren er echter geen stedelijke kernen van enige betekenis. Dit betekent in de Hoekveld-terminologie (1993: 55) dat het gebied tot de categorie van “bounded specialized region” behoorde, maar in zijn opsomming van de verschillende mogelijke invullingen van deze categorie is deze van ‘arbeidsreserve’ niet opgenomen (wel: “large scale farm agricultural rural storeroom regions”; “small-scale farm specialized agricultural regions”; “industrialized rural regions”; en “recreational rural regions”).

3.2 Postkoloniale periode

Reeds voorzichtig vanaf de late jaren 1920, en sterker vanaf de jaren 1950 begon de landbouwexport vanuit de Ghanese savanne te stijgen, met commerciële veeteelt, voornamelijk in het noordwesten, en commerciële teelt van voedingsgewassen voor export naar het zuiden, voornamelijk rijst, in het centrale deel. Dit betekent een toename van het belang van de externe relaties, met het voorzichtige ontstaan van een von Thünenstructuur op nationaal niveau: teelt van handelsgewassen rond de belangrijkste exportcentra in het zuiden en Ashanti, dan commerciële voedingsmiddelenproductie in Brong Ahafo, en vanuit het noorden extensieve rijstproductie (centrale deel), vee (noordwesten) en in het uiterste noordoosten (ten noorden van de Gambaga steilrand) *enige* export van surplus van de productie van kleine boeren, hoewel dit gebied nog voornamelijk in de Ghanese economie geïntegreerd werd via arbeidsmigratie. Deze arbeidsmigratie was niet meer enkel extern – naar het zuiden – maar ook intern, voor de commerciële rijstproductie

Mede als gevolg van deze commerciële landbouwproductie groeide ook het belang van de stedelijke kernen binnen de regio zelf.

De ruimtelijke structurering werd hierdoor diffuser dan in de koloniale tijd. De regio werd gekenmerkt door multinodaliteit, en was meer extern gericht, hoewel eveneens veel boeren op zelfvoorziening of op productie van voedingswaren voor de noordelijke steden gericht waren en dus ook de interne relaties hun belang hadden. Multinodaliteit en verweven interne en extene relaties kenmerkten bijgevolg de ruimtelijke structurering van het savannegebied van Ghana. Er is echter geen verband met de “interlaced rural-urban mosaic regions (macro-urban domains)” die G.A.Hoekveld in de Europese historische geografie onderscheidt. Het was eerder een combinatie van een “city-hinterland region in network”, door G.A.Hoekveld gespecificeerd als “small market-city rural regions” – wanneer men de kleinschalige voedselproductie voor de lokale (regionale) stedelijke centra beschouwt – en een “specialized city-hinterland mosaic region”, gespecificeerd als “trade-axis city-hinterland region” – wanneer men de grootschalige commerciële productie van voedingsmiddelen voor de markt in het zuiden beschouwt.

Met de komst van de structurele aanpassingsprogramma's in de jaren 1980 gingen aandacht en investeringen opnieuw in de eerste plaats naar de productiegebieden van handelsgewassen voor de export, waardoor de externe relaties van de savannezone eerder opnieuw lijken te zijn ingekrompen dan uitgebreid. Bijkomende gegevens zijn echter noodzakelijk om meer gefundeerde uitspraken over de geografische structuur van de savannezone in Ghana te kunnen doen.

4. Interpretatie in wereld-systeemtermen

4.1 1880 tot 1913 : periferisering in het zuiden, incorporatie in het noorden

Na de verzwakking van de te sterke staatsstructuren tijdens de 19de eeuw, brak een nieuwe fase aan, waarin Groot-Brittannië een politieke structuur opbouwde, in functie van het moederland. Rond de eeuwwisseling werd ook het noorden van het huidige Ghana daarin opgenomen en dit betekende voor dit gebied het begin van de inschikking in de wereld-economie. Met de vastlegging van de koloniale grenzen, verdween de noordelijke handel bijna volledig. De noordelijke gebieden verloren hierdoor hun inkomsten en de oprichting van een exportproductie mislukte, onder meer wegens de hoge transportkosten. Een andere factor was het gebrek aan gezonde jonge mannen, omdat een groot deel van hen in de mijnbouwgebieden van het zuiden ging werken. Deze migratie-arbeid werd aanvankelijk opgelegd door de koloniale overheid, maar zette zich spontaan door eens het systeem ingeburgerd was en de mensen in het noorden meer en meer afhankelijk werden van de geldeconomie, al was het alleen al maar om de belastingen te kunnen betalen. De incorporatie van het noorden van het huidige Ghana in de wereld-economie gebeurde dus in de context van een dubbele afhankelijkheid: het gebied was voor haar inkomsten afhankelijk van arbeid in het zuiden van de kolonie, dat op haar beurt afhankelijk was van Groot-Brittannië, in de kern van de wereld-economie.

In het zuiden en Ashanti-Brong Ahafo werden de processen die reeds tijdens de inschikkingsperiode belangrijk waren, verder uitgediept. De productie van goud en exportgewassen kenden een enorme expansie, in antwoord op de sterke vraag naar grondstoffen in de wereld-economie. De infrastructuur van de Goudkust kolonie werd volledig opgebouwd ten dienste van de export van grondstoffen en de import van afgewerkte producten langs de kust. Met de buurlanden werd zo goed als geen handel gedreven.

Ook de vergroting van de beslissingseenheden zette zich door. In de goudproductie waren het enkel de grotere maatschappijen die overleefden en de Afrikanen werden door een gebrek aan kapitaal uit de markt geconcentreerd. De handel was in handen van enkele grote ondernemingen, die de productie van de individuele boeren opkochten.

Doordat de inwoners steeds meer afhankelijk werden van de geldeconomie, was de factor arbeid voldoende beschikbaar. De boeren in het zuiden vulden hun subsistentieproductie aan met de teelt van exportgewassen en deze in het noorden met loonarbeid in de goudmijnen, waardoor de lonen laag bleven.

4.2 1920 tot 1950 : periferie van periferie

Het patroon dat tijdens de vorige periode was ontstaan, was aangepast aan de noden van de wereld-economie - en leverde vele voordelen op voor lokale en regionale chefs - en kende tijdens het interbellum enkel nog uitdiepingen.

De export van grondstoffen bleef de belangrijkste economische motor. Meer en meer cacaoboeren werden volledig afhankelijk van hun exportproductie, waardoor ze voedsel moesten aankopen. Ook in de haven- en mijnbouwsteden was er een tekort aan voedingsmiddelen. De woudzone wierp zich op als voedselproducent en bevoorraadde zowel de ten zuiden als de ten noorden gelegen gebieden. In het noorden bleef de subsistentieproductie op een laag productiviteitsniveau. Het gebied werd gekenmerkt door een rurale overlevingseconomie, waarbij echter een belangrijk deel van het huishoudelijke inkomen afkomstig was van migratie-arbeid, nu voornamelijk in de zuidelijke cacaoproductie. Deze periode betekende een dubbele periferisering in dit gebied.

Er ontstond een driedelige ruimtelijke structuur :

In het zuiden (tot en met de zuidelijke delen van Ashanti-Brong Ahafo) produceerde men voor de wereldmarkt. Dit was de kernzone van een land dat perifeer was in de wereld-economie.

In de delen van het woudgebied waar de cacaoproductie niet dominant was (in de eerste plaats Brong Ahafo) produceerde men voedsel, dat zowel in de eerste, als in de derde zone geconsumeerd werd. Dit gebied was binnen de Goudkust kolonie semiperifeer.

Het noorden was belangrijk als arbeidsreserve voor de eerste zone en werd periferie binnen de periferie.

Vanaf de jaren 1930 werd de veeteelt in het noorden van het huidige Ghana steeds meer gecommmercialiseerd, waardoor dit gebied eveneens enigszins ging instaan voor de voedselbevoorrading van het zuiden. Aanvankelijk bleef deze handel echter vrij beperkt.

4.3 1950-1965: periferie in potentieel semiperifeer land

Ghana werd in 1957 als eerste kolonie in Afrika onafhankelijk en aanvankelijk zag de toekomst er vrij goed uit voor het land. De regering van Nkrumah verwierf een grote autoriteit, niet alleen in eigen land, maar ook op het internationale forum. Tijdens de jaren 1950 kende het land een gunstige economische evolutie. De leidinggevende positie op de cacaomarkt leverde vele deviezen en gunstige overheidsfinanciën op. Na de onafhankelijkheid vonden er aanzienlijke investeringen plaats en er kwam een zekere industrialisering op gang, waardoor men geloofde dat de afhankelijkheid van de buitenlandse import op termijn kon worden verminderd. Tegelijk werd het noordwesten van het land gekenmerkt door een enorme expansie van commerciële veeteelt en ook andere voedingsmiddelen werden steeds meer van noord naar zuid geëxporteerd, hoewel de rijstproductie zonder overheidssteun niet kon overleven.

Deze toenemende voedselproductie ten behoeve van het zuiden van het land duidt op sterkere economisch integrerende processen op nationaal schaalniveau - een kernvormend proces binnen de wereld-economie. De jonge Ghanese staat kreeg in de jaren 1950 en begin van de jaren 1960 uitzicht op een semiperifere status in de wereld-economie.

Het savannegebied in Ghana werd nu periferie in een potentieel semiperifeer land en dit betekende dat de zone méér werd dan enkel arbeidsreserve.

Er kwam een ontwikkeling in de richting van een von Thünenstructuur tot stand, waarin het noordwesten van het land werd opgenomen als gebied waarin de commerciële veeteelt voor export naar het zuidelijk stedelijk gebied enorme opgang maakte. Vanuit het zuidelijke savannegebied kwam (enige) export van yam, bonen, aardnoten, mais en gierst en rijst op gang. Het uiterste noordoosten bleef in de eerste plaats in het land geïntegreerd als arbeidsreserve, hoewel ook enige export van voedingsmiddelen plaatsvond. Deze arbeidsreserve van de Zuid-Ghanese exportproductie strekte zich nu ook uit tot delen van Togo, Nigeria en het huidige Burkina Faso.

4.4 Na 1965: periferie van periferie

Zowel door nefast gebleken keuzen in het beleid, als door de wereldwijde crisis die begon op het einde van de jaren 1960, werd de Ghanese ontwikkeling geremd en viel het land terug tot de status van periferie in de kapitalistische wereld-economie.

Wanneer Ghana terugviel tot duidelijk perifere status in de wereld-economie kan men verwachten dat de economische integratie op nationaal schaalniveau afnam. In het savannegebied van Ghana nam echter de commerciële rijstproductie enorm toe, zodanig dat halverwege de jaren 1970 Ghana zelfs zelfvoorzienend zou geweest zijn (hoewel de verklaringen van de overheid met een korrel zout moeten genomen worden). Deze grootschalige rijstproductie kon echter enkel overleven dank zij aanzienlijke steun, zowel vanuit de overheid, als vanuit buitenlandse hulpprogramma's.

Dit geeft de belangrijke rol van de overheid aan, als tussenliggend schaalniveau in de wereld-economie. De terugval tot de periferie in de wereld-economie had tot gevolg dat processen met integrerende kracht (= kernproces) afnamen; de overheid probeerde hier echter tegen in te gaan, door commerciële rijstproductie in het noorden aan te moedigen, in een poging de voedselvoorziening voor het zuiden te verzekeren. Aanvankelijk leek deze strategie succesvol te zijn, maar uiteindelijk bleek toch steeds meer import van voedingsproducten vereist. In 1982-83 was de binnenlandse voedselproductie bijna volledig stilgevallen, met vooral in de savannezone grote hongersnoden, tot gevolg. Dit betekende een fragmentering in het noorden van het land.

De structurele aanpassingsprogramma's, met hun aandacht voor de exportproductie, hebben deze fragmentering allicht niet gekeerd; het savannegebied in het noorden van het land blijft beperkt geïntegreerd in de nationale economie.

5. Onderzoeksvragen

M.b.t. de investeringen tijdens het Nkrumah bewind in het noorden van het land kan men zich de vraag stellen of die tot doel hadden de regionale onevenwichten weg te werken, dan wel juist te versterken, door het gebied via de productie van voedsel voor het zuiden leeg te zuigen. Deze productie geschiedde op grote staatsboerderijen, door arbeiders uit semiproletarische huishoudens, zodat hun vergoedingen zeer laag bleven. Anderzijds moet men stellen dat de CPP wel degelijk ook in infrastructuur, onderwijs en gezondheidszorg investeerde in het noorden.

A.Shepherd stelt:

“If the CPP years set northern Ghana on a path of new development, it was no less a path determined by southern urban interests and by the logic of southern capital accumulation. The new path – on which the northern economy was still set in 1976 – required a certain level of capital accumulation within the north however. Thus farmers could not be forced to grow a surplus of food: they had to be persuaded, and only economic inducements could persuade them. It was therefore important to set the scene for such inducements both by investing more heavily in infrastructure (roads, markets, and not least administration to ensure social control) and by its intervening directly in the economy, setting price levels and supplying inputs.” (A.Shepherd, 1979: 51-52).

Het effect van dit alles was in ieder geval geen wegwerking van regionale onevenwichten: de savannezone ging er relatief op achteruit, al hebben bepaalde groepen wel kunnen profiteren van de steun en subsidies die de staat verleende. De kleine boeren lijken echter niet of nauwelijks te hebben gewonnen, met een sterkere polarisering tot gevolg. Er lijken parallellen te zijn met de ontmanteling van de rurale overlevingseconomie die E.Vanhaute in de eind-19de-eeuwse Noorderkempen beschreef, met ook hier steeds meer grond die in privéhanden overging en niet meer beschikbaar was voor kleine, op zelfvoorziening gerichte boeren. A.Shepherd stelt:

“The transfer of capital is ... from cocoa producers to rice producers. The second type of transfer was between peasant and capitalist economies within the north. At first rice farmers took advantage of the low price of labour in the region, and throughout rice farmers have used, and most of them grossly misused, land which had been a part, however minor, of the peasant economy.” (A.Shepherd, 1981: 180).

Meer gegevens zijn echter noodzakelijk om deze parallel te onderbouwen.

B.Beckman (1981: 161-163) vraagt zich af waarom de staat de desintegratie van de productierelaties van de kleine boeren bevorderde: in wiens belang was dit en waarom kreeg de staat internationale steun voor deze ingrepen? De auteur laat uitschijnen dat de stimulering van grootschalige voedselproductie en het negeren van de kleine op zelfvoorziening gerichte boeren in het belang was van de wereld-economie, al stelt hij ook dat voorheen net de productie door kleine boeren voordelen opleverde. Hij stelt:

“At a high level of generality we may argue that we witness the beginning of a more advanced stage in the process of ‘the compulsory incorporation of the rural producers into the world market’. The role of state intervention in this process reflects the basic character of a peripheral capitalist or neo-colonial state, dominated by imperialism.” (B.Beckman, 1981: 163).

We kunnen ons echter vragen stellen bij het belang voor de wereld-economie van het gevoerde beleid: was de afbouw of het negeren van de kleine boeren in het belang van de wereld-economie, of was het in het belang van leidende groepen binnen Ghana om (met buitenlandse hulp) grootschalige productie te subsidiëren (en dus zichzelf), ongeacht of dit wel de meest efficiënte inpassing in de wereld-economie betekende?

Met de invoering van de structurele aanpassingsprogramma's ging alle aandacht opnieuw naar de exportproductie en werden subsidies voor de grootschalige rijstproductie geschrapt. Ook de kleine boeren werden echter niet ondersteund, zeker niet meer met de precaire financiële situatie in de jaren 1990. Meer gegevens zijn echter noodzakelijk.

Zoals in vorig hoofdstuk reeds aan bod gekomen stelt J.-F.Bayart dat Afrikaanse staatsvormingsprocessen gekenmerkt werden door extraversie. Hij stelt tevens een continuïteit vast

over kolonisering en bijgevolg ook incorporatie in de Europese wereld-economie heen. De politiek leidende groepen bouwen hun macht nog steeds in de eerste plaats op via hun inpassing in internationale handels- en hulpnetwerken, i.p.v. via de stimulering van interne ontwikkeling. Dit heeft volgens J.-F.Bayart als consequentie dat het niet enkel de inpassing van Afrika in de wereldeconomie is die studie verdient, maar eveneens de *beperkte* van deze inpassing (J.-F.Bayart, 1993: 27-37):

“Everything points in the end to the fact that unequal entry into the international systems has been for several centuries a major and dynamic mode of the historicity of African societies, not the magical suspension of it. Their internal structure itself stems from this relationship with the world economy. Of course the concept of dependence still keeps its meaning, but it should not be dissociated from the concept of autonomy”. (J.-F.Bayart, 1993: 27).

Wanneer men dit vanuit wereld-systeemstandpunt bekijkt is het *verschil* echter dat de extraversie niet meer een vrijwillig gekozen strategie kon zijn; dat m.a.w. de ontwikkeling op eigen voorwaarden was afgebroken. De perifere positie in de wereld-economie resulteerde in slechts zeer beperkte beschikbare middelen. Hevige strijd om deze beperkte middelen leidde tot politieke instabiliteit en tot vanuit economisch oogpunt niet altijd even rationele keuzen in investeringen. Hierin zit de continuïteit van extraversie, waarbij leidende groepen buitenlandse steun en investeringen in hun voordeel trachtten af te buigen en het hierdoor niet of slechts beperkt nodig hadden binnenlandse ontwikkeling te stimuleren.

Men kan zich inderdaad met J.-F.Bayart afvragen of deze extraversie en bijgevolg beperkte/onefficiënte aanwending van – de door de positie in de wereld-economie toch al beperkte - middelen voor interne economische ontwikkeling tot gevolg had dat de integratie in de wereld-economie beperkter bleef dan voor de wereld-economie goed zou zijn. M.a.w. is Afrika slechts beperkt in de wereld-economie geïntegreerd omdat de wereld-economie geen behoefte heeft aan sterkere integratie, of is de beperkte integratie (mede) een gevolg van de extraversie van de Afrikaanse staten?

BESLUIT

Het gebruik van wereld-systeemanalyse als interpretatiekader voor de bestudering van geografische streken impliceert het verlenen van primaat aan economische territoriale samenlevingsverbanden en exogene processen in de verklaring van de geografische structurering. Teneinde zowel economisch determinisme als structuurdeterminisme te vermijden is het noodzakelijk wereld-systemen niet alleen een geografische, maar ook een temporele component toe te kennen: een sociaal systeem is een specifieke structurering van transformatieprocessen, het bezit m.a.w. een operationele geslotenheid. De transformatieprocessen zijn samengesteld uit opeenvolgende handelingen van actoren via instituties, opererend op verschillende schaalniveaus. De opeenvolging van handelingen via instituties stelt dus een sociaal systeem samen, dat op haar beurt toekomstige handelingen beperkt, dan wel mogelijk maakt. Structurering betekent m.a.w. 'inperking van de speelruimte der mogelijkheden'.

Naast operationeel gesloten, is ieder sociaal systeem ook open: reproductie van een sociaal systeem vereist slechts bepaalde existentiële noodzakelijkheden; handelingen die buiten deze noodzakelijkheden vallen kunnen aan de structurering ontsnappen. Op die manier is het mogelijk dat twee verschillende sociale systemen gedurende enige tijd in een zelfde geografisch gebied met mekaar wedijveren. Dit kan echter geen langdurig stabiele situatie zijn: uiteindelijk zal één van beide systemen de objectieve noodzakelijkheden van het andere zodanig aantasten dat reproductie ervan gefrustreerd wordt. Wanneer naast een bestaand sociaal systeem een nieuw opkomt, zonder dat het het vorige volledig kan verdringen, noemen we dit nieuwe sociale systeem 'embryonaal'.

De operationele geslotenheid betekent niet noodzakelijk dat de structurering louter op basis van interne processen wordt opgebouwd; het betekent wél dat de structurering van transformatieprocessen op eigen voorwaarden geschiedt: de leidende strata binnen het sociale systeem bepalen zélf in hoeverre externe processen de structurering kunnen beïnvloeden. Er is dus sprake van ontwikkeling op eigen voorwaarden, of autopoiesis. Bij incorporatie van een gebied in een ander sociaal systeem wordt de ontwikkeling op eigen voorwaarden gefrustreerd.

Hoewel deze theoretische bevindingen in hoofdstuk 1 werden uiteengezet, moeten we er op wijzen dat ze niet via deductieve methode werden opgebouwd, maar wel na analyse van de concrete politieke en economische geschiedenis van twee voldoende van mekaar verschillende studiegebieden, telkens gedurende voldoende lange periode, meerdere sociale systemen overspannend: de Kempen van de 13de tot de 20ste eeuw, en het savannegebied in het

noorden van Ghana van de 16de tot de 20ste eeuw. Deze benaderingswijze biedt het voordeel dat een hele reeks problemen aan de oppervlakte komen, zowel van empirische als van theoretische aard, waardoor bovenstaande theoretische uitdiepingen van de wereld-systeemanalyse zich opdroegen. De consequentie van deze manier van werken is dat de verschillende deelonderzoeken niet tot in het detail konden worden uitgespit; er werd enkel gebruik gemaakt van secundaire literatuur, die uiteraard steeds vanuit een specifieke gedachtengang werd geschreven, meestal verschillend van de onze: dit resulteert in ieder hoofdstuk in onderzoeksvragen, waarvoor bijkomend onderzoek noodzakelijk is. Door de inpassing in het theoretische kader van de wereld-systeemanalyse werd het mogelijk dit toekomstig onderzoek te richten. Teneinde overzichtelijkheid te bewaren in de grote hoeveelheid aan materiaal over erg verschillende periodes en gebieden werd de tekst opgebouwd op basis van speerpunten in de literatuur, die erg goed een gangbare mening vertolken; waar nodig kwamen er aanvullingen op basis van kritische stemmen, of werd een discussie die in de literatuur gevoerd werd weergegeven.

De opbouw van de hoofdstukken in het empirisch deel is als volgt : telkens werd gestart met een overzicht van de belangrijkste politieke en economische evoluties in de betreffende periode, zowel in het studiegebied, als in een ruimere omgeving (deze omgeving waarvan verondersteld kan worden dat ze de geografische structurering in het studiegebied voor een belangrijk deel mee bepaalde). Vervolgens werden deze evoluties gevat in een geografische synthese, op basis van de classificatie van regio's die G.A.Hoekveld voorstelde (enkel in het hoofdstuk dat handelde over het savannegebied in het huidige Ghana vóór incorporatie in de Europese wereld-economie kon dit wegens een gebrek aan gegevens niet). Hierna volgde de interpretatie in wereld-systeemtermen, waarna onderzoeksvragen werden geformuleerd.

Het onderzoek naar de structurering van geografische streken met behulp van het interpretatiekader van de wereld-systeemanalyse, is tevens een onderzoek naar het relatieve belang van endogene en exogene verklarende factoren. Hierbij zijn maatschappelijke en ruimtelijke inhoud onlosmakelijk met mekaar verbonden. Dit is niet in dezelfde mate het geval in vele andere regionaal-geografische benaderingen, zoals de classificatie van Europese regio's die G.A.Hoekveld voorstelde. Hierin wordt een balans gemaakt van enerzijds de aanwezige stedelijke kernen in de regio en anderzijds de dominantie van interne dan wel externe relaties om de geografische structurering van een regio te duiden. Uit de empirische uitwerking werd echter duidelijk dat zonder een analyse van de maatschappelijke relaties en machtsverhoudingen die aan de structurering – en aan de overgang van het ene type regio naar het andere – ten grondslag lagen, een dergelijke classificering slechts zeer beperkte inzichten kan bieden. Een dergelijke analyse maakt men automatisch wanneer men de historische geografie van een regio benadert vanuit wereld-systeemperspectief.

De wereld-systeembenadering betekent dat regio's van hun opkomst tot hun ondergang de particuliere resultaten zijn van algemene transformatieprocessen die gestructureerd worden vanuit het wereld-systeem en tegelijkertijd ononderbroken het wereld-systeem reproduceren. Dit heeft als implicatie dat regio's niet scherp begrensd kunnen worden: er is steeds een binnengebied, waarin de meeste van de te verwachten uitkomsten zich manifesteren, en een buitengebied, waarin een beperkter aantal voorkomt. Naast deze territoriale flexibiliteit, is ook flexibiliteit in temporele zin noodzakelijk: zowel de processen zelf, als de reikwijdte ervan, evolueren doorheen de tijd, zodat regionaal-geografisch onderzoek in wereld-systeemperspectief steeds een onderzoek is naar de aanwezigheid van integrerende en fragmenterende krachten.

Een regionaal-geografische studie in wereld-systeemtraditie betekent bijgevolg dat men een analyse maakt van de particuliere combinatie van algemene (integrerende en fragmenterende) processen die de transformaties in een regio bepalen. Deze processen zijn verschillend naargelang van het sociaal systeem waartoe de regio behoort - ieder type sociaal systeem bestaat immers uit een specifieke combinatie, of structurering, van transformatieprocessen. Deze overkoepelende transformerende structurering is uit zichzelf geografisch causaal, veroorzaakt m.a.w. naast sociaal ook territoriaal georganiseerde differentiatie, en moet betrokken worden in de analyse van de geografische streek (het maakt m.a.w. verschil uit of de streek functioneert binnen een wereld-economie, een wereld-rijk of een minisysteem).

De Kempen vanuit wereld-systeemperspectief

De 13de-eeuwse opname van het grootste deel van de Kempen in het hertogdom Brabant kan men vanuit twee verschillende visies interpreteren, waarbij volgens de ene visie de hertog de Kempen wou inlijven ten dienste van de economische ontwikkeling van de steden in het centrum van het hertogdom en volgens de andere visie de lokroep van inkomsten uit heffingen van een regio in volle agrarische ontwikkeling aan de basis lag. De eerste visie betekent dat de hertog handelde vanuit een kapitalistische machtslogica, hetgeen het bestaan van een embryonale wereld-economie in deze contreien veronderstelt, waarin de Kempen met haar integratie in het hertogdom Brabant als perifere regio werd opgenomen. In hoeverre deze embryonale wereld-economie de voorgaande gedecentraliseerde tribulaire wereld-rijken volledig verving, dan wel tegelijkertijd bestond en hoe langer hoe meer handelingen van het ene open sociale systeem naar het andere trok is binnen het kader van dit onderzoek echter niet uit te maken. De tweede visie, die impliceert dat de hertog een territorialistische machtslogica hanteerde, is een argument tegen een dergelijke embryonale wereld-economie. Dit betekent echter niet dat het bestaan van een dergelijke wereld-economie meteen ook onmogelijk was: de territoriale expansie was immers maar één - zij het belangrijk - element

van het hertogelijk beleid. Wél impliceert deze visie dat het gedentraliseerde tributaire wereld-rijk zeker nog niet verdwenen was.

Wegens de beperktheid aan gegevens is het binnen het bestek van dit doctoraatsonderzoek niet mogelijk uitsluitel te krijgen over de hertogelijke machtslogica. Het plaatsen van de 13de-eeuwse Kempische geschiedenis in een wereld-systeemkader, met aandacht voor de machtslogica's die G.Arrighi voorop stelde, maakt het echter wel mogelijk een aantal probleempunten en onderzoeksvragen te formuleren die via klassiek historisch-geografisch onderzoek niet op die manier aan de oppervlakte komen. Een eventuele beantwoording van deze onderzoeksvragen via toekomstig onderzoek moet het mogelijk maken andere inzichten te verwerven op de Kempische historische geografie, die vergelijkbaarheid met andere gebieden en/of perioden mogelijk en wenselijk maakt. Wanneer deze gegevens gecombineerd worden met vergelijkbare gegevens over andere regio's in dit deel van Europa (of bv. in Noord-Italië) kunnen bovendien conclusies getrokken worden met betrekking tot de 'start' van de kapitalistische wereld-economie en haar (waarschijnlijke) embryonale voorloper(s).

Voor de 14de-15de eeuw komt het bestaan van een dergelijke embryonale wereld-economie in de lage landen als erg waarschijnlijk naar voor. Dit betekent echter niet noodzakelijk dat ook in de Kempen de geografische structurering voor een belangrijk deel vanuit deze embryonale wereld-economie bepaald werd. Om dit uit te klaren stelden we opnieuw twee visies voor, als vervolg op de visies m.b.t. de 13de eeuw: één waarin geargumenteed wordt dat de Kempen in een hiërarchische arbeidsverdeling opgenomen was en dus deel uitmaakte van de embryonale wereld-economie, en één waarin verondersteld wordt dat de toenemende integratie ten gevolge van marktprocessen beperkt bleef tot individuele Kempische steden en hun ommelanden. Interpretatie van de beperkt beschikbare gegevens levert voldoende aanwijzingen op om een zekere integratie van de Kempen in een wijder economisch systeem te veronderstellen: voor een niet onbelangrijk deel van de transformatieprocessen kan men niet meer stellen dat ze op eigen voorwaarden geschieden of vanuit een breder politiek systeem werden gestructureerd, maar er was meer en meer structurering vanuit een regio-overschrijdend economisch systeem, de embryonale kapitalistische wereld-economie. De integratie in het bredere politieke systeem was echter nog niet volledig opgeheven – economische integratie structureerde slechts een deel van de transformatieprocessen.

De embryonale wereld-economie die allicht sinds de 12de eeuw verondersteld kan worden in delen van West-Europa (steeds in concurrentie met tributaire wereld-systemen), werd in de 16de eeuw in ieder geval dusdanig belangrijk dat de reproductie van de tributaire systemen op langere termijn geblokkeerd werd. Op korte termijn was dit echter niet zo duidelijk: de 15de-eeuwse pogingen om, in de gebieden waar de embryonale wereld-economie in voorgaande

eeuw sterk geworden was, een wereld-rijk te vormen en aldus als politieke leiders de vruchten te plukken van de economische voorspoed aldaar, werd in de 16de eeuw met de komst van Karel V versterkt. Dit betekent dat de reproductie van de embryonale wereld-economie steeds meer onder druk kwam te staan, maar hij werd niet volledig geblokkeerd en de (Zuidelijke) Nederlanden, met Antwerpen als voortrekker, werden het eerste duidelijke kerngebied van de opkomende wereld-economie. De reeds twee of drie eeuwen durende tendens naar toenemende economische integratie culmineerde in de 16de eeuw in Thüniaanse zoneringen, zowel op niveau van de Nederlanden, als rond Antwerpen (al verdient de rol die de bodemvruchtbaarheid in deze structurering speelde nog uitklaring). De Kempen werd aldus een intern semiperifeer (de westelijke Kempen), of perifeer (de oostelijke Kempen) gebied binnen de kern van de opkomende wereld-economie. Verder onderzoek moet uitmaken of deze economische integratie rond Antwerpen voor de Kempen een onverdeeld positief effect had, dan wel of vanaf een bepaald moment de interne periferisering in economische achteruitgang resulteerde.

De embryonale wereld-economie, begonnen als interstadstatensysteem (hoewel men kan discussiëren over de mate van integratie van dit systeem) en reeds een aantal eeuwen wedijverend met een aantal tribulaire wereld-rijken, riskeerde met de opkomst van Karel V ingekapseld te worden in een imperium. De wereld-economie bleek echter al zodanig veel handelingen te structureren, dat de existentiële noodzakelijkheden voor reproductie van het tribulaire wereld-rijk werden aangetast: het politiek-bestuurlijke kader van het Habsburgse Rijk, gebonden aan een territorialistische machtslogica, bleek door structurele beperkingen niet in staat op de kansen die de economie bood in te spelen. De Zuidelijke Nederlanden, als deel van dit Habsburgse Rijk, vielen met de splitsing van de Nederlanden terug tot de status van semiperiferie. Hierdoor kregen processen met fragmenterende kracht de overhand. Voor de Kempen betekende dit alles een overgang van respectievelijk semiperiferie (de westelijke Kempen) en periferie (de oostelijke Kempen) in een (potentiële) kern, naar een overeenkomstige status in een semiperifeer land. Ook op dit niveau kregen processen met fragmenterende kracht de overhand: de economische integratie rond Antwerpen verviel en de Kempen plooiden terug op zichzelf in een rurale overlevingseconomie. De terugplooiing op zichzelf tot respectievelijk een netwerk van in zichzelf gekeerde marktvlekken in het westelijke deel, dan wel een bijna autarkisch ruraal gebied in het oostelijke deel, met een beperking van marktrelaties tot een minimum, betekent dat voor deze periode niet van een geïntegreerde Kempische regio kan gesproken worden. Hierbij kan men zich afvragen of het gebied nog wel kan gezien worden als deel uitmakend van de kapitalistische wereld-economie, aangezien de uiterlijke kenmerken die waren van een *peasant* economie, zoals naar voor gebracht door E.Wolf. Deze uiterlijke kenmerken kwamen echter tot stand door een

frustratie van de autonome ontwikkeling, gedreven vanuit de dubbele afhankelijke positie binnen de kapitalistische wereld-economie, zodat men niet kan stellen dat het gebied erbuiten stond.

In de 19de eeuw klom België, via de vroege industrialisering, op tot kernland in de wereld-economie, hetgeen vanaf het einde van de 19de eeuw gepaard ging met de totstandkoming van een economische integratie in een kern-periferiestructuur op nationaal schaalniveau. De Kempen onderging een overgang van een perifeer gebied in een semiperifeer land in het agrarisch kapitalisme, naar een perifeer gebied in een kernland in het industrieel kapitalisme. Deze intern perifere positie bleef behouden met de komst van de eerste industrieën in de regio, waar geen enkel lokaal initiatief mee gemoeid was. Met de intensifiëring van de Belgische kern-periferiestructuur en de uitbreiding van de interne kern naar Antwerpen toe ging de Kempen, steeds meer industrialiserend, in de loop van de eerste helft van de 20ste eeuw over naar interne semiperiferie.

Als gevolg van een verlies van controle van binnenlandse ondernemingen op de economische ontwikkelingen in België, desintegreerde de kern-periferiestructuur op Belgisch niveau vanaf de jaren 1960. Niettegenstaande deze desintegratie, bleef de Kempen binnen België een semiperifere status behouden: aangemoedigd door de regionale expansiewetten werd de regio een gegeerde vestigingsplaats voor productie-filialen van multinationale ondernemingen, terwijl de beslissingscentra in Brussel, of, in mindere mate, in Antwerpen gevestigd waren. Na de crisis van de jaren 1970 en het verlaten van de Fordistische consensus werd het patroon diffuser. Regio's traden met mekaar in concurrentie en de greep van de staat hierop werd steeds kleiner. Bovendien verschoven een deel van de bevoegdheden naar het Europese niveau. Als gevolg van deze evoluties werd de economische integratie van de Kempen binnen België zwakker. Hierbij kan men zich afvragen in hoeverre België als tussenliggend schaalniveau nog van belang is voor de bepaling van de economisch-geografische structurering van de Kempen binnen de wereld-economie. Hierbij zijn drie simultaan verlopende processen van belang, die verder onderzoek verdienen: (1) het gebrek aan eigen multinationale ondernemingen en dus economische beslissingsmacht resulteert in een daling van de status van België op het kern-periferiecontinuüm van de wereld-economie en dus beperktere economische integratie op nationale schaal; (2) verschuiving van het tussenliggende schaalniveau van België naar Europa, met ontstaan van transnationale regiovormende processen op niveau van de Kempen; en (3) eventuele opkomst van wereldsteden, waardoor de plaats die regio's bekleeden in het wereld-systeem meer en meer bepaald zou worden door hun relatie tot één of meerdere van deze wereldsteden. Samenhangend met het proces van verminderd belang van nationale staten, komt ook het

regio-begrip steeds meer in de verdrinking: economisch bepaalde ruimte-structurerende processen leiden niet noodzakelijk tot een coherente regio, maar meer en meer tot genetwerkte territoria. Regiovorming blijft echter belangrijk van onderuit, als forum voor pleitbezorging van lokale belangen.

Het savannegebied in het huidige Ghana vanuit wereld-systeemperspectief

Bepaling van de sociale systemen in de historische Soedan vóór de incorporatie in de Europese kapitalistische wereld-economie betekent dat telkens moet nagegaan worden welke groepen de transformaties binnen de regio's bepaalden: politieke (en zo ja: welke ?), dan wel economische groepen.

Het Songhay-rijk was op het hoogtepunt van haar macht in de 16de eeuw duidelijk een wereld-rijk, waarin de regeerders een territorialistische machtslogica toepasten. Het stimuleren van de handel was onontbeerlijk voor hun macht, maar de uitoefening van een sterke controle op de ondernemers, de Soninke handelaars, was dit eveneens. De transformatieprocessen in de regio's die tot het Songhay-rijk behoorden werden aldus in de eerste plaats gestructureerd vanuit de acties van de politieke leiders van het rijk. In de vazalstaten kan men veronderstellen dat politieke leiders van deze onderhorige gebieden als tussenliggend structurerend schaalniveau werkten: ook zij maakten bepaalde handelingen mogelijk en beperkten andere, maar konden dat niet autonoom doen – hun structurering was afhankelijk van de structurering op niveau van het Songhay-rijk als geheel.

Een groot deel van de westelijke Soedan bevond zich, via de operaties van de Soninke handelaars, in de economische invloedssfeer van het Songhay-rijk. Er was bijgevolg een zekere economische integratie tussen de staten in het studiegebied – Gonja, Dagomba, Bono, enz. - en het Songhay wereld-rijk, maar deze integratie was waarschijnlijk gebaseerd op een handel die ondergeschikt bleef aan de politiek, hoewel bijkomend onderzoek vereist is om hierover uitsluitsel te krijgen. De staten bevonden zich wel in de externe arena van het Songhay-rijk, met een groei van de lange-afstandshandel en versterking van de staatsstructuren tot gevolg, maar de structurering van de transformatieprocessen geschiedde op de voorwaarden van de politieke elites van de staten, zodat men kan stellen dat de regeerders territoriale leiders in tributaire wereld-rijken waren. De meeste regeerders vergaarden inkomsten door onttrekking van tribuut aan de onderhorige boeren, maar de belangrijkste inkomstenbron vormde in de meeste gevallen toch de controle over de externe handel. Dit is een voorbeeld van wat door J.-F.Bayart de extraversie van de Afrikaanse staatsvormingsprocessen werd genoemd: de politieke leiders richtten zich in de eerste plaats op externe relaties – via hun positie in handelsnetwerken – om hun macht te vestigen en bestendigen. Hoewel we de staten in het studiegebied 'wereld-rijken' dienen te noemen, was er een groot verschil in omvang, invloed en prestige met bijvoorbeeld het Songhay-rijk, zodat

de term niet echt gelukkig gekozen is. Bovendien was er in deze kleine wereld-rijken allicht geen sprake van een tussenliggend structurerend schaalniveau, hoewel opnieuw meer onderzoek noodzakelijk is.

Enkel de handelsstad Bighu kan men niet beschouwen als een tributair wereld-rijk op zichzelf: de economie was enkel gericht op handel ten behoeve van de politieke leiders van het Songhay-rijk, zodat we de stad, hoewel politiek onafhankelijk, op economisch vlak allicht tot het Songhay wereld-rijk moeten rekenen.

Over de volkeren zonder gecentraliseerde politieke organisatie in het studiegebied zijn weinig gegevens gekend, maar aangenomen mag worden dat het minisystemen waren, in dien verstande dat dit niet noodzakelijk autarkie hoeft te betekenen, maar wel ontwikkeling op eigen voorwaarden, gekenmerkt door op verwantschapsgroepen gebaseerde productiewijze.

Na het ineenstorten van het Songhay-rijk waren er in de 17de eeuw pogingen van Borno om de centrale Soedan en de trans-Saharahndel te controleren, maar uiteindelijk kreeg politieke fragmentatie de bovenhand. Zowel de trans-Saharahandel als de Atlantische handel werden georganiseerd vanuit een reeks kleine staten, die hierdoor vaak politiek sterker werden. Deze externe handel nam gedurende de 17de en vooral ook de 18de eeuw dermate toe, dat meer en meer staten zich exclusief hierop toelieden, waardoor ze afhankelijk werden van de import van voedingsmiddelen uit naburige streken. Men kan dit duiden via het ontstaan van een embryonale wereld-economie, die in de 19de eeuw zou culmineren rond de Hausa-staten. Waarschijnlijk bleef de structurering van transformatieprocessen door deze embryonale wereld-economie aanvankelijk echter zeer beperkt, hoewel bijkomend onderzoek noodzakelijk is om hierover meer duidelijkheid te verkrijgen. Een belangrijk verschilpunt met de wereld-economie die in Europa tot ontwikkeling was gekomen, is dat deze in West-Afrika in de eerste plaats extern gericht was, op de productie van goederen voor lange-afstandshandel. Ook niet alle gebieden die deelnamen aan de trans-Saharahandel zouden in deze arbeidsverdeling zijn opgenomen. In het studiegebied is niet duidelijk of de Mossi-staten en Gonja in een arbeidsverdeling voor de productie van basisgoederen – die verder ging dan de uitwissling van voedingswaren op grond van ecologische verschillen – over de politieke grenzen heen waren betrokken.

De Atlantische handel had in deze periode enkel grote gevolgen voor de volkeren in de woudzone; in de westelijke Soedan bleef de invloed ervan indirect (Europese producten werden via de Akan noordelijker getransporteerd), tenzij voor de volkeren zonder gecentraliseerde politieke organisatie, waar zoals gezegd meer en meer slaven werden geroofd.

In de tweede helft van de 18de en de 19de eeuw werd het studiegebied gekenmerkt door een aantal simultaan verlopende transformatieprocessen die alle van buiten de eigen regio aangedreven werden. De belangrijkste was uiteraard de verovering van de Mossi staten en Gonja door Ashanti. De ontwikkelingen van de voorheen onafhankelijke staten werd nu ondergeschikt gemaakt aan die van het Ashanti kernland. Ashanti had alle kenmerken van een wereld-rijk: het was een relatief groot rijk, dat tribuutstaten omvatte waarbinnen de politiek grotendeels ongemoeid werd gelaten – zolang het gevraagde tribuut betaald werd – en waarin de handel sterk gecontroleerd werd door de politieke autoriteiten.

Dit Ashanti-rijk was echter geen eiland op zichzelf, maar kon sterk worden door onder meer haar integratie in bredere handelsnetwerken, zowel met de Europeanen langs de kust, als met de Hausa steden (of, in de 19de eeuw, het kalifaat van Sokoto) in het noordoosten. Het Ashanti-rijk was externe arena voor beide sociale systemen - zowel voor de Europese wereld-economie, als voor de embryonale wereld-economie die zich in de centrale Soedan ontwikkelde – waardoor de staat zich, via extraversie, enorm kon versterken. Hoewel de enorme toename van de slavenhandel langs de Atlantische kust tijdens de tweede helft van de 18de eeuw voor Ashanti incorporatieprocessen in de Europese wereld-economie op gang bracht, kon het rijk zich hier tegelijkertijd tegen verzetten door haar positie in de externe arena van de embryonale wereld-economie ten noordoosten. Pas toen Ashanti in 1874 definitief werd verslagen door de Britten en ook de embryonale wereld-economie in de centrale Soedan desintegreerde onder Europese druk kon de incorporatie in de Europese wereld-economie afgerond worden.

De incorporatieprocessen die de Mossi-staten in de 17de en eerste helft van de 18de eeuw mogelijk ondervonden vanuit de ontwikkelende embryonale wereld-economie rond de Hausa-staten werd afgebroken met de opname in het Ashanti-rijk: de transformatieprocessen in de Mossi-staten werden nu gestructureerd vanuit een wereld-rijk, waarbij de tribuutstaten zelf als tussenliggend schaalniveau fungeerden. Incorporatieprocessen vanuit de Europese wereld-economie ondervonden deze gebieden zo goed als niet: deze kwamen pas op het einde van de 19de eeuw, na de desintegratie van het Ashanti wereld-rijk en van de embryonale wereld-economie in de centrale Soedan, op gang. Ook incorporatieprocessen vanuit de embryonale wereld-economie in de centrale Soedan waren er allicht niet, al zou het interessant zijn via bijkomend onderzoek een duidelijker zicht te krijgen op de impact van de noordelijke handel en handelssteden als Salaga op de plaatselijke productie.

Na de verzwakking van de te sterke staatsstructuur van Ashanti tijdens de 19de eeuw, brak een nieuwe fase aan, waarin Groot-Brittannië een politieke structuur opbouwde, in functie van het moederland. Rond de eeuwwisseling werd ook het savannegebied in het noorden van het huidige Ghana daarin opgenomen en dit betekende voor dit gebied het begin van de

inschikking in de wereld-economie. Met de vastlegging van de koloniale grenzen, verdween de noordelijke handel bijna volledig, zodat het gebied haar belangrijkste bron van inkomsten verloor. In de kolonie, periferie binnen de kapitalistische wereld-economie, ontstond in de 20ste eeuw een driedelige ruimtelijke structuur, waarin het studiegebied via een dubbele periferisering was opgenomen. In het zuiden (tot en met grote delen van Ashanti) produceerde men voor de wereldmarkt ; dit was de kernzone van een land dat perifeer was in de wereld-economie. In de delen van het woudgebied waar cacaoproductie niet dominant was (in de eerste plaats Brong Ahafo) produceerde men voedsel, dat zowel in de eerste, als in de derde zone geconsumeerd werd. Dit gebied was binnen de Goudkust kolonie semiperifeer. De noordelijke savannezone was belangrijk als arbeidsreserve voor de eerste zone en werd periferie binnen de periferie. Het gebied werd gekenmerkt door een rurale overlevingseconomie, waarin het totale huishoudelijke inkomen uit subsistentielandbouw werd aangevuld via arbeidsmigratie.

Met de onafhankelijkheid in 1957 verkreeg Ghana uitzicht op een semiperifere positie binnen de wereld-economie: de aanzienlijke inkomsten van de cacaoexport moesten het mogelijk maken een importsubstituerende industriële productie op gang te brengen. Het savannegebied in Ghana werd nu periferie in een potentieel semiperifeer land en dit betekende dat de zone méér werd dan enkel arbeidsreserve. Er kwam een ontwikkeling in de richting van een von Thünenstructuur op gang, waarin het noordwesten van het land werd opgenomen als gebied waarin de commerciële veeteelt voor export naar het zuidelijk stedelijk gebied enorme opgang maakte. Vanuit het zuidelijke savannegebied kwam export van yam, bonen, aardnoten, mais, gierst en rijst op gang. Het uiterste noordoosten bleef in de eerste plaats in het land geïntegreerd als arbeidsreserve, hoewel ook enige export van voedingsmiddelen plaatsvond. Deze arbeidsreserve van de Zuid-Ghanese exportproductie strekte zich nu ook uit tot delen van Togo, Nigeria en Opper-Volta. De CPP-politiek van integratie van de savannezone in de nationale economie via voedselproductie voor het zuiden betekende geen wegwerking van regionale onevenwichten. Wel ontstond een sterkere polarisering binnen de regio, die in de daaropvolgende periode nog werd versterkt.

Zowel door nefast gebleken keuzen in het beleid, als door de wereldwijde crisis die begon op het einde van de jaren 1960, werd de Ghanese ontwikkeling geremd en viel het land terug tot de status van periferie in de kapitalistische wereld-economie. Dit wekt de verwachting van een afname van economische integratie op nationaal schaalniveau. In het savannegebied van Ghana nam echter de commerciële rijstproductie enorm toe, maar deze kon enkel overleven dank zij aanzienlijke steun, zowel vanuit de overheid, als vanuit buitenlandse hulpprogramma's. Dit geeft de belangrijke rol van de nationale overheid aan, als

tussenliggend schaalniveau in de wereld-economie. De terugval tot de periferie in de wereld-economie had tot gevolg dat processen met integrerende kracht afnamen; de overheid probeerde hier echter tegen in te gaan, door commerciële rijstproductie in het noorden aan te moedigen, in een poging de voedselvoorziening voor het zuiden te verzekeren. Aanvankelijk leek deze strategie succesvol te zijn, maar uiteindelijk bleek toch steeds meer import van voedingsproducten vereist. In 1982-'83 was de binnenlandse voedselproductie bijna volledig stilgevallen, gepaard gaande met een economische fragmentering in de savannezone.

Men kan zich afvragen wie belang had bij het beleid van subsidiëring van grootschalige rijstproductie en negeren van kleine boeren: was dit de kapitalistische wereld-economie (of beter : leidende groepen binnen de kapitalistische wereld-economie), of was het in het belang van leidende groepen binnen Ghana om met buitenlandse hulp grootschalige productie, en dus zichzelf, te subsidiëren, ongeacht of dit wel de meest efficiënte inpassing in de wereld-economie betekende?

De structurele aanpassingsprogramma's, met hun aandacht voor de exportproductie, hebben deze fragmentering allicht niet gekeerd; het savannegebied in het noorden van het land blijft beperkt geïntegreerd in de nationale economie en kleine, op zelfvoorziening gerichte boeren worden nog steeds grotendeels genegeerd in het beleid.

De politiek leidende groepen in Afrikaanse staten bouwen hun macht nog steeds in belangrijke mate op via hun inpassing in internationale handels- en hulpnetwerken, i.p.v. via stimulering van interne ontwikkeling, of m.a.w., via extraversie. J.F.-Bayart spreekt daarom van continuïteit van Afrikaanse staatsvorming over de kolonisering heen. Wanneer men dit vanuit wereld-systeemstandpunt bekijkt is het verschil echter dat na incorporatie in de Europese wereld-economie de extraversie niet meer een vrijwillig gekozen strategie kon zijn; de ontwikkeling op eigen voorwaarden was afgebroken en periferisering resulteerde in slechts zeer beperkte beschikbare middelen. De continuïteit bestaat erin dat leidende groepen strijd leveren om buitenlandse steun en investeringen in hun voordeel af te buigen en het hierdoor slechts in beperkte mate nodig hebben binnenlandse ontwikkeling te stimuleren. In dit verband kan men zich ook de vraag stellen of Afrika slechts beperkt in de wereld-economie geïntegreerd is omdat de wereld-economie geen behoefte heeft aan sterkere integratie, of is de beperkte integratie (mede) een gevolg van de extraversie van de Afrikaanse staten ?

Theoretische reprise

Het onderzoek naar de geografische structuur van regio's vanuit wereld-systeem perspectief betekent dat men de regio plaatst in een groter geheel, het sociale systeem, dat werkt als een overkoepelende transformerende structurering, die uit zichzelf geografisch causaal is. Dit sociaal systeem is een open systeem met operationele geslotenheid. Deze openheid betekent enerzijds dat bij de analyse van de geografische structurering van een regio ook endogene

factoren, of vertikale relaties, in ogenschouw moeten genomen worden, en anderzijds dat sociale systemen niet autarkisch zijn. Wel worden ze gekenmerkt door autopoiesis.

Wanneer dit sociale systeem een wereld-economie is, wordt de transformerende structurering die territoriale differentiatie veroorzaakt bepaald door vanuit de economie – de ondernemers - gedreven processen: kern-periferieprocessen veroorzaken territoriale ongelijkheid. Bovendien moet men rekening houden met een tussenliggend transformerend schaalniveau, op het niveau van staten, waarbinnen eveneens kern-periferiestructuren kunnen teruggevonden worden.

Wanneer het overkoepelende sociale systeem een wereld-rijk is, wordt de transformerende structurering die territoriale differentiatie veroorzaakt bepaald door vanuit de politiek gedreven processen: de regeerders zijn dominant over de ondernemers. In grote wereld-rijken is eveneens sprake van een tussenliggend transformerend schaalniveau. Of dit voor alle wereld-rijken opgaat, ook de kleintjes, moet verder onderzoek uitmaken. Wereld-rijken kunnen gecentraliseerd of gedecentraliseerd zijn; of dit gevolgen heeft voor de geografische causaliteit – is er sprake van politiek bepaalde kern-periferieprocessen die niet enkel territoriale differentiatie veroorzaken, maar territoriale ongelijkheid - verdient eveneens nader onderzoek.

Wanneer het overkoepelende sociale systeem een minisysteem is, wordt de transformerende structurering die territoriale differentiatie veroorzaakt bepaald door vanuit socio-culturele sfeer gedreven processen. Territoriale differentiatie betekent hier niet territoriale ongelijkheid, er zijn m.a.w. geen kern-periferieprocessen werkzaam. Bovendien blijft de geografische structurering allicht beperkt tot twee schaalniveaus. Het principe van de autopoiesis betekent dat minisystemen geenszins autarkisch hoeven te zijn.

Voor een duiding van de geografische structurering van de Kempen en het savannegebied in het huidige Ghana is m.a.w. een analyse van het sociale systeem waarin het gebied zich bevindt noodzakelijk. Daarnaast moet - zeker indien het sociale systeem een wereld-economie of wereld-rijk is - een analyse gemaakt worden van het ruimere gebied (binnen dit sociaal systeem) dat de structurering van de streek voor een belangrijk deel mee bepaalt. Voor de bepaling van het sociale systeem is het vaak ook noodzakelijk de sociale systemen in de omgeving te analyseren, teneinde interacties, met hun structurerend effect, te kunnen duiden. Dit alles verklaart waarom het bijvoorbeeld in het geval van de savannezone in het huidige Ghana de ene keer volstaat het gebied binnen de nationale staat te beschouwen (die op zijn beurt een positie bekleedt in de wereld-economie), terwijl de andere keer de ganse historische Soedan in ogenschouw moet genomen worden. Een combinatie van de structurerende processen op deze verschillende schaalniveaus bepaalt de integrerende en fragmenterende krachten werkzaam op het niveau van de geografische streek. Naargelang de dominantie van

deze integrerende en fragmenterende krachten zijn de geografische streken ‘Kempen’ en ‘noorden van Ghana’ echte dan wel discursieve categorieën.

Door aldus regio’s te plaatsen binnen grotere gehelen, die de transformerende processen die in de regio werkzaam zijn structureren, komen vragen aan de oppervlakte die via meer klassiek geografische studies, waarin de ruimere omgeving beperkt wordt tot een *context*, niet aan de oppervlakte komen. Bovendien wordt, via de opbouw van een vocabularium en strakke analysemethode, vergelijkbaarheid met de ontwikkelingspaden van andere regio’s / in andere tijden geformaliseerd. Wel zijn duidelijk meer empirische studies noodzakelijk om alle conceptuele problemen uit te klaren.

- ABITBOL M., 1992, "The end of the Songhay empire", in: B.A.Ogot (ed.), *General History of Africa, vol.V: Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, California, Heinemann-UNESCO, pp.300-326.
- AGNEW J., 1999, "Regions on the mind does not equal regions of the mind", in: *Progress in Human Geography*, XXIII, 1, pp.91-96.
- ARHIN K. & KI-ZERBO J., 1989, "States and peoples of the Niger Bend and the Volta", in: J.F.Ade Ajayi (ed.), *General History of Africa, Vol.VI: Africa in the Nineteenth Century until the 1880s*, California, Heinemann-UNESCO, pp.662-698).
- ARRIGHI G., 1994, *The Long Twentieth Century. Money, Power, and the Origins of Our Times*, London-New York, Verso, XIV-400 p.
- ASTILL G. & LANGDON J., 1997, *Medieval farming and technology: the impact of agricultural change in Northwest Europe*, Leiden, Brill, VIII-321 p.
- AVONDS P., 1982, "Brabant en Limburg 1100-1403", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden (AGN)*, dl.2, pp.452-482.
- BAIER S., 1989, "The Sahara in the nineteenth century", in: J.F.Ade Ajayi (ed.), *General History of Africa, vol.VI: Africa in the Nineteenth Century until the 1880s*, California, Heinemann-UNESCO, pp.515-536.
- BASSETT K., 1999, "Is there progress in human geography? The problem of progress in the light of recent work in the philosophy and sociology of science", in: *Progress in Human Geography*, XXIII, 1, pp.27-47.
- BAYART J.-F., 1993, *The State in Africa: the Politics of the Belly*, London and New York, Longman, XXIII-370.
- BEAUREGARD R.A., 1995, "Theorizing the global-local connection", in: Knox P.L. & Taylor P.J., 1995, *World Cities in a World-System*, Cambridge University Press, pp.232-248.
- BECKER U., 1989, "De regulatietheorie voorbij. De kapitalistische ontwikkeling als open proces met een complex referentiekader", in: *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, XXIII, 1, pp.23-48.
- BECKMAN B., 1981, "Ghana, 1951-78: the Agrarian Basis of the Post-colonial State", in: J.Meyer, P.Roberts & G.Williams (eds.), *Rural development in tropical Africa*, London, Macmillan, pp.143-167.
- BENING R.B., 1999, *Ghana regional boundaries and national integration*, Accra, Ghana Universities Press, 379 p.
- BIELEMAN J., 1992, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950. Veranderingen en verscheidenheid*, Amsterdam, 423 p.
- BIJSTERVELD A.J.A., 1989, "Een zorgelijk bezit. De benedictijnenabdijen van Echternach en St. Truiden en het beheer van hun goederen en rechten in Oost-Brabant, 1100-1300", in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, VI (1989), pp.7-44.

BIJSTERVELD A.J.A., 1997, "Een nieuwe orde? De politieke en religieuze ontwikkelingen in het Maas-Demer-Scheldegebied in de elfde en twaalfde eeuw en de stichting van norbertijnenabdijen in het tweede kwart van de twaalfde eeuw", in: S. Van de Perre (ed.), *Norbertijnen in de politiek*, Brussel, pp.10-38 (Werkgroep Norbertijner Geschiedenis in de Nederlanden. Bijdragen van de contactdag 7).

BIJSTERVELD A.J.A., 1999, "Gift Exchange, landed property, and eternity. The Foundation and endowment of the Premonstratensian priory of Postel (1128/1138-1179)", in: F.Theuws & N.Roymans (eds.), *Land and Ancestors. Cultural Dynamics in the Urnfield Period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*, Amsterdam, Amsterdam University Press, pp.309-348 (Amsterdam Archaeological Studies 4).

BLOCKMANS W.P., 1993, "De vorming van een politieke unie (veertiende-zestiende eeuw)", in: J.C.H.Blom & E.Lamberts (eds.), 1993, *Geschiedenis van de Nederlanden*, Rijswijk, Nijgh & Van Ditmar Universitair, pp.45-117.

BLOM J.C.H. & LAMBERTS E. (eds.), 1993, *Geschiedenis van de Nederlanden*, Rijswijk, Nijgh & Van Ditmar Universitair, XII-411 p.

BLOM T. & HAAS B., "De ondraaglijke lichtheid van systemen. Over de grondslagen van het Luhmanniaanse denken", in: Laermans R. (ed.), *Sociale Systemen Bestaan. Een kennismaking met het werk van Niklas Luhmann*, Leuven/Amersfoort, Acco, pp.79-96.

BLONDE B., 1990, "Domestic demand and urbanisation in the 18th century: some demographic and functional evidence from the Brabantine small towns", in: Van der Wee, H. (ed.), *Growth and stagnation in the urban network of the Low Countries (14th-18th centuries)*, Leuven, Centrum voor Economische Studiën, pp.9-26. (Workshop on Quantitative Economic History. Research Paper: 90.01).

BOAHEN A.A., 1984, "Politics in Ghana, 1800-1874" in: J.F.Ade Ajayi & M.Crowder (eds.), *History of West Africa*, Vol.II, London, Longman Group Ltd, pp.167-261.

BOAHEN A.A., 1992), "The states and cultures of the Lower Guinean coast", in: B.A.Ogot (ed.), *General History of Africa, Vol.V: Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, California, Heinemann-UNESCO, pp.399-433.

BONENFANT P., 1932, "Le duché de Lothier et le marquisat de Flandre à la fin du XIe siècle (1095)", in: L.Van Der Essen (ed.), *Atlas de Géographie historique de la Belgique*, Bruxelles, Carte III.

BONENFANT P., 1962, "La fondation de 'Villes Neuves' en Brabant au Moyen Age", in: *Vierteljahrschrift für Social und Wirtschaftsgeschichte*, XLIX, pp.145-170.

BONGERS M.J.W.M. & VAN VILSTEREN E.V.T., 1986, "Waldviehbaurntum, een wildwestverhaal?", in: *Historisch Geografisch Tijdschrift*, IV, 3, pp. 6-12.

BRAUDEL F., 1982, *The Wheels of Commerce*, New York, Harper & Row.

BRUKUM N.J.K., 1998, "Studied neglect or lack of resources? The socio-economic underdevelopment of Northern Ghana under British colonial rule", in: *Transactions of the Historical Society of Ghana*, New Series, II (1998), pp.117-131.

BRUNEEL C., 1993, "De Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden (1585-1780)", in: J.C.H.Blom & E.Lamberts (eds.), 1993, *Geschiedenis van de Nederlanden*, Rijswijk, Nijgh & Van Ditmar Universitair, pp.181-218.

CABUS P. & SAEY P., 1997, Consistentie en coherentie van het ruimtelijk structuurplan Vlaanderen in het licht van de actuele stedelijke en regionaal-economische ontwikkeling, Onderzoek uitgevoerd in opdracht van E.Baldewijns, Vlaams minister van Openbare Werken, Vervoer en Ruimtelijke Ordening, 5 september 1997, 279 p.

CHASE-DUNN Ch., 1989, *Global Formation, Structures of the World-Economy*, Cambridge, Blackwell.

CHASE-DUNN Ch. & HALL T.D., 1997, *Rise and Demise. Comparing World-Systems*, Boulder: Westview Press, XI-322 p. (New Perspectives in Sociology).

CISSOKO S.M., 1984, "The Songhay from the 12th to the 16th century", in: D.T.Niane (ed.), *General History of Africa, Vol.IV: Africa from the Twelfth to the Sixteenth Century*, California, Heinemann-UNESCO, pp.187-210.

CONTAMINE Ph., 1997, *L'économie médiévale*, Paris, Armand Colin, 448 p.

COOPMANS J., 1975, "De onderlinge rechtsverhoudingen van 's-Hertogenbosch en het platteland vóór 1629", in: *Bijdr. tot de Gesch.*, LVIII, 1-2, pp.73-116 (De Brabantse Stad. Vierde colloquium).

CRAEYBECKX J., 1977, "Agrarisch bedrijf", in: Blok, Prevenier e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.12, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, pp.20-33.

CUVELIER J., 1912, *Les Dénombrements de foyers en Brabant (XIVe-XVIe siècle)*, Bruxelles, 2 dln.

DAELS L., ANTROP M. & WALSCHOT L., 1989: "The development of regional geography in Belgium", in: L.J.Paul (ed.), *Post-war development of regional geography. With special attention to the United Kingdom, Belgium and the Netherlands*, Amsterdam-Utrecht, Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap/Geografisch instituut rijksuniversiteit Utrecht, pp.43-58 (Nederlandse geografische studies 86).

DAVIDSON B., 1965, *The growth of African Civilisation. History of West Africa 1000-1800*, London, Longmans, Green and Co Ltd, 312 p.

DE BELDER J., 1957, "De demografische evolutie van Lier", in: *'t Land van Rijen*, VII, p.44.

DEKKERS P.J.V., 1995, "Brandend zand. Hoe de hertog van Brabant zijn heerschappij op de Kempense zandgronden verwierf ten koste van de lokale en regionale adel", in : *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, XII (1995), pp.10-40.

DE KOK H., 1990, "De Turnhoutse tijknijverheid tijdens de Opstand", in: "De Brabantse stad. Economische heroriëntatie en reorganisatie in de Brabantse steden tijdens de scheiding der Nederlanden (1550-1650)", in: *Bijdr. tot de Gesch.*, LXXIII, 3-4, pp.187-198.

DE PATER B.C., HOEKVELD G.A. & VAN GINKEL J.A. (eds.), 1989, *Nederland in delen. Een regionale geografie. Deel I: Nederland als geheel, West- en Zuidwest-Nederland*, Houten, De Haan, 335 p.

DE SCHEPPER H., 1979, "De 'Reconquista' mislukt. De katholieke gewesten 1579-1588", in: Blok, Prevenier e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.8, pp.262-278.

DE WACHTER A., 1999, "De opname van de Kempen in het hertogdom Brabant (elfde tot dertiende-veertiende eeuw). Een politiek-geografische probleemstelling", in: *BEVAS*, 1999-1, pp.111-139.

DE WIT H.A.M., 1990, "Naar de periferie? Enkele veranderingen op economisch gebied in Eindhoven tussen de jaren 1570 en 1670", in: "De Brabantse Stad. Economische heroriëntatie en reorganisatie in de Brabantse steden tijdens de scheiding der Nederlanden (1550-1650)", in: *Bijdr. tot de Gesch.*, LXXIII, 3-4, pp.199-210.

DIAGNE P., 1992, "African political, economic and social structures during this period", in: B.A.Ogot (ed.), *General History of Africa, vol.V, Africa from the Sixteenth tot the Eighteenth Century*, California, Heineman-UNESCO, pp.23-45.

DICKEN P., 1999, *Global Shift. Tranforming the World Economy*, London, Paul Chapman Publishing, XVI-496 p. (Third Edition).

DICKSON K.B., 1968, "Background to the problem of economic development in northern Ghana", in: *Analns of the Association of American Geographers*, vol.52, 4, pp.686-696.

DICKSON K.B., 1969, *A Historical Geography of Ghana*, Cambridge University Press, 379 p.

DODGSHON R.A., 1987, *The European Past. Social Evolution and Spatial Order*, London, Macmillan Education, 403 p. (Critical Human Geography).

DODGHSON R.A., 1993, "The Early Modern World-System: A Critique of its Inner Dynamics", in: Nitz H.-J. (eds.), 1993, *The Early Modern World-System in Geographical Perspective*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, pp.26-41 (Erdkundliches Wissen 110).

EADES J.S., 1975, "The growth of a migrant community: the Yoruba in Northern Ghana", in: J.Goody (ed.), *Changing social structure in Ghana: Essays in the comparative sociology of a new state and an old ald tradition*, London, International African Institute, pp.37-57.

ERVYNCK A., 1998, " An archaeozoological investigation of sheep husbandry around late medieval Ypres", in: *Ypres and the Medieval Cloth Industry in Flanders*, Ename: Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, pp.77-88.

FIRMIN-SELLERS K., 1996, *The transformation of property rights in the Gold Coast. An empirical analysis applying rational choice theory*, Cambridge University Press, XII-200 p.

FLINT J.E., 1984, "Economic change in West Africa in the nineteenth century", in: J.F.Adjayi & M.Crowder (eds.), *History of West Africa, Vol.II*, London, Longman Group Ltd, pp.380-401.

FOSTER M. & ZORMELO D., 2002, *How, When and Why does Poverty get Budget Priority. Poverty Reduction Strategy and Public Expenditure in Ghana*, London, Overseas Development Institute, XII-46 (Working Paper 164).

GAY F.-J. & WAGRET P., 1987, *L'économie des pays du Benelux*, Paris, Presse Universitaires de France.

GOOSSENS M., 1963, "L'organisation urbaine du Nord-Est de la Belgique. Confrontation de quelques méthodes", in: *Bulletin de la Société d'Etudes Géographiques*, XXXII, 1, pp.5-163.

GORIS J., 1990, "Herentals: van welvarend industrieel centrum tot arme garnizoenstad (1560-1650)", in: *Bijdr. tot de Gesch.*, LXXIII, 3-4, pp.211-235 (De Brabantse stad. Economische heroriëntatie en reorganisatie in de Brabantse steden tijdens de scheiding der Nederlanden (1550-1650)).

HALL P., 1966, *Von Thiinens Isolated State. An English Edition of Der Isolierte Staat*, Glasgow, Pergamon Press, 304 p.

HANNA S.P., 1995, "Finding a place in the world-economy. Core-periphery relations, the nation-state and the underdevelopment of Garrett County, Maryland", in: *Political Geography*, 1995, XIV, 5, pp.451-472.

HASQUIN H., 1979, "Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1815", in: Blok, Prevenier e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.8, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, pp.124-159.

HAUER J., 1991, "Wat moeten we met de feiten aan? Een persoonlijk antwoord", lezing tijdens studiebijeenkomst 'De spanning tussen theorie en feiten' van de N.F.W.O. Contactgroep 'Theoretische en kwantitatieve menselijke aardrijkskunde', Gent, 4 dec. 1991.

HERBERT S., 2000, "For ethnography", in: *Progress in Human Geography*, XXIV, 4, pp. 550-568.

HILL P., 1970, *Studies in Rural Capitalism in West Africa*, Cambridge University Press, 173 p.

HOEKVELD G.A., 1987, "Het wereldsysteem, terrein van onverhulde ideologie. Vaste grond of bananeschil voor de regionale geografie", in: Hoekveld G.A. & Van der Laan L. (eds.), 1987, *Regio's in wereldcontext. Ontwikkelingen in het wereldsysteem en in macro-regio's*, Meppel: Edu'Actief, pp.29-44.

HOEKVELD G.A., 1990, "Regional geography must adjust to new realities", in: Johnston R.J., Hauer J. & Hoekveld G.A. (eds.), 1990, *Regional Geography. Current developments and future prospects*, London and New York, Routledge, pp. 11-31.

HOEKVELD G.A., 1993, "World-System Theory: Implications for Historical and Regional Geography", in: Nitz (ed.), *The Early Modern World-System in Geographical Perspective*, Stuttgart, Hanz Steiner Verlag, pp.42-61 (Erdkunliches Wissen 110).

HOEKVELD G.A. & VAN DER LAAN L. (eds.), 1987, *Regio's in wereldcontext. Ontwikkelingen in het wereldsysteem en in macro-regio's*, Meppel: Edu'Actief, 136 p. (Samenleving en Ruimte).

HOPKINS A.G., 1973, *An economic history of West Africa*, London, Longman Group Ltd, 337 p.

HOPKINS T.K. & WALLERSTEIN I., 1977, "Patterns of Development of the Modern World-System. Research Proposal", in: *Review*, I, 2, Fall 1977, pp.111-145.

HOPKINS T.K. & WALLERSTEIN I., 1987, "Capitalism and the Incorporation of New Zones into the World-Economy", in: *Review*, X, 5/6, summer/fall 1987, pp.763-779.

HUDSON R., 1990, "Re-thinking regions: some preliminary considerations on regions and social change", in: Johnston R.J., Hauer J. & Hoekveld G.A. (eds.), 1990, *Regional Geography. Current developments and future prospects*, London and New York, Routledge, pp.67-84.

IZARD M., 1984, "The peoples and kongdoms of the Niger Bend and the Volta basin from the 12th to the 16th century", in: D.T.Niane (ed.), *General History of Africa, vol.IV: Africa from the Twelfth to the Sixteenth Century*, California, Heinemann-UNESCO, pp.211-237.

IZARD M. & KI-ZERBO J., 1992, "From the Niger to the Volta", in: B.A.Ogot (ed.), *General History of Africa, Vol.V: Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, California, Heinemann-UNESCO, pp.327-367.

JANSSENS G., 1979a, "De eerste jaren van Filips II 1555-1556", in: Blok, Prevenier e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.8, pp.186-201.

- JANSSENS G., 1979b, "Van de komst van Alva tot de Unies 1567-1579", in: Blok, Prevenier e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.8, pp.215-243.
- JUDGE D., STOKER G. & WOLMAN H., 1995, "Urban Politics and Theory: An Introduction", in: Judge D., Stoker G. & Wolman H. (eds.), *Theories of Urban Politics*, London, Sage Publications, pp.1-12.
- KEERIS H., 1981, "Geografie van de Zuidelijke Nederlanden 1770-heden", in: Blok, Prevenier e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.10, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, pp.47-62.
- KESTELOOT C. (ed.), 1990, *Barsten in België. Een sociale geografie van de Belgische maatschappij*, Berchem, EPO, 208 p.
- KILLICK T., 1978, *Development Economics in Action. A Study of Economic Policies in Ghana*, London, Heinemann, 392 p. (Studies in the Economics of Africa).
- KILLICK T. & ABUGRE C., 2001, "Poverty-reducing Institutional Change and PRSP Processes: the Ghana Case", in: *proceedings WIDER conference on Poverty Reducing Policy*, United Nations University.
- KLEP P.M.M., 1981, *Bevolking en arbeid in transformatie: een onderzoek naar de ontwikkelingen in Brabant 1700-1900*, Nijmegen, 575 p.
- KLEP P.M.M., 1990, "Het Brabantse stedensysteem en de scheiding der Nederlanden, 1565-1650", in: "De Brabantse stad. Economische heroriëntatie en reorganisatie in de Brabantse steden tijdens de scheiding der Nederlanden (1550-1650)", in: *Bijdr. tot de Gesch.*, LXXIII, 3-4, pp.101-130.
- KNAEPEN R., 1994, *Kempische heidorpen tussen Dommel en Neten. Historische geografie van het ontginningswezen, de pleinconfiguraties en sociaal-economische ontwikkelingen (met atlas)*, Gent RUG (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), 317 pp. (Prom.: prof.dr.L.Daels).
- KEUNING H.J., 1969, *De denkwijze van de Sociaal-Geograaf*, Utrecht-Antwerpen, Het Spectrum.
- LAERMANS R. (ed.), 1997a, *Sociale Systemen Bestaan. Een kennismaking met het werk van Niklas Luhmann*, Leuven/Amersfoort, Acco, 220 p.
- LAERMANS R., 1997b, "'Het systeem ontstaat: etsi non daretur Deus': Luhmanns werk en denkstijl", in: Laermans R. (ed.), *Sociale Systemen Bestaan. Een kennismaking met het werk van Niklas Luhmann*, Leuven/Amersfoort, Acco, pp.9-18.
- LAERMANS R., 1997c, "'De rest is zwijgen': Luhmanns visie op sociale systemen", in: Laermans R. (ed.), *Sociale Systemen Bestaan. Een kennismaking met het werk van Niklas Luhmann*, Leuven/Amersfoort, Acco, pp.19-36.
- LAMBRECHT D. & VAN ROMPAEY J., 1982, "De staatsinstellingen in het Zuiden van de 11de tot de 14de eeuw", in: *AGN*, dl.3, pp.77-134.
- LAST M., 1989, "The Sokoto Caliphate and Borno", in: J.F.Ade Ajayi (ed.), *General History of Africa, vol.VI: Africa in the Nineteenth Century until the 1880s*, California, Heinemann-UNESCO, pp.555-599.
- LATOUR B., 1998, "On Actor Network Theory: a few clarifications 1/2", in: Schultz P., *nettime*, <http://www.tao.ca/fire/nettime/old/4/0071.html>, 11 Jan 1998.

LAYA D., 1992, "The Hausa states", in: B.A.Ogot (ed.), *General History of Africa, vol.V: Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, California, Heinemann-UNESCO, pp.453-491.

LEENDERS K.A.H.W., 1996, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied (400-1350)*, Zutphen : Walburg Press, 662 p.

LINDEMANS P., 1952, *Geschiedenis van de landbouw in België*, Antwerpen, 2 dln.

LUHMANN N., 1974, *Soziologische Aufklärung I*, Opladen, Westdeutscher Verlag.

LUHMANN N., 1984, *Soziale Systeme: Grundriss einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp.

MALOWIST M., 1992, "The struggle for international trade and its implications for Africa", in: B.A.Ogot (ed.), *General History of Africa, Vol.V: Africa from the Sixteenth to the Eighteenth Century*, California, Heinemann-UNESCO, pp.1-22.

MANN M., 1986, *The sources of social power. Volume I: A history of power from the beginning to A.D.1760*, Cambridge University Press, IX-549 p.

MERENNE B., VAN DER HAEGEN H. & VAN HECKE E. (eds.), 1997, *België ruimtelijk doorgelicht*, Brussel, DWTC & Gemeentekrediet, 144 p.

MERTENS J., 1980, "Landbouw", in: Blok, Pevnier e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.4, pp.12-41.

METCALFE G.E., 1964, *Great Britain and Ghana: Documents of Ghana History*, Thomas Nelson and Sons Ltd.

MIELANTS E., 2000, "Perspectives on the Origins of Merchant Capitalism in Europe", in: *Review*, XXIII, 2, pp.229-292.

MILLIS L., 1993, "De periode van de landsheerlijkheden (elfde-dertiende eeuw)", in: J.C.H.Blom & E.Lamberts (eds.), *Geschiedenis van de Nederlanden*, Rijswijk, Nijgh & Van Ditmar Universitair, pp.18-44.

MOERKAMP J., 1997, *Ghana. Mensen – politiek – economie – cultuur*, Amsterdam, Koninklijk Instituut voor de Tropen – Novib - NCOS, 77 p. (Landenreeks).

MOMMEN A., 1995, "Endogene en exogene oorzaken van de ineenstorting van Afrika", in: *BEVAS*, 1995-1, pp.163-188.

MOSELEY K.P., 1992, "Caravel and Caravan. West Africa and the World-Economies, ca.900-1900 AD", in: *Review*, XV, 3, summer 1992, pp.523-555.

OLYSLAGER P.M., 1947, *De localisering der Belgische nijverheid*, Antwerpen, Standaard, 285 p.

PEETERS R., 1954, "Bijdrage aangaande het Kempisch Verkeerswezn en de handelstrafiek, bijzonderlijk in oostelijke richting", in: *Taxandria Jb.*, nieuwe reeks XXVI, pp. 151-205.

POLANYI K., 1944, *The great transformation*, New York, Rinehart, 305 p.

POLANYI K., 1977, "The Livelihood of Man", in: Pearson H.W. (ed.), K.Polanyi, *The Livelihood of Man*, New York, San Francisco, London, Academic Press, LV-280 p. (Studies in Social Discontinuity).

POLE L.M., 1982, "Decline or survival? Iron production in West Africa from the seventeenth to the twentieth centuries", in: *Journal of African History*, 23 (1982), pp.503-513.

REYNOLDS E., 1974, *Trade and Economic Change on the Gold Coast, 1807-1874*, London, Longman Group Ltd, 207 p.

REYNOLDS E., 1975, "Economic Imperialism: The Case of the Gold Coast", in: *The Journal of Economic History*, XXXV, 1, pp.94-116.

QUARCOO P.K., 1990, "A study of Ghana's trade performance", in: J.H.Frimpong-Ansah, S.M.Ravi Kanbur & P.Svedberg (eds.), *Trade and development in sub-Saharan Africa*, Manchester University Press, pp.314-357.

ROEGIERS J. & VAN SAS N.C.F., 1993, "Revolutie in Noord en Zuid (1780-1830)", in: J.C.H.Blom & E.Lamberts (eds.), 1993, *Geschiedenis van de Nederlanden*, Rijswijk, Nijgh & Van Ditmar Universitair, pp.219-251.

SAEY P., 1973, "Traditionele geografie en nieuwe orientatie", in: *De Aardrijkskunde*, XXIV, 1, pp.7-22.

SAEY P., 1986-87, *Sociale Geografie en de Ordening van de Ruimte in Vlaanderen op Macro-niveau: De Theoretische Grondslagen van een Praktisch Probleem*, Proefschrift voorgedragen tot het behalen van de graad van doctor in de stedenbouw, ruimtelijke ordening en ontwikkeling, RUG (promotor: prof.dr.M.Anselin).

SAEY P., 1990, "De geografische studie van de samenleving", in: *De Aardrijkskunde*, 1990/2-3, pp.69-306.

SAEY P., 1992, "Zes stellingen omtrent de economisch-geografische structurering van het gebied dat nu België heet", in: *Acta Geographica Lovaniensia*, XXXIII, pp.337-346.

SAEY P., 1993, "Staat en volk", in: *De Aardrijkskunde*, XVII, 1993/3, pp.265-292.

SAEY P., 1994a, "Wereld-systeem analyse en het probleem van territoriale integratie", in: *Vlaams Marxistisch Ts.*, XXVIII, 4, pp.63-78 (tekst voorgedragen op het colloquium "Wereld-Systeem Analyse en Sociale Wetenschappen", Gent, 10 dec. 1994).

SAEY P., 1994b, "Maatschappij, economie en territoriale samenlevingsverbanden", in: *De Aardrijkskunde*, XVIII, 1994/2, pp.99-140.

SAEY P., 2002, "Sociale identiteit, culturele strijd en wereld-systeemanalyse", in: Saey P., Mestrum F., Tinnevelt R. & Braeckman A., *Ruimte voor het verhaal van de andere. Over het in- en uitsluitend vermogen van het denken en het discours*, Mechelen, Berchem CIMIC, EPO, pp.69-92 (Monografieën over Interculturaliteit 8).

SAEY P., te verschijnen, "book review: J.R.Bryson, P.W.Daniels, N.Henry & J.Pollzrd (eds.), 2000, *Knowledge, space, economy*, London-New York, Routledge, XVI-328 p., in: *TESG*.

SAEY P. & VERHOEVE A., 1993, "The Southern Netherlands Part of the Core or Reduced to a Semi-Peripheral Status?", in: H.-J. Nitz (ed.), *The Early Modern World-System in Geographical Perspective*, Stuttgart, Franz-Steiner Verlag, pp.93-114 (Erdkundliches Wissen 110).

SCHOLLIERS E., 1975, "Le pouvoir d'achat dans les Pays-Bas au XVIe siècle", in: *Album aangeboden aan Charles Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat*, Gent.

SCHOLLIERS E. & VANDENBROEKE C., 1980, "Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden", in: Blok, Prevenier e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.5, pp.252-310.

SCHMOOK G. jr., 1980, "Geografie van het Zuiden", in: Blok, Prevenier e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.5, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, pp.78-101.

SHANNON T.R., 1996, *An introduction to the world-system perspective*, Boulder, Westview press, XVII-253 p. (Second edition).

SHEPHERD A., 1979, *The Development of Capitalist Rice Farming in Northern Ghana*, Cambridge, XIV-320 p. (Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy at the University of Cambridge).

SHEPHERD A., 1981, "Agrarian Change in Northern Ghana: Public Investment, Capitalist Farming and Famine", in: J.Heyer, P.Roberts & G.Williams (eds.), *Rural Development in Tropical Africa*, London, Macmillan, pp.168-192).

SKINNER E.P., 1960, "Labour migration and its relationship to socio-cultural change in Mossi society", in: I.Wallerstein (ed.) (1966), *Social Change. The Colonial Situation*, New York-London-Sydney, John Wiley & Sons, pp.137-157.

SMIT J.W., 1970, "The Netherlands Revolution", in: R.Forster & J.P.Greene (eds.), *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe*, Baltimore, Maryland, The John Hopkins Press, pp.19-54.

SMITH C.A., 1975, "Examining Stratification Systems Through Peasant Marketing Arrangements. An Application of Some Models from Economic Geography", in: *Man*, X, pp.95-122.

SMITH J. & WALLERSTEIN I. (eds.), 1992, *Creating and transforming households. The constraints of the world-economy*, Cambridge, Cambridge University Press, VII-310 p. (Studies in Modern Capitalism/ Etudes sur le capitalisme moderne).

SO A.Y., 1990, *Social change and development: modernization, dependency and world-system theories*, Newbury (Calif.), Sage, 283 p. (Sage library of social research 178).

SOLY H. & THIJIS A.K.L., 1979, "Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden", in: Blok, Prevenier e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.6, pp.27-57.

SONGSORE, 1996, "Population growth and ecological degradation in Northern Ghana: myths and realities", in: *Institute of African Studies Research Review* (University of Ghana, Legon), New Series XII, 1&2, pp.51-66.

STEURS W., 1971-72, "Les Franchises du Duché de Brabant en Moyen Age. Catalogue alphabétique et chronologique provisoire", in : *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België*, XXV, pp.139-295.

STEURS W., 1992, "'s-Hertogenbosch: terug naar de bronnen", in : *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, IX, pp.189-197.

STEURS W., 1993, *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles*, Académie Royale de Belgique, 426 p.

- SWYNGEDOUW E., 1990, "Limburg en de wereldeconomie: het Belgische Fordisme op zijn best", in: Kesteloot C. (ed.), *Barsten in België. Een sociale geografie van de Belgische samenleving*, Berchem, EPO, pp.109-139.
- TAYLOR P.J., 1988, "World-System Analysis and Regional Geography", in: *Professional Geographer*, 40 (3), pp. 259-265.
- TAYLOR J.P., 1994, "The state as container: territoriality in the modern world-system", in: *Progress in Human Geography*, 18, 2, pp.151-162.
- TAYLOR P.J., 1995, "Beyond containers: internationality, interstateness, interterritoriality", in: *Progress in Human Geography*, 19, 1, pp.1-15.
- TERLOUW C.P., 1990, "Regions of the world system: between the general and the specific", in: Johnston R.J., Hauer J. & Hoekveld G.A. (eds.), 1990, *Regional Geography. Current developments and future prospects*, London and New York, Routledge, pp.50-66.
- TERLOUW K., 2001, "Regions in geography and the regional geography of semiperipheral development", in: *TESG*, 92, 2001, pp. 76-87.
- THEUWS F., 1989, "Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen, 1000-1350", in : A.Verhoeven & F.Theuws, 1989, *Het Kempenproject 3. De Middeleeuwen centraal*, Waalre, pp.97-216.
- THIJS A.K.L., 1980, "Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1580-1650", in: Blok, Prevenier e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.7, pp.86-97.
- THIJS A.K.L., 1988, "Structural changes in the Antwerp industry from the fifteenth to eighteenth century", in: H.Van der Wee (ed.), *The Rise and Decline of Urban Industries in Italy and in the Low Countries (Late Middle Ages – Early Modern Times)*, Leuven Univ. Press, pp.207-212.
- TILLY Ch., 1984, *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, New York: Russell Sage.
- TILLY Ch., 1992, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1992*, Oxford - Cambridge (Massachusetts, USA) : Blackwell Publishers, XI-271 p.
- TILLY Ch., 1994, "Entanglements of European Cities and States", in : Ch.Tilly & W.P.Blockmans (eds.) (1994), *Cities & the Rise of States in Europe, A.D.1000 to 1800*, Boulder-San Fransisco-Oxford: Westview Press, pp.1-27.
- THOMSON A., 2000, *An Introduction to African Politics*, London-New York, Routledge, 277 p.
- TODD G., 1995, "'Going global' in the semi-periphery: world cities as political projects. The case of Toronto", in: P.J.Knox & P.J.Taylor (eds.), *World cities in a world-system*, Cambridge University Press, 192-212.
- UYTTEBROUCK A., 1980, "Brabant-Limburg 1404-1482", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.4, pp.224-246.
- VAN AUTENBOER E., 1968, "Uit de geschiedenis van Turnhout in de 16de eeuw: voorbereiding, uitbarsting en gevolgen van de Beeldenstorm (1566)", in: *Taxandria Jb.*, Nieuwe Reeks L.
- VAN BAVEL B., 1999, *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelands-economie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300 – ca. 1570*, Hilversum: Verloren, 720 p. (Werken Gelre 52).

VANDENBROEKE C., 1979, "Landbouw in de Zuidelijke Nederlanden 1650-1815", in: Blok, Prevenier e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.8, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, pp.73-101.

VANDENBROEKE C. & VANDERPIJPEN W., 1981, "Landbouw en platteland in de Zuidelijke Nederlanden 1770-1844", in: Blok, Prevenier e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.10, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, pp.183-209.

VANDERMOTTEN C., 1990, "Tweehonderd jaar verschuivingen in de industriële geografie van België", in: Kesteloot C. (ed.), *Barsten in België. Een sociale geografie van de Belgische samenleving*, Berchem, EPO, pp.77-108.

VANDERMOTTEN C., SAEY P. & KESTELOOT C., 1990, "België in stukken: bestaan Vlaanderen en Wallonië echt?", in: Kesteloot C. (ed.), *Barsten in België. Een sociale geografie van de Belgische samenleving*, Berchem, EPO, pp.11-65.

VAN DER WEE H., 1963, *The growth of the Antwerp market and the European economy. Fourteenth – sixteenth centuries. I: Statistics; II: Interpretation; III: Graphs*, Leuven, 3 dln.

VAN DER WEE H., 1979, "Handel in de Zuidelijke Nederlanden", in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.6, pp.75-97.

VAN DER ZEE A., 1989, "Die hoeve tot Loen. Een 16de-eeuwse abdijhoeve in Hoogeloon", in : A.Verhoeven & F.Theuws (1989), *Het Kempenproject 3. De Middeleeuwen centraal*, Waalre, pp.27-47.

VANDEWALLE G., 1982, "De economische ontwikkeling in België, 1945-1980", in: Blok, Prevenier e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.15, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, pp.116-158.

VAN ERMEN E., 1987, "Heerlijkheden in het hertogdom Brabant in de dertiende eeuw", in: *De Brabantse Folklore*, 253, pp.44-70.

VAN GORP J., 1953, "Turnhout in de 14de eeuw", in: *Taxandria*, N.R. XIX, 1-3, pp.3-16.

VANHAUTE E., 1984, "Leven aan de rand van het land: Noorderkempen in de 19de eeuw", in: *Spiegel Historiae*, XIX, 12, pp.564-572.

VANHAUTE E., 1991, *Processes of Peripheralization in a Core Region: the Campine Area of Antwerp in the 'Long' 19th Century*, Binghamton New York, 35 p. (Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations).

VANHAUTE E., 1992a, "De 19de eeuw in Hoogstraten. Een grensgebied versus de nieuwe wereld", in: *Taxandria Jb.*, nieuwe reeks LXIII, pp.245-257.

VANHAUTE E., 1992b, *Heiboeren. Bevolking, arbeid en inkomen in de 19de-eeuwse Kempen*, Brussel, 423 p. (Belg. Centrum voor Landelijke Gesch., Publ. 102).

VANHAUTE E., 1993, "Processes of Peripheralization in a Core Region. The Campine Area of Antwerp in the 'Long' Nineteenth Century", in: *Review*, XVI, 1, pp.57-81.

VANHAUTE E., 1995-96, *Economische en sociale geschiedenis van de nieuwste tijden*, Universiteit Gent, Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, cursus licenties geschiedenis, 124 p.

- VAN HOUTTE J.A. & VAN UYTVEN R., 1980, "Nijverheid en Handel", in: Blok, Prevenier e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.4, pp.87-111.
- VAN UYTVEN R., 1982, "Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden", in: *AGN*, dl.2, pp.188-253.
- VAN UYTVEN R., 1987, "Economische en stedelijke groei in het hertogdom Brabant in de 13de eeuw", in: *De Brabantse Folklore*, 253, pp.44-70.
- VAN UYTVEN R., 1992, "Brabantse en Antwerpse centrale plaatsen (14de-19de eeuw)", in: *Het stedelijk netwerk in historisch perspectief (1350-1850)*, Handelingen van het 15de internationaal colloquium te Spa, Brussel, pp.29-79. (Historische Uitgaven, reeks in- 8°, 56).
- VELTZ P., 1992, "Hiérarchie et réseaux dans l'organisation de la production et du territoire", in: Benko G. & Lipietz A. (eds.), *Les Régions qui gagnent. Districts et réseaux: les nouveaux paradigmes de la géographie économique*, Paris, Presses Universitaires de France, pp.293-313.
- VERAGHTERT K., 1979, "Het economische leven in België 1918-1940", in: Blok, Prevenier e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.14, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, pp.55-101.
- VERAGHTERT K., 1981a, "De economie in de Zuidelijke Nederlanden 1790-1970", in: Blok, Prevenier e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.10, pp. 127-139.
- VERAGHTERT K., 1981b, "Ambacht en nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden 1790-1844", in: Blok, Prevenier e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.10, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, pp.253-288.
- VERBEEMEN J., 1955, "Steden der Antwerpse Kempen in 1755. Hun demografische en economische toestand", in: *Oudheid en Kunst. Algemeen Ts. voor Kempische Gesch.*, XXXVIII, pp.145-163.
- VERELLEN J.R., 1955, "Lakennijverheid en lakenhandel van Herentals in de XIVde, XVde en XVIde eeuw", in: *Taxandria*, XXVII, pp.118-180.
- VERHULST A., 1982, "Occupatiegeschiedenis en landbouweconomie in het Zuiden circa 1000-1300", in: *AGN*, dl.2, pp.83-104.
- VERMEYLEN F., 1991, "In de ban van Antwerpen: de Kempen in de zestiende eeuw", in: *Taxandria Jb.*, LXII, pp.229-243.
- VERRAN H., 2001, *Science and an African Logic*, Chicago-London, The University of Chicago Press, VI-277 p.
- VERRELST W., 1957-58, *Aspecten van het sociaal-economisch leven te Herentals van ca. 1600 tot ca. 1713*, Leuven, KULeuven (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).
- VERVLOET J.A.J., 1984, Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen, Wageningen, Pudoc (Reeks landschapsstudies 4).
- WALLERSTEIN I., 1973, "Africa in a Capitalist World", in: Wallerstein I., 1986, *Africa and the Modern World*, Trenton-New Jersey, Africa World Press, pp. 47-76 (first published in: Issue: A Quarterly Journal of Africanist Opinion, III, 3 Fall 1973, pp.1-11).
- WALLERSTEIN I., 1974, *The Modern World-System I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, San Diego, Academic Press, XIV-410 (Studies in Social Discontinuity).

WALLERSTEIN I., 1976, "The Three Stages of African Involvement in the World-Economy", in : I.Wallerstein, 1986, *Africa and the Modern World*, Trenton-New Jersey, Africa World Press, pp.101-138 (first published in: Gutkind P.C.W. & Wallerstein I. (eds.), 1976, *Political Economy of Contemporary Africa*, Beverly Hills, Sage, pp.30-57).

WALLERSTEIN I., 1978, *Europese wereld-economie in de zestiende eeuw. Het moderne wereld-systeem I*, Weesp, Holland, Heureka, 470 p.

WALLERSTEIN I., 1984, *Historisch kapitalisme*, Weesp, Heureka , 95 p.

WALLERSTEIN I., 1989a, *The Modern World-System III. The Second Era of Great Expansion in the World-Economy, 1730-1840s*, San Diego, Academic Press, XI-372 p.

WALLERSTEIN I., 1989b, "Africa and the World-Economy", in: J.F.Ade Ajayi (ed.), *General History of Africa, Vol.VI: Africa in the Nineteenth Century Until the 1880s*, Paris, UNESCO, pp.23-39).

WEBSTER J.B. & BOAHEN A.A., 1967, *The growth of African Civilisation. The Revolutionary Years. West Africa since 1800*, London, Longmans Green & Co Ltd., 343 p.

WILKS I., 1982, "Wangara, Akan and Portuguese in the fifteenth and sixteenth centuries. II. The struggle for trade", in: *Journal of African History*, 23 (1982), pp.463-472.

WILKS I., 1985, "The Mossi and the Akan states, 1400-1800", in: J.F.Ade Ajayi & M.Crowder (eds.), *History of West Africa, Vol.I*, Third ed., London, Longman Group Ltd., pp.465-502.

WOLF E., 1997, *Europe and the People Without History*, Berkeley & Los Angeles, University of California Press, XVII-503 p. (herwerkte versie van 1982).

Algemene internetbronnen

Website EUREGIO MAAS-RIJN: <http://www.euregio.mr.org>

Website Provincie Antwerpen: <http://www.provant.be>

Website Regionaal Beleid Europese Unie: http://europa.eu.int/comm/regional_policy